

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI

**“O‘zbek tili taraqqiyoti
va xalqaro hamkorlik
masalalari”**

mavzusidagi xalqaro konferensiya

2021-yil, 18-oktabr

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**«O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO
HAMKORLIK MASALALARI»**

mavzusidagi

xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari

2021-yil 18-oktabr

TOSHKENT- 2021

UO‘K 811.512.133’0
KBK 81.2 O‘zb
S 60

«O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari»: xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari / Mas’ul muharrir – Sh. Sirojiddinov. -T.: “Nodirabegim” nashriyoti, 2021. - 420 bet.

Mas’ul muharrir:

Shuhrat Sirojiddinov,

filologiya fanlari doktori, professor

To‘plab, nashrga tayyorlovchilar:

To‘lqin Tog‘ayev

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Botir Tojiboyev

filologiya fanlari nomzodi (PhD)

Ushbu to‘plamda «O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumanga yuborilgan maqolalar jamlangan. To‘plamda o‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik, amaliy tilshunoslik va lingvodidaktika muammolari, til ta’limi, o‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi va o‘zaro hamkorlik, madaniyatlararo muloqotda o‘zbek tilining o‘rni, o‘zbek tilini davlat tili sifatida har tomonlama rivojlantirish, o‘zbek tili va turkiy tillar tarixi, o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan o‘zaro aloqalari tadqiqi, lug‘atshunoslik, atamashunoslik, til korpusi kabi o‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy masalalari haqida so‘z yuritiladi.

Kitob filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriyat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasiga mo‘ljallangan

ISBN: 978-9943-7317-6-9

© “Nodirabegim” nashriyoti, 2021

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY
SPECIAL EDUCATION OF THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK
LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER
ALISHER NAVO'I**

**“MATERIALS OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC-
PRACTICAL CONFERENCE
ON THE THEME:
“DEVELOPMENT OF THE UZBEK LANGUAGE AND
ISSUES OF INTERNATIONAL COOPERATION”**

October 18, 2021

TASHKENT – 2021

UO‘K 811.512.133’0
KBK 81.2 O‘zb
S 60

**“Development of the Uzbek language and issues of international cooperation”:
materials of international scientific-practical conference” / Responsible editor
– Sh. Sirojiddinov. -T.: “Nodirabegim” publishing house, 2021. – P. 420.**

Responsible editor

Shuhrat Sirojiddinov,

Doctor of philological sciences, professor

Collected and prepared for publication by:

To‘lqin Tog‘ayev

Candidate of Philological Sciences

Botir Tojiboyev

Candidate of Philological Sciences

This collection comprises articles submitted to the international scientific-practical conference on the theme: “Development of the Uzbek language and issues of international cooperation”. The collection considers issues on development of the Uzbek language and international cooperation, practical linguistics and linguo-didactics, language teaching, Uzbek language teaching in foreign countries and cooperation, the role of the Uzbek language in intercultural communication, comprehensive development of the Uzbek language as the state language, Uzbek and history of Turkic languages, studies of the interaction of the Uzbek language with other Turkic languages, theoretical and practical issues of Uzbek linguistics, such as lexicography, terminology, language corpus.

The book is intended for philological specialists, scientific researchers, bachelor and master degree students, as well as for a wide range of readers.

ISBN: 978-9943-7317-6-9

© “Nodirabegim” nashriyoti, 2021

**Бугунги кунда биз янги Ўзбекистонни, янги
Ренессанс пойдеворини барпо этишдек эзгу
мақсадларимизга эришишда, ҳеч шубҳасиз, она
тилимизнинг ҳаётбахш қудратига таянамиз.**

Ш. Мирзиёев

**Bugungi kunda biz yangi O‘zbekistonni, yangi
Renessans poydevorini barpo etishdek ezgu maqsadlarimizga
erishishda, hech shubhasiz, ona tilimizning hayotbaxsh
qudratiga tayanamiz.**

Sh. Mirziyoyev

Til nufuzi – el mavqeyi

Ikki yilcha muqaddam Mamlakatimiz rahbarining davlat tili haqidagi qonunning 30 yilligini munosib nishonlash to‘g‘risidagi qarori, e‘lon qilindi. 2019- yil 21-oktabrda “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident Farmonining qabul qilinishi o‘zbek tili tarixida, davlat tili taqdir-taraqqiyotida yangi davrni boshlab berdi. O‘tgan yildan 21-oktabr sanasini yurtimizda **“O‘zbek tili bayrami”** sifatida tantanali nishonlay boshladik.

Vazirlar Mahkamasida Davlat tilini rivojlantirish bo‘yicha alohida tuzilma tashkil etildi. Yangi so‘z va atamalarni rasmiy iste‘molga kiritish borasidagi ishlarni tartibga soladigan Atamalar komissiyasi o‘z faoliyatini boshladi.

Mamlakatda davlat tilida ish yuritishni samarali tashkil qilish maqsadida o‘tgan yilning boshida bu borada Hukumatning maxsus qarori e‘lon qilindi. Endilikda barcha barcha hokimlik tizimida, boshqaruv idoralarida, muassasa, korxona va tashkilotlarda ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta‘minlash masalalari bo‘yicha rahbarning maslahatchisi lavozimi joriy qilindi, ularning lavozim vazifalari belgilandi.

Filologik yo‘nalishda bo‘lmagan oliy o‘quv yurtlarida o‘zbek tili va adabiyoti fanlarini o‘qitishga barham berilgan edi. Prezidentimiz tashabbusi bilan hozirda barcha oliy ta‘lim muassasalarida o‘zbek tili va adabiyoti fani o‘qitiladigan bo‘ldi.

Yaqin fursatda Yangi O‘zbekiston talablari mos, yanada takomillashtirilgan «Davlat tili haqida»gi qonunning yangi tahririni qabul qilamiz.

Bir paytlari burchakka siqib qo‘yilgan, ovozi ko‘tarmay yashashga mahkum bo‘lgan ona tilimizning, ayniqsa, keyingi ikki-uch yilda qadri, nufuzi misli ko‘rilmagan darajada yanada ortdi.

Davlat tiliga e‘tibor - mustaqillikka e‘tibor sifatida baho topdi.

Bularning barchasi qalbimizda olam-olam quvonch, iftixor tuyg‘ularni uyg‘otishi barobarida zimmamizga ulkan vazifalarni, zalvorli mas‘uliyatni ham yukladi.

Universitetimiz o‘z nomiga, faoliyatiga ko‘ra belgilangan maqsad va vazifalariga mos ravishda ona tili-adabiyotimizni chuqur o‘rganish va o‘rgatish, fan o‘qituvchilari, filolog kadrlar tayyorlash barobarida davlat tilini rivojlantirish, o‘zbek tilining yuksak mavqeyini barcha jabhalarda ta‘minlash, til va adabiyotimizning xalqaro miqyosdagi obro‘-e‘tiborini oshirish, uni targ‘ib va tashviq qilish bilan bog‘liq qariyb barcha tadbirlarda faol ishtirok etib kelmoqda.

Har yili universitetimizda o‘zbek tili bayrami kunlarida yirik ilmiy-amaliy anjuman tashkil etish an‘ana tusiga kirib ulgurdi.

Anjuman dasturiga qarasak, uning ishtirokchilari salmog‘i yildan yilga ortib, jug‘rofiy jihatdan kenggayib borayotganini ko‘ramiz. Ushbu anjumanda AQSH, Rossiya, Xitoy, Meksika, Hindiston, Afg‘oniston kabi mamlakatlardan, Turkiya, Ozarbayjon, Tojikiston singari qardosh va birodar respublikalardan yuzdan ortiq kishi o‘z tabriklari, ma‘ruzalari bilan qatnashayotgani bizni juda mamnun etadi.

“O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusida bo‘lib o‘tayotgan ushbu xalqaro konferensiya ham davlat tilini rivojlantirish, o‘zbek tilining jahon maydonidagi o‘rni va nufuzini oshirish, o‘zbek tilini xalqaro miqyosda o‘rganish, o‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy masalalari, turkiy tillar tarixi, zamonaviy lug‘atshunoslik, atamashunoslik, tarixiy-qiyosiy lingvistik masalalarini tadqiq etish bo‘yicha salmoqli ilmiy-amaliy natijalarga erishadi, deb o‘ylayman.

Anjuman ishiga muvaffaqiyat tilagan holda barcha ishtirokchilarni, yurtdoshlarimizni **O‘zbek tili bayrami** bilan qizg‘in tabriklayman.

Sh. Sirojiddinov,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti rektori

1-SHU’BA

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING NAZARIY MASALALARI

Areal lingvistikaning shakllanishi va o‘rganilishi tarixiga doir
On the history of studying and formation of areal linguistics

Ashirboyev Samixon*

Abstrakt. Tilshunoslikning tarkibiy qismi bo‘lgan areal lingvistika to‘g‘risida keyingi davrlarda ko‘proq fikr yuritilmoqda. Bu fan hali to‘liq shakllanib ulgurmagan bo‘lsa-da, uning nazariy va amaliy masalalari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar salmog‘i ortib boryapti. Bu fan bo‘yicha dunyo oliy ta‘lim muassasalarida turli darajada ta‘lim ishi amalga oshirilib kelinayotgani ham ayon, lekin ularda areal lingvistika qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning tarkibiy qismi, dialektologiya fanining davomchisi sifatida qaralib kelinmoqda, shu tufayli ham bu fanning alohida darslik va qo‘llanmalari to‘g‘risida axborot tizimlarida ma‘lumotlar ko‘rinmaydi, lekin bu fan to‘g‘risidagi ma‘lumotlar umumlashtirila boshlandi.

Ushbu maqolada areal lingvistika to‘g‘risidagi g‘oyaning paydo bo‘lishi, asoslanishi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar va axborot tizimidan olingan qimmatli materiallar orqali uning bizga ma‘lum bo‘lgan tarixi to‘g‘risida fikr yuritiladi.

Tayanch tushunchalar: dialektologiya, areal lingvistika, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, areal, areologiya, lingvistik geografiya, kartalashtirish, dialektologik atlaslar.

Abstract. Areal linguistics are being discussed more in recent years. It has not yet fully formed as a separate discipline, the research on theoretical and practical issues of this discipline has been growing. It is obvious that the subject is taught at different levels in higher education institutions around the world, but it is considered as an integral part of comparative and historical linguistics, a continuation of the science of dialectology, due to this there is no individual textbook and the manuals in the internet resources but the information about this science began to be generalized. This article discusses the origin of the idea of areal linguistics through scientific research and valuable materials obtained from the information system and its history known to us.

Key words: dialectology, regional linguistics, comparative historical linguistics, area, areology, linguistic geography, mapping, dialectological atlases.

O‘zbekiston Respublikasida areal lingvistika fan sifatida shakllanish jarayonida. U oliy ta‘lim muassasalarining filologiya yo‘nalishi o‘quv rejalaridan o‘rin oldi. Ayniqsa, “Lingvistika” va “Folklorshunoslik va dialektologiya” magistratura mutaxassisligi o‘quv rejasida asosiy fanlaridan biri sifatida shakllantirildi. Bu fan dialektologiya negizida, uning bevosita tarkibiy qismi sifatida yuzaga kelgan bo‘lsa-da, keyinchalik u o‘zining mustaqil ob‘ektiga ega bo‘ldi va dialektologiya bag‘ridan ajralib chiqdi hamda umumiy tilshunoslik, geografiya, tarix, areologiya (biologiya) fanlari bilimlariga suyanagan hoda, til faktlarining vujudga kelishi, ayni bir til va sheva

* Ashirboyev Samixon, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

faktlarining (izoglossa) tarqalishi, u namoyish qiladigan lingvistik belgining xususiyatlarini ham lingvistik karta (atlas) va uni sharhlash orqali tillar va shevalr guruhi, ular kesishgan chegaralarda hamda ularning yaxlit bir zonadagi xususiyatlarini o'rganadi. Demak, areal lingvistika bir til va bir sheva doirasidan chiqadi hamda kichik va katta hajmli hududlardagi til va shevalarning xususiyatlarini o'rganadi.

Areal lingvistika fanining shakllantirilishiga ehtiyoj keyingi davrlarda til va shevalarning taraqqiy qilish xususiyatlari bu muammolarga yangicha qarashga va o'zgacha tadqiq qilishga olib keldi. Bunga bosh sabab dunyo bo'ylab migratsiya jarayonlarining kuchayishidir. Dunyoning deyarli barcha regionlarida shaharlar kundan-kunga yiriklashib, u yerda sanoatning, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanish jarayonlari jadallashmoqda, shu bilan bog'liq ravishda har bir mamlakatning aholisi shaharga tomon og'moqda, hattoki, Yevropaning yirik shaharlarida tub millat vakillari bilan birga, etnik jihatdan turlicha bo'lgan aholi ham paydo bo'lmoqdaki, bu ijtimoiy jarayonlar an'anadagi lahja, dialekt, sheva degan tushunchalarga nisbatan boshqa rakursdan qarashga majbur qilmoqda. Fanda "Urban dialekt" degan tushuncha paydo bo'ldi. Bu kabi shahar dialektlarida yetakchi pozitsiyalarni, garchi, an'anadagi etnik guruh shevasi bajarsada, u tamomila yangi (aralash) dialekt holatiga kelib qolmoqda. Ayrim yirik davlatlarda, jumladan, AQShda dialektlar to'g'risida fikr yuritish qiyin. Bunday sharoitda dialektologik tadqiqotlar olib borishning imkoniyati chegaralanadi, balki muayyan zonada qaysidir dialektning izlarini qidirish va uning interferensiya sharoitiga tushib qolganligini tahlil qilish mumkin bo'ladi. Bu esa dialektologiyaning emas, balki areal lingvistikaning vazifasiga kiradi.

Areal lingvistika yuqorida aytilganidek, tillarni va shevalarni, asosan, kartalashtirish (atlaslar tuzish), ularni sharhlash orqali o'rganadi, lekin bu ilmiy mulohaza yuritilmaydi, gipoteza qo'yilmaydi, o'rganilayotgan masalaning tabiati ochilmaydi, xulosalar qilinmaydi, degani emas. Bu fanda til va sheva faktlarining tarqalishi masalalari ilmi kompleks olib boriladi.

Areal lingvistikaning ob'ekti masalasida quyidagilarni sanash mumkin bo'ladi:

- jahonning ijtimoiy kartasida tillarning tarqalishi va ular zonalarining belgilanishi;
- yirik shahar shevalarining atrof shevalarga ta'siri;
- tillar va shevalar kesishgan hudud (oraliq) tili va shevasining xususiyatlari;
- til va shevalar migratsiyasi;
- til va shevalarning tasnifi;
- qarindosh til (idiom) va lahja munosabatlari;
- har bir tilning izoglossalari tizimi;
- qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarning ta'siri, o'zaro ta'siri ("til ittifoqi") va h.k.

Areal lingvistikaning asosiy o'rganish metodi lingvistik geografiyadir, lekin u tilshunoslikda qanday metodlardan foydalanilgan bo'lsa, ularni o'rni bilan qo'llash mumkin.

Areal lingvistikada ko'proq dialektologiya, geografiya, biologiya, umumiy tilshunoslik fanlarining materiallaridan foydalanilganligi uchun uni tilshunoslar M. A. Borodina va T. Aydarovlar "kabinet ishi", ya'ni ularning materiallari nazariy rivojlantiriladigan fan deb ham yuritishgan [Бородина 1966, 7; Айдаров 1977, 7]. Bu fikrda qisman haqiqat bor, chunki areal lingvistika mutaxassisi o'zi to'plagan va to'plamagan, ya'ni tayyor til va sheva materiallari asosida ham ishlaydi. Bu muayyan hududning kartalarini yaratish chog'ida amalga oshiriladi.

Areal lingvistika nazariy va amaliy maqsadlarda qo'llanadi: lingvistik kontaktologiya masalalarini yechishda foydalaniladi, til substrati muammosini hal qilishda yordamga keladi, arxaizm va izoglossalar innovatsiyasini aniqlashning yangi metodikasini tavsiya etadi va h.k.

Tilshunoslikda areal lingvistika qiyosiy-tarixiy tilshunoslik ichida shakllanganligi to'g'risidagi fikr ustundir. Bu fikr areal lingvistikada keng tarqalgan. Bu sohani rivojlantirishda ko'plab xorijiy va rus olimlari, turkologlar ishtirok etgan. Ular ichida Iogan Shmidtning asosli fikrlari muhimdir.

1872-yilda I. Shmidtning «Hind-Yevropa tillarining o'zaro qarindoshlik munosabatlari» kitobi bosilib chiqdi [Гаджиева, 1975: 6] va unda I. Shmidt qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yirik vakili A. Shleyxerning "Shajara-daraxt" nazariyasiga lingvistik uzviylik tamoyilini, ya'ni hududiy o'zaro ta'sirning uzviylik zanjiri sxemasini qarama-qarshi qo'ydi. I. Shmidt fikricha, dastlab Yevropa tillari orasida hech qanday aniq chegara bo'lmagan, har bir Hind-Yevropa tilini bir-biriga nisbatan oraliq til sifatida qarash kerak va barcha Hind-Yevropa tillari o'zaro bir-biriga o'tuvchi zanjir bilan bog'langan. I. Shmidt bir-biri bilan geografik yaqin joylashgan tillarda o'xshashlik kuchli bo'ladi va uzoqlashgan sari esa ulardagi o'xshashlik kamaya borishiga urg'u bergan. Tillarning hozirgi holatida I. Shmidtning bu nazariyasi haqiqatga yaqin keladi. Hozirgi dialektologiyada turli lahjaga oid ikki dialektning yoki shevaning xususiyatlarini aks ettirgan oraliq sheva hosil bo'lishi to'g'risida fikrlar bor [Qudratov, 1968] Bunday oraliq shevalar har bir tilda bor, jumladan, bu haqda Ozarboyjon dialektologlari ham ma'lumot beradilar [Велиев, 1963: 89-120]. Shuningdek, hatto genetik jihatdan qarindosh bo'lmagan tillar hududiy qo'shnichiligida ham ular orasida o'xshash xususiyatlar bo'lishi mumkin.

Ko'rinadiki, biz areal lingvistikani g'arb tilshunoslari asarlaridan uning paydo bo'lishi haqidagi fikrlarni o'rganmoqdamiz. To'g'ri, bu hozirgi tilshunosligimizda tan olinadi, lekin uning dastlabki namunalari Koshg'ariy tomonidan aytilganligini ta'kidlash ozim bo'ladi. Afsuski, g'arb areal lingvistikachilari hozirgacha ham uning ma'lumotlarini e'tiborga olmagan. Koshg'ariy turkiy qabilalar ichida arablar qabilasiga mansub urug'lar kirib qolganligi va ular o'z tillarini yo'qotishgan bo'lsa ham, arab tiliga xos ayrim unsurlarni saqlab qolganligini yozadi: "Tubutlar turk diyorida yashovchi bir qavm. ... Bular bir jinoyat qilib, Yamandan qochib, dengiz yo'li bilan Chinga borib o'rnatilib qolgan. Bani Sobit avlodidindur. Turkular yeridin 1500 farsax joyda yashaydi. Sharq tomoni Chin, g'arb tomoni Kashmir, shimol tomoni Uyg'ur, janub tomoni Hind dengizidir. ... Ular onani *uma*, otani *abo* deyдилar [Кошғарий, 1963, III, 459]. Ko'rinadiki, bu qabila tili atrof tillarning ta'siriga uchragan. Buni o'rganish areal lingvistikaning mazmuniga mos keladi. Shunisi e'tiborliki, M. Koshg'ariy turkiylar yashaydigan keng arealda qanday sheva bo'lsa, ularning turli qabilalar bilan munosabatini ham gemogen, ham geterogenlik jihatidan yoritgan. Bizningcha, g'arb areal lingvistika mutaxassislari buni e'tiborga olishi shartdir. Yana muhim tomoni M. Koshg'ariy dunyo xaritasini tuzishni boshlagan va bu karta lingvistik karta darajasiga yetmagan bo'lsa-da, o'sha davr urug' va qabilalarining joylashishini (bu uning shevalari degan tushunchani ham anglatadi), Markaziy Osiyo, Sharqiy Turkiston, Chin, Kavkaz va boshqa mintaqalarni ham tasvirlashga harakat qilganki, uni lingvistik geografiyaning dastlabki namunalari deb ham qarash o'rinli bo'ladi. Demak, areal lingvistikaning shakllanishi sharqdan boshlanganini tan olish lozim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Айдаров Т. Лингвистикалық география. –Алмати: Мектеп, 1977.
2. Бородина М.А. Проблемы лингвистической географии. –М – Л., 1966.
3. Велиев А.Г. О некоторых особенностях переходных говоров азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Баку: Из-во Академии наук Азербайджанской Республики, 1963.

4. Гаджиева Н. З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. –М.: Наука, 1975.
5. Кошғарий Махмуд. Девону луғатит турк, III. - Т.: Фан, 1963.
6. Кудратов Т. Ўзбек тилининг оралиқ шевалари. Филол. фан. номз. диссертацияси. – Т., 1968.

Луғавий бирликлар ифода ва мазмун сатҳларидаги ўзгаришларнинг сўз ясалиши билан боғлиқ хусусиятлари ҳақида
Lexical units are about the features of changes in the levels of expression and content related to word formation

Бердиалиев А*
Ҳамрокулов Ф.М*

Annotation: *The article deals with changes in the plans of expression and content of derivative-new formations, which are the results of synchronous and diachronic word formations. Derivatives formed by means of affixation and composition in the Uzbek language are used as illustrative material.*

Keywords: *Word formation, lexical units, motivational basis, motivational means, motivated derivative, affixation method, composition method, differential seme, basic seme, synchronous word formation, diachronic word formation, etc.*

Маълумки, сўз ясалиши туфайли мотивданувчи асосдан шакл ва маънода фарқ қилувчи янги луғавий бирлик ҳосил бўлади. Бу жараёнда тил лексик тизими янги сўз ҳисобига кенгайди.

Сўз ясалиши жараёнининг ўзига хос хусусияти шундаки, тил тизимида хос ифода ва мазмун сатҳлари ўзаро туташади. Бу туташувнинг натижаси ўлароқ, тилда янги луғавий бирлик вужудга келади. Сезиладики, янги луғавий бирлиكنинг пайдо бўлишида тил ифода планининг тил мазмун планига таъсири муҳим роль ўйнайди. Бу лисоний жараён тилнинг ифода планига хос морфологик ва морфонологик амалларнинг воқеланишига асосланади. Натижада тил луғавий тизимида сўз ясалиши билан боғлиқ янги маъновий бирлик шаклланади ва у шаклий асосдан қисман фарқ қилувчи луғавий бирлиكنинг семантик жабҳасида янги дифференциал семик бирлик мақомида лисоний расмийлашади. Бу эса, тилда мотивланувчи асосдан ҳам ифода (лекин қисман), ҳам мазмун сатҳларига кўра фарқ қилувчи янги сўзнинг вужудга келиши демакдир.

Шуниси муҳимки, ясалма дериват, яъни янги луғавий бирлик ва унга асос бўлган мотивланувчи шакл муносабатида, бари бир, лисоний жиҳатдан ўзаро яқинлик тугал барҳам топмайди, улар муносабатида диалектикага хос сабаб ва оқибат (натижа) алоқаси сақланади: мотивланувчи шакл сабаб, мотивланган шакл унинг оқибати(натижаси) мақомида бўлади: мотивланувчи шакл (ясовчи асос) ҳосила (мотивланган) шаклга нисбатан база вазифасини ўтайди [Кубрякова, 1969: 4.. Масалан, **билим, ишчан, борлиқ** лексемалари **бил, иш, бор** шакллари асосига **-им, -чан, -лиқ** қўшимчаларининг бирикувидан вужудга келган ҳосила шакллари. **Билим, ишчан, борлиқ** шакллари **бил-, иш-, бор-** асос шакллари **-им, -чан, -лиқ** қўшимчалари билан лисоний муносабати ҳосилаларидир. **Билим** дериватининг семантик қурилишида **бил(моқ)**, **ишчан** дериватининг семантик қурилишида **иш**, **борлиқ** дериватининг семантик қурилишида **бор** унсурларининг маънолари асосий (етақчи) семалар мақомида иш кўради. Бу ҳол

* филология фанлари доктори, профессор. Академик Б.Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университети.

* филология фанлари номзоди, доцент. Академик Б.Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университети.

мотивланган ҳосила шакллар билан мотивланувчи асос шакллариаро вербаллашиш ва идеаллашиш муносабатларининг маълум даражада сақланишига лисоний далолатдир.

Демак, маълум бўладики, юқорида келтирилган мисоллар сўз яшашнинг синхрон усулига хос ашёвий далиллар ҳисобланади.

Синхрон сўз ясалиши туфайли тил луғавий тизимида янги лексема ҳосил бўлиши тилнинг луғавий сатҳи ифода плани билан мазмун плани муносабатида тугал “узилиш”га имкон яратмайди: ифода планига хос ишорайи вербал “из”лар ҳам, мазмун планига хос семик “из”лар ҳам сезиларли даражада сақланади. Агар синхрон сўз ясалиши туфайли тилнинг ифода ва мазмун планларида тубдан ўзгариш бўлганда эди, **билим, ишчан, борлиқ** ҳосилаларининг вербал (шакл) томонидан ҳам, семик томонидан ҳам **бил, иш, бор** унсурлари билан “лисониёдош”лигини тасаввур этиб бўлмасди.

Шакл ва маънода мутлақ “узилмаслик” **том орқа(томнинг орқаси), кўзи қорин (кўзининг қорни), тош бақа (тош тахлит бақа)** сингари сўз бирикмалари характеридаги мотивланувчи асослар билан **томорқа, кўзиқорин, тошбақа** лексемалари, яъни мотивланган шакллар муносабатида ҳам мавжуд.

Синхрон сўз ясалиши билан боғлиқ шундай ҳолатлар ҳам кўзга ташланадики, унда ҳосила дериват мотивланувчи асоснинг ифода жабҳасини(шаклини) ўзгаришсиз сақлайди, бироқ унинг мазмун сатҳига хос хусусият мутлақо инкор этилади, яъни ўзак морфема характеридаги ясовчи(мотивловчи) асос маъносининг денотати англашилмайди, инкор этилади. Шунингдек, синхрон сўз яшаш жараёнида ҳамма вақт ҳам ясалма (дериват) ясовчи асоснинг луғавий маъносини «кенгайтиравермайди». Ясовчи асоснинг тилда расмийлашган маъноси сўз яшаш жараёнида «унутилиши», сўниб, муайян денотацияга мантиқан асосланган семантик қиймати йўққа чиқиши ҳам мумкин. Масалан, ўзбек тилида «**тулкилик**», «**итлик**», «**хўрозлик**», «**майнавозлик**» сингари ясама сўзлар учрайди. Бундай ясалмалар англатган маъноларнинг «**тулки**», «**ит**», «**хўроз**», «**майна**» луғавий бирликлари маъноси билан семантик алоқаси йўқ [Кубрякова,1969:81].

Ясовчи (мотивловчи) асос билан ясалма муносабатида семантик алоқанинг сўниб, «узилиши», айниқса, синхрон сўз яшашнинг анъанавий тарзда «**синтактик ёки композиция**» усули деб номланувчи ноаффиксал турида яна ҳам фаол ва кучли. Масалан, **ошқозон, кўричак, қизилиштон** сингари бир неча ўнлаб луғавий бирликларнинг «**ясама**» маъноси билан улар таркибидаги «**қозон**» (**ошқозон**), «**кўр**» (**кўричак**), «**иштон**» (**қизилиштон**) қисмлари (ясовчи асослардан бири)нинг **маънолари** муносабатида ҳеч қандай семантик боғланиш сезилмайди [Бердиалиев, 2015: 81]. Маълум бўладики, бундай ҳосила дериватлар ифода планига хос узвлар (**қозон, кўр, иштон**) ҳосила дериватларнинг семантик қурилишида ноодатий (“норасмий”) кўчма маънолар касб этган бўлади.

Деривация жараёни туфайли ҳосил бўлган янги луғавий бирликларнинг дериватга асос бўлган лисоний унсурларида шакл ва маънода мутлақо “ажраб” кетмаслиги аффиксация ва композиция усуллари билан вужудга келган луғавий бирликлар учунгина хос бўлиб, бундай жараёнлар тил илмида сўз яшашнинг синхрон усули деб юритилади ва бу усул сўз яшашнинг диахрон усулидан фарқ қилади [Бердиалиев, 2015: 81]. Масалан, “**яхши**” сўзи аслида “ҳосила”, яъни ясама сўз бўлган, унинг мотивланганувчи шакли(асоси) “маъкул”(бўлмоқ) сўзига маънодош (синоним) “**ёқмоқ**” феълидир.

“**Яхши**” лексемаси дастлаб “**ёқ -иш -и**” шаклида “**ёқ-**” ўзагига ҳаракат номи шаклини ҳосил қилувчи “**-иш**” аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, отнинг учинчи шахс шаклига кириб(қўшимчаси “**-и**”), отлашган, субстантив бирликка айланган, сўнгра конверсиянинг адъективизация усули таъсирида сифат туркумига кўчган.

“**Яхши**” сўзи тарихан конверсиянинг отлашиш ва сифатлашиш каби икки босқичини “бошдан кечирган”. Ҳозирги вақтда “**яхши**” сўзининг ифода плани ҳам, мазмун плани ҳам ўзининг дастлабки лисоний қиёфасидан сезиларли даражада узоқлашган, ажраган.

“**Яхши**” сўзининг морфем таркиби дастлаб “**ёқ-иш-и**” каби синхрон ҳолатда бўлган бўлса-да, у ҳозирги тил нуктаи назаридан морфем ва сўз ясалиши тизимга хос диахрон

лисоний бирликка айланган: унинг морфем таркиби соддалашиб, таркибий узвларга ажралмайди.

“**Яхиш**” сифат лексемаси «**яхишлик**» сўзи таркибида синхрон характердаги мотивланувчи шакл (асос) мақомига эга бўлади: унинг таркибидаги “**ёқ-**”, “**-иш**” ва “**-и**” унсурлари ўз тарихий лисоний мақомларини мутлақо тарк этган.

Ясалманинг унга асос бўлган муқобилдан шакл ва маънода тубдан ажралишни **туйнук** сўзи мисолида ҳам кўриш мумкин. “**Туйнук**” сўзига мотивланувчи асос бўлган луғавий шакл “**тутун**” дир. Мазкур луғавий бирлик дастлаб мавҳумлик маъносидаги от ясовчи “**-лик**” қўшимчаси билан синхрон сўз ясалиши жараёнини бошдан кечирган (**тутунлик**). Вақтлар ўтиши билан, “**тутунлик**” сўзи таркибида сезиларли фонетик ўзгаришлар юз берган, натижада у “**туйнук**” шаклида лисоний расмийлашган. Эндиликда “**туйнук**” ва “**тутунлик**” лексемаларининг ифода ва мазмун жабҳаларидаги муштарак лисоний белгилар деярли барҳам топган.

Мотивланувчи асос билан мотивланган ҳосила-дериват муносабатида шаклий яқинлик қолмаса-да, мотивланувчи асоснинг маъноси мотивланган ҳосиланинг, яъни ясалманинг семантик қурилишида асосий (етакчи) сема сифатида сақланиши ҳам мумкин. Бунга **сузмоқ**, **уйғоқ**, **суюқ** сингари бир қатор сўзлар ва уларнинг маъно қурилиши мисол бўлади. Чунончи, **сузмоқ** сўзининг семантик қурилишидаги “**ёркин**” семалардан бири “**сувдир**”, чунки **сузмоқ** сўзи **сув(ни) уз(моқ)** сўзи бирикмасининг лексикализацияси натижасида ҳосил бўлган луғавий бирликдир. Шунингдек, **уйғоқ** сўзининг маъно таркибида “**уйқу**” унинг “**тиник**” семаларидан биридирки, бу сўз (**уйғоқ**) “**уйқу йўқ**” сўз бирикмасининг лексемага айланган лисоний асосидир. “**Суюқ**” сўзининг семантик қурилишидаги етакчи семалардан бири “**сув**” дирки, бу сўзнинг келиб чиқишига “**сувлик**” шакли асос бўлган.

Диахрон сўз ясалиши, гарчанд тарихий ҳисобланиб, сўз яшашнинг ҳозирги синхрон усулига зид бўлса-да, лисоний аҳамияти жиҳатидан синхрон сўз ясалишиникидан кам эмас, албатта. Чунки бу жараён туфайли ҳам янги сўзлар ҳосил бўлган, тил луғат таркибининг бойишига маълум даражада ҳисса қўшган.

Мотивланувчи асосининг шакли ва маъносидан узоқлашиш *исирга, тақа, қовурга, қопқоқ, тебрат, юпан, қўрпа, кўприк, киприк, яшил, ўпқон, қулан, ўрдак, балиқ, тариқ, илгари, илон, балчиқ, талқон, қора, қўноқ, қирғай, эчки, бақир, чақир, бўрдоқи, кўмир, ёлвор(моқ), хотин, қийна(моқ), сайла(моқ), алда(моқ), алла, алдов, ёрқин, чайла, яйлов, қашла(моқ), чиқ(моқ)* сингари жуда кўплаб луғавий бирликларнинг морфем ва сўз ясалиш таркибига ҳам хоски, булар ўзбек тилшунослигининг тадқиқотга муҳтож ўта долзарб муаммоларидан бири саналади [Бердиалиев, 2015: 20].

Диахрон сўз ясалишида ҳосила дериватда унга асос(мотив) бўлган узвнинг ифода жабҳаси сезилмас даражада барҳам топиши ҳоллари ҳам йўқ эмас. Масалан, ўзбек тилидаги **этак** тарихан **чет** ва **ёқ; қирғоқ қуруқ** ва **ёқ** сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган лексемалардир. Бу лексемаларнинг семантик қурилишида, гарчанд **чет, ёқ** (этак лексемасида), **қуруқ, ёқ** (**қирғоқ** лексемасида) унсурларининг маънолари хиралашган сема тавсифида сақланган бўлса-да, бироқ бу лексемалар (**этак, қирғоқ**) уларни мотивлантирган **чет ёқ, қуруқ ёқ** сингари асослардан шакл жиҳатдан мутлақо мосуво бўлган, ажраган [Бердиалиев, 2017].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Кубрякова Е.С. Словообразовательной системе языка и отношениях словообразовательной производности. В кн: День Артура Озола. Проблемы словообразования в современном языкознании. / Материалы научной конференции. Рига, 1969.
2. Бердиалиев А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфемика. Сўз ясалиши. Морфонология. Хўжанд, 2015.
3. Бердиалиев А. “Подшолукка” чек қўйган “почча”лар. Хўжанд, 2017.

“Mustaqillik davrida O‘zbekiston Respublikasida til siyosati” “Language policy in the republic of uzbekistan during independence”

Elchin Ibrohimov*

Annotation: *This article analyzes a number of changes in language policy in Uzbekistan.*

Keywords: *language policy, Uzbekistan, Cyrillic alphabet, Latin alphabet, national language.*

1989-yilda O‘zbekistonda qabul qilingan til qonuniga ko‘ra, o‘zbek tili davlat tili, rus tili esa xalqaro muloqot tili hisoblanadi. Boshqa bir maqola, agar fuqarolar talab qilsa, muayyan yozishmalar va yuridik masalalarda rus tilidan foydalanishga ruxsat beradi.

“1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan "Davlat tili to‘g‘risida”gi qonun o‘zbek tilini O‘zbekistonning davlat tili deb belgilab, butun jamoaga davlat tilini yuqori darajada o‘rganishni tavsiya qildi” [Eltazarov, 2017: 94].

Markaziy Osiyodagi sovet davlatlaridan faqat O‘zbekiston, na 1992-yilgi konstitutsiya, na qabul qilingan til qonunlari rus tiliga rasmiy til yoki etnik guruhlar o‘rtasidagi muloqot tili maqomini bermagan.

Natijada, 1993-yil 2-sentabrda O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning “*Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida*”gi farmoni [Karimov, 2011: 48] bilan mamlakat rasman lotin alifbosiga o‘tdi.

“1993-yil 2-sentabr qonuni alifboni o‘zgartirishga sabab O‘zbekistonga har tomonlama rivojlanish va dunyoga integratsiyalashishga tayyorgarlik ko‘rish uchun zarur shart -sharoitlarning yaratilgani, deb aytiladi.

Bu qonunga ko‘ra, lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosi “*maktablarda birinchi sinfdan boshlab, 1996-yil 1-yanvardan boshlab boshlang‘ich ta‘limga kiritiladi*” [Tekin, 2008: 607]. Bu alifboni bosqichma-bosqich o‘zgartirishni anglatardi.

Professor Timur Kojao‘g‘li 1993-yilgi alifboni tuzatish haqida salbiy fikr bildiradi: “*1993-yilda qabul qilingan o‘zbek-lotin alifbosiga 1995-yilda kiritilgan o‘zgartirish, bu alifboni umumiy turk-lotin alifbosidan olib tashladi va alifboni aralash va yaroqsiz holga keltirdi*” [Kojao‘g‘li, 1999: 677].

1995-yil 5-dekabrda qabul qilingan yangi til qonunida o‘zbek tili davlat tili maqomini saqlab qoldi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining barcha fuqarolari muloqot tilini tanlash huquqiga ega ekanligi qayd etilgan.

Turkiyzabon respublikalarning alifbosi va yozuv tizimini keng o‘rgangan professor Xatice Shahin User shunday yozadi: “*Kirill alifbosidan lotin alifbosiga o‘tish davrida Rossiyaning ta‘siridan qutulmoqchi bo‘lganimizda, Turkmaniston va O‘zbekiston o‘z lotin alifbosini yaratish orqali Turkiya ta‘siridan qochishga harakat qilishdi*” [Shahin, 2012: 377].

1995-yil 24-avgustda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbek alifbosining lotin mohiyati to‘g‘risida”gi qonunining qo‘llanilishi munosabati bilan “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida” 339-sonli qarori qabul qilindi. Qaror to‘rt moddadan iborat edi:

1. O‘zbek tili imlosining asosiy qoidalarini tasdiqlansin.
2. Vazirliklar, vazirliklarga bo‘ysunuvchi organlar, mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari, ommaviy axborot vositalari barcha yozishmalar va tadbirlarda lotin harflariga asoslangan o‘zbek alifbosidan foydalanadilar va yuqorida ko‘rsatilgan qoidalarni qo‘llaydilar.
3. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, oliy, o‘rta va xususiy o‘quv yurtlari, davlat matbuot organi uch oy muddatda o‘zbek tilining orfografiyasi, shaxslar va maktablar nomlari lug‘atlarini chop etish choralari ko‘rsin.

* Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi Nasimiy nomidagi tilshunoslik instituti turkiy tillar bo‘limi boshlig‘i, filologiya fanlari doktori, dotsent. elchinibrahimov85@mail.ru

4. Yuqoridagilarning bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasining ta’lim, fan, ijtimoiy masalalar va madaniyat ishlari bilan bog‘liq organlariga yuklatilgan [Tog‘ayev, 1999: 7].

1995-yil 21-dekabrda Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangan “Davlat tili to‘g‘risida” (yangi tahrirdagi) O‘zbekiston Respublikasi qonuni rus va boshqa milliy ozchiliklarning tillarini ishlatish huquqini aks ettirib, xalqaro tinchlikka hissa qo‘shdi. O‘zbekiston Respublikasida, ushbu qonunning 24 -moddasida aytilganidek, “davlat yoki boshqa tillarga mensimaslik va dushmanlik qilish taqiqlanadi. *“Fuqarolarning muloqot, tarbiya va ta’lim olishda til tanlash huquqini amalga oshirishga to‘sqinlik qilayotgan shaxslar qonunga muvofiq javobgar bo‘ladilar”* [Murtuzayeva, 2017: 343]. Qonunning bunday keng ko‘lamda amalga oshirilishi til muammosini boshqa xalqlarning manfaatlariga putur yetkazmasdan hal qilishga imkon berdi.

1995-yilda qabul qilingan qonun bo‘yicha 600 kishi o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov etnik guruhlarining O‘zbekistondagi til siyosatiga bo‘lgan munosabatiga yaxshi qarashni ko‘rsatadi. Shu bois, O‘zbekistonda yashovchi har besh rusdan uchasi o‘zbek tilining yagona davlat tili sifatida qabul qilinishi ozchiliklarning qonuniy huquqlariga zid, deb hisoblaydi. O‘zbek va tojiklar bunga qo‘shilmaydilar. *“Rossiyaliklarning 58 foizi o‘zbeklar o‘zbekistonliklarga boshqa millat vakillariga qaraganda ko‘proq haqli deb o‘ylashadi. Ruslarning 96% va boshqa rusiyazon ozchiliklarning 93% o‘zbek tili bilan birga rus tilini davlat tili sifatida qo‘llab-quvvatlaydi. O‘zbeklar orasida bu ko‘rsatkich 32%ni tashkil qiladi. 39% tojiklar rus tilini davlat tili deb hisoblahni xohlasa, 15% tojik tilini ushbu tillar bilan rasmiy maqomga ega bo‘lishini, 11% esa o‘zbek tilini yagona davlat tili bo‘lishini xohlaydi. Boshqa tomondan, tojiklar va o‘zbeklar rus tiliga millatlararo til maqomini berishga qarshi chiqdilar”* [Smith, 1998: 202].

Ruslar va o‘zbeklarning ham til qarorlarining ta’siri haqidagi qarashlari turlicha. Har uch o‘zbekistonlik ishga joylashish haqidagi qaror ularning ish hayotiga ijobiy ta’sir qiladi deb o‘ylasa, rossiyaliklarning 41 foizi xavotirda ekanini aytadi. O‘zbeklarning yarmidan ko‘pi va tojiklarning uchdan bir qismi til qonunlari millatlararo munosabatlarga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, deb hisoblaydi. Ruslarning yarmi va boshqa rusiyazon ozchiliklarning uchdan ikki qismi bu ta’sirni yetarli emas, deb hisoblaydilar. Garchi ular til qonunlari respublikadagi mavqeini zaiflashtirdi deb hisoblasalar-da, o‘zbek tilini bilmaydigan ruslarning 70 foizi buni o‘rganish niyatida emasligini aytishadi.

1996-yilda O‘zbekiston Vazirlar Mahkamasi *“O‘zbekiston Respublikasining davlat tili bo‘yicha Davlat dasturi”ni qabul qildi. Dastur til korpusini ham, moddiy manba va asosiy muammolarni ham qamrab oldi. “Dasturga o‘zbek tilini o‘qitish uchun davlat tomonidan mablag‘ ajratish, moddiy-texnik bazani mustahkamlash, xorijiy tillardagi ilmiy maqolalarni o‘zbek tiliga avtomatik tarjima qilish tizimini yaratish, sonini ko‘paytirish kabi masalalar kiritilgan”.* [Garibova, 2012: 83].

2005-yildan so‘ng, O‘zbekistonning G‘arbdan uzoqlashishi va Rossiya bilan yaqinlashishi natijasida maktablarda rus tili darslari ko‘paygan. Shunday qilib, rus tili yana aholi orasida mashhur bo‘la boshladi. Mamlakatda rus tilidan tashqari ingliz, fransuz va turkiy kabi tillarga qiziqish kuchaygan. O‘zbekistondagi turli mamlakatlardagi madaniyat markazlari faoliyati xorijiy madaniyatga nisbatan liberal munosabat ko‘rsatkichi bo‘lsa-da, ba’zida bu markazlar va O‘zbekistondagi tegishli idoralar o‘rtasida muammolar paydo bo‘ladi. Albatta, bu yerda hukumatning o‘zbek tilining maqomi borasidagi sa’y -harakatlarining muvaffaqiyati tilga olinadi. Ta’limda lotin alifbosidan foydalanish sekin kechgan bo‘lsa-da, u ijtimoiy hayotda va shaharlarda tobora ko‘proq qo‘llanilmoqda. Hozirgi vaqtda o‘zbek tili rus tili bilan parallel ravishda etnik guruhlar o‘rtasida muloqot tili bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, bugungi kunda O‘zbekistonda til siyosati Markaziy Osiyoning boshqa davlatlariga qaraganda ancha optimistik. Shu munosabat bilan biz O‘zbekistonda olib borilayotgan til siyosati va hozirgi til ahvolini bir necha maqolalarda umumlashtirmoqchimiz.

O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni o‘zbek tiliga davlat tomonidan berilgan qadriyatning yuqori ko‘rsatkichidir. Farmonda davlat tili

himoyasi, uni har tomonlama rivojlanishi, barcha sohalarida to‘laonli qo‘llashga erishish, ushbu harakatlar rejasidan kelib chiqadigan tadbirlarning bajarilishi ustidan nazoratni davlat tashkilotlari, xususan, Davlat tilini rivojlantirish dportamenti amalga oshirishi belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2020 yilning 20 oktabr kuni “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonni imzoladi. Undan ko‘zlangan maqsad – o‘zbek tilining ijtimoiy hayotda va xalqaro miqyosdagi obro‘-e‘tiborini tubdan oshirish, mamlakatda davlat tilini to‘laonli joriy etishni ta‘minlash, O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilashdir.

Farmonga muvofiq 2020-2030 yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlandi.

Konsepsiyada mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga erishish; ta‘lim tashkilotlarida davlat tilini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish; davlat tilining sofliğini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish; davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta‘minlash; davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish; mamlakatimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish maqsadida keng va teng imkoniyatlar hamda ularga davlat tilini o‘rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish masalalari nazarda tutildi.

2019-yil 14-sentabrda O‘zbekistonning Turkiy tilli davlatlar ittifoqi - Turk kengashi (Turk Kengashi)ga to‘laonli a‘zolikka saylanishi kelajakda turk dunyosi bilan bog‘liq qo‘shma loyihalarda ishtirok etish nuqtayi nazaridan juda muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonning Markaziy Osiyoning boshqa davlatlaridan ustunligining yana biri - bugungi kunda O‘zbekistondagi barcha davlat idoralarida rasmiy yozish va muloqot tili o‘zbek tilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdiyeva R. Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları Rakhat Abdieva, Uluslararası Türk Lehce Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD), 1 Cilt, 2. Sayı, 2017.
2. Eltazarov J. O‘zbekistonda XX-asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsionlingvistik tahlil), Samarqand: SamDU nashri, 2017.
3. Garibova J. *Sovyet Sonrası* Dönemde Türk Dilli Halklar - Dil Sorunu ve Yeniden Biçimlenen Kimlikler, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2012.
4. Kocaoğlu T. Türk Ülkelerinde Latin Alfabesine Geçme Sürecindeki Başlıca Meseleler // 3.Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999.
5. Ўзбек тилининг кирилл ва лотин алифболаридаги имло луг‘ати (Тузувчилар: Т.Тог‘аев, Г.Тавалдиева, М.Акромова), -Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 1999.
6. Smith G. Nation Building in the Post-Soviet Borderland. The Politics of National Identities // Paperback – September 13, 1998.
7. Şahin E.Orta Asya ve Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Dil Politikaları Bağlamında Alfabe Değişimi”, Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye, Ed. Doç. Dr. Okan Yeşilot, İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.

8. Tekin F. Özbek Türkçesinin latin alfabesi esastaki imlasi üzerine // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/6 Fall 2008.
9. Каримов И.А. Узбекистан на пороге достижения независимости, -Т., 2011.
10. Муртазаева Р.Х. Узбекистан – уникальнй край межнационального согласия и толерантности // Узбекистан – страна мира и согласия: Сб. материалов конференции. –Т.: Узбекистан.

Imlo qoidalarini takomillashtirish zarurati The need to improve spelling rules

Xolmanova Zulxumor*

Annotation: *The article discusses the factors of increasing the status and prestige of the Uzbek language as the state language, the importance of mastering the rules of spelling in the development of the language. The methods of mastering the existing spelling rules are covered, and attention is paid to issues not mentioned in the spelling rules.*

Keywords: *literary language, standard language, state language, national language, mother tongue, spelling rules, phonetic writing rules, morphological writing rules, formal writing rules*

O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi – millatimiz hayotidagi buyuk voqea. Ajdodlarimizning azaliy orzusi ushaldi. Tilimizning huquqiy asosi ta‘minlanishi barobarida millatimiz mustaqillikni qo‘lga kiritdi. Bu jarayon oson va shunchaki, o‘z-o‘zidan ro‘y bermaganini ta‘kidlash shart emas. “Davlat tili haqida”gi qonun o‘zbek tilining huquqiy asoslarini belgilab berdi.

O‘zbek tili huquqiy asoslarining yaratilishi negizida milliy tilning mavqeyini yuksaltirish, tilga munosabat, tilga e‘tibor, tilga hurmat tuyg‘ularini yanada turg‘unlashtirish, O‘zbekiston fuqarolari ongida “davlat tili”, unga amal qilish talablari haqidagi e‘tirofni shakllantirish masalalari kun tartibiga qo‘yildi. “Davlat tili haqida”gi qonun moddalarini hayotga tatbiq qilish, Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalarida hisob-kitob, statistika, moliya hujjatlari, sudlov ishlarida, notarial harakatlar, fuqarolik holatini qayd etuvchi tashkilotlarda davlat tilida ish yuritish, O‘zbekistonda o‘tkaziladigan xalqaro anjumanlarni davlat tilida olib borish, shaxsni va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar, arizalar, takliflar, shikoyatlarning davlat tilida rasmiylashtirilishini ta‘minlash maqsad qilindi.

Amalda “adabiy til”, “standart til” tushunchalari mavjud. Standart til “me‘yorlashtirilgan til” tushunchasini ifodalasa-da, adabiy tildan keng semantikani namoyon etadi. Standart til negizida alifbo va yozuv qoidalarining turug‘unligi ham yotadi. Tilda yozuv va imlo qoidalari qanchalik turg‘un bo‘lsa, uning taraqqiyoti shu darajada kafolatlangan bo‘ladi.

Kishilik jamiyati, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar yozuv va imlo qoidalarini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Yozuvning o‘zgarishi, takomillashtirilishi til taraqqiyotiga zamin yaratishi shubhali bo‘lishi mumkin, ammo imlo qoidalari mukammal bo‘lmasa yoki keyingi lingvistik jarayonlarni aks ettirish ehtiyoji yuzaga kelsa, uni nisbatan mukammal holatga keltirish lozim bo‘ladi. “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi farmonda ham shu masalaga alohida e‘tibor berilgan [PF-4997-son farmon].

O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyi va nufuzini oshirishda, adabiy tilning qo‘llanish doirasini kengaytirishda imlo qoidalari muhim o‘rin tutadi.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori

1995- yil 24- avgustda «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini (lotin yozuvi asosida)» qabul qilindi. Qoidalar 82 band, 7 bo'limdan iborat [<https://www.lex.uz/>].

Amaldagi imlo qoidalarini quyidagi tamoyillar asosida umumlashtirish o'zlashtirishda qulaylik yaratadi.

I. Fonetik yozuv qoidasi asosida yoziladigan so'zlar:

Asos va qo'shimchalar imlosi. Quyidagi holatlarda yasovchi qo'shimchalar o'zak va negizga fonetik jihatdan ta'sir qiladi va o'zgarishlar yozuvda saqlanadi.

1. Ot yasovchi **q, v** qo'shimchalari **a** unlisi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda, o'zak yoki negizdagi **a** tovushi **o** ga aylanadi va shunday yoziladi: *sayla + v (saylov), qishla + q (qishloq), bo'ya + q (bo'yoq)*.

2. **i** tovushi bilan tugagan so'zlardan ot yasalganda (**v** tovushi orqali), o'zak-negizdagi **i** tovushi **u** ga aylanadi va shunday yoziladi: *o'qi + v (o'quv), to'qi + v (to'quvchi)*.

3. O'zak-negizda **u** tovushi bo'lgan sifatlardan, fe'llardan ot yasalganda, yasovchi **-im** qo'shimchasi **-um** tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *tuz + im /tuzum / , un +im / unum / , uy (moq) +im / uyum/*.

II. Morfologik yozuv qoidasi asosida yoziladigan so'zlar:

1. *Savob, zamon* singari so'zlarda **a** tovushi **o** kabi aytilsa ham yozuvda a saqlanadi: *savol, avval, mavsum, avgust, navbat, vafo*.

2. Old qator keng **a** harfi ayrim so'zlarning urg'usiz bo'g'inlarida **i** tovushiga yaqin talaffuz qilinadi (*muomila, munosibat, muhokima, mulohiza* va b.), ammo har doim **a** yoziladi (*muomala, munosabat, muhokama, mulohaza*).

3. *Aql, rahm, fikr, ilm, mehr, qahr, xayr, asl* (*asil* so'zi ham bor), *nasl, asr* (*asir* so'zi ham bor) kabi so'zlarda oxirgi ikki undosh orasida o'rinsiz (xato) urg'u qo'yish bilan talaffuzda bir i orttiriladi, lekin yozuvda ifodalanmaydi.

III. Shakliy yozuv qoidasi asosida yoziladigan so'zlar:

1. Rus va jahon tillaridan kirgan *adres, teatr, telefon, okean, material* kabi so'zlarda **e** bir oz kuchsizlanib, **i** ga yaqin, *aeroport* сўзида **y** сифатида talaffuz qilinadi, lekin har doim **e** yoziladi.

2. Rus va Yevropa tillaridan kirgan so'zlarning oxirgi urg'usiz bo'g'inida kelgan **o** unlisi qisqa **i** tarzida eshitiladi, lekin har doim *direktor, traktor, rektor, konduktor, irrigator, diktor* (va b.) tarzida yoziladi.

3. *Million, artilleriya, kilovatt, kongress, metall* kabi so'zlarda qo'sh undoshlar bir undoshdek talaffuz etiladi, lekin qo'sh undosh bilan yoziladi. *Gramm, metall* kabi so'zlar oxirida kelgan qo'sh undoshlardan biri talaffuzda tushirib qoldirilsa ham, yozuvda hamisha ifodalanadi. Bunday undosh bilan tugagan so'zlarga shu harf bilan boshlanuvchi qo'shimchalar birikkanda, qo'sh undoshning biri yozilmaydi: *kilogram + mi , metal + lar kabi*.

Qo'shma so'zlar ham fonetik yoki morfologik qoidaga asosan yoziladi. Lekin qo'shma so'zlar imlosini qo'shib va ajratib yozish tamoyillariga ko'ra o'rgatish maqsadga muvofiq.

Qo'shma so'zlar imlosi. Qo'shma so'zlar yozilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi. 1) qo'shib yoziladigan qo'shma so'zlar; 2) ajratib yoziladigan qo'shma so'zlar.

Qo'shma so'zlar quyidagi hollarda **qo'shib** yoziladi:

1. So'zlar qo'shilib, yangi ma'no ifodalasa, qo'shib yoziladi: *gultojxo'roz. toshbaqa, oybolta, qo'yko'z, sherdil, otquloq, ko'ksulton, oqbosh, achchiqtosh, ko'zoynak, suvilon, qo'ymijoz, maymunsifat, umumdavlat, kamhosil, bug'doyrang, ishxona, tabriknoma, bedapoya, devsisfat, oshxona, xushbichim**.

* Qo'shma so'zlar imlosini berishda imlo qoidalaridagi ayrim jihatlar o'zgartirildi. Masalan, *hamkor, umumxalq, hammabop, hamshahar* so'zlari qo'shma so'z emas, sodda yasama so'z sifatida keltirildi. Narsani boshga bir narsaga qiyoslash orqali hosil qilingan qo'shma otlar va sifatlar, narsaning rangi, mazasi, nima uchun mo'ljallanganligi, o'rni kabi ma'nolarni bildiruvchi qo'shma birliklar "so'zlar qo'shilib, yangi bir ma'no ifodalasa..." degan tavsif ostida birlashtirildi.

2. *Ham, umum, bop, baxsh* kabi soʻz-qoʻshimchalar ishtirokidagi sodda yasama ot va sifatlar qoʻshib yoziladi: *hamkor, umumxalq, hammabop, hamshahar*.

3. Ruscha-baynalmilal yoki tarjima qilingan qoʻshma soʻzlar qoʻshib yoziladi: *telestudiya, fotoapparat, radiotoʻlqin, elektrarra* kabi.

Qoʻshma soʻzlar quyidagi hollarda **ajratib** yoziladi:

1. Qoʻshma soʻzlarning qismlari bir-birini izohlasa, ajratib yoziladi: *temir eshik, osma koʻprik, til oldi, oʻrta keng, uzun boʻyli* va b;

2. Qoʻshma feʼllar: *sir tut, churq etma, kirib chiqdi, olib keldi, oshkor etdi*.

Har, hech, bir, u, shu, oʻsha, hamma kabi soʻzlar oʻzi birikib kelgan soʻzdan ajratib yoziladi: *har kim, hech narsa, bir zum, bu yerda, osha joyda, hamma vaqt* kabi.

Imlo qoidalarida joy nomlariga alohida band ajratish va toponimlarning yozilishiga doir aniq qoidalarini keltirish zarur.

Joy nomlari imlosi. 1. Ikkinchi qismi turdosh ot yoki *obod* soʻzi bilan yasalgan joy nomlari qoʻshib yoziladi: *Oqtepa, Uchqoʻrgʻon, Davlatobod, Xoʻjaobod, Янгуобод, Buloqboshi, Oltiariq, Янгуапуқ, Yangiqoʻrgʻon* kabi.

2. Nom sifatida olingan birikmaning ikkinchi soʻzi atoqli ot boʻlsa, bosh harf bilan yoziladi: *Markaziy Osiyo, Markaziy Fargʻona kanali, Katta Andijon kanali, Janubiy Fargʻona kanali, Koʻhna Urganch, Gʻarbiy Yevropa* kabi.

Imlo qoidalarida soʻzning bosh harflari olingan qisqartmalarda nuqta qoʻyilmasligini qayd etish lozim. Chunki bunday qisqartmalarda nuqta qoʻyib yozish hollari koʻp uchraydi: Ф.И.ИИ.

Shaxs ismi va otasining ismi, familiyalari yoki ularning bir qismi qisqartirilishiga doir keltirilgan “A.Navoiy, Z.M.Bobur” tipidagi misollarni oʻzgartirish kerak. Negaki hozirda qisqartirilayotgan ismi-shariflar (A.D. Abdiyev, M.S.Xoliqova) tarixiy ismlarga mos kelmaydi. “*Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur* kabi tarixiy ismlar qisqartirilmaydi” degan qoidaga zarurat tugʻiladi.

Bosh harflar imlosida ham ayrim soʻzlarning yozilishiga aniqlik kiritish lozim. Jumladan:

1. Universitet, institut, fakultet, kafedra nomlarining birinchi soʻzi bosh harf bilan, qolganlari kichik harf bilan yoziladi: *Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent moliya instituti, Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, Oʻzbek filologiyasi fakulteti, Til nazariyasi va amaliyoti kafedras*i. Bu tipdagi nomlanishlarda “atab qoʻyish”ga nisbatan “umumning bir qismi” semasi koʻproq aks etgani hamda nomlar, asosan, murakkab birikmalar koʻrinishida boʻlishi bois qoʻshirnoqqa olinmaydi.

2. Nomlar tarkibidagi *Milliy* sifatlovchisi bosh harf bilan yoziladi: *Oʻzbekiston Milliy universiteti*.

3. Mashhur shaxslar ismi-sharifi bilan yuritiladigan muassasalar *nomidagi* (nomli emas) izohlovchisi bilan qoʻllanadi: *Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti*.

4. *SH, CH, NG* harfiy birikmalarining bosh shakllari qisqartma soʻzlarda standart shaklni taʼminlashda qoʻllanadi, masalan: “**TONG**” ishlab chiqarish birlashmasi. Oddiy hollarda harfiy birikmalarning ikkinchisi kichik shaklda yoziladi: *Shohruh, Charos*.

Hozirda ikki xil yozuvdan foydalanilmoqda. Bu yozuvlarni ifoda etishda imlo qoidalarini qorishtirib yubormaslik kerak. Kirill yozuvi asosidagi «Oʻzbek orfografiyasining asosiy qoidalar» 1956-yilda Oʻzbekiston Oliy Kengashining Prezidiumi tomonidan tasdiqlangan boʻlib, 72 paragrafdan iborat. Kirill alifbosidagi matnlar shu imlo qoidalariga asosida yoziladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Kengashining oʻn uchinchi sessiyasi (1993- yil 2-sentabr) “Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosini joriy qilish toʻgʻrisida” Qonun qabul qildi. Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosiga oʻtish dunyo fani va texnikasiga yaqinlashish, oʻzbek tilining oʻziga xos xususiyatlarini toʻlaroq va aniqroq ifodalash maqsadida amalga oshirildi. "Ushbu qonun Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslanib va oʻzbek yozuvining lotin alifbosiga oʻtilgan 1929-1940-yillardagi ijobiy tajribasidan kelib chiqib, keng jamoatchilik

vakillari bildirgan istak-xohishlarni inobatga olgan holda respublikaning har taraflama kamol topishi va jahon kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratishga xizmat qiladi" [Nurmonov,2013:17].

Yangi o'zbek alifbosi amaldagi kirill alifbosidan harflar tartibi, ayrim harflarning o'zgartirilgani bilan ham farqlanadi. Kirill alifbosidagi yo-lashgan unlilar (**е, ё, ю, я**) quyidagicha ifodalanadi:

kirill alifbosidagi yo-lashgan unlilar tovush ifodalashiga ko'ra ikkita harf bilan ifodalanadi:

е → **ye**: ел –*yel*, елкан –*yelkan*;

е → **e** (bu unli bir harf bilan ham ifoda etilishi ham mumkin): келин –*kelin*, тер –*ter*;

ё → **yo**: ёрқин – *yorqin*, ёш –*yosh*

ю → **yu**: юлдуз –*yulduz*, ютуқ –*yutuq*;

я → **ya**: яшил –*yashil*, яхши –*yaxshi*.

Bu harflarning yozilishiga oid qoidalar imlo lug'atlarida o'z ifodasini topgan [Rahmatullayev,2011].

yo-lashgan unlilarning bosh shakli imlosidagi xatolar ko'p kuzatiladi. Ё.Жумаев, Ю.Эрматова kabi ism-shariflar lotin yozuvida **Yo. Jumayev**, **Yu. Ermatova** tarzida xato yozilmoqda (aslida: **Y. Jumayev**, **Y. Ermatova** tarzida yozilishi to'g'ri).

Kirill alifbosidagi «**у**» harfi quyidagicha ifodalanadi:

so'z boshi, oxirida, so'z o'rtasida (undoshdan keyin) **s** harfi bilan aks ettiriladi: цирк–*sirk*, центнер–*sentner*, концерт–*konsert*, акцент –*aksent*, абзац–*abzas*, шприц–*shpris*, кварц–*kvars*.

So'z o'rtasida unli tovushdan keyin **ts** yoziladi: лицей – *litsey*, милиция – *militsiya*, конституция – *konstitutsiya*.

Rus-baynalmilal so'zlaridagi **ъ** (ayirish), (yumshatish) belgilari tovush ifodalamaydi.

Yumshoqlik (**ь**) belgisi yangi o'zbek alifbosi asosidagi yozuvda tushirib qoldiriladi: альбом–**albom**, июн –**iyun**, релс–**rels**. Faqat ayrim so'zlar imlosida yumshatish belgisi **y** ga almashtiriladi: почталон – *pochtalyon*, баталон – *batalyon*. **ъ** (belgisi) tushiriladi va undan keyingi **yo**-lashgan unlining so'z boshidagi shakli yoziladi: субъект–*subyekt*, объект–*obyekt*.

Kirill alifbosi asosidagi yozuvda arabcha so'zlarda uchraydigan **ъ** belgisi o'rnida tutuq belgisi yoziladi. Tutuq belgisi rus-baynalmilal so'zlaridagi **ъ** belgisi o'rnida yozilmaydi. Demak, *ob'ekt*, *s'yezd* tarzida yozish xatodir.

Yozma matnda ko'zga tashlanadigan imlo xatolari orasida eng ko'p kuzatiladigan nuqson **x** va **h** imlosi bilan bog'liq xatolardir. Ko'p hollarda *xalq*, *axloq*, *ruxsat*, *ro'yxat*, *hodisa*, *nusxa*, *sahna*, *tuhmat* kabi so'zlarning yozilishi bilan bog'liq xatolar uchraydi.

Xx va **Hh** undoshlari alohida fonemalardir. **Xx** va **Hh** tovushlari paydo bo'lish o'rniga ko'ra ham, aytilishiga ko'ra ham bir-biridan farq qiladi. **Xx** – chuqur til orqa jarangsiz sirg'aluvchi undosh: *xabar*, *paxta*, *sho'x*, *taxt*, *baxt*, *xulq*, *axloq*, *xalq*. **Hh** – jarangsiz sirg'aluvchi bo'g'iz undoshi: *behi*, *holva*.

x va **h** ayrim so'zlarda ma'no farqlashga xizmat qiladi:

xol (dog') – *hol* (ahvol) ; *xam* (egik) – *ham* (yuklama);

shox (daraxt shoxi) – *shoh* (podshoh); *rux* (modda) – *ruh* (arvoh); *xush* (yoqimli) – *hush* (aql).

i bilan boshlanuvchi so'zlarning birinchi bo'g'inida **x** yoziladi: *ix-tiyor*, *ix-cham*, *ix-los*, *ix-tisoslik*; qolgan bo'g'inlarida **h** yoziladi: *il-hom*, *i-ho-ta*, *is-loh*;

e bilan boshlanuvchi arabcha so'zlar tarkibida **h** yoziladi: *ehson*, *ehtirom*, *ehrom*, *ehtiyot*, *ehtiyoj*.

Bu harflar imlosida arabcha o'zakdosh so'zlardagi undoshlarga asoslanish mumkin: *hukm*–*hokim*–*hakam*–*hokimiyat*–*mahkama*–*mahkum*; *rahm*–*rahmat*–*rahim*; *hurmat*–*marhamat*–*rahmat*; *xalq*–*xaloyiq*–*xoliq*–*maxluq*; *muhsin*–*tahsin*; *hibs*–*mahbus*, *muxlis*–*ixlos*.

Birlikdagi ot va ularning siniq ko'plik shaklini bilish ham bu harflarni to'g'ri ifodalashga yordam beradi: *xabar*–*axborot*, *saxiy*–*saxovat*, *hol*–*ahvol*, *ruh*–*arvoh*.

Bulardan tashqari, **x** va **h** ishtirok etgan so'zlar imlosini yodda saqlash lozim bo'ladi.

O'zak va qo'shimchalar imlosi. *Parvo, obro', mavqe, mavzu, mavzu* kabi so'zlarga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda, o'zakdan so'ng y qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, obroyim, mavqeyim, mavzuyim, avzoyim*. Shu so'zlarga III shaxs egalik qo'shimchasi - **si** shaklida qo'shiladi: *parvosi, avzosi* kabi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, unli bilan tugagan so'zlarga III shaxs egalik shakli qo'shilishida ikki xil imlo kuzatiladi: *manbai* (kirill yozuvida: *манбай*) – *manbasi, mavzuyi* (kirill yozuvida: *мавзуйи*) – *mavzusi*. Bu holat o'zlashgan so'zlar imlosida uchraydi. Imloda bir xillikni ta'minlash uchun mazkur o'zlashma so'zlarning asl shakliga asoslanish kerak: agar so'z ayn *o* bilan tugasa, -yi (kirill alifbosida: *i*) yoziladi: *manbai* (kirill yozuvida: *manbai*); agar so'z *ovov, hoyi havvas* bilan tugasa, -si shaklida qo'shish to'g'ri bo'ladi: *mavzusi, orzusi*.

-ta, *tacha* lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimchasi bilan kelgan so'zlarni ba'zan qo'shib (5ta), ba'zan ajratib (5 ta) yozish hollari kuzatiladi. Son bilan yozganda imkon qadar hisob so'zlaridan foydalangan ma'qul: *77 dona, 5 nafar* kabi (qiyos: 1-sentyabr 1chi sentyabr tarzida yozilsa, xato bo'lar edi). -ta, *tacha* qo'shimchalarini raqam emas, so'z ko'rinishidagi sonlarga qo'shish to'g'ri bo'ladi: *o'nta, beshtacha*.

Izofali birikmalarni qo'shish uchun unidan so'ng kirill yozuvidagi **i** o'rniga (*ойнаи жаҳон, таржимаи хол, нуқтаи назар, рӯйи замин*) **yi** yoziladi: *oynayi jahon, tarjimai hol, nuqtayi nazar, ro'yi zamin*.

So'zlarga chiziqcha bilan yoziladigan yuklamalar qo'shilganda morfologik yozuv qoidasiga amal qilish maqsadga muvofiq: "*Kim edik-u, kim bo'ldik?*", *Ko'p o'qidik-u, lekin hali ko'p uqmabmiz*.

Juft so'zlar bo'g'in asosida ko'chirilganda keyingi satrga ham chiziqcha qo'yish ma'qul. Birinchi chiziqcha bo'g'in ko'chirish belgisi bo'lsa, ikkinchi chiziqcha juft so'zlar imlosiga tegishlidir: *asta-sekin*.

Imlo qoidalarining aniqligi yozuvdagi ikki xillikka barham beradi. Imlo qoidalarini takomillashtirish savodxonlik darajasini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining imlo lugati. –T., 2011.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi PF-4997-son farmoni // Xalq so'zi, 2016-yil 14-may.
3. Nurmonov A. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T., 2013.
4. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. <https://www.lex.uz.339-son>. 24.08.1995.

Ali şîr Nevâyî'de kültür aktarımına bir örnek: coldu An example of cultural transfer in alı şîr nevâyî: coldu

Muhterem Saygın*

Özet

Dil; örf, âdet, gelenek, inanış, davranış biçimi gibi kültür verimlerini aktarmaya yarayan sosyal bir araçtır. Dil, kültürü gelecek kuşaklara aktarırken kültür de dili biçimlendirmektedir. Edebî eser; milletin geleceği için çok önemli bir görevi yerine getirmekte, kültürü estetik bir biçimde gelecek kuşaklara aktarmaktadır.

Ali Şîr Nevâyî; sözlü kültürün egemen olduğu bir devirde söz ile gelecek kuşaklara taşınan örf, adet, gelenek, görenek ve inanışlara eserlerinde çokça yer vermiş, bu kültür unsurlarını unutulup yok olma tehlikesinden kurtarmış, yaşadığı çağın kültürel değerlerini günümüze

* Pamukkale Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü doktora öğrencisi, Milli Eğitim Bakanlığı Personeli, muhteremsaygin213@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-2336-5139

taşımıştır. Manzum ve mensur otuzdan fazla eseriyle sözlü gelenekle aktarılan kültür unsurlarını yazı ile estetik bir biçimde dile getiren Ali Şîr Nevâyî, Türk edebiyatında kurucu sanatkâr olarak nitelendirilmiştir.

Bu çalışmada dil bilincine vâkıf bir aydın olan Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde bir kültür ögesi olarak coldunun (çöldü, calduy, culdu) hangi hayal ve tasavvurlar çerçevesinde ele alındığı açıklanmaktadır. Şairin bu kültür ögesini klasik Türk şiirinde bir mazmun olarak ele alma biçimi değerlendirilmekte, sanatkârın eserlerinde yaşadığı toplumda var olan bu kültür ögesini estetik bir biçimde aktarma hususiyeti ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Dil, Kültür aktarımı, Ali Şîr Nevâyî, Coldu, Gelenek.*

Abstract

Language; It is a social tool that serves to convey cultural yields such as customs, traditions, beliefs, and behavior. While language transfers culture to future generations, culture also shapes language. Literary work; It fulfills a very important task for the future of the nation and transfers the culture to future generations in an aesthetic way.

Ali Şîr Nevâyî; In a period when oral culture was dominant, he gave a lot of place to the customs, traditions, customs and beliefs that were carried to future generations by word, saved these cultural elements from the danger of being forgotten and destroyed, and brought the cultural values of the era he lived to today. Ali Şîr Nevâyî, who expresses the cultural elements transmitted by oral tradition in an aesthetic way with his more than thirty works in verse and prose, has been described as a founding artist in Turkish literature.

In this study, it will be explained within the framework of which dreams and imaginations coldunu (çöldü, calduy, culdu) is handled as a cultural element in the works of Ali Şîr Nevâyî, who is an intellectual who is conscious of language. The poet's way of handling this cultural element as a metaphor in classical Turkish poetry will be evaluated, and the characteristic of conveying this cultural element in the society he lives in will be discussed in an aesthetic way.

Keywords: *Language, Cultural transfer, Ali Şîr Nevâyî, Coldu, Tradition.*

Giriş: Sanatkâr dili, estetik bir biçimde düzenleyen kişidir. Sanatkâr; insanı, evreni, içinde yaşadığı toplumu, toplumun değerlerini algılar, anlamlandırır, hayal ve tasavvurları çerçevesinde dil malzemesiyle eserini vücuda getirir.

İçinde yaşadığı toplumun bireyi olan sanatkârın gözünden kültürel değerlerin estetik bir şekilde edebî eserde dile getirilmesi, toplumun belleğinde var olan kültürel unsurların yok olmasını önlemekte ve onları gelecek kuşaklara aktarmaktadır. Edebiyat araştırmalarının en önemli amaçlarından birisi sanatkârın insanı, varlığı, evreni algılama ve anlamlandırma biçimini ortaya koymak ve edebî eserdeki kültürel unsurların sanatkâr tarafından ele alınma biçimini açıklamaktır. Klasik Türk edebiyatı araştırmalarında divan tahlilleri bu anlamda önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Hazırlamakta olduğum “Ali Şîr Nevâyî'nin Garâibü's-Sıgar Divanının Tahlili” adlı doktora çalışması; din-tasavvuf, toplum yaşamı (cemiyet), insan ve tabiat (doğa) olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın giriş kısmında Ali Şîr Nevâyî'nin hayatı, edebî şahsiyeti, Türk edebiyatına tesiri, eserleri, Garâibü's-Sıgar'ın şekil incelemesi ve üslup özellikleri alt başlıklara ayrılarak tetkik edilmiştir. Birinci bölümde din ve tasavvuf ile ilgili divanda yer alan unsurlar tespit edilmiş, örnek beyitler üzerinden açıklanmıştır. İkinci bölümde cemiyet konusu; şahıslar, kavimler, boylar, ülkeler ve şehirler, dağlar, denizler ve nehirler, muhayyel mekân, içtimai hayat gibi genel başlıklar altında konu ile ilgili alt başlıklara ayrılarak incelenmiştir. Üçüncü bölümde insan konusu ele alınmış, güzellik, sevgili, sevgilide güzellik unsurları, sevgiliyle ilgili diğer unsurlar, âşık ile ilgili unsurlar, âşığa ait vücut aksamı ve unsurları, maddi ve manevi haller, rakip gibi başlıklar alt başlıklara ayrılarak ele alınmış örnek şiirler üzerinden açıklanmıştır. Son bölüm olan dördüncü bölümde tabiat konusu çerçevesinde; kozmik âlem, zaman ve zamanla ilgili mefhumlar, dört unsur (anâsır-ı erbaa), hayvanlar, bağ, bostan, gülistan, çimenlik, çiçeklik, şekeristan ve tarla ile ilgili unsurlar, bitkiler, meyveler, diğer bitkiler gibi başlıklar kendi içinde alt

başlıklara ayrılarak ele alınmış, açıklamalar yapıp örnekler verilmiştir. Sonuç kısmında elde edilen bulgu ve bilgiler değerlendirilmiştir.

“Ali Şîr Nevâyî’de Kültür Aktarımına Bir Örnek: Coldu” adlı bildiri “Ali Şîr Nevâyî’nin Garâibü’s-Sıgar Adlı Divanının Tahlili” adlı doktora tezinin cemiyet bölümünde yer alan inanış, davranış biçimleri, âdet ve gelenekler bahsinde geçen coldu (çüldü, calduy, çuldu) isimli geleneğin kültür aktarımı çerçevesinde değerlendirilmesinden meydana gelmiştir. Bu bildiride, Ali Şîr Nevâyî’nin Garâibü’s-Sıgar adlı divanda iki beyitte, Ferhâd u Şîrîn mesnevisinde bir beyitte zikredilen kültür öğelerinden coldu (çüldü, calduy, çuldu) hakkında bilgi verilecek, Ali Şîr Nevâyî’nin bu kültür ögesini bir mazmun olarak ele alma biçimi değerlendirilecektir.

Konuya geçmeden önce, Ali Şîr Nevâyî ve eserleri hakkında genel bilgi verilecektir.

1. Ali Şîr Nevâyî’nin Hayatı

Nizâmü’l-dîn Alî Şîr Nevâyî, 9 şubat 1441 (17 Ramazan 844) tarihinde Herat’ta dünyaya gelmiştir. Ali Şîr Nevâyî, Uygur Türklerindendir. Babası Gıyasü’l-dîn Kîçkine Bahâdır, Horasan emiri Ebu’l-Kâsım Babur’un hizmetinde bulunmuştur. Eğitim için Meşhed ve Semerkant’a giden Ali Şîr Nevâyî, 1469 yılında Hüseyin Baykara’nın Horasan bölgesini ele geçirmesinden sonra Herat’a dönmüştür. Hüseyin Baykara, ona mühürdarlık görevi vermiştir. 1472 yılında ise divan beyi unvanı almıştır. 1476 yılında yakın dostu olan devrin önemli şairlerinden Molla Câmî’nin irşâdı ile Nakşibendîlik tarikatına intisap etmiştir. 1483-1485 yılları arasında hamsesini tamamlamıştır. 1489 yılında yakın dostu Seyyid Hasan-ı Erdşîr’in vefatından duyduğu üzüntüyü ifade etmek amacıyla Seyyid Hasan-ı Erdşîr’in hayatı ve faziletleri hakkında bir risale yazmıştır.

1490 yılında divan beyliği görevini bırakmıştır. Hayatının son yıllarını Herat’ta geçiren Ali Şîr Nevâyî, 3 Ocak 1501 yılında vefat etmiştir. Mezarı, hayattayken hazırlattığı Kudsiye Câmii yakınındadır [Kaya, 1996: IX-X].

2. Ali Şîr Nevâyî’nin Eserleri:

I. Divanları: Garâibü’s-Sıgar, Nevâdirü’s-Şebâb, Bedâyi’ü’l-Vasat, Fevâidü’l-Kiber, Farsça Divanı.

II. Hamsesi: Hayretü’l-Ebrâr, Ferhâd u Şîrîn, Leylî vü Mecnûn, Seb’a-i Seyyâre, Sedd-i İskenderî.

III. Tezkireleri: Mecâlisü’n-Nefâis, Nesâimü’l-Mahabbe.

IV. Dil ve edebiyat hakkındaki eserleri: Risâle-i Mu’ammâ, Mîzânü’l-Evzân, Muhakemetü’l-Lügatayn, Seb’atü Ebhûr (Arapça sözlük) [Levend, 2016: 311-317].

V. Dînî-ahlâkî eserleri: Münâcât, Çihil Hadîs, Nazmü’l-Cevâhir, Lisânu’t-Tayr, Sirâcü’l-Müslimîn, Mahbûbu’l-Kulûb.

VI. Tarihî eserleri: Tarih-i Enbiyâ vü Hükemâ, Tarih-i Mülûk-ı Acem, Zübdetü’l-Tevârih.

VII. Biyografik eserleri: Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr Big, Hamsetü’l-Mütehayyirîn, Hâlât-ı Pehlevân Muhammed.

VIII. Belgeler: Vakfiyye, Münşeât” [Kut, 2003: IX-X].

El-Lügâtu’n-Nevâiyye ve’l-İstîşâdetü’l-Çagataiyye’de adlı sözlükte çüldü şeklinde geçen coldu kelimesinin anlamı şu şekilde açıklanmıştır: “*Ol in’âma derler, ki bir dilâver cengde bahâdurluk eyleye, veyâ fenninde mâhir bir kişi bir nâdir iş işleye mukâbelesinde ihsân edeler*” [Kaçalın, 2011: 548]. Aynı sözlükte; Ali Şîr Nevâyî’nin Ferhâd u Şîrîn adlı mesnevisinde Ferhat’ı yakalayana Hüsrev’in coldu vermeyi vadettiği ifade edilmiştir [Kaçalın, 2011: 548]. Ferhâd u Şîrîn mesnevisinde geçen beyit aşağıda verilmiştir:

Tutub culdu alur yarmakga kalkan

Degil kim eylemişler tagrı talkan (Rahimi, 2016: 687)

(Culdu almayı arzu edip onları parçalamak için eline kalkan alır. (Onların) dağı (bile) talan ettiklerini söyle).

Fethali Kaçar Lügati’nde calduy, culdu şeklinde yer alan kelime; “*ödül, yapılan yiğitlikten dolayı verilen armağan*” şeklinde açıklanmıştır [Rahimi, 2016: 686]. Şeyh Süleyman Efendi

Lügati'nde kelime, çuldu şeklinde zikredilmiş ve anlamı şu şekilde verilmiştir: “*Mükâfât için virilen en'âm. Ma'rekede çeng-âverler eline geçen mâl-i ganâyım*” [Durgut, 1996: 319].

Garâibü's-Sıgar adlı divanda yer alan aşağıdaki beyte göre âşığın (Nevâyî) sevgili için canını herkesten önce feda etmesi; onun, âşıklık fenninde gösterdiği bir kahramanlık olarak algılanmıştır. Sevgili için herkes canını feda etmektedir. Âşığı diğerlerinden (rakipler) üstün kılan husus, canını sevgili için hemen feda etmesi, bu konuda tereddüt göstermemesidir. Bu durumda âşık, çevik olan savaşçıya veya bir sanatta başarı gösteren kişiye verilen colduyu almaya hak kazanmıştır:

Nevâyî oynadı cân halkdın burun rahm it

Çü kıldı celdlık imdi kirek aña coldu [Kut, 2003: 398]

(Nevâyî, (âşık) herkesten önce senin için canını feda etti. (Ey sevgili) ona merhamet et.

Bu konuda çevik davrandığı için ona coldu vermen gerekir).

Garâibü's-Sıgar'da geçen bir diğer beyitte; ayrılık içindeki âşığın durumu savaşta yararlılık gösteren kişinin hâline benzetilmiştir. Klasik Türk Şiirinde sevgili, hükümdara benzetilir [Tanpınar, 2001: 6]. Padişah olarak tasavvur edilen sevgilinin ayrılığa sabreden âşığa, kavuşma mülkünü bağışlamasının coldu olarak uygun olacağı söylenmiştir:

Hecr ara tüzdi Nevâyî vasl mülkin birdi yâr

Andak iş kılğanga mundın kem kirekmes coldusı [Kut, 2003: 440]

(Nevâyî (âşık) ayrılığa sabretti. Sevgili ona kavuşma mülkünü bağışladı. Böyle zor bir işi yapana bundan daha uygun coldu olmaz).

Sonuç: Ali Şîr Nevâyî'nin Garâibü's-Sıgar adlı divanında coldu şeklinde iki kez zikredilen kelime, Ferhâd u Şîrîn adlı mesnevisinde culdu şeklinde bir kez geçmiştir. Coldu (çüldü, culdu, calduy) kelimesinin anlamı, El-Lügâtü'n-Nevâiyye ve'l-İstişâdetü'l-Çagataiyye, Fethali Kaçar Lügati ve Şeyh Süleyman Efendi Lügati'nde genel olarak “bir işte veya savaşta yararlılık gösterene verilen ödül” şeklinde açıklanmıştır. Coldu, Ferhâd u Şîrîn mesnevisinde Ferhat'ı yakalayan kişiye vadeliden hediye anlamı taşımaktadır. Garâibü's-Sıgar'da geçen beyitlerden ilkinde âşığın canını sevgili için hemen feda etmesi, kahraman bir savaşçının çeviklik vasfı ile özdeşleştirilmiş âşığa sevgilinin coldu ihsan etmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Diğer beyitte ise ayrılık katlanılması güç bir iş olarak düşünüldüğünden ayrılığa sabreden âşığa, sevgilinin coldu olarak kavuşma yurdunu bağışlamasının uygun olacağı söylenmiştir. Bu beyitten hareketle, Türk kültüründe hükümdarların başarılı gördüklerine yurt bağışlama geleneğinin de coldu kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Türk kültüründe coldu, savaşta veya bir işte yararlılık gösteren kişileri teşvik eden bir gelenektir. Bu gelenek, psiko-sosyal açıdan bireylerde topluma faydalı olma bilinci oluşturmuş, bireyin topluma faydalı işler yaparak kendisini toplumun bir parçası olarak görmesine katkı sağlamış, birey-toplum ilişkilerini olumlu anlamda desteklemiştir.

Kaynaklar

1. Durgut, Hüseyin (1995). Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel), Trakya Üniversitesi: Yayımlanmamış yüksek lisans tezi.
2. Kaçalın, Mustafa S. (2011). Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Lügâtü'n-Nevâiyye ve'l-İstişâdetü'l-Çagatâ'iyye, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
3. Kaya, Önal (1996). Fevâidü'l-kiber, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
4. Kut, Günay (2003). Garâibü's-Sıgar, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
5. Levend, Ağâh Sırrı (2016). Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
6. Rahimi, Ferhad (2016). Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Gazi Üniversitesi: Yayımlanmamış doktora tezi.
7. Tanpınar, Ahmet Hamdi (2001). 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.

Verbal va nonverbal kommunikatsiyada sukutning o‘rni
The place of silence in the verbal and nonverbal communication

Saidxonov Ma'murjon Muhammedovich*

Annotation: *this article says about the silence phenomenon which includes nonverbal means which is used in uzbek relation interference It is told that the place, task, using in the literary texts, and meaning of the silence in the.*

Keywords. *Antrocentric, relation, communication, silence act, nonverbal code, speech act, adresser, adreseey.*

Tilga antropotsentrik yondashuv tilning asosiy vazifasi bo'lmish aloqa-aralashuvning yuzaga chiqishida kommunikantlarning mavqeyi yuqori ekanini yana bir bor e'tirof etdi. Muloqotning ro'yobga chiqishi adresant va adresatning o'zaro fikr almashinuvi natijasi sanalib, aloqa-aralashuv lisoniy yoki nolisoniy yo'l bilan amalga oshishi mumkin. Sh.Safarov: "Hozirgi paytda tilshunoslikning insoniy-antropologik fan ekanligini inkor etishga hech kim jur'at eta olmasa kerak", – degan xulosaga keladi [Сафаров, 2008: 230].

"Insonda, – deb yozadi I.N.Gorelov, – hayotining boshlanishidanoq kommunikativ aktning verbal va nonverbal vositalariga diqqat jalb etish malaka va ko'nikmalari tarbiyalanib boradi" [Горелов, 1980: 90].

Biz ushbu maqolada nonverbal vositalar jumlasiga kiruvchi, aloqa-aralashuvda ma'lum ma'no ifodalab keluvchi sukut fenomeniga e'tiborni qaratmoqchimiz. Negaki sukut kommunikativ akt tarkibida axborot uzatishda ahamiyatli unsur sifatida tadqiq etilmoqda. Sukut nutqiy muloqotsiz mazmunsiz bo'lganiday, nutqiy muloqot ham sukutsiz g'arib, nomukammal bo'ladi.

Sukut muayyan holat orqali reallashadi. Shuning uchun sukutning ishlatilishi ham, u ifodalaydigan ma'no ham, uning kommunikativ aktdagi o'rne ham kommunikativ vaziyatda namoyon bo'ladi.

Keyingi yillarda tilshunos olimlar sukut fenomeni bilan qiziqib qoldilar. Olimlar sukutni nutqiy aloqa-aralashuvning amalga oshmasligi deb emas, balki ma'lum axborotni nonutqiy ifodalash vositasi deb tushunmoqdalar. Sukut tilshunoslikning o'rganish obyekti sanalib, turli yo'nalishlarda tadqiq etib kelinmoqda: kommunikativ, psixologik, diniy-mistik, estetik, kulturologik, an'anaviy (ritual) va b.

Avvaliga psixolog va psixolingvistlar qiziqqan va tadqiq etib kelgan sukut (jim turish) masalasi bugunda tilshunoslar tomonidan o'rganilmoqda. Shuni e'tirof etish kerakki, sukut ma'lum xalq madaniyatidagi insonning xulq-atvori doirasidagi muloqotning mahsuli sanaladi. U o'sha xalqning adab (etik) normalari doirasida shakllanadi, qo'llanadi va idrok etiladi. Shunga ko'ra sukutning ramz sifatida simvolik ma'nosi mavjud emas. Boshqacha aytganda, sukut ishoralar, imolar kabi muayyan ma'noga ega emas (boshni tebratmoq – inkorni, rozi emaslikni bildiradi). Sukut kommunikatsiyaning nonverbal vositasi sifatida denotativ jihatdan nolga teng.

Nonverbal belgilar verbal belgilar bilan integratsiyalashgan holda muloqotni adekvat (tabiiy, mukammal, to'la) tushunishni taqozo etadi. Verbal kommunikatsiya so'z belgilari, ramzlar asosiga qurilib, og'zaki va yozma nutqda qo'llansa, nonverbal komponentlar semiotikaning, kommunikativ lingvistikaning, psixologiya va sotsiologiyaning ajralmas qismi sanaladi. Insonning muloqotdagi nonverbal munosabatlari uning ruhiy holatidan darak beradi, sukut esa uning xulqining muhim strategik komponentidir.

Sukut kommunikativ akt tarkibida kommunikantlarning fikr almashuvlari doirasida ishlatilib, suhbat doirasida ma'no ifodalab keladi. Har bir insonning olamni bilishi, kishilar bilan muloqotda orttirgan bilimi, tushunchasi va, asosan, muloqotdoshlarning o'zaro ichki munosabatlari asosida sukutdan ma'no anglashiladi: kommunikatsiya ro'y beradi. Shuning uchun

* Dotsent, Andijon davlat universiteti

noverbal kod lisoniy kod bilan uzviy va uzluksizlik asosida birgalikda keladiki, natijada struktur jihatdan ham, mazmuniy jihatdan ham o'ziga xos kommunikativ akt yuzaga keladi.

Sukut qilish muloqotimizning komponentlaridan biri sanaladi. Agar dunyoda odamlar faqat gapirganlarida edi, unda insonlar o'rtasida aloqa-aralashuv yuzaga chiqmagan bo'lar edi. Unda hamma tinmasdan gapirgan, hech kim eshitmagan bo'lar edi. I.A.Sternin tomonidan aytilgan muloqotning qoidasida aytiladi: "har qanday odamning nutqida gapirish va sukut qilish mutanosibligi – doimiylik mezon" [Стернин, 2005: 7]. Bu shundan dalolat beradiki, har qanday odam kunda ma'lum muddat gapiradi, kunning boshqa vaqtida sukutda bo'ladi. Muloqot doimiy sukut nutqiy akti bilan boshqa aloqa vositalarining muayyan proporsiyadagi o'zaro almashinuvi va aloqadorligi asosiga quriladi [Корнилова, 2001: 37].

S.V.Krestinskiy sukutni "noverbal xulqning eshitiluvchi shakli" deb ta'riflaydi [Крестинский, 1998: 77]. Olimning sukutni eshitiluvchi shakl deyishiga sabab biz sukutni eshitamiz, ya'ni nutqiy aloqa-aralashuv bo'lmayotganini eshitamiz va bu holat (sukut) tinglovchiga qandaydir ta'sir qiladi. Sukutga adresat o'z e'tiborini qaratadi, biz avvaliga uni eshituv organlarimiz orqali qabul qilamiz, bizning miyamizga ta'sirini o'tkazadi, keyin u tuyg'ularimiz ta'sirida ma'lum hissiyotlar hosil qiladi.

Sukut vazifasiga ko'ra: kommunikativ mazmunga ega va ega bo'lmagan turlardan iborat bo'ladi. Kommunikativ vazifa bajarmaydigan sukut kishining fiziologik holatlaridan biri bo'lib, u ma'lum faoliyat bilan band bo'lgan holatni, uyquni va boshqa holatlarni o'z ichiga oladi. Kommunikativ vazifa bajaruvchi sukut belgi vazifasida kelib, "nutqiy aktning nol formasi" deb ta'kidlanadi [Богданов, 1986: 15].

Sukutning ishlatilishida inson omili verbal vosita ishlatilishidan ko'ra kuchliroq bo'ladi yoki, aksincha, kommunikantlarning o'zaro munosabatlaridagi nomutanosiblik yoki tanish emaslik natijasida sukutning ma'nosi noto'g'ri talqin qilinishi mumkin. Shuning uchun sukutning ma'nosi konkret nutqiy akt doirasida aniqlanadi. Sukut noverbal vosita sifatida boshqa vositalardan (ishora, imo, ovoz o'zgarishlari, tana g'arakati va b.) o'zining shakliy va kommunikativ jihati bilan farqlanadi. Eng e'tiborli jihati sukut situatsiyadan kelib chiqqan holda ko'p ma'no ifodalab keladi. Rejalashtirilgan noverballashuv faqat retsipient tomonidan uqib olinadi.

Ma'lumki, dialogning mohiyati suhbatdoshlarning o'zaro axborot almashuvlaridan iborat ekan, kommunikantlarning so'zlashuv doirasidagi sukuti uzatilayotgan axborotni hazm qilish va mushohada asosida unga mos axborot uzatishdan iborat bo'ladi. Aytish mumkinki, sukut ma'nosi ko'p hollarda verballashgan tarzda ifoda etiladi. Bunday hollarda sukut verbal vosita orqali kuzatib boriladi yoki tasdiqlanadi, ta'kidlanadi. Keyingi yillarda kishilar o'rtasidagi yuzma-yuz muloqotning kamayishi, axborotni imkon qadar tez uzatish maqsadida mobil aloqalardan foydalanish, pandemiya munosabati bilan aloqa-aralashuvda masofaning saqlanishi, yig'ilishlarning onlayn shaklda o'tkazilishi kabi sabablar noverbal vositalarning kommunikatsiyada ishlatilishiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Ayniqsa, sukut noverbal vositasining faolligi namoyon bo'lmoqda. Inson o'z fikrlarini, qarashlarini, ichki tuyg'u va hissiyotlarini, uzatilgan axborotga yoki holatga munosabatini ko'p hollarda sukut qilish orqali ifodalab beradiki, buni tushunish, ilg'ab olish darkor bo'ladi. Ma'lum ma'noda sukut qilish kommunikatsiyaning davomiyligini ta'minlovchi vosita hamdir. Bu, albatta, sukut qiluvchining psixologik holati, ijtimoiy mavqeyi, kommunikativ o'ziga xosligi, kommunikantlarning individual munosabatlari asosiga quriladi.

Shu jihatdan olib qaralganda, aloqa-aralashuv jarayonining shakllanishida va ro'yobga chiqishida, adresant va adresatning fikr almashinuvida "sukut" (jim turish, gapirmaslik) ham noverbal vosita sifatida ishtirok etadi. Noverbal vositalar belgi sifatida ma'lum axborotni bildirish uchun ishlatilar ekan, har qanday holat G.V.Kolshanskiy ta'biricha, "umumiy paralingvistik vositadir" [Колшанский, 1974: 59].

Sukut fonatsion, leksik va ishoraviy noverbal vositalardan va, shu bilan birga, aloqa-aralashuvning verbal birliklaridan kommunikativ aktda ishlatilish jarayoni bilan, qolaversa,

alohida holda mazmun ifodalash xususiyatlari bilan farqlanadi. Bunda nutq va sukut bir-birini to'ldiradi. Sukutning kommunikativ akt doirasida bo'lishi kommunikantlarning o'zaro munosabati asosida namoyon bo'ladi. Hatto ikki kishi sukutda bo'lib, suhbatlashmasa-da, aloqa-aralashuv ro'yobga chiqishi mumkin.

Dildora va Samandar uzoq vaqt jim o'tirishdi. Har ikkalasi ham qizishib ketishi natijasida hurmat doirasidan chiqib ketgan edi. Endi bularning sukut saqlashi o'z aybiga iqrordir, kechirim so'rash sukuti edi (Jurnalidan.)

Ushbu "sukut dialogi"da aloqa-aralashuv holat va sukut orqali ro'yobga chiqmoqda. Bu sukutdan adresant ham, adresat ham muayyan, o'zlari uchun tushunarli, axborotni qabul qilmoqdalar.

– *G'amxo'rliklaringizdan minnatdorman, hazrat begim, – dedi Bobur. – Faqat mening bir andisham bor.*

– *Qanday andisha, amirzodam?*

– *Faqirni ma'zur tuting, – Bobur sukut qilib yerga qaradi.*

U gapini faqat Xadicha bегinning o'ziga aytmoqchi ekanini sezgan ayollar ta'zim qila-qila chiqib ketdilar. (P.Qodirov)

Adresatning sukut qilishi adresant tomonidan aytilayotgan axborotni tinglash, qabul qilish, qayta ishlash, mulohaza va muhokama qilish uchun zarur sanalib, bu jarayon adresant so'zlayotgan davrda hamda so'zlab bo'lgandan so'ng davom etadi va bu xarakterdagi sukut eshituv sukuti deb ataladi.

Ikkinchi xil sukut so'zlovchi sukuti bo'lib, verbal aloqa-aralashuvga nisbatan olganda, bu xarakterdagi sukut kommunikatsiyaning nol shakli deb aytiladi. Bunday sukut dialogik nutqning davomiyligini ta'minlab keladi.

Madina Doniyorni chaqirishga chaqirdi-yu, miq etmay turaverdi.

– *Endi hammasini unutaylik, hammasi yangitdan boshlanadi.*

Madina nima deyarini bilmas, hissiyotni sukut bilan berkitar, indamaslik eng maqbul yo'l deb bilardi.

– *Meni kechiring, Madina, – dedi oxiri Doniyor Madinaning yuziga qarolmay, yerdan ko'zini uzmay.* (M.Hazratqulov)

Sukutning uchinchi shakli matnning qurilishi bilan aloqador bo'ladi. Unda sukutning ortida xotiralar gavdalanadi. Suhbatdoshlar o'zaro uchrashganlaridagi sukut kommunikativ akt doirasida axborot uzatadi. Bu o'rinda sukut avvalgi voqealarni eslash, kommunikantlar o'rtasidagi ta'sirli holatlarni xotirada tiklashni ifoda etadi va har biri ichki nutq asosida axborot uzatadi. Bu o'rinda gapirishdan ko'ra jim turish hissiy, ruhiy muloqotni ifoda etadi va nutqiy muloqot ham samarali, ta'sirli va hissiy bo'ladi.

"Sukut – kommunikativ aktning nol formasi" deyilsa-da, badiiy dialogik nutqda personaj xarakterini ochib beruvchi, aloqa-aralashuv munosabatini ifodalovchi kommunikativ-psixologik-emotsional unsur sanaladi. Nabi Jaloliddinning "Xayyom" asarida sukut turli badiiy epizodlarda berilgan bo'lib, *mushohada qilish sukuti, so'z topolmaslik sukuti, ojizlik sukuti, mag'lublik sukuti* kabi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qilgan.

– *Bunga ne javob qilursen?*

Layli so'zsiz turaverdi.

– *So'zla!..- deya o'shqirdi malika.*

Layli bir qalqib tushdi, lekin indamadi. (Nabi Jaloliddin)

Laylining ushbu sukuti o'z aybiga iqrordir bo'lish sukuti emas, balki zo'ravonlikka asoslangan tuzumda sukutga aylangan haqiqatning jimligi edi. Hukmdorlar qoshida o'zining to'g'ri va pok ekanligini isbot qila olmaydigan mahkumaning ojizona sukuti edi.

Ko'rinib turibdiki, sukut ta'sirchanlik ifodalovchi kommunikativ aktning turi bo'lib, unda adresant va adresatga aloqador axborot uzatish yotadi. Har qanday sukut nimalarnidir "gapiradi", holatdan kelib chiqqan holda xabar uzatadi.

Sukutning eng faol ko‘rinishi suhbatdoshlarning o‘zaro fikr almashuvlarini chegaralovchi, kommunikatsiyaning yuzaga chiqishidagi birlamchi unsur sanaladi.

“Sukutning universal tomonlaridan tashqari uning har bir xalqqa xos noyob tomonlarini ongli va ilmiy bilish etnografiya va unga yondosh fanlar uchun ham ahamiyatli” [Mўминов, 1998: 70] ekani ushbu masala o‘z tadqiqini kutayotganidan dalolatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Богданов.В.В. Молчание как нулевой знак и его рол в вербальной коммуникации // Языковое общение и его единицы. Калинин: издательство Калининск. университета.1986.
2. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.,1980.
3. Колшанский. Г.В. Паралингвистика. – М., 1974.
4. Корнилова Н.Б. Слово и молчание: аспекты взаимодействия // Педагогический вестник. Ярославл, 2001.
5. Крестинский С.В. Молчание в системе невербальных средств коммуникации // Тверской лингвистический меридиан: Теоретический сборник. – Вып. 1 / Под ред. И.П. Сусова. – Твер : Тверской гос. унив-т, 1998.
6. Мўминов С. Сукут ва коммуникатив мазмун // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998, 1.
7. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т., “ЎМЭ” Давлат илмий нашриёти. 2008.
8. Стернин И.А. Речевое воздействие как интегральная наука – (http://www.csp.ru/~rpr/sternin/articles_rus.html#e) (от 12.03.2005).

Dialektal so‘z maqomi haqida About the status of the dialectal word

Enazarov Tolib Djumanazarovich*

Annotation: *This article focuses on the status of dialectal words, which is one of the most controversial issues in dialectology, in particular in "Uzbek dialectology". This issue proves that the status of a dialectal word is in practice only if it is expressed in the interpretation, description, interpretation, etymology, dialectal text, dialectal dictionary article and dialectal dictionaries of dialect words. The author has tried to cover this issue on the basis of a number of scientific and practical sources.*

Keywords: *Dialectal word, dialectal word status, dialectal word interpretation, dialectal word description, dialectal word explanation, dialectal word etymology, dialectal text, dialectal dictionary article and dialectal dictionaries; and soon.*

Dialektal so‘z dialektologik leksika va dialektal leksikografiyaning asosiy terminlaridan biri hisoblanadi. Dialektal so‘z maqomi haqida gapirganda quyidagilar e‘tiborga olinishi lozim bo‘ladi: shevalarga xos so‘z, so‘z birikmasi va iboralar adabiy tilda juda kam qo‘llanishi yoki umuman qo‘llanmasligi bilan ajralib turadi. “O‘zbek tili”, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “O‘zbek tili leksikologiyasi” kabi darslik va o‘quv qo‘llanmalarda dialektal so‘z va dialektal ma‘nolar to‘g‘risida mulohaza yuritilmagan. Bir o‘rinda “dialektal xususiyatli so‘z” degan jumla uchradi [1, 1981:247]. Shuningdek, dialektal so‘zlarning turlari to‘g‘risida ham biron bir fikr yo‘q.

Sheva so‘zlari termini uslubiy xususiyatlarga ko‘ra takroriylikning oldini olish uchun ikkinchi bir termin bilan dialektal so‘z deyiladi. Ularning badiiy asarlarda qo‘llanish shakllari esa dialektizmlar hisoblanadi [Файзуллаев,1978: 203-211]. Shuning uchun ham О. Мадрахимовning “Jonli shevalar leksikasining adabiy til leksik qatlamlariga munosabati masalasi tekshiruvchilarning diqqatini o‘ziga jalb qilish tabiiydir” [Мадрахимов,1973: 80.], degan fikrlari

* Filologiya fanlari doktori , Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti. Elektron pochta: tolibenazarov61@mail.ru

ham e’tiborga loyiq. “O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi leksikasi” nomli monografiyada muallif o‘zi tuzgan lug‘at o‘g‘uz lahjasining so‘zlarini qardosh turkiy tillar bilan qiyosiy o‘rgangani uchun ham sof dialektal lug‘at emasligini ta’kidlab o‘tgan [Enazarov, 2020:83-123.].

Shu o‘rinda ta’kidlashni istardikki, dialektal so‘z maqomi terminini bir necha yillik amaliy dialektal kuzatishlar asosida “*Dialektologiya metodologiyasi*” nomli monografiyada 2020-yilda qo‘llangan [Enazarov, 2020: 24-27]. Dialektal so‘z maqomi sheva so‘zlari ichida uning leksik-semantik va semantik (dialektal ma’no) xususiyatlari bilan farqlanishi, adabiy tildagi so‘zlarga nisbatan orfoepik va orfografik me’yorlari bilan adabiy til me’yori va talablariga bo‘ysunmasligi, unda kam ishlatilishi yoki umuman qo‘llanmasligi, ularning tarkibidagi leksik ma’no esa ma’nolar tizimida kam uchraydigan dialektal ma’no ekanligi bilan adabiy tildagi leksik birliklardan farqlanishi bilan ajralib turadi. Ushbu fikrni misollar tahlilida ham ko‘rish mumkin. Albatta, bunda “*Ўзбек халқ шевалари лугати*”da berilgan dialektal so‘zlarning lug‘at maqolalari bilan birga o‘zimiz tayyorlagan dialektal so‘zlarning lug‘at maqolalari bilan qiyoslab olib boramiz.

АВСАН (Жўш) // АВСАР [Izoh] (Қашқадарё) *фаросатсиз “недогадливый, несобратительный* (1971: 12). Quyida namuna uchun berilayotgan lug‘at maqolalarning yozuv shakli o‘zgarsa, matn boshqa holatga kelib qolishining oldini olish uchun tayyorlanayotgan dialektal lug‘atda ular qanday berilgan bo‘lsa, shu tarzda o‘zgarishsiz qayd etildi.

Bu lug‘at maqolada negadir dialektal so‘zning transkripsiyasi berilmagani kabi u ifodalaydigan dialektal ma’noning ruscha berilishi ham bahsli, chunki uning o‘zi hali faollashmagan dialektal so‘zlardan biri. Ularning transkripsion holati quyidagi tarzda bo‘lishi lozim edi: [авсан // avsan] // [авсар // avsar]. Ushbu dialektal so‘zning “hech narsani tushunmaydigan, e’tiborsiz” degan ma’nolari Shahrisabz shevasida mavjud (axborotchi...). Шунинг учун sof dialektal so‘zlardan biri hisoblanadi.

АБЗАЛ I (Хоразм) – афзал (яхши, аъло) “лучшой, преимущественный”. (1971: 12.4-). *U fors-tojikcha afzal (f > b) so‘zining shevada fonetik o‘zgargan holda qo‘llangan shakli. Ushbu lug‘at maqolada negadir dialektal so‘zning transkripsiyasi berilmagani, u ifodalaydigan dialektal ma’noning ruscha berilishi ham bahsli, chunki uning o‘zi hali faollashmagan dialektal so‘zlardan biri. Ularning transkripsion holati quyidagi tarzda bo‘lishi lozim edi: [абзал // abzal]. Ayni vaqtda (Shah.) bu so‘zning dialektal ma’nolari oydinlashgan: abzal, yaxshi, a’lo, tuzuk, durust. (axborotchi...). O‘zlashgan so‘zdan shakllangan dialektal so‘zlardan biri sanaladi.*

АБЗАЛ II (Хоразм) – от анжومي “сбруя, упряжь” (1971: 12.5-). *Bu lug‘at maqolada dialektal so‘zning transkripsiyasi berilmagan, u ifodalaydigan dialektal ma’noning ruscha berilishi ham bahsli, chunki uning o‘zi hali kam faollashgan dialektal so‘zlardan biri. Ularning transkripsion holati quyidagi tarzda bo‘lishi lozim edi: [абзал // abzal]. Mazkur (abzal) so‘z fors-tojikcha afzal (f > b) so‘zining shevada fonetik o‘zgargan holda qo‘llangan shakli hisoblanadi. Bu so‘zning (Shah.) ma’nosi real(aniq)lashgan: otning to‘qimi, otning egar-jabdug‘i. O‘zlashgan so‘zdan shakllangan dialektal so‘zlardan biri.*

Bulardan ko‘rinib turibdiki, dialektal so‘zlarning talqinlariga biz qo‘shgan qo‘shimchalar ma’lum ma’noda asosli. Albatta, bu fikrimiz va keltirib o‘tilgan misollarning to‘g‘ri hamda aniqligini asoslashda sheva vakillari nutqidan yozib olingan matn(dialektal matn)larning o‘rni beqiyos katta. Chunki har qanday so‘zning, xususan, sheva so‘zlarining ma’nosi va ma’no munosabatlari o‘zaro muloqot jarayonidagi gaplar misolida reallashadi. Masalan, *kal* so‘zi adabiy tilda sochi tushgan kishiga nisbatan aytilsa, shevada esa hech narsa o‘smaydigan dalaga nisbatan aytiladi: “*Шу жерларда элһәнән бъррр гъйэх унмәйдъ, ҳзъйәм. Шу учун унъ кал дәлә дейъшәдъ*”. - Bu yerlarda biror giyoh unmaydi, shu uchun uni *kal* dala deyishadi. Ushbu gapda *kal* so‘zi dala so‘zi bilan birikib kelib, o‘tlar ham o‘smaydigan yer boshqa yerlardan farqlangan. Lekin adabiy tilda *kal dala* iborasi umuman ishlatilmaydi. Chunki u sheva vakillari nutqida qo‘llanadiki, dialektal ma’nolar munosabatiga egaligi bilan giyohsiz yerni adabiy tilda umuman qo‘llanmaydigan tarzda gap ichida nomlanishi ham dialektal semantika va dialektal sintaksis jarayonlarining o‘zaro muvofiqlashuvi bilan yuzaga kelgan. Demak, sheva so‘zining dialektal maqomini oydinlashtirish uchun eng birinchi vosita bu – dialektal matnlar hisoblanadi.

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Yana misol: *g'ilvindi* sheva so'zi (Shahrisabz sh. Saksonkapa q.) bo'lib, somsaning bir turi sanaladi. U gap ichida qo'llanganda unga dialektal ma'no yuklaydi. Bu matn sheva vakillarining suhbatidan yozib olingan:

[“Энэм бечэра, эртэ турэн, хэмэр қорэн, сут пшьэрэн, шьэрэн вэ гошль масаллықла бьлэ зыльвндынь ёккэ турёнъ ёққа тэшлэн, пшьэрэн энтъ. этэм эсэ тушдэ пэлэвдэн элдёнрэк нэёб эвкэт богэн ячмиччэ ёссық нэн ва сэрёгдэн тайёрлэн бедьлэ”].

- *Onam bechora, erta turib, xamir qorib, sut pishirib, shirin va go'shtli masalliq*lar bilan *g'ilvindining* ikki turini yoqqa tashlab, pishirib olibtilar. Otam esa tushda palovdan oldinroq noyob ovqat bo'lgan yachmichni issiq non va saryog'dan tayyorlab berdilar.] Ushbu dialektal matndan shu narsa anglashilib turibdiki, *g'ilvindi* va *yachmish* so'zlari sheva vakillaridan birining nutqida qo'llangani uchun hamda ularni shevaning boshqa vakillari tushunishgani uchun ham u dialektal ma'noga ega bo'lgan. Demak, dialektal so'z o'zicha shakllanmaydi, balki dialektal matn(lar) va u(lar)ning tarkibida shevaga xos лексик бирликлар bilan birga qo'llangani uchun u faqat bir (yoki bir necha) sheva vakillari tushunadigan dialektal ma'noga ega bo'ladi. Mana shu jarayonlardan keyingina u dialektal so'z hisoblanadi. Bundan anglashilib turibdiki, диалектал so'zning maqomi бир жиҳатдан uning boshqa so'zlar o'rtasidagi mavqei va ahamiyatidir.

Sheva leksikasi haqida gapirilganda dialektal so'z, dialektizm va dialektal xususiyatlarining xilma-xilligi haqida o'z davriga mos holda maxsus to'xtalangan. Ammo shevaning dialektal leksikasidagi dialektal ma'no(lar) termini va tushunchasi haqida biron bir mulohaza yo'q. Bizningcha, sheva leksikasining лексик birliklarida, albatta, dialektal ma'no mavjud. Shuning uchun ular sheva va lahjalararo farqlangani kabi adabiy til leksikasidan ham ma'lum darajada tubdan farqlanib turishi tabiiydir.

Bunday so'zlar dialektologiya sohasining tarmoqlanishi kabi ikki xil holatda bo'ladi: 1) tarixiy dialektal so'zlar (tarixiy dialektologiya yohud til tarixiga oid materiallar); 2) hozirgi kunda sheva vakillari nutqida faol qo'llanayotgan dialektal so'zlar (tavsifiy dialektologiya yoki hozirgi dialektologiya materiallari). Ularning bu tarzda guruhlanishi ham o'zbek xalqi va shevalari qadimdan mavjudligini, ham shevalarning tarixiy taraqqiyotini ma'lum ma'noda o'zida ifodalaydi.

Dialektal so'z maqomining ikki jihati bor: 1) dialektal so'z maqomining amaliy jihati; 2) dialektal so'z maqomining nazariy jihati. Shu o'rinda uning nazariy jihati to'g'risida gapirishdan avval uning amaliy jihati haqida gapirish maqsadga muvofiq.

Tarixiy dialektologiyaning materiallari tosh bitiklarda, tarixiy va yozma adabiyotlarda, shuningdek, xalq dostonlari kabi turli folklor asarlarida maxsus matnlar ko'rinishida o'z ifodasini topgan. Faqat sho'ro davrida ba'zi bir yozma manbalar nashr etilishi munosabati bilan undagi ancha dialektal so'zlar boshqa so'zlar bilan majburiy tuzatilganligini ham unutmash lozim. Bu mulohazamizga asos "Alpomish" dostonining qayta nashrida uchraydigan sheva so'zlarining majburiy holda noo'rin o'zgartirilishi misol bo'ladi. Bu masalaning ijobiy yakunlanishiga, shuningdek, ushbu dostonning o'zi ham xalq dostoni ekanligini to'liq asoslab berishda taniqli dialektolog olim professor Xudoyberdi Doniyorovning ham xizmatlari beqiyosdir. Mustaqillik davrida bu dostonning mazmun-mohiyatini ifodalovchi dialektal so'zlarning anchagina qismi avvalgi holatga keltirilib, qayta nashr etilgani o'rinli bo'lgan. Demak, xalq folklori materiallari va matnlarisiz dialektal so'zlar maqomi haqida gapirish mumkin emas.

Aslida o'zbek dialektal leksikasi 20ga yaqin turkiy tillarning so'zlarini arabcha izohlab berilgan Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'at-it turk”i bilan boshlangan bo'lsa-da, XX asrda dialektal so'zlar o'rniga o'zlashgan so'zlar izohlanganligi esa sho'ro mafkurasining ta'sirida amalga oshirilganki, sheva so'zlarini ishlatish ham, qo'llash ham bu davrda millatchilik hisoblangan. Xuddi shu holat tufayli katta ilmiy xodim, filologiya fanlari nomzodi Ahmad Ishayev eshik yoki deraza ochilganda kirib kelayotgan mayin shamol, shabodani “yelvizak” so'zi bilan atash mumkinligini o'zining bir maqolasida bayon qilgani uchun XX asrning 70-yillari boshida millatchilikda ayblanib, ishdan haydalganligini shu olimning o'zi biz yoshlarga aytib bergandi.

X-XIX asrlarda, xususan, XX asrning 50-yillarigacha yaratilgan lug'atlar, aniqrog'i, dialektal lug'atlar ma'lum darajada sheva so'zlarining ko'p berilishi bilan muhrlangan. Masalan, Abdulla Qodiriy singari ham ijodkor, ham lug'atshunoslarning tuzgan lug'atlarida ham ko'p miqdorda sheva so'zlari berilganligi maxsus ilmiy tadqiqot asosida o'rganilgan [Hопмaмaтoв, 2019:19-21]. Xullas, dialektal so'z va dialektal ma'no masalasi XIX asrning oxirigacha qisman amaliy tadbiq etilgan. Shu sababli ham Alibek Rustamov bunday ma'noni "el ma'no" (elga, ya'ni shevaga xos ma'no) deb atagan [Пысaмoв, 2020: 94]. Demak, sheva so'zlarida dialektal ma'no(lar) borligi uchun bema'lol dialektal so'z maqomi haqida gapirish o'rinli.

Ijtimoiy-siyosiy holat tufayli XX asrning 20-50-yillarigacha dialektal so'zlar haqida gapirish mumkin bo'lmagan. Faqat XX asrning 50-yillarining ikkinchi yarmidan dialektal so'zlar masalasiga amaliy jihatdan e'tibor berish boshlangan. Natijada, yosh dialektolog olimlarning sheva so'zlarini jamlagan katta-kichik ilmiy maqolalari o'sha davr mafkurasi tomonidan va mavqeyi o'sha davr ilmiy jurnallari darajasida e'tirof etilgan ilmiy to'plamlarda birin-ketin nashr etila boshlangan. Shu ilmiy to'plamlarda bosilgan ko'p maqolalar o'rganilayotgan sheva(lar)ning fonetikasi va morfologiyasiga oid materiallar bilan birga shu sheva leksikasiga oid dialektal so'zlarning talqini, tavsifi va ilmiy tahlillarga asoslangan izohlari berilganki, go'yo shevaning fonetikasi, leksikasi va morfologiyasining materiallarini ilmiy kitob bo'ladigan hajmdagi katta hajmli bir maqolada jamlay olishgani ham dialektal so'z maqomining masalasiga oydinlik kiritadigan dalillardan biridir.

Mana shu davrda dialektal so'z maqomining asosiy muammosi bo'lgan "*Sheva(lar) lug'ati qanday bo'ladi?*", "*Dialektal lug'at qanday tuziladi?*" degan savollarga F. Abdullayev, M. Mirzayev, A. G'ulomov va A. Ishayev kabi taniqli olimlarning tavsiya va mulohaza mazmunidagi maqolalari ham e'lon qilingan [Абдуллаев, 1966: 36-41; Мирзаев, 1966: 114-126, Фуломов, 1968: 14, Ишаев, 1988: 37-42, Ишаев, 1990: 4-42]. Xuddi mana shu maqolalarning mohiyatida sheva so'zi, dialektal so'z, dialektal so'z turlari, dialektal lug'at maqola va dialektal lug'at kabilarning qisman nazariy va ko'proq amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fikr-mulohazalari mavzu doir ilk tezislar shaklida berilgan. 1971-yilda bu jarayon "O'zbek xalq shevalari lug'ati"ning qisqa hajm va qisqa mazmunda berilishi bilan yanada kuchaygan. Bu lug'atda dialektal so'zlar bir xil emasligiga amaliy asoslanib, 1) ya'ni shunday so'zlarni aniqlash, boshqa so'zlardan farqlash va dialektal ma'nolariga to'xtalish; 2) bunday so'zlarni jamlash, guruhlash va ularni ma'lum bir so'z turlariga ajratish asosida dialektal so'zlarga xos qoida, nazariy umumlashmani amalga oshirish lozim edi. Bu haqida fikr yuritish uchun o'zbek xalq shevalaridagi dialektal leksikani to'la yig'ib olish lozim edi, biroq bu hol haligacha amalga oshmagan.

Bundan keyin nashr etilgan dialektal lug'atlar mualliflarning mablag'iga chiqqani sababli leksik va leksikografik nuqsonlari bo'lsa ham sohaga, qishloq, mahalla, guzar, shahar va viloyatlarning shevalariga oidligi bilan individuallashib borgan [Рахимова, 1993:122; Нафасов, 2011: 466; Садилов, 1968: 22; Тўйчибоев, 1991: 196; Тўйчибоев, 2008: 222].

To'g'ri, 1971-yilda nashr etilgan "*O'zbek xalq shevalari lug'ati*"da sheva lug'atlaridagi so'z boshi va lug'atga oid termin va tushunchalarga to'xtalish barovarida dialektal so'z turlariga va ularning maqomiga qisqacha to'xtalgan muallif ham mana shu Ahmad Ishaev bo'lgan.

XX asrning 80-yillari oxirida, aniqrog'i, 1988-yilda "*Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'zlar*" nomli maqola va 1989-yilda "*O'zbek dialektal leksikografiyasi*" nomli monografik tadqiqot katta ilmiy xodim Ahmad Ishayev tomonidan tayyorlanib, nashr etilgan [Ишаев, 1988: 37-42-; Ишаев, 1988:140 6.]. Ularda biz kutgandek, "*Dialektal so'z, aniqrog'i, dialektal so'z maqomi va dialektal lug'at nima?*" degan savolga muallif XX asrning 2-yarmidagi o'zbek dialektologiyasi sohasida erishilgan bir qancha muvaffaqiyatlar asosida fikr yuritadi. Shu sababli muallif o'zbek tilshunosligi sohasida birinchi bo'lib dialektal so'z maqomi va dialektal so'z turlari haqida o'z fikr-mulohazalarini o'zbek shevashunosligida erishilgan bir qancha ilmiy muvaffaqiyatlarga asoslanib, qadosh turkiy tillarning dialektal materiallariga tayanib bayon qilgan. Muallif o'zining dialektal so'z, dialektal leksika, dialektal leksikografiya to'g'risidagi fikrlarini bu monografiyada me'yor darajasiga keltirishga harakat qilgan.

Dialektal soʻzlar maqomi masalasida gapirganda Mahmud Koshgʻariy shunday soʻzlarning koʻchma maʼnolari *yoʻgoʻroʻgʻ, yildizlan, tal, qachach* soʻzlari misolida, ulardan baʼzilarining etimologiyasi *toʻmsa, chaxshi, xasni, toʻvil* soʻzlari misolida yorishga harakat qilingan boʻlsa-da [Дадабоев, 2017: 26-28.], ayni kunlarda ushbu soʻzlarga oid bu masalalar ham unutilgan.

Dialektal soʻz maqomining nazariy tomoni unga xos meʼyor va tamoyil(qonun)larning ishlab chiqilishidir. Bu masala tayyorlab eʼlon qilingan dialektal lugʻatlarda qanday bayon qilinganligiga eʼtibor qaratsak. Yana Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it turk” asarining maʼno-mohiyatiga diqqat qilsak. Asar arab lugʻatchiligi talablariga muvofiq bir necha yillik dialektologik kuzatishlar asosida yaratilgan. U vaqtlarda adabiy til haqida soʻz bormagani kabi muallif sheva soʻzlarining turi va maʼnolari haqida toʻliq gapirmasdan, arab lugʻatchiligi talablari asosida turkiy tillar soʻzlarining leksik va leksikografik tadqiqatlarga asos boʻladigan lugʻat maqolalarga ham jiddiy eʼtibor bergan [Махмуд Кашгарий, 1960, 1961, 1963].

“Alpomish” dostonining “Eng koʻp yozib olingani qoraqalpoq va oʻzbek tillaridagi namunalaridir. Qoraqalpoq tilidagi sakkiz varianti, oʻzbekcha varianti esa, oʻttizdan ortiq xalq dostonchisidan toʻla holda, parcha, bayoni tarzda oʻttiz besh marta yozib olingan” [Mirzayev, 2010: 5]. Ammo taniqli folklorshunos olim, akademik Toʻra Mirzaev boshchiligidagi tuzilgan “Alpomish” dostonining izohli lugʻatida ham qipchoq lahjasi hamda sheva soʻzlarining oʻrinsiz, notoʻgʻri oʻzgartirilishi va nooʻrin tuzatilishi yoki notoʻgʻri izohlanishi [Mirzayev, 2007: 5-87] bunga misol boʻladi.

Dialektal soʻz maqomi masalasiga eʼtibor qaratilishiga sabab ham mana shu lugʻatdagi lugʻat maqolalar asos boʻlgan desam, fikr-mulohazam asosliroq boʻladi. Chunki undagi lugʻat maqolalarni oʻqib, uqib, oʻrganib bu sohaga kirib kelganimiz singari dialektal soʻz maqomi toʻgʻrisidagi mulohazalarimizning yuzaga kelishiga ham mana shu asardagi turkiy tillar leksikasiga oid lugʻat maqolalar turtki boʻlgan. Shu oʻrinda taʼkidlash kerakki, ushbu asardagi lugʻat maqolalar keyingi davrda yaratilgan dialektal lugʻatlardagi lugʻat maqolalardan mazmun-mohiyat va katta hajmli jihatlaridan farqlanib turadi.

Agarda keyingi davr lugʻatlariga dialektal soʻz maqomi nuqtai nazardan eʼtibor qaratiladigan boʻlsa, ulardagi lugʻat maqolalar ikki-uch qatordan nari borsa, baʼzi bir soʻzlardagina 7-8 qatorgacha boʻlishi kuzatildi (bu haqida sal yuqoriroqda dialektal lugʻat maqolalardan namunalar keltirilgan). Bu esa ularga oid materiallarning kamligi, bor materiallardan maqsadga muvofiq foydalanilmaganligi va oxir oqibat ularga tegishli dialektal leksikografik meʼyor va talablarning ishlab chiqilmaganligi bilan bogʻlash mumkin. Dialektal soʻz maqomi masalasida gapirganda quyidagi aksiomani ham taʼkidlash lozim: adabiy til leksikasiga bagʻishlangan lugʻatlar, ularning ichki tuzilishi va lugʻat maqolalarining ifodalanishi dialektal lugʻatlar hamda dialektal lugʻat maqolalardan tubdan farq qilishi tabiiy....

Lekin bu holat ham nazariy jihatlardan haligacha oʻrganilmagan. Ushbu hol esa dialektal soʻz maqomining leksikografik talqini va tahlilining boʻsh jihatlarini tadqiqotchilarga koʻrsatib turadi.... Va yana oʻzbek adabiy tili terminining XX asrning 2-yarmidan qoʻllanilganligini eʼtiborga olsak, to XX asrning 50-yillarigacha boʻlgan davrda eski oʻzbek adabiy tili hamda hozirgi oʻzbek adabiy tili tushuncha va terminlari boʻlmaganligi aniq. Shuningdek, eski oʻzbek adabiy tili termini XX asrning 40-60-yillaridan urfga, yaʼni akademik V. Abdullayev va professor N. Mallayevlarning sayi harakatlari bilan ilmiy sohada yangilik, shartli yangi termin sifatida kiritilgan. Biroq (Qoʻqon (Fargʻona), Samarqand, Toshkent, Xiva, Buxoro) adabiy muhit(lar) tushunchasini eski oʻzbek adabiy tili termini bilan berish adabiy badiiy ijod nuqtai nazaridan toʻgʻridir, ammo shevalarning oʻziga xos mavqei nuqtai nazardan (Qoʻqon (Fargʻona), Samarqand, Toshkent, Xiva, Buxoro) har biri alohida til xususiyatlariga ega boʻlgan adabiy muhitlarining ahamiyatini eski oʻzbek adabiy tili termini va tushunchasi bilan oshirish maʼlum bir jihatdan notoʻgʻridir. Yuqoridagi tahlillardan xulosa chiqarib aytish mumkinki, 1956-yilgacha yaratilgan lugʻatlarni maʼlum maʼnoda dialektal leksikografik tadqiqotlar deyishga, achchiq haqiqat boʻlsa hamki, haqlimiz.

Shu o'rinda til tarixiga oid IX-X asrlardan XIX asrning oxirigacha bo'lgan davrdagi qo'lyozma, tosh bosma shakllaridagi materiallarning tarixiy dialektologiyaga tegishlilikini hisobga olsak, ular tarixiy dialektologiyaning asosiy ilmiy va amaliy manbalari bo'lib qolishi tabiiy holdir.

Bugungi mustaqillik davrida bir qancha o'zlashgan so'zlarni o'zbekchasi bilan almashtirish ehtiyojining kuchayishi ham dialektal so'z maqomining ahamiyatini yana ham yorqinroq ko'rsatadi. Masalan, o'zlashgan so'zlardan biri bo'lgan *chiqindi* yoki *musir* so'zlari bugungi madaniy taraqqiyot jihatdan qo'llanishi noo'rin bo'lib qolmoqda, chunki ular tilimizda juda salbiy ma'noni anglatib turibdi. Ularning o'rniga qipchoq lahjasining shevalarida, xususan, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi sheva vakillari tomonidan qo'llanuvchi *quqim* so'zini olish kerak. U umumturkiy va o'zbekcha so'z, palatal singarmonizm (*quqym*)ni ifodalaydigan so'zlardan biri. Ushbu so'z *chiqindi* yoki *musir* so'zlariga nisbatan ancha ijobiy ma'noda qo'llash mumkin. Chunki biz o'zbeklarda *dasturxon atrofida tushgan non ushoqlari, ovqat qoldiqlari* alohida *quqim* bo'lsa, *uyini supirish-siyirishda chiqqan mayda chuyda narsalar ham* alohida *quqim*, *qozon-tovoqni yuvishdagi yuvindi-chayindilar ham* alohida *quqim*, *ko'chakuydagi tashlandiq narsa va hojatxonadagi ortiqcha narsalar ham* alohida *quqim* hisoblanadi. Bular *quqim* so'zining onomasiologik imkoniyati.

Agar e'tibor bersangiz, ayni vaqtda *QUQIMXONA* (- *qarang qanchalar ijobiy so'z*) (*ya'ni MUSIRXONA* (- *e'tibor bersangiz, undagi salbiy ma'noni anglashingiz tayin*))larda ovqat chayindisi uchun alohida, non va non ushog'i uchun alohida, maishiy chiqindilar uchun alohida, qo'pol narsalar uchun alohida *QUQIMXONACHA*lar tayyorlab qo'yilgan. Bular esa *quqim* so'zining qo'llashning tabiiy-ijtimoiy omillari ifodasi sanaladi. Xullas, *musir* so'zi o'rniga *quqim* so'zini, *musirxona* so'zining o'rniga *quqimxona* so'zlarini ishlatdik, xato qilinmagan bo'ladi. Chunki xalqimizning so'z qo'llashdagi falsafasi komillik, didi nozik, diqqat-e'tibori kuchli – ijobiy salbiydan tez farqlay oladi.

Xullas, dialektal so'z maqomining quyidagi nazariy jihatlariga diqqat-e'tibor qaratish lozim bo'ladi: 1) ularning lahja va shevalarning vakillari tomonidan turli ma'no hamda shakllarda qo'llanishi; 2) ularda leksik ma'noning dialektal ma'nolar ko'rinishiga egaligi. Albatta, dialektal so'z maqomining quyidagi amaliy jihatlar: 1) sheva vakillari nutqining matnlar sifatida yozib olinishi; 2) turli davr lug'atlarida ularning berilishi; 3) ularning oddiy dialektal lug'atdan mukammal dialektal lug'atga kiritilishi; 4) bunday lug'atlarda dialektal so'zlarning tavsifi va tahlili umumiy holda kelishi; 5) lug'atchilik an'analari kuchayishi hamda dialektal ma'noning xiralashishi natijasida leksik ma'nolarning faollashuvi; 6) lug'at maqolalarining tavsiiy holatdan dalillarga boy tahliliy holatlarga o'tishi natijasida mukammal lug'atlarning yaratilishiga ma'naviy ehtiyojning kuchayishi kabilar. Lekin bu ikki holatning hech biri na sheva materiallaridagi dialektal ma'lumotlarni to'liq qamrab olish jihatidan, na mavjud shevalarning materiallaridan foydalanishda qo'llangan metod va usullari jihatidan mukammallik darajasiga ko'tarila olishmagan.

Bulardan shunday xulosaga kelish mumkinki, dialektal so'zlar maqomi bu – bu sheva so'zlarining boshqa so'zlar orasidagi huquqi, qo'llanish va ishlatilish imkoniyati; talqini, tavsifi, izohi va etimologiyasi; o'ziga o'xshagan boshqa so'zlar ichidagi, ham adabiy tildagi so'zlarga nisbatan dialektal ma'nolari bilan ma'no munosabatlari strategiyasidagi betakroriy mavqei va shu mavqeini asoslaydigan amaliy, shuningdek, nazariy jihatlar nuqtai nazardan dialektal leksika hamda dialektal leksikografik talablarga muvofiq ilmiy tadqiq etilishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тили лексикологияси. –Т.: Фан, 1981. 247 б.
2. Файзуллаев Б. Бадиий адабиётда диалектизмларнинг стилистик вазифалари // Тилшунослик масалалари. –Т.: Фан, 1978.
3. Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. –Т.: Фан, 1973.

4. Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi (monografiya). –T.: Innovasiya-Ziyo, 2020.
6. Нормаматов С. Э. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни. 10.00.01 – Ўзбек тили. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. –Т., 2019.
7. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: EXTREMUM PRESS, 2020.
8. Абдуллаев Ф. А. Диалектал луғат тузиш принциплари // ЎТА. –Т.: 1966. №2.-В.35-41.
41. Мирзаев М. Диалектал сўзлар // Ўзбек шевалари лексикаси. –Т.: 1966. – В.114-326.
- Гуломов А. Ғ.Диалектал луғат ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1968. 4-сон. – В.14.
- Ишаев А.Шевалар луғатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 2-сон. –В.37-42.
- Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. –Т.: Фан, 1990. –В.4-42.
9. Раҳимов С. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. –Денов,1993. 122 б., Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. –Т.: Мухаррир, 2011. 466 б., Садиқов Т. Лексика говоров Ташкентской области. АКД. –Т.: 1968. 22 б. Тўйчибоев Б., Ширинов С., Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар булоғи. –Т.: Ўқитувчи, 1991. 196 б., Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зомин сўзлиги. –Т.: 2008. 222 б.
10. Ишаев А.Шевалар луғатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 2-сон, 37-42-бет.
- Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. –Т.: Фан, 1990. 140 б.
11. Дадабоев Ҳ. Девону луғотит туркнинг тил хусусиятлари. –Т.: 2017.
12. Махмуд Кошғарий. Девону луғот-ит турк. Уч томлик. I том –Т.: Фан, 1960. II т. – Т.: Фан, 1961. III том. –Т.: Фан, 1963.
13. Mirazyev T. Doston gultoji. “Alpomish” dostoniga yozilgan so‘zboshi. –Т.: Sharq NMAK Bosh tahririyati, 2010.
14. Mirzayev T., Eshonqul J., Fidokor S. “Alpomish” dostoning izohli lug‘ati. –Т.: 2007.

O‘zbek tilida evfemizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari Linguocultural features of euphemisms in Uzbek language

Hakimova Muhayyo Karimovna*

Annotation. *This article explains how the use of euphemisms is related to the culture of the people. It pays special attention to our family euphemisms, which are considered to be Uzbek national values. Today’s political euphemisms are also analyzed.*

Keywords: *euphemism, speech, folk culture, linguocultural studies, ethnic culture, taboo, dysphemism.*

Til insoniyatga berilgan eng katta ne’matlardan biridir. U orqali insoniyat olamni va o‘zini biladi, ularni nomlaydi, ma’lumotlarni saqlaydi hamda kelajak avlodga qoldiradi, tuyg‘ularini ifoda etadi, bir-birini tushunadi. Demak, til nafaqat, aloqa quroli, nomlash vositasi, balki u inson ruhiyatining, tafakkurining oynasi hamdir.

Tilda evfemizmlarning qo‘llanishi xususida gap ketganda V. fon Gumboldning “Tilda xalq ruhi aks etadi” degan fikri naqadar asosli ekanligini tasdiqlanadi. Zero o‘zbek tili egalarining barchasi uchun xos bo‘lgan stereotiplardan biri bag‘rikenglikdir. Bu stereotip turli qadriyatlarda aks etadi. Qattiq gapirmaslik, vaziyatni yumshatish, uyat holatlarni berkitish, qo‘pollokn muloyimlashtirish kabilar evfemizmlarda ko‘rinadi va u xalq madaniyatidan darak beradi. Bu haqida N.Mahmudov shunday yozgan edi: “...tilda xalqning urf-odati, yashash tarzi, iqtisodiy ahvoli, qisqasi, xalqning bor-budi, bo‘y-basti aks etadi. Muayyan xalqning tilini bilish uning butun borlig‘ini anglash demakdir. Muayyan xalq tilining mazmun-u mohiyatini idrok etish shu xalqning tarixi-yu kelajagini idrok etish demakdir”. [Махмудов, 1998:3]

* Filologiya fanlari doktori , Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti. hakimova@navoiy-uni.uz

Tilda evfemizmlarning qo'llanishi, odatda, dag'al ma'noli birliklarning salbiy ta'siridan qochish, tinglovchi uchun nutq jarayonida muloyimlikni berish kabi o'ziga xosliklar bilan belgilanadi. Bu masalada rus va boshqa Evropa tilshunoslari "haqiqiy vaziyatning berkitilishi" vajini ham ilgari suradilar.

Bizningcha, esa efvemizmlarning yana bir jihati borki, u so'zlovchining, so'zlovchi mansub xalqning yuksak madaniyatidan, etnomadaniy axloqiy me'yorlaridan darak beradi. Misol uchun, "katta yoshli odamning husni urib qolibdi" jumlasining o'rniga "ulg'ayibsiz" deb qo'llash so'zlovchining madaniyatli ekanligidan, o'ziga munosib bo'lmagan so'zlarni qo'llamasligidan darak beradi.

Evfemizmlar, odatda, tabularning o'rinida qo'llanuvchi so'z va iboralar hisoblanadi. Bilamizki, tabular qo'llanish o'rniga ko'ra farq qiladiki, u lahja, geografik hudud, ijtimoiy guruhlar doirasida ham kuzatilishi mumkin. Oddiy bir xonadonning ham so'z qo'llashda o'zining tabusi bo'lishi kuzatiladi. Masalan, biror bir oilada kimdir onkologik kasal bilan og'rib olamdan o'tgan bo'lsa, ma'lum bir vaqt shu kasallik nomi tabuga uchrashi mumkin.

Evfemizmlarning chegarasini tabular bilan tugatib qo'yish to'g'ri emas. Bu xususida M.Mirtojiyev ham quyidagi fikrlarni aytib o'tadi: "Haqiqatan ham ayrim so'zlarning madaniy muloqatga sig'ishmaganligi uchun qo'llanmaganligi tabu emas. Ammo madaniy muloqatga sig'ishmaydigan, qo'pol, dag'al, andishasiz so'zlardan muomala jarayonida tiyilishga to'g'ri kelar ekan, uning o'rnida yumshoqroq, yoqimliroq, madaniyroq so'z, ibora tanlash joiz bo'ladi. Mana shu so'z, iboraning tanlanishi evfemizmnining ko'rinishlaridan biri hisoblanadi". [Mirtojiyev, 2010: 87-88].

O'zbek xonadanida har kuni bir necha bor ishlatiladigan oddiy so'zlarni tahlil qilib ko'raylik. Nima uchun dadamiz onamizga "onasi", onamiz esa "dadasi" deya murojaat qiladi? Nega ismlarini aytib chaqirishmaydi? Ismlarini aytib chaqirish oila uchun tabu. Bu o'zbek xonadanidagi yuksak andishaning natijasidir. Er va xotinning jamiyat oldida, hattoki, ismlarini aytishga andisha qilishidandir. Men eslayman, bobom buvimni, buvim bobomni katta ammamning ismi bilan "Hamida" deb chaqirar edilar. Agar ammamni chaqirish kerak bo'lsa, "Hamidaoy" deyishardi. Bolalik ekan, kichikligimda uchovlarining ham ismlari bir xilmi deb ham o'ylaganman. Keyinchalik, bu bir odat ekanligini tushundim. Ayni paytda esa bu oddiy o'zbek oilasining yuksak ma'naviyatidan, hayosidan bir nishona ekanligini angladim. Ayni paytda yosh oilalarda bu odat bir muncha unutilganini kuzatish mumkin. Yoshlar bir-birlariga nisbatan otanonaning oldida "jonim", "hayotim" kabi so'zlarni ishlatayotganini ko'rib, uyalib ketasan odam. Lekin rostini aytsam, bu holatni men jonli guvohi bo'lmaganman. Faqatgina televizordagi seriallarda ko'rganman va eshitganman. Balki adashayotgandirman, menimcha, juda ham andishali xalqimizni seriallarda beandisha qilib ko'rsatish nimaga va kimga kerak?

Muayyan bir hodisa turli tillarda evfemizmlar bilan yumshatilishi kuzatiladi. Masalan, o'lim holati barcha zamon va makon uchun mudhish jarayon. Lekin u har kimning boshida bor bo'lgan haqiqat. Mazkur holatni yumshoqroq nomlash tiriklar uchun dalda va qo'rquvdan qutilish uchun sabab bo'lishi muqarrar. O'zbek tilida *vafot etmoq, olamdan o'tmoq, ko'z yummoq, rihlat qilmoq, ruhi osmonga parvona bo'lmoq, mangu orom topmoq*; rus tilida *boshqa dunyoga ketmoq* (уйти в мир иной); inglizlarda *ko'pchilikka qo'shilmoq, romashka terishga ketmoq, g'arbga ketmoq*; xitoylarda esa aksincha *ketmoq* kam qo'llanadi *eski uyiga qaytmoq, Yan-van bilan uchrashmoq* kabi. Ko'rinib turibdiki, har bir evfemistik qo'llashda shu xalqning o'lim haqidagi dunyoqarashi aks etadi. Barcha halqlar uchun yakdil bir holat borki, o'limni evfemistik nomlashda dunyo tashvishlaridan xalos bo'lish vajining mavjudligi: *найти вечный покой, обрести вечное успокоение, отыскать вечный покой* (mangu orom topmoq), тожик тилида *rāhat šodan, gonoodan, āramidan* (orom olmoq) *o'lmoq* so'zi o'rnida qo'llansa, *ārāmghāh (oromgoh) qabrison*, rus tilida ruslarda esa vafot etgan odam *покойник* (dam oluvchi) deb ataladi.

O'zbek tilida o'lmoq holati bilan bog'liq juda ko'p evfemizmlar bor. Ayniqsa, *tuproqqa topshirmoq* evfemizmidagi o'zbekona falsafa mavjud. Unda onaning mehri, bolasini hech kimga ishonmasligi, diniy qarashlar, tuproqqa bo'lgan munosabatlar aks etadi. "Mana shu nutqiy

madaniyat – evfemik tasvir O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asarida yuksak formada aks etgan:

Shon bolam, jonim bolam.

Allohga topshirdim seni.

Allohga dodim etmadi,

Tuproqqa topshirdim seni. [Омонтурдиев, 14]

Bugungi kunda siyosiy, tibbiy evfemizmlar ham farqlanadiki, *negr* yoki *qora tanli* so'zi o'rniga *afroamerikalik*, *nogiron* so'zi o'rniga *imkoniyati cheklangan inson*, *ko'r* – *ko'rish imkoniyatini yo'qotgan*, *kar-eshitish imkoniyatini yo'qotgan*, *kambag'al* – *ijtimoiy muhofazaga muhtoj kishi*, *defektologiya* – *maxsus pedagogika* kabi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 830-sonli qarori shunday nomlanadi: "Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamini yanada qo'llab-quvvatlashga qaratilgan o'zbekiston respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida".

Tibbiyotda ham o'ziga xos evfemistik qo'llashlar juda ko'p kuzatiladi. Ular yomon kasalliklar, og'ir holatlar bilan bog'liq. Masalan, "kasalni yo'qotmoq", "vaqtimiz ko'p emas", "davolash befoyd", "oxirigacha harakat qilamiz", "qo'ldan kelganini qilmoq" kabi evfemizmlar qo'llanadi.

Quyida o'zbek xalqida qora rangi bilan bog'liq evfemizmlarga to'xtalib o'tamiz. Insonlar hali to'liq himoyalanmagan vaqtda qorong'i kechadan, tunda bo'ladigan tabiat va boshqa hodisalaridan qo'rqishi tunga hamda uning rangi hisoblangan qora rangiga nisbatan salbiy munosabatni vujudga keltirgan. Shu salbiy munosabat asnosida *qora* so'zi yomonlikning ramziga aylanib qolgan: *Bilmam, qarolik boshima Qaydin, sabab nadir, Ko'z qorasimu yo magar Manglayning qorasi* (E.Vohidov). Qora rangiga bo'lgan salbiy munosabat ushbu so'zni ehtiyotkorona qo'llash ehtiyojini keltirib chiqaradi. Shu o'rinda donishmand halq uning salbiy ma'nosini yumshatish maqsadida *qora* so'ziga -cha, -gina, kabi qo'shimchalarni qo'shib hamda *qorachadan kelgan, qoramag'iz* kabi birikmalar orqali nomlaydi. Abdulla Qahhorning "Asror bobo" hikoyasida "ozibmanmi, qorayibmanmi" degan savolga "Mayiz bo'libsani" deb javob beriladi. A.Qahhor *qora* so'zini qo'llashdan qochib shu rangdagi, lekin shirin "mayiz" nomi bilan vaziyatni yumshatgan. Yoki *hammaga mashhur ushbu jumlar ham fikrimizni dalillaydi: Qorani qora demanglar, Qoraning ori keladi. Qora mayiz eganda, Qandday shirin bo'ladi. Bu o'rinda mayiz so'zi ham qora rangli yoqimli narsa uchun ham ramz bo'lib xizmat qilmoqda.*

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, nutq jarayonida dag'al, uyat ma'nolarni yumshatish, muloyimroq iboralarni qo'llash xalqning ham umumiy madaniyatidan va uning bir bo'lagi bo'lgan nutq madaniyatidan darak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мадвалиев А. Тиббиёт терминологиясининг соҳавий ва изоҳли луғатларда берилишига доир / Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2017.
2. Маҳмудов Н. Тил. –Т.: Ёзувчи, 1998.
3. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Т., 2010.
4. Омонтурдиев Ж., Омонтурдиев А. Сўз қўллаш саънати. "Жайхун" нашриёти. https://n.ziyouz.com/books/uzbek_adabiy_tili/Jabbor%20Omonturdiyev,%20Anvar%20Omonturdiyev.%20So'z%20qo'llash%20san'ati.pdf
5. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. –Т., 2019.

Sarlavhalar pragmatikasi xususida
On the pragmatics of headlines

Umurzoqova Marhabo Egamberdiyevna*

Annotatsiya. Maqolada publitsistik matnlarda sarlavhalarining o‘rni, tuzilish jihatidan turlari, ularning pragmatik xususiyatlari haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar. Publitsistik uslub, implikatsiya, segment qurilma, eksplitsit, axborot, kognitiv tilshunoslik, pragmalingsvistika, publitsistik uslub.

Annotation. The article discusses the role of headlines in journalistic texts, their structural types, and their pragmatic features.

Keywords. Journalistic style, implication, explicit, information, cognitive linguistics, pragmalinguistics, journalistic style.

Nutqning xoh u yozma bo‘lsin, xoh og‘zaki bo‘lsin, muloqotga kirishayotgan shaxslarning kommunikativ maqsadini ifodalashda o‘ziga xos qonun-qoidalari, tamoyillari mavjud. Muloqot paytida tilshunos olim Sh.Safarov ta’kidlaganlaridek, miqdor va sifat tamoyillariga amal qilmaslik hollari ham uchraydi. Bu esa muloqot hamkorligini to‘lig‘icha yo‘qotmay, axborotning ma’lum qismi yashirin ma’noga egaligiga ishora qiladi [Сафаров, 132]. Muloqot jarayonida lisoniy birliklar adresantning maqsadiga mos ravishda tanlanadi, gap qurilishi ham shu maqsadga xizmat qiladi. Lisoniy birliklarning nutq uslublarida ishlatilishining turlichaligi ularning adresant intensiyasini amalga oshirishga qay darajada xizmat qilishi bilan belgilanadi. Publitsistik matnlar o‘ziga xos bo‘lib, “publitsistika emotsional, ta’sirchan, ifodali sohadir, biroq bu ta’sirchanlik tabiati badiiy adabiyotdan farq qiladi, chunki u obrazli emas” [Одилов, 2019: 42].

Publitsistik matnlarda muallif maqsadining to‘g‘ri anglanishida sarlavha muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, u o‘quvchining diqqatini tortish bilan birga, aytilmoqchi bo‘lgan axborotning asosiy qismini ham aks ettiradi. Publitsistik maqolalar, xususan, biz tahlil qilmoqchi bo‘lgan internet maqolalari sarlavhalarining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri uni o‘quvchi turlicha qabul qilishidir. Muallif esa o‘quvchining e’tiborini tortish, uning diqqatini boshqa narsalarga chalg‘imasligi uchun harakat qiladi. Internet sahifalaridagi maqolalarda xabar, buyruq, e’tiroz, talab akti shaklidagi sarlavhalar ko‘plab uchraydi. O‘zAning 2021- yil 6-mart sonida “15- martdan o‘quvchilarga ta’til beriladi” degan sarlavhali maqola berilgan bo‘lib, maqolada yolg‘on ma’lumot sarlavha darajasiga chiqarilgan. Bunda muallif o‘quvchi diqqatini tortish uchun odamlar tomonidan to‘qib chiqargan “15-martdan maktablar yopilar ekan” xabarni sarlavha sifatida tanlagan. Sarlavhani o‘qigan o‘quvchi “maktab yopilishi rost ekan” degan fikrga keladi va o‘qiydi. Shu tariqa muallifning adresantning diqqatini tortish intensiyasi amalga oshadi.

Publitsistik matnlarda sarlavha yashirin axborot ifodalashning muhim vositasi sifatida xizmat qilishini quyidagi misolda ham ko‘rish mumkin: “Kun qahramoni: Ro‘moli boshidan tushmaydigan muallima” (O‘ZA. 28.01.) Sarlahani o‘qigan o‘quvchi “muallimaga ro‘mol o‘ragani uchun tazyiq bo‘libdi, muallima ro‘molini yechmay qahramonlik qilibdi” degan xulosaga keladi va tabiiyki, uning qay tarzda qahramonlik qilgani bilan qiziqadi. Maqolada Farg‘ona viloyati O‘zbekiston tumanidagi 65-ixtisoslashgan davlat umumta’lim maktabining informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchisi O.Yo‘ldoshevaninig o‘quvchilari muntazam ravishda fan olimpidalarida o‘rin olishi haqida so‘z boradi. Matnning biror o‘rnida ro‘mol tilga olinmaydi, faqat o‘qituvchi ro‘mol o‘ragan holda rasmga tushgan. Muallif M. Sulaymonov tajribali o‘qituvchi haqidagi xabarni o‘quvchini qiziqtirgan dolzarb mavzu bilan nomlab, o‘quvchi diqqatini tortishga erishgan. “Har qanday matnda so‘zlovchi nutq predmeti xususidagi ma’lum axborotni u yoki bu shaklda bayon etadi. Axborotning bayon qilinishi so‘zlovchining individual uslubi bilan uzviy bog‘lanadi. Ana shunday vaziyatlarda referensial va propozitsional aktning tarkibida o‘z ichki maqsadi asosidagi oshkora yoki yashirin axborotni ham ifoda etadi” [Хакимов, 2001:125].

* Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU dotsenti, PhD, umurzakovamarkhabo@gmail.com

Mediamatn sarlavhalari ikki qismdan iborat ham bo'lishi mumkin. Bunda bir-biriga aloqasi bo'lmagan ikki tushunchani yonma-yon keltirish orqali muallif o'quvchining diqqatini tortish maqsadini amalga oshiradi. *“Onlayn: Maktabda bosh kiyimga(ro'mol) ruxsat beriladimi? (O'z.A.)*

Mediamatnlarda sarlavhalarni segmentlangan bo'lak shaklida tuzish ham o'quvchining diqqatini tortishga, ta'kid ma'nosini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bunday ta'kidlangan, ajratilgan bo'lak segment bo'lak bo'lib, segment bo'lakning keyingi gapda korrelyati ishtirok etadi. [Умурзокова, 2019: 77]

Nutqiy muloqot paytida nutq ishtirokchilari o'z intensiyasini, ya'ni maqsadi, niyati, muddaosini tushuntirish uchun u yoki bu sintaktik qurilma, sodda yoki qo'shma gap turidan foydalanishga harakat qiladilar. “Muloqot intensiyasi uzatilayotgan axborotning negizini tashkil qiladi. Shu sababli muloqot jarayonida so'zlovchi tinglovchiga yetkazish istagida bo'lgan axborotni qanday uzatishi va umuman ushbu axborotni muloqot matniga kiritish yo'llari masalasiga qiziqish kuchli” [Сафаров, 2008: 236]. Sarlavhalarda pragmatik mazmunning aks etishida tagma'noning ifodalanishi ham muhim.

Tilshunoslar axborotning lisoniy belgilar orqali bevosita ifodalanishini eksplitsit ifodalanish, fikrning leksik va grammatik belgilari orqali ochiq ifodalanmay, tinglovchi yoki o'quvchi tomonidan mustaqil idrok qilishni ko'zda tutuvchi ma'nosini implitsit ifodalanish sifatida belgilaydilar. Bugungi kunda pragmatolingvistika, kognitiv tilshunoslik bilan shug'ullanayotgan tadqiqotchilar uchun qiziqarli bo'lgan implikatsiya tushunchasi “ifodalanmagan ma'no (axborot), ifodalanmagan fikrdan vujudga keladigan xulosa, ikki yoki undan ortiq lisoniy birliklarning nutq jarayonidagi mantiqiy-ma'noviy bog'liqligini ifodalaydi” [Мирбобоева, 2019: 78]. Sarlavhalarda implikatsiyaning ifodalanishi ochiq tarzda aks etmagan xulosani o'quvchining o'zi chiqarib olishini ta'minlaydi.

“Publitsistik uslub o'z mohiyat e'tibori bilan ijtimoiylikka mansub bo'lgani bois bu uslubga doir matnlar, asosan, davlat yoki jamiyat hayotida ayni paytda ro'y berayotgan o'zgarishlarni o'zida aks ettirishga qaratiladi” [Одилов, 2019: 25]. Buni quyidagi sarlavhalar misolida ko'rishimiz mumkin. *“Sahroda ilm bellashuvi: taqdirlash Bo'rontepada, pullar diplomatda, Gentra'lar egasini kutmoqda”* (Kun.uz.2021.12.10), *“Bolalar bog'chalaridagi tashmachilik: qachon autsorsing tizimiga o'tiladi”* (Kun.uz. 2021.17.10) Sarlavhalarda presuppozitsiyaga ishora qiluvchi leksik birliklar ham yashirin axborotga ishora qiladi. *“Afg'onistonda yana shialar masjidida portlash. Qurbonlar bor”* (Kun.uz. 2021.15.10) Keltirilgan misoldagi yana leksemasi presuppozitsiyaga yo'l ochadi, oldin ham portlash bo'lganligiga ishora qilishi bilan adresat diqqatini tortadi.

Publitsistik matnlarga sarlavha sifatida segment qurilmalardan foydalanish o'quvchi diqqatini tortishda muhim vosita sanaladi. Bunday qurilmalar o'ziga xos tuzilishi, ta'kid, ajratib ko'rsatish vazifalarini bajarishi bilan muloqotga kirishuvchi shaxsga qo'l keladi. Adresant segment qurilma sifatida predmet nomini keltirganda shunchaki biror predmetni boshqalaridan ajratmaydi, ma'lum bir maqsadni ko'zlaydi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun biror bir predmetni ajratar ekan, adresatning shu predmet haqidagi assotsiativ bilimlarini faollashtiradi, [Абдукаева, 218] uni xotirasidagi shu predmet haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilishga undaydi. Segment qurilmalar asosan predmet (keng ma'noda) nomidan shakllanganligi uchun ham nutq jarayonida tinglovchi ongida predmet va uning belgisiga asoslangan assotsiatsiyalar paydo bo'ladi. «Bunday assotsiatsiya predmet va unga xos belgi va, aksincha, belgi va uning egasi munosabati asosida hosil bo'ladi» [Лютфуллаева, 2017: 52]

Bu xildagi sarlavhalarni izohlab kelgan gaplarda ham xuddi segment qurilmalardagidek, segment sifatida ajratilgan so'zning korrelyati bo'lishi mumkin. Quyida keltirilgan misollarda segment bo'lakning korrelyati sifatida uni izohlab kelgan gap tarkibida u kishilik olmoshi kelgan: *9 yilda topilgan o'g'il: Onasi uning tirikligiga ishonardi.* (Kun.uz) *Tizzasigacha suvga botgan oltovlon: Ularni bu ahvolga solganlarga jazo beriladimi?* (Kun.uz.) Keltirilgan misollardagi sarlavha maqomidagi bo'laklarni ularning korrelyati bilan almashtirib ko'ramiz. *9 yilda topilgan*

o'g'ilning tirikligiga onasi ishonardi. Tizzasigacha suvga botgan oltovlonni bu ahvolga solganlarga jazo beriladimi? Ko'rinadiki, bu tarzda tuzilgan gaplarda ta'kid, ajratib ko'rsatish funksiyasi yo'qolib, sarlavhalar yoyiq sodda gap shaklini oladi.

Umuman, publitsistik matnlarda sarlavhaning to'g'ri tanlanishi uning muvaffaqiyatli chiqishining muhim shartidir. Sarlavhada yashiringan axborotning to'g'ri anglanishi, muallif intensiyasining amalga oshishi uchun esa o'quvchidan til egalari uchun umumiy bo'lgan bilimlardan xabardorlik talab etiladi. Yashirin axborot to'g'ri anglanganda muallif qo'ygan maqsadiga erishadi, siqiq ifoda orqali ko'p axborot anglashiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т., 2008.
2. Одилов Ё. Публицистик матн ва тил бирликларида маъно тараqqиёти //Ўзбек тили ва адабиёти. № 3. 2019. – Б.25-30.
3. Нахимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т.: 2001.
4. Умурзокова М. Ўзбек тилида сегмент қурилмаларнинг лингвопрагматик тадқиқи. Фил.фан.бўйича фалсафа док.дисс. –Т.: 2019.
5. Мирбобоева Д. Ипликация тушунчасининг когнитив-прагматик аспектда талқин қилиниши // www.journal.fledu.uz № 6. 2019. – Б.77-82.
6. Абукаева Л.А. Экспрессивные синтаксические конструкции в марийском языке: Дисс... док. филол. наук. – Йошкар-ала, 2005. -С. 218.
7. Лутфуллаева Д.Ассоциатив тилшунослик назарияси. –Т.: Meriyus, 2017.

Географик терминлар ва ўзбек тилининг таълимий корпуси масаласи The issue of geographical terms and the educational corpus of the uzbek language

Исломов Икром Хушбоқович*

Annotation: *The article discusses the issue of designing a database on the semantic interpretation of geographical terms, which occupies a special place in the educational corpus, in particular, the educational corpus of the Uzbek language and its related database. The information on the structure, composition, corpus material, search potentials of the educational corpus are also provided. Recommendations for semantic tagging of geographical terms, creation of their database, selection of lexicographic ground have been developed for Uzbek language educational corps.*

Keywords: *corpus, educational corpus, educational corpus of the Uzbek language, geographical terms, semantic tagging, linguistic support, concordance, educational dictionary.*

Бугунги кунда табиий тилга автоматик қайта ишлов бериш, тил корпусларида муайян тил бирликлари, материаллари ва манбаларни акс эттириш, жойлаштириш борасида жадаллик билан ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам ўзбек тилининг миллий корпуси ва таълимий корпусини яратиш, лингвистик базани бойитишга йўналтирилган тадқиқотлар юзага келиб улгурди. Ўзбек компьютер лингвистикасида корпуснинг турлари кенг тадқиқ этилмаган бўлса-да, лингвистик корпусларнинг айримлари ҳақида монографик тадқиқотлар амалга оширилди. Ўзбек тили корпуслари, таълимий корпус учун лингвистик таъминот ишлаб чиқиш масалалари ҳам мутахассислар эътиборини тортмоқда. Ўзбек тилининг таълимий корпусини яратиш, уни фаолиятга татбиқ этиш бўйича ҳам амалий ишлар юзага кела бошлади. Таълимий корпус ва унинг аҳамияти хусусида манбаларда эътиборли фикр-мулоҳазалар билдирилган. “Ўзбек

* Филология фанлари бўйича фалсафа доктори. ToshDO'TAU. E-mail: ikrom75islom@gmail.com

тили таълимий корпусини тузишнинг лингвистик асослари” мавзусидаги диссертацияда таълимий корпус ҳақида шундай таъриф келтирилади: “Таълимий корпус – материаллари тилни ўргатишга йўналтирилган, лингводидактик хусусиятга эга тил корпуси. Ўзбек тилининг таълимий корпуси ўзбек тили имкониятларини ўргатишга мўлжалланган, лингводидактик хусусият касб этган электрон матнларни қамраб олган, махсус сайт кўринишида амал қиладиган ўзбек тилидаги корпус. У катта ҳажмга эга бўлган мантлар тўплами, оддий/мураккаб қидирув тизими ҳамда маълум бирликни матн ва ўзбек тили ўқув луғатларидан қидирув функциялари амал қиладиган ўзига хос тил корпусидир” [Холиёров, 2021: 13]. Ушбу таърифдан маълум бўладики, бундай корпус лингводидактик хусусиятга эгаллиги билан тилнинг миллий корпусидан фарқ қилади. Шунингдек, унинг қидирув тизимидан ўзбек тили ўқув луғатлари ҳам жой олади.

Таълимий корпус интерфейси, матнлари, таркибидаги лексикографик маҳсулотлари билан бошқа корпуслардан фарқ қилади, чунки таълимий корпус ўқувчилар оммасига мўлжалланган дидактик воситадир. Таълимий корпуснинг асосий мақсади тил материаллини ўқувчи ёши, дунёқарашига мос равишда тақдим этишдан иборат. Ҳозирги кунда Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети мутахассислари жамоаси “Ўзбек тили таълимий корпусини яратиш” амалий лойиҳаси устида иш олиб бормоқда. Лойиҳа натижасида махсус сайтда “Ўзбек тилининг таълимий корпуси” ишга туширилган [<http://uzschoolcorpara.uz>].

Ушбу корпус икки блокдан иборат:

1. Ўзбек тилидаги сўзлар қидируви (конкорданс).
2. Ўзбек тили ўқув луғатлари электрон кутубхонаси.

Ҳар иккала блокдан ҳам корпус материали сифатида фойдаланиш мумкин. Қидирувлар ўзаро боғланган. Бу таълимий корпусда сўз, сўзшакл, биграмма қидирув имконияти бўлиб, шуларнинг конкордансини тузиш функциясига эга. Шунингдек, бир сўзни турли (корпус базасида мавжуд) луғатлардан қидириш функцияси ҳам ишга туширилган. Аммо ушбу корпусда (жаҳон корпус лингвистикасида ўз ечимини тўла топмаган муаммо саналган) семантик қидирув имконияти мавжуд эмас. Бу каби корпусларда семантик қидирувни йўлга қўйиш учун тил бирликлари семантик аннотацияланган база ёки семантик аннотацияловчи дастур талаб этилади. Шунга монанд, ўзбек тили таълимий корпуслари учун географик терминларни семантик теглаш, уларнинг маълумотлар омборини яратиш, лексикографик маҳсулотларни танлаш масалаларига тўхталамиз. Бунинг учун икки асосий вазифани белгилаб оламиз:

1. Географик терминлар маълумотлар омборини яратиш (тузилиши, лексикографик таъминоти, қидирув имконияти).
2. Таълимий корпусда географик терминлар қидирувини ишлаб чиқиш (бирликларни теглаш, гипер ҳавола ва луғат маълумотларини ўзаро боғлаш муаммолари).

Маълумотлар омборини тузишда дастлаб унинг архитураси, структураси, таркиби аниқланиши лозим. Ўзбек тили таълимий корпуси учун географик терминларнинг маълумотлар базаси географик терминлар сўзлиги, лингвистик таъминот ва лексикографик таъминотдан иборат таркибий тузилишга эга бўлиши лозим.

Ўзбек тили таълимий корпуси географик терминларнинг маълумотлар базаси **сўзлиги** ўзбек тилининг изоҳли луғати, болалар энциклопедияси, Миллий энциклопедия, ўзбек тили топонимларининг изоҳли луғати, географик терминлар ўқув луғати, русча-ўзбек географик атамалар луғати ва бошқа манбалар асосида шакллантирилади. Ишга илова қилинаётган маълумотлар базасига юқорида кўрсатилган манбалардан саралаб олинади: ЎТИЛдаги сўзлар асос қилинади, унда мавжуд бўлмаган, бошқа манбаларда учрайдиган сўзлар киритилади.

Ўзбек тили таълимий корпуси географик терминларнинг маълумотлар базасининг **лексикографик таъминоти** маълумотлар базасига маълумотларни киритиш учун асос бўлади.

Ўзбек тили таълимий корпуси географик терминларнинг маълумотлар базасининг **лингвистик таъминоти** маълумотлар омборида сўзларнинг изоҳини келтириш бўйича қоидалар тўпламини ташкил қилади.

Ўзбек тили таълимий корпуси учун тузиладиган маълумотлар базаси миллий корпус учун тузилган умумий база таркибига киради: керакли маълумотлар сўров орқали ажратиб олиниши мумкин.

Лексикографик таъминот сифатида П.Ғуломовнинг “Мақтаб жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати” танланди. Бунинг сабабини луғатнинг сўзбошисида ёзилган ушбу фикрлар ҳам тасдиқлайди: “Луғатни тайёрлашда асосий мезон қилиб ўрта мактаб ўқув дастурлари, дарсликлариди, ўқув хариталарида берилган атама ва тушунчалар олинди. Атама ва тушунчаларга изоҳ матнини ёзишда илгари нашр этилган луғатлар, энциклопедик луғатлардан, дарсликлардаги изоҳлардан фойдаланилди. Гарчи луғат мактаб жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати бўлса ҳам, унга мактаб ўқув дастурларида кўзда тутилмаган маҳаллий жуғрофий атамалар ҳам киритилди. Ўқувчиларимиз маҳаллий жуғрофий атама ва тушунчаларни, албатта, билишлари лозим. Маҳаллий атама ва тушунчаларга изоҳ беришда муаллифнинг илмий саёҳатларда тўплаган маълумотларидан фойдаланилди” [Ғуломов, 1994: 5]. Луғатнинг шундай хусусиятлари уни лексикографик таъминот сифатида танланишига сабаб бўлди.

Луғат мақоласи тузилиш жиҳатдан изоҳли луғатдан фарқ қилади: маълумотлар базасини тўлдириш ва семантик теглашда ахборотларнинг маълум қисмини мутахассис ўзи танлаши керак бўлади, чунки луғатда асосан бош сўз ва изоҳ келтирилган. Шу сабабли бу манбадан олинган ахборот маълумотлар базасида қўлда ишлов берилади.

Терминологик семантик маълумотлар базасини яратишда сўзлик, семантик изоҳ ва семантик теглар талаб этилади. Ўзбек тилининг географик терминлари маълумотлар базасининг сўзлигига ўзбек тилининг изоҳли луғати [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006-2008], русча-ўзбекча географик терминлар луғати [G‘ulomov, 2013], энциклопедиялардан сўзлар танланган. Ўзбек тили таълимий корпусига географик атамаларни киритиш учун “Болалар энциклопедияси” ҳам маълум маънода лексикографик таъминот вазифасини ўтайди [Болалар энциклопедияси, 2000]. Бу луғатдаги маълумотларнинг катта қисми атоқли отлардан иборат. Шу билан бирга, луғат энциклопедик хусусият касб этади: турли соҳаларга оид маълумотлар учрайди.

Географик терминлар изоҳларини беришда бир манбадан маълумот олиш ҳамда бир-бирини тўлдирувчи маълумотлар киритиш тамойилига амал қилинади.

Маълумотлар омборига киритиладиган ахборотлар қуйидаги параметрлардан ташкил топади:

1. Термин.
2. Изоҳ (лар).
3. Географик термин эканлиги ҳақидаги белги.
4. Семантик тег.
5. Этимологияси.
6. Терминнинг туркумга мансублиги.

Умуман олганда, ўзбек тили таълимий корпусининг географик терминлар маълумотлар базасининг лексикографик таъминотини яратиш, соҳага доир манбалардаги лексикографик изоҳларни таълим олувчиларнинг ёш хусусиятларига монанд тарзда шакллантириш, лингводидактик талабларни эътиборга олиш энг муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Болалар энциклопедияси. – Т.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. – 664 б.
2. Холиёров Ў. Ўзбек тили таълимий корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Термиз, 2021. – 147 б.

3. Ғуломов П.Н. Мактаб жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 143 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. 1-5-жилдлар. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.
5. G‘ulomov P.N. Geografiyadan qisqacha ruscha-o‘zbekcha terminlar va tushunchalar lug‘ati. – Т.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2013. – 80 б.
6. <http://uzschoolcorpara.uz/>

Ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг семантикаси ва парадигмаси Semantics and paradigm of the auxiliary words of the uzbek language

Жумашов Давлатёр*

Аннотация - ушбу мақолада кўмакчилар семантикасига оид назарий масалалар ёритилган. Мақолада кўмакчилар семантикасига алоҳида эътибор қаратилган.

Калим сўзлар: кўмакчи, семантика, сабаб кўмакчиси, пресуппозиция, қиёсий, пасенс, лексик маъно, тил бирлиги.

Annotation - this article covers theoretical issues related to auxiliary semantics. Particular attention is paid to the semantics of the cause assistant in the article.

Keywords: preposition, semantics, cause preposition, presupposition, comparative, pasens, lexical meaning, language unit.

Тилшуносликнинг ҳозирги тараққиёти кўмакчиларни формал жиҳатдан эмас балки уларни семантик жиҳатдан тадқиқ қилишни тақозо қилади. Кўмакчи категориясини ўрганиш қадим замонлардан бошланган ва бугунги кунда ҳам тилшуносликнинг муҳим соҳаси сифатида мутахассислар эътиборини жалб қилиб келмоқда.

Маълумки, кўмакчилар семантикасини ёритишда пресуппозиция катта ўрин эгаллайди. Пресуппозиция ҳодисасини презумпция, тағбилим, ички маъно, монема, прагматик маъно, сегметик маъно каби турлича номлаш мавжуд. Бу терминлардан ташқари, “ҳукмнинг табиий асоси”, “сўзловчиларнинг умумий билиш фонди, уларнинг олдиндан келишуви”, “олдиндан маълум билимлар жами” сифатида талқин этилади. Тилшунос З.Бурхонов мазкур масалага қуйидагича ёндошади: “Илмий манбаларда пресуппозиция бу тарзда турлича номланган бўлсада, тил бирлигининг ишораси асосида гапда яширин ифодаланувчи ахборот тарзида баҳоланади”.

Таъкидлаш жоизки, пресуппозиция гап қурилишида унинг мазмуний тузилиш узви сифатида яширин ифодасига эга бўлади. Тилшунос У.Раҳимов қадимги шарқ тилларида пресуппозициянинг “лутф”, “Турли ишоратларга бурканган нутқ” шаклида қўлланганини алоҳида таъкидлайди [Раҳимов, 1994:26].

Тилшунос У.Раҳимов пресуппозицияга ишора қилувчи лингвистик воситаларни лексик, морфологик ва синтактик воситаларга ажратади. Лексик воситаларга омоним ва антоним сўзларни киритган. Лексик воситалар пресуппозицияни қиёсан ифодалайди. Масалан: *бўйдоқ* сўзининг маъноси уйланмаган. Шу лексик маънонинг *инсон, эркак, вояга етган* каби қирралари бор. Масалан: “*Жуманнинг бўйдоқлик ҳаёти тугади*” гапида “*бўйдоқ*” сўзи иштирок этиб “*Жуман уйланган*” деган пресуппозицияга ишора қиляпти.

*Katta o‘qituvchi. Albsher Navoiy nomidagi Toahkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. dalatyarjumashov@mail.ru

Тўпланган фактик материалларимиз шуни кўрсатадики, сабаб муносабатини билдирувчи бир неча кўмакчилар мавжуд. *Учун* кўмакчиси асосан, **-ган, -ганлик** сифатдоши билан бирикиб сабаб муносабатини билдиради. Бу эса ўзбек тилида нашр қилинган грамматика ва илмий тадқиқотларда ўз аксини топган.

У ч у н кўмакчиси – ган сифатдоши билан қўлланганда турли хил семантик – функционал хусусиятларга эга бўлади. Масалан: Хадича шумхабар етказгани *у ч у н* Муродиллани ёмон кўриб қолган эди (Т.Малик). Деразалар кунботарга қарагани *у ч у н* офтоб ҳам тушаётгани йўқ хонага (Х.Маллаев). Мазкур гаплар семантик жиҳатдан фарқланади. Биринчи гапда агенс ҳаракати туфайли паценсда ҳолат ўзгаради. Иккинчи гап эса объект предмети (деразалар кунботарда эканлиги) назарда тутилиб, хонага офтобнинг тушмаслиги кўрсатилади. Бундай гапларда аввал сабаб маъноси кейин эса натижа маъноси ифодаланади.

Бундай ҳолатларда албатта, тобе компонентдаги отнинг ва ҳоким компонент вазифасида қўлланувчи феълнинг қайси семантик разрядга мансублиги ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Шу хусусиятларни ҳисобга олиб, қуйидаги гуруҳларга ажратдик: а) соф сабаб маъноси ифодаланади, бундай ҳолатда тобе компонент вазифасида мавҳум маъноли отлар қўлланилади. Масалан: Қаёққа, қандай одамлар ҳузурига бораётганини, қайси гуноҳлари *учун* қувгин бўлганлари, энди бошларига не кунлар тушишини билмаган бечоралар (Т.Малик): б) сабаб объект маъноси ифодаланади. Бундай ҳолда конструкциянинг тобе компоненти вазифасида конкрет маъноли отлар, шахс отлари қўлланилади. Масалан: Унинг ҳар бир комедияси режиссер *у ч у н* драма, томошабинлар *у ч у н* трагедия эди. (Н.Боқий). Ёзувчи *у ч у н* ҳар қандай нарсаям бир қараш – кифоя (Ш.Холмирзаев). в) сабаб-эваз маъноси ифодаланади. Бунда икки ҳолат кузатилади: 1) бирор фикр, фаолият *учун* таъкиб қилиш, жазолашни англатувчи конструкциялар. Буларда тобе компонент вазифасида *фикр, зулм, жиноят, ташвиқот* каби мавҳум отлар қўлланилади. Масалан: Онасига кўп озор беравергани *у ч у н* м и, у отасига меҳрсизроқ эди, ҳам ундан кўрқарди (М.Маҳмудов). Нурбек уни баттар эзиш *у ч у н* унга осмондан келиб қарашда давом этди (М.Маҳмудов). 2) бирор фаолият, яъни хусусияти *учун* рағбатлантириш, мукофотлаш каби маъноларни англатувчи конструкцияларда сабаб-эваз маъноси ифодаланади. Булар ҳоким компонент вазифасида қўлланган сўзларнинг хусусияти, маъноларига кўра икки турга бўлинади: а) ҳоким компонент вазифасида *мукофотламоқ, севмоқ* каби феъллар ёки *лауреат* сўзи феъл билан боғланиб келади: Ўша йили директор шу терилар *у ч у н* лауреат бўлди (С.Ахмад). Ватанини беҳад суйгани *у ч у н* бу тупрокдан ҳўрлаб қувилган одамда шундай алам бўлади (Т.Малик). Биринчи гапда «берилганлиги» сўзи эллипсисга учраган. Бунини нима *учун* лауреат бўлди? Саволи берилганда «териларни берганлиги *учун*» жавобини олиш мумкин. Демак, кўмакчилар ўз зиммасига айрим мустақил сўзларнинг маъноларини ҳам олиши мумкинлигини кўрсатади.

Сабаб маъносини билдирувчи сўзлардан яна бири *с а б а б л и* кўмакчиси ҳисобланади. *С а б а б л и* кўмакчиси қиёсланаётган тилларнинг грамматика ва илмий адабиётларда *у ёки бу даражада ёритилган*.

Олий ўқув юртлири *учун* нашр қилинган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигида *с а б а б л и* кўмакчиси содир бўлаётган иш – ҳаракатнинг бошқа иш – ҳаракатга алоқадор экани сабабини билдиради дейилган [Турсунов, 1975: 239-бет.]. Академик А.Ҳожиёв *с а б а б л и* кўмакчисининг учта асосий белгисини эътиборга олишни кўрсатади. Биринчидан, сабаб сўзи *от ва у* нутқда *отга* хос барча формаларда (кўплик, эгалик, келишиқ

формаларида) қўллана олади: *сабаби, сабаблар, сабабларини* каби. *Сабабли* кўмакчиси эса бундай хусусиятларга эга эмас. Иккинчидан, *сабабли* сўзи мустақил сўз бўлганда ҳам от эмас, балки бошқа туркумга оид (масалан, сифат ёки равиш туркумига оид) сўз бўлар эди. Чунки унинг структурасида сабаб лексемасидан ташқари яна – ли компоненти ҳам бор ва бу компонент аслида маълум бир маъно, вазифа билан сабаб сўзига қўшилган. Лекин бу нарса *сабабли* сўзини сабаб сўзидан фарқли бошқа туркумга оид мустақил сўз дейиш учу насос бўла олмайди. Чунки унинг таркибидаги – ли сифатясовчи эмас. Ишга *сабабли* кечикиш бирикмасидаги *сабабли* сўзи сифат, - ли қўшимчаси сифат ясовчи. *Сабабли* кўмакчисидаги - ли сифат ясовчи. **Сабабли** кўмакчисидаги – ли шу сўзнинг ажралмас қисмига айланган ва уни асли билан кўмакчисининг – ла шаклига боғлаш ҳақиқатга яқинроқ бўлар: *сабаб* била, *сабаб* - ла, *сабабли*. Агар шу нарса тўғри бўлса, у ҳолда *сабабли* сўзининг кўмакчи эканига шубҳа қолмайди. Чунки сабаб оти билан -ла кўмакчисининг бирикиб ажралмас ҳолга келиши, ўз – ўзидан, кўмакчи сўзни (сабабли кўмакчисини келтиради. Ниҳоят, учинчидан, *сабабли* кўмакчиси мустақил маъно билдирмайди, балки ёрдамчи /функционал/ сўз ёки қўшимчаларга хос маъно ифодалайди. Қиёсланг: кўрмагани *сабабли* - кўрмагани *туфайли*, кўргни учун – кўрмаганидан. Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилида сабабли сифатидан //мустақил сўздан// фарқли, унга омоним бўлган сабабли кўмакчиси бор [Кононов, 1960: 326].

Шундай экан, олимнинг фикрига қўшилиб, сабабли кўмакчиси аксарият ҳолларда – гани /ганлиги/ сифатдоши билан бирга келиб сабаб маъносини ифодалайди.

Сабаб кўмакчиси грамматик сабаб маъносини соф ҳолда бошқа бирор маъно оттенкалари ҳолда ифодалайди. Бунга кўмакчининг пайдо бўлишига хизмат қилган сўз сабаб сўзининг ўз лексик маъносига кўра асл сабаб тушунчасини ифодалаши асос бўлади. [Ҳожиёв, 1989: 73]

Сабаб маъносини англатувчи сабабли сўзи –лиги, -ганлиги каби қўшимчали сўзлар билан бирга келади. Масалан: Деразалари ер сатҳидан пастда эканлиги *сабаб* ли ташқаридаги одам яқин келиб букилганда ҳам устахонанинг чорагини кўради, холос (З.Аълам). Чунки обуна бўлсам, кўп қаватли уйда турганим *сабаб* ли пастдан барибир менгача кимдир олиб қўйган бўларди (Газетадан).

Бундай мисолларни тилимизда кўплаб учратамиз. Ҳодисаларни ўрганганда уларнинг пайдо бўлиш, ривожланиш, бошқа ҳолатга ўтиш ёки ҳолат бўлиш сабабларини очишда кўмакчилар алоҳида ўринни эгаллайди [Раҳимов, 1994: 26].

Сабаб тушунчаси фалсафада ҳам жуда кенг қўлланади. Унда ҳодисаларнинг сабабий алоқадорлигини объектив, универсал, энг умумий характерда эгалигини кенг намоён қилади. Демак, фалсафада ҳодисалар, воқеаларнинг сабаблари намоён бўлиши умумий характерда бўлади. Тилшуносликда эса гапдаги сабабнинг лексик - грамматик хусусиятлари эса тор доирада бўлиб, асосан, гап ва матнда ўрганилади [Кононов, 1960: 326].

Сабаб маъносини билдирувчи кўмакчилардан яна бири *туфайли* кўмакчисидир. Бу кўмакчи *сабаб* ли кўмакчисига синоним бўлиб қўлланилади ва асосан от билан бирикиб сабаб муносабатини ифодалашга хизмат қилади. Академик А.Н.Кононов туфайли кўмакчиси ҳақида қуйидагача ёзади,- «туфайли кўмакчиси арабча (текинхўр, паразит) маъносини, форсча (ёрдам, қўллаш, ўртоқлик) маъноларини англатади». Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу кўмакчи кўрсатилган маъноларини йўқотиб, тўлиқ ёрдамчи сўзга айланган. *Туфайли* кўмакчиси аксарият ҳолларда абстракт маъноли отлар билан бирикади. Масалан: *Сафарқул бу хонадонга кулфат туфайли* яқинлашган эди, *кулфат туфайли* бутунлай узилди (Т.Малик). *Бу жамиятда адолат топмади, фақат* эзилди, *шу*

алам т у ф а й л и фашистларга хизмат қилган бўлса қилгандир (Т.Малик). У ичида дўстининг ҳасад т у ф а й л и шундай маслаҳат берганини ўйларкан (З.Аълам).

Т у ф а й л и кўмакчиси сабаб сўзи билан бирга қўлланганда сабаб – аниқлик маъносини ифодалайди: Масалан: *Полдан зах ўтди. Ётиш жонига тегди. Ичидаги гала – зовур анча босилди. Шу уч сабаб т у ф а й л и Жўравой ўрнидан турди* (З.Аълам).

С.Ғойибов т у ф а й л и кўмакчисининг баъзан нотўғри қўллаш фактлари учраб туришини кўрсатади. Масалан: Варрак т у ф а й л и қушлар кўрқитилганда экин майдонидаги 17% карам кўп сакланиб қолган. Бунда кўрқитилган феъли сабаб маъносини ифодаловчи бўлакни эмас, восита маъносини ифодаловчи бўлакни талаб қилади. Шунга мос равишда бу грамматик маънони ифодаловчи билан ёрдамида каби воситалар қўлланиши керак эди: варрак билан // ёрдамида қушлар кўрқитилганда ... каби. *Туфайли* кўмакчисининг восита эмас, соф сабаб маъносини ифодалашга хизмат қилишини англамаслик кўрсатилган хатонинг содир бўлишига йўл очиб берган. Кўринадики, ҳар бир кўмакчини ўзига хос маъно ва вазифада қўллаш грамматика сатҳида нутқ маданияти талабларига жавоб беришнинг биринчи шартларидан ҳисобланади [Ғойибов, 1989:73].

Ўзбек тилидаги х у с у с и д а г и кўмакчиси ўрнида ҳақда, тўғрисидаги сўзларини ҳам қўллаш мумкин. Сабаб сўзига кўра кўмакчисини кўшиш билан сабаб маъноси ифодаланади. Бундай ҳолларда сабаб сўзининг маъносини кўра кўмакчиси бажаради. Агар кўра кўмакчисини тушириб қолдирсак гап маъноси ғализлашади. Қуйидаги гапларда к ў р а кўмакчиси ўрнида б и л а н кўмакчисини қўллаш мумкин бўлади. Айни вақтда к ў р а кўмакчиси бошқариб келган сўздаги –га жўналиш келишиги қўшимчаси тушиб қолади: сабабларга кўра // сабаблар билан каби.

Хулоса қилиб айтганда, кўмакчилар ўзининг семантик ва прагматик хусусияти билан бошқа синтактик воситалардан ажралиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шоабдурахмонов Ш., Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар. -Т., 1953.
2. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти. Уч томлик. II том. Синтаксис. -Т.: Фан, 1989.
3. Турсунов У. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т., 1975.
4. Совет давридв ўзбек адабий тилининг тараққиёти. Уч томлик. II том. Синтаксис. -Т.: Фан. 1989.
5. Кононов А.Н. Послелогии в современном узбекском литературном языке. -Т., 1951.
6. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти. Уч томлик. II том. Синтаксис. -Т.: Фан, 1989.
7. Фалсафа асослари. -Т.: 1998.
8. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л., 1960.
9. Совет даврида ўзбек тилининг тараққиёти. Уч томлик. I том. -Т.: Фан, 1989.

Shevalarga xos grammatik xususiyatlar tadqiqining o‘zbek tili taraqqiyotidagi o‘rni The role of the study of grammatical features of dialect in the development of the uzbek language

Xolmanova Zulxumor*

Qo‘ziboyeva Go‘zal Saidrasul qizi*

Annotation: *This article presents the classification of phonetics in the dialect "Kipchak (Bakhmal district of Jizzakh region)" and examples of them. Each dialect has its own phonetics and classification, depending on their pronunciation.*

Keywords: *Dialect, phonetics, sound, voiced, unvoiced, consonants, vowels, diphthongs.*

Dialektologiya, birinchidan, adabiy tilni boyitish, til tarixini va xalq madaniyatini o‘rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchidan, u sotsiolingvistika bilan uzviy bog‘liq: jamiyatda adabiy til va sheva munosabatlarini o‘rganishga, ular atrofida yuzaga kelayotgan ijtimoiy munosabatlarni tushunishga yordam beradi.

O‘zbek tilining qipchoq shevalari orasida “j”lovchilari bor (hamma qipchoq shevalari “j”laydi degan, keng tarqalgan fikr haqiqatga mos kelmaydi). Ba’zi hududlarda “j”lovchi sheva egalarini kamsitish, masxaralash holatlari uchraydi. Bu – dolzarb ijtimoiy masala. Ammo mening fikrimcha, har bir dialektning adabiy tilning rivojlanib va boyib borishida o‘z o‘rni bor degan fikrdaman. Bu barcha dialekt shu adabiy tilning bo‘g‘ini – tub ildizi hisoblanadi. Dialektologiya bu kabi masalalarni ochib beradi va ular hal etilishiga turtki bo‘ladi. Dialektologiya barcha shevalar go‘zalligini va o‘zaro tengligini namoyish qiladi. Shunday qilib, u muhim amaliy vazifani bajaradi.

Akademik Reshetov hozirgi O‘zbekiston hududida mavjud bo‘lgan qardosh va qardosh bo‘lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta’sirini nazarda tutib, tarixiy-lingvistik jihatidan o‘zbek tilini 3 ta katta guruh:

1. Qorluq-chigil-uyg‘ur Y-lovchi o‘zbek shevalari (qorluq)
2. Qipchoq J-lovchi o‘zbek shevalari (qipchoq)
3. O‘g‘uz dialektlaridan tashkil topganligini aytadi. Ikki tilda so‘zlashuvchi shevalardir.

Shevalar adabiy tilning asosi hisoblanadi. Undagi har bir so‘z adabiy tilida ma’no ifodalaydi, garchi uni shakli o‘zgargan holatda bo‘lganda ham ularni biz faqat grammatik asosini tahlilga olamiz. Tilshunoslikda shevadagi so‘zlarning tarkibini sintaktik jihatdan ham tahlilga olish, ulardagi asos tarkibidagi qo‘shimchalarni ham tahlilga olish va ularning o‘rganilish jabhasini kengaytiradi. Bu tilning qaysidir ma’noda tub ildizini yanada chuqurroq yo‘l ochib beradi degan fikrdaman. Misol uchun adabiy tilimizdagi jarangli undoshlarning shevada jarangsizlanishini ko‘rishimiz mumkin:

d jarangli undoshi **t** jarangsiz undoshi singari talaffuz etilishi:

baland - бэләнт, qand - қәнт, band - бәнт, omad - омәт, zavod - зәвәт, obod - обәт, ozod - озо, tushdi - tushtъ, tortdi - тәрттъ.

b jarangli undoshi **p** jarangsiz undoshi kabi talaffuz qilinishi:

maktab - мәктәп, kitob - кьтәп, yozibti - йозьптъ, hisob - хьсәп, bob - бәп.

m jarangli undoshi **p** jarangsiz undoshi kabi talaffuz qilishi:

qilyapman - qilyappan - кьлйәппән

kelyapman - kelyappiz - келйәппіз

o‘qyapman - o‘qyappan - оқуәппән.

v jarangli undoshi **f** jarangsiz undoshi kabi talaffuz qilinadi:

avtomat - aftomat - әфтәмәт, avliyo - afliyo - әфлйә, avtobus - aftobus - әфтәбус.

Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada jarangli undoshga aylanishi:

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining III kurs talabasi.

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Bizga ma'lumki, jaranglashish hodisasi adabiy tilda spontan o'zgarish atamasi bilan yuritiladi. Spontan o'zgarish biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki u shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq hodisa hisoblanadi. Bunda jarangsiz undosh tovush talaffuzda jaranglashadi.

So'z oxirida bazida q undoshi g undoshiga o'zgaradi. Masalan:
bayroq - bayrog' - бэйрoг', qayroq - qayrog' - qəйrог', varoq - varog' - вəрoг',
qishloq - qishlog' - қышлoг', oriq - arig' - əръг'

p jarangsiz undoshning **b** jarangli undoshga o'zgarishi:
gapdon - gabdon - гəбдoн.

F jarangsiz undoshi **v** jarangli undoshi singari talaffuz etilishi:

Afzal - avzal - əвзəл, afg'on - avg'on - əвг'oн, afsun - avsun - əвсун
tavsifnoma- tafsivnoma- тəфсəвнoмə, safsata – savsata - сəвсəтə

K jarangsiz undoshi g jarangli undosh singari talaffuz etilishi (asosan so'z oxirida):

Suyak - suyag суйəг, yurak - yurag - йурəг, kurak - kurag - курəг, elak -elag- елəг, tilak - tilag - тьлəг.

Diftonglashish. Diftong bu talaffuzda tovush ortishi hodisasi hisoblanadi, ya'ni talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush unsurlari qo'shiladi va to'xtam hamda rekursiyasida asosiy tovush talaffuz qilinadi. Diftong hodisasi singarmonizmli shevalarda, asosan, qipchoq va o'g'uz lahjasida kuzatiladi. Diftong ikki xil ko'rinishda yuz beradi:

1. So'z boshida tovush ortishi:
2. So'z o'rtasida tovush ortishi:

Doir - doyr - дəйър, shoir - shoyir - шəйър, orzum - orzuyim - əрзуйъм, oila - oyila - əйълə, doimo - doymo - дəйъмə.

Bundan tashqari k undoshi jarangli **g** undoshiga almashishi adabiy tilda ham yuz beradi ammo, bu adabiy me'yordir. **K** undoshi so'z oxirida kelganda egalik va boshqa qo'shimchalar qo'shilganda **g** undoshiga o'zgaradi:

Yurak + im = yaragim - йурəгъм, tilak + ing = tilaging - тьлəгън, eshik + I = eshigi – ешъгъ, etak + im = etagim - етəгъм, tiriklik + ing = tirikliging - тьръкльгън. Demak, bu so'zlarda spontan o'zgarish yuz bermayapdi.

Ma'lumki, til jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa-aralashuv vazifasini, insonning fikrlash va fikr mahsulini og'zaki hamda yozma ravishda bayon qila olish, o'z ichki kechinmalarini ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ona tili ta'limi oldiga qo'yilgan bu ijtimoiy vazifa o'quvchilarni fikrlashga, o'zgalar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini savodli bayon qila olishga, ya'ni kommunikativ savodxonlikni rivojlantirishga o'rgatishdan iborat. Shuning uchun ham bugungi kunda ona tili ta'limi oldiga mukammal shakllangan, savodxon shaxsni kamol toptirish maqsadi qo'yilgan. Shu sababli adabiy tilimizning tub ildizlari bo'lmish dialektlarni o'rganish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Qachonki, til chetdan o'zlashgan so'zlardan emas, balki, adabiy tilning asosi bo'lmish shevalardan yangi so'z olsagina rivojlanadi. Har bir til o'z tomirlaridan suv olib, o'sib borishi kerak degan fikrdaman.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. –Т.: Янги аср авлоди, 2009.
2. Холмонова З. Тилшунослик назарияси. –Т.: Нодирабегим, 2019.
3. Абдуазизов А. Тилшунослик назариясига кириш. –Т., 2010.
4. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш.. Ҳозирги озбек адабий тили. Қайта ишланган, тўлдирилган 3- нашри. –Т.: О' зекистон, 1992.
5. Решетов В. Кураминские говоры Ташкентской области. Фонетическая и морфологическая система. АДД. Академия наук УзССР. –Т., 1952.
6. Решетов В. Маргиланский говор узбекского языка. АКД.Т.1940. Решетов В. В. Ўзбек шевалярининг классификацияси // ЎТА. –Т., 1966.

O‘zbek tilidagi maqollarning aksiologik tahlili Axiolinguistic analysis of proverbs in uzbek language

Komilova Gavharoy Ro‘zimovna*

Annotation: Modern linguistic research pays special attention to the practical problems of science, mainly focusing on the person himself, that is, his emotional and mental sphere, ethical and aesthetic views in man, the value system, the processes of understanding and perceiving the world. Mankind's spiritual experiences, attitudes, and values are reflected in his language. In this sense, axiologistic research shows the relevance of the topic.

Keywords: axiology, axiologistics, value, evaluation, subjective evaluation, language, axiological approach, axiological lexicon, paremia, proverb, proverb, axiologema.

Maqollarda hissiy va aqliy bilishning uyg‘unligi, hukm va xulosalarning umumlashtirilishi, tabiiy va ijtimoiy voqelikdagi aksiologik jarayonlarning ifodasini ko‘rish mumkin. Inson hayoti o‘z ichiga ruhiy, kognitiv, estetik va etik, iqtisodiy qadriyatlarni qamrab oladi. Chunki odamzot umri davomida ularning har biriga duch keladi; ijtimoiy munosabatga kirishadi; pirovardida ularning ahamiyati va qiymatini belgilab, tilda ifodalaydi. Ko‘radi, eshitadi, his qiladi, tajriba orttiradi, yaxshi-yomonni ajratib, tabiatdagi har bir hodisa, narsa-predmet, inson va jamiyatga baho beradi. Natijada o‘ziga keraklari, ahamiyatlilari ijobiy baholanib qadriyatga aylanadi. Inson bahosi tilda voqelanadi. Bu jarayonda juz‘iy elementlar ham nazardan chetda qolmaydi. Tabiatdagi tabiiy hodisa yoki narsa-predmet ijtimoiy munosabatga kirishib baholangandan keyin tajriba orqali ma‘lum qadriyat yoki aksqadriyatga aylanadi. Inson faoliyati davomida to‘plangan bilim, tajriba va tasavvurlar uning ongida in‘ikosini topar ekan, bu mental reprezentatsiya jarayonida milliy-madaniy faoliyatning tasviri yuzaga keladi.

Maqollarda xalqning qadriyatlar tizimi aks etadi, o‘z o‘rnida mifologiyalashtirilgan til birliklari ham ishtirok etishi kuzatildi. Mifologiyalashtirilgan til birliklari arxetip va mifologemalar, udum va rivoyatlar, taomil va urf-odatlar orqali ifodalanadi.

Mifologema – bu mifning “bosh qahramoni”, uning muhim personaji yoki vaziyati bo‘lishi va mifdan mifga o‘tishi mumkin. Mifning asosida, odatda, arxetip yotadi. Arxetip – individlar ongida paydo bo‘ladigan va madaniyatda tarqaladigan turg‘un obraz. Arxetip tushunchasi K.Yung tomonidan 1919-yilda muomalaga kiritilgan. K.Yung fikriga ko‘ra, barcha odamlarda tush, mif, ertak va afsonalarda paydo bo‘ladigan ayrim umumiy ramz – arxetiplarni g‘ayriixtiyoriy shakllantiradigan tug‘ma qobiliyat bo‘ladi. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan “jamoaviy g‘ayriixtiyoriylik” ifodalanadi. K.Yung genetik nazariya doirasida arxetipning mifologiya bilan chambarchas bog‘liqligini belgilaydi. Binobarin, mifologiya arxetiplar omboridir [Маслова, 2001, 37].

Tarkibida *non* komponenti ishtirok etgan *non yemoq*, *noni butun*, *noni yarimta bo‘ldi*, *non topmoq*, *non ursin* singari frazeologizmlar asosida non arxetipi hayot, tirikchilik, rizq-ro‘z, to‘kin-sochinlik ramzi sifatida namoyon bo‘ladi.

Non asosli maqollar uy-ro‘zg‘or mahsulotlari nomi asosida shakllangan maqollar ichida nisbatan ko‘p uchraydi: *non bolasi* — *non ushoq*; *non bo‘lsa bas*, *o‘zgasi havas*; *non qon bo‘lsa*, *qon* — *jon*; *non ham non*, *ushog‘i ham non* (isrofchilik-aksqadriyat) singari bir qator maqollar nonning asosiy ozuqa bo‘lganligini, xalq tomonidan e‘zozlanganligini ko‘rsatuvchi moddiy qadriyatlarni ifodalaydi; *non qadrini och bilar*, *kiyim qadrini* — *yalang‘och*, *nonvoyga non aziz*, *tegirmonchiga* — *un mazmunidagi maqollar shaxsiy qadriyatlar har kimning ehtiyoji va istagidan kelib chiqishini anglatadi*; *beli og‘rimaganning non yeyishini ko‘r*; *tilab olgan non qorin to‘ydirmas* da *non* leksemasining “tirikchilik” semasi orqali o‘zgalar mehnati evaziga kun

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti “Til nazariyasi” kafedrası o‘qituvchisi. r_gavharoy@mail.ru

ko'ruvchi insonlarga baho berilgan (etik qadriyat). Non mahsulotlarining el orasidagi qadri til egalari ongida "obro'", "e'tibor" tushunchalarini shakllantirib "*Ulug' so'zlama, ulug' parcha non yersan*" tarzida voqyelangani (etik qadriyat). *Bor-bor, ishda bor, ishlamagan nonga zor; ketmon chopdim, non tishladim* maqolida non → rizq-nasiba, mehnatning noni – shirin, yalqovning joni – shirin non → daromad, *abjir bo'lsa farzanding, cho'ldan non terar* non → moddiy farovonlik kabi iqtisodiy qadriyatlar aks etgan. Dunyo xalqlarining folklorida dunyo yaralishiga to'rt unsur – suv, tuproq, olov va havo mifologik ramz, marosim elementi sifatida keng tarqalgan. Bu xususiyat o'zbek xalq maqollariga ham xos.

Suv asosli maqollarda daryo, dengiz, buloq, ariq leksemalari o'z va ko'chma ma'nolarda qo'llanib, bir qator qadriyatlarni gavdalantiradi.

Sh.Turdimov xalq qo'shiqlarida aks etgan daryo haqidagi ramzlar xususida shunday yozadi: "...dunyoga keltiruvchi, yorug' dunyoni himoyalovchi", shuningdek, "daryo – poklanish, cho'qinish, chegara, g'ov, yer osti mamlakatiga olib kiruvchi darvoza, toshqin, xavf, qo'rquv, bashoratni anglatuvchi ma'nolarga ega" [Турдимов 2020,110]. Daryoning bu tarzda anglanishini maqollarda keluvchi daryo so'zida ham ko'rish mumkin.

Inson umri – daryo suvi; umr – ariqdan oqqan suv. Suvning bir joyda turmasligi, doim oqib turishi singari tabiiy belgilari umrning vaqtinchalik makon va zamonga ega o'tkinchi jarayon deb baholanishiga sabab bo'lgan. Suv → hayot → vaqtinchalik baholash sxemasini ko'rish mumkin.

Yer – ona, suv – ota; ariqdan suv uzilmasa, savatdan non arimas maqollarida esa suvning boquvchi-ta'minlovchi, dehqonchilik va chorvachilik sohalaridagi qiymati aks etgan. Suv → boquvchi iqtisodiy ahamiyati ko'rsatilgan.

Buloqning suvi tiniq, dononing – suhbat. Matndagi buloq so'zi milliy kolorit ruhini ifodalashga xizmat qilgan. Chunki buloq xanuzgacha moddiy va ma'naviy qadriyat ekanligi, ba'zan unga tilak aytib, amalga oshishini so'rash kabi ibtidoiy din qoldiqlari uchrab turadi. Demak, suhbatning mazmundor va ravonligi tiniq suvdek davrani o'ziga tortishi kognitiv qadriyat sifatida voqelangan. Suv → mazmun-mohiyat qiymatini ochib bergan. "Madaniyatli inson xoh og'zaki, xoh yozma bo'lsin, o'z nutqining ravon, aniq, tushunarli, mantiqli bo'lishini ta'minlashga harakat qiladi. Xalq maqollari mazmun planida bu kabi holat va hodisalar alohida o'rin egallaydi" [Ахпопов А, 2021: 18]. *Ilm – aql bulog'i, aql – yashash chirog'i* da buloq leksemasining ko'chma "*boy manba*" semasi orqali ilmning aqlni oziqlantiruvchi qiymati bayon etilgan. Suv → buloq → manba, asos vazifasini o'tagan.

Yomon yo'ldoshiga boqmas, suv – yuqoriga oqmas; suv qattiq yerda to'xtaydi. Insoniyat tabiatni kuzatadi, o'rganadi va o'zlashtiradi. Tabiatdagi o'zgarishlar va harakatlar borliqni anglashda qiyos o'rnida, baholash jarayonida esa asos maqomida bo'ladi. Ya'ni suvning yuqoriga oqmasligi tabiat qonuni bo'lgani kabi yomon insonlar fe'l-atvori ham shunday o'zgarimas temir qonundek baholangan. Yoki suvning qattiq yerda to'xtab, tuproqqa singib ketishi baxillik illatini ifodalasa, yana bir tarafdin, *suv qattiq yerda to'xtaydi* maqoli bilan moliyaviy munosabatlarda o'ta tejamkor shaxslarga baho berilgan.

O'rdakday suvdan quruq chiqadi, o'rdak mijoz; dunyoni suv bossa o'rdakka ne g'am singari maqollarda suv va quruqlikda yashovchi o'rdak zoomorf obraz sifatida antropomorf (ayyor, beg'am) xususiyatlarini namoyon qilgan. Suv → turmush, hayot, vaziyat; suv → tashvish, muammo singari tasvirlar paydo bo'lgan. Tabiat hodisalarini jilovlash mumkin emas. Bahor va yoz fasllarida kuzatiladigan suv toshqinlari, talofatlari shular jumlasidan. Bu hodisa til egalari tomonidan *suv → balo* tarzida baholanishi *suvning ko'inishi muloyim, bag'ri tosh; go'ringdan suv chiqmasin, uyingdan – quv* maqollarida o'z ifodasini topgan. Suv → balo.

Tilda tosh asosli maqollarda muqaddas aksiologemalar hayot, taqdir voqelangan. *Toshga soch, toleyingdan ko'r* maqolida "peshona", "qismat" tushunchalari qadriyat darajasiga ko'tarilgan. *Soch* leksemasi maqolda urug'ga ishora qiladi: *don sochmoq, urug' sochmoq*. Taqdiringda bo'lsa, toshda ham hosil unadi, deyilgan.

Xalq urf-odatlarini, marosimlariga e'tibor berilsa, *tosh* leksemasi matnda ham ijobiy, ham salbiy baho ifodalashini ko'rish mumkin. Masalan, onalarning uzatilayotgan qizlari uchun "*borgan joyingda toshday qot*" yoki "*boshing toshdan bo'lsin*" kabi olqishlarida *tosh* "turg'unlik", "boqiylik" qadriyatlarini ifodalagan. Maqolda esa taqdiri azalning mutlaqligi, Allohga tavakkal qilish kabi tasavvufiy qadriyatlar voqeyelangan.

"*Borgan joyingda toshday qot*" olqishida *tosh* leksemasining "*qattiq*", "*mustahkamlik*", "*tinch yashash*", "*baxtli bo'lish*" semalari, "*boshing toshdan bo'lsin*" gapida esa "*kuchli*", "*irodali*" semalari aks etgan. "*Sumalakdan tosh topdim*" misralarida *tosh* "umid", "baxt", "tole" mazmunida qadriyatga aylangan.

"*Toshingni ter*" xalaqit berma ma'nosida, "*toshi og'ir*", "*tosh yurak*", "*toshni yoradi*", "*oyog'imga tosh bo'lding*" singari frazeologik birliklarda, "*urug'ingni toshga ek*", "*orqasidan tosh otmoq*" aytimlarida *tosh* salbiy bahoga ega bo'lgan aksqadriyat darajasida voqeyelangan. *Toshi og'ir*", "*tosh yurak*", "*toshni yoradi*", "*oyog'imga tosh bo'lding*" iboralarida *tosh*ning "*og'ir*", "*qattqlik*" belgilari asosidagi "*musibat*", "*g'am-tashvish*" va "*berahmlik*" ko'chma ma'nosi reallashgan.

Inson obyektini baholar ekan, uni bilimi, qarashlari prizmasidan o'tkazadi. Shuning uchun ham baho inson tabiatini ko'rsatadi. Narsa-hodisalar insonning ehtiyoji, jismoniy va ruhiy nuqtayi nazaridan baholanadi. Baho insonga uni qamrab olgan dunyodagi maqsad sifatida namoyon bo'ladi. Baholash, qiymat xususiyatlari hozirgi vaqtda inson va jamiyatning aksiosferasi sifatida tilda turlicha ifodalanadi.

Paremiologik birliklar, jumladan, maqollarning aksiologik tahlili til egalaridagi baholash belgilarini aniqlashga imkon beradi, muayyan madaniy muhit vakillarining xatti-harakati va faoliyat dominantlari, milliy-madaniy o'ziga xos xususiyatlarni namoyish etadi.

Til egalarining qiymat rejasi yoki bahosi xulq-atvor me'yorlarida namoyon bo'ladi. Xulq-atvor shaxs belgilarini umumlashtiradi, ijtimoiy jarayonni tartibga soladi. Shaxs belgi-xususiyatlari maqol va frazeologik birliklarda mujassamlangan bo'ladi. Fe'l-atvor, xatti-harakatlarning ma'nosi bilan birlashtirilgan maqollar ma'lum darajada aksiosferani hosil qiladi, inson hayoti, uning ijtimoiy aloqalari tahlili jamiyatning qiymat yo'nalishi hamda o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi.

Maqollar barqaror til birliklari sifatida o'zida muayyan axborot, emotsional-ekspressivlik xususiyatlari bilan bir qatorda qadriyat, bahoga doir muhim ma'lumotlarni saqlab qoladi, ularning keyingi avlodlardagi davomiyligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт /— М.: Наука, 1988. — 341 с.
2. Ахроров А. Нутқ маданиятини ифодаловчи ўзбек халқ мақолларининг лингво-функционал ва хулқий қиймати. Филол. фан. бўйича фалс. док.(PhD)...дисс. автореф. — Гулистон, 2021. —Б. 18.
3. Богданова Л.И. Оценки и ценности в зеркале словарей русского языка. Вестник РУДН. Серия: ЛИНГВИСТИКА: 2017 Vol. 21 No.4. С. 729—748
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. —М.: Академия, 2001. — С.37.
5. Турдимов Ш. Халқ қўшиқларида рамз. —Т.: 2020. — Б.110.

Konsept tushunchasining lingvistik tadqiqotlarda o‘rganilishi
Studying the concept in linguistic research

Mamarajabova Iroda Fayzullayevna*

Annotation : *This article provides insights into the nature, features, and study of the concept in linguistics. The study of the concept as an object of linguistics by world scientists, the views on the concept of time were analyzed and the necessary conclusions were drawn.*

Key words: *time, concept, linguistics, cognitive linguistics, lingvoculturology*

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikning va lingvomadaniyatning asosiy atamalaridan biri bu - konseptdir. U insonning tafakkur xususiyatlari va qurilishiga bog‘liq bo‘lgan muammolar bilan qiziquvchilarning diqqatini o‘ziga tortib kelmoqda. Kognitiv tilshunoslik – dunyoning lisoniy tasvirida muayyan konseptning mohiyati va dunyo voqeliklari bilan bog‘liqligini o‘rganuvchi fandir. Konsept esa kognitiv tilshunoslik fanining asosiy kategoriyalaridan biri bo‘lib, madaniyat va inson o‘rtasidagi aloqa o‘rnatuvchi elementdir. Kognitiv tilshunoslikda konsept hayotiy obraz, til birligini anglatuvchidir. Konsept orqali aniq tilni semantik oralig‘i tuziladi. Konsept tabiatini tushuntirish va anglash til orqali kechadi. Konseptning o‘zi tahlilsiz sistema, ammo boshqa konseptlar ostida harakat qiladi. Birinchi bor konsept atamasini rus fanida 1928-yilda S.A.Askoldov qo‘llagan. Olim konseptni ko‘pgina noaniq predmetlar, harakatlar, voqeliklar (rivojlanish konsepti, haqiqatgo‘ylik, matematik konseptlar)ni fikrlash jarayonida o‘rnini to‘ldiruvchi tafakkur shakli deb izohlaydi. U konseptga “bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o‘zida aks ettiradigan birlikdir” [Askoldov, 1997: 260-270] deb izoh bergan.

Konsept tushunchasi deyarli barcha atoliq tilshunoslar tomonidan keng tadqiq qilinib, ularning har biri bu termin yoki tushunchani turlicha individual tarzda talqin qilishadi. Uni biron tushuncha haqida ideal, kulturologik shartli inson tasavvuridagi obraz (A.Vejbitskaya), mantiqiy kategoriya (Y.I.Stepanov), amaliy falsafadagi bir tushuncha (N.D.Aryutunova), ko‘p qatlamli tushuncha (V.I.Krasik) deb va boshqa olimlar tomonidan ham turlicha talqin qilingan. Yuqorida qayd etilgan S.A.Askoldov fikri Y.S.Stepanovning bildirgan fikriga juda yaqin, “konsept bu madaniyat elementlaridan birining kishi tafakkurida shakllangan shaklidir, huddi shu shaklda madaniyat kishining mental dunyosiga kirib boradi.

Yana bir rus tilshunosi V.A.Maslova konsept ma’nosiga ko‘p qirrali tuzilma sifatida qarab, nafaqat til egalari tomonidan o‘ylanadigan, balki ular o‘zlari his qiladigan hayajon, baho, milliy obraz va konnatatsiyani o‘z ichiga olishini ko‘rsatadi va konsept tuzilishida o‘zgacha nuqtai nazar borligini ta’kidlaydi. Konsept markazida qadrlilik turishi, u madaniyat tadqiqiga xizmat qilishi, madaniyat asosida aynan qadrlilik prinsipi yotadi. Har bir konsept murakkab mental uyg‘unligi, ma’noviy tuzilishdan tashqari insonni ifodalayotgan obektga munosabati va umuminsoniy yoki umumiy, milliy-madaniy, ijtimoiy, til egalari tegishli, shaxsiy-individual komponentlarni o‘z ichiga oladi, [Maslova] deb ta’kidlaydi.

Kognitiv atamalar lug‘atida “konsept” atamasiga quyidagicha ta’rif beradi: Konsept - bizning tafakkurimizdagi aqliy va psixik resurslarining inson bilim va malakalarida aks etishiga xizmat qiladigan tushunchadir. “Konsept” atamasi zamonaviy tilshunoslikda u yoki bu leksik birlikning tafakkurdagi obrazini ifodalash uchun qo‘llaniladi. Kundalik ilmiy ijodda tez-tez konsept atamasi tushuncha bilan sinonim sifatida qo‘llaniladi. “Konsept”- lotincha “conceptus” so‘zidan olingan bo‘lib, “tushuncha” ma’nosini bildiradi. Konsept tushunchalar yig‘indisidir. Biror predmet haqida aytilgan yoki bildirilgan har qanday fikrlar yig‘indisi ham konseptni tashkil etadi. Konsept tushunchasi so‘nggi o‘n yil ichida tilshunoslikda keng shakllangan. Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o‘zaro

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

farqlanadi. Ushbu termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillariga qadar tushuncha so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa, bugungi kunga kelib uning izohi tushuncha terminiga nisbatan kengayganini ko'rish mumkin. Binobarin, N.Y. Shvedova konseptni tushuncha ekanligini, bu tushuncha ortida esa ijtimoiy yoki subektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, o'z tarixiy ildizlariga ega bo'lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini ta'kidlagan [Shvedova, 2005:640.]. V.I.Karasikning fikricha, konsept uchta komponentdan - kontseptual, obrazli va qiymatdan iborat. [Karasik, 2001: 3-16]. Bu borada Y.Stepanov ham o'z mulohazalarini bayon qilgan. Unga ko'ra konsept quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) asosiy, haqiqiy belgi;
- 2) qo'shimcha yoki bir nechta qo'shimcha, passiv ahamiyatli bo'lmagan belgilar;
- 3) ichki shakli [Stepanov, 1997: 40-43].

Birinci komponent kontseptsiyaning asosiy, haqiqiy belgisidir - bu muhim, Muayyan tilda, ma'lum bir madaniyatda so'zlashuvchilarning barchasiga ma'lum. Og'zaki ravishda ifoda etilgan bu belgi ma'lum bir etnik jamoa, xalq, millat vakillari uchun aloqa vositasi, ya'ni so'zlardir. Aksincha, ikkinchi komponent qo'shimcha, kontseptsiyaning passiv belgisi - bu butun etnosdan uzoqda uning dolzarbligini ochib beradi; u ma'lum bir ijtimoiy guruh vakillari uchun, ma'lum bir guruh uchun mavjud. Va, nihoyat, uchinchi komponent - etimologik belgi yoki ichki shakl - har qanday madaniyatning tili va kontsepsiyasi uchun eng kam ahamiyatga ega, chunki so'zning tarixi bilan asosan aniq mutaxassislar bilan shug'ullanadi.

V.N.Teliyaning ta'rificha, "konsept - bilimning hajmini kengaytirishga qaratilgan, biz obyekt haqida bilgan, tasavvur qilgan narsa". Demak, u so'zning ma'nosini kengaytiradi, fikrlashga, faraz qilishga imkoniyat yaratadi.

G.G.Slishkinning fikriga ko'ra esa: "qanchalik konseptni ifodalovchi belgilar potensial bo'lsa, shunchalik konsept qadimiy bo'ladi va o'sha til jamoasida uning qimmatini ortadi". Demak, har qanday obekt konsept bo'la olmaydi, deb xulosa qilish mumkin.

Lingvistikaning yangi yo'nalishi - lingvomadaniyat til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Bu yo'nalishning o'zining shunday kategorial apparati mavjudki, uning markaziy obekti konsept tushunchasi bo'lib hisoblanadi. Professor N.Mahmudov lingvokulturologiyada (lingvomadaniyat) konseptning o'rganilishi xususida shunday yozadi: "Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunoslikda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan". Demak, konsept lingvomadaniyatda eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlari ifodalaydi. Masalan, uy konsepti o'zbek kishilarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi: a) yashash joyi - bino - ko'p qavatli uy - hovli - xonadon - oila; b) katta, kichik, chiroyli, shinam, yorug', yangi, eski; v) mehribonlik uyi, dam olish uyi, madaniyat uyi.

Konsept tushunchasi va uning ilmiy ahamiyati borasida rus olimlaridan O.V.Pashkevich va Z.D.Papova, kognitiv tilshunoslikda konseptning rolini I.Y.Nikishina o'z tadqiqot ishlarida yoritib bergan. Z.G.Naberejnova, E.A.Lukyanchenko va S.A.Baruzdina kabi tadqiqotchilar "vaqt" konseptining turli xil lingvomadaniy aspektlarda namoyon bo'lish shartlarini izohlab o'tadi. Shuningdek, T.K.Yelizova, V.L.Temkina, N.E.Gorelova, Пашкевич singari olimlar rus, ingliz, arab, yapon hamda ispan tillaridagi "vaqt" konseptiga oid turli xil tasavvur va tushunchalarni o'z ishlarida tahlil ostiga oladi.

Konseptlarning bir umumiy nom ostida birlashishi bevosita lingvokulturologiyada konseptosfera terminining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Konseptosfera terminini birinchi bo'lib D.S.Lixacheva qo'llagan. Ba'zi olimlar esa konseptlar tizimi degan jumlandan foydalanishni

ma'qul ko'radilar. Bu insonlarning dunyo haqidagi bilim va tafakkurining daliliy tizimi bo'lib, tajriba va tildan qay holda foydalanish jarayonidan kelib chiqadi.

Xususan, dunyoning umumiy manzarasi har bir madaniyat vakilida quyidagi universal konseptlar – makon, zamon, taqdir, tinchlik, olov, suv, haqiqat, qonuniyat va sevgi-muhabbat kabi tushunchalardan iborat bo'ladi. Amerikalik psixolog D.Millerning fikriga ko'ra, har bir madaniyatda o'ziga xos miflar mavjud bo'ladi va madaniyatlar bevosita qaysidir bir mif asosida shakllanadi. Bu esa bevosita o'ziga xos konseptosferani shakllantiradi.

Ma'lum bir tildagi konseptlarni tahlil qilish jarayonida ana shu xususiyatlarni hisobga olish muhim hisoblanadi. Umuman olganda esa konsept lingvokulturologik birlik sifatida ma'lum bir millat tarixi va madaniyatidan xabar beruvchi o'ziga xos vositta bo'lib, u o'zi ifodalayotgan tushunchani millat va elat a'zolarining xos xususiyatlaridan va lisoniy imkoniyatlaridan kelib chiqib tasvirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Асколдов С.А. Концепт и слово [Текст] / С.А.Асколдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М., 1997.
2. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. – Волгоград, 2001.
3. Степанов Ю.С. Константы. Словар русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997.
4. Шведова Н.Ю. Избранные работы. – М., Языки славянской культуры, 2005.

Лингвокультурологическая интерпретация антономазии Linguo - cultural interpretation of antonomasia

Ачилова Рисолат Аъзамовна*

Annotation. *This article reveals the essence of one of the tropes - antonomasia, defines its function in oral and written speech, as well as its role in linguistics, and examines its semantic features. Explains the ability of the writer. The article presents the generalized results of considering the structural, semantic and pragmatic features of antonomasia from works. Antonomasia has been methodologically studied using examples of functionality.*

Key words: *modern, research, terms, antonomasia, metaphor, linguistics, lingo-cultural.*

Количество терминологических исследований в лингвистике постоянно растет. Это имеет особое общественное значение. Исследования в этой области представляют большую ценность. Пересмотр терминологических систем в современной терминологии характерен не только для естественных, но и для гуманитарных наук. Сегодня терминология и термины гуманитарных наук привлекают все больше внимания терминологов. Интерес исследователей обусловлен тем, что изучения терминологических систем гуманитарных наук недостаточно для удовлетворения потребностей современного общества. Филологическая терминология включает терминологические системы. Лингвистика и литературная критика являются терминологическими системами в различных областях этих дисциплин. В примере с нашими основными терминами исследование рассматривает терминологию. Это один из старейших в области терминологии и филологии. Это один из факторов, который эффективно влияет на слушателя и используется авторами во многих произведениях.

* Старший преподаватель Бухарский государственный университет. Elektron pochta: risolat_lola@mail.ru

Слово «антономазия» происходит от греческого слова «антономасии», что означает «переименовыват» или «вместо». Антонимия - это подмена имен человека, которого хвалят за то, что он храбрый, трусливый, сердитый, умный и ревнивый. Даже в повседневных разговорах мы используем антонимы, чтобы хвалит или оскорблят кого-то. Метафора может звучат как антономазия, но это не совсем то же самое. В речи нет сравнения; ромб будет заменен на собственное имя. Антономазия - это форма речи, в которой используется соответствующий эпитет (прилагательное) или призыв цитироват человека или предмет, а не исходное название речи. Проще говоря, антономазия - это риторический способ присвоения имени или титула кому-то или чему-то. В пособиях по риторике отмечается сходство антономасии и синекдохи, так как «отношение между Цицероном и множеством ораторов в принципе сводимо к отношениям между видом и родом» [1, с. 188]. Как считает И.Р. Кацба [Каграманов, 2007: 6], антономазия может быт определена как стилистическая фигура, «основанная на эксплицитном проявлении имплицитно заданного экспрессивного значения у собственного имени», фактически это «стилистическое использование «значащих» имен» [Каграманов, 2007: 6]. Анализируя творческую манеру использования имен собственных известным журналистом М. Соколовым, А.Д. Шмелев [2002: 263] пишет: «... все в мире повторяется. Актеры современной политической сцены и ситуации, в которых они действуют, уже давно встречалис в истории или описаны в художественной литературе. Поэтому достаточно упомянут соответствующее имя собственное, чтобы напомнит читателю, что ничего нового в описываемых событиях нет. Порывшис в памяти, всегда можно найти нечто аналогичное и тем самым правилнее судит о современности. Тем самым, когда Максим Соколов называет кого-либо из персонажей современной политической жизни Чичиковым или Коробочкой, – это не просто метафора, а почти утверждение субстанциального тождества.

Антономасия основана на одновременной реализации двух планов значений – предметно-логического (номинативного) и назывного. Наричательное имя обладает предметно-логическим значением, имя собственное – назывным (нарицательные имена переводятс на другие языки, а собственные, как правило, не переводятс вследствие отсутствия прямой соотнесенности с референтом – предметом действительности в его физической реальности). Но поскольку имена собственные нередко образуютс от нарицательных, они могут сохранять имплицитное предметно-логическое значение. Анализируя творческую манеру использования имен собственных известным журналистом М. Соколовым, А.Д. Шмелев пишет: «... все в мире повторяется. Актеры современной политической сцены и ситуации, в которых они действуют, уже давно встречалис в истории или описаны в художественной литературе. Поэтому достаточно упомянут соответствующее имя собственное, чтобы напомнит читателю, что ничего нового в описываемых событиях нет. Порывшис в памяти, всегда можно найти нечто аналогичное и тем самым правилнее судит о современности. Тем самым, когда Максим Соколов называет кого-либо из персонажей современной политической жизни Чичиковым или Коробочкой, – это не просто метафора, а почти утверждение субстанциального тождества. Прием, очевидно, восходит к Владимиру Соловеву, 3 озаглавившему одну из своих статей «Порфирий Головлев о свободе и вере» и рассматривавшему печатное выступление своего оппонента так, как если бы оно действительно принадлежало перу персонажа «Господ Головлевых». При кажущемся сходстве понимания сути антономасии в различных источниках, при определении границ этого явления у различных авторов нет единства. Предельно широкое понимание антономасии содержится в терминологическом словаре В.П. Москвина

Отметим, что трактовка антономасии во многом зависит от филологии. Например, лексикология раскрывает лингвистическую природу антономасии, которая имеет свои особенности понимания. Антономазия была методологически изучена на основе приведенных выше определений и примеров функциональности. Определяя антономазию,

мы пришли к выводу, что распространение услуг было законным. Места, в которых референтом имени, участвующим в создании стилистики, является запис - это лицо, а также анимированный референт случаев антономазии. В художественной литературе часто используется антономазия, и подобные случаи антономазии характеризуются изображением неодушевленного объекта. В этом примере писатель обобщает имя человека на всех людей, которые там живут, то есть автор использовал антономазия в этом произведении. С другой стороны, вы можете выделить контекстные ситуации. Другими словами, важно, чтобы автор всегда следил за тем, чтобы та или иная антономазия интерпретировалась таким же образом реципиентом и чтобы он (автор) мог сделать ее наиболее приемлемой прагматичной, если бы захотел. В первом типе антономазии автор должен требовать многого, в то время как во втором типе антономазии одновременного управления потенциальными фоновыми данными реципиента достаточно, чтобы «обработат» имя, которое должно быть убеждено в контексте, в дополнение к функции. Определение функции подразумевает положительное или отрицательное отношение к объекту в тех случаях, когда вторичный кандидат не назван. Вторичная номинация В случае антонима первого типа это связано с тем, что получатели могут иметь информацию об имени, ссылке. Используется для вторичной номинации, но не для положительного или отрицательного отношения к самому референту, второй тип, существительное, основанное на созданном существительном, может не иметь смысла (или коннотация может быть нечетко выражена), а само существительное является положительным или неинформативным, используемый в контексте.

Газетный прагматизм носит прежде всего оценочный характер. Антономазия - это явление в газете электронной нельзя считать широко используемым. Демонстрация этого в более толстых и ярких текстах - одна из оценочных функций в ситуациях, когда автор может быть уверен.

Таким образом, антономазия включает обобщенные результаты рассмотрения структурно-семантических и прагматических особенностей средств и показывает следующие направления изучения явлений языковой номенклатуры.

Использованная литература:

1. Арутюнян М.А. Антономазия как средство языковой номинации. –М., Вестник, 2007.
2. Каграманов К.Р. Антономазия как средство языковой номинации: семантика и прагматика: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –М., -2007.
3. Голуб И. Б. Стилистика русского языка. 4-е изд. -М.: Айрис-пресс, 2003. Калинин В.М. Теоретические основы поэтической ономастики: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Киев, 2000.
4. Хазагеров Т.Г., Ширина Л.С. Общая риторика. Курс лекций. Словарь риторических фигур. Ростов-н/Д.: Феникс, 1999.
5. Арнолд И.В. Значение сильной позиции для интерпретации художественного текста // Иностранные языки в школе. 1978. № 4.
6. Эффективная коммуникация: история, теория, практика. Словарь справочник / отв. ред. М.И. Панов. М.: ООО «Агентство «КРПА Олимп», 2005.
7. Кацба И.Р. Формы множественного числа от имен собственных: автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ростов-н/Д., 1989.

Кўчма маъноли лексемалар тилнинг “маънолар хазинаси”ни бойитувчи
восита сифатида

Parable lexemas as a means of enriching the "treasure of meanings" of language

Турдимуродов Сирожиддин Эшқобилович*

Annotation: *The transfer of word meaning is of particular importance in the process of methodological application of any language, as well as in the lexicographic field (highlighting the semantic edges of words). It is distinguished by its ability to express several dozen meanings using a particular word. In this case, the wide representation of lexemes with parable meanings in explanatory dictionaries indicates the richness of the treasury of meanings of the language.*

Key words: *lexical unit, figurative meaning, explanatory dictionary, conditional abbreviations, semantic phenomenon, euphemistic meaning.*

Борликдаги нарса-предметлар ва уларнинг тилдаги ифодаловчилари бўлган сўзлар миқдори тенг келмайди. Яъни, нарса-предметлар миқдори тилдаги сўзлар миқдоридан бир неча баробар кўп. Шунинг учун бир-бирига турли жиҳатлари билан ўхшаш, ҳар хил хусусиятлари билан алоқадор бўлган предметлар тилда мавжуд бўлган сўзлар билан қайта номланади. Натижада бир сўз ўз бош маъносидан ташқари кўчма маънога эга бўлади [Ҳожиёв, 2007: 4].

Сўз маъносининг кўчиш усуллари семантик ҳодиса бўлиб, улар тилшуносликда янги семантик ва грамматик ҳодисаларни юзага келтиришга асос бўлиб хизмат қилади. Тилшунос А.Омонтурдиев таъкидлаганидек, “Нутқ услубларини муваффақиятли ўрганиш энг кўп кўчим ҳодисаси билан боғлиқ. Кўчим эса барча турдаги бадиий воситалар, мажозий тушунчалар, жумладан, эвфемик маъноларнинг шаклланишида асос бўлиб хизмат қилади, тилни “маънолар хазинаси” билан бойитади [Омонтурдиев, 1994: 72]. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, кўчма ва эвфемик маъноларни изоҳли луғатда бериш мураккаб жараён, бошқа лексик қатламларга нисбатан чуқур илмий изланишларни талаб қилади. Истиқлолга эришилгач, фан-техника тараққиёти, ижтимоий, маданий, маънавий қарашларнинг янгиланиши ўларок, луғат таркибида рўй берган ўзгаришларни акс эттириш тилшунослар олдида янги изоҳли луғат яратиш вазифасини қўйди. Мана шу муносабат билан янги “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (2006-2008) яратилди.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати 2 жилдлик (1981)нинг кириш қисми “Сўз боши”, “Луғат тузилиши ва ундан фойдаланиш тартиби”, “Шартли қисқартма ва белгилар рўйхати” каби таркибий қисмларидан иборат. Сўнгра асосий қисмда бош сўз (луғавий бирликлар) алифбо тартибида кетма-кет жойлаштирилган. Бош сўз ва унинг маъно нозикликларининг берилиши ҳақида 32-бандида тушунтириб ўтилган. Унга кўра: “Бош сўзларнинг мустақил кўчма маънолари араб рақамлари билан ажратилган ва кўчма белгиси билан таъминланган” [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилд. 1-жилд.—Москва: 1981:14]лиги айтиб ўтилган ва намуналар келтирилган. Юқоридаги мазмунни акс эттиришда изоҳли луғатнинг 5 жилдлик (2006-2008) нашрида кўчма маъноларнинг берилиши ҳақида: “Бош сўз тўғри ва кўчма маъноларга эга бўлса, тўғри маъноси аввал, кўчма маъноси ундан кейин берилди. Мисол,

ҚИММАТЛИ 1 [изоҳ] Қимматли буюмлар...

3 кўчма [изоҳ] қимматли маслаҳат...”[Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: 15-16] тарзидаги мулоҳазаларнинг ҳар иккаласи ўртасида айрим фарқларни кузатиш мумкин. Бунда кейинги нашрдаги берилган фикр таркибидаги ...*тўғри маъноси* жумласи ўрнида *ўз маъноси* тарзидаги жумлани бериш мақсадга мувофиқ. Чунки кўчма маъно ҳақида гап кетган ўринларда унга мос ўз маъно атамасидан фойдаланиш аниқлик касб этади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати II жилдлик (1981) ҳамда V жилдлик нашри (2006-2008)да сўзликларнинг кўчма маъноларда қўлланишини қуйидаги шартли қисқартма

* Термиз давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси ўқитувчиси. E-mail: turdimurodovs@tersu.uz

белгилар орқали берилганлигини кузатдик. Ушбу луғатларда лексемаларнинг кўчма маъноларини беришда қуйидаги шартли қисқартмалар орқали ифодалаш усулидан фойдаланилган. 1. Кўчма маъно англатаётганлиги (*кўчма*); 2. сўзлашув тили (*кўчма с.т*)га оидлиги; 3. айнан қайси сўзга (*кўчма айн.*) тенглиги; 4. сиёсий мавзу (*кўчма сиёс.*)га оидлиги; 5. кесатиқ маъноси (*кўчма кест.*)ни англатаётганлиги; 6. поетика (*кўчма поет.*)га оидлиги; 7. маънонинг (*кўчма эск.*) архаиклиги; 8. нутқда кам қўлланишлиги (*кўчма кам. қўл.*) ; 9. салбий маъно (*кўчма салб*) бераётганлиги; 10. махсус маъно (*кўчма махс.*)да келганлиги; 11. нафрат тушунчасини англатиб келаётганлиги (*кўчма нафр.*); 12. қўпол маънода келиши (*кўчма дағал*); 13. диалектал қатламга оидлиги (*кўчма диал.*); 14. вулгаризм эканлиги (*кўчма сўк.*); 15. сўзлашув тилида қўлланилиши ва сўнгги вақтда архаиклишганлиги (*кўчма с.т. эск.*); 16. китобий тил (*кўчма кт.*)га оидлиги; 17. қайси сўз туркуми (*сифат кўчма*)га оид маънони англатаётганлиги кабилардир. Ушбу услубий ва грамматик белгилар орқали берилиши сўз кўчма маъноларининг қўлланилиш хусусиятларини англашда муҳим аҳамиятга эга тушунчалардир.

Кузатишларимиз давомида ўзбек тилининг изоҳли луғати беш томлик (2006-2008) нашрида ҳам юқоридаги шартли қисқартмалар билан биргаликда қуйидаги қўшимча янги шартли қисқартма белгилар билан таъминланган. Булардан: а). қайси сўз туркуми (*от кўчма*)га оид; б). халқ оғзаки ижоди (*кўчма фолк.*)га; в) диний тушунча (*кўчма дин.*) билан боғлиқ маънода келаётганлигига оид; г) лақаб маъноси (*кўчма лақаб*)ни англатишига оид изоҳлар орқали берилишини кузатдик. Демак, бу изоҳли луғатнинг ушбу нашрида тилшунос олимларимизнинг семасиологик изланишлари самараси эканлигини таъкидлашимизга сабабчи омилдир.

Бундай грамматик ва услубий белги – шартли қисқартмалар ва изоҳларнинг берилиши фикримизча: биринчидан кўчма маъноли сўзларнинг қўлланилиш кўлами кенглигидан дарак беришини, иккинчидан, сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги маълум муносабатларнинг мустаҳкам шаклланишига хизмат қилишини, учинчидан, луғатдан фойдаланувчиларнинг билим савияси, сўз қўллаш маҳоратини оширишга хизмат қилишини алоҳида таъкидлашимиз лозим.

Кейинги яна бир жиҳат, яъни, ўзбек тилининг изоҳли луғатларида берилган ушбу сўзликларнинг ҳар бири энг камида 1-2 тадан, ўртача 3-4та, энг кўп 8-11 тагача ўринларда кўчма маънода қўлланилишига доир қайдлар кузатилди.

Изоҳли луғатларда *бир ўринда* кўчма маънога эга бўлган луғавий бирликлар; *авлод, бедор, вужуд, гавҳар, дайди, эгов* ва.б. Масалан, авлод [а -ўғиллар, болалар, насл] 1 Ота-бободан қолган насл (аждодга нисбатан). 4 *кўчма* Замоनावий электрон-ҳисоблаш машиналарининг ва б. техник жиҳозларнинг янгиланган, такомиллашган туркуми. *Бу аппарат компьютерларнинг тўрттинчи авлодига мансуб.*

Изоҳли луғатларда икки ўринда кўчма маънога эга бўлган луғавий бирликлар; *асир, балчиқ, бўгин, вабо, гуркирамоқ, давлат, эшилмоқ* ва. б. Масалан, балчиқ 1 Ёғингарчиликдан ёки сув босгандан кейин ҳосил бўладиган суюқ, ёпишқоқ лой...

3 *кўчма* Оғир шароит; қийинчилик. *Вақти келганда, жиян, дўстлар қўлтигингга кириб, балчиқдан тортмайдилар.* Ойбек, Танланган асарлар.

4 *кўчма* Нотўғри, номақбул турмуш тарзи; жаҳолат. *Болаликнинг мусаффо дунёсидан чиқиб, балчиққа ботганлар кимлар? Кимларнинг фарзандлари?* [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: 152]. Бу каби мисолларни ўн бир ўринда кўчма маъноларига эга луғавий бирликлар тарзида давом эттириш мумкин.

Аммо изоҳли луғатларни солиштириш, қиёслаш шуни кўрсатдики, беш жилдли изоҳли луғатда кўчма маънога эга сўзликларнинг берилишида жуда катта ўзгаришлар рўй бермаган. Юқорида таъкидлаб ўтилган кўчма маъноли луғавий бирликларнинг изоҳли луғатларда шартли қисқартмалар (грамматик ва услубий белгилар) орқали берилиши ўзбек тилининг бой лексик қатламга, таркиб жиҳатдан хилма-хил ва ўзига хос хусусиятларга эгаллигидан дарак беради. Хусусан, ҳар бир сўзнинг серқирра маънолари мавжуд. Ушбу

миллий-маънавий нутқ маданиятимизни ўзида акс эттирувчи кўчма маъноли лексемалар луғат бойлигимиз таркибида ўзининг салмоқли аҳамиятига эга.

Шу ўринда нутқда ноўрин, кўпол, беодоб сўзлар ўрнида қўлланилиб, асосан кўчим орқали юзага келадиган эвфемик воситаларнинг лексикографик тадқиқи доирасида изоҳли луғатларимизнинг ҳар иккала нашри ва унинг “Сўз боши”, “Луғат тузилиши ва ундан фойдаланиш тартиби” “Шартли қисқартма ва белгилар рўйхати” каби қисмларида луғатшунослар томонидан ҳеч қандай муносабат ва фикр мулоҳазалар билдирилмади. Гарчи луғатда **ном** бош сўзи лексик бирлиги таркибида биргина ўринда: **Оти йўқ эвф.** Чаён ҳақида айтилади [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: 151], ва **эвф** шартли қисқармасидан тўғри фойдаланилади (бу ҳолат ҳар иккала нашрда ҳам айнан такрорланади). Ушбу **эвф** шартли қисқартмаси тўғрисида изоҳли луғатларнинг “Шартли қисқартма ва белгилар” қисмида ҳам эътибор қаратилмай келинмоқда. Ваҳоланки, ўзбек тилида эвфемик маъно англатувчи восита ва бирликларга (сўз, қўшма сўз, сўз бирикмаси, ибора, гап ва.б) талайгина мисоллар келтириш мумкин. Лекин ўзбек тилининг изоҳли луғатларида бундай эвфемик характердаги сўзларнинг орасида бош сўз (лексик бирлик) сифатида берилганлари нисбатан кам.

Бундай лексемалар тилимизнинг ажралмас бир жараёни бўлиб унинг номинатив бирлиги сифатида жамият тараққиётига монанд лексиконимизда тараққий этиб бораверади. Бинобарин, оғзаки, яъни жонли мулоқотда учрайдиган ҳар қандай лексема ва унинг ўз ва кўчма маънолари, қайси лексик қатламга хос бўлишидан қатъи назар, изоҳли луғатда ўз аксини топиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳожиёв С. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар. Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Т., 2007.
2. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. – Т., 2000.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2 томлик, 1-том. –М., 1981.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси 5 томлик, 1-том. –Т.: 2006-2008

O'zbek tilida shart gaplar vositasida qadriyatlarining verballashuvi Verbalization of values through conditional sentences in the uzbek language

Minnikulov Islom Urol o'gli *

Annotation: this article is devoted to the axiological study of conditional sentences in the Uzbek language and aims to study the potential of language units such as conditional sentences to verbalize certain values. In particular, in the Uzbek language system, conditional sentences play a key role, which allows us to shed light on the axiological picture of the world. In particular, the results of the research show that conditional sentences in Uzbek verbalize the following values: patience, contentment, hope; purification of intention; mutual assistance, care; faith, belief; action, labor; respect for young people.

Key words: value, axiology, conditional sentence, conditional meaning, conditional form, value system.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zDJTU Ingliz tilini o'qitish metodikasi kafedrasi katta o'qituvchisi.

Qadriyat tushunchasi aksiologik tilshunoslikning o'rganish obyekti sifatida turli tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Xususan, *qaror qabul qilish mexanizmi sifatida qadriyatlar odamlarning kundalik harakatlarini boshqaradi va shaxsiy fikr va xatti-harakatlariga ta'sir qiladi* deya ta'riflanadi [Rayan L. Boyd, 2015: 31]. Shuningdek, ba'zi tadqiqotlarda qadriyatlarining psixologik tuzilishi, ularning o'lchanishi (baholanishi) va xatti-harakatlar bilan aloqasi o'rganiladi. Tilda qadriyatlar va xatti-harakatlar qanday namoyon bo'ladi kabi savollar shu turdagi tadqiqotlar obyekti bo'lib ulgurgan. Qiymatlarni o'lchash vositalari – bu shaxslarning o'z-o'zini hisobot qilishlari va tabiiy tilni tahlil qilish kabilardir.

Psixologik tadqiqotlarda qadriyat atamasi, odatda, odam kerakli va muhim deb hisoblaydigan fikrlar tarmog'i sifatida belgilanadi deya e'tirof etiladi [Rayan L. Boyd, 2015: 31]. Qadriyatlar odatda nisbatan mavhum deb qaraladi, bu munosabat va munosabatlarning keng turkumini vujudga keltiradi. Masalan, "halollikni" qadrlaydigan odam, odatda, vijdotsiz siyosatchilarga juda salbiy munosabatda bo'ladi va shunga ko'ra, kelajakda ularga ovoz berish ehtimoli kamroq bo'ladi. Umuman olganda, odamlar egallagan qadriyatlar, ular qiymatga bog'liq vaziyatlarda qanday fikrlashlari va qanday harakat qilishlarining ishonchli ko'rsatkichlari bo'lib xizmat qiladi [Rayan L. Boyd, 2015: 31].

Qiymat tushunchasi ko'p qirralidir. Inson hayotida yaxshi, to'g'ri va orzu qilingan narsa qimmatli deb baholanadi [Aleksandra Y. Ayxenvald, 2013: 53].

Asosiy qadriyatlar nazariyasi nuqtayi nazaridan, u ozchiliklarning etnik identifikatsiyasi va ularning etnik tillardan foydalanishi bilan bog'liq [Xiroyuki Nemoto, 2011: 111].

Asosiy qadriyatlar guruh madaniyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida belgilanadi va guruh va uning a'zosining ramzi bo'lgan qadriyatlarni aniqlaydi. Asosiy qadriyatlar nazariyasi ta'kidlashicha, asosiy qadriyatlar ijtimoiy guruhlarini o'ziga xos, etnik, diniy, ilmiy yoki madaniy jamoalar sifatida aniqlashga imkon beradi. Ta'kidlanadiki, qachonki ularning madaniyatining elementi, ular eng muhim va ajralib turadigan jihati, ularning guruh sifatida o'ziga xosligi bilan bevosita bog'liq bo'lsa, tegishli element guruh uchun asosiy qiymatga aylanadi [Xiroyuki Nemoto, 2011: 112].

Qadriyatlarni ijtimoiy aktyorlar (masalan, tashkilot rahbarlari, siyosatchilar, individual shaxslar) harakatlarni tanlash, odamlar va hodisalarni baholash va ularning harakatlari va baholarini tushuntirishga yo'naltiruvchi kerakli tushunchalar deb ta'riflanadi. Bu nuqtayi nazardan, qadriyatlar hayotiylik tamoyillari sifatida ahamiyatiga ko'ra tartiblangan vaziyatlararo mezonlar yoki maqsadlar [Shalom X. Shvarts, 1999: 24-25].

Hamma qimmatli savollar ham axloq va axloq masalalaridir. Shu ma'noda, qadriyatga nazariya sifatida qarash, axloq kabi qimmatli savollardan qochib qutula olmaydi. Qiymat antropologiyasining dolzarbligi axloqiy masalalarni ko'rib chiqish bilan bog'liq [Ton Otto va Reyn Uillerslev, 2013: 15].

Quyidagi misollarda o'zbek tilida shart gaplarning ba'zi qadriyatlarni verballashtirish imkonini tahlil qilamiz:

Kontekst: *Sultonxon Hakimjonni chaqirdi va Hakimjon mehmonxonadan chiqib kelgach, undan kechagi xatni olganligi va uni o'qib jahli chiqmaganligini so'radi va kichkina hujrada kecha-kunduz bir o'zingiz zerikmaysizmi deb so'radi.*

Hakimjon: *Zeriksam, qandoq qilay? Xudo, ovunchoq berib qolar...*

Sultonxon: *Astoydil tilab tursangiz, ajab emas. Ha, boring endi, sizni qiynab qo'ydim...* [Чўлпон, 2015: 239].

Ushbu misoldan aniqki, mazkur shart gap ***Astoydil tilab tursangiz, ajab emas*** sabr, qanoat, umid kabi qadriyatlarni ifodalamoqda.

Kontekst: *O'lmasjonning otasi va onasi o'g'lining ishi va uning samaradorligi haqida suhbatlashar ekan, ona o'g'lining ishini o'zgartirish, boshqa ish topish to'g'risida jon kuydiradi. Ota esa onani shukronalikka, sabr qilishga undaydi.*

Ona: Yo'q, aravakashligi qursin! Boshqa ishga beramiz... bo'lmadi bu. Boshini yesin karvoning!..

Ota: Boshqa ish oson, deysanmi? Dunyoda oson ish bormi? Puling bo'lsa, davlatning bo'lsa, og'zing bilan gapirib topsang... qani edi... Bu davlatni xudovandi karim hammaga bermas ekan! Berganga berar ekan!

Ona: Bermadi, deb yotaverasizmi? "Olma pish, og'zinga tush!" bilan bo'ladimi? Axtargan topadi! **Istasangiz, bolangizga durustroq kasb ham topiladi.** Sal mundoq dam olib yayraydigan bo'lsin-da!

Ota: Kechagina qizlar bilan qishloqqa borib, bir hafta o'ynab keldi-ku! [Чўлпон, 2015: 91].

Ushbu misoldan aniqki, mazkur shart gap **Istasangiz, bolangizga durustroq kasb ham topiladi qalb, yurakdan xohlash, niyat qilish, niyatni pok qilish** kabi qadriyatlarni ifodalamoqda.

Kontekst: Mingboshining kichik xotini Sultonxon ertalab uyqudan ko'zini ocharkan, bosh tomonida o'tirgan yon qo'shni Umrinisabibi (u tez-tez chiqib, mingboshi oilasining ro'zg'or ishlariga qarashib turadi)ga Enaxonlarning mehmonga kelishi munosabati bilan ularning osh-suviga qarashib yuborishini iltimos qiladi:

Sultonxon: Yaxshi chiqibsiz, Umrinisa xola, o'zim ham chaqirtirmoqchi edim. Ertaga Enaxonlarnikidagi shaharlik mehmonlar chiqishadi. **Osh-suviga qarashib bermasangiz bo'lmaydi.** Bugun bir-ikki tandir patir yopib olsak, deymen.

Umrinisa xola: Men ham shu to'g'rida siz bilan gaplashgali chiqib edim [Чўлпон, 2015: 45].

Ushbu misoldan aniqki, mazkur shart gap **Osh-suviga qarashib bermasangiz bo'lmaydi o'zaro yordam berish, g'amxo'rlik qilish** kabi qadriyatlarni ifodalamoqda.

Kontekst: Qurvonbibi Zebiga Enaxonlarnikiga borish uchun Razzoq so'fidan ruxsat so'rar ekan, jim o'tirgan So'fidan uning qarorini so'raydi va So'fi o'z qarorini quyidagicha bildirmoqda:

Qurvonbibi: Bo'lmasa, "yo'q", deng. Saltanatxonga javob beray, ketsin! Azonda kelgan edi.

Razzoq so'fi: Shoshma, Fitna, "yo'q", dema, mayli, bora qolsin...Qachon keladi?

Qurvonbibi: Indinga erta bilan yo kechqurun.

Razzoq so'fi: Eshon oyimning ra'ylariga qarasin. Ovozim bor, deb ashulaga zo'r bermasin.

Nomahramlarga ovozi eshittirsa, rozi emasman [Чўлпон, 2015: 21].

Ushbu misoldan aniqki, mazkur shart gap **Nomahramlarga ovozi eshittirsa, rozi emasman iymon, e'tiqod** kabi qadriyatlarni ifodalamoqda.

Kontekst: Yolg'iz qizining sepi xususida ko'p tashvish tortayotgan va shunday tashvishlardan chidayolmayotgan Qurvonbibi eri Razzoq so'figa xarxasha qilib turibdi:

Razzoq so'fi: "Xudo yetkazadi!"

Qurvonbibi: Xudo yetkazadi, albatta! **Shunda ham bandasi harakat qilsa, qimirlasa yetkazadi-da!** Xudo "sabab"ni hal qilgan emasmi, axir? [Cho'lpon, 2015: 17].

Ushbu misoldan aniqki, mazkur shart gap **Shunda ham bandasi harakat qilsa, qimirlasa, yetkazadi-da! harakat, mehnat** kabi qadriyatlarni ifodalamoqda.

Kontekst: Ushbu dialog Zebilarning uyida sodir bo'lmoqda. Zebi va o'rtog'i Saltanatxon hovlida hamma narsani esidan chiqarib sho'xlik va o'yinga berilib ketgan bir paytda Razzoq so'fi kirib kelarkan "Nima bu qiyomat" deya baqiradi, ona sho'rlik, Qurvonbibi qizlarning yonini olib turibdi:

Qurvonbibi: Yosh narsalar o'ynashsa, nima bo'libdi? Muncha endi zabtiga oldingiz?

Razzoq so'fi: Gapirma, eshak! [Cho'lpon, 2015: 19].

Ushbu misoldan aniqki, mazkur shart gap **Yosh narsalar o'ynashsa, nima bo'libdi? yoshlarga izzatda bo'lish** kabi qadriyatlarni ifodalamoqda.

Xulosa o'rnida quyidagi fikr-mulohazalarni shakllantirish mumkin: a) qadriyat tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, turli nuqtayi nazarlardan o'rganilgan, aksiologik tilshunoslikning o'rganish obyekti sifatida tadqiq etilgan; b) o'zbek tilida shart gaplar dunyoning aksiologik manzarasini

tasvirlash imkoniga ega; d) o'zbek tilida shart gaplar quyidagi qadriyatlarni verballashtiradi: *sabr, qanoat, umid; niyatni pok qilish; o'zaro yordam, g'amxo'rlik; iymon, e'tiqod; harakat, mehnat; yoshlarga izzatda bo'lish.*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alexandra Y. Aikhenvald. The Value of Language and the Language of Value. A View from Amazonia// HAU: Journal of Ethnographic Theory 3 (2): 2013.
2. Hiroyuki Nemoto. Smolicz's Theory of Core Values and Language Maintenance and Shift in Dutch Immigrants in Australia//Foreign Language Institute Kanazawa University. Studies of Language and Culture. Volume 15, March 2011.
3. Ryan L. Boyd and et al. Values in Words: Using Language to Evaluate and Understand Personal Values// Proceedings of the Ninth International AAAI Conference on Web and Social Media, 2015.
4. Shalom H. Schwartz. A Theory of Cultural Values and Some Implications for Work// Applied Psychology: An International Review, 1999.
5. Ton Otto and Rane Willerslev. Introduction: "Value as Theory" Comparison, Cultural Critique, and Guerilla Ethnographic Theory//HAU: Journal of Ethnographic Theory 3 (1): 2013
6. Чўлпон. Кеча ва кундуз: Роман. – Т., 2015.

Mikro- va makrosintagmalar tahliliga doir Analysis of micro-and macrosyntagmas

Mahmudova Nigora Baxromovna*

Annotation: *the article deals with the tasks of studying the problem of word combinations, studying syntax from words and describing phrases with a dependent component and connecting words equally characterizing as a combination. The importance of objects of all its directions, related to the integral language system.*

Key words: *word syntax, small and large syntax, microsintagma, combination, phrase with dependent component, morpheme, phoneme.*

So'z birikmasi muammosini o'rganish masalasi azaldan tilshunoslar e'tiborini tortib kelgan. Buning dalilini, taxminan, miloddan avvalgi V asrlarda Hind tilshunosi Panini tomonidan yaratilgan "Astadhyayi" ("Sakkiz kitob") asaridan topamiz [Десницкая, 1980: 73.]. Mazkur kitobni tilshunoslik olamida bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan mo'jiza asar, desak yanglishmagan bo'lamiz. Asarni o'qib, (nemis va rus tilshunosi Otton Byotlingk tarjimasidan) [Byotlingk, 1887] o'sha davrlardayoq Hindistonda tilshunoslikning barcha sohalari bo'yicha (zamonaviy tilshunoslikda ham o'z aksini topayotgan) fundamental ishlar amalga oshirilganining guvohi bo'lamiz. Bu haqda gapirganida, V.L.P.Tomsenning: "Induslar tilshunoslik sohasida erishgan yutuqlar mutlaqo yuksak bo'lgan. Yevropa tilshunosligi bu darajaga XIX asrga qadar erisha olmadi. Ammo shunda ham induslardan juda ko'p narsalarni o'rganishga to'g'ri keldi", degan jumllarini eslab o'tish joiz [Томсен, 1938:10].

Keyinchalik, davrlar o'tishi bilan, tilshunoslar o'rtasida so'z birikmalari talqinini o'rganishga bo'lgan qiziqish tobora ortib bordi. Masalan, rus tilshunoslari o'zlarining dastlabki grammatik tadqiqotlarida sintaksisning asosiy mazmunini so'z tarkibi haqidagi ma'lumot tashlik etadi deb hisoblashgan. Jumladan, A.X.Vostokov "Rus tili grammatikasi" asarida so'z birikmalari turlarining batafsil tavsifini beradi [Востоков, 1831: 228.]. Biroq XIX asrning o'rtalariga kelib, rus tilshunosligida so'z birikmasi muammosi talqini ikkinchi darajali planga tushib qoldi. Endi sintaksisning asosiy o'rganish obyekti markazini gap tadqiqi egalladi. Buni F.I.Buslayev,

* Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi

N.I.Grech, N.I.Davidov, N.P.Nekrasov kabi taniqli tilshunoslarning ilmiy ishlarida kuzatishimiz mumkin [5].

So'z birikmasiga bog'liq masalalarni o'rganishga bo'lgan qiziqish XIX asrning oxirlariga kelib qayta tiklandi. Ushbu muammo tavsifi F.F.Fortunatov va uning shogirdlari ilmiy ishlarining markazini tashkil etdi. Xususan, F.F.Fortunatov sintaksisni so'z birikmalari haqidagi ta'limot deb hisoblab, gapni so'z birikmalarining majmuyi sifatida o'rgandi [Касаткин, 1998: 317].

Bizningcha, sintaksis sohasining o'rganish markazini aynan so'z birikmasi yoki gap deb belgilab, mazkur yo'nalishning obyektini tor doira sathida tadqiq etish to'g'ri emas. Zero, bugungi kunda tilshunoslikning sintaksis qismi kichik va katta sintaksis tarmoqlariga bo'linib, tilshunolarimiz tomonidan keng o'rganilmoqda [7]. Shunday ekan, tilga yaxlit bir sistema sifatida qarab, uning barcha yo'nalishlari obyektlarini muhim deb bilishimiz lozim.

Masalaning e'tirozli tomoni shundaki, V.V.Vinogradov ta'limotida so'z birikmasi gapning qurilish materiali hisoblanadi, degan fikr ilgari suriladi. Ammo so'z birikmasi gapning qurilish materiali hisoblanmaydi. Negaki, tilda tayyor formadagi so'z birikmalari majmuyi mavjud emas. Masalan, *Derazadan kirgan mayin shamol darpardani ohista qimirlatardi* gapiga e'tiborimizni qarataylik. Mazkur gap paradigmatic qator elementlarining sintagmatik qatorda faollashuvidan voqelangan hosilani taqozo etadi. Paradigmatic qator elementlari deganda esa fonema, morfema va so'zni tushunamiz, so'z birikmasini emas. Endi ushbu hosiladan *ohista qimirlatardi, darpardani qimirlatardi, mayin shamol, derazadan kirgan mayin shamol* singari so'z birikmalari mavjudligini aniqlay olamiz. Bu esa so'z birikmasining sintagmatik qator mahsuli ekanligidan va gap bilan birgalikda shakllanishidan dalolat beradi. Prof. N.Q.Turniyozov to'g'ri ta'kidlaganlaridek, so'z birikmalari tilda tayyor holda mavjud bo'lganida edi, ularni gapning qurilish materiali bo'ladi, deb aytish mumkin edi [Turniyozov, 2009:15].

Til birliklarining pog'onali munosabati to'g'risida to'xtalganida B.N.Turniyozov quyidagilarni yozadi: „...*qo'shma gap* tushunchasi nutq birliklari iyerarxik munosabati qonuniyatlarining buzilishiga olib kelmoqda. Boshqacha aytganda, mazkur tushuncha gapning gap ichiga kirishini taqozo etadi. Bu esa, o'z navbatida, pog'onali munosabat tamoyiliga ziddir. Ravshanki, iyerarxik (pog'onali) munosabat til birliklarining ham, nutq birliklarining ham amalda qo'llanishi bilan bog'liq bo'lgan uchlik (*paradigmatik, sintagmatik, iyerarxik*)ning birini taqozo etadi. Mazkur uchlik, albatta, qonuniyat maqomidadir“ [Turniyozov, 2011: 95].

B.N.Turniyozov to'g'ri ta'kidlaganidek, pog'onali munosabat til birliklarining ham amalda qo'llanishi bilan bog'liq. Shunday ekan „*qo'shma so'z*“ termini qo'llanar ekan, til birliklarining iyerarxik qonuniyatga zid ravishda ish yuritilmoqda, deb o'ylaymiz. Boshqacha aytganda, bu holat bir so'z ikkinchi so'zning ichida faollashmoqda, degan g'aliz xulosaga kelinishiga sabab bo'ladi. Shu bois, *xontaxta, oshqozon, toshbaqa, ko'zoynak* kabilar qo'shma so'z emas, balki bir so'z hisoblanadi. Zero, ular yagona tushunchani ifodalashga xizmat qiladi. Faqat ularning strukturasi ikki morfemaning sintagmatik munosabatidan tashkil topadi. Umuman olganda, L.Blumfild jumlani asosiy tekshiruv obyekti deb bilib, morfemani uning tahlil birligi, bo'ladi deb hisoblaganida haqli edi [Turniyozov, 2007:13.]. Lekin biz ham yuqorida so'z modelidagi sintagmalar tavsifi xususida mulohaza yuritganimizda, o'quvchini chalg'itib yubormaslik maqsadida, „*qo'shma so'z*“ terminidan foydalandik. Aslida ularni „*murakkab morfemalar*“ termini ostida o'rgansa, to'g'ri bo'lar edi, deb o'ylaymiz.

Ma'lumki, til birliklarining gorizontaal chiziqli yo'nalishidagi munosabatini sintagmatik munosabat deb yuritamiz. Mazkur munosabat, o'z navbatida, mikro- va makrosintagmatik munosabatni taqozo etadi. Agar lingvistik elementlar til sathidagina sintagmatik munosabatga kirishsa, u holda uni mikrosintagmatik munosabat deb, til elementlari nutq sathiga o'tib, nutq birliklari sifatida, sintagmatik munosabat kasb etsa, uni makrosintagmatik munosabat deb ataymiz. Derivativ munosabatdan derivat, applikativ munosabatdan applitsit hosil bo'lganidek, sintagmatik munosabat natijasi o'laroq, sintagma vujudga keladi. Shunday ekan, paradigmatic qator sathidagi sintagmatik munosabat mahsulini ham sintagma deyishga haqlimiz. Masalan, yetakchi va ko'makchi hamda murakkab morfemalar o'rtasidagi gorizontaal chiziqli aloqa buning dalili bo'la

oladi. Ammo, negadir, ayrim manbalarda tilda tayyor holda bo'lgan biror sintagma yo'q, chunki sintagma faqat nutqda shakllanadi, degan fikr ilgari suriladi [G'ulomov, 1998: 23-24.].

Ta'kidlash joizki, morfemalar shakllanishida gorizontal aloqaning makro holatini tushunmaslik kerak. Zero, fonemalardan morfemalarning yuzaga kelishi, morfemalarning o'zaro munosabati gorizontallikni kasb etsa-da, u nutqqa ko'chib ketdi, degan gap emas. Bunda biz paradigmatic qator sathida yuz berayotgan sintagmatik jarayonni kuzatamiz.

Sintagmatik munosabat xususidagi dastlabki qarashlar izohi I.A.Boduen de Kurtene tomonidan "Nebeneinander" ("qatordagi tarkib") termini ostida yoritildi. Ammo ushbu nazariyaning mukammal tadqiqi F.de Sossyur ta'limotida o'z aksini topdi [Кубрякова, 1998: 447.]. Bunga ko'ra, to'g'ri chiziq bo'ylab ketma-ketlik qonuni asosida faollik ifodasini oluvchi turli qo'shimchalarning qo'llanishi ham o'ziga xos sintaksis ekanligi qayd etiladi [Turniyuzov, 2003:37.]. O'z navbatida, ular tilning struktural birliklari asosida voqe bo'ladi.

Bizga ma'lumki, tilning struktural birliklari nominativ hamda kommunikativ birliklarni shakllantirishga xizmat qiladi. Nominativ birlik sirasiga morfema va so'z kiradi. Kommunikativ birlik deganda gap tushuniladi. Tilning struktural birliklari jumlasiga esa fonema mansubdir. Zotan, tildagi morfemadan boshlab, nutq birliklarigacha fonemalarning gorizontal chiziqli munosabatidan voqelanadi. Shu o'rinda, fonemalarning o'zaro gorizontal chiziqli munosabatini sintagmatik munosabat desak bo'ladimi, degan savol tug'iladi. Bugungi tilshunoslikda til va nutqning barcha sathlarida, jumladan, fonetik sathda ham, sintagmatik munosabat kuzatilishi to'g'risida aytiladi [Кубрякова, 1998]. Bizningcha, sintagmatik munosabat yuzaga kelishi fonematik sathda kuzatilmaydi. Negaki, fonemalar yolg'iz olinganda hech qanday ma'no kasb etmaydi va ma'noli qismlarga parchalanmaydi. Sintagmatik munosabat voqe topishi uchun kamida ikki morfemaning o'zaro birikuvi kerak bo'ladi. Gorizontal chiziqli aloqa turi sifatida til va nutqda applikativ munosabat ham hukm suradi. Applikativ munosabat sintagmatik munosabatga qaraganda ancha keng tushunchadir. Boshqacha aytganda, applikativ munosabat sintagmatik munosabatni ham, sintaktik munosabatni ham qamrab oluvchi hodisadir. Shu bois, fonemalarning o'zaro birikib, tilning dastlabki ma'no anglatuvchi birligini vujudga keltirishini applikativ munosabat mahsuli, deb bilamiz. Fonemalarning applikativ munosabatidan morfema vujudga keladi: *b-e-r-ber*, *b-u-r-bur*, *b-o-r-bor* kabi. Fonemalar tilning ma'no anglatuvchi birligini shakllantira boshlagandan so'ng sintagmatik munosabat haqida so'z yuritsa bo'ladi. Zero, endi fonemalar o'z sathini tark etib, morfemani shakllantirish uchun xizmat qila boshlaydi: *ser+gap*, *be+g'ubor* kabi. Bunda tilning struktural birliklari asosida voqe topuvchi morfemalarning applikativ-sintagmatik munosabatidan aniqlovchi + aniqlanmish formasini ko'rsatuvchi so'z modelidagi sintagmaning shakllanishini ko'ramiz.

Yuqorida tilning struktural birliklari asosida nutq birliklari ham voqe topishi xususida to'xtaldik. Ana shunday nutq birliklaridan biri erkin so'z birikmalari bo'lib, L.Blumfild ta'biri bilan aytganda, ular gorizontal chiziqli yo'nalishdagi munosabatida sintaktik jihatdan o'zaro uyushgan elementlar guruhini tashkil etadi [Иванова, 1981:102]. O'z navbatida, erkin so'z birikmalarini *gipotaktik* hamda *parataktik* qurilmalarga bo'lib o'rganamiz. Gipotaktik qurilmalar deganda tobe komponentli, parataktik qurilmalar deganda esa teng komponentli so'z birikmalarini tushunamiz. Gipotaktik so'z birikmalari *endotsentrik* xarakterli bo'lib, ular strukturasini tashkil etuvchi bevosita ishtirokchilaridan bittasi markazda turuvchi yadro sifatida faoliyat yuritadi: *qizil olma*, *singlimga xat*, *vazifani bajarmoq* (bajardi), *shoir bilan suhbat*, *maktabning bog'i* kabi. Ko'rinib turganidek, mazkur so'z birikmalari bevosita ishtirokchilaridan oxirgisi uning markazini tashkil etadi. Boshqacha aytganda, ularning bosh so'z maqomida kelayotgani izoh talab etmaydi.

Shuni aytish kerakki, L.Blumfild teng komponentli parataktik qurilmali *John and Mary* (Jon va Meri) kabi so'z birikmalarini ham endotsentrik xarakterli deb izohlaydi. Olimning fikricha, bu kabi so'z birikmalarining bevosita ishtirokchilaridan istalgani katta qurilmada butun so'z birikmasini almashtirishi mumkin. Masalan: *Jhon and Mary ran away – Jhon ran away; Mary ran away* (Jon va meri qochib ketishdi – Jon qochib ketdi; Meri qochib ketdi) [Иванова, 1981: 2.].

L.Blumfildning bunday xulosaga kelishi, nazarimizda, uning gaplarni ham soʻz birikmasi sifatida talqin etishida boʻlsa kerak. Agar L.Blumfild taʼkidlaganidek, *Jon va Meri* singari teng komponentli birikmalarning bitta muchasi uning barcha ishtirokchilari oʻrnida kela oladi deb hisoblasak, yuzaga kelgan *Jhon ran away; Mary ran away* (Jon qochib ketdi; Meri qochib ketdi) kabi hosilalar alohida-alohida strukturalarni tashkil etayotganini koʻramiz va, oʻz navbatida, ular parataktik qurilma sifatida qaralmaydi. Zero, bunday vaziyatda birikmaning boshqaruvchi yadrosini (markazini) *Jon* yoki *Meri* soʻzlari emas, balki feʼl egallaydi. Chunki bu holat ega va kesimlilikni taqozo etadi. Ega kesimlilikda esa L.Tenyer toʻgʻri taʼkidlaganidek, markazda feʼl faoliyat yuritadi [Turniyozov, 2007: 53]. Shu bois, parataktik shakldagi soʻz birikmalarini endotsentrik xarakterli deb ayta olmaymiz.

Mikro- va makrosintagmalarni tahlil qila turib shunday xulosalarga keldik, yaʼni tilshunoslikning sintaksis boʻlimida soʻz birikmasi va gap oʻrganiladi. Lekin bugungi kunda soʻz sintaksisi muammolari ham dolzarb boʻlib turibdi. Demak, sintaksisni oʻrganishni soʻzdan boshlash kerak. Lingvistik adabiyotlarda, soʻz birikmasi deganda, yolgʻiz tobe komponentli soʻz birikmalari tavsifi yoritiladi. Bizningcha, soʻzlarning teng munosabatda bogʻlanishi ham birikmani tashkil etadi. Ammo teng bogʻlanishli soʻzlar “*soʻz qoʻshilmasi*” terminini bilan atalmoqda. Bu oʻrinda, soʻzlar bogʻlanishining ikkala turi uchun ham “*birikma*” terminidan foydalangan maʼqul.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Десницкая А.В., Кацнелсон С.Д. История лингвистических учений. Древний мир. – Л.: Наука, 1980.
2. Byotlingk O.N. Panini's Grammatik mit Übersetzung.-Leipzig: Verlag von H.Haessel, 1887.
3. Томсен В.Л.П. История языковедения до конца XIX века. – М.: Учпедгиз, 1938.
4. Востоков А.Х. Русская грамматика. – СПб.: Типография И.Глазунова, 1831. – С.228.
- 5.<https://scicenter.online/russskiy-yazyik-scicenter/kratkaya-istoriya-voprosa-56706.html> (Sahifaga 13.03.2021 da murojaat etildi).
6. Касаткин Л.Л.. Московская фортуналовская школа//Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.
7. Иомдин Л.Л. Большие проблемы малого синтаксиса // Труды международной конференции по компьютерной лингвистике и интеллектуальным технологиям.-Протвино, 2003; Тер-Минасова С.Г., Микоян А.С. Малый синтаксис как средство разграничения стилей. – М.: МГУ, 1981; Шубина Э.Л. Вопросы малого синтаксиса в швейцарском варианте немецкого языка//Успехи гуманитарных наук, №4, 2020; Turniyozov N.Q. Matn lingvistikasi. – Samarqand: SamDCHTI, 2004; Turniyozova Sh.N. Hozirgi oʻzbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari. – T.: Exstremum-press, 2016.
8. Turniyozov N.Q. Soʻz birikmasi va gap boʻlaklari haqida baʼzi mulohazalar // Roman-german tilshunosligining dolzarb masalalari. – T., 2009.
9. Turniyozov B.N. Murakkab sintaktik qurilma va uning lingvistik maqomi // Oʻzbek tili derivatsion sintaksisi. – T., 2011.
10. Turniyozov N.Q. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari. – Samarqand: SamDCHTI, 2007, 13-bet.
11. Gʻulomov A., Asqarova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis. – T.: Oʻqituvchi, 1998.
12. Кубрякова Е.С. Синтагматика // Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.
13. Turniyozov N.Q., Turniyozova K.A. Funktsional sintaksisga kirish. –T.: Fan, 2003.
14. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоритическая грамматика современного английского языка. – М., Высшая школа, 1981.

Giperbola va kinoyaning umumiy xususiyatlari
General features of hyperbole and irony

Mavlonova O'g'iloy Hamdamovna*

Abstract: This article describes hyperbole and satire, and discusses their common features in a number of examples from the famous English playwright William Shakespeare's play "Romeo and Juliet". As a result it was determined that hyperbole and irony have a common feature such as hypertrophy.

Key words: hyperbole, irony, linguistic means, lexical means, "Romeo and Juliet", hypertrophy.

Literaturnaya ensiklopediyada berilgan ta'rifga ko'ra, "giperbola (yunoncha - υπερβολη) - bu ekspressivlikni oshirishga qaratilgan aniq va qasddan oshirib yuborishning stilistik qiyofasi.

Giperbola ko'pincha boshqa stilistik vositalar bilan uyg'unlashadi, ularga o'ziga xos fon beradi: giperbolik taqqoslashlar, metafora va boshqalar. Tasvirlangan belgi yoki vaziyat ham giperbolik bo'lishi mumkin. Giperbola, shuningdek, achinarli ko'tarilish vositasi sifatida, ritorik yoki oratorik uslubga, shuningdek, romantik uslubga ham xosdir, bu yerda pafos kinoya bilan uyg'unlashadi". [Литературная энциклопедия терминов и понятий, 2001:179].

Kinoya [yunon eironeia – soxtalik, yasamalik, mug'ombirlik] - bu salbiy hodisani bema'nilik darajasiga qadar masxara qilish va obro'sizlantirish, uning kamchiliklariga e'tiborni jalb qilish uchun salbiy hodisaning ijobiy shaklda tasvirlangan aniq tasviri, mos keladigan qadr - qimmat". [Литературная энциклопедия терминов и понятий, 2001:315].

"Kinoya - bu haqiqiy ma'no yashiringan yoki aniq ma'noga zid bo'lgan (qarama -qarshi) trop. Kinoya munozara mavzusi tuyulganidek narsa emas degan tuyg'uni tug'diradi". [ЛЭС, 1990:225].

Yuqoridagi ta'riflar asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin: giperbola va istehzo kabi lingvistik vositalarning umumiy xususiyati shundaki, leksik xarakteristikalar o'ta bo'rttirilgan, hatto grotesk (kulgili) shaklida berilgan. Binobarin, bu lingvistik vositalar fojiali asarning qorong'i tomoni uchun so'zlovchi bo'lib, haqiqatan ham qorong'i leksik vositalar ularning fonida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Fojiali darajaning oshishi giperbola orqali ifodalanadi. Istehzoga kelsak, u ko'pincha achchiq bo'ladi, masalan, buni Romeo va gertsoginyaning, Richardning onasi so'zlarida kuzatish mumkin.

Illyustratsiyalarga misol tariqasida "Romeo va Julietta"dagi giperbolalarga e'tibor qaratamiz:

1) Juliet

What devil art thou, that dost torment me thus?

This torture should be roar'd in dismal hell.

Hath Romeo slain himself?

Say thou but 'I',

And that bare vowel 'I' shall poison more,

Than the death-darting eye of cockatrice.

U enagani qiynoqqa soladigan jinga qiyoslaydi; Julietta o'z boshidan kechirganlarini do'zax azoblariga o'xshatadi. Enaga unga Romeoning o'limi haqida noto'g'ri ma'lumot beradi.

2) Romeo

Arise, **fair sun**, and kill the **envious moon**,

Who is already sick and pale with grief,

That thou her maid art far more fair than she:

Be not her maid, since she is envious.

* Tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti. Elektron pochta: dagotys@mail.ru

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Bu yerda Julietta metaforik tarzda quyoshga taqqoslanadi, bu mubolag'a ta'rifi bo'lib, keyinchalik qiz unga shunchalik hasad qiladigan oyga qiyoslanadiki, oy g'amdan oqarib ketadi. Juliettaning go'zalligi shunchalik ko'zni qamashtiradiki, u tabiiy yoritgichning yorqin go'zalligidan ustun turadi. Bu yerda giperbola *fair* sifatining qiyosiy darajasi bilan ifodalanadi.

3) Juliet

Blister'd be thy tongue

For such a wish! he was not born to shame:

Upon his brow shame is ashamed to sit;

For **'tis a throne where honour may be crown'd**

Sole monarch of the universal earth.

Bunday bo'rtirma taqqoslash bizni yana "ulug'vorlik"ka qaytaradi.

4) Romeo

There is no world without Verona walls,

But **purgatory, torture, hell** itself.

Romeoning umidsiz kayfiyatini bo'rtirma taqqoslashlar, shuningdek, aniq ifodalangan baholovchi komponentli bir xil otlar ta'kidlaydi. Bu misolda "azob" semasi paydo bo'ladi.

5) Lady Capulet

Tonight she is **mew'd up to her heaviness.**

Ushbu misolda biz Juliettaning pozitsiyasining jiddiyligini ta'kidlaydigan giperbolani kuzatishimiz mumkin.

6) Romeo

O, give me thy hand,

One **writ with me in sour misfortune's book!**

Bunday holda giperbola "misfortune" semasi aniq ko'rinadigan tavsiflovchi ta'rif yordamida ifodalanadi.

7) Prince

For **never was a story of more woe**

Than this of Juliet and her Romeo.

Mana, Romeo va Juliettaning hikoyasi shunchalik qayg'uli va fojialiki, bu dunyodagi barcha sevgi hikoyalaridan ustun bo'lgan bo'rtirma ta'rifdir.

"Richard III" asarida ham giperbolalardan foydalanilgan misollarini ko'rib chiqamiz:

8) Lady Anne

Thou wast provoked by **thy bloody mind,**

That never dream'st on aught but butcheries.

"Qiyomat" mavzusi bu yerda o'z ifodasini topgan: Richard faqat odamlarni qanday yo'q qilish haqida o'ylay oladi; uning aqli hamma uchun, shu jumladan, o'zi uchun ham shunchalik halokatliki, shuning uchun ham bu misolda giperboladan foydalanish o'z maromida kelgan.

9) Lady Anne

Black night o'ershade thy day, and death thy life!

Bu misolda biz Anna xonimning Richardga bo'rttirib aytgan istagini ko'rishimiz mumkin; u uni la'natlaydi.

10) Richard

What! I that kill'd her husband and his father-

To take her in her heart's extremest hate,

With curses in her mouth, tears in her eyes,

The bleeding witness of my hatred by;

Having God, her conscience, and these bars against me,

And I no friends to back my suit at all

But the plain devil and dissembling looks,

And yet to win her, **all the world to nothing!**

Ha!

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Richard qilgan dahshatli ishlariga qaramay, u Anna xonim bilan turmush qurishga muvaffaq bo'ladi. Glosterning yovuz ishlari ta'rifi giperbola yordamida amalga oshirilgan.

11) *Richard*

***And will she yet abase her eyes on me,
That croppe'd the golden prime of this sweet prince
And made her widow to a woeful bed?***

Bu misolda ishlatilgan giperbolani hatto kulgili mubolag'a deb ham atash mumkin.

12) *Hastings*

O, 'twas ***the foulest deed*** to slay that babe,
And ***the most merciless that e'er was heard of!***
Rivers

Tyrants themselves wept when it was reported.

Bu erda biz yana giperbolani ko'rishimiz mumkin: hatto zolimlar ham merosxo'rning o'limiga aza tutishdi.

13) *Queen Margaret*

***Can curses pierce the clouds and enter heaven?
Why then, give way, dull clouds, to my quick curses!***

<...>

***Long mayest thou live to wail thy children's death,
And see another, as I see thee now,
Deck'd in thy rights, as thou art stall'd in mine!
Long die thy happy days before thy death;
And, after many length'ned hours of grief,
Die neither mother, wife, nor England's Queen!***

Qirolicha Margaritaning la'natlari keyinchalik muvaffaqiyat qozonadi; u yuqori emotsional intensivlikka erishadi, bu esa giperboladan foydalanish orqali ta'minlanadi.

14) *Queen Elizabeth*

Ay me, I see ***the ruin of my house!***
...I see, as in a map, ***the end of all.***

Bu misoldagi giperbola: qirolicha Yelizavetta qirollik uyining o'limini (tugashini) bashorat qilmoqda.

15) *Hastings*

O bloody Richard! Miserable England!
***I prophesied the fearful'st time to thee
That ever wretched age hath look'd upon.***

Gastings, o'z bashoratida, Angliyadagi juda qiyin, og'riqli vaqtni bashorat qilgan; buni ifodalash uchun yana giperboladan foydalanilgan.

16) *Richard*

***But I am in
So far in blood that sin will pluck on sin.
Tear-falling pity dwells not in this eye.***

Mazkur holatda, giperbola Richard qalbida ochilgan axloqiy tubsizlikni tavsiflash, uning axloqiy qulashining chuqurligini ko'rsatish uchun ishlatilgan.

17) *Tyrrel*

When Dighton thus told on: 'We smothered
***The most replenished sweet work of nature
That from the prime creation e'er she framed.'***

Hence both are gone with conscience and remorse
They could not speak; and so I left them both,
To bear this tidings to ***the bloody King.***

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Bu yerda siz begunoh bolalar tasvirida ham, keyinchalik ularning qonli Richardga qarshiligida ham giperbolaning ishlatilishini ko'rishingiz mumkin.

18) *Duchess*

No, by the holy rood, ***thou know'st it well***

Thou cam'st on earth to make the earth my hell.

Gersoginyaning aytishicha, Richard tug'ilgandan so'ng dunyo uning uchun do'zaxga aylangan; buni ifodalash uchun bo'rttirilgan qiyoslashdan foydalanilgan.

19) *Duchess*

Therefore take with thee my most grievous curse,

Which in the day of battle ***tire thee more***

Than all the complete armour that thou wear'st!

Gersoginya Richardga eng og'ir la'nat yuboradi, bu uning jangovar zirhidan ham og'irroqdir. Bu esa giperbola texnikasi yordamida ifodalangan.

20) *Richard*

I shall despair. There is no creature loves me;

And if I die no soul will pity me:

And wherefore should they, since that I myself

Find in myself no pity to myself?

Richard umidsizlik tubiga yetdi; u o'ziga achinmaydi, hatto boshqalar ham unga achinishmaydi. Bunday holda bo'rttirilgan tavsif fojia uning tabiatining eng yaqin mohiyatidan iboratligini ko'rsatadi.

21) *Lady Anne*

Villain, thou knowest nor law of God nor man:

No beast so fierce but knows some touch of pity.

Richard

But I know none, and therefore am no beast.

Bu erda biz giperbolaga asoslangan istehzoli gapni ko'rishimiz mumkin.

22) *Richard*

For he was fitter for that place than earth.

Lady Anne

And thou unfit for any place but hell.

Yana bir bor biz so'zlar o'yinining guvohi bo'lamiz, bu esa haddan tashqari bo'rttirilgan salbiy baho bilan mustahkamlanadi.

23) *Lady Anne*

Out of my sight! Thou dost infect mine eyes.

Richard

Thine eyes, sweet lady, have infected mine.

Lady Anne

Would they were basilisks to strike thee dead!

Anna xonim Richardga o'lim tilaydi; buni ifodalash uchun giperbola ishlatilgan, bu faqat fojiali ta'sirni kuchaytiradi.

Mana, istehzoni qo'llashga doir misollar:

24) *Mercutio*

If love be rough with you, be rough with love;

Prick love for pricking, and you beat love down.

Merkutsioning istehzoli bayonoti kitobxonga muhabbat odatdagidek shirin emasligini aytadi. Bu qiyinchiliklarni yengish, kurash bilan bog'liq.

25) *Lady Capulet*

Evermore weeping for your cousin's death?

What, ***wilt thou wash him from his grave with tears?***

Kapuletti xonim qizi kabi sezgir tabiatga ega emas; Juliettaning ruhiy iztirobi unga tushunarsiz. Biz fojiali konsepsiya ta'rifiga ko'ra, mojaro qahramonning o'z ichida bo'lganini va tashqi sharoitga unchalik bog'liq emasligini ko'rishimiz mumkin.

26) *Capulet*

Death, that hath ta'en her hence to make me wail,
Ties up my tongue and will not let me speak.

Friar Laurence

Come, is the bride **ready to go to church?**

Capulet

Ready to go, but never to return.

Bu yerda biz achchiq istehzoning namoyon bo'lishini kuzatishimiz mumkin. Lorensning otasi Juliettaga uylanish uchun paydo bo'ladi. U Juliettaning o'limi haqida bilgach, cherkov Juliettaning eng baxtli joyiga aylanish o'rniga, qayg'u va alam makoni rolini bajarishga majbur bo'lganligi ayon bo'ladi.

27) *Montague*

O thou untaught! **what manners is in this?**

To press before thy father to a grave?

Vaziyatlarning fojiali tasodifi Romeoni o'limga olib keladi; Montekki o'z o'g'lining juda shoshganini va o'limda otasini ortda qoldirganini achchiq istehzo bilan aytadi.

28) *Richard*

Go tread the path that thou shalt ne'er return.

Simple, plain Clarence, **I do love thee so**

That I will shortly send thy soul to heaven,

If heaven will take the present at our hands.

Richard kinoya bilan Klarensni arshi a'loga jo'natishini bildiradi. Bunday holda istehzo Richardning ichki ziddiyatini ta'kidlaydi.

29) *Richard*

For then I'll marry Warwick's youngest daughter.

What though I kill'd her husband and her father?

The readiest way to make the wench amends

Is to become her husband and her father.

Ko'rib turganimizdek, Richard salbiy xarakterga ega bo'lsa-da, Shekspir o'z qahramoniga istehzoli hazil berishdan zavqlanishini inkor etmagan. Mazkur holatda, istehzo faqat hikoyaning umumiy fojiasini ta'kidlaydigan fon vazifasini bajargan. Yana bir marta, "azob" va "ziddiyat" kabi semalar aktuallashganini kuzatish mumkin.

30) *Clarence*

O, do not slander him, for **he is kind.**

First murderer

Right, as snow in harvest. Come, you deceive yourself:

'Tis he that sends us to destroy you here.

Yana bir bor, Shekspir istehzo bilan hiyla ishlatadi: Richard hosilni mag'lub etgan ayoz kabi mehribon. Bayonotning haqiqiy ma'nosi yashiringan.

31) *Catesby*

It is a reeling world, indeed, my lord;

And I believe t'will **never stand upright**

Till Richard wear the garland of the realm.

Hastings

How! wear the garland! dost thou mean the crown?

Catesby

Ay, my good lord.

Hastings

*I'll have this crown of mine cut from my shoulders
Before I'll see the crown so foul misplac'd.*

Gastings va Ketsbi Richardni masxara qilishadi: toj Glosterga tegishli ekan, Angliya hech qachon tinch va osoyishta bo'la olmaydi.

32) *Catesby*

The Princes both *make high account of you* –

[Aside] *For they account his head upon the bridge.*

Ketsbi sudning shafqatsiz fitnalari qurboni bo'lishi mumkin bo'lgan saroyga istehzo bilan qaraydi.

33) *Richard*

I must be married to my brother's daughter,
Or else my kingdom stands on brittle glass.

Murder her brothers, and then marry her!

Uncertain way of gain!

Biz yana bir marta achchiq kinoya qo'llanilganiga guvoh bo'lamiz: Richard qizning akalarini o'ldiradi va keyin unga uylanmoqchi bo'ladi. Bu misolda u o'zini masxara qiladi, bu esa faqat fojiani chuqurligini ta'kidlaydi.

34) *Richard*

Darr'st thou resolve to kill a friend of mine?

Tyrrel

Please you;

But I had rather kill two enemies.

So'nggi misolda, istehzo ko'proq so'z o'yiniga o'xshaydi; u *do'st* va *dushman* tushunchalarining qarama-qarshiligiga asoslangan.

Shunday qilib, yuqorida Shekspir asaridan keltirilgan bir qancha misollar tahliliga tayanib, biz quyidagi xulosalarni chiqarishimiz mumkin: giperbola va istehzo gipertrofiya kabi umumiy xususiyatga ega va Shekspirda ular odatda xira berilgan, shu sababli, bu holatda, ular fojiali ro'yobga chiqish uchun fon vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., 2001.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., 2001.
3. Лингвистический энциклопедический словарь (*ЛЭС*), коллектив авторов; гл. ред. В. Н. Ярцева, – М., 1990.
4. William Shakespeare. *Romeo and Juliet*. Серия: Читаем в оригинале/ Англ. язык. – М.: 1597.
5. Чуковский К.И. Высокое искусство. Принципы художественного перевода. СПб: Авалон. – М., 2011.

Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси Linguopoetics of Erkin Azam's works

Toshhujayeva Shoirahon G'aniyevna*

Annotation. *In per the antroponyms case and their study in modern uzbek linguistics were explored. In addition, in Erkin A'zam works antroponyms was analyzed and their lingvopoetic investigation were showed.*

Key words: *antroponyms, expressiveness, functional semantics, image.*

Ma'lumki, badiiy asardagi mukammal badiiy obrazning paydo bo'lishida asar qahramonlarining tashqi qiyofasi, xulq - atvori, nutqi bilan bir qatorda ularning ismi va ularga muallif yoki asar qahramonlari tomonidan berilgan laqablar muhim ahamiyatga ega vositalardan hisoblanadi. Shu sababdan ham jahon adabiyoti vakillari namoyondalari o'z asarlarida qahramonlarining ismlariga alohida e'tibor berib, ularga munosib ism, laqab topish san'atkorlik belgisi sifatida ijodkordan katta mehnat, mas'uliyat va iqtidorni talab etishini alohida ta'kidlab o'tganlar. Masalaga shu nuqtayi nazardan qaralganda, biz bugungi kunda adabiyot maydonida jadal suratlar bilan qalam tebratayotgan o'zbek adiblari orasida o'z ovozi va uslubiga ega Erkin A'zamning "Guli-guli" qissasi va unda qo'llangan antroponimlarning funksional-semantik va lingvopoetik xususiyatlariga e'tiborimizni qaratdik. Chunki yozuvchi ushbu qissada xalq orasida keng tarqalgan ismlar va laqablarni kommunikativ maqsadi va badiiy asar g'oyaviy-mazmuniga mos ravishda o'z asalari tarkibiga olib kirgan.

Yozuvchi badiiy asar ta'sirchanligi va obrazlilikini oshirish maqsadida qahramonlar xarakteri, xatti-harakati va kasb-kori bilan bog'liq holatda ular ismiga aloqador ko'plab kinoyali laqablar topib qo'llagan. Ularni quyidagi guruhlariga ajratib tahlil qilish mumkin:

1.Qahramonlarning ma'lum bir kasb bilan shug'ullanadigan faoliyatini ifodalovchi laqablar: Avaz milisa, Ismoil telpakdo'z, Habibullo magazinchi, Dagar ovchi, Dodo somsapaz, Beg'am kabobpaz, Sayfiddin kulol, Safar nosfurush, Sattor miskar, Sobir to'pponcha, Ahad maxsum, Rahmon Bolta, O'rin shopir.

2.Qahramonlarning o'ziga xos xususiyatlarini anglatadigan laqablar: Rayma bitliqi, Mo'min kal, Sho'ro bobo, Ma'mura gajak, Sayfi pason, Maymun, Lamark, Egam bechora, Egamboy, Olma kelin, Qodir kalamush, Nurmat musofir.

3.Qahramonlarning xatti-harakati bilan bog'liq laqablar: Salom chopag'on, Temir chopag'on.

4.Qahramonlarning xarakteri bilan bog'liq laqablar: Sodiq tarang, Vahshiy Orziqulov, Soli baqiroq.

5.Rang-tus va shakl-hajm kabi semalarni ifodalovchi laqablar: Rajab qora, Mastura daroz, O'rmon kalta.

6.Qahramonlarning yashash joyi (toponimika) bilan bog'liq laqablar: Mahmud bog'bololik.

Yozuvchi qissada qahramonlarning laqablarini aniq izohlashga harakat qilib, ularni kiritma pozitsiyasida beradi. Masalan, *Bultur Qo'shdaryoga paxta terimiga borganimizda shu bo'y-basti, shu jingalaklari bilan u kun-uzzukun paykal oralab atigi to'rt kilogina "oq oltin" tergan, kechqurun "shtab" chog'i jismoniy tarbiya o'qituvchimiz Orziqulov uni holiroq xonaga olib kirib, jingalak sochlaridan mahkam changallab, kirza etik bilan rosa qorniga tepgan – qani, miq etsa-chi, qani, bir tola sochi yulinsa-chi! Buni so'ngra Vahshiy (bolalar qo'yg'an laqab)*

* Qo'qon DPI katta o'qituvchisi

Orziqulovning o'zi taajjub aralash talay vaqt naql qilib yurgan... [2, 194]. Xuddi shuningdek, asardagi Egam bechoraning xotini - Olma kelinning laqabi adib tomonidan bunday izohlanadi:

*Iya, shu uyda uning yana bir olmasi bor, yuzlari qip-qizil, sho'xgina, istaraligina – **Olma kelin**. (Asl ismi boshqa, yuz-ko'ziga havas qilib bu nomni unga mening enam qo'ygan.) Tag'in ikki olmacha – qizaloq ham shuniki.* [2, 217].

Asarda Raymaga nisbatan berilgan laqab uning qizlarga xos bo'lmagan ko'rinishda “qo'sqi, nochorroq kiyimda” yurishi muallifning quyidagi ichki nutqi orqali implitsit ifodalangan: Maymun **Rayma** (Rahima-Rayima- E.A.) **bitliqi** bilan yonma-yon o'tirardi. Sho'rlik qizning bitini biron ushlab ko'rmagan, lekin boshidagi ro'moli doim qiyshayib, qo'sqi, nochorroq kiyimda yurganiga “bit-miti ham bo'lsa kerak” degan xayolga borardi odam. [2, 193.]

Yozuvchi asarda obrazlilik va ekspressivlikni kuchaytirish maqsadida allegorik obraz – kalamush so'zini Qodirga nisbatan laqab ma'nosida ironik tarzda mana bunday qo'llaydi: (**Qodir Kalamush** – selponing omborchisi, omborida hamma narsa bor edi. “Volga”dan boshqa har balo. Kalamush ham ko'p deyishardi. Lekin eng kattasi – o'zi. [2, 217])

Ma'lumki, ayrim shaxslar nutqida rasmiy, siyqa (shablon) so'z va iboralarning noo'rin ishlatilishi, shuningdek, “bekorchi (parazit) so'zlar” deb ataluvchi (ya'ni, masalan, xo'sh kabi) lug'aviy birliklarni me'yordan ortiq qo'llash nutqning notabiiy va ishonchsiz chiqishiga olib keladi. Erkin A'zamning “Guli-guli” qissasi qahramoni O'rmonning nutqida mana shunday bekorchi “har ikki gapining birida” takror qo'llanadigan “shaxs” so'zi uning laqabiga aylangan bo'lib muallif buni quyidagicha izohlaydi: Sira o'tirmagan, sira o'tirolmaydigan, mudom tippa-tik, ayvon bo'ylab u yoqdan bu yoqqa borib-kelib va'z o'qiydigan bitta shaxs bor. Ha, oddiygina odam emas, shaxs. O'zi har ikki gapining birida “mening shaxsimni”, “mening shaxsimga nisbatan” deb pisanda qilaveradi. **O'rmon shaxs**. [2, 201].

Qissada Egam qahramoniga nisbatan zidlash asosida “bechora” keyinroq esa “boy” kabi laqablar bilan murojaat etadi. Buning sababi adib tomonidan asarda quyidagicha sharhlanadi: **Egam bechora** qishloqdagi eng bechora odam edi. Mahmud jo'ramizning odamlarni toifalash tartibiga ko'ra – eng oxirgi o'rindagi kimsa. Shu kimsa bir kechada kimsan – **Egamboyga** aylandi. (Keyin yana bir bechora bo'lib qolgani endi boshqa masala.) Voqean, kechasi emas, kunduzi, aniqrog'i – kechqurun, horib-charchab uyga kelganida Zina kassir maoshiga qo'shib majburan tutqazgan o'ttiz tiyinlik lotereyaga “Volga” yutdi u! [2, 217].

Aytganday qishloqqa ko'chma zoopark kelib ketgandan keyin u rostakam maymunga aylandi – ilgari oddiygina Mo'min yo **Mo'min daroz**, **Mo'min naynov**, enag'ar Mo'min, yo'q-yo'q, **Mo'min kal** edi, **Mo'min kal!** [2,194]. Yozuvchi Erkin A'zamning “Guli-guli” qissasida yuqoridagi kabi ko'plab laqablarga ega, muallif tomonidan alohida tasvirlangan bosh qahramonlardan biri – **Mo'min kaldir**. Qissa sarlavhasi ham aynan Mo'min kal – keyinroq Maymun laqabiga ega qahramon tili(ya'ni, qissaning aynan “Guli-guli” deb nomlanishi – T.Sh.)ga ishora bo'lib, asarda muallif tomonidan bu laqab quyidagicha izohlangan: Qishloqqa zoopark kelib ketdiyu bir haqiqat ayon bo'ldi-qoldi: Mo'min kal deganimiz aynan maymunga o'xshar ekan! Uzun-uzun qo'llari tizzasiga tushib turishi ham, aft-basharasining ushoqligiyo ko'zlarining bitdek dumaloqligi ham, baroq qoshidan bir en yuqori – peshonasining qoq o'rtasidan boshlab o'sgan soch paxmoq junga aylanib tamomi joyini bosib ketganiga - maymunning o'zginasi! Nega ilgari hech kim payqamagan ekan buni? Qafasdagi maymunlarni ko'rgan borki, “Vuy, Mo'min kal emasmi anovi?!” derdi bir ovozdan. O'sha “otarchi” maymunlarga tikilaverib, ularga o'xshab qoldimikan yo?

Tavba, maymunga o'xshamoq, maymun bo'lmoq unga go'yoki zavq ham bag'ishlardi. Sho'x-shalayim Mahmud “Qani, Mo'minboy, bir maymun bo'lib bering-chi, ko'raylik!” desa, shu zahoti jon-dili bilan baayni maymunga aylanardi-qolardi: qip-qizil tilini aylantirib lablarini yalay boshlar, dum-dumaloq ko'zlarini har yonga tikib bema'no irshayar, qo'llarini chalmashtirib yelkalarini qashimoqqa tushar edi.

Keyinchalik bilsak, uning muchali ham o'ziga mos ekan: hamduna – maymun! [2,209].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Erkin A‘zamning “Guli-guli” qissasida voqelangan qahramonlarning turli xarakteri, xatti-harakati, kasb-kori, rang-tusi, xil-xususiylari, shakl-hajmi kabi ma‘nolar bilan bog‘liq ko‘plab laqablarning keltirilishi asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini yanada chuqurlashtirib, asarning milliyliги, xalqchilligini kuchaytirishda, asar voqealari va obrazlarini tipiklashtirishda asosiy til vositalaridan hisoblanadi. Adib ijodida ushbu birliklar o‘zining ekspressivlik va obrazlilik bilan muhim badiiy-estetik va funksional-uslubiy vazifa bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qilichev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari. – T.: Fan, 1982.
2. Erkin A‘zam. Shovqin. Roman, qissa, hikoyalar// Guli-guli. – T.: O‘zbekiston, 2011.

Ўзбек ва қозоқ тилларидаги фразеологизмларини қиёсий ўрганиш Comparative study of phraseologism in uzbek and kazakh languages

Сайфуллаев Бауржан Нурумбет ўғли*

Annotation: *In this article, we are talking about the history of study and researchers in the phraseology of the Uzbek and Kazakh languages, as well as the general interpretation of phraseology.*

Key words: *linguistics, research, phraseological circulation, comparison, historical development.*

Фразеология жуда мураккаб лингвистик бирлик бўлиб, кундалик нутқда ишлатиладиган сўзлардан фарқ қилади ва у аждодлар тил мероси, ҳаёти, урф-одатлари, маданияти, диний эътиқодлари, ёдгорликларини ўз ичига олади. Бундай сўзларнинг тарихи ва маъносини махсус таҳлилсиз англаш мумкин эмас. Бугунги кунда ёшлар оғзаки ва ёзма тилларда мураккаб лисоний бирликларни камдан-кам ишлатиши ёшларимизнинг сўзлашув санъатидан узоқлашайётганлигини кўрсатади. Айтиш мумкинки, фразеологизмларнинг умумий муаммолари, ҳоҳ ўзбек тилшунослигида, ҳоҳ қозоқ тилшунослигида, ҳаттоки туркологияда ҳам тўлиқ ўрганилмаган ва аниқ ечим топилмаган. Ўзбек тили ҳам бошқа туркий тиллари сингари фразеологияга бой. Бунинг тасдиғини авлоддан-авлодга, асрдан-асрга оғзаки ва ёзма равишда ўтиб келаётган миллий халқ оғзаки ижодидан ҳам топиш мумкин.

“Фразеология” атамаси юнонча “фраза” (phrasis – ифода, нутқ ўрами) сўзидан олинган бўлса-да, туркийшуносликда дастлаб бу атама турлича маъноларни ифодалаш учун хизмат қилган. Масалан, XIX асрда яшаган туркийшунос олим Мирза Козимбек (1802-1870) ўша давр аъналаридан келиб чиқиб, рус тилида ёзилган бошқа тасвирий грамматикаларда бўлгани сингари ўз асарида “фраза” сўзини “жумла”, “гап” (предложение) маъносида қўллаган. [Казим-бек, 1846:120] “Фразеологик бирикма” дейилганда эса сўздан йирик тил бирликларини тушунган. Бир сўз билан айтганда, фразеология бу – таркиби ва тузилиши барқарор (ўзгармас) бўлган, камида икки сўзнинг бирлашмасидан иборат, тайёр ҳолатда ишлатиладиган лингвистик бирлик. Ўзбек ва қозоқ тилларидаги фразеологизмларнинг маъноси бу икки халқнинг миллат сифатида қадимий ҳаётини ҳар томонлама тасвирлайди. Икки халқнинг қадимги кундалик ҳаёти асосида шаклланган доимий ибораларни икки тиллий маълумотларимизда топиш мумкин. Ушбу доимий иборалар тилни ишлатишда ҳар бир даврнинг урф-одатлари, маданияти, психологияси, тарихи билан боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади. Бинобарин, ушбу икки халқ

* Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси. baurjan_sayfullayev96@mail.ru

тилининг бадий фразеологияси асрлар давомида ўзларининг турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятлари туфайли ўсиб борган кадриятларидан биридир.

Ўзбек ва қозоқ тилшунослигида фразеология ҳанузгача тилшуносликнинг асосий тадқиқот объекти бўлиб, тадқиқотчилар эътиборини жалб қилмоқда. Шу муносабат билан биз ушбу мақолани ушбу икки тилнинг фразеологиясини ўрганиш тарихига ва тадқиқотчи олимларга қаратишга қарор қилдик.

Ўзбек фразеологиясига доир дастлабки ишлар XX асрнинг 50-йиллар бошида юзага келди. Улар қаторига Ш.Раҳматуллаев, Я.Д.Пинхасов, А.Шомақсудов, М.Хусаиновларнинг номзодлик диссертацияларини киритиш мумкин. [Раҳматуллаев, 1952:16] Бу ишларда ўзбек тилидаги ФБлар академик В.В.Виноградовнинг структурал-семантик таснифи асосида таҳлил этилади, ФБлар фразеологик бутунликлар, фразеологик чатишмалар ва фразеологик қўшилмаларга ажратилади. Шунингдек бу ишларда ўзбек тилида яқка сўзлардан иборат образли иборалар ҳам мавжудлиги таъкидланган.

Ўзбек фразеологиясига оид бу ишлардаги энг катта нуқсон шундаки, уларда тилининг бой ва серқирра фразеологик тизимига акад.В.В.Виноградов таснифи нуқтаи назаридангина ёндошилади, туркий тилларнинг, жумладан ўзбек тилининг ўз ички табиати инобатга олинмайди. Я.Пинхасов, А.Шомақсудов, М.Хусаиновларнинг ишларида эса умумхалқ фразеологизмлари билан индивидуал-автор фразеологизмлари ўртасидаги чегара аниқ кўзга ташланмайди, тадқиқотнинг соф лингвистик йўналиши билан адабиётшунослик, бадий-услубий йўналиши аралаштирилади.

Агар Ш.Раҳматуллаевнинг номзодлик диссертацияси ўзбек тилидаги феъл фраземаларнинг грамматик хусусиятларини ўрганиш ишини бошлаб берган бўлса, олим 1966 йилда ҳимоя қилинган докторлик диссертацияси, шу асосда эълон қилинган “Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари” (1966) номли монографияси билан ўзбек тилидаги фраземаларни луғавий бирлик сифатида ўрганишни асослади. Бу ишда фраземалардаги кўп маънолилиқ, маънодошлиқ, вариация, антонимия, шаклдошлиқ ҳодисалари бой фактик материал (ўттиз мингдан ортиқ карточка) таҳлили асосида чуқур тадқиқ этилиб, фраземаларнинг луғавий бирлик сифатидаги бошқа белги-хусусиятларини текширишга йўл очилган.

Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари” номли монографиясида фразеологик синонимлар таҳлилидан кейин чиқарган қуйидаги илмий хулосаси ҳар жиҳатдан асосли: “Ҳар бир фразеологик синонимга тўғри ва тўлиқ характеристика бериш учун уни синонимия уяси ичида олиб, бошқа синонимлари билан қиёслаб ўрганиш зарур. Бунда синонимлар турли-туман нукталардан текширилади, улар орасидаги ўхшашлик ҳам, фарқлар ҳам таъкидланади. Синонимлар орасида фарқлар қанча оз бўлса, уларни нутқда бир-бирининг ўрнида ишлатишга имконият ортади ва, аксинча бўлса, бундай имконият озаяди. Қай даражада бўлмасин, синонимларни ўзаро алмаштиришга йўл қўювчи контекст мавжуд бўлади. Бундай алмаштириш билан ниманидир йўқотилади, нимагадир эга бўлинади. Худди ана шу “нималардир” синоним ибораларнинг ҳар бирига тилда яшаш ҳуқуқини беради”. [Раҳматуллаев, 1966:131]

Умуман олганда, Ш.Раҳматуллаев тўғри таъкидлаганидек, “вариантлашиш туфайли бир ибора бошқа бир иборага айланмайди, бир иборага хос образ бирлиги, маъно бирлиги сақланади. Вариантлашиш туфайли юз берадиган ўзгаришлар ибораларга хос яхлитликни емирмайди, парчаламайди, балки иборага хос яхлитлик доирасида, шу яхлитлик йўл қўйган даражада воқе бўлади. Акс ҳолда ё ибора йўққа чиқади, ёки бошқа бир ибора барпо қилинади”. [Раҳматуллаев, 1966:145]

Ушбу олимнинг монографиясида фразеологизмнинг умумий лингвистик табиати, уларнинг асосий хусусиятлар, ҳажми, лексик бирликлар ва фразеологик ибораларнинг ўхшашликлари ва хусусиятлари, еркин иборалар, қўшма сўзлар, фелларнинг аналitik шакллари, мақолларнинг фразеологияга алоқаси, фразеологик изланишлар, фразеологизмларнинг маъно-мазмуни, лексик ва семантик гуруҳлари, полисемияли ва

омонимик фразеология, антоним фразеология, фразеологик синонимлар, фразеологик ўзгарувчанлик, фразеологизмларнинг морфологик ва лексикографик қўлланишини ҳар томонлама таҳлил қилиш келтирилган. Бундан кўринадики, Ш.Раҳматуллаевнинг тадқиқотлари ўзбек фразеологиясининг шаклланиши ва ривожда алоҳида аҳамиятга эга.

Шунингдек, олим ва тадқиқотчилар Г.Саламов, М.Хусайнов, А.Маматов, М.Рўзикулов, А.Исаев, А.Рафиев ва бошқалар кичик мақолалардан тортиб номзодлик диссертацияларигача ёздилар. Мисол тариқасида, Абдуғафур Маматов ўзбек фразеологияси учун энг долзарб муаммолардан фразеологик шаклланиш масалаларини тадқиқ этиш билан шуғулланди шу мавзуга оид “Ўзбек тилида фразеологик шаклланиш масалалари”(1994), “Фразеологизмларнинг лексик қайта шаклланишига доир”(1995), “Фразеологизмларнинг шаклланиш доираси”(1995), “Ўзбек тилида фраземаларнинг шаклланиши ҳақида”(1996), “Лексемалар асосида фразеологизмларнинг шаклланиши масалалари”(1996), “Қўл” соматизми асосида шаклланган фраземалар ва уларнинг луғатларда ифодаланиши”(1997) сингари йигирмага яқин мақолалар, “Фразеологизмларнинг шаклланиш асослари” (1995), “Фразеологизмлар шаклланишининг назарий асослари” (1997) номли монографик тадқиқотлар эълон қилди ва 2000 йилга келиб, “Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари” мавзусида докторлик ишини ҳимоя қилди. Бу эса ўзбек фразеологиясининг илмий доирасини янада кенгайтиришга хизмат қилади. Ишда таъкидланишича, “фразеологизмлар фақат фразеологик неологизмларнинг пайдо бўлиши билан эмас, балки тилда мавжуд фразеологизмларнинг семантик, грамматик ва функционал жиҳатдан янгиланиши асосида ҳам шаклланади. Фразеологизмларнинг шаклланишида рўй берадиган лексик, семантик, грамматик ўзгаришлар фақатгина стилистик эҳтиёж бўлмасдан, балки тил ички тизимининг эҳтиёжи ҳамдир”. [Маматов, 2000:48]

Айтиш жоизки, 60-80-йилларда ва мустақиллик йилларида ўзбек фразеологиясини яна бир бошқа йўналишда ўрганиш соҳасида салмоқли натижаларга эришилди, яъни XX аср ўзбек ёзувчилари, шоирлари, публицистлари асарларининг тили ва услубига оид кўпгина ишларда, номзодлик диссертацияларида фраземаларнинг услубий вазифаларини ўрганишга ҳам алоҳида аҳамият берилди. Бу жиҳатдан Абдурауф Фитрат (И.Ғаниев), Абдулҳамид Чўлпон (Д.Қуронов, М.Йўлдошев), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (Б.Турдиалиев, Ш.Қозоқов), Абдулла Қодирий (Ҳ.Қаҳҳорова, Ф.Насриддинов), Абдулла Қаҳҳор (И.Кўчқортоев, О.Абдуллаева, Р.Кўчқортоева), Ойбек (Қ.Самадов, Ҳ.Низомхонов, С.Боймирзаева), Ғафур Ғулом (Н.Шукуров, Б.Чориев), Комил Яшин (Э.Абдиев), Ҳамид Олимжон (С.Бобоева), Зулфия (С.Каримов), Мақсуд Шайхзода (Б.Ёриев), Асқад Мухтор (Ў.Носиров), Шароф Рашидов (Р.Миразизова), Шухрат (М.Тўйчиев), Саид Аҳмад (Б.Йўлдошев), Шукур Холмирзаев (Р.Нормуродов), Озод Шарафиддинов (Ҳ.Ҳамраева) каби сўз санъаткорларининг асарларида қўлланган фраземалар таҳлилига оид ишлар диққатга сазовордир. XX асрнинг 70-80-йилларида ўзбек тилшунослари фраземаларнинг “Муштум” журнали саҳифаларида (А.Абдуназаров), умуман, публицистик услубда (Т.Қурбонов, А.Абдусаидов), сўзлашув нутқида (Б.Ўринбоев, М.Турсунпулатов, К.Бозорбоев, Д.Ўринбоева) қўлланилишини ўргандилар, фраземаларнинг экспрессивликни ифодалашдаги роли (А.Абдуллаев), фольклор асарларида, жумладан, “Алпомиш” достонида қўлланган фраземалар (Ш.Шоабдурахмонов, Б.Ўринбоев, С.Турсунов, К.Бозорбоев), эмоционал-баҳо фраземаларининг семантик-услубий хусусиятлари (Абдуғафур Маматов), фразеологик меъёр ва ундан четга чиқишларнинг типлари (Абдимурод Маматов) сингари масалаларни ўрганишда ҳам яхши натижаларга эришилди, газета тилида фраземаларнинг қўлланиш хусусиятлари махсус тадқиқ этилди, [Абдусаидов А., 1990:120] газета сарлавҳалари функциясида фраземаларнинг қўлланиш имкониятлари таҳлил этилди. [Тошалиев, Абдусаидов, 1995:98-117] Бу ишларда фраземаларнинг услубий вазифалари фақат у ёки бу персонажлар тавсифи учун восита сифатида эмас, балки муаллиф нутқи бадииятининг, асар халқчиллигининг кўрсаткичларидан бири сифатида ўрганилди,

матбуот саҳифаларида фраземаларнинг қўлланиши ва бу соҳада адабий тил меъёрига риоя қилиш муаммолари ёритилди. Ана шундай қизиқарли ишлар асосида ўзбек тилида фразеологизмларни ўрганиш уахши йўлга қўйилган, ўзбек фразеологиясини ўрганишнинг ҳозирги ҳолати бу соҳада, шунингдек, фразеологизмнинг турли жабҳаларида изланишлар олиб бормоқда.

Қозок тилшунослигига тўхталадиган бўлсак, фразеологияни махсус назарий ўрганиш XX аср ўрталарида бошланиб, С.Кенгесбаев, А.Исқақов, М.Балақаев, Р.Сиздиқова, Ў.Айтбаев сингари олимларнинг илмий ишлари қозок тили фразеологиясини ўрганишда кенг йўл очди.

С.Кенгесбаев ушбу фразеологияни туркийзабон халқлар тилшунослигида тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида кўриб чиқиш масаласини кўтарган ва қозок тили фразеологиясини ҳар тамонлама ўрганишга замин яратган олимдир. С.Кенгесбаев маъно уахлитлиги, сўз бирикмаларининг изчиллиги, фразеологизмларни ўрганишда фойдаланишнинг изчиллиги каби учта белги ёки учта мезон асосида бутун қозок тили ҳодисаларини иккита асосий турга ажратди. Улардан биринчиси фразеологик тугунлар, иккинчиси фразеологик иборалар дейилади.

Бундан ташқари, С.Кенгесбаевнинг “Қозок тилининг аниқ иборалари”, “Қозок тилининг идиомалари ва фразалари тўғрисида” асарларини умумий фразеологияга оид энг қимматли асар деб ҳисоблаш мумкин. Ва энди, И.Исқақов, М.Балақаев ўз асарларида доимий ибораларни икки гуруҳга ажратди: Идиоматик иборалар ва фразеологик иборалар, Р.Сиздиқова, А.Болғанбаев, Г.Калиев, Ў.Айтбаев каби олимлар қозок тилининг фразеологиясини турли қирралардан ўргандилар.[Болғанбаев, Қалиев, 2003:119] Бундай асарлар туфайли XX асрнинг 40-50 йилларида тадқиқот фразеология – тилшуносликнинг бир бўлаги сафатида тадқиқот объекти аниқланди ва янги тадқиқотларга йўл очилди. Гарчи кўплаб асарлар ёзилган ва фразеологизмнинг кўплаб қизиқарли муаммолари кашф этилган ва тадқиқотлар натижасида исботланган бўлса-да, фразеологизмда ҳали ўрганилиши керак бўлган кўплаб масалалар мавжуд. Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир миллатнинг тил бойлиги, миллий онги, урф-одатлари, маданий ҳаёти, ривожланиш тарихини акс эттирувчи фразеологияларни ўқимаи туриб, тил бойлигини, Ҳар бир халқнинг тил хусусиятларини тўлиқ англаб этиш мумкин эмас. Фразеологизмларнинг тузилиши, шахси, маъно ва услуб барқарорлиги жиҳатидан ўзига хос хусусиятлари бор.

Янги асрнинг бошларида қозок тили фразеологияси атофлича ўрганилишини Ж.М.Қонгиратбойевнинг тадқиқотларидан кўриш мумкин, у ўз тадқиқотларида фразеологизмларнинг бадий хусусиятларини, тематик-грамматик тузилишини ва услубий хусусиятларини кенг таҳлил қилган.

Шунингдек, қозок тили фразеологиясини янада тўлдирган асарларнинг бири Г.Сағидолда қизининг “Шеърий фразеологизмнинг этномаданий мазмуни” асарининг нашир этилиши эканлигини таъкидламоқчимиз. Г.Сағидолда қизининг ижоди қозок тадқиқотчилари томонидан юқори баҳоланди ва бу фразеология муаммосида янги йўналишини кўрсатадиган илмий иш эканлиги таъкидланди.[Сағидолдақизи, 2003:142]. Асар мўғил тили фразеологиясини қозок тили билан таққослаш режаси билан ёзилган бўлса-да, монографияда келтирилган назарий лоихалар ўзига хослиги ва кўплаб янгиликлари билан ажралиб туради. Фразеологизмнинг муаллифнинг монографиядаги қисқача мазмуни фразеологиянинг умумий назариясини ривожлантиришга ёрдам беради деб умид қиламиз.

Қозок тилининг фразеологиясининг ривожига ҳисса қўшган Р.А.Авакованинг фразеологиянинг умумий семантикаси бўйича илмий ишларини айтиб ўтишни жоиз кўрдик. Муаллиф ушбу асарини қозок тилининг лексик сўз бойлигидаги миллий колорит, тарих, урф-одатлар, маданият, сиёсий ва иқтисодий шароитлар ва унга боғлиқ фразеологизмларнинг маъносини, уларнинг миллий психологик табиати ва рамзий хусусиятларини шакллантиришга бағишлайди, шунингдек қозок тилидаги

фразеологизмларнинг семантикасини турли жабҳаларда таҳлил қилиш, унинг назарий муаммолари ва келиб чиқиш омилларини аниқлаш, сўз бирикмаларининг семантикасини очиб беришга имкон берадиган этник-маданий хусусиятларини кўрсатиш, эскирган иборалар маъносини таҳлил қилиш, плеонизм ҳодисасини лингвистик жиҳатдан баҳолашни мақсад қилган ва белгиларнинг семантик хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилган.[Авакова, 2002:98].

Хулоса қилиб айтганда, бизнинг тадқиқотимиз билан бевосита боғлиқ бўлган ўзбек ва қозоқ тиллари фразеологияларини қиёсий ўрганиш муаммолари ушбу икки тилда кўп жиҳатдан ўрганилиб, тилшунослик ва таржима назарияси ривожига кўплаб янгиликларни олиб келади деб бемалол айтиш мумкин. Димоқчимиз, ҳам мураккаб, ҳам қизиқарли бўлган тилдаги фразеология ҳали ҳам ҳар томонлама ўрганишни талаб қилади, бу эса кўплаб назарий, амалий ва услубий жиҳатларда жуда кўп изланишларни талаб қилади. Шу сабабли, шу нуқтаи назардан, ўзбек-қозоқ тиллари фразеологиясини батафсил ўрганиш, уни халққа этказиш тил меросимизни улуғлашда муҳим вазифа бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Казым-бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Выпуск II. - Казань, 1846.
2. Рахматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. АКД. - М.: 1952.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Т.: Фан, 1966.
4. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. ДДА. – Т.: 2000.
5. Абдусайдов А. Газета тилида фразеологизмлар (газета тилини ўрганишга доир материаллар). - Самарқанд, СамДУ нашри, 1990.
6. Тошалиев И. Сарлавҳа стилистикаси. –Т.: 1995; Абдусайдов А. Газета сарлавҳаси (қўлланма). - Самарқанд, СамДУ нашри, 1995.
7. Болғанбаев А., Қалиев Ғ. Қозоқ тилининг лексикологияси ва фразеологияси.- Алматы. 2003.
8. Сағидолда қизи Ғ. Шеърый фразеологизмнинг этномаданий мазмунини.-Алмати. 2003.
9. Авакова Р.А. Фразеологиявий семантика.-Алмати: Қозоқ университети, 2002.

Ilmiy matnga pragmatik yondashuv A pragmatic approach to the scientific text

Gulmatova Mahliyo Rasuljon qizi*

Annotation: This article takes a pragmatic approach to the scientific text and provides detailed information on the direction of pragmatics. Scientific texts are analyzed.

Keywords: Pragmatics, scientific text, private attitude, private neutral attitude, private emotional attitude

Bugungi rivojlanib borayotgan asrda ilm-fan jadal taraqqiy etmoqda. Tabiiyki, “til dunyoni ilmiy bilishning, ilmiy g‘oya va qoidalarni qayd qilishning asosiy quroli, shuning uchun ham muayyan fanning taraqqiyotini bu fan yaratilgan tabiiy tilning taraqqiyotidan ayro holda tasavvur etib bo‘lmaydi”[Mahmudov, 2017:126]. Shunday ekan ilmiy stilning tadqiq etilishi, uni yangi yo‘nlashlarda ko‘rib chiqish hozirda muhim sanaladi.

Pragmatika tilshunoslik fanining yangi bir nazariy va amaliy tarmog‘idir. U insonning ijtimoiy faoliyatini o‘zida aks ettiruvchi nutqiy jarayon, nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ

* Magistr, FarDU. Elektron pochta: gulmatova@internet.ru

niyat, nutqiy vaziyatning ta'siri kabi masalalarni o'rganadi [Hakimov, 2014: 4]. Ushbu sohani o'rgangan olimlar pragmatikistikaning obyekti quydagicha belgilaganlar: "Pragmatika tilni yaxlit bir holda, har tomonlama qamragan holatda o'rganadi. Aloqa-aralashuv jarayonidagi tovush sezgisiga asoslangan verbal ifodalar, ko'rish, his qilish sezgilariga asoslangan nolisoniy ifodalar pragmatikistikaning tadqiqot obyekti sanaladi" [Hakimov, 2020: 38].

Antroseptik nazariyaga asosan, har bir nutq individuallikka ega bo'ladi. Inson nutq orqali o'zining his-tuyg'ularini ham bayon qiladi, bu matndagi ayrim elementlarda ko'zga tashlanadi. Ushbu holat xususiy emotsional munosabatni shakllantiradi. Xususiy emotsionallik masalasi hamma uslub matnlariga ham tegishlimi yoki u faqat badiiy uslub matnlaridagina mavjudmi, degan muammo to'g'risida turlicha qarashlar mavjud" [Hakimov, 2020: 310].

Stilistikaga oid adabiyotarda ilmiy usubga ta'rif berilayotganda ko'p hollarda aniqlik va faktlarga asoslanish kabi ekstralingvistik omillar asos qilib ko'rsatiladi. Ilmiy uslubning neytralligi ta'kidlanadi. "Neytrallik ilmiy uslubda qo'llangan til birliklarida ko'rinadi. Ilmiy bayondagi har bir so'z, har bir grammatik forma adabiy tilga xos birlik sanaladi. So'zdagi ekspressiv-emotsionallik, ijobiy va salbiy baho ilmiy nutqda bo'rtib turmaydi, ya'ni qo'shimcha ma'nolarni berish uchun ishlatilmaydi" [Mukarramov, 1984: 18]. Darhaqiqat, ilmiy bayonda emotsionallik bo'rtib turmaydi, lekin matn muallifining xususiy munosabatida mavjud bo'ladi. "Har qanday uslub matni biror muallif tomonidan yaratilar ekan, ana shu yaratilgan ijodiy matn xoh u badiiy, xoh publitsistik, xoh ilmiy uslub matni bo'lsin, o'sha matnda muallifning obyektga nisbatan qandaydir xususiy munosabati aks etadi" [Hakimov, 2020: 38]. Shunday ekan, ilmiy uslub matnlarida ham xususiy munosabat mavjud bo'ladi. Bu har bir muallifning individual xarakteri bilan bog'liq. Badiiy adabiyot yozuvchilarining o'z uslublari bo'lganidek, ilm ahlining ham o'ziga xos stili bo'ladi. Professor M. Hakimovning ta'kidlashlaricha, I.V. Arnold ilmiy matn muallifining bahosi, muallif kayfiyatining xususiy ifodasi, uning emotsional, intellektual kechinmasi va taassurotidan iborat ekanligini qayd etadi.

Ma'lumki, matn – axborot almashish birligi va asosan shu vazifani bajarish uchun xizmat qiladi. Shunday ekan, uning mazmuni ham muloqot va axborot almashinuv kabi vazifalarning uyg'unligini taqozo etadi.

Ilmiy stilda emotsionallik va uslubiy bo'yoqning bo'lishi fan sohasiga bog'liq. Adabiyotshunoslik va tilshunoslik fanlarida bunday xususiyat mavjud. Tabiiy fanlarda bu nisbatan kamroq uchraydi. Masalan, *dengiz marjonlari, patsimon bulutlar, somon yo'li (yulduzlarga nisbatan), vulqon chamberagi, marjon qirg'oq, oy o'tovi, oq tuproq, qora tuproq, qizil tuproq, sariq tuproq, qush bozorlari, har yulduz, dumli yulduz, geografik burun* kabilar.

Ilmiy stilda yuqorida keltirilgan obrazli nomlar atash vazifasini, badiiy adabiyotda estetik ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi [Sultonsaidova, 2009: 24].

Ko'rinadiki, ilmiy-texnik bayon ilmiy-matematik bayondan yoki qat'iy ilmiy bayon ilmiy – ommabop bayondan farqlanadi. Masalan, ilmiy-ommabop stilda yozilgan biror fanga oid kitob, maqola yoki ma'ruzalar shu fan bilan tanish bo'lmagan kishilarga tushunarli tarzda bayon etiladi. Fikr jonli va qiziqarli shaklda ifodalanadi. Ilmiy terminlar kam ishlatiladi. Mavhum ma'noli jumlar va formulalar o'rniga tasviriy materiallar qo'llaniladi. Ba'zan obrazli va emotsional ifodalardan foydalaniladi. Shunga qaramay, ular ilmiy stil tushunchasining yaxlitligi, bir butunligiga putur yetkazmaydi.

Ilmiy matnlarni yaratish o'zidan oldingi qilingan ishlarni o'rganish, unga baho berish, shaxsiy munosabatini bildirish va mustaqil fikrini bayon etish bilan yaratiladi. Aynan shu jarayonlarda muallif ayrim lisoniy vositalar orqali yoki ichki ma'no vositasida ijobiy yoxud salbiy munosabatini ham bayon etadi.

Professor M. Hakimov ilmiy matnda xususiy munosabat masalasini quyidagi tartibda guruhlariga ajratganlar:

1. Xususiy neytral munosabat. O'z o'rnida ikki xil:
 - a) muallif munosabati "yashirin"; b) muallif munosabati oshkora.
2. Xususiy emotsional munosabat. " [Hakimov, 2020: 312]

Masalan, “Lisoniy semantika” majmuasidan olingan misolni ko‘rib chiqamiz.

Mantiqning avtonomligi tamoyilini isbotlamoqchi bo‘lgan rus olimi V. A. Surovsev o‘ylashicha, «mantiq mazmunli fikrlarning universal xususiyatlarining tadqiqi sifatida hech qanday ontologiyaga asoslanmaydi, aksincha, mantiq mazmunning mezonini aniqlashi sababli har qanday ontologiya tavsiflash strukturalarining o‘zaro bog‘liqligi asosida namoyon bo‘ladigan holatdir.

Ushbu matnda xususiy neytral munosabatning isbotlamoqchi bo‘lgan, o‘ylashicha kabi jumlar bilan ifodalanishi muallifning fikri yashirin tarzda namoyon bo‘lmoqda. Bu fikrga qo‘shilmasligi oydinlashmoqda.

Semantik sohalar o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlash bilan bir holatda, ularni bir biriga qaram qilib qo‘yish ham xavflidir. Zero, «semantika — pragmatikaning, ya’ni olam va lisonidan qanday foydalanish borasidagi bilimimizning ajralmas qismidir», degan aqidani to‘ligicha qabul qilish qiyin.

Matnda qo‘llangan jumlalarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, muallif o‘z fikrini oshkora ifoda etmoqda. Bunda oshkora ifoda *qaram qilib qo‘yish ham xavflidir, degan aqidani to‘lig‘icha qabul qilish qiyin* jumalari orqali namoyon bo‘lmoqda. Shuningdek, jumla tarkibida qo‘llangan *aqida* so‘ziga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, muallif qo‘shirnoq ichidagi fikrga umuman qo‘shila olmasligini anglaymiz.

Muallif o‘zining ijodiy hamda mutlaq yangi fikrlarini berishda xususiy emotsional munosabat bilan yondashadi. Ilmiy matnda u muallifning o‘zgalar fikri ta’sirida turli emotsional holatlarga tushish bilan aloqadordir.[Hakimov, 2020:313] Sababi muallif o‘zgalarning fikriga munosabat bildirishda ba’zida qoniqadi ba’zida esa umuman qoniqmaydi, shunda o‘zining emotsional munosabatini ko‘rsatadi. Masalan,

Nazarimda, bu yana o‘sha «soflik»ni targ‘ib qilishdan boshqa narsa emas. Ma’noni konseptuallashtirish faoliyatidan ajratish va «sof» lingvistik semantikaga alohida hududni izlashning sababi ma’noning nazoratini qo‘lga olish, uning tavsifini osonlashtirish istagi bo‘lsa ajab emas. Lekin bu istak ma’no umumlashmasa-da, alohida qatlam mavjudligini isbotlash uchun asos bo‘la olmaydi-ku!

Misoldan ayon bo‘lmoqdaki, muallif juda norozi kayfiyatda, u ilmiy matnda ham kuchaytiruv-ta’kid yuklamasidan foydalanmoqda. Albatta bundan ko‘zlangan maqsad fikrga qo‘shila olmasligini isbotlash hisoblanadi.

Yuqorida berilgan misollarning barchasida muallif fikri ostida “men” turibdi. Aynan shu orqali muallif o‘z kayfiyatini ma’lum jumlar orqali bayon etgan, o‘zining fikrini ma’qullashga intilgan. Ko‘rinib turibdiki, ilmiy matnda ham ko‘p o‘rinlarda xususiy emotsional munosabat ifodalanadi. Bu, asosan, aytilgan fikrga munosabat bildirish natijasida vujudga keladi. Bularning barchasi o‘quvchini ishonitirishga bo‘lgan harakatlarning natijasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Хакимов М. Прагматика курсига кириш. Услубий қўлланма.асослари. – Фарғона, 2014.
2. Ҳакимов М. Газиёва М. Прагматингвистика асослари. – Фарғона, 2020.
3. Mukarramov M. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining ilmiy stili. –T.: 1984.
4. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. -T.: 2017.
5. Sultonsaidova S. Sharipova O‘. O‘zbek tili stilistikasi. –T.: 2009.

Bolalar nutqining neyrolingvistik tadqiqi Neurolinguistic study of children's speech

Qo'shaqboyeva Sayyoraxon Sarvarbek qizi*

Annotation. *this article deals with neurolinguistics, which is one of the younger branches of linguistics. As well as it provides information about aphasia, which is the object of study of neurolinguistics and its types. The most common type aphasi is alalia i.e. a neurolinguistic analysis of children's speech, forms the basic of the article. In particular, this article discusses an increase in vocabulary as a result of work with a child of kindergarten age who speech impediment.*

Keywords: *neyrolingvistika, vernike zona, broka zona, afaziya, alaliya, agnoziya, aggrammatizm*

Til murakkab ijtimoiy hodisa. U orqali kishilar o'z nutqini atrofdagilarga yetkazib bera oladi, muloqotga kirishadi. Jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etadi. Til bor ekan nutq ham mavjud bo'ladi. Inson va uning nutqi muammolari esa ko'p yillardan buyon tilshunoslikning tahlil etilayotgan, bahslarga sabab bo'layotgan masalalaridan biri bo'lib kelmoqda.

Dastlabki tilshunoslik nazariyalarida til nima, uning grammatikasi qanday ekanligi tushuntirilgan bo'lsa, keyingi davrlarga o'tib, tilning insonlar hayotida tutgan o'rnini, inson nutqining ahamiyati kabi masalalar o'rta tashlandi, inson nutqining atrofdagilarga ta'siri qanday ekanligi xususida mulohazalar berila boshlandi. Antroposentrik nazariyaga muvofiq har qanday tadqiqot markazida inson turadigan bo'ldi. Inson va uning nutqi bilan bog'liq tadqiqot ishlari amalga oshirila boshlandi, o'rganish obyekti kishi nutqi bo'lgan yangi zamonaviy fan tarmoqlari rivojlana bordi.

Shunday yangi fan yo'nalishlaridan biri neyrolingvistikadir. Neyrolingvistika tilshunoslikning yosh sohalaridan bo'lib, u o'tgan asrning 50-60-yillarida tilshunoslik, nevrologiya va psixologiya fanlari kesishuvida yuzaga kelgan. Uning paydo bo'lishida esa bosh miyaning zararlanishi oqibatida nutq zonalarining ishdan chiqishi bilan og'riq bemorlar bilan shug'ullanadigan tibbiyotning afaziologiya bo'limining amaliy talablari sabab bo'lgan. Ma'lumki, agar miya zararlanishi natijasida nutqda buzilish ro'y bersa, uni tibbiy jihatdan davolash barobarida bemorlarning nutqini o'stirishda tilshunoslar, pedagoglar, psixologlar harakati ham kerak bo'ladi. Shu jihatdan olganda neyrolingvistika fani paydo bo'lgan.

Miya nutq zonasining zararlanishi va buning natijasida nutqiy faoliyatning buzilishi masalasi ilgari ham Ibn Sino, Beruniy asarlarida qayd etilgan va mazkur kasalni davolashga e'tibor bergan bo'lsalar-da, u alohida fan tarmog'i sifatida shakllana olmagan. XIX asrning ikkinchi yarmidan izchil o'rganila boshlangan bu sohani rivojlantirishda A.A.Leontev, A.R.Luriya, E.S.Beyn, R.M.Boskis, Y.N.Venarskaya, O.S.Vinogradova, N.A.Eysler singari olimlarning xizmati katta. Neyrolingvistika bo'yicha to'liq malumot beruvchi ilk mukammal kitob esa A.R.Luriya tomonidan taqdim etilgan [Nurmonov, 2012].

Bir so'z bilan neyrolingvistikaning o'rganish obyekti sifatida afaziyani olish mumkin. Miyaga tashqi ta'sirlar natijasida zarar yetganda, miyadagi nutq zonalarini ishdan chiqadi. Bu esa bemorning harakatlanishi bilan bir qatorda nutqiga ham ta'sir etadi. Ya'ni, bemorlar so'zlash qobiliyatini qisman yoki to'liq yo'qotishlari mumkin. Masalan, miyaga qon quyilishi natijasida insultga uchragan bemorlar agar chap miya yarimshari zararlangan, o'ng tomondagi qo'li, oyog'i o'z vazifasini yo'qotadi. Shu bilan birga, chap yarimsharning zararlanishi nutqqa ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Mana shu miya jarohatlanishining nutqqa ta'siri afaziya va bu sohani o'rganadigan tilshunoslik bo'limi afaziologiyadir. Bu jihatdan olib qaraganda, mutahassislar ikki xil qarashda. Ulardan biri neyrolingvistikani rivojlantirgan Luriya izdoshlaridan iborat Moskva neyrolingvistika

* Andijon davlat universiteti 1-kurs magistranti

maktabi T.V.Axutina rahbarligida bo'lib, ular nutq hosil qilishda faqat chap miya yarimshari ishtirokini ta'kidlaydilar. Ikkinchisi esa Bolonov Deglin Sankt-Peterburg lingvistika maktabi. Uning hozirgi rahbari T.V.Chernikovskaya bo'lib, ular miyaning har ikkala yarimshari nutq jarayoniga birdek ta'sir etadi, deb hisoblashadi. Umumiy qilib aytganda, neyrolingvistika til tizimi va miyaning nutqiy mexanizmlarini o'rganadi. Bosh miya bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutqiy apparatning funksiyalashuvi uchun miyaning chap yarimsharlarining ma'lum bir qismlari javob berar ekan:

- Brok zonasi insonning og'zaki nutqini boshqaradi;
- Vernike zonasi og'zaki nutqni anglash uchun xizmat qiladi;
- Ensa qismi mantiqiy-grammatik aloqalarni ta'minlaydi.

Zamonaviy neyropsixologiya tasavvurlariga mos ravishda neyrolingvistika nutqni tizimli funktsiya, afaziyani esa birlamchi defekt va birlamchi defekt ta'sirida yuzaga keluvchi ikkilamchi buzilishlar sifatida o'rganadi. Yurtimiz lingvistikasida til jihatlari patologiyasiga I.A.Boduen de Kurtene, V.A.Bogorodskiy, L.V.Shcherba kabi tilshunos olimlar diqqat qilishgan. Neyrolingvistika bo'yicha tadqiqot olib borgan I.M.Sechenov fikrlarini davom ettirgan Boduen de Kurtenening qarashicha, psixik hodisalarni fiziologik substraktdan ajratib bo'lmaydi, demak, ularning barchasi miya tirik bo'lgandagina mavjud, u o'lganda esa ular ham yo'qoladi [Neyrolingvistika. 2007].

Fanning afaziya bilan birgalikda, yana ko'plab yo'nalishlari bo'lib, ular qatoriga apraksiya, agnoziya, aleksiya, agrafiya va alaliya kabilar kiradi.

Apraksiya – ixtiyoriy harakatlarning buzilishi. Qo'llarda falajliklar bo'lmasa-da, bemor turli narsalar bilan bajariladigan harakatlarni eplolmaydi. Masalan, kiyim tugmalarini qadolmaydi, ovqatni qoshiqda yeyolmaydi.

Agnoziya avval ko'rgan va bilgan narsalarini tanishning, bilishning turli xil buzilishidir. Agnoziyaga uchragan bemorlar atrofidagi narsalarni ko'radi, ammo nomlay olmaydi. Yoki harf agnoziyasida qog'ozga harflarni to'g'ri ko'chirgan bemor ularni aytib berolmaydi.

Aleksiya – o'qishning buzilishi. Uni alohida symptom sifatida birinchi bo'lib 1885-yili Kussmaul yozib qoldirgan. Kussmaul kuzatgan bemorda nutq saqlangan bo'ladi, lekin u o'qiy olmaydi. Olim dastlab bunday holni "so'zlarga ko'rlik" deb ataydi.

Agrafiya – yozishning buzilishi. "Agrafiya" atamasi 1885-yili Benedikt tomonidan taklif qilingan. Luriya ensa, pastki parietal va yuqori chakka sohalarning orqa qismlari zararlanishlari yozishning buzilishiga olib kelishini isbotlagan. Shuningdek, u afaziyaning ko'p turlarida ham agrafiya bo'lishini kuzatgan va o'rgangan. Tovushlarni harflarga aylantirish akustik, kinestetik, optik analizatorlar hisobiga, harflarni yozish esa optik, fazoviy va harakat analizatorlari hisobiga amalga oshadi. Demak, yozishning buzilishi peshona bo'lagi, uning mediobazal sohalari, chakka, pastki parietal va ensa sohasining oldingi qismlari zararlanganda kuzatiladi [Miyaning oliy funksiyalari va neyropsixologik tekshiruv usullari. 2005].

Alaliya esa yuqoridagilardan farqli tarzda bolalarda uchraydigan kasallik turi bo'lib, u bolaning nutqsiz yoki chala nutqqa ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Alaliyaga bola bosh miya nutq markazlarining ona qornida rivojlanmay qolishi, tug'ruq paytidagi travmalar yoki ilk oylik davridagi turli jarohatlar sabab bo'lishi mumkin. Alalik bolalar tengdoshlariga nisbatan kech nutq hosil qiladi. Ayrim hollarda chala gapiradi, fikrini atrofdagilarga yetkazishda qiynaladi. Imo-ishoralardan foydalanadi. Alaliyaning tarqalganligi haqida ilmiy asoslangan ma'lumotlar yo'q. Ma'lumotlarga ko'ra, alaliya maktabgacha yoshdagi bolalarning bir foizi, maktab yoshidagi bolalarning 0,6 – 0,2% foizni tashkil etadi. O'rtacha hisobda, alaliya aholining 0,1 foizida kuzatiladi. Mualliflarning ta'kidlashicha, alaliya o'g'il bolalarda qizlarga nisbatan 2 marta ko'p uchraydi [Ayupova, 2007] Alaliyaning motor va sensor turlari farqlanadi.

Sensor alaliya nisbatan kam uchraydi va u alaliyaning og'irroq turi bo'lib, bola unga qaratilgan nutqni yaxshi tushunmaydi va anglamaydi. Natijada javob ham qaytara olmaydi. Bunday bolalar maxsus muassasalarda mutaxassislar nazorati ostida maxsus mashqlar yordamida

davolanadi. Sensor alaliyaning o‘g‘ir turida mashqlar ham samarasiz bo‘lib, bola to‘laqonli gapirib ketolmasligi mumkin.

Motor alaliya esa juda ko‘p uchraydi va unda bola atrofdagilar nutqini tushunadi, ammo o‘zi nutqida qiynaladi, fikrini ifodalashda biroz qiynaladi. Lekin qiyinchilik bilan bo‘lsa-da, nutqini yetkaza oladi. Motor alaliyaga uchragan bolalar tengdoshlari qatori bo‘lib ketishi mumkin. Ular bilan logopedlar jiddiy mashqlar olib borsa, kelgusida bola to‘la gapirib ketishi mumkin.

Nutqi odatiy bolalarga nisbatan kechroq va sekinroq rivojlanayotgan uch yarim yoshli bola – Xadichaxon bilan logopedik ishlar amalga oshirildi. Ota-onasining aytishicha, bolaning otasida to‘liq nutq vaqtidan kechroq chiqqan. Uning akasi ham 3 yoshdan keyin to‘liq gapira boshlagan. Bu jihatdan olib qaraganda nutqning kech rivojlanishi irsiyatga bog‘liq deyish mumkin. Ma‘lumot berilishicha, ona qornidaligida bola sog‘lom rivojlangan. Yana, tug‘ruq jarayonida bolaning chap qo‘li jarohatlangan. Chap qo‘li asab tolalariga shikast yetishi natijasida qo‘li o‘ng qo‘liga nisbatan juda sust. Baland ko‘tarolmaydi, turli elastik harakatlarni bemalol bajara olmaydi, chap qo‘lni harakatlantirish uchun o‘ng qo‘l yordami zarur. Bola o‘n kunlik ekanligidan asab tolalarini tiklash maqsadida muolajalar olgan, qo‘l uchun maxsus massaj qilingan. Natijada bugunga kelib, qo‘l o‘z faoliyatini 60% tiklagan. Ma‘lumki, nutq rivojlanishi va ravonligi uchun qo‘l harakatlari ham muhim ahamiyatga ega. Bolada esa nutqning kech rivojlanishida ham nasliy ham orttirilgan sabablarni keltirish mumkin. Bola bilan suhbatlashganda bilindiki, u chala nutqqa ega. O‘zi uchun kerakli so‘zlarni ayta oladi. Fikrini ifodalashda ko‘proq mimikalarga tayanadi. Sodda gaplarni tuzganda, grammatik qo‘shimchalarni tushirib qoldiradi. Gaplari sintaktik va semantik jihatdan ham kamchiliklarga ega. “Men non yeyman” – “Men non ye”, “Sen maktabga borasanmi?” – “Sen maktab bor?” (Bu gapni bola so‘roq ohangida aytadi). Yana shunisi borki, bola egalik qo‘shimchalarini farqlamaydi. Hamma shaxs uchun birdek I shaxsni qo‘llaydi. “Mening ruchkam – men ruchkam”, “Sening ruchkang – sen ruchkam” kabi.

Ma‘lumotlarda keltirilishicha, endi tili chiqa boshlagan bolalar dastlab hamma kelishik o‘rnida bosh kelishikni qo‘llaydi. Bunda u ifodalamoqchi bo‘lgan fikr ohangi o‘zgara boradi. Masalan, “Uyni ko‘rdim”, “Uyga boraman”, “Hozir uydaman” gaplarini birgina “Uy” bilan ifodalaydi.

Bola nutqini o‘stirishda hamma jihatga e‘tibor qaratish kerak, chunki bunda hammasi samarali natijaga erishishda ahamiyatli. Agar bolada qo‘l harakatlari va yozish, chizish qobiliyati yaxshi bo‘lsa, unda kutilgan natijaga erishish mumkin. Chunki qo‘lda mavjud asab tolalarida sezuvchanlik kuchli bo‘lsa, bu bola nutqida ham namoyon bo‘ladi. Bolaga turli rivojlantiruvchi mashqlar qildirayotganda majburiy mashqlar bilan chegaralanmay uning xohishiga ham qarash kerak. Agar bola rasm chizishga ishtiyoqmand bo‘lsa, u istaganidek rasm soldirish kerak.

Yuqoridagi kabi tavsiyalarni inobatga olgan holda bola bilan logopedik ishlar olib borildi. Dastlab uni o‘zi xohlaganidek gapirtirdik. Sekinlik bilan nutq o‘stiruvchi mashg‘ulotlar amalga oshirila boshlandi. Maxsus adabiyotlar va shu yo‘nalishdagi ilmiy ishlarda keltirilgan turli rivojlantiruvchi mashqlardan foydalanildi. Jumladan, bolaning nutqini fonetik jihatdan tekshirilib, har bir fonema alohida holda talaffuz qildirildi. Fonemalarning 80%ini to‘g‘ri ayta oladi. g‘, x fonemalari o‘rnida y fonemasini talaffuz qiladi. Ammo g‘ va x bilan boshlanuvchi so‘zlarni aniq ayta oladi. Shuningdek, q fonemasini mustaqil t talaffuz qiladi, so‘z boshida ham shunday, so‘z oxirida esa q shaklida aytadi.

Q	T	Qo‘l	To‘l	Sovuq
G‘	T	G‘oz	G‘oz	G‘alla
X	T	Xola	Xola	Xol

Tekshirilayotgan bolada aggramatizm holatlari ko‘p uchragani va ayrim fonemalarning xato talaffuz etilishi sabab ko‘proq shuning ustida shug‘ullandik.

Mashg'ulotlar davomida bolaning o'zida ham bu jarayonga qiziqish uyg'ongani sezildi. Dastlab fonemalar talaffuzini to'g'rilashda yuqoridagi mashqlar bajartirilganda, boshida qiyinchilik tug'ildi. Chunki fonemalarni to'g'ri talaffuz qilishda bolaning jismoniy holati ham ahamiyatga ega. Sekinlik bilan bolaga moslashtirilgan mashqlar foyda berib, nutqi to'g'rilana bordi.

Bola bilan birgalikda mashqlar bajardik. Rasm chizishga qiziqishi borligi uchun rasm bilan ishladi. Biz bergan suratlarda dastlab bir-ikki predmet nomini ayta olgan bo'lsa, mashg'ulotlar yakunlanib borar ekan rasmdagi deyarli barcha narsalar nomini ayta oldi. Qolaversa, rasm asosida kichik hikoya tuzishga ham urinib ko'rdi. Albatta, bunda bolaning lug'at boyligini o'stirishda rivojlantiruvchi o'yinlardan tashqari bola kitob o'qib berildi. Bola eshitganlarini takrorlashga harakat qildi.

Mashqlarda ma'lum bo'ldiki, bolaning xotirasi yaxshi, unga berilgan "Shakllarni eslab qolish va qaytarish" o'yinida hammasini qoniqarli bajardi. "Do'kon" o'yinida ham unga yuklatilgan vazifani a'lo darajada uddaladi.

Endilikda biz shug'ullangan bola lug'at boyligi o'sdi. Gap tuzayotganda so'zlarni tartib bilan o'rniga qo'yishni o'rgandi. So'zlarni ham chala emas, to'liq talaffuz qilish holati, unga aytilgan so'zni shundayligicha qaytarish va qiynalmaslik holatlari mashg'ulotlar davomida kuzatildi. Turli nutqni rivojlantiruvchi va mantiqiy fikrlashni o'stiruvchi mashqlar yordamida bolaning lug'at boyligi 40%dan 70%ga o'sdi.

Neyrolingvistika amaliy fan sohalaridan bo'lib, nazariy to'plangan bilimlar, albatta, amaliyot bilan mustahkamlanishi kerak. Har qanday nutqiy kamchilik aynan bosh miyada sodir bo'lgan o'zgarishlar sabab yuzaga keladi. Bosh miyada joylashgan nutq apparatlaridan birining ishdan chiqishi ham jiddiy o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Yuqorida aytilganidek mazkur fan yo'nalishi uch fan kesishuvida paydo bo'lgan. Demak uni rivojlantirishda ham har uchovining birdek harakati kerak bo'ladi. Bosh miya zararlanishi sabab kasallangan bemorlarni davolashda nevrologiya, tilshunoslik va psixologiya sohasi vakillarining amaliy harakatlari talab etiladi. Har qanday jiddiy shikastda ham bemorga to'g'ri tashxis qo'ya olish, oldindan puxta rejalashtirilgan tibbiy muolajalar va rivojlantiruvchi mashg'ulotlar yordamida bemorlar yana sog'lom hayotga qaytishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. I jild. -T.: 2012.
2. Neyrolingvistika. Loyiha ishi.
3. Primov A., Qodirova X. / Tilshunoslikning dolzarb muammolari. – Urganch, 2019.
4. Miyaning oliy funksiyalari va neyropsixologik tekshiruv usullari. O'quv-uslubiy qo'llanma. -T.: 2005.
5. Ayupova M. Logopediya. -T., 2007.

Iqbol Mirzo asarlarida frazemalarning qo'llanilishi The use of phrases in the works of iqbol mirzo

Jo'rayeva Go'zaloy Odiljon qizi*

Annatation: *this article highlights the peculiarities of the use of phrases in poetic speech. Also, the phrases that accor through metonymy and how they exspressed in poetic speech are covered.*

Key words: *phrase, expressive dye, inversion, denotative meaning, connotative meaning, lexeme, metonymy, metonymic phrase.*

* Andijon davlat universiteti Lingvistika yo'nalishi magistranti

Ma’lumki, iboralar leksema singari ma’lum tushuncha ifodalash bilan birga, ekspressivlik ham bildirib keladi. Iboraning sinonimi bo‘lmish leksemadan farqi qo‘shimcha ma’no otenkasiga ega ekani, emotsionallikning kuchlilikidadir. Shuning uchun frazemalar, asosan, badiiy matnda, shuningdek, so‘zlashuv uslubida qo‘llanadi. Frazemalarda kommunikativlik vazifasi bilan bir qatorda ekspressivlik vazifasi ham namoyon bo‘ladi. Shunday ekan, iboralarni kontekstda, ayniqsa, badiiy matnda, ijodkor nutqida qay darajada ifodalanishini tekshirish qiziqarli hamda muhim ahamiyatga molikdir. Bu tilimizdagi frazemalarni chuqurroq o‘rganishga, ularning mavhum tomonlarini ochib berishga yordam beradi.

She’riyatda ijodkor ifodalamoqchi bo‘lgan fikrining frazema orqali ifodalashi badiiy asarning ekspressivlik xususiyatini sezilarli darajada oshirish bilan bir qatorda asarning badiiy qimmatini ham oshiradi. Bunga yorqin misol sifatida Iqbol Mirzo she’riyatini keltirishimiz mumkin:

*Do ‘stlar kechib qo ‘ygan edi bahrimdan,
Kimlardandir qasos olmoqchi edim.* [Mirzo, 2020: 216]

Ushbu misralarda shoir “bahridan o‘tmoq” iborasini inversiya asosida qo‘llaydi va shu orqali ham ta’sirlirchanlikni oshiradi. Bu ibora xalq tilida juda keng tarqalgan ibora hisoblanadi. “Bahridan o‘tmoq”, “bahridan kechmoq” – foydali deb bilgan narsasidan yoki kishisidan voz kechmoq. [2, 84]. Darhaqiqat, shoir o‘zi qo‘llagan iboradan mohirona foydalanish bilan birga she’rning davomida “Haydab chiqardilar hayotlaridan” deya unga izoh ham berib o‘tadi. Xuddi shunday holatga “Vidolashuv” [Mirzo, 2020:121] she’rida ham duch kelamiz. Ushbu she’rda ham qo‘llangan ibora izohi bilan birgalikda keladi va natijada asardagi ekspressivlik yanada oshirilishiga erishiladi:

*Tushimni yoritgan zangori ertak –
Iymanib, yer chizib turgan kelinchak,
Havoni tebratgan munis boychechak,
Meni unutmagin, qaytar kunim bor.*

Ma’lumki, frazeologizmlar, asosan, belgini, ba’zan esa harakatni ifodalab keladi. Demak, ular grammatik jihatdan belgi yoki harakatni bildiruvchi so‘z turkumiga mansub. Shunday ekan, badiiy asarda qo‘llangan iboralarni ham tushunarliroq tadqiq etishimiz uchun ularni qaysi so‘z turkumlariga mansubligiga ko‘ra ajratib olishimiz mumkin. Iqbol Mirzo asarlarida qo‘llangan deyarli barcha iboralar fe’l so‘z turkumiga mansub:

*Ba’zan o ‘y surmoqqa, ba ‘zida bo ‘lsa,
Tanho yutmoq uchun muhabbat dardim* [Mirzo, 2020].

Har o ‘tgan kunimda kunimni ko ‘rdim [Mirzo, 2020].

Ko ‘z yumib, osongina kechib ketaverding-a! [Mirzo, 2020].

Yuqorida keltirib o‘tgan she’riy misralarda ham aynan harakatni ifodalovchi ibora qo‘llanilgan.

Fe’l so‘z turkumiga mansub iboralardan tashqari belgini ifodalovchi, yani sifat so‘z turkumiga mansub frazeologizmlarni ham shoir asarlarida uchratishimiz mumkin, biroq juda kam hollarda. Iqbol Mirzoning uch jildli asarlarining birinchi jildida faqatgina ikki o‘rinda belgini ifodalovchi iboradan foydalanilgan:

Necha oy xufton dilim, tundek qorong‘u kunduzim,

Ko'nglima yog'du sochar mohitobonim qaydadir.

[Mirzo, 2020: 233].

Turib-turib hayronman,
Do'stmisan- dushmanmisan.
Yurak-bag'ri vayronman,
Do'stmisan- dushmanmisan.

[Mirzo I. 2020: 236.]

Yuqoridagi misralarda “dili xufton” hamda “bag'ri vayron” iborolari she'riy ishlov berilgan holda qo'llanilmoqda. Ushbu iboralarni mazmunan sifat so'z turkumiga mansub deya olamiz. Bundan ko'rinib turibdiki, o'zbek she'riyatida iboralarni, asosan, fe'l so'z turkumiga mansub shakllari kengroq, sifat so'z turkumiga kiruvchi qismi esa kamroq qo'llanilar ekan.

Ma'lumki, iboralar ham so'z singari denotativ hamda konnotativ ma'nolarga ega. O'zbek tilshunosligida konnotativ ma'noni yuzagi chiqarishdagi eng faol vositalardan biri metonimiya hisoblanadi. Bir narsa, belgi, harakatning nomi boshqa bir narsaga o'xshashlik asosida emas, balki o'zaro bog'liqlik asosida ko'chirilishi metonimiya yo'li bilan ko'chirilish deyiladi. [Sayfullayeva, 2009: 97] Leksemalar uchun ma'no ko'chirish vositasi hisoblangan metonimiya tub ma'nosi bir leksemaga teng bo'lgan frazemalar uchun ham birdek taalluqlidir. Sh.Rahmatullayev ta'kidlaganidek, frazemalar nominativ ma'no anglatganligi uchun leksema bilan bir qatarga qo'yiladi, lekin ikki va undan ortiq leksema asosida tarkib topgan lug'aviy birlik bo'lganligi sababli leksemadan yirik nominativ birlik hisoblanadi. [Rahmatullayev, 1978:186]. Ushbu fikr leksemalarda kuzatiluvchi metonimiya frazemalarda bir muncha murakkabroq ekanligini anglatadi. She'riy nutqda bu hodisa qanday qo'llanilganligini ko'rib chiqamiz:

Yaramni ko'chirib, sepaman tuzni...

[Mirzo, 2020: 212]

Shoir ushbu misrada “yarasiga tuz sepmoq” iborasini qo'llamoqda. Bu ibora biror so'z yoki harakat bilan dardini eslatmoq, yangilamoq ma'nosida qo'llaniladi. “Yara – 2. tig', zarb sh. k. ta'sirida hosil bo'ladigan shikast, jarohat”. [O'TIL, 2006: 116.] Ma'lumki, dard ham qalbga yetgan jarohat, u ham azob beradi xuddiki tanadagi shikastlar singari. Bizningcha, bu o'rinda yara so'zi orqali ma'no ko'chirilishi metonimiya hisoblanadi. Demak, bu ibora metonimik asosda paydo bo'lgan. Shoir bu iborani ko'chirib so'zi bilan kengaytirmoqda. Bu orqali lirik qahramon ifodalayotgan holatni yanada konkretlashtirishga va ekspressivlikni oshirishga erishmoqda.

Muhabbat...

Kimningdir oshig'i olchi,

Oshiq bo'lib, xolos, zaqqum yutganman. [Mirzo, 2020: 212]

Ushbu she'rda Iqbol Mirzo *zaqqum yutmoq* birikmasini qo'llash orqali okkazional metonimik frazema ijod etadi. “Zaqqum – ar. sutsimon, shirasi o'tkir zaharli modda bo'lgan daraxt, anchar (diniy tasavvurda uning mevalari gunohkorlar, do'zaxiyalar uchun taom bo'ladi). [O'TIL, 2006: 141.] Bu so'zni yutmoq so'zi bilan qo'llash orqali shoir *qiynalmoq, azoblanmoq* ma'nolarini ifodalamoqchi bo'ladi va natijada yangi ibora yaratadi. Bundan maqsad esa, asardagi lirik qahramonning qay darajada azoblanganligini to'la-to'kis o'quvchiga yetkazish, ta'sir etish bo'lgan. Oshiq qolganlar singari oshig'i olchi emas, u faqat zaharlangan inson singari qiynalgan, azob chekkan. Ushbu okkazional iboradagi o'zaro aloqadorlik, ya'ni zaqqum zaharli daraxt ekanligi va u orqali chekiladigan azobning oshiq azobiga ko'chganligi metonimiya vositasi orqali yuzaga kelgan deya olishimizga asos bo'la oladi. Shu singari metonimik frazemalar she'riy nutqdagi konnotativ ma'noni yuzaga chiqarishda va konkretlashtirishda muhim vazifani amalga oshiradi.

Iboralardan nafaqat she'riy nutqda, balki oddiy so'zlashuv jarayonida foydalanish ham so'zlovchidan birmuncha mahorat, bilim talab etadi. Ko'rib o'tganimizdek, Iqbol Mirzo o'z asarlarida frazemalardan sermahsul hamda o'rinli foydalana olgan. Demak, frazemalardagi kuchli ekspressiv bo'yoq she'riy nutqda yanada ta'sirli, mazmunga boy, takrorlanmas xususiyatlarni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, iboralar har qanday nutq shaklida o'zining alohida o'rniga ega birliklar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzo I. Ko‘zlaringga termulsaydim. –T.: 2020.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. –T.: O‘qituvchi, 1978.
3. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –T.: 2009.
4. Umrqulov B. Poetik nutq leksikasi. –T.: Fan. 1990.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. –T.: Fan. 2008.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Birinchi jild. –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

Harakat tarzi shakllarining funksional-semantik xususiyati va tadqiqi Functional-semantic features and study of forms of behavior

Eshboyev Qahramon*

Annotation: *This article examines the functional-semantic features of action style forms. Linguistic units representing the mode of movement, their place in the functional-semantic field of the mode of movement have been identified.*

Key words: *Action, verb, auxiliary verb, adverb, lexical form, syntactic form*

Harakat tarzi paradigmasi murakkab morfologik shakllar sistemasi sifatida turkiy tillar so‘z o‘zgarishi tizimida alohida o‘rin tutadi. O‘zbek tilida harakat tarzi shakllari xalqimizga xos milliy mental xususiyatlarni ifodalash xususiyati bilan ham xarakterlidir. Bunda harakat tarzi shakllarining qanday strukturaga egaligi, shakllarning murakkablik darajasi, ya‘ni shakllar zanjiri, shu bilan birga, pragmatik vaziyat bilan bog‘liq voqelanadigan xususiyatlari muhim rol o‘ynaydi.

Avvalo, harakat tarzi shakllarining strukturasi, ya‘ni ko‘makchi va yetakchi fe‘lni bog‘lovchi vositalarning ahamiyati haqida fikr yuritmoq lozim bo‘ladi.

O‘zbek tilida yetakchi va ko‘makchi fe‘l nutq xususiyati, ifodalanadigan ma‘noning tabiati, fe‘llarning substansial xarakteri va semantik mohiyati hamda so‘zlovchining kommunikativ intensiyasidan kelib chiqqan holda o‘zaro uch xil shaklda birikishi ma‘lum:

- 1) *-(i)b* shakli vositasida: *aytib berdi, kelib qoldi*;
- 2) *-a/y* shakli orqali: *kela boshladi, o‘qiy qol*;
- 3) bevosita: *aytib qo‘ydim – aytdim-qo‘ydim, ketib qoldi – ketdi-qoldi*.

Harakat tarzi shakllarining yetakchi fe‘lning *-(i)b* ravishdosh shakli yordamida ko‘makchi fe‘l bilan qo‘shiluvdan hosil bo‘lgan morfologik shakli faol qo‘llanuvchi bir ko‘rinishidir. Masalan: *ketib qolmoq* (“kutilmaganda”), *berib turmoq* (“vaqtincha”), *kutib turmoq* (“davomli harakat”) kabi. Birikuvlardagi ikkinchi fe‘llar ko‘makchi fe‘l sanalib, ular ushbu qo‘llanishlarda lug‘aviy ma‘nosini yo‘qotgan bo‘ladi, ya‘ni lug‘aviy ma‘nosi asosida grammatik ma‘no ifodalaydi. Shakllantirilayotgan fe‘l yetakchi fe‘l bo‘lib, yetakchi va ko‘makchi fe‘l birikuvi esa an‘anaviy o‘zbek tilshunosligida *ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmasi* atamasi bilan yuritiladi.

Harakat tarzi shakllarining tarkibiy qismi bo‘lgan ko‘makchi fe‘llarning grammatik ma‘nolari o‘zlarining asl substansiyasi – fe‘lning mustaqil qo‘llangandagi lug‘aviy ma‘nolaridan qay darajada uzoqlashganligi bilan farqlanib turadi. Ba‘zi ko‘makchi fe‘llarning grammatik ma‘nolari lug‘aviy ma‘nodan uzoqlashmagan bo‘lsa (*boshla*), boshqalarida uzoqlashishning eng chekka nuqtaga yetgan holatini ko‘rishimiz mumkin. Fikrimizcha, ko‘makchi fe‘llar grammatik ma‘nolarining o‘z lug‘aviy ma‘no asoslaridan qay darajada uzoqlashganlik darajasining mutlaq yoki nisbiyligi bilan xarakterlanadi.

Harakat tarzi shakli tarkibidagi ko‘makchi fe‘l grammatik ma‘nosi asos fe‘l lug‘aviy ma‘nosidan maksimal darajada uzoqlashgan bo‘ladiki, bu bog‘lovchi vositalarga mutlaqo bog‘liq bo‘lmaydi. Aksincha,

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi

ko'makchi fe'l o'z lug'aviy asosidan semantik jihatdan maksimal darajada uzoqlashganligi sababli ma'lum bog'lovchi vosita orqali yetakchi fe'lga bog'lanishga xoslanib qoladi. Buni tilshunoslar faqat bir grammatik vosita (ravishdosh shakli) bilan ko'makchi fe'lga bog'lanuvchi ko'makchi fe'llar deb atashlarini ham ko'ramiz [Mengliyev, 2011:426]. Masalan, quyidagi ko'makchi fe'llar birgina morfologik shakl bilan yetakchi fe'lga birika oladi va bu ko'makchi fe'llar o'z lug'aviy asoslaridan maksimal darajada uzoqlashganligi uchun ham faqat bir vosita bilan bog'lanishga "ko'nikma" hosil qilgan: *ber/ver* (yoza *berdi/yoza verdi*), *yoz* (*yiqila yozdi*), *ko'r* (*ayta ko'rma*), *sol* (*kela solib*), *tur* (*yoza tur*), *qol* (*ayta qol*). Shuning uchun ham bunday fe'llar ko'p hollarda yetakchi fe'l bilan qo'shib yoziladi: *yozaverdi*, *yiqilayozdi*, *yozatur*, *aytaqol* kabi. Shu bois bunday shakllarni fe'lning harakat tarzi, aniqrog'i, analitik shakllari deb atashga shubha bilan qaraydiganlar ham bor:

Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'lning lug'aviy ma'nosini modifikatsiya qilish, nutqqa xoslash vazifasini bajaradi. Ko'makchi fe'l yetakchi fe'llarning lug'aviy ma'nosini o'zgartirish, modifikatsiya qilish, nutqqa moslash va xoslash vazifasini bajarishi jihatidan lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar kabi funksional qiymatga ega bo'ladi. Shu sababli yetakchi va ko'makchi fe'l birikuvidan tashkil topgan, "ajralganlik" xususiyatiga ega bo'lganligi uchun analitik fe'l shakli deb yuritiladigan harakat tarzi morfologik ko'rsatkichlari lug'aviy shakl yasovchi ham deb nomlanadi. Demak, *analitik shakl* atamasi ularning shakliy strukturasiga, *harakat tarzi* shakli atamasi esa mazmuniy mohiyatiga nisbatan tanlangan. Masalan, "*Men kitobni o'qib chiqdim*" gapida *chiqdi* fe'li o'zining substansial mohiyatida mavjud bo'lgan hamda izohli lug'atlarda semema sifatida qayd etiladigan "ichkaridan yo'l olish natijasida tashqarida bo'lmoq" lug'aviy ma'nosini yo'qotib, muayyan gapdagi *o'qimoq* yetakchi fe'lining lug'aviy ma'nosini o'zgartirish, ya'ni undan anglashilgan harakatning tugallanganligini bo'rttirish, so'zlovchining o'z xatti-harakatiga munosabatini ifodalash vazifalarini bajarmoqda. O'z tabiatida ham grammatik, ham pragmatik mohiyatlarni mujassamlashtirgan holda nutqqa chiqmoqda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, voqelangan bu pragmatik ma'noda fe'lning o'z substansial asosidagi lug'aviy ma'nosi qaysidir yo'sinda saqlanib qoladi. Umuman olganda, tegishli leksema sememasi grammatik ma'no doirasida "kichraygan", umumlashgan, mavhumlashgan holda nutq yuzini ko'radi.

Ma'lumki, "o'zbek substansial tilshunosligi o'zbek tilining agglyutinatib tabiati va ontologik shakl yasash xususiyatiga tayangan holda grammatik ko'rsatkichlarning yangicha tasnifini berdi. Bunga ko'ra:

- a) lug'aviy shakl hosil qiluvchi;
- b) sintaktik shakl hosil qiluvchi;
- v) lug'aviy-sintaktik shakl hosil qiluvchi farqlandi.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchi – so'z ma'nosini qisman o'zgartiruvchi, muayyanlashtiruvchi qo'shimcha. Masalan, *kitob* so'zida birlik ma'nosi ham (*Bu kitob qiziqarli*), ko'plik ma'nosi ham (*Do'konga kitob keldi*) mujassamlangan. Nutq sharoiti, matn *kitob* so'zidagi birlik yoki ko'plikning voqelanishini ajratib beradi. Shu so'zga *-lar* shakli qo'shilishi bilan u *kitob* so'zida birlik ma'nosini ko'plik ma'nosidan chegaralaydi, ya'ni lug'aviy ma'noni muayyanlashtiradi, toraytiradi. Lekin yangi so'z yasamaydi, so'zni sintaktik aloqaga kiritish uchun xizmat qilmaydi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi, asosan, to'rt yirik so'z turkumi – fe'l (nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'zgalovchi, sintetik va analitik harakat tarzi shakllari), ot (son, kichraytirish-erkalash), sifat (daraja) va sonda (uning ma'no turini hosil qiluvchilar) mavjud bo'lib, qo'llanilishi o'zi mansub so'z turkumi bilan chegaralanadi. Shu boisdan ular tasniflovchi, ya'ni so'zlarni tasniflash chog'ida bir turkumni boshqalaridan ajratuvchi shakl deb yuritiladi"[Sayfullaeva, 2010:158]. Harakat tarzi shakllari fe'l leksemaning lug'aviy ma'nosini modifikatsiya qilish bilan birgalikda, ularning birikuvchanlik-biriktiruvchanlik (valentlik) imkoniyatlariga ham ta'sir qiladi.

Til hodisalariga substansial yondashuv tilning boshqa birliklarida bo'lgani kabi, morfologik shakllarda, xususan, harakat tarzi shakllarida ham valentlik (birikuvchanlik-biriktiruvchanlik)ni ajratishga imkoniyat yaratdi. "Turkiy tilning morfologik shakli asosan affiksatsiya – qo'shimcha

qo'shish usuli bilan yasaladi va turkiy qo'shimcha flektiv tilning morfologik formantidan farqli ravishda yorqin ma'noviy va bu jihatdan leksemaga o'xshash. Chunonchi, *-lar* ko'plik son shaklining umumiy grammatik ma'nosi, «bo'linuvchan noaniq miqdoriy ko'plik» sifatida belgilanar ekan, o'z-o'zidan tushunarliki, *-lar* formantli so'zshakl aniq miqdor ifodalovchi aniqllovchi bilan birika olmaydi. Birikkanda esa, albatta, okkasionallik – g'ayrime'yoriylik sodir bo'ladi. Shuning uchun *yuza kitob*, *o'ninchi yil* kabi birikmaga aniqlanmish ko'plik shaklida kela olmaydi. *Yuza kitoblar* birikmasi o'zbek tili uchun xos emas, *o'ninchi yillar* esa xususiy okkasionallik yoki ixtisoslashgan ma'noga ega. Bundan grammatik shakl so'zning potentsial (lisoniy) valentligini o'zgartirishi - kengaytirishi yoki, aksincha, toraytirishi mumkinligi haqida xulosa chiqara olamiz. Shuning uchun grammatik shakl valentligi va so'zning potentsial (lisoniy) valentligi orasidagi farq grammatik shakl valentligi bilan belgilanadi, degan hukmni ilgari surish mumkin" [Абдузалова, 2008:100-101]. Shu asosda turkiy tillardagi harakat tarzi shakllarining muhim xususiyatlaridan biri bo'lgan asos leksema birikuvchanlik-biriktiruvchanlik imkoniyatlariga e'tibor qaratamiz.

Harakat tarzi shakllari fe'ldan anglashilgan ish-harakatning "tarz" semasini muayyanlashtirganligi sababli bu fe'llarning relyativ valentligiga ta'sir qiladi. Boshqacha aytganda, leksemalarning "tarz" semali leksemalar bilan birikish imkoniyatlarini muayyanlashtiradi [Payrova, 2011]. Misollarga e'tibor qaratamiz:

1. *Men ham doim qishloqda turganimda, mashinani o'rganib olardim.* (H.Naz.)
2. *O'rinda ham gaplashaveramiz, sen juda charchab ketgansan.* (I.Rah.)
3. *Suv endi yerga singmay, muzlab qolgan edi.* (A.Qah.)
4. *Hali dushmanlarimiz tinchigani yo'q, hushyorlikni qo'ldan berding, kallangga solaman deb poylab turibdi.* («Qashq.»)
5. *Hali kelishgani yo'q, o'zim ham xavotir olib o'tiribman.* (A.Qah.)
6. *Quyoshki falakda kezib yuribdi, umrimiz boqiydir, umrimiz boqiy.* (G'.G'.ul.)
7. *Bo'liq yer «tayyorman» degandek ko'pchib yotibdi.* («Qashq.»)
8. *O'zbek qizlari sevgisini aytib qo'ymaydi, bir umr pinhon tutadi.* (Sayyor.)
9. *Bolang uch-to'rt kun qiynaladi, keyin o'rganib ketadi.* (A.Qah.)
10. *Shu atrofda yurgandir, kelib qolar.* (S.Anor.)

Gaplarda qo'llangan harakat tarzi shakllari o'zlari birikib kelayotgan fe'llarning birikish imkoniyatlariga sezilarli ta'sir qilganligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, birinchi jumladagi harakat tarzi shakli (*-ib olardim*) *o'rganmoq* fe'lining valentlik imkoniyatiga quyidagicha ta'sir qilgan. *O'rganmoq* fe'lida harakatning doimiyliги belgisi mavhum. *O'rganmoq* qisqa muddatda ham, uzoq muddatda ham amalga oshishi mumkin: 1. *Men ham doim qishloqda turganimda, mashinani tezda / zudlik bilan / sekin / uzoq vaqt davomida o'rganardim.* Ammo fe'l "tezlikda" degan ma'noga hamohang bo'lgan ma'noni ifodalaydigan harakat tarzi shaklini qabul qilganligi tufayli yetakchi fe'lning harakat sekinlik bilan amalga oshirilishini ifodalaydigan leksemalar bilan birikishi nome'yoriy tus oladi.

Ko'rinadiki, *-ib olmoq* harakat tarzi shakli yetakchi fe'lning valentlik imkoniyatini toraytiradi. Bunday holatni berilgan 2-,3-,9-,10- gaplardagi harakat tarzi shakllarida ham kuzatamiz.

Aksincha, 4-,5-,6-,7-,8-gaplardagi harakat tarzi shakllari o'zlari birikayotgan va shakllantirayotgan fe'l leksema lug'aviy ma'nolarini muayyanlashtiradi va fe'l "sekinlik bilan" semasiga uyg'un ma'noni ifodalaydigan harakat tarzi shaklini qabul qilganligi tufayli yetakchi fe'l harakatning tezlik bilan amalga oshirilishini ifodalaydigan leksemalar bilan birikishi nome'yoriy bo'ladi.

Aytilganlar asosida xulosa qilish mumkinki, harakat tarzi shakllari turkiy tillardagi fe'l lug'aviy ma'nolarini modifikatsiya qiluvchi vositalar sifatida fe'llarning birikuvchanlik-biriktiruvchanlik imkoniyatlariga ham ta'sir qiladi. Leksemalarning valentlik imkoniyatlariga miqdor va sifat nuqtai nazaridan ta'sir qiladi – kengaytiradi yoki toraytiradi. Valentlik imkoniyatlarini kengaytirish yoki toraytirish, albatta, pragmatik vaziyat, so'zlovchining maqsad-muddaosi, muloqot maqsadi kabilar bilan belgilanadi. Harakat tarzi shakllari tarkibidagi ko'makchi fe'llarning lug'aviy ma'noni yo'qotish

darajasi ularning yetakchi fe'l lug'aviy ma'nosiga tobelik darajasini ham ko'rsatadi. Ko'makchi fe'l lug'aviy ma'nosini qanchalik ko'p yo'qotgan, ya'ni asos fe'ldan qanchalik ko'p uzoqlashgan bo'lsa, uning yetakchi fe'l lug'aviy ma'nosiga tobelligi shu darajada kuchayadi.[Paymova. 2019]

Kuzatishlardan ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida bitta ham sof ko'makchi fe'l yo'q. Manbalarda qayd etilishicha, 30 ga yaqin (darsliklarda 25 ta, ba'zan 27 ta) mustaqil fe'l ko'makchi fe'l vazifasida kela oladi: *ber (ver), bil, bit (bitir), bor, boshla, boq, bo'l, yet, yoz, yot, kel, ket, ko'r, ol, sol, tashla, tur, tush, chiq, yubor, yur, o'l, o't, o'tir, qara, qol, qo'y* kabi.

Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, mustaqil fe'l bilan uning ko'makchi fe'l vazifasida kelib, grammatik ma'no ifodalagan holatlaridan omonimlikni qidirish kerakmi yoki ko'p ma'nolilikni? O'zbek tilining turli izohli lug'atlari ko'zdan kechirilganda, mustaqil fe'llarning ko'makchi fe'l vazifasida kelishi ularning ma'nolaridan biri sifatida qayd etiladi, ya'ni arab raqami bilan beriladi. Ammo ko'makchi fe'lning nutqda mustaqil fe'l emasligi, ya'ni yordamchi so'zligi uni mustaqil fe'l doirasidan tashqariga chiqarmaydimi? Shu bilan birgalikda, ko'makchi fe'lning lug'atlarda ifodalangan ma'nosi faqat uning ma'nosi emas, balki ravishdosh shakli bilan birikkan holda – murakkab morfologik shakl sifatida ifodalaydigan ma'nosidir. Demak, *o'qib chiqdi* so'zshaklidagi harakat tarzi shaklining [-b *chiqdi*] ko'rinishida ekanligi uning *chiqmoq* mustaqil fe'ldan tamomila boshqa hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi uslub talabi, so'zlovchi va tinglovchining mental xususiyati, shuningdek, boshqa har xil pragmatik omillar ta'sirida qisqargan holda va ba'zan qo'shib yozilishi ham mumkin: *qo'yib yubor – qo'yvor, ayta ber – aytaver, kela olmadi – kelolmadi*.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasida bir vaqtning o'zida turli modal ma'nolarni ifodalash zarurati natijasi o'laroq ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi mumkin: *aytib berib tur, o'qib berib tura qol, javob bera olmay qoldi*. Bunda yetakchi va ko'makchi fe'lning mavqei nisbiy xarakter kasb etadi, boshqacha aytganda, keyingi ko'makchi fe'l uchun oldingi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi yetakchi fe'l bo'ladi, chunki yetakchi fe'l ham ko'makchi fe'l kabi so'zshakl maqomida o'z mohiyatini namoyon qiladi: *aytib* (yetakchi fe'l) *ber* (ko'makchi fe'l), *aytib berib* (yetakchi fe'l) *tur* (ko'makchi fe'l). Buni "harakat tarzi shakli zanjiri" deyish o'rinli.

Harakat tarzi shakli [fe'l+fe'l] tipidagi qo'shma fe'l va [ravishdosh+fe'l] tipidagi so'z birikmasiga shaklan o'xshaydi. Zero, o'zbek tilshunosligining ilk davrida harakat tarzi shakli ham zohiriy o'xshashlik asosida qo'shma fe'l sifatida qaralgan. Ammo ular orasidagi farqlar bugungi kun tilshunosligiga yaqqol ravshan.

Harakat tarzi shaklidagi har ikki fe'l to'laqonli fe'l mohiyatini saqlab qolganligi tufayli ularning fe'lning birinchi va asosiy kategoriyasi bo'lgan nisbatga munosabati ham belgilidir. Harakat tarzi shaklidagi fe'lda nisbat va bo'lishsizlik ko'rsatkichi ba'zan yetakchi fe'lga, ba'zan ko'makchi fe'lga, ba'zida har ikkalasiga qo'shilaveradi: *aytib qo'yishdi; sotib qo'yma, bormay tur, yozmay turma*. Zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchasi sintaktik shakl ifodalovchi vosita bo'lganligi tufayli va faqat kesim sintaktik pozitsiyasiga xoslanganligi sababli kesim vazifasida kelgan ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasidagi ko'makchi fe'l tarkibida bo'ladi. Faqat fe'llarning juftlashgan holati bundan mustasno bo'lib, mazkur kesimlik kategoriyasi shakli fe'lning har ikkalasida ham bo'lishi mumkin: *tamomlashdi-qo'yishdi*. Bunday holga sabab so'zlovchining ko'makchi fe'l ifodalayotgan ma'noni bo'rttirishga intilishi bo'lib, uning kesimlik ma'nolarini ifodalash vazifasi sustlashadi.

Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish lozimki, harakatning tarzini ifodalashni faqat ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi bilan chegaralab qo'yish uning funksional mohiyatini toraytiradi. Turkiy tillarda harakatning bajarilish tarzi ko'rinishlaridan bo'lgan harakatning kuchli yoki kuchsiz darajasini bildiradigan affiksalar ko'rsatkichlar ham mavjud bo'lib, tadqiqotda ularning ham lingvomadaniy va sotsiopragmatik xususiyatlarini tadqiq qilish ko'zda tutilgan. Ular sirasiga quyidagilarni kiritdik:

1) harakatning kuchsiz darajasini ko'rsatadigan affiksial harakat tarzi shakllari: - (i)msira: *yig'lamsira, kulimsira*; -qira/inqira: *ishonqira, oqarinqira, o'chinqira*; -sh/ish: *to'lish, qizish, oqarish*; -q/iq/k/ik: *tutaq, toliq, junjik, ko'nik*;

2) harakatning kuchli darajasini ko'rsatadigan affiksial harakat tarzi shakllari: - (a)la: *quvla/quvala, ishqala, savala, siypala, cho'qila, chayqala, siltala, opichla*; -qi/g'i: *yulqi, sizg'i, to'zg'i, bijg'i*; -chila: *tipirchila, terchila*; -a: *bur – bura, quvon – quvna, urin – urna*; -gila/kila/qila/g'ila: *yugurgila, titkila, tepkila, chopqila, turtkila, tortqila, ezg'ila, cho'zg'ila*; -ga/ka/qa: *surga, surka, chayqa*.

Demak, fe'lning harakat tarzi shakllarini lingvistik asosda ikki guruh (analitik harakat tarzi shakllari va sintetik harakat tarzi shakllari)ga bo'lib tahlil qilish asosida lingvomadaniy, sotsiopragmatik imkoniyatlarini ochish maqsadga muvofiqdir.

Foydaanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasallishining nazariy masalalari. –T.: Fan, 2009.
2. Hojiyev A. Fe'l monografiyasi. –T.: Fan, 1973
3. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. –T.: O'qituvchi, 1985.
4. Mengliyev B. Lisoniy sistema yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar: filol. fan. dokt. ... dis. –T.: 2002.
5. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: Fan va texnologiya, 2009.

Pretsedent nomlar intertekstual birlik sifatida Precedent names as intertextual units

O'rinova Zarifa Jumanazar qizi*

Annotation: *in this research work as the object of research we studied intertextuality and its introduction into scientific circulation, types of intertextual units, the manifestation of precedent names as intertextual units, the functional function of precedent names in the poems of E.Vahidov*

Keywords: *Intertextuality, Intertextual units, precedent names, allusive name, Y. Kristeva, A. Vohidov.*

Ma'lumki, XX asrga kelib barcha sohalar kabi tilshunoslik va adabiyotshunoslik ham butun dunyoda rivojlana boshladi va ushbu fanlar doirasida chuqur tadqiqotlar, badiiy matnni keng tahlilga tortish amalga oshirildi. Bu izlanish va tahlillar natijasida fanga intertekstuallik tushunchasi kirib keldi. Intertekstuallik atamasi birinchi bo'lib 1967-yilda fransuz olimasi Y. Kristeva tomonidan "Baxtin, so'z, dialog va roman" [Kristeva, 1967: 239.] risolasida ilmiy termin sifatida ishlatilgan. Olima intertekstuallik hodisasi asosan ilmiy va badiiy matnda uchrashini ta'kidlab, ko'proq badiiy matnda intertekstuallik tamoyiliga urg'u beradi [Xomidova, 2021]. Intertekstuallik bu – matn ma'nosining boshqa matn orqali shakllanishidir [Intertextuality (2015)].

Intertekstuallik, inter-o'rtasida, orasida, tekst-matn so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, ya'ni matn ichida matn kelishini nazarda tutadi. Matnlar orasida nafaqat butun bir matn, balki boshqa bir matnga ishora qiluvchi birliklar (pretsedent nomlar) ham uchraydi. Mana shu hodisalar jamlanmasi dunyo tilshunosligida intertekstuallik deb yuritilmoqda va tadqiq qilinmoqda.

O'zbek tilshunosligida ham intertekstuallik va uning turlari o'rganilib kelinmoqda. Badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etgan M.Yo'ldoshev pretsedentlikni intertekstuallikning ichiga kiruvchi hodisa sifatida tadqiq qilib, intertekstuallik hodisasiga

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Lingvistika yo'nalishi magistranti

quyidagicha ta'rif beradi: "Muayyan badiiy matn tarkibida o'zga matnlarga dahldor unsurlarning mavjudligi shu matnning intertekstualligidir [Yo'ldoshev, 2009].

D.Xudoyberganova "Badiiy matnning antroposentrik tadqiqi" nomli doktorlik dissertatsiyasida ham intertekstuallik xususida ayrim mulohazalar keltiradi. Tilshunos o'zining ilmiy ishida pretsedent matnlarni intertekstuallikni hosil qiluvchi asosiy birliklar sifatida baholaydi [Худойбергано́ва, 2010:129-154].

Har qanday badiiy matnni intertekstuallik tamoyili asosida tahlil qilar ekanmiz, intertekstuallikning pretsedent nomlar, sarlavha, iqtibos va epigraf kabi turlariga ham alohida e'tibor qaratamiz. Biz ushbu tadqiqotimizda intertekstuallikning pretsedent nomlar turini tahlilga tortamiz va she'riy misralardagi funksional vazifasiga alohida e'tibor qaratamiz.

Tilshunoslikda muayyan til sohiblariga yaxshi tanish bo'lgan va ularning lisoniy xotirasida saqlanadigan, nutqiy faoliyatida qayta-qayta murojaat qilinadigan shaxs nomlari, barqaror so'z birikmalari, jumla hamda matnlar pretsedent birliklar sifatida qayd etiladi [Красных, 1997: 5-12; Караулов, 1987; Маслова, 2001: 208]. Demak, muayyan tildagi mashhur tarixiy shaxslar, joy nomlari, asar qahramonlari kabilar pretsedent nomlar hisoblanadi. Ko'plab tilshunos olimlar pretsedent nomlarda mashhurlik va ramziylik xususiyati, albatta, bo'lishi lozim deya ta'kidlaydilar. Shuningdek, pretsedent nomlarni allyuziv nom sifatida talqin qiladilar. Masalan, ustoz shoir Erkin Vohidovning "Ona tilim o'lmaydi" she'rida quyidagi pretsedent nomlar qo'llaniladi:

*"Ey voiz, pastga tushgin,
Bu gap chiqdi, qayerdan!"*

Navoiy bilan Pushkin

Turib keldi qabrdan. [E.Vohidov, 2017: 104]

Ushbu misralarda Navoiy va Pushkin pretsedent nom bo'lib, turk-millatlarning buyuk shoiri Mir Alisher Navoiy va rus millatining shoiri Pushkinga ishora qilyapti. Pretsedent nomlarni intertekstuallikning bir turi sifatida talqin qilar ekanmiz, yuqoridagi misralarda shoir Navoiy va Pushkin nomini shunchaki tilga olmaydi. Kitobxonga Navoiyning turkiy tilni yuksak darajaga ko'tarish maqsadida qilgan ishlarini, turkiy tilning boshqa tillardan hech qanday kamchiligi yo'qligini, turkiy tilda ham buyuk asar namunalarini yarata olish imkonini mavjudligini o'z asarlari bilan isbotlaganligini, tom ma'noda Navoiy tilimiz himoyachisi bo'lganligini eslatib qo'yadi. Pushkinning ham rus tilida go'zal asar namunalarini yaratib, rus tilining himoyachisi sifatida o'quvchi xotirasiga gavdalandiradi. E.Vohidovning ushbu "Ona tilim o'lmaydi" she'rida yana bir qator pretsedent nomlar uchraydi. Masalan, Dante, Shiller, Bayron, Firdavsiy, Balzak, Tagor, U.Xayyom, Neruda, Lorka va Fuzuliy. Shoir ushbu dunyoga mashhur buyuk shaxslarning har xil millat vakili, turli til egalari sifatida o'z tillarini himoya qilayotganliklarini o'quvchi tafakkurida shakllantiradi.

Shoirning "Debocha" she'rining misralaridan birida ham pretsedent nom qo'llaydi:

Ey munaqqid, sen g'azalni

Ko'hna deb kamsitmagil,

*Sevgi ham **Odam Atodin***

Qolgan inson qonida [E.Vohidov. 2017. 104.].

Bu yerda Odam Ato pretsedent birlik bo'lib, lisoniy shaxs xotirasida yer yuzidagi dastlabki odam ekanligiga, dunyodagi barcha insonlar Odam Atodan tarqalganligi haqidagi rivoyatga ishora qilyapti.

E.Vohidov ijodiga nazar soladigan bo'lsak, yana bir qator pretsedent nomlarning intertekstual birlik vazifasida qo'llanganligiga guvoh bo'lamiz. Birgina "O'zbekim" qasidasida, o'nlab pretsedent nomlarni uchratamiz. Ular orasida faqatgina shaxs nomlari emas, o'rin-joy, tog' nomlari ham qo'llanilgan. Masalan, Pomir, Tiyonshon, O'rxun xati, Qaysari Rum. She'riy matnda keltirilgan ushbu pretsedent nomlar matnni to'liq idrok qilish imkonini beradi. Har bir lisoniy shaxs ongi va tafakkuri bilan bog'liq ushbu pretsedent birliklarni aniqlash, idrok etish va atroflicha tahlilga tortish yangi tadqiqotlar uchun qiziqarli ma'lumotlar beradi.

V.V. Krasnix pretsedent nomlarni ijtimoiy, milliy va universal pretsedent nomlar turlariga ajratish fikrini ilgari suradi [Красных. 1998:19]. Milliy pretsedent nom deganda, sharq xalqlari lingvomadaniyatiga oid bo‘lgan mashhur shaxs va joy nomlarini, universal pretsedent nomlar deganda esa Yevropa, ya’ni g‘arb lingvomadaniyatida mashhur bo‘lgan, butun dunyo uchun mashhur bo‘lgan pretsedent nomlar nazarda tutiladi. E.Vohidov she’riyatida pretsedent nomlarning har uch turini ham uchratish mumkin. Xususan, shoirning “Shoir umri” she’rida shunday misralar mavjud:

*“Mana, men **Lermontov** yoshiga yetdim,
Bir shoir umrini yashadim chindan”.
Qancha qog‘ozlarning boshiga yetdim
Va lekin **Lermontov** chiqmadi mendan.*

Shoir yuqoridagi misralar orqali Lermontovning juda iste’dodli, qalami o‘tkir shoir bo‘lganligi haqidagi ma’lumotni o‘quvchiga eslatib qo‘ymoqchi bo‘ladi.

“Ona tilim o‘lmaydi” she’rida ham Dante, Shiller, Bayron, Firdavsiy, Balzak, Tagor, U.Xayyom, Neruda, Lorka va Fuzuliy kabi butun dunyoga mashhur shaxslarning nomini universal pretsedent nom sifatida keltirgan.

Hozirgi kunga kelib shoirlarimizning ijod namunalarining asl mazmunini anglash uchun intertekstual birliklarning, aniqrog‘i uning bir turi bo‘lgan pretsedent nomlarning o‘rni kattadir. Demak, o‘zbek she’riyatidagi intertekstual birliklarni aniqlash va ularni idrok qilgan holda tahlilga tortish tilshunosligimiz uchun muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kristeva J. Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman Texte. / J. Kristeva // Critique, 1967.
2. Xomidova M. “Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik” Diss. – T., 2021.
3. Intertextuality (2015). Online Etymology Dictionary. Dictionary.com website: <http://dictionary.reference.com/browse/intertextuality>
4. Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований / Язык, сознание, коммуникация. Вып. 2. – М., “Филология”, 1997.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., Наука, 1987.
6. Худойбергенова Д. Бадий матнинг антропоцентрик таъқиқи. Фил. фан. доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2010.
7. Маслова В. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М., Academia, 2001.
8. E.Vohidov. “Inson”, “O‘zbekiston”. – T.: 2017,
9. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность. – М., 1998.

Lisoniy shaxs intellektual xususiyatlarining badiiy matnda aks etishi (Ulug‘bek Hamdam asari misolida)

The image of linguistic personality’s intellectual features in fiction (the novel “father” by Ulugbek Hamdam comes under review)

Saatova Surayyo Ismoilovna*

Annotation: *This article discusses the expression of the linguistic personality concept and the categorization of linguistic personality types in fiction. The novel “Father” by Ulugbek*

* Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti 2-bosqich magistranti saatovasurayyo0@gmail.com

Hamdam comes under review as an example to consider about the portrait of linguistic personality and the image of linguistic personality's intellectual features in fiction.

Keywords: language personolality, linguistic entitiy, linguistic ability, intellectual type, speech, text.

Tilshunoslikda matn yaratilishi, matnda til egalari shaxs xususiyatlarining aks etishi muammosini o'rganishga bo'lgan qiziqish tilni lingvopersonologik aspektda tadqiq etish zaruratini yaratdi. Har qanday muloqot matnidani tildan foydalanuvchi, unga o'z ta'sirini o'tkazuvchi va nutqni qabul qiluvchi shaxsni ajratish mumkin. Nutq tuzuvchi va nutqni idrok etuvchi shaxs lisoniy shaxs hisoblanib, u lingvopersonologiyani asosiy obyekti hisoblanadi.

Y. N. Karaulov lisoniy shaxs tilda (matnda) lison vositasida o'z ifodasini topadigan shaxsdir. U insoniy birliklar vositasida xususiyatlari qayta shakllantirilgan shaxsdir deb ta'riflaydi. Tilshunos olim Sh. Safarov Y. N. Karaulovning ta'rifiga, quyidagicha munosabat bildiradi: Matn lisoniy shaxsning lisoniy- tafakkur qobiliyatining alohida ko'rinishda faollashuvi natijasi, mahsuli sifatida qaralishi kerak. Bunda lisoniy- mental birlik sifatida qaraladigan olam lisoniy manzarasining har bir ko'rinishi lisoniy shaxsning lisoniy tafakkuri yo'nalishini belgilovchi hodisaga aylanadi. Olam lisoniy manzarasining har xil ko'rinish olishini aniqlash uchun turli til sohiblari tomonidan yaratilgan matnlarni chog'ishtirish lozim bo'ladi. Bu esa matnni shaxsning lisoniy qobiliyati mahsuli, boshqacha aytganda, persomatn sifatida ajratish imkonini beradi.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tili imkoniyatlarini namoyon etuvchi nutq egalarining lisoniy shaxsi, uning tiplarini ajratish, lisoniy shaxsning o'zbek tili egalariga xos jihatlari yaratish, milliy lisoniy shaxs portretini chizish hozirgi kunning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Qator tadqiqot ishlaridan ma'lum bo'lishicha, lisoniy shaxs shunchaki tilni egallagan til sohibi emas, u nutqi orqali egallagan tilning imkoniyatlarini namoyish etishi bilan birga, shaxs sifatidagi o'z belgilarini ham ko'rsata oluvchi shaxsdir. Lisoniy shaxs muloqot jarayonidagi ishtirokida, til bilimi, nutq yaratish va uni idrok etish ko'nikmasi, jamiyat a'zolarining til tajribasi, nutq yaratish mexanizmlarini namoyon etuvchi insondir. Lisoniy shaxs xususiyatlarini o'rganishda lisoniy shaxs tiplariga ajratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Badiiy asar ijodkor lisoniy qobiliyatining yaratuvchanlik imkoniyatini yuzaga chiqaruvchi adabiy manbadir. Badiiy asarlarda ijodkorning tashqi olam haqidagi tasavvurlari, kechinmalari, ruhiyati, qarashlari yuzaga chiqadi. Ijodkor badiiy matnda o'z lisoniy qobiliyatini namoyish qiluvchi lisoniy shaxs maqomini egallaydi.

Nutqida shaxsiga xos sifatlarni namoyon etishiga ko'ra nutq egalarining qaysi sheva vakili ekanligini aks etuvchi lisoniy shaxs tiplari ham ajratiladi. Ma'lumki, shevaga ko'ra farqlanish nutqning muhim belgisidir. Ayniqsa, so'zlashuv nutqida shevaga xos belgilar yorqin ko'zga tashlanadi. Badiiy matnda til egalarining nutqida qo'llangan sheva materiallari asosida uning qaysi sheva egasi ekanligini aniqlash mumkin. Ulug'bek Hamdamning "Ota" romanidagi quyidagi nutq parchasini tahlil qilamiz:

- Toshdomla nima derkin endi?
- Kecha kirgamman oldilariga. Bo'ladi, o'n kun qatniysan, dedila.
- Keyin-chi?
- Nima keyin? Ukam o'z ixtiyori bilan merosdan voz kechadi. Shunaqqip berishga kelishdu.
- Kelishdik?
- Ha, kelishdu. To'g'ri, biroz qimmatroqqa tushvomman. Mayli-de, manga qovotgan meros oldida bu nimayam bo'lardi.
- Ukeyizi boshqa yashaydigan joyi bormi?
- Topvoladi, - bepisand javob berdi barzangi.
- Topvoladi? Hayron bo'lib soradi Polat.
- Tegi baqvat ukammi. Qaynatasi kottakon, bagriga olvoladi.
- Achinmaysizmi?

- U-chi? U manga achinvottimi? Shundo qaynatasi bo'bturip, okasi bilan hovli talashvotti -ku uyalmiy.

- Vijdoniz yo'q ekan! – dedi suhbatdoshining ko'ziga tik qarab Po'lat

Ushbu nutq parchasida qo'llangan dedila, qovotgan, kelishdu, tushvomman, achinvottimi, talashvotti-ku birliklari nutq egasining Toshkent shevasi vakili ekanligini anglatadi

Badiiy matnda lisoniy shaxs intellektual xususiyatlarini tahlil qilishda uning qaysi millat vakili ekanligini ham aniqlash imkoni beradi. Muayyan millatga xoslik, avvalo, shaxs egallagan milliy til orqali namoyon bo'ladi. Millatga xos belgilar til egasining nutqida namoyon bo'lgan milliy – madaniy qadriyatlar, mentalitet, milliy ong va dunyoqarash orqali estralingvistik usulda yuzaga chiqsa, nutqda qo'llangan ekvivalentsiz leksika, milliy persedent birliklar, o'ziga xos o'xshatishli qurilma va iboralar lingvistik usulda bevosita nutq egasining millatini ko'rsata oladi.

Azayimxonimdan o'rgilay, damini o'tkirligini-chi! Folbinimdan aylanay birpasda topdi-qo'ydi!..

Xudoyim ko'nglimga solgan-da!..

Suyunchini kattasini tayyorlab qo'yavering endi! O'giloy azayimxon bilan yangi chiqqan To'xtasin folbinlarga atab keldim!

Xayriyat, Parvardigorga aytganimiz bor ekan, xayriyat! Yo'qsa, To'lqin mirob naq o'takamni yorgan edi, Po'latxon!

O'shanchun sizga , doim aytib yuraman-da, Po'latjon folga ishonmasayz ham folsiz yurmang, dam soldirishni esa kanda qilmang, deb!

Sevinch qizim, nuri diydami, seni dunyolarga alishmayman! Sen uchun mol-u davlatim nima bo'пти, shirin jonimni uzib berishga tayyorman! .. bir shohdor qo'chqor atab keldim! Ikki qora ko'zingdan sadaqa!

O'shbu parchada ifoda etilgan milliy urf -odat, an'analar (er va xotin bir birini farzandining ismi bilan chaqirishi, yoki suyunchi so'rash holatlari) nutqning milliy xoslanganligini ko'rsatadi. Shuningdek nutq egasi tomonidan qo'llangan boshqa tillarga tarjima qilinmaydigan damini o'tkirligi, naq o'takamni yordi, nuri diydami, ikki qora ko'zingdan sadaqa kabi birliklar ham nutqning milliy xoslanganini, ya'ni o'zbek millatiga mansub lisoniy shaxs intellektual xususiyatlarini aks ettirgan.

Lisoniy shaxs tiplari insonnig yaratgan nutqi orqali belgilanar ekan, bunday nutqda unga xos sifatlarning namoyon bo'lishi lisoniy shaxs tiplarini belgilashda muhim o'rin tutadi. Hatto nutq egasining xarakter xususiyati, muloqot jarayonida tanlagan nutqiy ta'sir ko'rsatish usuli kabilar asosida ham lisoniy shaxs intellektual xususiyatlarini aniqlash mumkin. Jumladan, Po'lat va Nikitaning quyidagi suhbatidan nutq egalarining xarakter xususiyatlari, muloqot jarayonida tanlagan nutqiy ta'sir ko'rsatish usullarini yaqqol ko'rishimiz mumkin:

Urushda nima arzon ekan? Urushda jon arzon ekan! Urush degani inson hayoti bilan o'ynashish degani ekanmi?..

- Loaqal bitta ezgu ish qildik.

- Urushda odam o'ldirmaslikni epladik.

- Ha...

- Katta urushda kichkina tinchlik o'rnatdik.

- Boshqa tomondan qarasang, o'sha yigitcha erta indin tuzalib ketib, bizni ta'qib qilishi, hatto otib o'ldirishi mumkin.

- Vaziyatlar o'zgarganda doim shunaqa bo'ladi ozi. Aytishadiku - ku, suv ko'tarilganda baliqlar chumolilarni yesa, suv chekinib daryolar tubi ko'rinib qolganda, chumolilar baliqlarni yeydi, deb.

- Unda nega bu ishni qildik?

- O'zimiz uchun.

- Odam bo'lib qolishimiz uchun, de.

- Balki shundoqdir.

Yoki Onasining: Jim bo'l Po'lat! Begona yurtlarda nima qilganing bu! – degan so'zlariga - Qanaqa begona yurt, aya! O'zimizni yurt-ku, bu yer ham - deb bergan javobidan kitobxon dastlab qahramonning mard, tanti o'g'lonligini payqasa, asar davomida Po'latning urush qatnashchisi, yurt uchun jang qilgan, qon kechgan, vatanparvar shaxs ekanligini va Po'latdek yigitga aynan mana shunday javob munosib ekanligini anglaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, kitobxonlar ko'nglidan joy olgan sevimli yozuvchi Ulug'bek Hamdamning asalaridagi qahramon va personajlarning nutqini tahlil qilish, intellektual xususiyatlarini aniqlash, lisoniy shaxs tiplarini ajratishda yozuvchining lisoniy shaxs sifatidagi portreti yaqqol gavdalanadi. Ijodkor o'z asarlarida tildan shunchaki foydalanuvchi shaxs sifatida emas, til orqali o'z shaxsiy sifatlarini namoyon etuvchi, tilni saqlovchi va kelajak avlodga yetkazuvchi, unga milliy- madaniy, etnik belgilarni singdiruvchi lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Safarov. Sh. Tarjimonning lisoniy shaxs sifatida bajaradigan faoliyati / Xorijiy filologiya. 2018. №3
2. Lutfullayeva D., Xudoyberganova D., Tilshunoslikda lisoniy shaxs muammosi / O'zbek tili va adabiyoti. 2017. №6.
3. Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Л., 1984;
4. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, филологии, искусства. – М.: Наука, 1985.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., Наука, 1987.
6. Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Язык. Поэтика. Сб. науч. тр. Моск. линг. университета. – М., МГЛУ, 1996.

Muloqotda nonverbal sinonimiyaning ifodalanishi Expression of nonverbal synonymy in communication

Polvonova Bashorat Mirobijonovna*

Annotation: *In this article, the relationship of paralinguistics with verbal expressions and its synonyms are given with evidence. Here, the advantages of nonverbal synonyms over their verbal version are shown with examples from the literature.*

Keywords: *paralinguistics, verbal, nonverbal, respondent, correspondent, psycholinguistics, linguoculturology, linguacountrynology, vocal organs, ornithologist and others.*

Tilshunoslik fani bugungi kunda tilning barcha sohalarida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritmoqda. Tilda bir qator yangi yo'nalishlarning maydonga kelishi (matn tilshunosligi, kompyuter lingvistikasi, psixolingvistika, matematik lingvistika, sotsolingvistika va boshq.) va ularni tadqiq etish bilan bog'liq holda yaratilgan ilmiy tadqiqotlarning ko'lami ham bundan dalolatdir.

Matn tilshunosligi verbal vositalarni o'rganar ekan, ularga doimo yondosh qo'llanuvchi nonverbal vositalarni ham tahlil qiladi. Bu nonverbal (paralingvistik) vositalar og'zaki matnlarda mimika, ta'na a'zolari harakati va ovoz ohangi bilan ifodalansa, yozma matnlarda nonverbal vositalar so'zlar orqali beriladi. Noverbal vosita bilan berilgan mazmun verbal vosita ifodalagan mazmundan kuchliroq va ta'sirliroq bo'lgani uchun ularni o'rganishga alohida ishtiyoq va talab paydo bo'ladi. Noverbal vositalarni o'rganish bundan bir qancha vaqt ilgari XX asrning 30-yillarida boshlangan. "Biz vokal organlarimiz bilan gaplashamiz, lekin butun vujudimiz bilan

suhbatlashamiz ... Paralingvistik hodisalar og'zaki til bilan bir qatorda paydo bo'ladi, u bilan o'zaro ta'sir qiladi va u bilan birgalikda umumiy aloqa tizimini ishlab chiqaradi ... Paralingvistik xatti-harakatni o'rganish - suhbatni o'rganish: paralingvistik elementlar hisobga olinmasa, og'zaki tilning nutqiy qo'llanilishini to'g'ri tushunish mumkin emas "deb yozgan edi ingliz psixologi Devid Aberkrombi [Devid Aberkrombi, 2012:8]. Olamda so'zsiz muloqot bo'yicha yangi mutaxassislar paydo bo'lishdi. Bu mutaxassislar qush va parandalarni kuzatib, ma'lumot yig'uvchi ornitologlar kabi, atrofdagi odamlarni kuzatib ular tomonidan berilayotgan turli belgilarni tahlil etib ma'lumot to'pladilar. So'zsiz muloqot mutaxassisi insonlarni har qanday sharoitda, turli vaziyatlarda kuzatish mumkin. Eng muhimi odamlar uchun bir-birlari bilan muloqatda bo'lish imkoniyati bo'lsa bas. Chunki kuzatish predmeti bo'lib odamlarning xatti-harakatlari xizmat qiladi. Bunday kuzatishlar mutaxassis uchun atrofdagilarni yaxshiroq tushunish, o'z-o'zini chuqurroq anglash va olingan ma'lumotlar asosida atrofdagilar bilan bo'layotgan munosabatlarni samarali bo'lishini ta'minlaydi.

"Ma'lum bir tilni o'quvchi yoki talabaga o'rgatayotganda u xalqning o'ziga xos muomala madaniyatini, urf-odatini va imo-ishoralarni ham o'rgatuvchi «Lingvoo'lkashunoslik» («Lingvostranovedeniye») hamda «Lingvomadaniyatshunoslik» («Lingvokulturologiya») fanlari maydonga keldi. Mazkur sohalarning o'rganish ob'yektlaridan biri ma'lum bir xalq orasida tarqalgan imo-ishoralardir. Imo-ishoralarni o'rganadigan «lingvoo'lkashunoslik» va «lingvomadaniyatshunoslik»ning tarkibiy qismi «paralingvistika»dir" [Nurmonov, 2008: 234] deb izoh bergan edi paralingvistikaga olim A.Nurmonov.

Mashhur ingliz yozuvchisi Jonatan Svift o'zining "Gulliverning sayohatlari" asarida Laputudagi "Lo'ttibozlar akademiyasi"da ahmoqona "ilmiy" loyihalar ishlab chiqilishini aytib, u yerdagi tilshunoslarning nutqiy faoliyatning yangi ko'rinishini o'ylab topishganini yozadi: "Ushbu loyiha muallifi buning salomatlik va vaqtini tejash uchun nafi kattaligini asosiy dalil qilib ko'rsatdi. Chunki, so'zlarni talaffuz qilish bo'g'iz va o'pkaning toliqtiradi, demak, umrni ham qisqartiradi. So'zlar faqat narsalarning nomini bildiradigan bo'lgach, kishilar zarur fikr va istaklarini izhor qilish uchun qo'l keladigan narsalarni ko'tarib yurishgani ma'qul" [Jonatan Svift, 1988:65]. Bu ixtiro natijasida qoplarida juda katta yuk bilan yurishadi va muallifning istehzoli kulgisiga sabab bo'ladi. Bu bilan Svift hech bir aloqa vositasi verbal vositalardek qulay va mukammal emasligini ta'kidlamochi bo'ladi. Lekin biz ushbu tadqiqot ishimizda leksik-verbal vositalarning fikrni ifodalashdagi o'rni boshqa barcha vositalardan muhim ekanligini inkor etmagan holda paralingvistik- noverbal vositalarning ham aloqa-aralashuv jarayonida muhim vositalardan biri ekanligini isbotlamochimiz va ularning kontekstual sinonimiyasini ko'rsatib o'tamiz.

G.V.Kolshanskiy fikricha, paralingvistik vositalar sub'yektning verbal (so'zli) kommunikatsiyasining chala tomonlarini to'ldiradigan kommunikativ podsystemadir. Ikkinchi guruhdagilar esa faqat nutqni kuzatib boradigan har qanday so'zsiz kommunikatsiya vositalarini paralingvistika ob'yekti hisoblaydilar. [Nurmonov, 2008: 238]

Psixolingvistlarning aniqlashicha, muloqot qilish uchun tildan foydalanish jarayoni nutqiy faoliyat bo'lib, xususan, Farmonovskiy shunday fikr bildiradi: "Respondent (so'zlovchi) krespondentga (tinglovchiga) o'z fikrlarini 7 % ni so'z bilan, 38 % ni ohang bilan, 55 % ni imo-ishoralar bilan bayon qiladi" [Farmonovskiy, 1993:78]. Ko'rinib turibdiki, psixolingvistikada noverbal vositalarga, ayniqsa ohangga, katta e'tibor qaratilyapti. "Til va ma'nodan ko'ra ohang kuchli" [Jinkin, 2006: 98] deb yozgan edi tilshunos olim V. Jinkin. Demak, paralingvistik vositalarni muloqotning ajralmas qismi, nutqni to'ldiruvchi va shakllantiruvchi muhim omil deb qabul qilish kerak.

Pantomima va xareografiyada yuz va tana harakatlari bilan noverbal nutq amalga oshiriladi. Bu harakatlar ko'pincha hamma tillarda so'zlashuvchilar va har xil madaniyat egalariga bir xilda tushunarli va ta'sirli kechadi. Eslang, kino hali ovozlashtirilmagan davrda tomoshabinlar kadr ostidagi titrdan ko'ra qahramonlarning yuz ifodasi va harakatlari orqali voqeani yaxshiroq idrok etishgan. Shuning uchun ham jahonning mashhur kinorejissori Charli Chaplin kino ovozlashtirilganda ham undan foydalanmadi. Uning oq-qora tasvirdagi ovozsiz kadrlari hamon

hammani hayratga solib kelmoqda. Buning sababi ulardagi mimikaning va harakatlarning verbal vositalardan ko'ra ko'proq ma'no ifodalashidir.

Psixologik ta'sir bu turli vositalar yordamida insonlarning fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsata olishdir. Psixologik ta'sirning uch vositasi ajratiladi:

1. Verbal ta'sir – bu so'z va nutqimiz orqali ko'rsatiladigan ta'sirimizdir. Bunday asosiy vositalar so'zlar hisoblanadi. Nutq so'zlashuv o'zaro muomala jarayoni bo'lib, uning vositasi so'zlar hisoblanadi. Monologik nutqda ham dialogik nutqda ham kishi o'zidagi barcha so'zlar zahirasiidan foydalanib, eng ta'sirchan so'zlarni topib sherigiga ta'sir ko'rsatishni xohlaydi.

2. Paralingvistik ta'sir – bu nutqning atrofidagi nutqni bezovchi, uni kuchaytiruvchi, bezovchi yoki susaytiruvchi omillar. Bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalanayotganligi, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan harakatlar, nidolar kiradi. Shunga qarab, do'stimiz bizga biror narsani va'da berayotgan bo'lsa, biz uning qay darajada samimiyligini bilib olamiz.

3. Noverbal ta'sirning ma'nosi "nutqsiz"dir. Bunga suhbatdoshlarning fazoda bir-birlariga nisbatan tutgan o'rinlari, holatlari (yaqin, uzoq, intim), qiliqlari, mimika, pantomimika, qarashlar, bir-birini bevosita his qilishlar, tashqi qiyofa, undan chiqayotgan turli signallar (shovqin, hidlar) kiradi. Ularning barchasi muomala jarayonini yanada ko'chaytirib, suhbatdoshlarning bir-birlarini yaxshiroq bilib olishlariga yordam beradi.

Nolisoniy vositalar bir qancha turlarga bo'linib, asosan, og'zaki nutqda, qisman yozma nutqda ifodalanadi. Bu vositalarni nutq uslublari bo'yicha ko'rib chiqsak, so'zlashuv uslubida keng foydalaniladi, rasmiy va ilmiy uslublarda deyarli foydalanilmaydi, publisistik (ommabop) uslubning intervyu va reportaj janrlari, shuningdek, televideniye va radio suhandonligida ham yetarlicha ishlatiladi. Badiiy uslubning hamma turlarida: nasr, nazm, ayniqsa, dramaturgiyada ko'p foydalaniladi. Nolisoniy vositalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ovoz (ya'ni darak, so'roq, buyruq ohang, baland, past, tez sekin tembr kabi).

2. Yuz mimikasi (jiyinish, taajjub, kulish, xo'mrayish, qizarish, bo'zarish, iztirobdan qiyshayish va b.).

3. Ko'z tili (termulish, imlash, hayratdan katta ochish, ko'z qisish va b.).

4. Qo'l harakatlari (siltash, ko'tarish, duoga ochish, silash va b.).

Tana harakatlari (qaltirash, silkinish, irg'ishlash, otilib borish va b.).

Nolisoniy vositalarning eng muhim turi ovozdir.

"Ovoz dinamikasi xususiyatlari quyidagi bir qator o'zgarishini o'z ichiga oladi: balandlik, temp, balandlik o'zgarishi, uzluksizlik va boshqalar. ... So'zlovchi hayajonlanganda yoki g'azablanganda (yoki ba'zi holatlarda, shunchaki g'azabni simulyatsiya qilganda va shu sababli, har qanday maqsadda ataylab yolg'on ma'lumot tarqatishda) balandroq va g'ayritabiiy balandlikda gapirishga moyilligini kuzatish mumkin." deb yozadi Jon Lyons. Ovoz ohangi, gapirganda pauzalar va nafasni boshqarish usuli ovozga oid paralingvistik elementlardir. Mutaxassislar tan olgan fonetik modifikatorlar: jimjitliklar, pauzalar, kvazeksik elementlar va ovoz ko'rsatkichlari hissiy yoki fiziologik reaksiyani aks ettiradi. Ingliz linqvopsixologi Dan Xerli ta'kidlashicha, ovoz va uning paraverbal belgisi bo'lgan **ohang** tovushning ba'zi bir jismoniy xususiyatlarini ta'kidlashi, suhbatdoshning kayfiyatini ochib berishi mumkin. Ushbu turdagi ma'lum paralvatsionistik elementlarni tanlash odamga o'z hayratini yoki baxtini bildirishga imkon beradi. Kulish yoki xo'rsinish xabarga ham ta'sir qiladi. Ba'zi hollarda, bu belgilar ongsiz ravishda chiqariladi, lekin ko'pincha ular shaxs tomonidan maqsadga muvofiq ishlatilishi mumkin.

Nutqda har bir kishi o'z fikrini turli ohangda bildirishi mumkin. Masalan, "Hmm" ovozi shubha bildirish yoki rozilik berish kabi ikki xil ma'noni bildiradi. Ba'zi ohanglar barcha madaniyatlar uchun umumiy bo'lsa (so'roq, buyruq ohangi va b.), ba'zilari esa ayrim etnik madaniyatlarga xos bo'ladi. Shu sababli, ba'zi kommunikativ kontekstlarda ular foydali bo'lmasligi mumkin.

Nolisoniy vositalarning badiiy adabiyotda ishlatilishi alohida e'tiborga molik hodisalardan hisoblanadi.

– Bas! –usta **kaftini uning tizzasiga qo'ydi**. – Qancha sandiq lozim deding?

– O'n besh-yigirma sandiq bo'lsa kifoya.

– Qachon tayyor bo'lmog'i kerak?

– Qanchalik tez bo'lsa, nur ustiga a'lo nur! – dedi Qalandar va **xurjunga imo qilib** qo'shib qo'ydi:

– Tillani ayamasmiz, otaxon!

“Tilla” so'zini eshitgan chol **ijirg'anib yuzini burishtirdi**” [Yoqubov, 1989:134]

(Odil Yoqubovning “Ulug'bek xazinasi” asaridan)

Parchadan ajratib ko'rsatilgan **kaftini uning tizzasiga qo'ydi** deb izohlangan harakat temirchi Temur boboning buyurtmachi Qalandarga o'zini yaqin olishi, samimiy munosabatini ifodalaydi. Qalandarning **xurjunga imo qilishi** esa u yerda pul (tilla) borligini, xizmatga to'lash uchun mablag' mavjudligini ko'rsatishga xizmat qilgan. Temur boboning **ijirg'anib yuzini burishtirdi** birikma bilan ifodalangan harakati samimiy do'stlik va mardlikni har qancha tilladan ustun qo'yishini bildiradi. Qahramonlarning yuqoridagi noverbal nutqi verbal nutqdan ko'ra ta'sirli va ifodaliroqdir.

Ma'lumki, gaplashayotgan kishilar biri gapiradi, ikkinchisi tinglaydi. Muomalaning samaradorligi ana shu ikki qirraning qanchalik o'zaro mosligi, bir-birini to'ldirishiga bog'liq ekan. Mashhur amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi “Yaxshi suhbatdosh-yaxshi gapirishni biladigan emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir” [Deyl Karnegi, 2013:47] deganda aynan shu qobiliyatlarning insonlarda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi. Tinglash va sukutning badiiy adabiyotda aks etishi ham muhim badiiy detal bo'lib, sukut nolisoniy vositalardan eng ko'p qo'llanuvchi shakldir. Yozma nutqda sukut ko'p nuqta belgisi bilan ifodalanadi.

“Musulmonqul bir istehzoli iljayishi va tovushi bilan:

– Siz kim bo'lasiz,- deb so'radi. U hanuz masxara holatida edi.

– Men Otabek.

– Dunyoda Otabekdan ko'pi bormi. Siz qanday Otabek?

– Otabek Yusufbek hoji o'g'li.

– Ha-a-a shundog' deng-chi. Toshkandlik Yusufbek hojikim, Azizbegimizning gumashtasi bo'lgan zoti shariflarining o'g'illari.

Otabek bu cho'ltoq supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi. U bundan so'ngg'i ko'rguligini tamom ma'nosi bilan onglab, ma'nosiz bu savollarga javob berib o'tirishdan sukutni xayrlik topdi. Go'yo bu sukuti bilan Musulmonqulga ma'nolik bir javobni ifoda qilar edi. Chindan ham Musulmonqul bu sukutdan tahqirlandi. Tutuni ko'kka ko'tarilar ekan, baqirdi:

-Nega javob bermaysan?..” [Qodiriy, 2003: 64]

Parchada ko'rinib turibdiki, muloqotning ma'lum nutqiy vaziyatida sukutni qo'llash, nutqiy muloqot ishtirokchilari(responden va krespondent)ning vaziyatga munosabatini, madaniy va ijtimoiy qarashlarini, xarakterini ochishda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Ko'rinib turibdiki, muloqotda noverbal vosita orqali verbal vositadan ham kuchliroq ma'noni ifodalash mumkin. Agar Otabek o'z fikrlarini “Men va otam siz o'ylagan shaxs emasmiz, biz urush boshlamoqchi emas edik” kabi verbal birlik bilan ifodalaganda Musulmonqulga bu qadar kuchli ta'sir ko'rsatmagan bo'lardi. Sukut orqali esa u dushmanini hech nima tushunmasligini, gapirishning befoydalagini, Musulmonqul o'zidan boshqa odamni tan olmasligini ko'rsatib bergan va shu bilan zolim raqibini tahqirlagan.

Imo-ishoralar ham ba'zan ko'p ma'noli bo'lishi mumkin. Uning qaysi ma'noda ishlatilayotgani nutq vaziyati orqali bilinadi, ya'ni kontekst ichida anglashiladi. Masalan, **imo qildi** harakati quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. *U taxtalarining orasi ochilib yotgan polni do'pillatib yaqin keldi: -O'tir, jiyan, – dedi eski kursiga imo qilib* [Hoshimov, 2017:59]

2. *U sandal chetida yotgan kichik akamga imo qildi.-Bolaginamdan ayrilib qolaman ,shekilli.* [Hoshimov,2017: 104]

3. *Shilpiq ko‘zli kishi o‘rnidan turgan edi doktor qo‘li bilan imo qilib to‘xtatdi.* [Hoshimov,2017: 99]

“**Imo qildi**” birinchi misolda «**ko‘rsatdi**», ikkinchi misolda «**e’tibor qaratdi**» ma’nolarida, uchinchisida «**to‘xtatdi**» ma’nolarida ishlatilmoqda.

Yoki **bosh chayqash** harakati quyidagi ma’nolarni ifodalaydi

Achinish. Masalan:

Onam bosh chayqadi.-Mana, uyi isib qoldi. Ajabmas , erta-indin tuzalib ketsa. [Hoshimov, 2017: 80]

2. Afsuslanish. Masalan:

-Vrachga,-Klava xola mening soddaligimdan afsuslangandek ohista bosh chayqadi.-uch yuz so‘m bermasam bo‘lmasdi. [Hoshimov, 2017: 96]

3. Rohatlanish. Masalan:

Kamolxonov nonni bir iloj qilib yedi va mazza qilganiga ishora qilib bosh chayqadi.[A.Qahhor,1998:34]

4. Inkor etish. Masalan:

-Oy sinok,sinok,-Klava xola og‘ir bosh chayqadi.-So‘ragani yo‘q, so‘ragani yo‘q. Faqat seshanbada operatsiya qilamiz deydi-yu, jumaga qoldiradi. [Hoshimov,2017:97]

5. Oldingi fikrlarni izohlash, umumlashtirish ma’nosida. Masalan:

Ermon buva nosini tupirib, chuqur xo‘rsinadi, “Ana shunaqa gaplar ” degandek ma’nodor bosh chayqab qo‘yadi. [Hoshimov, 2017:76]

Demak, hozirgi zamon taraqqiyoti lingvistikada verbal vositalar bilan birgalikda nolisoniy (paralingvistik va noverbal) vositalarni ham to‘liq tadqiq etishni talab qilmoqda. Bu borada o‘zbek tilshunosligida hali yetarli miqdordagi tadqiqot ishlari mavjud emas. Shuning uchun nolisoniy vositalar turlari,ularning lingvokulturalogik, psixolingvistik hamda lingvoolkashunoslik ahamiyati oshib bormoqda. Nolisoniy vositalarning verbal vositalar bilan(ayniqsa, sintaktik konstruksiyalardagi) sinonimiyasi, variantlilik o‘rganilishi kerak bo‘lgan lingvistik muammolardan biridir. Bu masala yuzasidan kelgusida bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilishiga umidvormiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Devid Aberkrombi. Pralingvistika. –T.: 2012.
2. Nurmonov. A. Tanlangan asarlar. I jild. Andijon: Ma’naviyat, 2008.
3. Jonatan Svift. Gulliverning sayohatlari. –T.:1988.
4. Farmonovskiy. Til vatafakkur. –T.: 1993.
5. Jinkin V. Irq, madaniyat va maslahat. 2-nashr. Open University Press, 2006 yil, Berkshir Angliya
6. Deyl Karnegi. Boylik izidan. –T.: 2013
7. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. –T.: 2003
8. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlari izohli lug‘ati. –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmii nashriyoti, 2002.
9. Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari. –T.: 2017.
10. Qahhor A. Anor. –T.: G‘afiir G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014.
11. Ёкубов О. Улуғбек хазинаси. –Т.: Ғафир Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.

Uyat konseptining subyektiv modallik sifatida o'rganilishi
Learning the concept of shame as a subjective modality

Xamdamova Munira Badriddin qizi*

Annotation: *in anthropocentric studies, conceptual language learning is part of modern linguistics. The main function of language today can be explained as follows: language creates a conceptual representation of the world. This article discusses research on the concept of shame and its study.*

Keywords: *concept, shame, subjective modality, anthropocentric theory, culture, moral character, deontic character.*

XIX asrning boshlaridayoq V.fon Gumboldt til shaxsning barcha faoliyati singari his-tuyg'u bilan bezalganligini alohida ta'kidlab o'tgan. A.Nurmonov subyektiv modallik kirish so'z vazifasida kelgan maxsus modal yoki modal vazifasidagi boshqa so'zlar yordamida ifodalanishini aytadi. Bizningcha esa, har qanday yetkazilayotgan axborotda subyektiv modallik mavjuddir. T.I. Krasnova *poyezd kechikyapti / non sotib ol* misollarini keltiradi va ularga quyidagicha izoh beradi: birinchi gap xabar, ikkinchi gap esa buyruq mazmunida bo'lishiga qaramay, ulardagi fe'llar "*Men senga gapiryapman: / poyezd kechikyapti ;.../ non sotib ol*" doirasida subyekt nutqi bilan aloqadorlikka egadir [Krasnova, 2002: 28].

Har qanday subyektiv modallikda emotsionallik aks etgani singari baho modalligi ham mavjud bo'ladi, emotsionallik baho modalligining bir qismi sanaladi. Baho berish emotsionallik singari turli vositalar yordamida ifodalanadi, ya'ni so'zlovchi turli xil til vositalari yordamida o'z axborotini yoki axborot usulini baholaydi, undagi biror-bir narsani alohida ta'kidlaydi, nutq vaziyatida adresat, axborot manbayi, tinglovchining axborotiga bo'lgan munosabati bilan aloqada bo'ladi, so'zlayotgan nutqiga ishonch yoki ishonchsizlik ifodalaydi.

Uslubiyatda ajratiluvchi salbiy va ijobiy bo'yoqdor so'zlarning mohiyatida ham baho modalligi mavjud. Ammo baho modalligini bunday tor doiradagina tushunmasligimiz darkor. Baho modalligi natijasida so'zlovchi ma'lum bir predmet, voqea-hodisa yoki shaxsga gumon, achinish, tasdiq, ishonch, hayrat kabi munosabatda bo'ladi. Shuni unutmashimiz kerakki, har qanday baho modalligi neytral hisoblanadi, chunki baho berayotgan subyektning temperamenti, xarakteri va vaziyatga bo'lgan munosabati individual xususiyatga egadir. G.V. Kolshanskiy baho modalligiga quyidagicha ta'rif beradi: "...subyektiv baho, yoki umumiy tarzda modallik, jumlaning alohida qismi emas, balki jumlaning asosiy mazmunidir". Baho berish modalligi insonning hayoti davomida orttirgan tajribasi asosida yuzaga chiqadi. Baho modalligi o'z ichida absolyut va qiyosiy turlarga ajratiladi. *Yaxshi / yomon, chiroyli / hunuk* kabilar absolyut baho modalligi sifatida qaraladi. Qiyosiy baho modalligida esa *yaxshiroq / yomonroq, chiroyliroq / hunukroq* singari komparativ birliklar ishtirok etadi. Bizningcha, baho modalligini ushbu turga ajratish har doim ham to'g'ri bo'lmaydi. Chunki aksar hollarda ular qorishiq tarzda ifodalanib keladi.

Har qanday subyektiv modallik o'z ichiga baho va emotsional modallikni qamrab oladi. Sh.Balli, Y.M. Volf, V.N. Teliilarning fikricha, modallik baho bilan doimo aloqada bo'ladi va ko'p hollarda modal ma'nolar baho ma'nolarini yutib yuboradilar.

Xushomad va uyat konseptlari ham bizning umrimiz davomida rivojlanib boruvchi subyektiv modallikni hosil qiluvchi emotsional va baho modalligining tarkibini tashkil etadi.

Ya'ni ongimiz ma'lum tarzda bizni o'rab turgan olamni anglashni boshlaganda nafaqat ongimiz, balki hissiyotlarimiz ham shakllanib boradi. Yosh bolalarda uyat hissini anglash yetarli darajaga yetgach ular uchun oldin oddiy holat bo'lib ko'ringan voqea-hodisalar endilikda boshqacha tus oladi. Va ular sekin-asta o'z kognitiv olamida uyat konsepti bilan bog'liq

* Andijon davlat universiteti Lingvistika ta'lim yo'nalishi magistranti

tushunchalarni to'plab boradilar. Shuni unutmaslinimiz darkorki, har bir inson uchun ma'lum bir konsept u kechirgan assotsiatsiyalar bilan bog'liq bo'ladi. Shu jihatdan uyat ham o'ziga xos, madaniyatning ichki olamida shakllanuvchi, axloqiy me'yorlarga amal qilgan holda yuzaga chiquvchi psixoparalingvistik vosita hisoblanadi. Uyat konsepti ostida kognitiv jarayon yotadi va u har bir insonning "Men"ida individual tarzda yuzaga chiqadi, o'z millati, xalqi madaniyatidan kelib chiqqan holda shakllanib boradi.

Yangi asr faylasuflari insonning hissiy sohasi mohiyatiga texnokratik yondashuvi bilan uyatni birinchi navbatda uning inson ruhiyatiga, uning shakllanishiga ijobiy yoki salbiy ta'siri jihatidan o'rganadilar. XX asrda uyat "inson mulki" sifatida qabul qilinadi. Avvalgi avlodlar tajribasini umumlashtirgan holda, falsafa va axloq uyatni etik yetuklik mezoni, shaxsning axloqiy o'ziga xosligi belgilaridan biri sifatida ta'riflaydi. Uyat – o'z qilmishi, noo'rin xatti-harakatidan hijolatlik hissi, nomus; axloq-odob, taomil talabiga to'g'ri kelmaydigan, unga zid ish, xatti-harakat [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006: 314].

Kulturologik yondashuv nuqtayi nazaridan uyat axloqiy me'yorlarga rioya qilishni kafolatlaydigan eng muhim, xususan insoniy, madaniy shaklga ega ichki mexanizmlardan biridir. Inson uchun ahamiyatli bo'lgan muhitni tashqi baholashga yo'naltirish sifatida uyat o'zini o'zi qadrlashga qaratilganlik kabi ichki intizom normalariga asoslangan hissiyot hisoblanadi.

Psixologiyada shaxslararo muloqot davomida uyatchanlikning muhim roli ta'kidlangan, bu hissiyotning eng yaqin distributsiyasi aniqlangan (asosan hijolatlik, aybdorlik va qo'rquv kabi hissiyotlar bilan chambarchas bog'liq). Uyat fenomeni ostida uning mutlaq ijtimoiy xususiyati tan olinadi. Uyat tushunchasi, boshqa hissiyotlardan farqli o'laroq, ma'lum kognitiv jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning markazida shaxsning shakllangan "Men" g'oyasi yotadi.

Uyatni lingvokonsept sifatida o'rganish uning tilda madaniyatni o'zida mujassamlash usullari va vositalarini tahlil qilishni talab qiladi.

Tilshunoslikda "Uyat" konsepti rus tili asosida Arutyunova (1997), Stepanov (1997), Apresyan (2004), Bajenova (2003), Grigoryan (2005), Lazaridi (2001), Shmelev (2002), nemis tili materiallariga asoslangan holda Jenkova (2005), Chijova (2005), ingliz tili materiallarida uyat Kalinina (2009), Stepanov (1997), Arutyunova (2000), Varfolomeyeva (2013) va boshqalar tomonidan faol o'rganilgan.

"Madaniyat va san'at semiotikasi to'g'risida maqolalar"da M.Y. Lotman rivojlanishning dastlabki bosqichlarida jamoada inson xatti-harakatlarini tartibga soluvchi sifatida uyat va qo'rquv hissi haqida yozadi. Olimning fikriga ko'ra, qo'rquv hayvonot dunyosidagi taqiqlarni tartibga solish mexanizmi sifatida ishlaydi va insonga o'z tabiati bilan ma'lum. Uyat esa qadimgi madaniy taqiqlar uchun insonning o'ziga xos tartibga soluvchisidir [Lotman, 2002: 436].

Vaqt o'tishi bilan uyat so'zining ma'nosi torayib bordi, bu esa o'z-o'zini tutish qoidalari va me'yorlarini shakllantirish bilan jamiyatning madaniy rivojlanishiga xizmat qildi.

Zamonaviy lingvokulturologiyada uyat konsepti deontik va emotsional turlarga bo'linadi. Emotsional va deontik uyat o'rtasidagi farq, birinchisi uyat tuyg'usini bildiradi va ikkinchisi esa har qanday harakatlarga axloqiy baho beradi. Biroq, emotsional va deontik uyat o'rtasidagi farq har doim ham aytilmaydi, ko'pincha ularning chegaralari xiralashadi.

Tasodif emaski, J.P. Sartre uyat hodisasini bizga chetdan qaratilgan boshqa inson dunyoqarashi bilan yuzaga keluvchi "obyektivlik" bilan bog'laydi: "Boshqalarning ko'z o'ngida yiqilish eng katta axloqiy va ruhiy falokatlardan biridir" [Sartre, 1989: 106]. Shuni ta'kidlash kerakki, hissiyot sifatida uyat inson munosabatlarida muhim o'rin egallaydi, garchi u g'azab yoki qo'rquv kabi chuqur o'rganilmagan bo'lsa ham.

Bundan tashqari, lug'atlarda uyat "xatti-harakatning aybliligini anglashdan katta noqulaylik hissi" deb ta'riflanadi va adabiy misollarda uyat so'zi ko'pincha qo'rquv, og'riq, qiynoq va hatto qatl qilish bilan birga keladi.

Plesnerning so'zlariga ko'ra, uyat – bu odamning pozitsiyasini ifoda etadigan universal antropologik doimiylilik, ongning ikkiga bo'linishidir [Plessner, 2004]. Miyaning o'ng va chap yarim sharlari turli xatti-harakatlar uchun javobgardir, degan ma'noda emas, balki inson o'zini

o'zi anglashga qodir, u o'z atrofidagi dunyoni sezadi va zaruratdan harakat qiladi va shu bilan birga u o'zini undan uzoqlashtirib, o'z tajribasi va xatti-harakatlari to'g'risida o'ylashga qodirdir. Shuning uchun uyat hissi istisnosiz barcha odamlarga xosdir.

Gergilov yanada qat'iy fikr bildiradi: uyatsiz odam bu odam emas. Sotsiologiya uyatni ijtimoiy normalarning buzilishi bilan bog'laydi. Falsafiy antropologiya nuqtayi nazaridan tana, jismoniy, aqliy va ijtimoiy uyat manbayi ziddiyatlarda emas, balki insonning asl ikkilanishidadir. Shu sababli, ijtimoiy normalarga qarama-qarshi kelib chiqqan uyat birinchi darajali emas. Gergilovning ta'kidlashicha, na normalar, na boshqaning mavjudligi uyat manbayi emas [Gergilov, 2016: 199]. Birlamchi uyat insonning psixofizik yoki psixosomatik mavjudot sifatida ikki tomonlama shakllanishiga asoslanadi. O'ziga da'vo qilish, ya'ni muallifning fikricha, uyat keltirib chiqaradigan asosiy qarama-qarshilik. Shaxs o'ziga o'zi ma'lum talablar qo'yadi va agar uning harakatlari ularga mos kelmasa, uning nazdida sharmanda bo'lishi mumkin.

Uyat universalligi va o'ziga xosligi, ya'ni o'zgaruvchanligi bilan ajralib turadi. Bu shuni anglatadiki, antropologiya uyat haqida juda kam ma'lumot berishi mumkin. Gergilovning ta'kidlashicha: "Odam uyalishi mumkin, chunki u eksentrik tarzda yaratilgandir ... lekin bunday bo'lmasligi kerak". Antropologik doimiylik sifatida uyatning universalligi uning turli madaniyatlarda namoyon bo'lishining o'zgaruvchanligini istisno qilmaydi. Uyat hissi psixologik jihatdan bir xil, ammo ularni buzish normalari va usullari farq qiladi. Uyat ta'sirining o'zi universaldir, ammo uning namoyon bo'lishi boshqacha.

H.Landveyer, uyat to'satdan normani bila turib buzgan taqdirda yuzaga keladi, deb hisoblaydi. Oldindan odam biron-bir me'yorga ahamiyat bermagan, ammo keyin uni ahamiyatli deb bilganida, o'z nuqtayi nazarini o'zgartirishi muhim rol o'ynaydi. Aslida uyat normani ochib beradi. Tabiat qonunlaridan farqli o'laroq, qadriyatlar tan olinishni talab qiladi va uyat buning eng samarali shakli hisoblanadi. Shu sababli uyat tuyg'usini axloqiy, qadriyat ziddiyatlarining ko'rsatkichi sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Demak, uyat inson umri davomida shakllanuvchi, o'zining dunyosida yaratilgan me'yorlardan tashqaridagi holatlarda yuzaga chiquvchi hissiyotdir. Uyat nafaqat tilshunoslik uchun, balki kulturologiya, sotsiologiya, psixologiya, pedagogika va boshqa qator sohalar uchun o'rganish obyekti vazifasini bajarishi mumkin. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan esa uyat – inson kognitiv olami bilan bog'liq konsept turidir. Uyat konseptini ifodalash uchun xizmat qiluvchi freymalar – qizarmoq, xijolat bo'lmoq, o'ng'aysizlik, noqulaylik, izza bo'lmoq, nomus, isnod – mazmunan quyidagi semalarni yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladi:

- 1) dominant sema (hissiyot);
- 2) hissiyot sababi (o'z qilmishi, xulq-atvorining noto'g'riligi, nojo'yaligining iqrori);
- 3) intensifikatorlik (kuchli xijolatlik hissi);
- 4) hissiyotning qarama-qarshi xususiyati;
- 5) hissiyotning fiziologik jihatdan kechinmasi.

Uyatni ikki xil jihatdan o'rganish mumkin ekanligi haqida qarashlar mavjud:

1. Moral (ma'naviy) jihatdan (D.Osyubel atamasi);
2. Deontik (axloqiy) jihatdan (A.D. Shmelev atamasi).

Barcha xalq va millat o'ziga xos tarzda uyat hissiyotini kommunikatsiya jarayonida yuzaga chiqaradi. Uyat bilan bog'liq bo'lgan holat rusalarda asosan din bilan, xitoy, yapon va o'zbeklarda milliy an'analar bilan bog'langan. Uyat hissining barcha millat uchun xos bo'lgan quyidagi xarakteristikasini keltirishimiz mumkin:

1. Uyat inson uchun moral belgi sifatida;
2. Uyat hissi kechinmasining intensifikatorligi inson ongiga moddiy zarardan kuchliroq ma'naviy ta'sir o'tkazuvchi asorat sifatida;
3. Uyat insonning hayot kechirishi uchun halal beruvchi faktor sifatida [Antologiya konseptov, 2006: 234].

Yuqorida keltirilgan axborotlarni xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, uyat konsepti inson tafakkuri bilan bog‘liq bo‘lgan, uning axloqiy-ma’naviy dunyosiga ta’sir o‘tkazuvchi, turli vaziyatlarda uning xatti-harakatlarini tartibga soluvchi subyektiv modallik birlik hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Краснова Т.И. Субъективность – модальность (материалы активной грамматики). Санкт-Петербург – М., 2002.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
3. Лотман Ю. М. Статья по семиотике культуры и искусства. – СПб.: Академический проект, 2002.
4. Сапрт Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989.
5. Plessner H. The levels of the organic and man: introduction to philosophical anthropology. – М., 2004.
6. Гергилов Р.Е. Стыд. Философско-антропологическая перспектива. 2-е издание. – СПб.: Свое издательство, 2016.
7. Антология концептов. Том 3. Дженкова Е.А. Стыд и вина. – Волгоград: Парадигма, 2006.

Barqaror birikmalar lingvistik ta’minotning birligi sifatida Stable compounds as a unit of linguistic supply

Ikromov Akmal Dehqonovich*

Annotatsiya. Texnika asrida rivojlanoyatgan barcha sohalar qatorida tillarni avtomatik tarjima qilish(mashina tarjimasi) ham rivojlanyapti. Avtomatik tarjima jarayonida barqaror birikmalar tarjimasi biroz murakkab va chalkashliklar keltirib chhiqardi shu sabab barqaror birikmalarni alohida kodlash va tasniflash talab etiladi. O‘zbek va turk tillarida barqaror birikmalar tarjimasi o‘zbek-ingliz tiliga nisbatan yengil bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, barqaror birikma, idioma, frazeologiya, avtomatik tarjima, turk tili, turg‘un birikma.

Annotation. Among all the fields that are developing in the age of technology, automatic translation of languages (machine translation) is also developing. In the process of automatic translation, the translation of stable compounds has become a bit more complicated and confusing, which is why separate coding and classification of stable compounds is required. Translation of stable compounds in Uzbek and Turkish is easier than in Uzbek-English.

Keywords: phrase, stable compound, idiom, phraseology, automatic translation, Turkish, fixed compound.

Tilshunoslikda turg‘un birikmalar sifatida frazema va idiomalar nazarda tutiladi. Turk tilshunosligida *frazeoloji* atamasi bo‘lsada, ushbu atamaga kamdan-kam hollarda murojaat qilinadi. Bu o‘rinda, asosan, *deyimler* (*ibora, aytim*) atama-si qo‘llanadi. O‘z ma’nosidan farqli ma’no tashuvchi, obrazli ifoda xususiyatiga ega bo‘lgan so‘z birikmalariga *deyimler* (*iboralar*) deyiladi: *abayi yakmak* (*chakmonni yoqmoq, ya’ni oshiq bo‘lib qolmoq, yuragidan urmoq*), *saman altin-dan su yuritmek* (*‘somon tagidan su yuritmoq’*, ya’ni *zimdan ish qilmoq*) va b. Umumiy tilshunoslikda ikki yoki undan ortiq so‘zning yaxlit holda bir ma’noni ifodalashiga *ibora* (*deyim*) deyiladi: *keyif çatmak* (*kayf-safo qilmoq*), *boşa kürek sallamak behuda eshkak eshmoq*, ya’ni *behuda urinmoq*), *sözlerini tartmak*

* ToshDO‘TAU yoshlar bilan ishlash, ma’naviyat va ma’rifat bo‘limi boshlig‘i

(so‘zlarini tarozida tortmoq, ya’ni o‘ylab gapirmoq), sözü ağzından almak (gapini og‘zidan olmoq), dereyi görmeden paçayı sıvamak (darani ko‘rmasdan poychasini shimarmoq), el sıvamak (yeng shimarmoq), her tarakta bezi var (har taroqda bo‘zi bor, ya’ni har yomon ishda qo‘li bor), karincayı bilein cit- memek(chumoliga ham ozor bermaslik) kabi. Frazeologiya fani tilshunoslikning muhim sohalaridan biridir. Tilning frazeologik qatlamini bilmay turib, nutq-ni na og‘zaki, na yozma shaklda tushunish, na u tilda erkin so‘zlashish mumkin bo‘lmagani kabi mashina tarjimasida ham bir qancha qiyinchiliklarga olib keladi. Iboralarni tuzilishi anglatadigan ma’nolari, qo‘llanadigan o‘rni biz uchun juda ahamiyatli hisoblanadi. Chunki avtomatik tarjima modellashirishda bularning hammasi muhim hisoblanadi. Frazeologiya keng va tor ma’noda tushuniladi. Keng ma’noda, frazeologiya, turg‘un birikmalarning barcha turlari: qo‘shma tarkibli ata-malar, qo‘shma va juft so‘zlar, balandparvoz iboralar, gazeta shtamlari, aforizmlar, maqollar, matallar, idiomalar va shunga o‘xshash birikmalarni o‘z ichiga oladi. Tor ma’noda, frazeologiyani qamrovi juda toraytirib yuboriladi va faqat iboralar o‘rganiladi [Imamova. 2019.]. Tilshunoslarning o‘ziga xos yondashuvlari nati-jasida turg‘un birikmalar (TB) turlicha nomlar bilan atalgan: **idioma, frazeologizm, frazema, turgun birikma, frazeologik birliklar** va h.k. Ushbu terminlarning xususiyatlarini hisobga olib, “**turgun birikma**” termini obyektini har tamonlama o‘rganishda qo‘l keladi, degan fikrni bildiramiz. Turk tilida o‘zbek tilida bo‘lgani kabi TBlar murakkab tabiatlidir, chunki ikki yoki undan ortik birliklarning o‘zaro semantik, grammatik jihatdan birikuvi natijasida yagona birlik hosil bo‘ladi. Ilmiy matnlarda TBlarning qo‘llanilishi muallifning shaxsiy uslubiga xosdir. Ilmiy matnlar boshqa uslublardan aniqligi, qolipga solinganiligi, termin va undagi so‘zlarning bir ma’noga egaligi bilan ajralib turadi. Ilmiy matnlarning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida bir qator ilmiy ishlar bajarilgan. Biroq ilmiy va texnikaviy matnlarni tarjima qilish borasidagi ba’zi mulohazalar ko‘pincha bahsli muno-zaralarga sabab bo‘ladi. Masalan, Eva Mastnani “The nature of scientific/ technical text from viewpoint of translation studies [Mastnan. 1984.]” tadqiqotida tarjimashunoslikda ilmiy matnlarning tabiati tahlil qilingan, shuningdek, ilmiy matnlarni tarjima qilishda mashina tarjimasidan foydalanish samaradorligi, iqtisodiy tejamkorligi bilan kelajakda muhim o‘rin egalashini ta’kidlab o‘tadi. Mashina tarjimasida muayyan uslubga oid bo‘lgan klisherlar, ya’ni turg‘un birikmalarni ajratib olish va ularning mazmuniy tarjimasini bilan maxsus lug‘atlarga kiritish lozim. Shuningdek, quyidagi lingvistik modellar keltiriladi: Frazemaga oid so‘z guruhlarining ot (nominal), fe’l (verbal) hamda sifat (adjectival) birikish turlari bo‘lib, tuzilish jihatdan ular ikki asosli, uch asosli, to‘rt asosli, besh asosli bo‘lishi mumkin: 1. Ot fraza: 1) [ot+ot+fe’l]= tarvuzi qo‘ltig‘idan tushgan; 2) [fe’l+fe’l]=tepsa tebranmas; 3) [ot+fe’l+ot+fe’l]=yerga ursang ko‘kka sapchiydi; 1) [sifat+ot+fe’l]=tepa sochi tikka bo‘lgan. 2) [ot+ot+ot+fe’l]=qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan.

Hozirgi zamon turk tilining frazeologik xazinasini uzoq davom etgan taraqqiyot yo‘lining mahsulidir. Frazeologik birliklar inson ongi “aniqlikdan mavhumlikka, predmetlilikdan obrazlilik sari” taraqqiy eta boshlagan uzoq o‘tmishda yuzaga kela boshlagan [Imamova. 2019.].

Frazemalarni mazmuniy jihatdan guruhlariga ajratish o‘rinli: 1) Bir necha so‘z birgalikda yaxlit bir ma’no ifodalanadi. Iboralar tarkibidagi so‘zlar alohida-alohida olinsa, kutilgan ma’no kelib chiqmaydi: gözü oyulmak cezalanmak, yanağından kan damlamak – sağıklı, sağlam, ödü kopmak-korkmak va b. Iboraning ma’nosi, asosan, so‘z ma’nosiga teng bo‘ladi (ağzı kulağında -mutlu).

Turk tilida iboralar ba’zan gap shaklida ham bo‘lishi mumkin. Masalan, *koyunda yılan beslemek, kökünün kazmak, köşeye sıkışmak, körler ülkesinde ayna satmak, kulak dikmek* iboralar so‘z birikmasiga, *köhne hamam, köhne tas, kulağına çalındı, kuş uçurtulmadi* iboralar esa gapga teng. Gapga teng iboralar tarkibida ega va kesimlik munosabati mavjud bo‘ladi.

2) Iboralarning ma’nosi ko‘chma bo‘ladi. Undagi so‘zlar o‘z ma’nosida ishlatilmaydi. Masalan, *demiri tavında dövme(kemirni qizig‘ida bosmoq)* iborasi *ishni o‘z vaqtida bajarmoq* ma’nosida, *başına taç etmek (boshiga ko‘tarmoq)* iborasi *hurmat qilmoq* ma’nosida ishlatiladi.

3) Iboralar sintaktik tahlil qilinganda yaxlit holda gap bo‘lagi bo‘ladi. Masalan, *Babası elinin ekmeğiyle geçinirdi (Otasi halol non topib kun kechirardi)* gapida *elinin ekmeğiyle geçinmek ‘halol non topib kun kechirmo‘* iborasi gapda kesim vazifasini bajarib keladi. *Şu anda başımı kaşıyacak vaktim yok (Shu topda boshim-ni qashlashga ham vaqtim yo‘q)* gapida esa “ish bilan band bo‘lganidan hech nar-saga vaqt topa olmaslik” ma’nosidagi *başını kaşıyacak vakti olmamak* iborasi bir tarkibli gap shakliga ega. *Ayağa kaldırmak (oyoqqa turg‘izmoq)* iborasi “mod-diy ahvolning yaxshilanishi”ni bildiradi: *Yıllardır batmış durumda olan fabrika kısa*

sürede ayağa kalktı (*Ko'p yillardan beri botib yotgan fabrika qisqa muddatda oyoqqa turdi*) gapida *ayağa kalktı* iborasi kesim vazifasini bajargan.

Miqdoriy tarkibiga ko'ra frazemalarning quyidagi turlari borligi aniqlandi:

1) ot+fe'l(teneka calmak-g'iybat qilmoq); 2) ot+ot+fe'l= tavani qasida yikilmak= uch tarkibli frazema; 3) ot +fe'l+ ot+ ko'makchi+ fe'l) tabani yanmis it gibi dolasmak; 4) fe'l+ ot + fe'l+ot+fe'l verigi sozden donme kucuklugune dusmek.

Iboralarning asosiy grammatik xususiyati ularning kamida ikki so'zdan iborat erkin so'z birikmalaridan farqli, qoliplashgan, turg'un birikma ekanligidadir. Iboraning tabiatini to'g'ri tushunish uchun, birinchidan, ushbu birliklarni u bilan umumiy belgilarga ega bo'lgan so'z bilan, ikkinchidan, erkin so'z birikmasi bilan qiyoslash kerak. Chunki so'z birikmasi iboralarning genetik manbai hisoblanadi.

Ibora va so'z leksik ma'no, komponentlar tarkibi va grammatik kategoriyalar kabi umumiy alomatlarga ega. Leksik ma'no iboraning nafaqat so'z kabi izohlanishi bilan, balki ibora va so'zning leksik ma'noga ko'ra sinonimlarni tashkil

qilishi bilan ham isbotlanishi mumkin. Masalan: *ödü kopmak* (*o'takasi yorilmoq*) – *korkmak*(*qo'rqmoq*); *yanağından kan danlamak* (*yanog'idan qon tommoq*)-*sağlam* (*sog'lom*), *tereyağından kıl çeker gibi*(*saryog'dan (xamirdan) qil sug'urgan-day*) – *kolay* (*oson*) va h.

Ibora gap ichida so'zlar bilan munosabatga kirishish uchun Grammatik kategoriyalarga ega bo'lishi, ya'ni ibora gap ichidagi boshqa so'zlar bilan moslashishi, so'zlarni boshqarishi yoki boshqarilishi, bitishishi mumkin. Shunga qaramay, ibora gap ichidagi so'zlarga nisbatan alohida, bo'linmas birlik sifatida namoyon bo'ladi, so'zlar bilan birlashib, qismlarga parchalana olmaydi. Iboraning gap ichidagi sin-taktik vazifasini oldindan belgilovchi leksik-grammatik xarakteristikaga ko'ra, ot ibora gapda ega, murakkab ot kesimning ot qismi; fe'l ibora - kesim, sifat ibora - aniqlovchi, ravish ibora -hol bo'lishi mumkin. Masalan: *özlerine doymadan gider-sem eğer, gözlerim açık gider* (*Ko'zlaringa to'ymasdan ketsam, ko'zim bu dun-yodan ochiq ketadi*). Ushbu gapdagi *gözleri açık gitmek* iborasi kesim vazifasida kelgan. Chunki bu ibora gap shaklida bo'lsada, uni ega-kesimga bo'lish mumkin emas. Ibora ham, so'z ham paradigmatic shaklga ega va gap ichida ular orasida muayyan munosabat mavjud. Shu o'rinda, "so'z va ibora orasidagi munosabat o'zi nima?" va "Iboraning gap ichidagi so'zlar bilan aloqasi paradigmatic shakllar bilan chegaralanadimi?" degan savol tug'iladi. Masalan: *Kadın da nasılsa şeytana uymuş ve çocuğunu bırakarak zabitle beraber kaçmış* (*Xotin ham shayton vas-vasasiga uhib, eri bilan bolasini tashlagan-u, o'sha ofitser bilan qochib ketgan*) Bu gap ichidagi *şeytana uymuş* iborasi *kadın* va *nasılsa* so'zlariga bog'langan. Bu yerda ibora leksik birikuv qoidasiga ko'ra leksik jihatdan, grammatik birikuv qoi-dasiga ko'ra esa Grammatik jihatdan gapning boshqa bo'laklari bilan bog'langan. Tilning aniq leksik ma'no va grammatik xarakteristikaga ega bo'lgan mustaqil birligi sifatida *şeytana uymuş* iborasi gapning egasi bo'lgan *kadın* so'ziga nisbatan kesim bo'lib, "to'g'ri yo'ldan adashmoq" ma'nosidagi harakat (holat)ni ifodalaydi. *Şeytana uymuş* iborasi gapning egasi (*kadın*) bilan moslashgan va hol (*nasılsa*) bilan bitishgan.

Iboraning so'z bilan birikuvi negizida leksik ma'no yotadi. Grammatik birikuv asosida esa har bir til birligining aniq grammatik kategoriyalari, ya'ni so'z va iboraning Grammatik ma'nosi bilan bog'liq grammatik xossalari turadi. Iboraning so'zlar bilan birikuvi bir vaqtning o'zida ham leksik, ham grammatik birikuv qonuniga muvofiq reallashadi. Grammatik kategoriyalar iboraning leksik ma'no kabi farqlovchi belgisidir. Shu ikki alomati bilan ibora so'zga juda yaqin turadi. Iboraning so'z bilan birikuvi sanab o'tilgan mushtarak belgi, alomatlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Frazeologiyada ibora va so'zning til birliklari sifatida bir-biriga muqobil birliklar ekanligi ko'p tilga olinadi. Ammo bu fikrni to'g'ri deb bo'lmaydi. Ibora so'z kabi belgilar yig'indisi, tilning o'ziga xos birligidir. Biroq, uning kategorial belgilari so'znikidan farq qiladi. Bular: *leksik ma'no*, *komponentlar tarkibi* va *grammatik kategoriyalardir*. Ibora so'z birikmasi bilan faqat genetik jihatdan o'xshashdir. Chunki har qanday ibora bir so'z birikmasi yoki gapdir, faqat u oddiy so'z birikmasi emas, inson fikrida qayta ishlangan obrazli, metaforik birikmadir. Ko'pchilik iboralarning prototiplari erkin so'z birikmalaridir. Masalan, *kuyruk sallamak* erkin birikmasi "it yoki boshqa bir hayvonning dumini likillatishi"ni bildirsa, uning ibora ma'nosi *laganbardorlik qilmoq*dir. Yoki *kanadını kayırmak* erkin birikma sifatida "*parrandaning qanotini qayirish*"ni, ibora sifatida esa *birovni mavjud imkoniyatlardan mahrum qilish*ni bildiradi. Iboralar kamdan-kam hollarda o'z birikuv manbaiga ega bo'lmasdan so'z birikmasi yoki gap modeli bo'yicha yuzaga keladi. Masalan, turkcha "o'ta kuchli" ma'nosidagi *taşı sıkısa suyunu çıkarır*, "oldin yaxshilab o'ylab, so'ngra gapirmoq" ma'nosidagi *sözlerini tartmak* iboralari

erkin birikma nuqtayi nazaridan mantiqsizday tuyuladi. Chunki hech qachon toshni siqib, suvini chiqarish, yoki so‘zni tarozi-da tortish mumkin emas.

Makoto Nagao konsepsiyasiga qadar professor G.G.Belonogov 1975-yilda frazeologik mashina tarjimasini konsepsiyasini taklif qilgan. Unga ko‘ra tarjima qilayotgan matndagi so‘zlar alohida emas, balki frazeologik birikmalar, ifodalanuvchi tushunchalar va turli vaziyatlar o‘rtasida munosabatlar tarzida tahlil etilishi kerak. Buning uchun frazeologik mashina tarjimasini tizimida frazemalar, frazeologik birikmalar hamda alohida so‘zlar uchun tarjima ekvivalentliklaridan iborat bo‘lgan bilimlar ta‘minoti bo‘ladi. Aynan mana shu konsepsiya bo‘yicha yana bir qator olimlarning, xususan, A.A. Xoroshilovning “Теоретические основы и методы построения систем фразеологического машинного перевода”, V.A. Chijakovskiyning “Фразеология и машинный перевод (опыт составления работы немецко-русского автоматического словаря для публицистических и научных текстов [Хорошилов. 2003]” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqlandi. Frazeologik birikmalarning to‘g‘ri shaklda berilishi matn mazmunini tushinishda aniqligini oshiradi. Frazeologik birliklar jadvalda berilgan. Turk va o‘zbek tillarini yana bir xususiyati omonimiya va polisemiya hodisasi hisoblanadi. Bu lug‘at tuzishda muhim omil sanaladi. Lingvistik bazaga quyidagi modellar bo‘yicha kiritish mumkin. (So‘zlarning konnotativ ma‘nolari lug‘atda kodlangan bo‘ladi.)

I. [bosh+ot]=1) inson tana a‘zosi; 2) kalla; 3) *baş; kafa – bos*; 4) *baş (bosh) – beyin (miya)*.

II. [oilaning boshi+ot+ot]= 1) oilani kattasi; ota yoki ota vafot etgandan keyin to‘ng‘ich o‘g‘il; 2) ishning boshi; 3) so‘zning boshi; 4) yilning boshi.

III. [bosh son]= 1) *dona, nafar*; 2) *bosh qo‘y-2ta qo‘y*; 5) *boshli qoramol 5ta qoramol*.

IV. [ko‘z +ot]= 1) insonning ko‘zi; 2) daraxtning ko‘zi; 3) ignaning ko‘zi.

VI. [ko‘z +ot]= 1) *ishning ko‘zi*; 2) yuzüğüñ gözü, 3) ağacın gözü, 4) pencerenin gözü.

VII. [o‘t+ot]= 1) maysa, 2) o‘simlik; 3) paxta dalasida o‘t o‘rdik.

VIII. [o‘t+fe‘l]= 1) *hatlab o‘tmoq; ariqdan o‘t*.

IX. [o‘t+ot]=1) **olov; o‘tni o‘chirmoq, (yong‘in)**.

X. [o‘t+ot]=1) o‘t; 2) o‘t suyuqligi; ..inson tana a‘zosi o‘tida tosh bor ekan.

XI. [som +ot]= 1) sof, so‘m; 2) toza; *Denizin dibinden som altından yapılmış iki şarap kupası bulundu* («Dengiz tubidan sof oltindan qilingan ikkita sharob soladigan idish topildi).

XII. [Som +ot]=> Kema ustaxonasining suv ustidagi qismi.

XIII. [Som +ot] = 1) baliq turi, laqqa baliq; Ham dengizda, ham chuchuk suvda yashaydigan, go‘шти sevib iste‘mol qilinadigan suyakli baliq (*Salmo salar*).

XIV. [Som+ot]=1) som; Qirg‘izistonning pul birligi.

Yuqoridagi namunalardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, *o‘zbek va turk tilida bosh, ko‘z, o‘t, som so‘zlarining turli ko‘rinishlari bor (Faqat asosiy doim ishlatiladigan va 2 tilda ham bir xil bo‘lgan so‘zlar olindi)*.

Bu so‘zlarni turli xil ko‘rinishi bo‘lib ham ot ham fe‘l so‘z turkumiga oid bo‘lgan so‘zlar, ular turli semalarni ifodalaydi. Biroq keltirilgan modellarda ifodalanayotgan leksema ham denotativ, ham konnotativ ma‘no kasb etadi. So‘zlarning birikish usullari modellarini berish hamda lingvistik tabiatini o‘rganish mashina tarjimasini tizimi sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi. Turk tilidan o‘zbek tiliga tarjima qiluvchi dastur uchun turg‘un iboralar, ayniqsa, fe‘lli iboralarni chuqurroq tahlil qilish tadqiqotning asosiy maqsadi hisoblanadi. Unga ko‘ra tarkibida fe‘l mavjud bo‘lgan birikmalar modellari aniqlangandan so‘ng ularning semantik bazasi tuzildi. Fe‘lli frazemalar(frazeologik birliklar) turk va o‘zbek tilidagi eng murakkab tarjima birligi bo‘lganligi bois u gapning struktural tuzilishi va semasiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Manbalarda fe‘lli frazemalarga quyidagicha ta‘rif keltiriladi: “Fe‘lli frazemalar tilida ko‘p qo‘llaniladigan muhim kategoriyadir. Avvalo, fe‘lli frazemalar kundalik iste‘molda tez-tez qo‘llaniladi, shuningdek, u boshqa til vakillari uchun juda murakkabdir. Uni grammatik va semantik jihatdan to‘g‘ri qo‘llashda qiyinchiliklarni yuzaga keladi. Ikkinchidan, fe‘lli frazemalar tilning boyligi hamdir. Ular orqali kishilarning faoliyati va o‘zaro munosabati aks etadi”. Turkcha matnlarni o‘zbek tiliga tarjima qiluvchi dasturiy ta‘minot uchun matn birliklarini kompyuter tarjima qilishda ana shunday TBlarning ekvivalentligini to‘g‘ri tanlash, lingvistik algoritmini tuzish, qolaversa, quyidagi masalalarni hal etish muhim sanaladi: 1) har bir birlikning lingvistik modeli mukammal holda kiritilgan bo‘lishi; 2) muayyan leksik birlikning qiymati so‘z birikmasi, termin, turg‘un birikma, qo‘shma so‘z tarzida alohida lug‘atlarda aks etishi; 3) dasturiy ta‘minot uchun o‘zbek tilidagi har bir birlikning ekvivalenti tavsifiy xarakterga ega bo‘lishi kerak. Mashina tarjimasida bilimlar bazasi hamda lingvistik ta‘minot tarjima faoliyatini yengillashtirish bilan birga matnda anglashilgan umumiy konseptni aniqlashtiradi [Abduraxmonova, 2018].

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Fe'lli frazemalar fe'l+leksema (predlog) tarzida ham nomoyon bo'ladi. Bunday birikmaning murakkab tabiati shunda ko'rinadiki, kontekstdagi holatiga qarab ularni erkin birikma yoki barqaror birikma tarzida ham tarjima qilish mumkin.

Biz turk tilida mavjud fe'lli frazemalarni yig'ib, ularning o'zbekcha tarjimasining muqobil variantini ma'lumotlar bazasiga kiritdik.

Tadqiqotda FFlarning lingvistik modellari quyidagicha ifodalangan:

- 1) o+V=(n+v) *sözlerini tartmak (so'zlarini tarozida tortmoq ya'ni o'ylab gapirmoq)*;
- 2) o+V+o2+v2(n+v+n+v)= *dereyi görmeden paçayı sıvamak (darani ko'rmasdan poychasini shimarmoq), elsıvamak(yeng shimarmoq), suvni ko'rmay etigini yechmoq*;
- 3) m+V (n+v)=> *ödü kopmak, patlamak –(o'takasi yorilmoq) korkmak(qo'rqmoq)*;
- 4) M+S+ V(N+N+V)=> *başına taç etmek. (boshiga ko'tarmoq. (2) kiyimlarni yechib almashtirmoq)*;
- 5) S+V (n+v)=> *başı dönmek (boshi aylanmoq) – 1. behush bo'lmoq; 2. esankiramoq*;
- 6) s+V (n+v)= *baş kaldırmak (bosh ko'tarmoq) 1.qo'zg'almoq; qo'zg'olon ko'tarmoq 2.qilib turgan ishini to'xtatmoq; 3. kurashga chog'lanmoq..;*
- 7) O+O2+V (n+n+v)=> *eli kalem tutmak - mektep medrese görmek, gönül eğlendirmek – gününü gün etmek - hayat sürmek - halivakti erinde olmak.*

FFlarning yana bir xarakterli tomoni ayrimlari egalik va shaxs-son, zamon, mayl qo'shimchalarini olib turlanish va tuslanish xususiyatiga ega. FF birikmaga teng bo'lsa tuslana oladi (bosh egdim, bosh egding). Agar gapga teng bo'lsa tuslana olmaydi (ko'z tegdi) [Raxmatullayev. 1992. 3]. FFlarning modellari quyidagilar:

- N+affiks+V=gözü oyulmak
- N+sh.y. affiks+Adv+sh.y.affiks+V= Cinleri tepesine çıkmak
- V+sh.y.affiks+Adj+V= Kulahine ters kiydirmek
- Q+N+V= Bir pul etmek
- N+sh.y.affiks+N+sh.y.affiks+N+V=Gozleri evinden dışan fırlamak
- N+sh.y.affiks+V= burnu büyümek
- N+sh.y.affiks+N+sh.y.affiks+N= Sözü ağzından almak
- N+sh.y.affiks+V=abayı yakmak
- N+sh.y.affiks+part+V= karıncayı bilein citmemek

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mashina tarjimasini uchun lug'at yoki grammatik qoidalarining berilishidan tashqari ularning semantik bazasi ham keltirilishi maqsadga muvofiq. Shu bois turk tilidagi fe'lli frazemalar (ibora) ning o'zbekcha tarjima lug'ati lingvistik ma'lumotlar bazasiga kiritildi. Endilikda turk tilidagi barcha so'z turkumlari bilan bog'liq barqaror birikmalarning o'zbek tiliga tarjimasini bo'yicha ishlar amalga oshirilishi nazarda tutilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abduraxmonova N.Z. Inglizcha matnlarni o'zbek tiliga tarjima qilish dasturining lingvistik ta'minoti(sodda gaplar misolida); f.f.d. (PhD)darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. –T., 2018.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (А.Мадвалиев таҳрири остида.) 5 жилд. –Т.: 2006-2008.
3. Sharqshunoslik instituti Turkiy tillar kafedrasi "Turk tili leksikologiyasi" fanidan o'quv-uslubiy majmua. / Tuzuvchi : Imamova H. –T., 2019
4. Mastnan Ye. The nature of scientific/technical texts from viewpoint of translation studies. Bachelor degree diploma. 1984.
5. Хорошилов А.А. Теоретические основы и методы построения систем фразеологического машинного перевода: Дисс. ...д-ра тех. наук. - М., 2003;
6. Raxmatullayev Sh.U. O'zbek tilining frazeologik lug'ati, –T., 1992, –B.3.
7. Sak H., T. Güngör, and M. Saraçlar Turkish Language Resources: Morphological Parser, Morphological Disambiguator and Web Corpus; Boğaziçi University, Computer Engineering Department, Bebek, 34342 İstanbul, Turkey Technologies for MT of Low Resource Languages (LoResMT 2018)
8. Chao-Hong Liu, Workshop proceedings; March 21, 2018 Organizer: (ADAPT Centre, Dublin City University)

Sinonimayzer dasturi samaradorligini oshirishda Zipfa qonuni ahamiyati The role of Zipf's law in increasing the effectiveness of the Synonymizer program

Uzoqova Mohiyaxon Tuyg'un qizi*

Abstract. *Synonymizers have been gaining huge popularity among users throughout the world today. They serve to increase the level of originality of the text, automatic text processing, and prevent duplication. Synonymizers also help to provide as unique a text as possible by replacing words and phrases with synonyms based on certain principles. However, Zipf's law must be taken into account when addressing content-related problems observed in the voluntary or automatic presentation of synonyms in the program.*

Keywords: *Zipf's law, rank, frequency, frequency distribution, synonymizer, synonymizer, synonyms.*

Axborotlarni raqamlashtirish hamda kompyuter uchun moslashtirish bugungi zamon talabiga aylanar ekan, tabiiy tilni qayta ishlashga bo'lgan ehtiyoj vujudga keladi. Tilga kompyuter yordamida ishlov berish uning mashina yordamida imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Jumladan, matnlarni avtomatik tarjima, tarir va tahlil qilish yoxud qayta ishlov berib yangi ko'rinishda yozish bugun tabiiy til va kompyuter integrasiyasida vujudga kelgan eng ommaviy mahsulotlardir. Sinonimayzer – matndagi so'z hamda so'z birikmalarini oldindan maxsus shakllantirilgan bazadagi so'zlar va birikmalar bilan muayyan prinsplarga asoslangan holda almashtiruvchi, matnni unikal (betakror) qilib o'zgartirishga xizmat qiluvchi dastur [Abjalova, 2021: 207]. Sinonimayzerlar aksariyat hollarda veb-sayt ko'rinishida yoki veb-ilova ko'rinishida yasaladi.

Sinomayzerlarning umumiy ishlash tartibi:

1. Dastur foydalanuvchi tomonidan matnni so'zlar va jumalarga ko'ra ajratadi.
2. Muayyan texnologiya yordamida so'zlarni morfologik tahlil qiladi.
3. So'zning sinonimini tanlaydi va uni avval qanday bo'lsa, shunday qilib ma'nosiga qo'yishga harakat qiladi.

Bir vaqtning o'zida rus, ingliz va ukrain tilidagi matnlarni qayta ishlab, sinonimlari bilan almashtiradigan Rephrase-tool dasturida ajratilgan so'zlarni kerakli shaklga qo'yish uchun PhpMorphy texnologiyasidan foydalanilgan [2]. Dasturning afazallik tomonlari shundaki, undan foydalanish uchun Internetga ulana oluvchi va matn terish mumkin bo'lgan istalgan qurilmaning bo'lishi kifoya. Shuningdek, unda 3 ta asosiy funksiya bo'lib, foydalanish jarayonini yengillashtirishga hamda uning foydalanuvchigatushunarli bo'lishiga yordam beradi. Bular:

1. Word highlighting – Foydalanuvchi tomonidan yoki avtomatik tarzda sinonimiga almashtirilishi lozim bo'lgan so'z muayyan rang bilan ajratib ko'rsatiladi.
2. AutoCorrect words – so'zlar foydalanuvchi tomonidan emas, balki avtomatik tarzda mashina tomonidan almashtiriladi.
3. With text change – avtomatik almashtiriladigan yoki almashtiriladigan so'zlarga sinset keltirilmaydi.

Dasturning asosiy kamchiliklaridan biri shundaki, dastur omonim so'zlarni sinonimi bilan almashtirayotganda, ularning omonim ekanligini gapdagi vazifasiga ko'ra yoki yondosh so'zlar bilan kirishayotgan sintaktik aloqagasiga ko'ra farqlashga ojizlik qiladi. Natijada, yangilangan matn mazmunan o'zgarishga uchrashi mumkin:

1-rasm. Dastur ishga tushishdan oldingi holat

Tool settings

☒ Word highlighting

☒ AutoCorrect words

☒ With text change

Select the language

English

The four seasons are spring, summer, fall, and winter, and although various areas of the United States experience drastically different weather during these times, all portions of the country recognize the seasons; winter in California may bring heat, and winter in New York may bring blizzards, but both periods are nevertheless winter.

Paraphrase

0

Characters in text

0

Number of replacements

0

% of changed text

0

Running time:

2-rasm. Dastur ishga tushishdan keyingi holat

The four seasons are spring, summer, fall, and winter, and although various areas of the United States experience drastically different weather during these times, all portions of the country recognize the seasons; winter in California may bring heat, and winter in New York may bring blizzards, but both periods are nevertheless winter.

Paraphrase

Statistic	Value
Characters in text	337
Number of replacements	24
% of changed text	32.43
Running time:	0.03

Faqat rus yoki faqat ingliz tilidagi matnlar bilan ishlashga mo'ljallangan, ABCgamer jamoasi tomonidan tuzilgan Sinonomayzer [3] esa yuqoridagi dasturdan farqli ravishda matndagi so'zlarni sinonimiga avtomatik almashtirish bilan cheklanib qolgan. Garchi grammatik jihatdan tog'ri shakllangan so'z taqdim qilinsa-da, mazmun va uslub jihatidan yangi muqobil eskisining o'rniniga u qadar mos tushmasligi mumkin.

3-rasm. Dastur ishga tushishdan keyingi holat

Синонимизатор текста на английском языке (synonymizer английский)

Введите текст на английском языке:

Keith recently came back from a trip to Chicago, Illinois. This midwestern metropolis is found along the shore of Lake Michigan. During his visit, Keith spent a lot of time exploring the city to visit important landmarks and monuments.

СИНОНИМИЗИРОВАТЬ

Полученный текст после синонимайзера:

Keith recently came back a **ride** to Chicago, Illinois. This midwestern metropolis is found along the shore of Lake Michigan. During his visit, Keith spent a lot of time exploring the city to visit **necessary** landmarks and monuments.

В онлайн синонимайзере английского текста ABCName применяется большая база англоязычных синонимов которая разрешает получить отменный механический репорт на английском языке.

Sinonimayzerlarning boshqa turlarini, shuningdek, Anti-antiplagiat, Killer-antiplagiat, RusTXT kabi onlayn veb-xizmatlar orasidan ham topish mumkin [4].

Sinonimayzerlardagi eng katta muammolardan biri, bu grammatik va uslubiy xatolarsiz muqobil mahsulotni taqdim qila olmasligidir. So'zlardagi sinonimlarni farqlashda, foydalanuvchining ham bevosita ishtirok etishi talab qilinadi. Shuningdek, taqdim etiluvchi so'zlar bazasi doimiy yangilab borilmas ekan, neologizmlar sinonimik qatordan chetda qolishi mumkin [Abjalova, 2021: 211].

Sinonimayzer yoki sinonimizator [5] (ayrim manbalarda bu nom bilan ham yuritiladi) dasturini yaxshilashning bir yo'li, so'zlarga muqibillar tadim etishda Zipf qonuni ham inobatga olish zarur.

Zipf qonunining mohiyati va sinonimizatorni mukammalashtirishda tutgan o'rni. Zipf qonuni matnda uchraydigan so'zlar chastotasini aniqlashni nazarda tutadi. Bu qonunning mohiyati shundan iboratki, agar so'zlar qo'llanish chastotasiga ko'ra yuqoridan pastga qarab kamayib borish tartibida tartiblansa, ularning darajasi miqdori to'g'ri tartibda indekslanadi. Chastotalar taqsimoti yig'indisi esa 1 ga juda yaqin miqdorda chiqadi [6]:

$$P(r) = \frac{C}{r^\alpha} \quad (1)$$

Bu o'rinda $P(r)$ – chastota taqsimoti, r – rank- so'zning qo'llanilish darajasi, $C = 0.1$, $\alpha = \sim 1$.

Statistik hisob-kitobimizga ko'ra, Abdulla Qahhorning “Bemor” hikoyasida [Qahhor, 2005: 80] jami 384 ta so'z ishlatilgan. Hikoyada eng ko'p qo'llanilgan so'zlar: “Sotiboldi” so'zi 9 marta, “bemor” so'zi 8 marta, “va” esa 6 marta foydalanilgan. Zipf qonuniyatini yaxshiroq tushunish uchun shartli ravishda “Sotiboldi” = s, “bemor” = b, “va” = v deb belgilab olinsin. Zipf qonuniga ko'ra, so'zlar quyidagicha ko'rinishda tartiblanishi lozim:

$$b(1) = \frac{0.1}{1^1} = 0.1; \quad (2)$$

$$k(2) = \frac{0.1}{2^1} = 0.05; \quad (3)$$

$$d(3) = \frac{0.1}{3^1} = 0.033. \quad (4)$$

Matn qanchalik katta bo'lsa uning chastotalar taqsimoti yig'indisi 1 ga shuncha yaqin bo'lib boradi.

Natijaga ko'ra, muayyan so'zning unikal (betakrorlik) darajasi kelib chiqadi. Muayyan so'zning bir sinonimlik qatoriga mansub ekanligini aniqlashda inson omili ishtirok etishi tabiiy va zarur. Ammo sinonimizatorda sinonimlar bazasini shakllantirish davomida ana shu unikallik

natijasiga asoslanish, ya’ni eng faol so‘zlarni eng faollari bilan, betakror so‘zlarni betakrorlari bilan almashtirish dastur ishga tushgandan keyin olinadigan natijanining ishonchlilik darajasini nisbatan oshiradi. Buning uchun esa imkon qadar keng qamrovli matnlar korpusini shakllantirish va yuqoridagi modelga asoslangan holda natijalarni qayd etib borish lozim.

Mukammal ishlaydigan sinonimizatorlar antiplagiat dasturlarini yanada yaxshilashga, shuningdek matn yaratuvchilar (kopirayter) va tahrirchilar (rerayter) ishini yengillashtirishga, bundan tashqari, badiiy matn tuzishda va tarjima sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin. O‘zbek tilida yaratilgan o‘zbekcha sinonimizatorlar o‘zbek tilining naqadar boy til ekanligini yana bir karra amaliy isbotlab beradi. Bunday sinonimizatorni shakllantirish esa, avvalo, mukammal til korpusi hamda o‘zbek morfoanalizatorini yaratilish, o‘zbekcha sinonimlar lug‘atini yangilanish va qayta nashrga tayyorlanishni taqozo etmoqda. Bu esa o‘zbek amaliy tilshunosligi, xususan, kompyuter lingvistikasi oldida turgan dolzarb masaladir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abjalova M.A. O‘zbek tili milliy korpusida sinonimayzer yoxud sinonimizatorni yaratish masalasi//Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar / Respublika ilmiy-texnik konferensiya to‘plami. Elektron nashr / ebook. – T.: ToshDO‘TAU, 2021.
2. <https://rephrase-tool.com/>.
3. <https://xn----7sbbaqhlkm9ah9aiq.net/news-new/sinonimizator-en.html>.
4. <https://xn----7sbbaqhlkm9ah9aiq.net/news-new/sinonimizator-en.html>.
<http://hostciti.net/blog/poleznie-servisi/sinonimizator.html>.
5. <https://animatika.ru/info/gloss/synonymizer.html>.
6. Wentian Li. Random Texts Exhibit Zipf’s-Law-Like Word Frequency Distribution // IEEE Transactions on Information Theory, 38(6), 1842-1845 (1992).
7. Qahhor A. Anor: Qissa va hikoyalar. -T.: G ‘afur G ‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005.

2-SHU’BA

AMALIY TILSHUNOSLIK VA LINGVODIDAKTIKA
MUAMMOLARI

Она тили тақдири устида бош қотириш – миллат келажагини белгиловчи бош омил

Абдулхай Собиров*

Бугунги дунё кечаги дунё эмас. Инсоният ўз тараққиётининг янги эрасига қадам қўйди. Илм-фан ва техника шиддат билан ривожланиб бормоқда, ҳатто инсон ўзининг зидди – сунъий интеллект яратишнинг уддасидан чиқди. Бир томондан олиб қараганимизда, бу шунчаки тараққиёт мевасига ўхшайди, аммо бунинг остида кенг қўламдаги ақл бовар қилмас ижтимоий ва сунъий муносабатлар (лингвистик тафаккур ва унинг ҳосиласи) ётганини кўришимиз мумкин. Қайсидир тилда “бийрон сўзлаётган робот”ни “гапиртириш”, саволларга “жавоб қайтартириш”, ҳаттоки “маъруза ёздириш” учун шу тилнинг ички ва ташқи тизимидан, таркибидан, грамматикасидан мукамал хабардор бўлиш, унинг алгоритмини яратиш керак эмасми?! Илғор миллатлар аллақачон бунинг уддасидан чиқиб, соҳавий лексикани, айниқса, миллий терминологияни “ипидан игнасиғача тадқиқ этиб”, кейинги босқичга – гибрид тадқиқотларга ўтиб бўлди. Бунга истаганча мисол келтиришимиз мумкин. Масалан, рус олимлари А.Н.Аверкин, А.Н.Поспелов, М.Г.Гаазэ-Рапопортларнинг “Тольковый словарь по искусственному интеллекту” (“Сунъий интеллект бўйича изоҳли луғат”и) яратилди[1]. Луғатга *валидация, верификация, каузация, локуция, интеллектуал робот, домен* каби терминлар киритилган. Мазкур терминлар шу ҳолатида ўзбек тилига кириб келмоқда ва улар билдирган маънолар тилдошларимиз учун “тошёнғоқ” бўлиб қолмоқда. Ўзбек тилининг келажагини ўйлайдиган бўлсак, биз фақат сўз қабул қилувчи, калькаловчи тил вакиллари бўлиб қолмасдан, янгилик яратиб, ўша янгилик билан бирга ўзбекча сўзларни бошқаларга узатувчи мақомига ўтишимиз керак. Фикр қилмасак, олдинга интилмасак, илм-фан, техника билан “тиллашиб” ўзбек тилининг машинавий тилини яратмасак, зудлик билан ҳозирги глобаллашув шароитида ўзбек тилининг жаҳон миқёсидаги ўрни ва нуфузини белгилаб олмасак, шундо-о-қ бошқа халқларга тақлидчи бўлиб, улар эришган ютуқлар самарасидан муайян тўловлар эвазига фойдаланиб, уларга қуллуғ қилиб юраверамиз.

Бу ҳақда туркий дунёнинг алломаларидан Алихонтўра Соғунийнинг ибратли бир ўғити бор: *“Қайси бир миллатнинг она тили ўз ҳождатини ўтаёлмай, бошқа ёт тиллар олдида мағлубиятга учраб тиз букар экан, ундай миллат кўп узоқламаёқ, инсоний ҳуқуқларидан ажраган ҳолда ҳаёт дафтари устига инқироз қалами чекилиши шубҳасиздир. Ундай миллатлар ёлғизгина Ватанларидан эмас, балки бутун борлиги билан тарих юзидан йўқолишга мажбур бўладилар”*[2].

Бундай тақдирдан Яратганнинг ўзи асрасин!

Тарихан олиб қараганимизда, ўзбек тили дунёнинг энг қадимги ва бой тилларидан бири эканлигига гувоҳ бўламиз. Давлатчилигимиз тарихини 4 минг йиллик сана билан белгилар эканлар, демак, она тилимиз ҳам шунча тарихга эга деб бемалол айта оламиз. Халқимиз Буюк Ипак йўлининг қоқ марказида, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, савдо масалалари ҳамиша авж нуктасига чиққан маконда истиқомат қилганлиги боис, туркий тил, унинг кейинги бош бўғинларидан бири саналган ўзбек тили мунтазам бойиб, такомиллашиб борганлигини кўрамиз. Қардош қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, туркман тилларига нисбатан

* Профессор, филология фанлари доктори, ТошДўТАУ

оладиган бўлсак, араб, форс, мўғул, хитой европа тилларига хос бўлган сўзларнинг фоизи ўзбек тилида салмоқли эканлигини кўришимиз мумкин.

Ростини айтсак, дунёда соф тил бўлмаган ва бўлмайдиган ҳам. Тилларнинг бир-бирларига таъсир кўрсатиши табиий ҳол. Айниқса, бу жараён лексик сатҳда фаол кечади. Ҳамма гап она тилини бутунлай бой бериб, бошқа тилда гапиришга ўтиб кетмасликда. Бундай тақдир ўзбек тилининг бошидан кўп маротаба ўтган. Фақат халқимиздаги чексиз сабр-тоқат, юксак тафаккур, она тилига бўлган улкан меҳр-муҳаббат туфайлигина ўзбек тили асрлар синовидан соғ-омон ўтиб бизларгача етиб келди. Бугун яна биз унинг тақдири устида жиддий бош қотиришимизга тўғри келмоқда. Агар юзаки ёндашадиган бўлсак, бугунги шиддатли давр ўзбек тилини йўқолиб бораётган бошқа дунё тиллари каби йўқлик жари томон суриб кетиши мумкин. Шунга кўра ҳозирги босқичда ҳар соҳада бўлгани каби тилшунослик соҳасида ҳам туб бурилишлар ясамоғимиз шарт. Бу давр талаби, миллат тақдири, келажак билан боғлиқ бош масаладир. Биламизки, бунинг учун биринчи галда ички ва ташқи муҳит, амалдаги жамият раҳбарияти томонидан беминнат кўмак, тиргак, рағбат керак бўлади. Кейинги икки йил ичида давлатимиз раҳбари бу ишни аъло даражада бажариб берди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йилнинг 21 октябрь куни эълон қилган “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850- ва 2020 йил 20 октябрдаги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6084-сон Фармонлари тил сиёсатида реванш ясади, десам хато қилмаган бўламан.

Биз – мутахассислар, тил соҳиблари-чи?! Кечикяпмиз, орқада қоляпмиз, ҳали ҳам ғафлат уйқусида ётибмиз, биздан ўтиб кетишяпти... Дод солишимиз, ҳаммани уйқусидан уйғотишимиз керак!

Тўғриси айтганда, тил масаласи фақат тилшуносларнинг иши эмас. Ўзини “зиёлиман”, “жамиятда ўрним бор” деб юрган ҳар бир миллатдошимизнинг, тилдошимизнинг зиммасидаги шарафли ва айни чоғда масъулиятли ишдир бу. Дунёда етакчи тилларга айланган миллатлар мисолида қараб кўринг. Улар математикми, физикми, кимёгарми, муҳандисми, докторми, бундан қатъи назар, барчаси бир мушт бўлиб, жипс бўлиб, ўз тили, ўз миллати тақдири устида жиддий бош қотиришмоқда, ҳамкорлик асосида луғатлар, маълумотномалар, қомуслар ва ҳ.к.ларни чоп этишмоқда. Тил масаласида энг кичик муаммогача барчаси биргаликда ҳаракат қилиб, ечимини топишмоқда. Яқинда рус тилида эълон қилинган “умные слова” (“ақлли сўзлар”) луғатига кўзим тушиб қолди. Луғатга *инсайт*, *фрустрация*, *коллобация*, *липофреник* каби лексик бирликлар киритилган. Уларнинг ҳар бири муайян тушунчани, маънони билдиради. Масалан, “коллобация” инглизча *collobaration* – *ҳамкорлик* сўзидан олинган бўлиб, санъат, бизнес, илм-фан, мода ва шу қабиларда турли тоифадаги инсонларнинг умумий мақсад йўлида бирлашувига айтилади. Биз нима қиламиз? Мазкур сўзларни шундайлигича ўзбек тилига оламиз-қўямиз. Тилимизда, айниқса, унинг сўнмас булоқлари саналган шеваляримизда шундай лексик бирликлар йўқми? Бор! Фақат излашдан эринамиз, тилга истеъмолга киритишга лоқайдлик билан қараймиз.

Ёки тилимизга шиддат билан кириб келган *вербал* ва *смарт* сўзларини олайлик, Бугун *вербал тафаккур*, *вербал метод*, *вербал интеллект*; *смартфон*, *смарт маҳалла*, *смарт-соат* каби терминлар ёзма ва оғзаки нуқтда фаол ишлатилмоқда. Лекин, улар тўла-тўқис тилимизга сингиб бўлгани йўқ, баъзи бир расмий ҳолатлардагина улардан фойдаланиш кузатилади. Масалан, “*Smart mahalla*” мобил иловаси аҳолига секторларга масофадан туриб мурожаат юбориш ва уни кўриб чиқиш жараёнини кузатиб бориш, маҳалла раислари, сектор раҳбарлари ва профилактика инспекторлари билан тезкор мулоқотни йўлга қўйиш, сектор раҳбарлари ва профилактика инспекторлари фаолиятига баҳо бериш каби имкониятлар билан бир қаторда, давлат идораларининг очиқ маълумотлар ресурсларидан тезкорлик билан фойдаланишида қулайликлар яратади”[3].

Қолаверса, “смарт” лексемасининг ўзбек тилига ўзлашиш ёки ўзлашмаслик масаласини келажак кўрсатади.

Тилга бўлган муносабатда дунё тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, қайси бир миллат ўз тилига кириб келаётган янги сўзларга эътиборли бўлса ва масалани тезкорлик ҳал этса, шу миллат ютуққа эришмоқда. Солиштириш учун коронавирус пандемияси даврида тилларга бўлган муносабатни олиб кўрайлик. Маълумотларга кўра коронавирус пандемияси бошлангандан буён немис тилида 1200дан зиёд янги лексик бирликлар пайдо бўлган. Уларнинг аксарияти “Balkonsänger” – *балконда қўйловчи*, “Maskentrottell” – *бурнини беркитмаган ҳолда ҳимоя ниқоби таққан одам*; “Hamsterkauf” – *ваҳимада озиқ-овқат захиралаш*; “Anderthalbmeter-gesellschaft” – *1,5 метр масофага амал қилиши лозим бўлган жамият* ёки “*бир ярим метрлик жамият*”; “Coronamüde” – *COVID-19дан толиқиш*; “Impfneid” – *эмланганларга ҳасад қилиш*; “Coronadiktatur” – *COVID-19 диктатураси*; “Impfzwang” – *мажбурий эмлаш* каби ижтимоий масофалашув, эмлаш, карантиндан толиқиш, ўзини яқкалаш билан боғлиқ сўзлардир[4].

Коронавирус пандемияси ўзбек тилида ҳам юзлаб янги лексемаларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Улар тилимизнинг барча услубларида фаол қўлланилди, аммо улар устида айнан мутахассислар, тилшунослар ва жамоатчилик вакиллари бирлашиб, лингвосоциологик, лингвокультурологик, семиотик, тиббий-лингвистик тадқиқотлар олиб бориш ҳақида ҳеч ким ўйлаб кўрмади. Ҳолбуки, бундай лексемалар ўзининг ранг-баранглиги, серқирралиги, ўзгарувчанлиги, мунтазам янгиланиб бориши билан алоҳида ажралиб турди. Азалдан рус ва ўзбек тиббиётида қўлланиб келинган *вакцина, пандемия, вирус, антибиотик, бектериал, мутация* каби атамаларнинг янги маъно қирралари кашф этилди, уларнинг қўлланиш частоталари бир неча марта ўсиб кетди. Ўзбек тилида *тиббий ниқоб, ижтимоий масофа, ҳимоя воситалари, антитана заррачалари* каби янги иборалар пайдо бўлди. Қўлланилган лексик бирликларнинг ҳар бири муайян маънога эгаллиги билан эътиборли. Масалан: “вакцина” – бирон антигенга (микробга) нисбатан орттирилган иммунитет пайдо қилувчи биологик дори саналади[5]. Термин XIX асрнинг иккинчи ярмида француз тилидаги *variola vaccine* – *сигир чечаги* бирикмасидан олинган бўлиб, эллипсис усули билан “вакцина” термини ҳосил қилинган. У термин сифатида тармоқланиб, маънодошлик, гипонимик характерларга эга бўлди. Вакцина гипероним (бош сўз) сифатида ўз атрофига *ZF-UZ-VAC2001, IgM, IgG, Astra-Zeneca, SARS-Cov-2, Moderna* каби гиперонимларни йиғди. Эътибор қилинса, коронавирус ҳодисаси билан боғлиқ терминологиянинг ўзбек тилига ўзлашиши қуйидаги йўллар билан амалга оширилганин кўриш мумкин. а) тор соҳада, яъни фақат медицина тилидагина қўлланилган лексик бирликлар: *иммуностимулятор, иммуномодулятор, ПЗР тест* ва ҳоказо; б) семантик ўзгаришга учраган лексик бирликлар: *ниқоб, карантин, ижтимоий масофа* ва ҳ.к.; в) рус ва ўзбек тилларида параллел қўллаган лексик бирликлар: *оксигенерация – кислородга улашга муҳтожлик, сунъий нафас олдириш, маска – ниқоб* каби; г) оғзаки сўзлашув услубида пайдо бўлган лексемалар: *лаънативирис, эмлаш* ва ҳ.к. Кўринадики, бу каби терминлар устида тадқиқотлар олиб бориш келажакда тилшуносликнинг долзарб ва истиқболли йўналишларидан бирини ташкил этиши мумкин.

Яна бир мулоҳаза: вақтида эътибор қилинмаса, интернет орқали минглаб янги атамалар ўзбек тилига суқулиб кириб қолиши мумкин. Улардан баъзиларини мисол қилиб олсак. *Абьюз* – интернет орқали брон кимсанинг шаънига доғ тушириш; бодипозитив – ташки кўриниш асосида қабул қилиш; *газлайтинг* – маълумотни бузишга, инсонни чалғитишга қаратилган, руҳий зўравонликнинг бири тури; *киберхужум* – интернетдаги зўравонликнинг бир кўриниши, *тулпа* – ўз-ўзини гипноз қилиш маҳсулотли; хаёлий дўст; *харасмент* – психологик зўравонлик ва ҳ.к. Бу каби сўзларнинг чеки-чегараси йўқ.

Хулоса қиладиган бўлсак, бугунги давр ҳамма нарсани ҳал қилувчи, энг масъулиятли даврдир. Ҳаммамиз бирлашиб, она тилимизнинг софлиги, тозаллиги, мавқеи

учун жон куйдирмасак, бир кун келиб ёш авлод олдида тилимизни тишлаб қолишимиз тайин.

Адабиётлар рўйхати

1. <http://raai.org/library/tolk/aivoc.html>; <https://ru.unesco.org/courier/2018-3/glossariy-po-teme-iskusstvennyy-intellekt>
2. Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. – Т.: Шарқ, 1993. – 10 бет.
3. <https://samviib.uz/uz/news/smart-mahalla>
4. <https://kun.uz/news/2021/04/27>
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – 5 жилдлик. – 1-жилд. – Т.: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – 437-бет.

Bolalar nutqida konnotativ ma'noning sintaktik usulda hosil bo'lishi **Syntactic formation of connotative meaning in children's speech**

Qurbonova Munavvara Abdujabborovna *

Annotation. The article syntactical units that perform connotative function in speech have been defined, and different aspects of syntaksopragmatical units peculiar to children and adults have been substantiated. The ways of formation of the connotation in children's speech have been revealed.

Keywords: connotation, pragmatics, child's speech, syntactical units, communicative purpose.

Bugungi kunga qadar dunyo tilshunosligida konnotatsiyaning turli tillarda ifodalanishi masalasiga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar yaratildi. Konnotatsiya tadqiqi bo'yicha qator izlanishlar olib borilgan bo'lsa-da, ularda bu lingvistik hodisa turlicha talqin etildi. Jumladan, L.Blumfildning qarashlariga ko'ra konnotatsiya designatga yuklangan qo'shimcha ma'lumot, u obyektga xos tabiiy belgi-xususiyatlar haqidagi axborot, semantik hodisa bo'lib, sotsial, regional, texnik, madaniy omillar bilan shartlangan nutqning muayyan darajasini ko'rsatadi. [Blumfild, 1964: 156-164] O.S. Axmanova konnotatsiyaga quyidagicha tavsif bergan: «Konnotatsiya qo'shimcha ma'no, rang, bo'yoqdorlik. So'zning asosiy ma'nosi ustiga qo'yilgan, turli xildagi ekspressiv-ijtimoiy baho obertonlarini ifodalashga xizmat qiluvchi qo'shimcha ma'no, so'zga hamroh bo'lgan semantik yoki stilistik ottenkalaridir». [Axmanova, 1966: 203-204] A.V.Filippovning fikricha, konnotatsiya lisoniy birlik semantikasiga kiruvchi va uni to'laligicha namoyon etuvchi denotativ va grammatik bo'lmagan ma'no bo'lib, uni emotsional, uslubiyl-stilistik ma'no deb atash lozim. [Filippov, 1978: 57] I.A. Sternin ma'noning konnotativ makrokomponenti «baho», «emotsiya» kabi semantik hamda fakultativ tarzda gonorofik komponentlarni qamrab olishini bayon qilgan. [Sternin, 1979: 123-129]

I.V.Arnold konnotativ ma'no (konnotatsiya) emotsional, ekspressiv, baho munosabati va funksional-stilistik komponentlardan tashkil topadi, deb hisoblaydi.

Konnotatsiyaning o'ziga xos ifodasi bolalar nutqiga oid sintaktik birliklarda yaqqol mamoyon bo'ladi. Bolalar nutqida so'z birikmalari, gapning turli ko'rinishlari, murojaat birliklari, kirish qurilmalar, parsellyativ birliklar, sintaktik okkazionalizmlar orqali konnotatsiyaning ifodalanishini kuzatish mumkin. Bolalar nutqida konnotatsiyaning ifodalanishida sintaktik takror va inversiyaning ham o'ziga xos o'rni mavjud.

Bolalar nutqida kattalarda kuzatilmaydigan o'ziga xos so'z birikmalari uchraydi. Masalan, *qora amma, pakana xolam, qo'li katta amaki* kabilar. Bunday so'z birikmalari ifodaning ta'sirchanligini oshiradi, obrazlilikni yuzaga keltirib, tinglovchini o'ziga jalb qiladi. Masalan: –

* Filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, munavvara2013@yandex.ru

Qora amma, bizlar keldik! Voy ammaning aylansin! Voy ammaning o'rgilsin sendan! (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi")

– **Buvijon, chiroyli xolajonim keldila!** (Robiya Xasanova, 7 yosh)

Tilshunoslikda murojaat birliklarining ekspressivlik ifodalashning sintaktik usullaridan biri ekanligi qayd etiladi. [Abdullayev, 1983: 77] Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida uchrab turadigan noodatiy murojaat birliklarida ham konnotatsiya va baho munosabatining kattalarda kuzatilmaydigan ifodasi ko'zga tashlanadi. Buni quyidagi misolda kuzatish mumkin:

– *Seni bu yerga kim olib keldi? – deb so'radi dadasi o'g'lini bag'riga bosarkan. Sobit jilmayib turgan militsionerni ko'rsatdi. Adasiga konfetini ham ko'z-ko'z qildi.*

– *Oho, amaking seni yaxshi ko'rar ekan-ku!*

Obid aka militsionerga, ko'k ko'ylakli opaga rahmat aytib, Sobitni olib ketdi.

Uyga kelishganda Karomat xayol surib eshik oldida turardi.

– *Opavoy, – dedi Sobit, – militsioner amaki yaxshi ekan-ku!*

Shu-shu Sobit militsionerlarni qachon ko'rsa: "Assalomalaykum, yaxshi amaki!" – deydigan bo'ldi. (M.Murodov. "Yaxshi amaki")

E'tibor berilsa, matnda qo'llangan *yaxshi amaki* murojaat birligi orqali murojaatning o'ziga xos ta'sirchan shakli hosil qilingan. Bunday murojaat birligida bolaning sub'ektiv munosabati ham ochiq sezilib turadi. Umuman, bolalar tomonidan kishilarning ezgu amallari va fazilatlarini baholashga qaratilgan pragmatik birliklar ijtimoiy guruh a'zolarining barchasi uchun ijobiy baho ifodalovchi ishora vositasi vazifasini o'taydi.

Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish joizki, ontogenez davrida yaxshi va yomon tushunchalarini tilda aks ettirish o'ziga xos tarzda kechadi. Xususan, Toshkent shahar shevasida so'zlashuvchi bolalar nutqida "yaxshi" tushunchasi **opoq**, "yomon" tushunchasi **biji** dialektal birligi orqali ifoda etiladi. Biroq bir millatga mansub bolalarning kommunikativ-pragmatik faoliyatida ijobiy yoki salbiy bahoni umumiy tarzda aks ettirishga xizmat qiladigan ifoda shakllari konnotativ belgisi dialektal element yoxud individual okkazonalizm sifatida o'ziga xos strukturaga ega bo'lishi mumkin. Bu holat to'qqiz oydan ikki yoshgacha bo'lgan bolalar nutqida ko'p kuzatiladi. Ikki yoshdan olti yoshgacha bo'lgan bolalar nutqida esa *yaxshi* sifati shaxs deysisini shakllantiruvchi birikma tarkibida qo'llanib, muayyan ijtimoiy guruh vakillariga nisbatan baho ifodachisiga aylanadi.

Bolalar nutqida, ayniqsa, undov gaplar konnotatsiyani hosil qiluvchi faol sintaktik birliklar hisoblanadi. Undov gaplarda bolalarning his-hayajoni va u orqali voqyelikka baho munosabati yorqin aks etadi. Quyidagi gaplarni tahlil qilamiz:

1. ... *Bir oyna dadasining qornini juda katta qilib ko'rsatdi. Azamatjon qotib kuldi-da:*

– **Vuy, ada, qornizni qarang. Juda katta, xunuk bo'lib ketdi!..** (M.Murodov. "Boshi xumday bola")

2. – **Voy, (qo'g'irchog'im) kasal bo'lib qolibdi, to'lab berasan!** – dedi Muhayyo Manzuraga. (N.Yoqubov. "Kichkina doktor")

3. – **Vuy, rosa ko'p qor yog'votti, hamma yog' oppoq, chiroyli bo'b ketdi!** (Sherzod Safarov, 8 yosh)

4. *Uyga kirishar ekan, Bahodir ham so'rab qoldi:*

– *Ada, mening oyim ham zo'rmilar?*

– *Sening oying ham zo'r, o'g'lim. U ishchi, fabrikada hammaga gazlama to'qib beradi.*

Bahodir xursand chapak chalib yubordi:

– **Ur-ye, bizning oyimiz ham zo'r!** (M.Murodov. "Kimning oyisi zo'r?")

1. – *Sinfga kirishim bilan, bolalar qichqirib yuborishdi: – Ur-re-ye, Hoji keldi!* (E.Raimov. "Ajab qishloq")

1. – **ye-yes, bugun sirka borarkanmiz!** (Risalat Ahmedova, 5 yosh)

Birinchi va ikkinchi misolda hayratlanish, ajablanish kabi his-tuyg'ular bilan birga, bolaning salbiy munosabati ham aks etgan. Keyingi misollarda esa ko'tarinki ruh, mamnunlik

kabi konnotativ ma'nolar hosil qilingan. Shu bilan birga, bolaning voqyelikka ijobiy bahosi o'z ifodasini topgan.

Bolalar nutqida qo'llangan ritorik so'roq gaplarda ham konnotatsiyaning kuchli ifodalanishini payqash mumkin. Ritorik so'roq gaplarda so'roq shaklidagi sintaktik qurilma orqali darak, buyruq, istak xarakteridagi presuppozitsiyalarning anglashilishi fikrning ta'sirchan ifodalanishiga yo'l ochadi. Masalan:

1. – *Buvijon, jon buvi! Ko'chadan chaqirayotganda “Dostonu-u!” deb chaqirmang, bolalar ustimdan kulishyapti.*

– *Xavotir oganimdan chaqiraman-da, bolam!*

– **Xavotir omeng, men sizga yosh bolamidim?** (R.Muhammadjonov. “Tangalik bolalar”)

2. *Qishlog'imizda uchta qori pochcha bor. Uchovlari qishloqning uch chekkasida turishadi. Odamlarning aytishiga qaraganda, yaqinroq turishsa bo'lmas emish - bir-birlarining go'shtlarini yeb qo'yisharmish. Menimcha, bu yolg'on bo'lsa kerak. Axir o'zingiz ham bundoq bir o'ylab ko'ring, hyech jahonda odam ham bir-birining go'shtini yeydimi?* (X.To'xtaboyev. “Sariq devni minib”)

Birinchi misolda bola nutqida qo'llangan “*Xavotir omeng, men sizga yosh bolamidim?*” ritorik so'roq gapi “*Xavotir olmang, men yosh bola emasman*” axborotini bayon qilish vazifasini bajargan. Bola darak xarakteridagi ushbu axborotni ifoda etish uchun so'roq gap shaklini tanlagan va bu bilan fikrning ta'sirchan bo'lishiga erishgan, axborotda aks etgan xulosasining qat'iy ekanligiga ishora qilgan. Shuningdek, bolaning o'ziga nisbatan yuqori baho berishi matnda ko'zda tutilgan kommunikativ-pragmatik maqsadga muvofiq ravishda kulgili holat yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Keyingi misolda esa qo'shma gapning “*Hyech jahonda odam ham bir-birining go'shtini yeydimi?*” komponentida “*Odamlar bir-birining go'shtini yemaydi*” axborotini ifodalash maqsadi ko'zda tutilgan.

Ko'rinadiki, so'roq gap shakli orqali darak (berilgan misollarda) yoki buyruq, istak kabi mazmuniy munosabatlarning ifoda etilishi jumlaning ta'sir kuchini oshirishga, nutq egasining e'tirozi, ta'kidi kabilarni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Ba'zi bolalar o'zaro suhbat jarayonida bir-biriga nisbatan “*Karmisan?*”, “*Soqovmisan?*”, “*Ko'rmisan?*” kabi so'roq gaplar bilan murojaat qiladilar. Bunday gaplar orqali bola go'yo suhbatdoshini kamsitayotgandek, masxaralayotgandek tuyuladi. Aslida bolalar bu tipdagi so'roq gaplar orqali nutqning ta'sirchanligini oshirishga harakat qiladilar. Masalan, R.Muhammadjonov ssenariysi asosida suratga olingan “Chol va nabira” kinofilmida tasvirlanishicha, film qahramoni “*Tongda xo'roz qichqirdi*” jumlasini yozishda opasiga shunday savol beradi:

– *Opa! “Xo'roz”da dum bo'ladimi?*

Opasi bolaning so'roq gap orqali nazarda tutgan pragmatik maqsadini to'g'ri anglab yetgani uchun *xo'roz* so'zidagi *x* harfining elementsiz yozilishini aytadi. Shunda ularning kichik ukasi suhbatga qo'shiladi. U shu yerda yurgan *xo'rozga* ishora qilib, akasiga tanbeh beradi:

– **G'ileymisan, ko'rmayapsanmi? Xo'rozzi dumi bor-ku!**

E'tibor berilsa, “*G'ileymisan?*” ritorik so'roq gapi shaxsni masxara qilish yoki kamsitish uchun emas, balki voqyelikka nisbatan tanqidiy baho munosabati, e'tirozini kuchaytirish maqsadida ishlatilgan. Bu kabi misollar tahlilida konnotatsiyaning belgilanishida nutq egasining yosh xususiyati bilan bog'liq jihatlar alohida e'tiborga olinishi lozim.

Bolalar nutqida uchrab turadigan sintaktik okkazonalizmlar ham obrazlilikni hosil qilish, ta'kid, davomiylik kabi turli konnotativ ma'nolarni hosil qiladi. Masalan:

*Bobojonim boshini chayqab “yo'q” deb turaverdi. Birpas turdi, **ikkipas turdi**, axiri uh tortib, bo'pti, bilganlaringni qilinglar, deya yig'lamsirab, qornini yerga berib yotib oldi.* (X.To'xtaboyev. “Jannati odamlar”)

*Birpas kutdik, **ikkipas kutdik**. E, boringki, bir soat vaqt o'tib ketdi. Direktorimizdan hamon darak bo'lmayapti.* (X.To'xtaboyev. “Besh bolali yigitcha”)

– Bugun fizika ustozimiz uyga **ikkitalay** vazifa berdila. (Toshkent shahar shevasida so'zlashuvchi Fazliddin Mirzahmedov, (12 yosh)

*Unisi turtadi, **bunisi surtadi**, bu ham yetmagandek, oyimga dag'dag'a qilishadi.* (O'.Hoshimov. "Dunyoning ishlari")

Bolalar nutqida kuzatiladigan o'xshatishli qurilmalar ham konnotatsiya ifodasi uchun xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy matnda bolalar nutqiga kiritilgan quyidagi o'xshatishli qurilmalarni konnotatsiyaning go'zal namunalari hisoblash mumkin. O'xshatishli qurilmalar yordamida obrazlilik, ta'sirchanlik, ma'noni kuchaytirish, bo'rttirish kabi pragmatik ma'nolar hosil qilingan:

*Atrof **xuddi shakar sepib qo'yganday oppoq**.* (N.Fozilov. "Bolaligim – poshsholigim")

*Ana endi etik bizniki. Faqat bizga yetib kelguncha etikning tagi **Naim sartaroshning iyagidek sip-silliq bo'lib ketadi**.* (O'.Hoshimov. "Dunyoning ishlari")

*O'yin-kulgi hamon davom etardi. Childirma taraklaydi. Ilhom choyxonachi **likopchani yutib yuborgudek og'zini katta ochib ashula aytadi**.* (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi")

Albatta, berilgan misollardagi o'xshatishli qurilmalarning so'z san'atkorlari R.Fozilov, O'.Hoshimovlarning so'z qo'llash mahorati bilan bog'liqligi sezilib turibdi. Biroq badiiy asarda bolalar nutqi nusxalanmaydi, aksincha, ularning nutqiga oid xususiyatlar uslubiy vositalar yordamida o'ziga xos tarzda aks ettiriladi. Bolalar adabiyotiga oid har bir asar matni yozuvchining shaxsiy kuzatishlariga asoslanadi. Shu jihatdan yuqoridagi kabi o'xshatishli qurilmalar bolalar jonli nutqida ham uchrab turadi.

Bolalar nutqida konnotatsiyaning hosil qilinishida sintaktik takror va inversiya ham muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, sintaktik takrorning nihoyatda ko'p uchrashi bolalar nutqining o'ziga xos jihati hisoblanadi. Quyidagi misollarni tahlil qilamiz:

1. **Qamalasan, qamalasan, qamalasan emish, qamab bo'pti, qamasa hammasini tishlab olaman, qo'llarini, oyoqlarini tishlayman...** (X.To'xtaboyev. "Jannati odamlar")

2. *To'g'ri-da, nega hadeb **boyning nabirasisan, boyning nabirasisan** deyishaveradi. Nabirasi bo'lsam, nega yangi etigimni kiydirgani qo'yishmaydi, chamandagul do'ppim bor, enam o'shaniyam kiydirgani bermaydi, **eski qilib qo'yasan, eski qilib qo'yasan** degani-degan.* (X.To'xtaboyev. "Jannati odamlar")

3. – *Meni aldashdi!*

– *Kim? Nimaga?*

– **Aldashdi! Aldashdi!** – *Boshqa gap aytolmasdan nuqul shu so'zlarni yer tepinib yig'lar edim.*

– **Aldashdi! Aldashdi!** (O'.Hoshimov. "Dunyoning ishlari")

Ko'rinadiki, berilgan nutq ko'rinishlarida ajratib ko'rsatilgan sintaktik birliklar takror qo'llanib, e'tiroz, ta'kid, g'azab, hayratlanish kabi turli konnotativ ma'nolarni hosil qilgan.

Bolalar nutqida kuzatiladigan inversiya hodisasi ham ba'zan konnotativ ma'noni ifodalashga xizmat qiladi. Inversiya hodisasining yuzaga kelishi nutq egasining kommunikativ maqsadi bilan bog'liq bo'lib, bunda gap bo'laklari tartibini o'zgartirish, tartibi o'zgargan bo'lakka mantiqiy urg'u yuklash orqali konnotativ ma'no hosil qilinadi. Bu jarayonda inversiyaga uchragan bo'lak ta'kidga ega bo'ladi va nutqning ta'sir kuchi ortadi. Masalan:

1. – *Buva! Kim bilan gaplashdiz?*

– *Kim bilan bo'lardi, oying bilan gaplashdim.*

– *Oyim bilan? **Nima didila oyim?*** (R.Muhammadjonov. "Chol va nabira")

2. *Negadir uning bu ishi yoqinqiramadi **bizlarga**.* (N.Fozilov. "Bolaligim – poshsholigim")

Misollardan ko'rinadiki, ega-kesim inversiyasi kuzatilgan birinchi misolda inversiya so'roq aktining ta'sir kuchini oshirishga xizmat qilgan. Keyingi holatda esa inversiyaga nutq egasining voqyelikka nisbatan baho munosabatiga adresatni jalb etish vazifasi yuklangan. Bolalar nutqida kuzatiladigan bu kabi holatlar kommunikativ niyatning to'liq ro'yobga chiqishi uchun ham xizmat qiladi.

Bolalar nutqida ta'kidni kuchaytirish orqali konnotativ ma'no ifodalashga xizmat qiluvchi hodisalardan yana biri parsellyasiyadir. Gapning muhim bo'lagini ajratib, uni gap tashqarisiga

chiqarish orqali ta'kidni hosil qilish bolalar nutqida ham kuzatiladi. Masalan, “*Elak tap-tap etadi. Tagidan supraga un yog'iladi. Xuddi qorday*” (O'.Hoshimov. “Ikki eshik orasi”) misolida parsellyat vazifasini bajargan o'xshatishli qurilma o'zidan oldingi gapning tarkibiy qismi sifatida alohida ta'kidga ega bo'lib, konnotatsiyaga yo'l ochgan.

Xullas, bolalar nutqida konnotativ ma'noning ifodalanishida sintaktik birliklar o'ziga xos o'rin tutadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida kattalarda kuzatilmaydigan o'ziga xos so'z birikmalari, g'ayriodatiy murojaat shakllari, individual neologizmlar ifodaning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi, obrazlilikni yuzaga keltirib, tinglovchini o'ziga jalb etadi. Bolalarga xos o'xshatishli qurilmalarda konnotatsiyaning ajoyib namunalari o'z ifodasini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Блумфильд Л. Язык. – М., 1964.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
3. Филиппов А.В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. – М., 1978. – № 1.
4. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. – Воронеж, 1979.
5. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Т.: Фан, 1983.

Ўзбек тили миллий корпусининг онлайн вариантнинг тузилиши хусусида On the structure of the internet version of the national corporation of the uzbek language

Тоирова Гули Ибрагимовна*

Annotation. The article discusses the types of interfaces when creating the national corpus of the Uzbek language, the meaning of the corpus search field. The interface of the "National Corpus" consists of various designs and structures, the author is responsible for its completeness, the interface should be attractive and impressive. The interface is created taking into account national or modern characteristics, and the interface should be oriented towards the national flavor. The Language Corpus is a very fast growing network of the computational linguistics world that has made great strides. An interface is a communication system between technology and the user. The types of interface are analyzed, such as visual, gesture, sound.

Key words: Interface, the author's corps, mathematical modeling, morphologic and semantic annotation, information, linguistic base, artificial intelligence, computer linguistics, corpus linguistics, language corpus, special software, e-library, lexical, morphological, grammatical, semantic symbols, problems with linguistic markup.

Корпус лингвистикаси — дунё фанининг, жумладан, тилшуносликнинг энг ривожланган соҳаси, корпус эса тилшуносларнинг зарурий иш қуроли; оғзаки, ёзма ёдгорликлар, миллий-маданий меросни ақс эттирувчи ахборот манбаи. У қидирув дастурига бўйсундирилган матнлар йиғиндиси, мукамал разметкага эга корпус лингвистик тадқиқотлар самарадорлигини таъминлашда барқарор лингвистик база вазифасини бажаради. Сунъий интеллект маҳсули сифатида: электрон луғатлар, таржима порталлари, терминологик маълумотлар банки, виртуал (электрон) кутубхона, электрон матнли корпуслар, электрон ҳукумат, электрон нашр, электрон дарслик ва қўлланмаларнинг барчасини санаш мумкин. Сунъий интеллект маҳсули бўлган лингвистик электрон манбалар муайян тил корпусини яратиш учун хом ашё саналади.

* Бухоро давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси доценти, фалсафа фанлари доктори

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Ўзбек тили миллий корпусини яратишда визуал интерфейс турини таклиф қиламиз. Интерфейснинг бу тури илк корпус яратиш жараёнида қийинчилик туғдирмайди. Чунки, мониторда намоиш этиладиган визуал тасвирлар ёрдамида маълумотларни узатадиган стандарт компьютер интерфейси ҳисобланади. Келажакда кўзи ожиз инсонларни ҳисобга олган ҳолда овозли турини таклиф этиш мумкин.

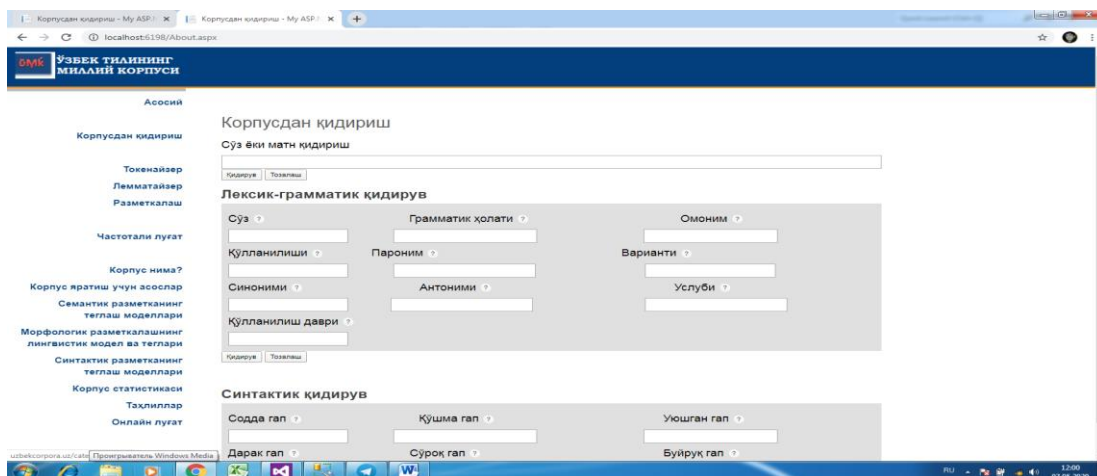
Ушбу соҳадаги энг янги йўналишлардан бири бу сенсорли интерфейс саналади. Унинг ишлаш принципи маълум объектлар орқали амалга ошириладиган фойдаланувчи ва машинанинг жисмоний ўзаро таъсирига асосланади. Айтишимиз мумкинки, бу монитордан фойдаланган ҳолда фойдаланувчига илгариги маълумотни графикавий равишда олган маълумотларни тақдим этишга уринишдир.

1-расм.

Корпусларининг интерфейси турли дизайн, тузилишга эга бўлиб, унинг мукамаллиги корпус яратувчи муаллифнинг зиммасига юкланади. Чунки интерфейс корпус ҳақида илк таассурот қолдирувчи, ўзига жалб этувчи умумий кўринишдир. Интерфейс яратишда миллий коллоритни акс эттирувчи безаклар ҳамда мумтоз ёки замонавийликни акс эттирувчи белгилар эътиборга олинishi лозим.

Бу корпуснинг қидирув ойнаси, яъни интерфейси саналади. “Корпусдан қидириш” – бу жойда сўз ёки гапни қидириш имкони мавжуд. Бунда натижа қуйидаги кўринишга эга бўлади. Корпуснинг “Лексик-грамматик қидирув” тугмасидан сўзнинг қуйидаги хусусиятларини билиб олиш мумкин: Сўзнинг маъноси, грамматик ҳолати, синонимлиги, омонимлиги, паронимлиги, антонимлиги, сўзнинг варианты, сўзнинг қўлланилиш даври, сўзнинг қўлланилиш услуби кабилар.

2-расм

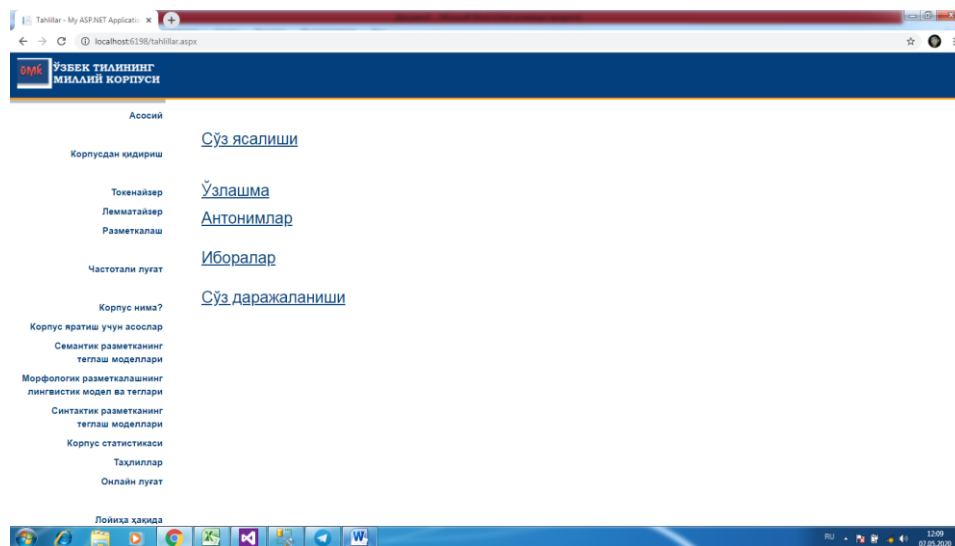
Жумладан, “ингичка” сўзи ёзилганда, куйидаги маълумотларга эга бўламиз:

- **сўзнинг маъноси:** 1.Кўндаланг кесими меъёрдан кичик; 2 Чийилдок, ўткир (товуш ҳақида);
- **грамматик ҳолати:** [сифат];
- **синоними:** майин;
- **омоними:** йўқ;
- **пароними:** йўқ;
- **антоними:** йўғон;
- **варианти:** йўқ;
- **қўлланилиш даври:** замондош;
- **қўлланилиш услуби:** бетараф;

“Синтактик қидирув” тугмасидан биз гапнинг мақсадига кўра: дарак, сўроқ, буйруқ турини ва гапнинг тузилишига кўра: содда ва қўшма, уюшган гапларни ажратиб оламиз.

3-расм

4-расм

“Сўз ясалиши” тугмасида 200га яқин сўзнинг ясалиши таҳлил этилган.

илож	но	лан	лик					
илтифот	сиз	лик	бе	лик				
инсоф	ли	сиз	лик	бе	лик	но	лик	она
инсон	лик	парвар	лик	сифат				
интизом	ли	лик	сиз	лик	бе	лик		
ипак	ли	лик	фуруш	чи	лик			
иқлим	лаш	шунос	лик					
иқтидор	ли	сиз						
иқтисод	ий	от	чи					
исбот	ла	сиз	бе-					
ил	гак	гич						
илгари	ги	ча	ла					
жабр	ла	ли						
жадал	ла	лик						
жадид	изм	чилик						
жафо	каш	лик	кор	ли	сиз			
жаҳолат	ли	параст						
жаҳон	бахш	гир	лик	намо	шумул			
жилов	бардор	дор	ла	хона				

5-расм

Маълумотлар базасини яртиш жараёнида “Excel жадвалларидан фойдаланилади, бунда биринчи устунда файл номи (аниқ кўрсатилган йўл), бошқа устунларда эса метаматнли атрибутлар ва технологик маълумот келтирилади. Мазкур амал Excel дастурининг ўрнатилган воситаларидан самарали фойдаланиш имконини беради ва қидирув тизимида анча қулайликлар туғдиради. Масалан, қидирув, фильтрация, таҳлил ва маълумотларни қайта ишлаш (амаллар рўйхати, автотўлдириш, статистика). Бунда жадваллар матн форматида сақланиши лозим ва бу форматни Excel тушуниши шарт. Мазкур амал орқали жадвал кўринишда сақланган файл, нафақат Excel, балки бошқа жадвалли дастурлар қабул қилиши ва ишлаш вазиятининг самарадорлигини ошириш имкониятини беради.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, ўзбек тили миллий корпусининг онлайн варианты тузилишда “Ўзбек тили изоҳли луғат”да мавжуд сўзлар таҳлилга тортилади. Интерфейс - замонавий дастурий дизайн талабларига жавоб берадиган, фойдаланувчига тушунарли, ишлаш учун қулай шаклда бўлиши керак. Интерфейс технология ва фойдаланувчи ўртасидаги алоқа тизими ҳисобланади. Интерфейс визуал, имо-ишоравий, овозли каби турларда бўлади. Миллий корпус тизим ва амалий дастурлаш интерфейсидан ташкил топиши керак бўлади.

Об изучении средств речевой выразительности узбекского языка On the study of the means of speech expressiveness of the uzbek language

Фаттахова Дилором*

Annotation: the article examines the use of the means of speech expressiveness of the Uzbek. Means of speech expression are usually used in speech, for the correct, accurate and emotional expression of thoughts. The article also provides information about the shapes that are analyzed with specific examples.

Keywords: figure, antithesis, inversion, rhetorical question, anaphora, epiphora

Культура речи – раздел филологической науки, изучающий речевую жизнь общества в определённую эпоху (точка зрения объективно- историческая) и устанавливающий на научной основе правила пользования языком как основным средством общения людей, орудием формирования и выражения мыслей (точка зрения нормативно-регулирующая)

* Кандидат педагогических наук, доцент кафедры Узбекского языкознания НУУз

[Томашевский, 1989:141]. Таким образом, культура речи является важной частью национальной культуры в целом. Поэтому насущной потребностью является работа по совершенствованию речевой культуры русскоязычных студентов. Формирование у будущих филологов навыков владения средствами речевой выразительности узбекского языка является на сегодняшний день актуальной проблемой. Используемый язык является частью культуры. Культура языка тесно взаимодействует с культурой речи, следовательно, связана с языковой компетенцией и с отношением общества к языку. Культура является тем фактором, который обобщает положительный речевой опыт и указывает на способы оптимального функционирования речи.

Принято выделять следующие основные функции языка, находящие отражение в речи: коммуникативная (функция общения); мыслеформирующая (функция воплощения и выражения мысли); экспрессивная (функция выражения внутреннего состояния говорящего); эстетическая (функция создания прекрасного средствами языка).

Коммуникативная функция заключается в способности языка служить средством общения между людьми. Изучение текста с точки зрения соответствия его языковой структуры задачам общения в теории культуры речи получило название коммуникативного аспекта культуры владения языком. То, что теперь называют коммуникативным аспектом культуры речи, было известно уже в античности из учения о риторике [Граудина, 2004: 55].

С точки зрения культуры речи коммуникативная функция языка предполагает установку участников речевой коммуникации на плодотворность, взаимную полезность общения, общую нацеленность на адекватность понимания речи. Однако достижение функциональной эффективности общения невозможно без знания и соблюдения норм литературного языка. Это, в свою очередь, требует наличия самых необходимых и элементарных представлений о лексических, грамматических и стилистических нормах узбекского языка. Они незаменимы при работе по построению правильной узбекской речи, которая обязательно должна отличаться ясностью и точностью изложения мысли, последовательностью и информативностью. Она также обязательно должна характеризоваться богатством, выразительностью, уместностью, чистотой, доступностью, правильностью, логичностью, точностью и т.д.

Язык располагает единицами, необходимыми для построения сообщений, правилами их организации и обеспечивает возникновение сходных образов в сознании участников общения. Язык также обладает специальными средствами установления и поддержания контакта между участниками коммуникации. Достижение функциональной эффективности общения невозможно без знания и соблюдения норм литературного языка.

Культура языковой коммуникации отличается следующими чертами:

- 1) она касается высказываний (текстов) и их восприятия и интерпретации;
- 2) она связывает языковое построение с содержательно-тематической стороной и стилеобразующими факторами, ситуацией, личностями общающихся и т.п.

Выразительность речи – одно из самых трудных для описания качеств речи. Каждый оценивает экспрессию текста с позиции своего риторического идеала. Язык располагает большим арсеналом средств речевой выразительности. Буквально “экспрессивность” переводится как «выразительность» – это свойство определённой совокупности языковых единиц, обеспечивающее их способность передавать субъективное отношение говорящего к содержанию или адресату речи, а также совокупность качеств речи или текста, организованных на основе таких языковых единиц. Благодаря данному свойству речи,

можно «разбудить» логическую, эмоциональную и эстетическую область нашего сознания. Благодаря использованию средств речевой выразительности, любая речь приобретает выразительность. «Выразительность – экспрессивность текста – это выраженное языковыми и речевыми средствами эмоциональное состояние говорящего, его субъективное отношение к обозначаемым предметам и явлениям действительности» [Москвин, 2007:869]. Тропы и фигуры имеют неодинаковую функциональную активность в разных сферах общения. В основном они употребительны в художественной литературе и публицистике. Тропы менее свойственны научной речи: в официально-деловых и научно-технических текстах эти средства не употребительны. Фигуры речи – отступления от нейтрального способа изложения с целью эмоционального и эстетического воздействия. К фигурам и в узбекском и русском языкознании относят в основном синтаксические средства выразительности (риторический вопрос, риторическое восклицание, риторическое обращение и др.). Фигуры речи – это «особые, зафиксированные стилистикой обороты речи, применяемые для усиления экспрессивности (выразительности) высказывания (напр., анафора, эпифора, эллипс, антитеза, оксиморон, парцелляция, параллелизм, градация, инверсия, бессоюзие, многосоюзие, умолчание и др.)» [Хованская, 1985:109]. Они как выразительные обороты речи, основываются на целенаправленном смещении значений, на перестановке элементов речи и предполагают, что процесс переноса значения находится в стадии осуществления: слово еще не утратило прежнего смысла, и оно придает фразе особое смысловое наполнение [Никитина, Васильева, 1996:132]. Например, риторический вопрос (от греч. искусство красноречия) – это риторическая фигура; утверждение в форме вопроса, который не требует ответа.

Риторический вопрос часто выражает радость, а также смущение, удивление, гнев.

Например:

Муҳаббат ёритган уйда ҳам шунча –

Бемаврид, бемахал ўчарми чироқ?

Яқин йўллар бирдан тушарми йироқ?

Ногаҳон очилмай сўларми ғунча? (С.Зуннунова)

Аслида дунёда танҳо нима бор,

Пахта ўсмайдими ўзга элда ё?

Ёки куёшими севгимга сабаб?

Ахир куёшли-ку бутун Осиё.

Мен нечун севаман, Ўзбекистонни? (А.Орипов)

Средства речевой выразительности узбекского языка как стилистические средства придают речи приподнятость, образность и таким образом заметно обогащают словарный запас говорящих на этом языке. Риторический вопрос не требует ответа, он используется, чтобы усилить эмоциональность, выразительность речи. Риторический вопрос – своеобразный оборот речи, усиливающий ее выразительность [Мизинина, Тюрина, 2006:45]. Отличительной чертой риторического вопроса (также, как и восклицания) является его условность, т.е. употребление вопросительной интонации в случаях, которые по существу ее не требуют. В этом случае фраза приобретает особо подчеркнутый оттенок, усиливающий ее выразительность. В обоих языках после риторического вопроса ставится вопросительный знак, иногда – восклицательный, изредка пользуются сочетанием того и другого.

Например:

Ёшлик! Сени куйламаганким,
Эртакларинг сўйламаган ким,
Қариганда ўйламаган ким,
Ўйлаб яна куйламаган ким? (“Ёшлик”)

Кузимизнинг гўзаллигин,
Оғайнилар, кўрганмисиз?
Тоғдан ҳусайни, ердан қирқма,
Шохдан беҳи узганмисиз?...
Гала – гала, шода – шода
Дув – дув ёнғоқ қоққанмисиз? (Қ.Муҳаммадий)

Нега чўчиб тушдинг?
Мурғак тасаввур,
Гўдак ҳаёлингга
Нималар келди?
Сен етим эмассан
Менинг жигарим! (Ғ.Ғулом.)

Инверсия является ценным средством выразительности. Это изменение обычного порядка слов в предложении со смысловой и стилистической целью. Инверсия может служить для передачи фольклорных интонаций. [Мизинина, Тюрин, 2006:47].

Кеча кўрдим даҳшатли бир туш,
Келолмайман ўзимга ҳамон.
Бир ёзувчи роман ёзармиш,
Мен эмишман унга қаҳрамон.
Ёзар эмиш мени ҳаёлан
Йўқ хислатлар қўшиб боримга.
Ҳисоблашмас ҳеч мантиқ билан,
Сира боқмас ихтиёримга.
Бокдим, шукур, қўл-оёғим соғ,
Шукур, тирик одамман ўзим.
Бир романни ўқиб баногоҳ
Илинибди салгина кўзим. (Э.Воҳидов)

Анафора – фигура, состоящая в повторении в начале фразы или стихотворной строки одних и тех же звуков, слов, словосочетаний и конструкций. Благодаря анафоре, смысл определенных слов усиливается. Они выделяются как наиболее важные: мысль говорящего или пишущего актуализируется; слушатель или читатель невольно обращает внимание на слово или словосочетание [Москвин, 2007:780]

Например:
Ёлғиз менми кўклам чоғи йиғлаган?
Ёлғиз менми ҳар умидда алданган?
Ёлғиз менми кўкрагимни тиглаган?
Ёлғиз менми севинч билан бўлмаган. (Чўлпон)
У алла айтмаса, тонглар отмайди,

У алла айтмаса, куёш ботмайди,
У алла айтмаса, дилларнинг ғашин,
Кулгулар ювмайди ва ёқотмайди. (С.Зунунова)

Бутун атроф оғир сукутда,
Ёлғиз Зайнаб юраги ўтда.
Бир гувоҳи сувлар шилдирар,
Бир гувоҳи кўкда ой юрар,
Бир гувоҳи юлдузлар қатор
Турар қизнинг дийдорига зор. (Ҳ.Олимжон)

Эпифора (от греч.- добавка) – это фигура, противоположная анафоре, смысл которой заключается в повторении одних и тех же элементов в конце каждого параллельного ряда (стихи, строфы, предложения).

Ҳалимахон, Назираҳонлар,
Надимаҳон, Каримаҳонлар
Кушдай енгил учар эдилар.
Оқ булутдай кўчар эдилар.
Оқшомгача бўлди томоша,
Бутун юртга тўлди томоша. (Ҳ.Олимжон)

Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб,
Энг ёруғ юлдуздан сени сўрайман.
Ул юлдуз, уялиб, бошини букуб,
Айтадур: мен уни тушда кўраман.
Тушимда кўрамен – шунчалар гўзал,
Биздан – да гўзалдир, ойдан-да гўзал! (Чўлпон).

Однако все исследователи сходятся в основной оценке роли тропов: при употреблении слова в переносном смысле обогащается его значение и образ становится более живым, что способствует общему речевому развитию самой речи и культуры речи. Средства речевой выразительности также имеют социальную значимость в том плане, что они помогают воспитанию людей, освобождению от пороков и, высмеивая их, способствуют борьбе против них.

Известно, что узбекский язык как один из развитых языков отличается разнообразием и богатством языковых единиц. Доказательством тому служат также средства речевой выразительности (тропы и фигуры), которые привлекают многих исследователей и методистов своеобразием и многочисленностью. Именно средства речевой выразительности в художественной литературе, как утверждает А. Бобониязов, помогают более полному раскрытию красоты языка художественного произведения, а значит и самого языка, которому они принадлежат [Бобониезов, 1995: 81]. Средства речевой выразительности к настоящему времени сыграли важную роль в формировании художественного стиля речи как одной из разновидностей книжного (функционального) стиля. Они также в современном узбекском языке используются в других стилях языка, в том числе и в разговорном.

Из вышесказанного следует, что без средств речевой выразительности нельзя представить никакой язык, в том числе и узбекский, а значит и процесс его изучения не только как родного, но и как неродного и государственного.

Изучение узбекского языка русскоязычными студентами преследует цель обучения разговорному узбекскому не только в официальной обстановке, но и в неофициальной. Подобные ситуации неизбежно требуют применения в речи наряду с нейтральной лексикой и выразительных средств языка.

Литература:

1. Бобониёзов А. “Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида тасвирий воситалар тил бадиийяти”. Филол. фан. номзод...дисс. –Т.: 1995.
2. Граудина Л. К. Грамматическая правильность русской речи. – М., АСТ, 2004.
3. Москвин В.П. Стилистика русского языка: Приёмы и средства выразительной и образной речи. – Волгоград, 2000.
4. Томашевский Б. Стилистика и стихосложение. – Л., 1989. – С. 230.
5. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. –Т.: 1985.
6. XX аср ўзбек шеърияти антологияси “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. –Т.: 2007.
7. Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь. – М.: АСТ, 2007.
8. Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологический словарь. – М.: Феникс, 2006.

Kichik maktab yoshidagi bolalarda o‘zbek tili ta’limida fonetik va leksik ko‘nikmalarni shakllantirish Formation of phonetic and lexical skills in teaching the Uzbek language to children of primary school age

Asilova Gulshan Asadovna *

Annotation. The article investigates the methodological features of teaching the Uzbek language in primary schools with other languages of instruction, as well as analyzes the requirements for the formation and development of pronunciation skills, speech norms in the Uzbek language for children of primary school age. The stages of working with vocabulary are also shown in the article.

Key words: Uzbek language, foreign language, primary school age, speech development, phonetic skills, lexical skills.

Mamlakatimizda ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarida o‘zbek tili 2-sinfdan o‘qitiladi. Albatta, bu jarayon qanchalik erta boshlansa, til ta’limi oldiga qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun imkon ko‘proq bo‘ladi. Ta’limning ilk bosqichida bolaning shaxsi shakllanadi, uning qobiliyatlari aniqlanadi va rivojlantiriladi, o‘quv ko‘nikmalari shakllantiriladi hamda tarbiyasi va xulq-atvori kamol topadi. Bu holatda o‘zbek tili fani o‘quvchini tarbiyalash va shaxsini rivojlantirish vositasi bo‘lib, unga o‘zbek xalqining madaniyati, milliy etiketini singdiradi.

* pedagogika fanlari doktori (DSc), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, gulshanasilova@gmail.com

Boshlang'ich sinf o'quvchisida fikrlash jarayoni shunday rivojlanadiki, unga o'zga tilni o'rganish juda qiyin tuyuladi. O'z ona tilini va xorijiy tilni birinchi sinfdan boshlab o'rganayotgan bola yana bir tilidagi nutqni, odatda, tabiiy tarzda qabul qiladi, chunki bu yoshda miyaning nutqqa oid funksiyalari yuqori darajada rivojlanadi [Abduraxmanova, 2016: 241]. Shuningdek, bu yoshda bolalarning notanish tillarni o'rganish qobiliyati xotira, tasavvur, taqlid qilish layoqati kuchliligi bois namoyon bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixologik xususiyatlari ularga yangi tillarni o'rganishda ko'maklashadi. 8-10 yoshdagi bolalar o'zga tilni bilvosita va ongsiz ravishda qabul qiladilar. Ularning diqqati hajmi kichik, bir narsaga e'tibor qaratish vaqti qisqa bo'ladi, biroq yildan-yilga bu ko'rsatkichlar oshib boradi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda uzoq muddatli xotira yaxshi rivojlangan bo'ladi, shu bois ular yod olgan ma'lumotlarini juda uzoq vaqt esda saqlaydilar.

Fonetika. Fonetikaga oid ko'nikmalar asosan 2-sinfda shakllantiriladi. Ilk mashg'ulotlarda o'quvchilar olingan ma'lumotni passiv tarzda qabul qilib, miyaga va nutq apparatiga o'rganilayotgan tilning tovush tizimini moslashtirishga harakat qiladilar. Bu vaqtda bolani shoshirmaslik lozim. Aksariyat hollarda darsda o'qituvchi o'quvchining o'rniga gapirishiga to'g'ri keladi, keyin o'quvchi bilan birga gapiradi, va nihoyat, o'quvchi o'zi gapira boshlaydi. Bu bosqichlar turli bolalarda turlicha kechadi.

Bu yoshda bolalarning talaffuz apparati hali qotmagan bo'ladi, shuning uchun bu vaqtda ularni to'g'ri talaffuzga o'rgatish oson kechadi [Balixina, 2007: 84]. O'quvchilarning ona tilida bo'lmagan fonetik va intonatsion hodisalarga alohida e'tibor qaratish kerak.

Shunisi e'tiborliki, to'g'ri talaffuz o'quvchining o'rganilayotgan tilda dadil va ishonch bilan so'zlashiga yordam beradi. Shu bilan birga, o'z ona tilida nutqi rivojlangan bolalarda o'rganilayotgan tilda so'zlash ko'nikmalari ham tezroq shakllanadi [Karabayeva, 2005: 17].

Fonetik ko'nikmalarni shakllantirishni shartli ravishda quyidagi 3 bosqichga bo'lish mumkin:

- 1) kirish bosqichi;
- 2) kuzatuv bosqichi;
- 3) korreksiya (to'g'rilash) bosqichi.

Birinchi ikkita bosqich boshlang'ich sinflarda o'tiladi.

Kirish bosqichining vazifasi o'quvchining nutqi tushunarli bo'lishi uchun o'zbek tilining tovushlar tizimini o'zlashtirishni ta'minlashdan iborat. Bunda og'zaki nutq, o'qish va yozish ko'nikmalari shakllantiriladi. Jumladan:

1) o'rganilgan leksikaga oid bo'g'inlar, so'zlar, so'z birikmalari, gaplar va qisqa matnlarni o'qish;

- 2) mavzu bo'yicha savollar berish va ularga javob berish;
- 3) vaziyatga doir qisqa (2-8 ta gapdan iborat) matn tuzish;
- 4) bo'g'inlar, tanish so'zlar va qisqa gaplarni yozish.

Ushbu bosqichda, odatda, "Tanishuv", "Mening xonam", "Oila" kabi mavzular bo'yicha leksik material kiritiladi va mustahkamlanadi. Leksika va grammatika talaffuzga o'rgatishga qaratiladi. Har bir yangi so'z uning tarkibidagi barcha tovushlar o'rganilgandan keyingina kiritiladi. Talaffuzni mashq qildirishda asosiy birlik so'z bo'lib hisoblanadi. Bu esa ilk bosqich uchun so'zlarni tanlashga bo'lgan alohida talablarni keltirib chiqaradi:

- so'z ko'p qo'llanishi;
- so'zni katta doiradagi mavzularda qo'llash mumkinligi;
- so'zning aniqligi;
- so'zning grammatik sharhlari soddaligi;
- so'zning asosiy sintaktik qoliplarga mos tushishi.

Kuzatuv bosqichi kirish bosqichidan keyin boshlanadi. Uning vazifasi asosiy kursning lingvistik materialidagi talaffuz xususiyatlarini sharhlashdan iborat. Bu quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- 1) undosh va unlilarning turli o'rni;
- 2) undosh va unlilar birikishi;
- 3) ko'p bo'g'inli yoki qo'shma so'zlarning talaffuzi;
- 4) alohida grammatik shakllarning talaffuzi;
- 5) o'qish qoidalari.

2-sinfda o'zbek tili darslarini fonetik mashqlardan boshlash maqsadga muvofiq. 3-4-sinflarda esa alohida so'zlarning o'rniga muayyan tovushlar, ko'p qaytariladigan, maxsus tanlangan she'rlar va tez aytishlardan foydalanish mumkin.

Leksika. Boshlang'ich sinflarda o'qituvchining o'zbekcha nutqi o'quvchilar so'z boyligini oshiruvchi asosiy manba hisoblanadi. Nutq namunalarini o'quvchiga muayyan so'z yoki so'z birikmasi, jumla qanday aytilishi kerakligi haqida tushuncha beradi.

Yangi so'zlar bilan tanishish rasm, predmetni ko'rsatish yoki biror xatti-harakatni namoyish qilish yordamida amalga oshiriladi. Yorqin, rang-barang suratlar o'quvchilarning e'tiborini tortadi va qiziqish uyg'otadi hamda ularning hissiy xotirasiga ta'sir ko'rsatib, so'zni yaxshi eslab qolishga yordam beradi [Ruzmetova, 2005: 40].

Barcha leksik mashqlar ikki turga bo'linadi:

1) so'z va uning semantikasini talaffuz hamda grammatik shakli bilan birgalikda eslab qolish;

2) ma'noviy xususiyatga ega so'z birikmalarini shakllantirish.

Leksikani faol o'zlashtirishga o'rgatuvchi mashqlar quyidagilardir:

- aralash tarzda berilgan so'zlardan so'z birikmalari tuzish;
- gapda qoldirilgan bo'sh joylarni to'ldirish yoki gaplarni tugallash;
- berilgan so'zlar qatoridan qarama-qashi ma'noli so'zlarning tagiga chizish;
- berilgan so'zlardan foydalanib savollarga javob shakllantirish;
- berilgan so'zlar guruhini umumlashtiruvchi so'z bilan birlashtirish;
- tinglangan so'z birikmalarining ekvivalentlarini yozish va h.k.

Leksikani o'rganish shunchaki yangi so'zlarni yodlash emas, so'zlar orasidagi grammatik, semantik va boshqa aloqalarni anglash va o'rganishga qaratilishi kerak. Kommunikativ tamoyil yangi so'zni gaplarda va vaziyatlarda kiritish hamda mustahkamlashni talab qiladi. So'zni gapdan tashqarida yodlash esa hech qanday natija bermaydi [Svalova, 2014: 161]. Hattoki ko'p sonli so'zlarni bilsa-da, ularni gapda ishlatmasdan yodlasa, bola ushbu tilda gapira olmaydi.

Nutq faoliyatining xususiyatiga ko'ra faol va retseptiv leksika farqlanadi.

Fikrni og'zaki va yozma ravishda ifodalash uchun produktiv nutq faoliyatining asosini tashkil qiladigan faol leksikadan foydalaniladi.

Retseptiv lug'at axborotni og'zaki va yozma shaklda qabul qilish, ya'ni tinglab tushunish va o'qish uchun zarur so'zlardan tashkil topadi.

Insonning qisqa muddatli xotirasi imkoniyatlarini hisobga olgan holda, mutaxassislar ilk bosqichda bir mashg'ulot davomida 5-10 ta yangi so'zni kiritishni tavsiya qiladilar. Shu mashg'ulotning o'zida avval o'rganilgan 5-10 ta so'z ham faollashtirib boriladi.

Leksika ustida ishlash jarayoni bir necha bosqichdan iborat.

1-bosqich. So'zni ko'rsatish, ya'ni uning fonetik-orfografik ko'rinishi bilan tanishtirish. So'z og'zaki va yozma shaklda beriladi.

2-bosqich. So'zni tushuntirish, ya'ni uning fonetik va grammatik xususiyatlariga izoh berish (semantizatsiya). Buni ayrim turdagi leksik mashqlar yordamida amalga oshirish mumkin.

1. Leksik birlikni tinglash va ko'rish orqali tanishga yordam beradigan mashqlar:

- o'qituvchi aytgan predmetlarni ko'rsatish;
- o'qituvchi aytgan harakatlarni bajarish;
- tinglangan gapdagi so'zlar miqdorini aniqlash;
- so'zda tushirib qoldirilgan harflar yoki harf birikmalarini topish;
- o'zakka qarab so'z ma'nosini topish;
- qatorda berilgan so'zlardan mavzuga oid so'zlarni tanlash va h.k.

2. O'quvchining retseptiv-produktiv ko'nikmalarini shakllantirishga ko'maklashadigan mashqlar:

- berilgan asos va qo'shimchalar yoramida so'zlar va so'z birikmalari yasash;
- berilgan qatordan bir o'zakli so'zlarni tanlab yozish;
- berilgan fe'l bilan qo'llanishi mumkin bo'lgan otlarni aytish;
- frazeologik iborani bir so'z bilan almashtirish va h.k.

3. O'quvchining produktiv nutq ko'nikmalarini shakllantirishga ko'maklashuvchi mashqlar:

- stolda turgan predmetlar nomini aytish;
- rasmga mos so'zlar topish;
- vaziyatga mos so'zlar topish;
- rasmni avval berilgan so'zlar yordamida, keyin mustaqil tasvirlash;
- tasvirlash (xonani, yil fasllarini, odamning tashqi ko'rinishini va h.k.) va b.

Shuningdek, leksik ko'nikmalarni shakllantirishda bolalarning yoshiga mos keladigan, ularning hayoti va faoliyatiga yaqin bo'lgan kichik she'rlar, maqollar, matallar samarali hisoblanadi. Bunday material bilan ishlash quvonch va qoniqish hissini berishi, bolalarning estetik didiga, ruhiy ehtiyojlariga mos kelishi kerak. She'rlarning ijobiy ta'siri, shuningdek, to'g'ri nafas olish, diksiya, tinglash qobiliyati, ovoz balandligini boshqarish kabi jihatlar yordamida bolalar nutqini o'stirishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахманова П.Д. Специфика обучения иностранному языку учащихся начальных классов в контексте современных требований в области образования // Мир науки, культуры, образования. 2016, № 2 (57). В. 241-242.
2. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного, нового (учебное пособие). Москва, 2007. 185 с.
3. Карабаева Л.И. Методика преподавания русского языка в начальной узбекской школе. – Т., 2005. – 98 с.
4. Рузметова М.Ш. Бошланғич синф ўқувчиларига чет тили ўргатишнинг психологик хусусиятлари // Замоновий таълим. 2015, № 9. В. 38-43.
5. Свалова Е.В. Особенности обучения иностранному языку учащихся младших классов средней общеобразовательной школы // Педагогическое образование в России. 2014, № 6. В. 159-162.

Автоматик морфологик таҳлилда сўз ва гап орасидаги фарк: pos tagging ҳамда сўзшаклни аниқлаш

Difference between words and sentence in morphological analysis: pos tagging and definition of words

Хамроева Шахло Миржоновна*

Аннотация. Ушбу мақолада автоматик морфологик таҳлилда сўз ва гап орасидаги фаркнинг pos tagging ҳамда сўзшаклни аниқлаш усуллари хусусида сўз юритилади. Ўзбек тилига замонавий ахборот технологиялари воситасида ишлов берилишига эришиш, бунинг учун тил корпуслари, электрон таржимон, тезаурус, орфокоорректор каби дастлабки

* Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, филология фанлари доктори (DSc), hamroyeva81@mail.ru

автоматик ишлов воситалари ҳамда уларнинг лингвистик таъминотини яратиш сингари масалалар муҳим аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: POS tagging, сўзшакл, морфологик таҳлил, автоматик таҳлил, морфоанализатор.

Annotation. This paper discusses pos tagging of the difference between a word and a sentence in automatic morphological analysis and methods of word formation. It is important to achieve the processing of the Uzbek language through modern information technologies, such as the creation of the first automatic processing tools such as language corps, electronic translator, thesaurus, orthographic proofreader and their linguistic support.

Keywords: POS tagging, word formation, morphological analysis, automatic analysis, morphoanalyzer.

Кирриш. Дунё тилшунослигида XX аср охирида автоматик таржима сифатини яхшилаш, тилни лингвистик моделлаштириш, муайян тиллар доирасида сўзларни леммалаш назарияси, алгоритмини яратиш каби масалалар кун тартибига қўйилди. Натижада ахборот-қидирув тизимида фаол қўлланувчи стеммер, орфографик корректор (имло муҳаррири) сингари иловалар ишлаб чиқилди. Бинобарин, тил корпусларини яратиш, уларни лингвистик аннотациялаш, матнни автоматик қайта ишлайдиган дастурлар – морфоанализатор, лемматизатор, стеммер, парсер, орфокорректорларни ишлаб чиқиш компьютер лингвистикасининг илмий-назарий муаммоларига айланди.

Ўзбек компьютер лингвистикаси соҳасида тил корпуси, нутқ синтезатори, автоматик таржима, сунъий интеллект, ўзбек тилини тушуниш ва қайта ишлаш борасида илмий изланишларга эътибор қаратилмоқда. Лекин миллий тил морфологик анализаторининг дастурини тузиш масаласи илмий-назарий планда ўрганилмаган. Шунга кўра, ўзбек тилига замонавий ахборот технологиялари воситасида ишлов берилишига эришиш, бунинг учун тил корпуслари, электрон таржимон, тезаурус, орфокорректор каби дастлабки автоматик ишлов воситалари ҳамда уларнинг лингвистик таъминотини яратиш сингари масалалар муҳим аҳамият касб этади.

Асосий қисм. Грамматик анализаторда изоляцияланган (контекстдан ташқаридаги) ҳамда гап таркибидаги сўзнинг морфологик таҳлилини амалга ошириш мумкин. Таҳлил амал қиладиган тилларнинг контекстдан ташқаридаги сўзи таҳлилида проекциянинг бир неча варианты таклиф этилади [1]. Рус тилида бир луғат мақоласи доирасида грамматик шаклларнинг омонимлик ҳолати жуда кўп учрайди. Масалан, *камень сўзшакли бош (камень лежит на земле) ёки тушум (взять камень) келишиги шакли бўлиб келиши мумкин. Инглиз тилида грамматик омонимликнинг бундай ҳолатига грамматик синфларнинг мос келиши ҳам қўйилади. Масалан, back от ёки равиш бўлиши мумкин.* Грамматик таҳлил дастури сўзшаклнинг грамматик маъносини аниқлашда барча шакл, маъноларни таклиф қиладди, аниқ бир вариантни танлаш амалий код зиммасида қолади.

Матндаги сўз туркумини автоматик разметкалаш *Part-Of-Speech Tagging* деб аталади. Бундай ҳолатда сўзнинг бирикма/гаптаги контексти инобатга олинади: куршовидаги икки сўз, узоқда турган грамматик алоқа фрагментлари, ҳатто матн мазмуни ҳосил қиладиган умумий контекст ҳам аҳамиятли. Ушбу қисқа тавсифдан маълумки, POS tagging функцияларининг юзага чиқариши учун нисбатан кўпроқ ресурс талаб қиладди, бу маълум бир сўзнинг имконсиз вариантини аниқлаш имконини беради. POS tagger фаолиятини йўлга қўйиш учун бир неча алгоритмик ёндашувлар, хусусан, грамматик луғатда бир-бирини тўлдирувчи икки омил мавжуд [Исраилова: 2017, 78]:

1) бериладиган қонидани қўлда (мутахассис томонидан) киритиш – сўзни аниқлаш (“таниш”)нинг кам ёки умуман учрамайдиган вариантини ҳисобга олган ҳолда шундай йўл тутилади. Масалан, “рус тилида предлогдан кейин равиш келолмайди” қонидаси, ўзбек тилида эса “равишдан кейин от келолмайди” қонидасини мисол қилиш мумкин;

2) разметкаланган матнлар корпусида ўрганиладиган морфологик модел сўз туркуми эталон разметкаси статистик қонуниятлари асосида иш кўради ҳамда уларни қўллайди.

Қуйида морфологик анализаторнинг маълум мақсад учун ишлатиш қоида ва техникасига тўхталамиз.

Матн аниқловчиси лексернинг бир қисми сифатида. *Сўзнинг морфологик таҳлили лексер ёрдамида амалга оширилади; лексер сўзнинг белгилар занжирини аниқлайди, матнда сўзни ажратиб олади. Морфологик таҳлилда парсер нисбатан “ташаббускор” қисм саналади, чунки у лексердан гипотезани текшириш учун янги сўз сўрайди. Сўз чегараси, табиий равишда аниқ ажратилади.*

Таҳлил (аниқлаш) натижаси. Морфологик таҳлил натижаси қуйида кўрсатилган бир қанча маълумот мажмуидан иборат:

- 1) сўзнинг туркумга мансублиги;
- 2) сўзнинг грамматик шакли;

сўзшаклга ишлов бериш учун керакли грамматик белгилар мажмуи (масалан, рус тилида от ва сифат учун келишик, инглиз тили учун феъл шакли ва ҳ.). Шунингдек, агар сўзшакл грамматик луғат орқали ишлов берилган, таҳлил қилинган бўлса, луғат мақоласига тегишли грамматик атрибутларни ҳам аниқлайди [Турсунов: 2018, 115].

Морфологик луғат. Таҳлилнинг ушбу босқичида сўзнинг грамматик хусусиятини аниқлаш учун лексикондаги маълумотдан фойдаланилади. Лексикон маълумотлар омбори луғатининг таркибий қисми, у луғат мақоласи ва парадигмалардан ташкил топади. Бошқача айтганда, ҳар бир сўз учун унинг грамматик шакл сифатида қайси луғат мақоласига тўғри келишини аниқлаш мумкин. Рус тили грамматик шакллари рўйхати 3 млн (такрорлар билан қўшиб саналганда) шаклни қамраб олган. Лексиконни сақлаш учун реляцион маълумотлар омбори талаб этилади: индескланган жадвал – маълумотлар омбори стандарт воситалари ишлатилади. Демак, грамматик луғат морфологик анализаторнинг ниҳоятда муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Морфологик луғат бу маълум бир сўзнинг барча грамматик шакллари рўйхатини тўплайди.

Луғатсиз морфология ва таҳлил алгоритми. Морфологик луғат асосидаги таҳлил натижанинг ишончлилиги билан афзаллик касб этади: натижа аниқ, оддий, тезкор. Унинг камчилиги фақат маълум гуруҳ сўзларни таҳлил қилиш имкониятигагина эга, холос. Катта ҳажмли корпус таҳлил қилиниб, частотали гистограмма тузилса, юқори частотали сўзлар кам миқдорда намоён бўлади. Морфологик луғат асосидаги таҳлил 3 млн сўзшаклни муваффақиятли таҳлил қила олади. Одатий (тор соҳа матнларидан ташқари) матн таҳлилида натижа 97 фоизда аниқлик касб этади. Таҳлилнинг қолган 3 фоизи алгоритмлар мажмуи томонидан (масалан, сўзшаклнинг қўшимчасига қараб) амалга оширилади. Сон туркумига мансуб сўзлар кам миқдорни ташкил этади; чунки уларнинг нутқда қўлланиш частотаси ҳам нисбатан паст. Сонларнинг ҳар бири битта сўзга тенглаштирилади, чунки уларнинг барчасини луғатда акс эттириш имкони бўлмайди [Гатиатуллин: 2017, 245].

Луғатда мавжуд бўлмаган сўзлар таҳлили. Лексикон катта ҳажмли бўлишига қарамай, исталган матнда луғатда учрамайдиган сўзга дуч келиниши эҳтимоли бор. Кўп ҳолларда, синтактик анализатор ўз ишини давом эттириши учун ноаниқ сўзнинг қандай грамматик характерга эга эканлигини аниқлашнинг ўзи кифоя. Дастлаб, анализатор ноаниқ сўзнинг кўп турланадиган туркумга тегишли эканлигини текшириб кўради: уларнинг флексив ҳолати грамматик хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради. Рус тилида бундай усулда сифат билан ишлаш қулай. Род, сон, келишик, қиёсий ва орттирма даража маънолари бўлганлиги туфайли рус тилидаги сифатлар бошқа туркумларга нисбатан катта парадигмани ташкил этади. Рус тилида сифат тез-тез турланади, шу сабабли қўшимча сифатни автоматик белгилашга ёрдам беради; унинг морфологик характеристикасини аниқлайди. Рус тили лексикасида мавжуд сўзларнинг ярмини сифат туркумига оид лексемалар ташкил этади. Шу сабабли сифатни таҳлил қилиш қоидаси жуда сермахсул

қоида саналади. Бундай қоидалар матн муҳаррири ёрдамида тузилади ва таҳлил амалга оширилади (Қаранг: 1-расм). Кўриниб турганидек, таҳлил таркиби сўзнинг қайси тилга мансублиги (рус тили), қоида ҳамда таҳлил натижасидан иборат. Катта қавс ичидан грамматик белгилар мажмуи ўрин олган.

1-расм

```
recognition ПервыйИм1 language=Russian
{if      ".+ЫЙ"      thenПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ:"???"      {СТЕПЕНЬ:АТРИБ
~КРАТКИЙ ЧИСЛО:ЕД ПАДЕЖ:ИМ РОД:МУЖ }
```

Хулоса сифатида таъкидлаш жоизки, бошқа тилларда ишлаб чиқилган анализаторларининг хусусиятини тадқиқ этиш ўзбек тили морфологик анализаторини яратиш бўйича алгоритмлар ишлаб чиқишда назарий ва амалий йўл-йўри вазифасини бажаради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. http://www.solarix.ru/for_developers/docs/morphology_analyzer.shtml
2. Kemal Oflazer. Two-level Description of Turkish Morphology. Literary and Linguistic Computing, – Vol. 9, No 2, – 1994.;
3. Гатиатуллин А.Р., Баширов А.М. Морфологический анализатор тюркских словоформ на базе структурно-функциональной модели тюркской морфемы // Пятая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017». – Труды конференции. В 2-х томах. Т 2. – Казань: Издательство Академии наук Республики Татарстан, 2017. – 327 с.
4. Исраилова Н.А., Бакасова П.С. Морфологический анализатор кыргызского языка // Пятая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017». – Труды конференции. В 2-х томах. Т 2. – Казань: Издательство Академии наук Республики Татарстан, 2017. – 327 с.
5. Турсунов А. Вопросы словообразования в формальных моделях тюркских языков (на примере узбекского языка) // Шестая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2018». Труды конференции) –Т.: 2018. – 320 с.

Bolalarga xos verbal assotsiatsiyalarning tilshunoslikda o'rganilishi Linguistic study of children's verbal associations

Qurbonova Munavvara Abdujabborovna*
Mirnosirova Dilbar Nodirbek qizi*

Annotation: The article examines the history of the study of lexical associations in the field of ontolinguistics and the comparative analysis of world and Uzbek linguistics

Key words: associatsion, lexisik associatsion, russian linguism, associativ experience, english linguism uzbek linguism, ontolinguistics

* Filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, munavvara2013@yandex.ru

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi, Dnodirbekovna@gmail.com

Assotsiatsiya (lot. association - bog‘lanish) - shunday psixik jarayonki, unda ma’lum bir so‘z yodga olinganda xotirada shu leksik birlik bilan semantik jihatdan aloqador boshqa tushunchalar paydo bo‘ladi. Assotsiatsiyaning mohiyati haqidagi ilk tushunchalar bundan bir necha asr avval yashab o‘tgan qadimgi Rim va Yunoniston mutafakkirlarining asarlarida uchraydi. Jumladan, Aristotel (er.av. 343) o‘z asarlarida hech qanday tashqi sababsiz yuzaga kelgan obrazlar tizimi assotsiatsiyaning mahsulidir degan g‘oyani ilgari surgan. Bizningcha, nutqiy assotsiatsiyaning yuzaga kelishida lisoniy vositalar bilan bir qatorda, nolisoniy omillarning ta’siri va ahamiyati ham kattadir. Verbal assotsiatsiyalar nutqda so‘zlarning semantik-funksional jihatdan bog‘liqligi, uslubiy hamda pragmatik belgisining yaqinligi, talaffuzda o‘zaro hamohangligi va shu bilan birga yasaliish tizimi jihatdan o‘xshashligiga ko‘ra yuzaga keladi. [Lutfullayeva, 2017: 140]

Ma’lumki, verbal assotsiatsiyaning hosil bo‘lishi insonning leksikoni bilan bevosita bog‘liqdir. Hozirgi kunga qadar tilshunoslikda mazkur mavzu doirasida ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. 1872-yilda assotsiatsiya tushunchasini I.M.Sechenov psixologik tajribaning bir turi sifatida fanga olib kirishni taklif qilgan. Bu boradagi amaliy izlanishlar XIX asrning so‘nggi choragida boshlangan. Ushbu mavzu doirasida amalga oshirilgan tadqiqotlar F.Galton, F.Ebbingauz, V.Vundt hamda Z.Freydning nomi bilan bevosita bog‘liqdir. Psixoanaliz ta’limotining asoschisi Z.Frend assotsiatsiyaning inson tushlarini talqin qilishning asosiy metodi sifatida tadqiq etgan. Uning shogirdi K.Gustav Yung esa assotsiatsiyaning psixoanalizning asosiy tadqiqot obyekti deb hisoblagan. Assotsiatsiyaning psixik normalardan biri ekanligi xususidagi mulohazalar 1910 -yilda "Psixik kasalliklarni o‘rganish" jurnalida amerikalik olimlar A.Rozanov va X. Kent tomonidan bildirilgan edi. Keyingi davrlarda esa bu masala ma’lum bir til doirasida tadqiq etila boshlandi. Masalan, V.P.Abramovning tadqiqotida "assotsiativ maydon" tushunchasi rus tili misolida nazariy jihatdan asoslangan bo‘lsa, L.A.Gorodetskayaning tadqiqotida assotsiativ tajribaning kommunikativ faoliyatga oid tadqiqotlarda tutgan o‘rni haqida so‘z boradi. Tilga assotsiativ yondashuv C. Osgood, J. Piaget, N. Xomskiy, J. Miller, J. Diz, L. S.Vigodskiy, A.A.Leontyev, A.N.Leontiev, A.R.Luriya, A.P.Klimenko, L.N.Titova, L.V.Saxarny asarlarida ham keng kuzatiladi.

Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida ham verbal assotsiatsiyalar tadqiqiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, D.Lutfullayevaning "Assotsiativ lingvistika nazariyasi", [Lutfullayeva: 2017: 140], N.Hoshimovning "O‘zbek tilida assotsiativ munosabatlar" [Hoshimova, 30] hamda B.Tojiboyevning "O‘zbek tili milliy-madaniy birliklarining assotsiativ talqini" [Tojiboyev, 2021: 55] mavzusidagi tadqiqotlari ayni masala tahliliga bag‘ishlangani bilan alohida ahamiyatga molik.

Assotsiativ tafakkur mahsulining o‘ziga xos ifodasi bolalar nutqida yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu boradagi tajribaviy tadqiqotlar natijalari bolalar nutqiy faoliyatida yuzaga keluvchi kommunikativ to‘siqlarni aniqlashga muayyan darajada yordam beradi. Ingliz tilshunosligida verbal assotsiatsiyalarning ontolingvistika doirasida o‘rganilishiga alohida e’tibor qaratilgan. Jumladan, L.Sheng va K.McGregor hammuallifligidagi "Lexical–Semantic Organization in Children With Specific Language Impairment" deb nomlangan tadqiqot orqali nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning kommunikativ faoliyatida yuzaga chiquvchi assotsiatsiyalar haqida fikr yuritilgan. [Shang, McGrageo] Rus tilshunosligida bu borada T.V.Sokolova samarali tadqiqotlar olib borgan. U 3-7 yoshdagi bolalar nutqi ustida assotsiativ tajriba o‘tkazib, ularning muloqotida kuzatiladigan assotsiativ so‘zlar lug‘atini tuzishga muvaffaq bo‘lgan. Olimaning ilmiy xulosalariga ko‘ra, tajriba jarayonida bolalar tomonidan stimul so‘zlarga berilgan javob reaksiyalari ularning yoshi va gender jihatiga ko‘ra farqlanadi. [Sokolova, 1996] Masalan, buni birgina INSON stimul so‘ziga berilgan javob reaksiyalarida ko‘rishimiz mumkin. 3 yoshli bola INSON so‘ziga nisbatan *katta, odam, yuradi, amaki, men, ona, yaxshi, askar* so‘zlarini javob reaksiyasi sifatida taqdim etgan bo‘lsa, 5 yoshli bola shu so‘zga nisbatan *yuradi, odam, katta, mehribon, yaxshi, chiroyli, yuguradi, o‘ynaydi* kabi javob reaksiyalarini bergan. T.N.Sokolova tomonidan amalga oshirilgan ushbu tadqiqot rus tilshunosligidagi qimmatli manbalardan biri sanaladi. N.S.Loginova [Loginova, 2000: 234-237] hamda V.Y.Goldinning [Goldin, 2001: 226-

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

233] tadqiqotlarida bolalar nutqida uchraydigan leksik assotsiatsiyalar assotsiativ tajriba asosida o‘rganilgan. A.I.Kukushkina hamda T.V.Zaharova hammuallifligidagi tadqiqotda ushbu mavzuga oid ayrim muammolarga to‘xtalib o‘tilgan. [Kukushkina, Zaharova] Jumladan, unda mualliflar tomonidan nutqi rivojlanmagan bolalarga xos assotsiativ xususiyatlar maxsus adabiyotlarda yoritilmaganligi, keng ko‘lamda tadqiq etilmaganligi ta’kidlangan. Shuningdek, ularning tadqiqotida nutqi to‘liq rivojlangan va to‘liq rivojlanmagan bolalar muloqotida yuzaga keluvchi assotsiatsiyalarning farqli jihatlari tajriba natijalari asosida quyidagicha aks ettirilgan:

Ответы детей с ОНР:

Фи	Лиза Г.	Артём Х.	Дима Н.	Ваня С.	Коля М.	Миша А.	Максим П.
Слово							
Карандаш	Альбом	Бумага	Фломастер	Красный	Машина	Зелёный	Резинка
Насекомое	Улица	Земля	Жук	Божья коровка	Жук	Летает	Лапки
Крыло	Птица	Птица	Лапа	Птица	Птица	Летает	Перо
Птица	Крыло	Ворона	Бабочка	Ворона	Крыло	Летает	Хвост
Муха	Комар	Квартира	Комар	Летает	Летает	Летает	Крылышки
Жёлтый	Красный	Красный	Красный	Цветок	Оранжевый	Цыплёнок	Цвет
Цветок	Разные	Клумба	Маша	Тюльпан	Лепесток	Садят	Дача
Лук	Много	Огород	Морковь	Горький	Огурец	Горький	Горький
Цвет	Зелёный	Красный	Глаза	Жёлтый	Оранжевый	Оранжевый	Синий
Синий	Небо	Небо	Голубой	Море	Красный	Голубой	Море

Serebryakovaning tadqiqotida ham yuqorida qayd etilgan muammolar haqida so‘z boradi . Olima ushbu masala xususida fikr yuritish bilan bir qatorda nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar o‘rtasida o‘tkazgan assotsiativ tajriba natijalarini ham qayd etadi. 60 nafar bola o‘rtasida o‘tkazilgan tajriba natijasiga ko‘ra 30 nafar bolaning nutqi yaxshi rivojlangani, 30 nafar bola nutqida esa dizarteriya mavjudligi ma’lum bo‘lgan. Shu bilan birga, olima tajriba jarayonida bolalardan stimul so‘zga javob sifatida berilgan 2000 ga yaqin assotsiatsiyani to‘plashga muvaffaq bo‘lgan. [Serebryakova]

Ko‘rinadiki, rus tilshunosligida bolalar nutqining assotsiativ xususiyatlarini o‘rganishga oid qator amaliy hamda ilmiy ishlar bajarilgan va buning natijasida rus ontolingvistikasida siljishlar ro‘y bergan. O‘zbek tilshunosligida esa verbal assotsiatsiyalarning ontolingvistika doirasida o‘rganilishi tadqiqatlab masalalardan biri hisoblanadi. bu borada "Bolalar nutqining assotsiativ-deyktik xususiyatlari", [Kurbanova, 2016: 77-79] " Bolalar nutqida metaforik deysisning ifodalanishi (o‘zbek bolalar nutqiga xos leksik assotsiatsiyalar misolida) " [Qurbonova, 2016: 332-334] kabi maqolalarda mavzuga oid ayrim fikr-mulohazalar bildirilgan. Mazkur maqolalarda bolalar nutqi assotsiativ-pragmatik aspektda tahlil qilingan. Ularda nutq ontogenetik faoliyatida assotsiatsiyalarning yuzaga kelish sabablari yoritilgan. Bolalar nutqiga xos assotsiatsiyalarning deyktik funksiyasi tadqiq etilgan. Biroq o‘zbek tilshunosligida bu borada o‘z yechimini kutayotgan masalalar talaygina. Shu jihatdan o‘zbek bolalarining muloqotga kirishish jarayonida hosil bo‘luvchi verbal assotsiatsiyalarni monografik aspektda tadqiq etish ular nutqiga xos psixolingvistik xususiyatlarni aniqlashda nihoyatda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. –Т.: Meriyus, 2017 .
2. Гольдин В.Е. Ассоциативный эксперимент как речевая игра // Жизнь языка: Сб.стат. / РАН. М., 2001.
3. Кукушкина А.И., Захарова Т.В "Особенности вербальных ассоциаций у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи " <https://scienceforum.ru/2015/article/2015008073>

4. Логинова, Н.С. Отражение коммуникативных сфер в ассоциативных реакциях школьников // Филологические этюды. – Саратов, 2000. Вып. 3.
5. Shang L., McGrageor K. Lexical–Semantic Organization in Children With Specific Language Impairment <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3328209/>
6. Курбанова М. Болалар нуткида метафорик дейкиснинг ифодаланиши (ўзбек болалар нуткига хос лексик ассоциациялар мисолида) / Хорижий тилларни ўқитишнинг бугуни ва эртаси. Халқаро илмий мақолалар тўплами. –Т.: ЎзДЖТУ, 2016. 30 сентябрь. – №3.
7. Курбанова М. Некоторые ассоциативно-дейктические особенности детской речи (на материале в речи узбекских детей) // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. This is to certify that Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe is indexed in International Scientific Indexing (ISI). (0.572) – Varshava, 2016.(– № 4 Journal Citation Reports)
- 8.Серебрякова Н.В. Характер вербальных ассоциаций у дошкольников со стертой дизартрией, осложненной общим недоразвитием речи: [электронный ресурс]: URL//http://www.fonema.ru/library.php?iq=show&lb_id=21
9. Соколова Т.В. Ассоциативный словарь ребенка. Вербальные реакции детей 3- 7 лет. Ч.1: От стимула к реакции. Архангельск, 1996.

“O‘zbek tili” darsliklari tahlili Analysis of Uzbek language textbooks

Ahmedova Nargiza Shixnazarovna *

Abstract. *This article discusses the analysis of secondary school textbooks, the reflection of new views, the existence of inconsistent traditional and modern views, and the need to correct them.*

Key words: *Uzbek language, state language education, syntax, morphology, textbook.*

O‘zbek tili o‘quvchilarda davlat tilida nutq tuzish, o‘qish va yozish bo‘yicha ko‘nikma va malakalarini shakllantiradigan asosiy fan hisoblanadi. O‘zbek tili respublikamizda istiqomat qilayotgan turli millat vakillarini birlashtiradigan, yagona maqsad – O‘zbekiston taraqqiyoti, milliy yuksalish yo‘lida jipslashtiradigan vosita ham bo‘lmog‘i lozim. Prezidentimiz ta’kidlaganlaridek, davlat tili masalasi milliy g‘oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lishi zarur. Yosh avlod qalbiga ona tilimizni bolalikdan singdirish maqsadida ta’limning barcha bosqichlarida o‘zbek tilini zamonaviy va innovatsion texnologiyalar asosida mukammal o‘rgatishga alohida e’tibor qaratishimiz lozim. Toki bolalarimiz o‘zbek tilida ravon o‘qiydigan, ravon yozadigan va teran fikrlaydigan insonlar bo‘lib yetishsin [Mirziyoyev Sh].

Turli millat vakillarining o‘zbek tilida – davlat tilida og‘zaki va yozma savodxonligini oshirish, ularni tilga oid nazariy va amaliy bilimlar bilan qurollantirish kabi asosiy vazifalarni hech shubhasiz umumta’lim maktablarida o‘qitiladigan “O‘zbek tili” fani bajaradi. “O‘zbek tili” darslariga qo‘yilgan asosiy zamonaviy talablardan biri ham shu sanaladi. Biz ushbu maqolada umumta’lim maktablarida o‘qitilayotgan “O‘zbek tili” darsliklari tahliliga e’tiborimizni qaratdik.

“O‘zbek tili” darsliklariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, darslikda mavzularning berilishida oxirgi yangiliklarning hisobga olinmaganini kuzatish mumkin, ya’ni qoidalar eski qarashlar asosida haliyam qolib ketgan. Masalan, 9-sinflar uchun mo‘ljallangan darslikda shunday qoida keltiriladi: “Fe’lning turli shakllari orqali ifodalangan kesim fe’l-kesim sanaladi. Fe’l-kesimlar quyidagi ko‘rinishlarga ega:

a) sof fe’l-kesimlar: *Men maktabga boraman;*

* Filologiya fanlari nomzodi, Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti

b) ravishdosh bilan ifodalangan kesim: *Motor gurullab, mashina oldinga intildi*;

d) sifatdosh bilan ifodalangan kesim: *Botir xatni kecha yuborgan*” [Rafiyev, 2019: 42].

Qoidada berilgan *Motor gurullab, mashina oldinga intildi* gapida gurullab shakli kesim emas, u motor so‘zi bilan birgalikda bitta vazifada – hol vazifasida kelyapti, ya‘ni bu gap hozirgi sintaktik nazariyalarga ko‘ra sodda gap, sababi kesimi bitta: intildi nima qildi? – kesim. Bu gap oldingi nazariyaga ko‘ra qo‘shma gap bolib, unda ikkita kesim (gurullab, intildi) ishtirok etgan. Ko‘rish mumkinki, bu shakldagi gaplar sintaktik tahlilida eski va yangi nazariyani hisobga olish zarur. Yoki Botir xatni kecha **yuborgan** gapida sifatdosh bilan ifodalangan kesim mavjud deyilyapti. Hozirgi qarashlarga ko‘ra sifatdosh kesim vazifasida kelmaydi, bunda o‘tgan zamon shaklidagi sof fe‘l kesim vazifasini bajargan.

Ushbu darslikda gapning uyushiq bo‘laklari mavzusida shunday deyiladi: Gapning barcha bo‘laklari uyushib kelishi mumkin: *U kitobni, daftarni, qalamni oldi. U asta joyiga o‘tirdi va gapira boshladi* [Rafiyev, 2019: 118]. 1-misolda to‘ldiruvchi uyushgan, 2-misolda esa kesim uyushmagan. Bu misol tahlilida ham an‘anaviy va zamonaviy qarashni farqlash lozim. An‘anaviy qarashga ko‘ra, bu kesimlarning (*o‘tirdi* va *gapira boshladi*) egasi bitta (u) bo‘lganligi uchun sodda gap deb hisoblanardi, ya‘ni kesimi uyushgan sodda gap. Zamonaviy qarashga ko‘ra esa gapning markazi kesimdir, eganing bor yoki yo‘qligi, umumiyliigi gapning sodda yo qo‘shma ekanligiga ta‘sir qilmaydi. To‘liq shakllangan bitta kesimli gap sodda, to‘liq shakllangan ikkita kesimli gap esa qo‘shma gap deyiladi. Bu o‘rinda ikkita kesim ham to‘liq shakllangan, ya‘ni -di shakli har bir kesimda mavjud. Demak, bu gap hozirda qo‘shma gap hisoblanadi, unda uyushiq kesim mavjud emas.

Yoki shu darslikdagi mavzular uzviyligiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, izchillikning ham biroz buzilganini kuzatish mumkin. Darslik asosan sintaksis bolimidan, yani shaxsi ma‘lum gaplar mavzusidan boshlanadi. Ma‘lumki, gap bo‘laklari haqidagi qarashlar hozirda butunlay o‘zgargan, gapning asosiy markazi kesim sanaladi. Shunga ko‘ra gap bo‘laklari tizimida kesim egadan oldin jo‘ylashadi. Bu darslikda esa an‘anaviy qarashlarga tayangan holda oldin ega bo‘lagi haqida ma‘lumot beriladi. Hozirgi nazariyaga ko‘ra kesim gapning markazi bo‘lganligi uchun oldin kesim haqida ma‘lumot berish maqsadga muvofiq bo‘lardi. Egaga oid mustahkamlovchi mashqlarning 7-topshirig‘ida blis-so‘rovnoma metodi asosida gaplar beriladi va unda eganing qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganini aniqlash vazifasi topshiriladi. Misollar orasida **Bahor** gapi ham keltiriladi [Rafiyev, 2019: 33], ya‘ni ega vazifasida kelgan bahor so‘zining turkumini aniqlash kerak bo‘ladi. Bahor gapi atov gap bo‘lib, undan keyin atov gapni izohlovchi gapni ham birga berish kerak edi. Atov gaplar oldingi ikki cho‘qqili nazariyaga ko‘ra, kesimsiz bir bosh bo‘lakli gaplarga mansub bo‘lib, bahor sintaktik shakli ega sifatida tahlil qilinardi. Ammo hozirgi bir cho‘qqili nazariyaga ko‘ra atov gaplardagi sintaktik shakl kesim hisoblanadi va egasiz gaplar qatoriga kiradi. O‘zbek tilida kesimsiz gap bo‘lishi mumkin emas. Demak, hozirgi qarashga ko‘ra bu o‘rinda (**Bahor** gapida) berilayotgan misolda umuman ega bo‘lagi qatnashmagan.

“Ot-kesim” mavzusida quyidagicha qoida beriladi: Fe‘ldan boshqa so‘z turkumlari bilan ifodalangan kesimlar ot-kesim deyiladi. Harakat nomi bilan: *Bizning maqsadimiz a‘lo baholarga o‘qish*. Ibora bilan: **Tepa sochi tikka bo‘ldi** [Rafiyev, 2019: 35]. Bu misollarning birinchisidagi **o‘qish** so‘zshakli ot-kesim, ammo uning turkumi fe‘l. ya‘ni fe‘lning harakat nomi shakli. Fe‘ldan boshqa so‘z turkumlari deyilgani bu so‘zning turkumi fe‘l emas, degan xulosani keltirib chiqaradi. Yoki ikkinchi misolda ibora kesim vazifasida kelganiga e‘tibor qaratiladi-yu, ammo iboraning ma‘nosi g‘azablanmoq ma‘nosiga to‘g‘ri kelgani, ularning harakat-holat ifodalayotgani, turkumi fe‘l ekanligiga ahamiyat berilmaydi, natijada fe‘l kesim hisoblangan shakl ot kesimga kiritiladi.

8-sinf “O‘zbek tili” darsligida shunday qoida beriladi: -dir orttirma nisbat qo‘shimchasi jarangli undosh bilan tugagan fe‘l asoslariga, -tir qo‘shimchasi, asosan, -jarangsiz undosh bilan tugagan fe‘l asoslariga, -ir, -iz qo‘shimchalari esa bir bo‘g‘inli so‘zlarga qo‘shiladi: *oldirmoq, qiziqirmoq, ichirmoq, oqizmoq* [Muxitdinova, 2019: 25] kabi. Ammo mashqlarda keltirilgan *ko‘kartirmoq, quvontir, tekshirmoq, yopintirmoq, uyaltirmoq, tomizdirmoq, oqizdirmoq, o‘tkazdirmoq* kabi so‘zlar umuman qoidaga zid holatda-ku! Ushbu qoida lotin yozuvi asosidagi

imlo qoidalarida aniqroq berilgan, ammo kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalarining 42-bandida shu mazmundagi qoidani uchramiz. Lotin yozuvi imlo qoidasida esa bu holatga aniqlik kiritilgan (37.2-qoida). Darslikda imlo qoidalarini mukammal va ortiqcha bahslar keltirib chiqarmaydigan holatda keltirish maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz.

Sabab ma'nosini ifodalovchi ergashtiruvchi bog'lovchilarga *chunki* so'zi bilan birgalikda *shuning uchun* so'zi ham kiritilgan, maqsad bog'lovchisi (*toki*) haqida ma'lumot umuman berilmagan [Muxitdinova, 2019: 65]. Oldingi adabiyotlarda shuning *uchun* birikuvi ergashtiruvchi bog'lovchilarning sabab ma'noli turiga kiritilardi. Ammo hozirda shuning uchun, shu sababli, shu tufayli kabilar bog'lovchi so'z turkumi hisoblanmaydi, undagi olmoshni erkin almashtirish mumkin: shuning uchun – buning uchun kabi. Bunday birikuvlar ko'makchili qurilma sifatida tahlilga tortilmoqda. Darslikda esa mana shu yangi qarashlar o'z ifodasini topmagan. Hatto o'zbek sinflari uchun yaratilgan “Ona tili” darsliklarida ham bu mavzular yangi qarashlar asosida yoritilgan. Undan tashqari, ushbu darslikda ham mavzular uzviyligi buzilgan holatga duch kelamiz, ya'ni bog'lovchilar haqidagi mavzudan keyin modal so'zlar va ularning turlari haqida mavzu beriladi. Undan keyin esa yordamchi so'zlarning ko'makchi va yuklama kabi turlari va uni mustahkamlovchi mashqlar beriladi. Yordamchi so'zlarning farqi bilan birga ularni bir tizimga birlashtirib turadigan umumiylik ham mavjud, shuning uchun oldin yordamchi so'zlarni to'liq tugatib, keyin alohida olingan so'zlar, yani modal so'zlarga o'tish maqsadga muvofiq bo'lardi.

Umumta'lim maktablarining 7-sinf o'quvchilari uchun nashr qilingan “O'zbek tili” darsligida otdan sifat yasovchi qo'shimchalar qatorida -choq (*tortinchoq*) va -qoq (*urishqoq*) qo'shimchalari keltiriladi [Muxitdinova, 2017: 31], fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalarda ham shu qo'shimchalar ayni so'zlar misolida berilgan [Muxitdinova, 2017: 36]. Aslida bu qo'shimchalar fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar sirasiga kiradi. Yoki darslikda ravishlar sifatida berilgan quyidagi so'zlar haqida ham hozirgi qarashlar farqlanadi. Yasama ravishlar: *yaxshilab, guldek* [Muxitdinova, 2017: 87], qo'shma ravishlar: *allaqachon, o'sha yer, bu yer* (-ga, -da, -dan), *shu yer* (-ga, -da, -dan), *u yer* (-ga, -da, -dan). Ushbu so'zlardan *yaxshilab* so'zi harakatning belgisini bildiradi, ammo ravish emas, ravishdosh hisoblanadi, *allaqachon* so'zi esa gumon olmoshi sanaladi. Buni shu mualliflar tomonidan tayyorlangan 6-sinf “O'zbek tili” darsligi ham tasdiqlaydi. Bitta so'zning bir xil mualliflar tomonidan ikkita darslikda ikki xil so'z turkumi deb berilishi har qanday odamni hayron qoldiradi. *Bu yer, shu yer, o'sha yer* shakllarining kelishiklarda turlangan ko'rinishlari o'rin ravishi sifatida qaralardi, chunki o'zbek tili grammatikasi rus tili grammatikasiga tayangan holda yaratilganini hozirda hammamiz bilamiz. Bu so'zlar rus tilidagi *здесь, туда, сюда* shakllarining o'zbek tiliga tarjima qilinishi bilan tilimizda bitta so'z sifatida o'rnashib qolgan. Ammo bu so'zlar qo'shma so'z emas, sababi tobe qismga savol berish orqali almashtirish mumkin: qaysi? yer – *bu yer, mana bu yer – anavi yer – aytilgan yer* kabi. Demak, bu birikuv leksik birlikni emas, sintaktik birlikni yuzaga keltiryapti, bu birikuv bitishuvli so'z birikmasi hisoblanadi. Bu o'zgarishlar allaqachon “Ona tili” darsliklarida aks etdi, ammo “O'zbek tili” darsliklarida hamon o'zgartirilgani yo'q.

O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirishga alohida e'tibor qaratilayotgan hozirgi kunda bu kabi holatlarni aniqlashtirish, darsliklarni qayta ishlash, mukammallashtirish eng asosiy vazifalardan biridir. Davlat tili xalqni birlashtiruvchi asosiy vositalardan biri ekan, uni o'rganish, o'rgatish, amalda to'g'ri qo'llay olish har birimizning vazifamiz hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. 2019-yil 21-oktabrdagi “O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni
2. Rafiyev A., Muxamedjanova G. O'zbek tili. Ta'lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 9-sinfi uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2019, 42-b.

3. Muxitdinova X.S. O'zbek tili. Ta'lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 8-sinfi uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2019, 25-b.

4. Muxitdinova X.S., Avlakulov Y.I., Nuriddinova D.A. O'zbek tili. Ta'lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2017, 31-b.

O'zbek tili milliy-madaniy birliklarining tasniflash tamoyillari Principles of classification of national-cultural units of the Uzbek language

Tojiboyev Botir Raximjonovich *

Annotation: This article discusses the importance of linguistic and non-national factors in the formation of national-cultural associations. The associative relationship of ethnic units belonging only to ethnic Uzbeks is analyzed.

Keywords: association, national-cultural unity, associative connection, associative relations, associative analysis, associative experience, linguistic factor, non-surgical factor.

Milliy-madaniy birliklarning assotsiativ munosabatida ularning lisoniy belgi-xususiyatlari muhim o'rin tutadi. Milliy-madaniy birliklarning assotsiativ guruhlariga birlashuvda quyidagi lisoniy omillar asos bo'ladi:

1. Milliy-madaniy birliklarda umumiy semaning mavjudligi. Masalan, *do'ppi* va *belbog'* leksemalarida *o'zbek* umumiy semasi mavjud. Bu sema ikki birlikning bir-biri bilan assotsiativ bog'lanishini ta'minlaydi.

2. Milliy-madaniy birliklarning sinonimik birliklarga mansubligi. O'zbek tilidagi *childirama* – *doira*, *bo'sag'a* – *ostona* juftliklari sinonimik munosabati asosida o'zaro assotsiativ bog'lanadi.

3. Milliy-madaniy birliklarning antonimik birliklarga mansubligi. Quyidagi juftliklar antonimik birliklar bo'lib, bir-birini xotirada tiklaydi: *chillali* – *chillasiz*, *yaxshi-yomon*, *chiroyli-xunuk*.

4. Milliy-madaniy birliklarning omonimik birliklarga mansubligi. *Tanovar* (kuy) – *tanovar* (raqs) assotsiativ juftligining hosil bo'lishida leksemalarning omonimik munosabati muhim o'rin tutadi.

5. Milliy-madaniy birliklarning uyadosh birliklarga mansubligi. *xina* – *o'sma*, *do'mbira* – *doira*, *atlas* – *adras*, *karnay* – *surday* juftliklari uyadoshlik munosabati asosida o'zaro assotsiativ bog'lanadi.

6. Milliy-madaniy birliklarning jins-tur munosabatini ifodalashi. *Duxoba* – *chiyduxoba*, *tandir* – *yertandir*, *o'choq* – *yero'choq* assotsiativ juftliklari aloqasida jins-tur munosabati kuzatiladi.

7. Milliy-madaniy birliklarning bir xil uslubga mansubligi. *Chakki* – *chalop*, *poycha* – *lozim*, *yakandoz* – *to'shama*, *uyutqi* – *uvitqi* juftliklari bir uslub (so'zlashuv uslubi)ga xosligi jihatidan assotsiativ munosabatga kirishadi.

8. Milliy-madaniy birliklarning yasallashida umumiy jihatlarning mavjudligi. *Loysuvoq* – *qorasuvoq*, *paxsakash* – *paxsachi*, *nonvoyxona* – *tandirxona* assotsiativ juftliklarida umumiy leksemalardan (*suvoq*, *paxsa*, *xona*) so'z yasallashi; *suyunchi* – *xabarchi*, *childirmachi* – *doirachi* yasalmalarida esa bir so'z yasovchi affiksdan foydalanish yasalmalarning o'zaro assotsiativ bog'lanishiga olib kelgan.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti v.b.

9. Milliy-madaniy birliklarning variantlarga mansubligi. O‘zbek tilida quyidagi juftliklar bir so‘zning turli variantlari ekanligiga ko‘ra o‘zaro assotsiativ bog‘lanadi: “*Chaqiriq*” – “*Chaqirdi*”, “*Uyko‘rar*” – “*Uyko‘rdi*”, *tolqon* – *talqon* kabilar.

Anglashiladiki, milliy-madaniy birliklarning o‘zaro assotsiativ bog‘lanishida leksemalarning semantik, uslubiy, derivatsion xususiyatlari alohida o‘rin tutadi.

Milliy-madaniy birliklarning o‘zaro assotsiativ bog‘lanishida lisoniy omillarga nisbatan nolisoniy omillarning o‘rni yuqoriroq.

Milliy-madaniy birliklarning o‘zaro assotsiativ bog‘lanishida quyidagi nolisoniy omillar kuzatildi:

1. Milliy-madaniy birliklarning bir xalq madaniyatiga mansub madaniy hodisalarni anglatishi. Masalan, *do‘ppi* leksemasining *belbog‘*, *yaktak* kabi leksemalarni yodga tushirishi ularning bir xalq madaniyatiga mansubligi bilan aloqador.

2. Milliy-madaniy birliklarning o‘zaro aloqador madaniy hodisalarni anglatishi. Masalan, *yor-yor* leksemasining *kelin*, *to‘y*, *yangalar* leksemalari bilan assotsiativ bog‘lanishi qo‘shiqning to‘yda yangalar tomonidan kelinga aytilishi urf-odati bilan aloqador.

3. Milliy-madaniy birliklarning madaniy hodisaning amalga oshish bosqichlarini anglatishi. Masalan, *unashtiruv* leksemasining *sovchi*, *qiz ko‘rish*, *uchrashuv* birliklari bilan assotsiativ bog‘lanishi unashtiruv marosimiga qadar amalga oshiriladigan milliy urf-odatlar bilan aloqador.

4. Milliy-madaniy birliklarning madaniy hodisani tarkib toptiruvchi qismlarini anglatishi. Masalan, *bashik* leksemasining *sumak tuvak*, *bashik yopqich*, *qo‘lbog‘*, *yostiqla* leksemalari bilan assotsiativ bog‘lanishi ular anglatgan predmetlarning beshik qismlari ekanligi bilan bog‘liq.

Ma‘lum bo‘ladiki, milliy-madaniy birliklarning assotsiativ munosabatida turli xildagi nolisoniy omillar ko‘zga tashlanadi. D.Lutfullaeva qayd etganidek, “Verbal assotsiatsiyalarning lingvistik omillarga bog‘liq holda hosil bo‘lgan ko‘rinishlari til birliklari o‘rtasidagi aloqa-bog‘lanishlarga asoslansa, ekstralingvistik omillar bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan turlarida tashqi olamdagi rang-barang munosabatlar, milliy-madaniy qadriyatlar til egalarining voqelik haqidagi tasavvurlari, dunyoqarashi va boshqalar o‘z aksini topadi”[1]. Shu bois assotsiatsiyalarning hosil bo‘lishida lisoniy omillar chegaralangan bo‘lsa, nolisoniy omillar til egalarida ham miqdor jihatdan, ham mohiyatiga ko‘ra farqlanadi.

“O‘zbek tili assotsiativ lug‘ati”da yuqori chastotali birliklarning stimol so‘zlar bilan assotsiativ bog‘lanishi masalasiga e‘tibor qaratamiz.

Lug‘atda berilgan *atlas* leksemasi assotsiativ maydonidan o‘rin olgan yuqori chastotali birliklarning hosil bo‘lish omillarini tekshiramiz:

ATLAS (mato): ko‘ylak 68; milliylik 31; mato 25; kelin 11; kiyim 10; Marg‘ilon 10; milliy kiyim 9; adras 6; libos 6; Navro‘z 6; qiz 5; go‘zallik 4; kamalak 4; qizlar 4; chiroyli 4; bayram 3; do‘ppi 3; kelinchak 3; raqqosa 3; o‘zbek qizlari 3; atlas ko‘ylak 2; “Atlas” firmasi 2; ayollar 2; bahor 2; gazlama 2; ipak 2; Marg‘ilon atlas 2; milliy mato 2; Navro‘z bayrami 2; Navro‘z sayli 2; rang 2; ranglar jilosi 2; silliq 2; urf-odat 2.

Ushbu maydonda *atlas* so‘zi bilan assotsiativ bog‘langan milliy-madaniy birliklarning quyidagi tiplarini ajratish mumkin: 1) milliy-madaniy semali birliklar: *kelinchak*, *Marg‘ilon*, *adras*, *Navro‘z*, *do‘ppi*; 2) milliy-madaniy mohiyat kasb etuvchi birikmalar: *milliy kiyim*, *o‘zbek qizlari*, *atlas ko‘ylak*, “*Atlas*” *firmasi*, *Marg‘ilon atlas*, *milliy mato*.

Xarakterli jihati shundaki, bu birliklardan faqat *adras*, “*Atlas*” *firmasi* assotsiatsiyalari lisoniy omil asosida hosil bo‘lgan. *Atlas* va *adras* leksemalari uyadoshlik munosabatiga kirishadi. Uyadosh leksemalar esa doimo bir-birini yodga solib turadi.

Adras leksemasining *atlas* stimol so‘zi bilan bog‘lanishida nolisoniy omil ham kuzatiladi. Bu ikki matoning bir xalqqa mansub milliy matolar ekanligi til egalari xotirasida biri orqali ikkinchisining yodga tushishiga sabab bo‘ladi.

“*Atlas*” *firmasi* assotsiatsiyasining shakllanishida *atlas* leksemasining omonimlik jihati muhim o‘rin tutgan.

Milliy-madaniy semali birliklardan *kelinchak*, *Marg'ilon*, *Navro'z*, *do'ppi* leksemalarining har biri *atlas* stimul so'zi bilan nolisoniy omil asosida assotsiativ munosabatga kirishadi.

Kelinchak leksemasining milliy-madaniy birlik sifatida shakllanishi o'ziga xos. O'zbek tilida *-chak* qo'shimchasi kichraytirish affiksi sifatida talqin etilsa-da[2], *kelinchak* leksemasi tarkibida "yangi tushgan" ma'nosini hosil qiladi. Shu bois so'zlashuv nutqida *yangi kelinchak* birikmasi ham qo'llaniladi. *-chak* qo'shimchasi mana shu ma'nosi bilan milliy-madaniy semani hosil qilib, leksemani milliy-madaniy birlikka aylantiradi. Bu so'zning rus tiliga *nevesta* tarzida tarjima qilinishi ham bu tilda unga muqobil so'zning mavjud emasligini anglatadi.

Til egalarida *Marg'ilon* assotsiatsiyasining hosil bo'lishini *Marg'ilon* shahri hunarmandlarining o'zbek atlaslarini ishlab chiqarishda nom taratganligi bilan izohlash mumkin.

Navro'z ayyomida o'zbek qizlari, kelinlarining atlas matodan ko'ylak kiyib, xalq sayllarida qatnashishi *atlas* so'zi orqali *Navro'z* leksemasining xotirada tiklanishiga yo'l ochadi.

Do'ppi o'zbek xalqining milliy bosh kiyimi bo'lib, uning ayol va erkaklarga xos turlari farqlanadi. O'zbek qizlari atlas matodan ko'ylak kiyishganda, albatta, boshlariga *do'ppi* ham kiyishadi. Bu holat *atlas* va *do'ppi* leksemalarining assotsiativ aloqasini ta'minlaydi.

Anglashiladiki, qayd etilgan birliklarning *atlas* stimul so'zi bilan assotsiativ munosabati nolisoniy omillar bilan aloqador.

Milliy-madaniy mohiyat kasb etuvchi *milliy kiyim*, *o'zbek qizlari*, *atlas ko'ylak*, *Marg'ilon atlas*, *milliy mato* birikmalarining *atlas* leksemasi bilan assotsiativ bog'lanishining kognitiv asosi quyidagicha:

Atlas leksemasiga nisbatan til egalari xotirasida *milliy kiyim* birikmasining yodga tushishiga atlas matosidan o'zbek milliy kiyimi – atlas ko'ylakning tikilishi, bu ko'ylakning so'zlashuv nutqida ixcham tarzda *atlas* deb nomlanishi bilan aloqador. Bu o'rinda *milliy kiyim* birikmasi atlas ko'ylakni anglatgan. *Atlas kiyimoq* birikmasida ham *atlas* leksemasi *atlasdan tikilgani ko'ylak* ma'nosini ifodalaydi. *Atlas ko'ylak* assotsiatsiyasining shakllanishi ham atlas matosidan ko'ylak tikilishi bilan aloqador.

Atlas leksemasiga berilgan *o'zbek qizlari* assotsiatsiyasi ham nolisoniy omil asosida hosil bo'lgan. O'zbek qizlarining atlas matodan ko'ylak, lozim tikib kiyishlari til egalari tafakkurida jonlangan va bu holat mazkur assotsiatsiyalarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

*Marg'ilon atlas*i assotsiatsiyasining hosil bo'lishi atlas matosining *Marg'ilon*da ishlab chiqarilishi bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси. –Т.: Meriyus, 2017.
2. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова, М. Ножиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Нозирги ўзбек адабий тили. –Т.: 1980.
3. Lutfullayeva D., Davlatova R., Tojiboyev B. O'zbek tili assotsiativ lug'ati (milliy-madaniy birliklar). –Т.: «NAVOIY UNIVERSITETI» nashriyot-natbaa uyi. 2019.
4. Манликова М.Х. Ассоциативный словарь русской этнокультуроведческой лексики. – Фрунзе: Мектеп, 1989.
5. Стернин И.А. О понятии лингвокультурной специфики языковых явлений // Язык. Словесност. Культура. – М., №1, 2011.

Ona tili darslarida gap bo'laklarini o'qitishda kesim asosli bir cho'qqili nazariyaga o'tish zarurati

The need of a one-level theory in teaching parts of speech of mother tongue

Abdullayev Jumanazar Xudoyberdiyevich*

Abstract: The article discusses the current syntactic structure of speech in Uzbek linguistics, the dominance of two-level and one-level theories in the teaching of parts of speech, as a result of which in the teaching of parts of speech during modern Uzbek literary language lessons the principle of continuity is greatly violated. As a solution to the problem, it is proved the necessity to definitely move to a one-level theory.

Keywords: logical sentence, subject, predicate, syntactic structure of a sentence, grammatical basis of a sentence, two-level theory, one-level theory, Tesnière's theory, subordination.

Tilshunoslarning ko'pchiligiga ayonki, nafaqat jahon yoki turkiyshunoslik, birgina o'zbek tilshunosligining o'zida gapning sintaktik tuzilishi, gap bo'laklari to'g'risida jild-jild kitoblar, ko'plab risola, yuzlab maqolalar yozilgan. Lekin shunga qaramay, bu borada hanuz muammoli-munozarali bo'lib qolayotgan masalalar etarli. Murakkab va serqirra mohiyatli muammoning ayrim qirralari shu choqqacha ham o'zining ijobiy yechimini topgani yo'q. Yechimi topilganlari bo'yicha ham ba'zi savollar, mulohazali o'rinlar yo'q emas. Xullas, tadqiqotchilar A.Nurmonov va Sh. Shahobiddinova to'g'ri ta'kidlaganlaridek, bu borada "to'la-to'kis, hammaga maqbul yechimga kelindi, deyishga hali erta".[A.Nurmonov va Sh., Shahobiddinova. 2006: 50] Demak, tadqiqotlar davom etadi.

Ushbu maqola shu munosabat bilan yozildi. Biz unda o'zbekcha gap sintaktik tuzilishining, bizning nazarimizda, bahstlab bo'lgan ayrim masalalari, shu jumladan, gapning bir cho'qqili (kesim asosli) va ikki cho'qqili(ega+kesim asosli) talqini, ular o'rtasidagi munosabat, bu boradagi qiziqarli nuqtalar, shu munosabat bilan yuzaga kelgan ba'zi muammoli-munozarali holatlar, ularning yechimlari haqida fikr yuritdik.

Ma'lumki, fransuz tilshunosi L.Ten'er nomini dunyoga tanitgan bir cho'qqili gap nazariyasining keng yoyilishi o'zbekcha gap sintaktik tuzilishini avvalgiga qaraganda boshqacha ilmiy asosda belgilash imkonini berdi. Bunda, shubhasiz, bir cho'qqili nazariyaning turkiy, jumladan, o'zbek tilining grammatik tabiatiga juda mos tushgani (turkiy tillarda kesimning grammatik shakli ega haqida aniq va deyarli to'liq ma'lumot beradi [Nurmonov, Shahobiddinova,2006:51) qo'l keldi. Natijada, qisqa muddatda o'zbekcha gapning formal-funksional [Иванов,1959. С -151; 1969; Нигматов и др., 1984: 3-10; Ne'matov va b.,:1999; Сайфуллаева, Абузалова, 1991: 42-47; Ералиева,1992: 139; Сайфуллаева, 1994; Саидова, 1996; Менглиев,1996; Раупова,1999; Qurbonova,2001] va semantik-funksional[Mahmudov,Nurmonov,1995; Nurmonov,1988,1992,2001,2002,2005,2006,2009:35-38; Shahobiddinova,1994.] yo'nalishdagi bir cho'qqili (grammatik markazi kesim bo'lgan) talqinlari yaratilib, ona tili ta'limiga ham tatbiq etildi. 2000- yillarga kelib bir cho'qqili ta'limot kirib bormagan ta'lim tizimi deyarli qolmadi. Aytish mumkinki, XXI asrdan oliy til ta'limida, xususan, filolog mutaxassis tayyorlaydigan sohalarida ikki cho'qqili nazariyalar o'rini bir cho'qqili ta'limot egalladi: gap sintaksisini o'qitish shu ta'limot bo'yicha yozilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalari asosida amalga oshirilmoqda. Bejiz bunday bo'lgani yo'q, albatta.

Shuni ishonch bilan aytish mumkinki. L. Tenerning[Тенер,1988] sintaksisda tub burilish yasagan bir cho'qqili sintaktik konsepsiyasi ta'sirida shakllangan o'zbek tilidagi gapning bir cho'qqili talqinlari ham, matbuotda bildirilgan ayrim jiddiy tanqidiy fikr-mulohazalarga[

* filologiya fanlari nomzodi. Guliston davlat universiteti, O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti.
Jumanazar.abdullayev.56@mail.ru

Тожиёв, 2005: 49-55; 2008: 30-37] qaramay, o'zbek tilshunosligi va til ta'limida katta o'zgarish yasadi. Negaki, mazkur nazariy asoslar tufayli uzoq vaqt hukm surgan gapning sintaktik tuzilishi, gap bo'lagi, ularning turlari, darajalariga oid nazariyalarda jiddiy o'zgarishlar yuzaga keldi, e'tibor va e'tirofqa loyiq yangiliklar, o'zgacha talqinlar kiritildi. Bir so'z bilan, gap sintaksisining yangicha - kesim asosli bir cho'qqili nazariyasi paydo bo'ldi.

Xo'sh, ayrim taniqli tilshunoslar tomonidan tanqid qilingan bir cho'qqili nazariya umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich sinflarida va pedagogik yo'nalishdagi oliy ta'limda hozir ham o'z o'rnini yo'qotmagan ikki cho'qqili nazariyadan qanchalar farqli, uning xarakterli xususiyatlari, afzalliklari nimalarda ko'rinadi?

Xohlaymizmi, yo'qmi, mazkur savollarga javob berishga to'g'ri keladi. Buni amalga oshirish an'anaviy-analitik ikki cho'qqili va zamonaviy-sintetik [Bozorov, 2009: 44-51] bir cho'qqili nazariyani farqlash, o'ziga xosliklarini ko'rsatish, bilish uchungina emas, gapning sintaktik tuzilishi, gap bo'laklarini yanada chuqurroq anglash, bu boradagi muammolar, ziddiyatli holatlarni aniq tasavvur qilish va bartaraf qilish, masalaning mohiyati nimada ekanligini tushunish uchun ham muhimdir. Qolaversa, bu ikki cho'qqili nazariyadan bir cho'qqiliga o'tish uchun ilmiy ehtiyoj, zarurat tug'ilganini asoslashga ham xizmat qiladi.

Ma'lumki, gapning mantiqiy hukm tuzilishiga mos ravishda ishlab chiqilgan ikki cho'qqili nazariyada ega mutlaq hokim bo'lak hisoblanadi va kesim unga tobelanib, u bilan birga mantiqiy hukmning hokim-tobe munosabatdagi sub'ekt+predikat tuzilmasini ifodalaydi. Bunda ega sub'ektning, kesim predikatning gapdagi ekvivalenti hisoblanadi. Masalan, *"Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqqa xizmat qilishi kerak"*. *"Muxtasar aytganda, har birimiz davlat tiliga e'tiborni mustaqillikka e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim."* Ammo nutqdagi barcha gaplar ham mantiqiy hukmni bu tarzda to'liq va simmetrik ifodalamaydi, u bilan izomorflik hosil qilmaydi. Bevosita kuzatishda berilgan gap mantiqiy hukmga chambarchas bog'liq, uni ifodalovchi nutq birligi bo'lsa-da, ammo shu bilan birga, undan farq qiluvchi o'ziga xos belgilarga ega lingvistik reallikdir. Hukm va gap teng emas, o'zaro bog'liq, lekin ikki xil narsa: biri mantiq, ikkinchisi til(nutq) hodisasi. Bizningcha, xuddi shu narsa, ya'ni hukm(mantiq) va gap(grammatika) o'rtasidagi real farq keyinchalik ko'pchilik tomonidan qabul qilinib, uzoq yillar hukmronlik qilgan ikki cho'qqili gap nazariyasidagi ziddiyatli muammolar, bahs-munozarali talqinlarga e'tibor qaratilib, ba'zi kamchiliklar, yetishmovchiliklarning aniqlanib, tanqidiy qarashlar yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan. Buni ikki cho'qqili nazariya asoschilarining o'zlari ham sezishgan. Gap sintaktik tuzilishining keyingi formal talqinlarida ularni imkoni boricha yo'qotishga harakat qilishgan.

Shu o'rinda shuni alohida ta'kidlash joizki, bu fikr-mulohazalar ikki cho'qqili gap ta'limotining ilmiy va ta'limiy ahamiyatini pastga urish maqsadida aytilmayapti. U o'z davrida, qariyb 2000 yillargacha, gap sintaktik tuzilishining yagona nazariy asosi bo'lib keldi va bu boradagi xizmat vazifasini a'lo darajada o'tadi. Necha-necha avlodlarning ongida o'zbek tilining sintaktik qurilishi shu ta'limot asosidagi tasavvur-anglamlar holida saqlanmoqda. Ikki cho'qqili ta'limot, yuqorida ta'kidlanganidek, bugun ham umumta'lim bosqichining boshlang'ich sinflarida va pedagogika yo'nalishidagi oliy til ta'limida o'z o'rnini va mavqei yo'qotgani yo'q: bu bosqich va yo'nalishlarda gapning sintaktik tuzilishi, gap bo'laklarini o'qitish, asosan, Ayyub G'ulomov ishlab chiqqan ana shu nazariya asosida olib borilmoqda.

Shu munosabat bilan o'zbek tili sintaksisining zakiiy bilimdoni prof. A. Nurmonovning ikki cho'qqili talqinlarning mohiyati, asosiy nazariy tayanchlari, ahamiyatli jihatlari haqida aytgan quyidagi fikrlarini keltirib o'tish o'rinlidir: "Atributiv mantiq ta'sirida vujudga kelgan an'anaviy sintaktik nazariyada ...quyidagi asoslarga tayaniladi: birinchidan, har bir gapdan hukm anglashiladi. Hukm esa doim ikki a'zoli bo'lib, sub'ekt va predikatning o'zaro munosabatidan tashkil topadi. Har qanday hukm gap orqali ifodalanar ekan, gap tuzilishi ham hukm tuzilishiga izomorflik xususiyatiga ega. Subyekt ega orqali, predikat esa kesim orqali ifodalanadi. Sub'ekt+predikat strukturani ifoda etgan ega bilan kesim gapning struktur asosi, uyushtiruvchi markazi sanaladi.

Hukm tuzilishida predikat sub'ektning belgisini bildirgani kabi gap tuzilishida kesim ham eganing belgisini bildiradi, deb hisoblanadi. Shuning uchun kesim egaga tobe, ega esa absolyut hokim bo'lak sifatida baholanadi. Ikkinchidan, predikativlik mantiqiy nuqtayi nazardan subyekt bilan predikat munosabati, grammatik nuqtayi nazardan esa kesimning ega bilan munosabati, deb tushuniladi. Gapning asosiy belgisi predikativlik ekan, predikativlikning ifodalovchilari bo'lgan ega bilan kesim gapning konstituent birliklari – bosh bo'laklari, qolgan bo'laklar, fakultativ bo'laklar sifatida gapning kengaytiruvchilari – ikkinchi darajali bo'laklar hisoblanadi". [Гипмoв, 2009:36-37]

O'ylaymizki, keltirilgan fikr-mulohazalarda ikki cho'qqili gap ta'limotining mazmun-mohiyati, asosiy tamoyillari, tayanch tushunchalari, shuningdek, e'tibor-e'tirofga loyiq tomonlariniyu zaif, ziddiyatli jihatlari ham mujassamlangan. Quyida shular haqida fikr yuritamiz.

Nutqdagi turli xil gaplarning sintaktik tuzilishini kuzatish, tahlil qilish natijalaridan ma'lum bo'ladi, o'zbekcha nutqdagi gaplarning ko'pchiligida ega ham, kesim ham mavjud, ammo ularning hammasi ham egali emas. Nutqimizdagi sodda gap tipidagi gap turlari ko'rinishlarining deyarli hammasi uchun xos holat esa ularning barchasida shaklan yoki semantik-funksional jihatdan kesim, kesim sostavining mavjudligi. Ega, kesimdan farq qilgan holda, an'anaviy-analitik sintaksis tomonidan aniqlangan bir bosh bo'lakli gapning barcha turlari ko'rinishlarida ifodalanmaydi, ba'zi gap turlari esa butunlay egasiz, ega sostavisiz shakllanadi. Bu xil gaplarga egani qo'yib ham, topib ham, gapning kesimi orqali aniqlab ham bo'lmaydi, hatto faraz ham qilinmaydi [Гулoмoв, 1987:78-87]. Bo'laklarga ajralmaydigan gap - so'z-gap, vokativ gaplar ham, bizningcha, masalani formal mantiqli ikki cho'qqili emas, dialektik mantiqli bir cho'qqili gap nazariyasi foydasiga hal qiladi. Bu gaplarda an'anaviy sintaksisda gapning grammatik asosi tarkibiga kiritilgan va uning mutlaq hokim bo'lagi hisoblangan eganing ana shunday mohiyatga ega emasligi ko'zga tashlanadi (Shunday mohiyatga ega bo'lsa, nega gapda ifodalanmaydi, topib ham, qo'yib ham bo'lmaydi, hatto faraz ham qilinmaydi? [Гулoмoв, 1987: 78-87])

Binobarin, biz bilgan va an'anaviy-analitik sintaksisning o'zi tomonidan belgilangan bir sostavli (bir bosh bo'lakli) gapning shaxsi noaniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, shaxssiz, atov gap ko'rinishidagi egasi ifodalanmagan, egasiz gap, shuningdek, so'z-gap, vokativ gaplar formal mantiqning gapning hukmga mos ravishda ikki bosh bo'lakli (ega+kesimli) bo'lishi lozimligi to'g'risidagi nazariyasiga to'g'ri kelmaydi (grammatik asos ikki tarkibli ekan, har bir gapda ega ham, kesim ham qo'llanishi shart edi), uni inkor qiladi. Demak, real til, nutq, undagi gaplar tahlili formal mantiqning asosiy qonun-qoidasi – hukmning doim sub'ekt-predikatli tuzilmadan iborat bo'lishini uning nutqdagi ifodasi ikki bosh bo'lakli gaplar misolida ko'rsatib bergan bo'lsa-da, ammo ayni shu nutqda bir bosh bo'lakli gaplarning ham mavjudligi va ularning barchasi istisnosiz kesim ekanligi yoki kesimlik mazmun-mohiyatiga egaligi, ularning o'zaro muloqotda muntazam va faol qo'llanishi ikki cho'qqilikning mutlaq haqiqat emasligini ro'y-rost namoyish qildi. Ayniqsa, bir bosh bo'lakli gaplar orasida nafaqat egasi ifodalanmagan, lekin shaxsi (egasi) aniq yoki yashiringan, balki shaxssiz - egasi umuman yo'q bo'lgan, hatto faraz ham qilinmaydigan, egasini topish ham mumkin bo'lmagan gaplar borligi (M.: *Bu fikrni o'ylab ko'rish kerak. Toshkentga shu yo'ldan boriladi. Xonaga ruxsatsiz kirilmasin. Javoblarni yozishga haligacha kirishilgani yo'q. Mayli. Albatta* kabi) ikki cho'qqilikni ham, uni yuzaga keltiruvchi asosiy omillardan biri - eganing mutlaq hokimlik, bosh bo'laklik, grammatik asosning tashkil etuvchilik belgisini ham so'roq ostiga qo'yadi. Nazariyaning to'g'riligiga shubha uyg'otadi. Uni qayta ko'rib chiqishga, zarur bo'lsa, yangi nazariya yaratishga da'vat qiladi.

Bizningcha, shu va yuqorida qayd etilgan holatlar ikki cho'qqili nazariyadan voz kechish va yangi - bir cho'qqili nazariyaga o'tish zaruratini keltirib chiqargan asosiy omillar hisoblanadi. Ushbu o'rinda bunga qo'shimcha tarzda shuni ta'kidlash joizki, bu holat, bizningcha, o'zbek tili yoki turkiy tillar uchungina emas, balki umuman tilga yoki har qanday tilga tegishli holatdir. Egasiz yoki egasi ifodalanmaydigan gaplar barcha tillarda bor va nutqda, oddiy so'zlashuv uslubida, jonli xalq tilida faol qo'llanadi. Bu esa gapning shakllanishi, yuzaga kelishi, gap bo'lib faoliyat yuritishi,

gapni gap qilib turgan narsa gapning struktur asosi grammatik kesim bilan belgilanishini ko'rsatadi. Gap uchun muhimi kesim, kesim yo'q bo'lsa, gap ham yo'q - shakllanmagan bo'ladi. Demak, fikr ham, hukm ham ifodalanmagan bo'ladi. Kesimning gapdagi o'rni, unga yuklatilgan vazifa shuni taqozo qiladi.

Eganing ifodalanishi esa shart qilib qo'yilmaydi: ifodalanishi ham, ifodalanmasligi ham mumkin (boshqa bo'laklar ham shunday). Zarur hollarda, albatta, ifodalanadi, boshqa hollarda yo'q. Shu sababli bunday bo'lakni grammatik asosning mutlaq hokim holatdagi zarur bo'lagi, uningsiz predikativlik, gap shakllanmaydi, deb bo'lmaydi. Ammo kesimga nisbatan shunday deyish mumkin. Kesim, haqiqatan ham, gapning asosiy belgisi bo'lgan predikativlikni ifodalovchi bo'lak, boshqa barcha gap bo'laklarini o'ziga ergashtirib, o'ziga bog'lab, tortib turuvchi grammatik markaz, asos. Hatto an'anaviy-analitik sintaksisda gap bo'lagi hisoblanmagan sintaktik birliklar: undalma, kirish, kiritmalar ham grammatik jihatdan bo'lmasa-da, mazmunan kesim bilan bog'lanadi. Masalan, *Bizningcha, gapning grammatik asosi kesimdir.* gapidagi kirish(*bizningcha*) mazmunan ko'proq kesim bilan bog'lanadi. Bu bejiz emas. Chunki *munosabatlar logikasiga* ko'ra gapdan maqsad ma'lum narsa haqida tasdiq yoki inkor shaklidagi yangi xabar berish, yangi ma'lumot aytish, yangilik kiritish. Bu vazifani esa ega emas (u bu vazifani hech qachon bajara olmaydi) kesim bajaradi. Shuning uchun gapda hammaga ma'lum narsani ta'kidlash zarur bo'lmasa, takroran aytish, ifodalash shart bo'lmaydi. O'zaro fikr almashish uchun noma'lum narsani tasdiqlab yoki inkor qilib ifodalovchi bo'lak, ma'lum narsa haqida yangi ma'lumot, yangilik kiritadigan bo'lak muhim. Xuddi shunday ma'lumot, yangilikni gapga kesim olib kiradi yoki kesim orqali ifodalanadi. Shu sabab ba'zan hatto kesimning bir o'zi butun gap orqali ifodalanishi kerak bo'lgan zarur ma'lumot, fikriy mazmun-hukmni ifodalaydi: tasdiqlaydi yoki inkor qiladi, mayl-modallikni, zamonni bildiradi, shaxs-sonni ko'rsatadi va yangi sifat kasb etib, gap maqomiga ko'tariladi, to'laqonli gap hisoblanadi: *Ko'ring, havas qiling, quvoning, yayrang! Qanday go'zal! Qoyil, ofarin!*

Formal mantiq mohiyatiga asoslangan an'anaviy-analitik sintaksisda kesimning qanday grammatik shaklda bo'lishi ega tomonidan belgilanadi, deyiladi. Haqiqatan ham, xuddi shunday. Biroq gap uchun shu muhimmi? Bizningcha, gap uchun muhimi ana shu shakllarni qaysi bo'lak olishi va uning predikativlik (kesimlik) vazifasini bajarishi. Predikativlik uchun zarur ma'nolarning barchasini ifodalasa, gapning boshqa bo'laklarini uyushtirib kelsa, bu ham etmagandek, gap bo'laklari hisoblanmaydigan bo'laklarning gap bilan mazmunan aloqasini ham ta'minlab tursa, grammatik asos, mutlaq hokim bo'lak kesim bo'lmay, gapning faqat kim yoki nima, qayer haqida ketayotganini bildiradigan bo'lak ega bo'ladimi?! Eganing gapdagi roli ana shu, unga gapda shuni ifodalash, shuni anglatish, shu haqda ma'lumot berish vazifasi yuklatilgan. Shu sababli qayd etilganlar uning shaxsan ishtirokisiz ham kesim orqali ma'lum bo'ladigan bo'lsa, ega "o'yindan chiqadi" – ifodalanmaydi. Unga yuklatilgan vazifani ham grammatik asos – kesimning o'zi bajaradi. Shuning uchun bunday holatlarda egani ifodalash shart bo'lmaydi. Ammo, o'z ishtiroki bilan gapni gap qilib turgan kesimni ifodalamaslik mumkin emas, kesim hamma vaqt ifodalanadi yoki ifoda topgan bo'ladi. Buning sababi bitta, chunki u, kesim gapning grammatik asosi, semantik-sintaktik markazi. Fundamentsiz uy bo'lmaganidek, grammatik asos – kesimsiz predikat ham, predikativlik ham, demak, gap ham bo'lmaydi. *Gap predikativlikni, predikativlik predikativlikni, predikativlikni taqozo qiladi.* Predikat esa, akademik A. Hojiev aytganidek, gapda grammatik kesimdir. Demak, gapni gap qiladigan narsa o'zida predikativlikni, predikativlik ma'nolarni, predikatni mujassamlashtira olgan, "...o'z kelishi bilan so'z qo'shumini gapga aylantiradigan"[Fitrat, 1930:6] kesimdir. "... u hukmni ifodalovchi, *gaplikning asosiy belgilarini ko'rsatuvchi eng muhim bo'lak bo'lganligidan, gapning mazmunini, xarakterini belgilashda katta rol o'ynaydi...* (Ta'kidlar bizniki – A.J.)

Gapning eng asosiy grammatik belgisi – predikativlik gapni maydonga keltirish, fikr ifodalash xususiyatidir. Bu jihatdan kesimning ahamiyati juda kattadir: u kommunikatsiya (aloqa-aralashuv, xabar berish)da asosiy vazifani bajaradi. ...gap tushunchasi kesim tushunchasi bilan zich bog'liqdir." [Fyulomov, 1965: 95]

Keltirilganlardan ochiq-oydin ayon bo'lib turibiki, kesim gapning grammatik asosi bo'lishga to'la haqli. Boshqa bo'laklar kesimda mujassamlangan predikativlik ma'nolarini bevosita yoki bilvosita, ammo har birini ajralgan-alohida holda aniqlashtirish, reallashtirishga xizmat qiladi va shunga zarurat tug'ilganda albatta ifodalanadi. Lekin ularning birontasi, shu jumladan, ega ham predikativlikni kategoriya sifatida ifodalay olmaydi: gapda ularning hech biriga bunday vazifa yuklatilmagan. Zero, predikativlik gapni gap qilib turuvchi tasdiq/inkor, mayl/modallik, zamon, shaxs-son grammatik ma'nolarining dialektik bir butunligidan iborat murakkab grammatik kategoriya bo'lib, faqat kesim, kesim vazifasidagi birlikkina uni ana shunday yaxlit, bir butun holda ifodalaydi. Predikativlikni ko'rsatuvchi jami grammatik vositalar majmuining yaxlit kesimda bo'lishi unga shunday imkoniyat beradi. Bu vositalar majmuining *formal-funksional yondashuvda* ularning mohiyati – ma'no-vazifasi, qo'shilish, birikish asosi va uning maqomidagi tub o'zgarishdan kelib shiqib, shunga urg'u bergan holda, *kesimlik kategoriyasi*[Сайфуллаева, Абузалова, 1991:42-47; Ералиева, 1992; Абузалова, 1994; Нейматов, 1999; Сайфуллаева, 2009: 131-135] deyilishi shu bilan belgilanadi va biz ham bunga to'la qo'shilamiz. Ko'ryapmizki, hech bir boshqa sheriksiz faqat kesimning o'zigina kesimlik kategoriyasi tufayli predikativ ma'noli sintaktik birlik sifatida gapning grammatik asosi hisoblanadi. Boshqa biron sintaktik bo'lakda, shu jumladan, egada ham yuqoridagi asosga ko'ra, ya'ni grammatik kategoriya – kesimlik kategoriyasiga xos ma'nolar majmuini ifodalash qobiliyatiga ega emasligi sababli gapning grammatik asosi bo'lish imkoniyati mavjud emas. Aslida, egali gaplarda kesimning ega haqidagi xabarni, eganing belgisini tasdiq shaklida bildirishi ham eganing emas, aksincha, aynan kesimning mazmuniy-grammatik asosligini ko'rsatadi. Chunki predikativlik - kesimlikni ayni shu tavsifdagi ma'no-vazifali kategoriyalar shakllantiradi. Shu asosda kesimni gapning semantik-sintaktik markazi, struktur tayanchi deyish mumkin. Kesim gapni bir butun semantik-sintaktik sistema sifatida ushlab turadi, unga gapga xos fikriy-intonatsion tugallik, mazmuniy-grammatik butunlik baxsh etadi.

Demak, an'anaviy-analitik sintaksisda mantiqiy birlik bo'lgan hukmning doim ikki qism - sub'ekt va predikat munosabatidan iborat bo'lishi va shu sabab hukm-fikr ifodalovchi gapning ana shu o'zaro bog'liq mantiqiy elementlarning gapdagi ekvivalenti ega+kesim munosabati orqali shakllanishi haqidagi qarash dastlab gapning ham shu mantiqqa muvofiq ikki bosh bo'lakli bo'lishi lozimligi to'g'risidagi ta'limotni keltirib chiqargan bo'lsa, bevosita nutqiy gaplarning grammatik tadqiqi ularning bir bosh bo'lakli, hatto bir so'z-gap, fe'l(ot)shaklli bo'lishini ham tan olishga olib kelgan. Grammatik asos bo'lak, semantik-sintaktik markaz - kesimning o'zi bilan ham bimalol predikativlik, gap yuzaga kelishiga amin bo'lingan. I. Rasulovning bir sostavli gap sintaksisiga bag'ishlangan tadqiqoti shunday to'xtam, o'y-mushohadalar natijasida yaratilgan bo'lsa, ajab emas.[Пасулов, 1975]

Shu munosabat bilan qiziq bir holatga e'tiboringizni jalb qilmoqchimiz. Gap shundaki, bir bosh bo'lakli gapga oid nazariyaning asosiy qoidalari I. Rasulovdan oldinroq A.G'ulomov tomonidan ishlab chiqilgani kuzatiladi. Ular orasida mohiyat e'tibori bilan e'tirofqa loyiq ilmiy asosli fikr-mulohazalar salmoqli o'rin tutadi. Jumladan, tadqiqotchi, garchi bir bosh bo'lakli gaplarning ba'zilar kesim (sostavi)ni, ba'zilar ega(sostavi)ni eslatadi degan bo'lsa-da, amalda, bevosita gaplar tahlilida ularning maqomini to'g'ri belgilaydi: bir bosh bo'lakli gaplarning barcha turlarini kesim sostavidan iborat gap sifatida talqin qiladi. Hatto yuzaki qaraganda, o'z leksik-grammatik xarakteriga ko'ra egani yoki ega sostavini eslatib turadigan atov gaplar talqinida ham predikativlikka alohida urg'u berib, ularning biror predmetning atalishinigina ko'rsatmasligini, balki shu predmet-hodisaning nutq so'zlanib turgan paytda mavjudligini tasdiqlashini ta'kidlaydi. Bunday xususiyatning faqat kesimga xosligini hisobga olsak, bu erda kesim degan so'zgina ishlatilmaganini sezish qiyin emas. Boshqa tavsiflar ham kesim bo'lakning belgi-xususiyatidan farq qilmaydi. Demak, Ayyub G'ulomov atov gaplarning grammatik asosi mohiyatan kesim ekanligini bilgan holda ish tutgan. Uni bu borada maxsus ish qilgan I. Rasulovdan farqli o'laroq, bosh bo'laki kesim bo'lgan bir sostavli gap sifatida tavsiflagan. Chuqurroq va kengroq nazar tashlansa, bir bosh bo'lakli deb talqin qilingan gap tipi barcha turlarining maqomi kesim foydasiga hal qilinganini ko'rish mumkin[Fyulomov, 1987: 76].

Endi e'tiborimizni, ikki cho'qqili nazariyadagi, bizning nazarimizda, haqiqatan ham, muammoli-munozarali bo'lgan jihatlar, ayrim xato-kamchiliklar, bahstlab o'rnlarga qaratsak. Masalan, mazkur ta'limotda:

- bir sostavli gapning sintaktik tabiati, tuzilishi haqida: "Bir sostavli gaplarda predikativlik bir sostav, bir bosh bo'lak bilan ifodalanadi: *Katta ko'l. Bugun stadiona boriladi.*

Bir sostavli gapning turlari ega sostavidan iborat bo'lgan bir sostavli gap, kesim sostavidan iborat bir sostavli gap deb ajratilmaydi, chunki bunda bir-biriga nisbat beriladigan sostavlar yo'q, predikatsiya birgina sostav bilan ifodalangan; lekin bir sostavli gapning har bir turi o'z logik-grammatik xususiyatlariga, strukturasiga qarab, o'z grammatik xarakteriga ko'ra yo ega sostavini, yo kesim sostavini eslatib turadi. Yuqoridagi misollarni chog'ishtiring: *Katta ko'l.* (Ega sostavini eslatadi.) *Bugun stadiona boriladi.* (Kesim sostavini eslatadi.)" [Fylov, 1987: 76] deyilgani holda, ularning deyarli har bir turi kesim, kesim sostavi sifatida talqin qilinadi. Fikr mantiqidan ularning kesim ekanligi aniq anglashilib turadi. Misol uchun, shaxsi aniq gap quyidagicha tavsiflanadi:

"Shaxsi aniq gaplar. Bunday gaplarda **ega qo'llanmaydi, lekin u kesimdan aniq sezilib turadi.** (Ta'kidlar bizniki-J.A.) *Uch bolaning otasiman. Yur dalaga! Birga ketaylik.*" [Fylov, 1987: 76]

Bizningcha, gapning bir turi bir sostavli (bir bosh bo'lakli) deb belgilanar ekan, nazariy jihatdan bu turning bosh bo'laki yo ega sostavini, yo kesim sostavini eslatib turmaydi, balki ularning ega sostavidan yo kesim sostavidan iborat bo'lishi aniq ravshan bo'ladi. Ular yo ega, yo kesim hisoblanishi shart bo'ladi. Fikr mantiqi shuni taqozo qiladi. Bosh bo'laklar ikkita va ularning biri ega, ikkinchi kesim deyilar ekan, bir bosh bo'lakli deyilayotgan gaplarning grammatik asosi shulardan biri bo'lmasligi mumkinmi?! Bizningcha, bu erda nisbat beriluvchi bosh bo'laklardan birining yo'qligi mavjud bo'lakning maqomini aniq belgilashga monelik qilmaydi. Bu bosh bo'lakning aniq egami yoki kesim ekanligi esa boshqa masala bo'lib, bir bosh bo'lakli deb berilgan gapning o'ziga, uning semantik-sintaktik asosini tashkil qilgan bo'lakning leksik-grammatik, intonatsion xususiyatiga qarab belgilanadi (Shu nuqtayi nazardan qaralgani sababli bir bosh bo'lakli gaplarning barchasi A. G'ulomovning o'zi tomonidan ham kesim sostavidan yoki kesimdan iborat, kesim asosli gap deb talqin qilingan [G'ulomov, 1987:75-77]). Bizningcha, formal mantiq asosida ish ko'rilgani sababli shunday nazariy kamchilikka yo'l qo'yilgan.

- ikkinchidan, bilamizki, bir bosh bo'lakli gaplarning tasnifi asosan shaxsiga qarab amalga oshirilgan: shaxs aniq, noaniq, umumlashgan va h. Bizningcha, shaxs ma'nosi bu erda bir bosh bo'lakli gaplarni turlash mezon bo'la olmaydi. Mezonning noto'g'ri belgilangani bir bosh bo'lakli gapning ushbu mezonga ko'ra ajratilgan deyarli barcha turlari talqini-tavsifida yaqqol ko'zga tashlanadi – mezon sifatida **shaxs** olinadi-yu, tavsifda **ega** haqida, uning ifodalanmagani, aniqligi /noaniqligi, topib qo'yilishi mumkinligi /mumkin emasligi, faraz qilinishi /qilinmasligi haqida fikr yuritiladi. Tavsif shu jihatdan ziddiyatli. Chunki shaxs va ega teng hodisalar emas.

- bir sostavli gap nazariyasi bayoni boshidagi tezis-ta'rifga ko'ra uning turlari tavsifida bu yerda nafaqat ega, kesim haqida ham gapirish mumkin emas edi. Ammo mazkur tezis mavjud holatga to'g'ri kelmagani, real holat uni inkor qilgani sababli amalda tezisga zid bo'lgan, ammo haqiqatga mos bo'lgan tavsifdan voz kechishning imkoni yo'q edi. Shu sababli bir bosh bo'lakli gapning barcha turlari talqini bosh bo'laklarni aks ettiruvchi ega va kesim termin-tushunchalari asosida amalga oshirilgan. Bu kamchilik ham, bizningcha, formal mantiq asosida fikr yuritishdan kelib chiqqan.

- ma'lumki, A.G'ulomov, o'zbekcha ikki cho'qqili nazariyaning asoschisi va targ'ibotchisi sifatida tanilgan. Biroq, zakiy olimning sintaktik ta'limotini mohiyatan ikki cho'qqili deyish qiyin. Negaki, uning gap haqidagi qarashlari dastlabki egaga urg'u berilgan holatdan asta-sekinlik bilan kesimga, uning o'z ta'biri bilan aytganda, **predikativ bosh bo'lak**ka urg'u berish tomon siljib, tashdan ikki cho'qqili-yu, ichdan bir cho'qqili nazariyaga aylanib borganligi kuzatiladi. Taniqli tilshunos A. Nurmonov buni butun nozikligi-yu mohiyati bilan his qilib, tadrijiy taraqqiyotiga mos

holda ulkan tadqiqotchilarga xos teranlikda ko'rsatib bera olgan. Uning quyidagi mulohazalari fikrimizning yorqin isboti:

"...Gapning grammatik markazi ega va kesimdan iborat deb qarash sho'rolar davri tilshunosligida etakchilik qildi. Shuning uchun Ayyub G'ulom kitobning birinchi nashrida (Prof. M. Asqarova bilan hamkorlikda yozilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis" darsligi nazarda tutilyapti-A.J.) gapning grammatik markazi va predikativlik belgisi haqida ana shunday qarashda bo'ldi. Bunday qarash kitobning ikkinchi nashrida ham davom etdi. Lekin uchinchi nashrda bu masalaga muallifning yondashuvi birmuncha o'zgardi. Predikativlik gapning asosiy farqlovchi belgisi ekanligini ta'kidlagan holda, kitobning ikkinchi nashrida predikativlik so'zlarning (ega bilan kesimning) qo'shilishi asosida ifodalanadi (42-bet) degan bo'lsa, uchinchi nashrida kesim orqali ifodalanadi, predikativlik shakllari kesimga qo'shiladi (37-bet), gap tushunchasi kesim tushunchasi bilan zich bog'liqdir (84-bet) deydi. Bu olimning sintaktik ta'limotidagi ikki cho'qqili (ega va kesim) nazariyadan bir cho'qqili (gapning markazi faqat kesimdan iborat deb hisoblash) nazariyaga o'tish harakatini ko'rsatadi. (Ta'kidlar bizniki-A.J.)" [Гурмонов, 2005: 45]

"... gapning yadrosi kesim, boshqa bo'laklar uning kengaytiruvchilari hisoblanishiga diqqat qilinsa, kengaytiruvchilar soqit qilinsa ham, kesimning o'zi gaplik belgisini o'zida saqlaydi, degan hukmni anglaymiz. Ana shunday hukm hali sintaksisda kesimning egaga nisbatan etakchilik qilishi haqidagi fikr ilmiy jamoatchilik o'rtasida tarqalmasdan oldinoq A.G'ulom **o'qidim** tipidagi tushlangan fe'llar eng kichik gaplar ekanligi; kesim eng kichik gapga tengligi haqida bahs yuritgan edi." [Гурмонов, 2009:36]

Shu o'rinda akademik G'.Abdurahmonovning quyidagi fikrini ham keltirib o'tishni maqsadga muvofiq topamiz: "Ega va kesim haqida chuqur tahlil olib borar ekan (Sodda gap , 1948 yil, 24-28-betlar) , u, "ega.. mutloq hokim holatdagi elementning nomidir" , (24-bet) deydi. Ammo asarning kesim bobida "Gapning eng asosiy grammatik belgisi predikativlikdir. Bu jihatdan kesim gapdagi asosiy bo'lakdir" deb ta'kidlaydi (29-bet)" [Абдурахмонов, 2007:6]

Yuqoridagilardan ayon bo'ladiki, o'zbek tilshunosligida o'tgan asrning 80-yillaridan uzoq davr hukmronlik qilgan ikki cho'qqili ta'limotning o'zida ham bir cho'qqili nazariyaga o'tish harakati boshlangan. Bunday siljishning yuzaga kelishi bir cho'qqililikning ikki cho'qqililikka nisbatan gapning sintaktik tuzilishi mohiyatga yaqinroq sintaktik ta'limot ekani bilan izohlanadi. Zero, gap odatda ikki yoki undan ortiq o'zaro bog'liq va shartlangan qismlarning birikib, yangi sifat kasb etishidan yuzaga keladigan ko'p pog'onali sintaktik qurilma ekan [Nurmonov, 2002: 22-23], bunday qurilmaning asosi yagona, bitta bo'lmasligi mumkin emas. Tabiat va jamiyatdagi barcha sistemalarga xos qonuniyat bu.

Afsuski, ikki cho'qqili nazariyada gap bo'laklarini belgilashning aniq va izchil, mohiyatga mos tamoyili, me'zoni ishlab chiqilmagan. Buni A. Nurmonovning quyidagi fikr-mulohazalari ham tasdiqlaydi: "...gapni bo'laklarga ajratishning bosh tamoyili gap uzvlarining o'zaro tobelanishi... Bunday munosabatga kirishmagan gap uzvlari esa gap bo'laklari ruknidan tashqarida qoladi.

Gapning tarkibidan tobe vaziyatda turgan har qanday ikkinchi darajali bo'lak bir vaqtda ajratib kelindi. Gap uzvlarining o'zaro darajali, ko'p bosqichli bog'lanishi e'tiborga olinmadi. ... ana shu cheklangan tomonlarni ayrim turkologlar allaqachon payqaganlar va aniqlovchi gapning konstruktiv bo'lagi ekanligiga shubha bilan qaraganlar." [Гурмонов, 2002: 22-23]

Bundan ayon bo'ladiki, ikki cho'qqili nazariyada gap bo'lagi bo'lish uchun gapni tashkil etuvchilarning tobe bog'lanish munosabatiga ega bo'lishi, tobe bog'lanish vaziyatida turishi kerakligi gap bo'laklarini ajratishning to'laqonli me'zoni bo'la olmaydi. Zero, gapning barcha tashkil etuvchilari ham kesim, ega, hol, to'ldiruvchi, aniqlovchi singari tobe bog'lanish a'zosi emas. Undalma, kirish, kiritmalar grammatik jihatdan o'zaro ham, gapning boshqa tashkil etuvchilariga ham tobe bog'lanmaydi. Shu sababli ular, garchi gapning semantic-struktur jihatdan shakllantirishda faol ishtirok etsa-da, ikki cho'qqili gap nazariyasining mazkur me'zoniga ko'ra gap bo'lagi hisoblanmaydi, undan tashqarida har biri alohida talqin qilinadi. Aniqki, bu butun-bo'lak munosabatiga zid. Butunlikdagi har bir qism uning bo'lagi, tashkil etuvchisi hisoblanadi.

Demak, undalma, kirish, kiritmalar ham, qanday bo'lmasin, gapning u yoki bu xil bo'laklari maqomida talqin etilishi kerak edi. Afsuski, bu masala ham ikki cho'qqili nazariyada ijobiy hal etilmay qolib ketdi, aniqrog'i, ular an'anaviy –analitik sintaksisda hamon gap bo'laklaridan tashqaridagi sintaktik birliklar sifatida o'qitilmoqda.

Yuqorida qayd etigan muammolar, ziddiyatli holatlarlarning barchasi o'tgan asrning oxirlarida o'zbek tili sintaksisida Yevropada keng tarqalgan Tener konsepsiyasiga asoslangan bir cho'qqili nazariyaga o'tish zaruratini keltirib chiqardi. O'zbekcha gap sintaktik tuzilishining substantsial, semantik-funksional talqinlari ana shunday zaruratga javob sifatida maydonga keldi. Har ikki talqinda ham kesim gapning yagona grammatik markazi hisoblanadi. Bunda kesimlik kategoriyasi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Har qanday lug'aviy-frazeologik birlik kesimlik kategoriyasi bilan shakllantirilib, gapga xos tugallangan intonatsiya bilan aytilsa, sifat o'zgarishi yuz beradi – tushuncha ifodalovchi birlik fikr ifodalovchi birlikka - gapga aylanadi. Gapdagi boshqa bo'laklar, tashkil etuvchilarning maqomi ham ularning kesimga, uni kesim qilib shakllantiruvchi kesimlik kategoriyasiga bog'lanish xususiyatiga qarab belgilanadi. Grammatik jihatdan kesimlik katego-riyasiga tobelanib bog'lanadigan bo'laklar gap bo'lagi maqomida bo'ladi va gap kengaytiruvchisi hisoblanadi; ega, hol, to'ldiruvchi shunday bo'laklar sanaladi. Kesimlik kategoriyasiga emas, gap kengaytiruvchilar maqomidagi gap bo'laklari: ega, hol, to'ldiruvchilarga tobelanib, ularning lug'aviy-grammatik ma'nosini aniqlab-izohlab keladigan bo'laklar bo'lakning bo'lagi maqomida bo'ladi va so'z kengaytiruvchisi hisoblanadi. Birinchi galda bu, albatta, aniqlovchidir. U hech qachon kesimlik kategoriyasiga bevosita bog'lana olmaydi. Shu sababli kesim asosli bir cho'qqili nazariyada aniqlovchining maqomi aniq va o'zrarmasdir; u hamma vaqt va barcha o'rinlarda: eganing oldida kelganda ham, hol, to'ldiruvchining oldida, hatto kesimning oldida kelganda ham, gap bo'lagi bo'la olmaydi: o'zi aniqlab, izohlab kelayotgan bo'lakning bo'lagi – so'z kengaytiruvchisi hisoblanadi va o'z aniqlanmishi bilan birga bir xil sintaktik pozitsiyani egallaydi, bitta gap bo'lagini shakllantiradi.

Aniqlovchining so'z kengaytiruvchisi ekanligi kesimlik katego-riyasiga bevosita bog'lana olmasligi bilangina emas, uning tabiatan grammatik ma'no-kategoriyaga emas, balki lug'aviy ma'noga tobelanib bog'langan holda uni aniqlab, izohlab kelishi bilan ham belgilangan. Ayni o'rinda bo'lakning bo'lagi maqomi faqat aniqlovchiga tegishli emasligini ta'kidlab o'tish joizdir. Gap shundaki, bo'lakning bo'lagi bu muayyan bir so'z turkumi yoki aniq bir gap bo'lagi emas, gap sintaktik strukturasidagi muayyan sintaktik maqom, vazifa. Bu maqom, vazifada aniqlovchidan boshqa gap bo'laklari ham kelishi, ular ham bo'lakning bo'lagi maqomida bo'lishi, so'z kengayiruvchisi vazifasini bajarishi mumkin. Bunday paytda ular ham gapning grammatik asosi, markazini shakllantirib kelayotgan kesimlik kategoriyasiga bevosita bog'lana olmaydi va shunday holatdagi xohlagan gap bo'lagi o'zining odatdagi maqomini yo'qotadi - bo'lakning bo'lagi maqomidagi aniqlovchiga, so'z kengaytiruvchisiga aylanadi. Spubhasiz bunda, yuqorida bir necha bor ta'kidlaganimiz kesimni kesim qilib shakllantirgan kesimlik kategoriyasi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Gapning semantik-sintaktik markazi bo'lishi bilan birga gapgagi barcha tashkil etuvchilarning, an'anaviy gap bo'laklarining ham, gap bo'lagi hisoblanmaydigan sintaktik shakllarning ham, maqomini belgilovchi asosiy me'zon vazifasini ham bajaradi. Grammatik yoki semantik jihatdan kesimlik kategoriyasiga bog'lanadiganlar u yoki bu maqomdagi gap kengaytiruvchisi, na grammatik, na semantik jihatdan kesimlik kategoriyasiga bog'lana olmaydiganlar u yoki bi maqomdagi so'z kengaytiruvchisi hisoblanadi. Ushbu tamoyilga ko'ra, kesimlik kategoriyasini shakllantirishda asosiy rol o'ynovchi shaxs-son ma'nosini muayyanlashtiruvchi bo'lak bo'lgani saba ega kesimdan keyingi, biroq boshqa gap bo'laklaridan yuqori turuvchi gap bo'lagidir. Kesimlik kategoriyasiga bevosita bog'lanib, undan anglashiladigan Grammatik zamon ma'nosini muayyanlashtirib reallashtiruvchi gap bo'lagi bo'lgani sabab hol egadan keyingi, kesimlik kategoriyasiga bevosita bo'g'lanmasa-da, kesimdan anglashilgan ish-harakatning obyekti yoki uni amalga oshirishda vosita vazifasini bajargan to'ldiruvchi esa holdan keyingi maqomda turuvchi gap bo'lagi hisoblanadi. Hech bir holda kesimlik kategoriyasiga bog'lana olmaydigan, hamma vaqt o'zi aniqlab kelayotgan bo'lakkagina

tobelanib bog'lanadigan bo'lak bo'lgani uchun aniqllovchi har doim bo'lakning bo'lagi maqomida bo'ladi va so'z kengaytiruvchisi hisoblanadi. Shu sababli aniqllovchi mavqeiga ko'ra gap bo'laklaridan keyingi – oxirgi pog'onada turadi. Demak, gap sintaktik jihatdan bir cho'qqili nazariyada mohiyat e'tibori bilan uch pog'onali bo'lib, besh xil darajali: gap markazi (grammatik asos)- kesim; gap bo'laklari - gap kengaytiruvchilari – ega, hol, to'ldiruvchi (undalma, kirish, kiritma) va bo'lakning bo'lagi - so'z kengaytiruvchisi aniqllovchi (noamaliy ega, kesim, hol, to'ldiruvchi hamda kiritma) dan iborat sintaktik qurilmadir. Ikki cho'qqili nazariyada maqomi aniq belgilanmagan undalma, kirish, kiritmalar bir cho'qqili ta'limotda o'zlarining mohiyatiga mos maqomga ega. Undalma va kirish grammatik jihatdan kesimga bog'lanmasa-da, mazmunan kesimning shaxs-son va mayl ma'nosiga aloqadordir. Shu sababli ular gap kengaytiruvchisi maqomidadir. Kiritma gap bo'lagi yoki bo'lakning bo'lagiga aloqador bo'lishiga ko'ra, birinchi holda gap kengaytiruvchisi, keyingi holda so'z kengaytiruvchisi hisoblanadi.

O'ylaymizki, qayd etilganlar gapning sintaktik tuzilishi bir cho'qqili nazariyada ikki cho'qqili nazariyaga nisbatan mohiyatiga muvofiq belgilanganini asoslashga qodir. Shu sababli uzluksiz ta'limning barcha bosqichlari ona tili(hozirgi o'zbek adabiy tili) darslarida gapning sintaktik tuzilishi, gap bo'laklarini o'qitishda uzil-kesil bir cho'qqili nazariyaga o'tish ilmiy, amaliy jihatdan foydali va zarur bo'lib, sifat va samaradorlikni ta'minlashning muhim omilidir

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G. A.G'ulomov va o'zbek tilshunosligi ba'zi masalalari.”// A.G'ulomov va o'zbek tilshunosligi masalalari.(ilmiy maqolalar to'plami) .-T.: 2007, 6-b.
2. Abuzalova M. O'zbek tilida gapning eng kichik qurilish qolipi va uning nutqda voqelanishi: ND. -T.: 1994.
3. Бозоров О., Бозоров О. Анъанавий ва системавий тилшуносликнинг ўзаро муносабати//ЎТА,2009, 3-сон,44-51-б.
4. Ералиева З. Кесимлик категорияси хақида: Тилшуносликка оид тадқиқотлар // Жумх. ёш тилшуносларнинг анъанавий-илмий конф. Матер. -Т.: 1992. –Б. -139.
5. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Л.: ЛГУ, 1959. С -151 .
6. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – T., 1995.
7. Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва семантик имкониятлари. НДА, Т., 1996
8. Нигматов Х., и др. Структура предложения: актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков.(тезиси фор-мално-функционального исследования)// Сов. Тюрк. 1984. № 5, С. 3-10.
9. Ne'matov H., Sayfullaeva R., Qurbonova M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. -T.: 1999.
10. Нурмонов А. Гап ҳақида синтактик назариялар. -Т.: Низомий номли ТДПИ, 1988.
11. Nurmonov A., Mahmudov M., Solixo'jaeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. -T.: Fan.1992;
12. Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. -Т.: Янги аср авлоди, 2001.
13. Nurmonov A., Ortiqova N. Gapning pog'onali tuzilishi va gapni bo'laklarga ajratish timoyillari// O'TA,2002, 3-son, 22-23-b.
14. Nurmonov A. Ayub G'ulomovning sintaktik qarashlari // O'TA. 2005 y. 1-son,45-b.
15. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh. Gap bo'laklari kategoriyasi va uning tashkil etuvchilari haqida // O'TA, 2006, 1-son, 50-b.
16. Nurmonov A. Gap va uning bo'laklari haqida mulohazalar//O'zbek tili va adabiyoti. 2009, 2-son, 35- 38-betlar.
17. Расулов И. Ҳозирги ўзбек тилида бир состави гаплар. -Т.: Фан. 1974. -234 б.
18. Раупова Л. Ўзбек тилида номустакил кесим масаласи ва [WPm] курилишли гаплар: НДА. -Т.: 1999

19. Сайфуллаева Р., Абузалова М. Гапнинг энг кичик қурилиш қолиплари ҳақида// ЎТА, 1991, 5-сон. 42-47 б.;
20. Sayfullaeva R.R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. -T.: Fan, 1994;
21. Sayfullaeva R.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T.: 2009. –B.131-135.
22. Саидова М.Р. Сравнительно-типологическое исследование односоставных предложений в русском и узбекском языках: КД. -Т.: 1996.
23. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. -М.: Прогресс, 1988.
24. Тожиёв Ё . Ўзбек тилида гап ва гап бўлақларининг мақоми масаласига доир// ЎТА, 2005, 49-55- б.; Ҳозирги ўзбек тилишунослигига бир назар// ЎТА, 2008,30-37-б.
25. Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба, 2- китоб. Наҳв. - Самарқанд-Т.: Ўздавнашр, 1930. 6- б.
26. Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси умумийлик ва хусусийлик диалектикаси талқинида. I-II-жузв. Андижон, 1994;
27. Qurbonova M. O'zbek tilshunosligida formal-funksional yo'nalish va sodda gap qurilishining talqini. DD. -T.: 2001.
28. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т.: 1965, 95- б.
29. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. -Т.: 1987. 76-б.

“O'tkan kunlar”dagi milliy kolorit ifodasida realiyalarning o'rni The role of realities in the expression of national coloration in "Bygone days"

Kasimova Ziyoda Movlon qizi*

Annotation: *In this article explores the issue of national color and its reflection in translation. The realities presented in the Russian translation of the work of “Bygone days” are analyzed.*

Keywords: *realities, tradition-representing realities, adequate translation, transliteration, interpretation, reference.*

Asar yozilgan tilni chuqur va mukammal bilmay, muhit va davrni o'rganmay, muallif tasvirlagan xalqning urf-odatlarini bilan yaqindan tanishmay turib badiiy barkamol tarjima asari yaratish amri mahol. Aslida millat ma'lum hududda barqaror yashab, tarixiy taraqqiyot davomida rivojlanib kelgan kishilarning ma'naviy-ruhiy birligining vujudga kelishi asosida shakllanadi. Millat insoniyat taraqqiyotining obyektiv mahsulidir. Millatning abadiyligini, uning barqarorligini ta'minlashning asosiy omili uning ichki ma'naviy-ruhiy salohiyatidir. Millatlarning salohiyati, qobiliyati, matonati, tadbirkorligi va tinimsiz mehnati bilan hozirgi zamon sivilizatsiyasi, moddiy va ma'naviy madaniyati, ularni boyitish, rivojlantirish yo'llari hamda usullari yuzaga keltirilgan.

Milliy an'analar – millat hayotining turli sohalarida namoyon bo'ladigan tushunchalar, belgilar, xususiyatlar, faoliyat turlari, odatlar va xislatlarning avlodlardan avlodga o'tish hamda meros bo'lib qolish tarzi [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: 506].

Milliy an'analar umuminsoniy an'analarning bir millat darajasida namoyon bo'lishidir. Ular orqali har bir millat bir davrdagi o'ziga xos xususiyat, hayot tarzi, madaniyati, fandagi yutuqlari, adabiyoti va boshqa sohalaridagi erishilgan natijalar va yutuqlarini keyingi davrlarda yashayotgan avlodlarga yetkazadi.

Milliy an'analar barcha millatlarda o'ziga xos va betakrordir. Masalan, Sharq xalqlaridagi (arablar, xitoylar, o'zbeklar, yaponlar, koreyslar va b.) turmush o'rtog'ining o'z rafiqasiga va rafiqaning turmush o'rtog'iga munosabati, ularning farzandlariga munosabati, qarindosh-

* O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti. kasimova_ziyoda1993@mail.ru

urug'chilik qoidalari, qavm-qarindoshlik rasm-rusumlari, quda-andachilik, to'y marosimlari, salomlashuv va xayrlashuv odobi, ovqatlanish va bozor qilish harakatlari, shahar, xotira marosimlari, qaynona-qaynotaning kelinga munosabati, kelinning ota-onasiga munosabati, mehmon kutish va kuzatish an'analarini bir-biridan farq qiladi.

Hozirgi paytda millatlarning o'zaro yaqinlashuvi sodir bo'layotgan davrda shaharlar va chekka qishloqlarda yashovchi aholining ayni bir marosimni o'tkazish usuli bir-biridan keskin farq qiladi. Bu hodisani jahonda sodir bo'layotgan globallashuv jarayoni bilan izohlash mumkin.

Ma'lum xalqqa xos va mansub bo'lgan predmet, tushuncha hamda hodisalarni ifodalaydigan so'zlar muallifga tasvirlanayotgan personajlari moddiy-ma'naviy hayotini real, milliy shaklda bayon qilish imkoniyatini beradi, boshqacha qilib aytganda, bu so'zlar asarning milliy xususiyatini belgilaydigan asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

Xalqlar turmush tushunchalarini anglatadigan bunday so'zlarni tarjimada adekvat talqin etish original milliy xususiyatini o'zga tilda qayta tiklashdek murakkab muammoning eng mas'uliyatli va o'ta mushkul masalalaridan hisoblanadi. Chunki bunday holda tarjimon oldida o'z xalqi uchun notanish, nomlari ham tilda mavjud bo'lmagan predmet, tushuncha va hodisalarni to'la- to'kis yetkazib berish, yaxshi anglatish vazifasi ko'ndalang turadi.

Mavjud ilmiy adabiyotlarda xalqlar turmush tarzini anglatadigan tushunchalarni qaysi vaqtlarda amaliy faoliyatning qanday sinalgan yo'llari vositasida talqin etish lozimligi to'g'risida yagona fikr uchramaydi. Tarjima ijodiy jarayon bo'lgani uchun bunday yagona fikrning uchrashi ham qiyin. Biroq turli ilmiy-tanqidiy mulohaza va xulosalar tarjimonga ma'lum darajada yo'l ko'rsatib turadi, ularning umumiy tasavvurini boyitib, uning amaliyotda yuz berishi mumkin bo'lgan har xil tasodifiy to'siqlarni mohirona yengish malakasini paydo qiladi.

R.Shirinovaning ta'kidlashicha, "...tarjima jarayoni ikki qanotga ega. Birinchisi, adabiyotimizning nodir namunalari o'zbek tilidan jahon tillariga, ikkinchisi, jahon adabiyoti asarlarini o'zbek tiliga tarjimalarini amalga oshirishdir... Tarjimachilik bu shunchaki kasb emas, ijod turi hisoblanadi. Biroq asarni qaysi bir tildan boshqasiga tarjima qilmang, til masalasi tarjimada o'zak masala bo'lib qolaveradi. Ayniqsa, ma'lum bir xalq hayoti, turmush tarzi, tarixi, madaniyati, xullas, uni boshqa xalqlardan ajratuvchi xususiyatlarini belgilovchi xos so'zlar(realialar)ni boshqa tillarga o'girish doimo tarjimonlar uchun qiyinchiliklar tug'dirib kelgan" [Ширинова, 2011: 4].

Chindan ham, realialar tarjimasi o'ta mushkul ish bo'lib, u tarjimondan nafaqat shu so'zning tarjimasini yoki muqobilini bilishni, aksincha ushbu xalqning turmush tarzi, urf-odati, madaniyati va dinini mukammal bilishni talab qiladi.

Milliy kolorit, yoki boshqacha qilib aytganda milliylik – bu badiiy adabiyotlarda til vositalari bilan ifodalanadigan hamda obrazli tizimda mujassamlanadigan milliy o'ziga xoslik tizimidir. Badiiy adabiyot milliy koloritini berish nihoyatda murakkab vazifadir. U bilan tarjima san'atining ko'p masalalari (uslub, frazeologiya va shu kabilar) bog'langan. Milliy koloritning namoyon bo'lishi turli asarlarda turlichadir. Uni ifodalash ularning mavzusiga va janriga bog'liqdir. "Yaqin" va "uzoq" tillardan tarjima qilish umumiy muammoning yechimida o'z vazifalarini ilgari suradi. Shu sababli milliy koloritni berish muammolarini to'liq yoritish uchun ayrim muammolarni o'rganish dardkor.

Ko'rib chiqilayotgan muammo turli janrlardagi materiallarni yoki davrlar bo'yicha, yoki tillar bo'yicha, yoki ayrim mualliflarning asarlari bo'yicha qilinadigan tadqiqotlarning obyektiga aylanishi lozim.

Bizning o'zbek tilidan ba'zan rus tili orqali, ba'zan esa to'g'ridan-to'g'ri boshqa tillarga qilingan tarjimalarni kuzatish quyidagi xulosalarga olib keldi, ya'ni kishilarning turmush tarzi bilan bog'liq bo'lgan milliy koloritning tarkibiy qismlarini berish o'ziga xoslikning yorqin milliylik sababli katta qiyinchiliklarni tug'diradi. Bu muammoni hal qilish ma'lum darajada xalqlarning hududiy yaqinligiga bog'liqdir. Xalqlar bir-biridan qanchalik uzoq yashasalar, milliy koloritning ma'lum xususiyatlari ekvivalentini topish shunchalik qiyindir. Hududiy yaqinlik

turmush sharoitlarini, tarixi va madaniyatining o'xshashligini keltirib chiqaradi, bu narsa umumiy tushunchalarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Badiiy asarlarda realiyalarni ajratish va ularni tarjima qilish yo'llari masalasi hanuzgacha tarjima nazariyasida eng dolzarb muammolarning biri sifatida qolmoqda. Olamning ilmiy manzarasi haqidagi tadqiqotchilarning fikrlarini qisqacha analitik obzor qilar ekan, O.A.Kornilov ilgari ma'lum ta'riflar asosida o'z ta'rifini bayon qiladi: "Insoniyat jamiyatining mazkur bosqichidagi barcha alohida fanlari tomonidan ishlab chiqilgan olam haqidagi ilmiy bilimlarning aynan barcha to'plamini olamning ilmiy manzarasi deb ataymiz" [Корнилов, 2003: 9].

Qandaydir madaniyatni, tarkibiy qismlari bilan olam ilmiy manzarasiga kiruvchi milliy va etnografik o'ziga xos xususiyatlarini xarakterlovchi predmetlar va tushunchalar o'z nomlarini boshqa tilga berish jarayonida kamchiliklar keltirib chiqaradi. Tarjimonning vazifasi matnda taqdim qilingan va tarjima qilinishi lozim bo'lgan olam ilmiy manzarasini maksimal darajada saqlab qolib, tuzilayotgan matnda uni qanday bo'lsa shunday tasvirlab berishga intilishdan iboratdir. Mazkur vazifani bajarish vaziyatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib turli vositalar va yo'llarni tanlashni talab etadi, vaziyatlarning esa hech bo'lmaganda ikki xili kuzatiladi: tarjimon tarjima qilayotgan matn muallifining zamondoshi hamda tarjimon muallifning zamondoshi emas. Ikkinchi vaziyat tarjimondan birinchisiga qaraganda tarjimaning boshqacha yo'llarini va vositalarini qo'llashni talab qiladi, chunki olam ilmiy manzarasiga kiruvchi borliq haqidagi bilimlarning hajmi ham son, ham sifat jihatdan o'zgardi.

Shuningdek, milliy tushunchalar ifodasi uchun qo'llanadigan so'zlarning ko'pchiligi o'zga tilga ham aynan muvofiq tushunchalar berishi mumkin. Jumladan, Amerika xalqi qo'llaydigan ko'p so'zlar va milliy ruhdagi tushunchalar jahon xalqlarining globallashuvi natijasida umummilliylik kasb etib bormoqda. Bu so'zlar va iboralar jahon xalqlari lug'atidan allaqachon mustahkam o'rin egallagan. Xalqlar turmush tarzini keng ommalashtirishda televideniya, radio, kino va matbuotning roli beqiyosdir. Ushbu holatlar tarjimonga bir qator yengilliklar berishi tabiiy. Bundan tashqari, u yoki bu xalq milliy tushunchalarini anglatadigan ko'pchilik so'z va iboralarining ma'no va funksiyalari mamlakatlarning o'zaro madaniy, siyosiy-iqtisodiy, savdo-sotiq kabi xilma-xil aloqalari natijasida bir qator xalqlarga, shu jumladan, tarjima tili sohiblariga ham tushunarli bo'lib qoladi. Tarjimonlar bunday so'zlar va harakatlar uchun o'z tillarida so'z qidirib yurishlari shart emas, ularni transliteratsiya yo'li bilan ham beraveradilar.

"Transliteratsiya", ya'ni so'zlarni tarjima qilmasdan originalda qanday talaffuz qilinsa, shunday qilib aytish yoki yozishdir [Саломов, 1978: 35]. Bu usul tarjimon uchun eng samarali usul bo'lib, asliyatning milliy koloritini, ya'ni tarixiy vaziyat hamda personajlar ijtimoiy muhitini siliq holda qayta tiklaydi. Shuning uchun ham tarjimonlar bu usuldan o'z faoliyatlarida unumli foydalanadilar.

Hozirgi Sharq tillaridan G'arb tillariga yoki aksincha qilingan tarjimalar tahlili jarayonida tarjimashunoslik fani oldida turgan muammolar, bir qator turmush tarzida ko'plab o'xshashliklar bo'lishidan tashqari, ularning san'atga, adabiyotga bo'lgan qarashlaridan ham uyg'unlikni sezish mumkin.

Qadim-qadimdan davom etib kelayotgan quda-andalik an'analari, umumiy bozor, mehnat vositalari va shakllarining ko'plab o'xshash tomonlari bor. Bularning hammasi birgalikda xalqlarimizning urf-odati, ma'naviy qarashlarida umumiy o'xshash tomonlarini yaratgan. Quyida "O'tkan kunlar" romanining o'zbek tilidan rus tiliga qilingan tarjimasini tadqiq qilish asosida aniqlangan bir qator misollarni keltirib o'tamiz:

O'zbek madaniyatida *chopon* kiyim ustidan kiyiladigan, ichiga paxta solib qavilgan uzun milliy kiyim bo'lib [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: 506], muhim ahamiyatga ega. Chunki o'zbeklarning ko'pgina urf-odat va marosimlarida, xususan, beshik to'yi, fотиha, aza marosimlarida *chopon*ning alohida vazifasi mavjud. Bundan shu narsa aniq bo'ladiki, o'zbek madaniyatida chopon inson tug'ilganidan so'ng hayotining barcha onlarida unga hamrohlik qiladi, o'zbeklarda choponning yozda issiqdan asrashi va qishda sovuqdan himoyalanihdagi eng qulay

ustki kiyim ekanligi ham madaniyatda bu kiyimning o‘rnini qat’iylashtiradi va rus tilida realiyani yuzaga keltiradi:

Бу қандай чопон? [Abdulla Qodiriy, 2004: 47] Unashilganidan bexabar Otabek tomonidan aytilgan ushbu gapning tarjimasini ko‘ramiz:

Что это за халат? [Абдулла Кадыри, 2009: 53]

Rus tilining izohli lug‘atida *халат* so‘zi quyidagicha berilgan:

ХАЛАТ, -а, м. Домашняя или рабочая одежда, запахивающаяся или застегивающаяся сверху донизу [Ожегов, 1935: 985].

Yuqoridagi tarjimada choponning ustki kiyim ekanligi hamda shakli asos qilib olingan, biroq o‘zbek milliy kiyimi ekanligi o‘zining mohiyatini yo‘qotgan.

Hasanali nutqidan misol: *Дунёдан чароғчисиз бораман* [Abdulla Qodiriy, 2004: 47].

Ma‘lumki, chiroq so‘zi ko‘chma ma’noda farzand yoki yaqin odam deganidir. O‘zbek xalqida *chirog‘ini yoqish*, ya’ni marhumdan keyin uning uy-joyini obod qilib asrash [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: 492] kabi milliy tushuncha mavjud. Shu mazmundagi maqol ham bor: *O‘g‘il yoqqan chiroqni qiz ham yoqar*.

Ruscha tarjimada:

А ни сына, ни дочери нет у меня [Абдулла Кадыри, 2009: 52].

Tarjimada ko‘rinib turibdiki, farzandsizlik mohiyatan aks etgan, ammo marhumdan keyin uning uy-joyini obod qilib asrash tushunchasi o‘z aksini topmagan.

O‘zbek urf-odatiga ko‘ra, kelinni yoki yangi tug‘ilgan bolani birinchi marta ko‘rishda yaqin kishilar, qarindosh-urug‘lar tomonidan beriladigan sovg‘a *ko‘rmana* deb ataladi. Asarning ruscha tarjimasida *подарка* tarzida ifodalangan bo‘lib, biror sabab bilan sovg‘a berish ma’nosi ochib berilgan, aynan kelinni yoki yangi tug‘ilgan bolani birinchi marta ko‘rishda beriladigan sovg‘a semasi to‘liq aks etmagan:

Otabek Kumushning bosh tomonig‘a o‘lturdi. O‘zbek oyim fotiha o‘qidi. So‘ngra chaqaloqni Otabekka yaqinlashdirib, - toychog‘imning ko‘rmanasini chiqar, dadasi, - Otabek qizarib bolag‘a qaradi, Kumush yuzini yana ko‘rpaga yashirib oldi [Abdulla Qodiriy, 2004: 373].

Атабек присел у изголовья Кумуш. Узбек-айм прочитала молитву и поднесла ребенка к Атабеку.

- Давай, отец, подарок за то, что поглядел на моего жеребеночка! – сказала она.

Атабек смущенно посмотрел на младенца. Кумуш опять прикрыла лицо [Абдулла Кадыри, 2009: 408].

“O‘tkan kunlar” asari tarjimasida milliy urf-odatlarni ifodalovchi realiya birliklar transliteratsiya (aynan ifodalash), izohlash va ekvivalent birliklar bilan ifodalash tamoyillari asosida tarjima qilingan: nisholda (нишалда), yor-yor (яр-яр), tavanxona (таванхана), suyunchi (суюнчи), bosh-oyog‘ kiyim (*полная сарпа*), o‘g‘ilmi yoki holva (мальчик или халва).

Deyarli ko‘p o‘rinlarda realiyalar muvaffaqiyatli tarjima qilingan bo‘lsa-da, ba’zi o‘rinlarda semantik jihatdan mos bo‘lmagan tarjimalar ham uchraydi (*choponning халат, hujraning комната, osh berishning угощение* tarzda berilishi kabi). Bunday holatda realiya o‘zining madaniy semasidan uzoqlashib, faqat vazifasiga ko‘ra o‘xshatilgan.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, realiyalarning barcha ko‘rinishlari kabi milliy urf-odatlarni ifodalovchi xos so‘zlar ham asliyatga muvofiq aks etishi kerak. U yoki bu so‘zni, realiyani tarjima qilishda har qanday tarjimon ham yanglishishi mumkin. Tarjima ayrim olingan so‘zlarning to‘g‘ri-noto‘g‘ri o‘girilganiga qarab baholanmaydi. Tarjimaning asosiy muvaffaqiyati obrazlarni to‘laqonli qayta yaratish, asliyat muallifi uslubini saqlash orqali uning mazmuni va g‘oyasini bera bilishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. – T.: 2004.
2. Абдулла Кадыри. Минувшие дни. – T.: 2009.

3. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 2003. С.9.
4. Ожегов С. Толковый словарь русского языка. – М., 1935. С.985.
5. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. – Т.: “Ўқитувчи”, 1978. Б.35.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3 жилд. – Т.: 2006. Б.651.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. – Т.: 2006. Б.506.
8. Ширинова Р. Х. Диний реалияларнинг бадий таржимада берилиши. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2011. Б.4.

Қазақ тілінде қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемнің мағыналық ерекшелігі

Абылова Гулнар Ережеповна*

Annotation. *The article analyzes the theoretical works of foreign, Russian and domestic scientists in the field of modern syntax on complex sentences with subordinate concessions. In the modern Kazakh language, the semantic features of the subordinate sentences of the objection of the modern Kazakh language were identified, syntactic methods of expressing unreal, real meanings were determined.*

Keywords: *complex clause, complex clause, concessive clause, modality real and surreal*

Біздің әлем диалектикалық тұрғыдан өзі ішінде қайшылықтарға толы және тіпті бір-біріне мүлдем келіспейтін қасиеттерді де үйлестіре біледі. Бұл қарама-қайшылықтар тілде көрініс табады. Сондықтан қайшылықтарды білдіретін тілдік үзінділерде материалдық және идеалдық әлемді терең құрылымдық деңгейінің ұйымдасуын түсіну үшін үлкен мәнге ие.

Қайшылықты мәnniң екі түрі ажыратылады: онтологиялық және гносеологиялық. Онтологиялық қайшылық шынайы болмыста кездеседі және заңды түрде барлық табиғи, қоғамдық және танымдық үдерістерге тән. «Бір объекті ішінде бір-біріне қарама-қарсы қойылған, өзара бір-бірін жоққа шығарғанымен, өзара шарттас болатын» бір-біріне әсер етуші тараптардың түрлену жолымен жүзеге асады және дамудың дереккөзі болып табылады.

Гносеологиялық қайшылық шындық болмысты танушы адам ойының қате қорытынды тұжырымдарының нәтижесі болып табылады. Сондықтан «объективті әлем дамуындағы ойлауда көрініс табу заңдары мен формалары туралы, ақиқатты тану заңдылықтары туралы» ғылым болып табылатын логиканың өзі шындық болмыстағы қарама-қайшылықтармен санаспай қоюы мүмкін емес, сондай-ақ қарама-қайшылық заңының бұзылумен байланысты және «бір мезгілде және бір қарым-қатынаста алынған бір зат туралы пікірлерді жоққа шығаратын, екі болымсыз пікір ой қорытындысындағы» логикалық қателерді белгілемеуі де мүмкін емес. Басқаша айтқанда, логика ғылымы үшін қайшылық шындық болмысты ұғынатын адам ақыл-ойы бұл шындық болмыстың фактілеріне (нақтырақ айтқанда – олардың ұғым-түсініктерімен) жаңылыс сүйенетінінің белгісі ретінде қызмет етеді.

Тіл білімі бұл қарама-қайшылықтың екеуін де зерттейді және тілге деген нормативті және объективті көзқарастарға сәйкес қарастырады. Затты объективті қарастырудың бірінші белгісі – бұл бағалаудың болмауы.

* Доцент, кандидат филологических наук, Международный университет туризма и гостеприимства, narayera78@gmail.com

Ғалымдардың пікірінше, «тілге нормативті түрде ғана қарайтын адам «не дұрыс?» және «не бұрыс?» деген объективті белгілерді білген кезде өзінің объективті көзқарасын білдіре алады, тілді «барлығы дамуда», сондықтан да кеше «дұрыс» болған, бүгін «бұрыс» болуы мүмкін немесе керісінше; тілді өз заңдары бойынша өмір сүретін өзіндік мәні бар құбылыс ретінде түсіне бастағанда бұрынғы «нормативтілікке» және тілдің нормативтілік міндетіне болымсыз және ирониялық қатынасы туындауы жеңіл болуы мүмкін. Нормалардың болуына деген бұрынғы сенімнің неғұрлым аңғалырақ болса, кез келген жаңадан шыққандарды жоққа шығару соғұрлым қарқындырақ болады». Демек тілтанушының бірінші көзқарасына сәйкес, тіл мәдениеті секілді мұндай пәннің шеңберінде қала отырып, логикамен одақ құра отырып, барлық қарама-қайшылықты құрылымдарды жіктейді және сөйлеуші/жазушы шындық болмыстың қандай да бір құбылыстары туралы қорытынды тұжырымдамасын сөйлеу нормасына сәйкес келмейді деп қарастырады. Екінші көзқарас дүниеге онтологиялық көзқарасты қабылдауды мәжбүрлейді және тіл өзінің категорияларымен және формаларымен жанама түрде болмыстағы болатын бөлек бірліктері арасындағы қарама-қайшылықты қатынасты бейнелейтініне назар аудару қажет. Қарама-қарсылыққа деген дәл осы объективті көзқарас бұл зерттеу жұмысымызда негізге алынады.

Тіл номинация теориясына сәйкес шындық болмыс пен ойлаудың арасындағы байланысы жанама болып табылады. А.М. Ломованың пікірінше, бұл теория «тілдік формалардағы өмірдің категориялық объективациясын қамтамасыз етеді» [Ломов, 1994: 16].

Қарама-қайшылықты қатынас синтаксистік қатынастардың нұсқаларының бірі бола отырып, әртүрлі тілдік деңгейлер арқылы білдіріледі, мысалы, жай сөйлем деңгейінде (Кеш болып қалғанына қарамай-ақ қонақтарды күтіп отырды; Бас директор сәтсіздікке қарамастан кездесуден бас тартпады), құрмалас сөйлем деңгейінде (Көшеде көк тайғақ, бірақ ол бәрібір биік өкшелі етікті киіп алды; Қонақтардың келуіне дастархан әлдеқашан жайылып қойды, алайда әлі ешкім келген жоқ; Менің жұмысымның басталуына аз уақыт қалса да, үйіне астан ауыз тиюге кірдім; Олар бір үйде бірге көп жыл өмір сүргенімен, олар бір-бірі жайында өте аз біледі екен; Қанша тырысқанымен, менің қолымнан еш нәрсе келмейді; Асқар Олжасұлының жасы жетпіске тақап қалды, алайда ол стадионда әрқашан таңертең жүйелі түрде жүгіретін еді) және мәтін деңгейінде (Соңғы кезде зейнеткерлер өздерінің айтарлықтай үлкен емес зейнетақыларын қайта есептеу туралы азаматтық істердің бірқатарын жеңіп шықты. Аудандық соттардың 0,7 коэффициенті есебінде қолдану шешімі Облыстық сот президиумы тарапынан бекітілген. Сол арада азаматтық істердің мұндай категорияларын барынша «баяулату» жасырын нұсқама кездеседі /газеттен/).

Бірқатар зерттеушілердің байымдауынша, жай және құрмалас сөйлем жиі бір нұсқалық қатардың өзінің мүшесі болып шығады. Алайда құрмалас сөйлем бұл қатарда доминант болады, себебі тілдегі оның негізгі қызметі оқиғалар арасындағы байланыс пен қатынасты білдіру болып табылады. Бұнда қарама-қайшылық қатынас белгіленген басым түрі құрмалас сөйлемнің өзі басты назарға алынған болып табылады.

Проф. Б.Қапалбеков қарсылықты бағыныңқы сабақтас сөйлемнің құрамындағы компоненттерінің қарама-қарсылық мәнді білдіруін грамматикалық тәсіл, оның ішінде шақ категориясымен байланыстарды: «Қарама-қарсылық – диалектиканың негізгі заңдарының бірі. Адам өзін қоршаған ортада болып жатқан әрекеттердің тек нәтижесін ғана баяндамайды. Іске асуға тиісті іс-әрекетті де, болып жатқан құбылыстарды да баяндайды. Оны тіліміздегі өткен, келе, осы шақ формалары арқылы жеткізуге болады. Осы уақытқа кейінгі қазақ грамматикаларында әрекеттің сөйлеу кезіне қатысын көрсететін формалар ретінде өткен шақ есімше, көсемше жұрнақтары, келер шақ есімше, көсемше жұрнақтары, көмекшілік қызметте тұрған қалып етістіктер ғана көрсетіледі. Тілдің табиғатын тереңірек тану үшін бұл мәселені (шақ категориясын) кеңірек алып қарастырған дұрыс. Шақ тек жай сөйлемдерде ғана қатысты ма? Құрмалас сөйлемдердегі мағыналық қатынастардың шаққа

қатысы бар ма? Тілімізде шақтық мағынаны беретін жоғарыда аталғандардан басқа қандай тәсілдер, формалар бар деген мәселені толық аңғару үшін жұмсалымды (функционалды) грамматика тұрғысынан зерттеулер жүргізу-бүгінгі күннің талабы. Мағынаны алдыға қоя отырып тілдің барлық деңгейдегі сол мағынаны беруге жұмсалатын формаларды тауып, көрсетуге жұмсалымды грамматиканың мақсатына жатады.

Қарсылықты бағыныңқылы сабақтастар көбіне осы және өткен шақтарда айтылады. Егер басыңқының баяндауышы келер шақта айтыла қалса, онда сөйлем аяқталмай құрмалас сөйлем тұтастай себептілік қатынасты білдіреді. Қарсылықты бағыныңқылы сабақтастардың қай-қайсысы болсын, ойды әрі қарай сабақтауды талап етіп тұрады. Келер шақта келетін сабақтастарда бұл айқынырақ сезіледі деуге болады» [Капалбеков, 2002: 721]. Сонымен қарама-қарсылық, қайшылық мәнді қатынастарды білдірудің бірнеше лингвистикалық амалдары бар. Ең алдымен, бұл лексикалық тәсілдер (антонимия және оппозиция) және грамматикалық синтаксистік құралдар (болымсыз сөйлемдер, қарсылас салалас сөйлем және қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер).

Біздің зерттеу жұмысымыздағы негізгі фактологиялық тілдік материалда қарсылықты мәннің сөйлемдердің түрлі құрылымдық типтері кездеседі: салалас сөйлем, сабақтас сөйлем, жай сөйлем, жалғаулықты құрмалас сөйлем. Жалпы алғанда, қазіргі қазақ тілінде қарсылықты мәнді білдіруде белсенді қызмет атқаратын синтаксистік құрылымдардың бірі – қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем синтаксистік универсалий ретінде кеңірек қолданылады, осыған сәйкес өзіндік грамматикалық сипаты мен бай мағыналық реңкке ие тілдік бірлік болып табылады.

Қарсылық қатынасты білдірудің негізгі амалы – сабақтас құрмалас сөйлем. Бұл эксплицитті (айқын, түсінікті) синтаксистік құрылым арнайы грамматикалық құралдар арқылы фактілік және күтілетін нәтиженің қарама-қайшылығын айқын көрсетеді. Сабақтас құрмаластың бұл түрі семантикалық тұрғыдан кең: ол қарсылықты мәннің барлық реңктерін білдіреді: реалды қарсылықты мағына, нейтралды қарсылықты мән, жалпылама қарсылықты мән, максималды қарсылықты мән және альтернативті қарсылықты мән.

Құрмалас сөйлемдегі синтаксистік қатынастар – бұл оның сыңарлары арасындағы қатынаста қолданылатын, грамматикалық мағынаны білдіретін және белгілі бір қызмет атқаратын формальды компоненттердің қатынастары.

Зерттеушілердің әділ ескертуінше, құрмалас сөйлемдердің арасындағы синтаксистік қатынастар дұрысында синтаксистік және ақпараттық мазмұнды айқындайды. Себебі синтаксистік қатынастарда объективті шындықтың байланыстары жанама білдіріледі, яғни оларды ақпараттық синтаксистік мағына үлестіріліп берілген құрылымдық қатынастар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдерді зерттеудің семантикалық аспектісі белгілі семантикалық-синтаксистік қатынастар аясында инвариантты синтаксистік семантика жатқанын есептейді. Семантиканың номинативті (денотативті) концепция тұрғысынан сөйлем объективті шындық болмыстың жағдаяттың немесе оқиғасының белгісі ретінде бағаланады, тілдік санамен ұғынылатын құрмалас сөйлем көп оқиғалы (полипропозитивті) болып табылады.

Т.Қордабаев мағыналары қарсылықты салалас құрмалас сөйлем мен қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлем мағынасы жағынан бір-біріне өте ұқсас екенін баса атап өтеді: «Компоненттерінің мағыналық қатынастары жағынан алғанда, қарсы бағыныңқылы сабақтас сөйлем қарсылықты салалас сөйлемге ұқсас: екеуінің компоненттері де мағыналары бір-біріне қайшы келетін оқиғаларды баяндайды, өзгешеліктері тек құрмаласу тәсілдерінде ғана: бірінің салаласа, екіншісінің сабақтаса байланысатынында. Мысалы: *Ол келді бірақ мен жолыға алмадым*. Ол келгенмен (келсе де), мен жолыға алмадым.

Бағыныңқы компонентте белгілі бір істі істеу немесе істемеу үшін жасалған әрекет баяндалса, басыңқыда оның керісінше болғандығы баяндалады. Мысалы: Екі көзі алдында жатқан балада болғанмен, төр жақта айтылып жатқан сөздерге Көпейдің сергек зейін салып отырғаны байқалады (Ғ. Мүсірепов).

Бағыныңқы компоненттегі белгілі бір іс-әрекеттің, жағдайлардың логикалық нәтижесі болуға тиісті табиғи қорытындысы ретінде басыңқы компонентте олай болмай шығады. Мысалы: Дәркембай екі мықты мырзаның қыспағында отырса да, Құнанбайдың сыртынан соңғы сөзін қатты айғайлап айтып қалды. Абайдың құбылысы орасан болғанмен, енді Ербол бұны түсіне бастады (М.Әуезов)» [Қордабаев, 1995: 117-118].

Ал проф. Қ.Есенов қазақ тіліндегі қарсылықты бағыныңқы сабақтас сөйлем компоненттерінің мағыналық ерекшеліктерін былайша анықтайды: «Бір қарсылықты сөйлемнің екі жақ компоненттерінде де хабарланған оқиғаның нәтижесі орындалған, не болмаса орындалатын болып көрінсе, енді біреуінде керісінше – орындалмағаны байқалады. Ал енді бір түрінде алғашқы бағыныңқы компонентте істің жүзе асқандығы баяндалса, басыңқыда сол әрекеттің теріске шығарыландығы көрсетіледі, не болмаса мұндай мағыналық көрініс керісінше болады. Қарсылықты бағыныңқы сабақтастығы осылайша әр түрлі мағыналық белгінің орын алуы, түптеп келгенде, оның басыңқы компоненті арқылы айқындалып отырады. Өйткені басыңқы компонент – сөйлемді аяқтаушы компонент, негізгі ұйымдастырушы орталық. Қарсылықты бағыныңқы сөйлемдердегі орын алатын осындай әр түрлі мағыналық көріністі ескере отырып, оларды жалпы түрде екі топқа жіктеуге болады: *реалды* қарсылықты бағыныңқы және *ирреалды* қарсылықты бағыныңқы [Есенов, 1995: 87].

Жазушының (М.Мағауиннің) прозалық туындыларында қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің реалды және ирреалды түрлерінің берілуі төмендегідей орын алған.

1-кесте. *Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас компоненттерінің арасындағы мағыналық қатынастардың көрінісі*

Қарсылықты мән	Репрезентациясы	Мысалдар
1	2	3
Ирреалды (болымсыз) қарсылықты мән	• -ғанмен (есімшеге көмектес септігі жалғану арқылы) • -са да (шартты рай жұрнағына жалғаулық шылау тіркесу арқылы) • -бола тұра (көсемше арқылы)	Қанша батырсығанмен, бойымды үрей жайлаған («Жармақ» романы); Қасқырдың күшігі қанша асырасаң да, орманға қарап ұлиды екен («Бір атаның балалары» әңгімесі); Жаны таза жануар соншама зорлық, қысас пен қазаны көре тұра, ештеңе сезбейді («Сары қазақ» романы).
Реалды (болымды) қарсылықты мән	• ғанмен (есімшеге көмектес септігі жалғану арқылы) • -са да (шартты рай жұрнағына жалғаулық шылау тіркесу арқылы) • -бола тұра (көсемше арқылы)	Қабырғасындағы жарақат аумақты болғанымен, қауіпті емес екен («Тазының өлімі» әңгімесі) Сөйтіп, тым өнімді болмаса да, іркіліс, тоқтаусыз күн кешіп жатқам («Менің түрлі түстерім» әңгімесі) Мен интернационалист бола тұра, ең алдымен қазақшылмын («Жармақ» романы).

Бір ғана сабақтастың ішінде қарсы ой тізбектелуі де ұшырасып отырады [Серғалиев, 2004: 165-166]. Қазақ тілінде қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлем құрамындағы компоненттерінің арасында мағыналық қатынастың кең диапазоны берілген; қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдердің семантикалық топтарының ішінде реалды түрі де, ирреалды түрі де мәтінде кейіпкерлердің іс-әрекеті, оқиға, құбылыстардың жүзеге асуының динамикасын, олардың бірі-бірімен өзара байланысын көрсетуді түсіндіруге қызмет ете отырып, кең қолданылады.

Қазақ жазушыларының туындыларындағы қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдердің семантикалық ерекшеліктеріне келетін болсақ, реалды және ирреалды мағына орын алады. Сонымен бірге қарсылықты мәннің бұл түрін білдіруінде шартты рай мен есімше өнімді қызмет атқарады.

Автор көркем әдебиет стиліндегі мәтінді жасауда көркемдік құралдарды кең қолданылады. Дәстүрлі көркемдік-суреттеу құралдарымен қатар (эпитет, метонимия, метафора, синекдоха т.б.) – гипотаксистік сөйлемдерді кең қолданатын нағыз сөз шебері болып табылады. Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер мәтінді эмоционалды, аяқталған, толық, мәнерлі етуге көмектеседі.

Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің компоненттері мынадай мағыналық тәуелділікте тұрады, яғни оның бір бөлігі (көбінесе бағыныңқы сыңары) басқа бөлігіне оның белсендік танытуына қарсылық, бөгет, кедергі ретінде көрініс табады.

Қарсылықты сабақтас құрмалас сөйлем реалды мағынадағы бағыныңқы сыңар болымсыз мәнді білдірсе, басыңқы сыңар – күтілетін жайға қарама-қарсы, болымды мәнді білдіреді. Бағыныңқы сыңарда айтылғанға қарамастан, басыңқы сыңарда іс-әрекет жүзеге асады.

Ал ирреалды (гипотезалық) модальдылық мағынасындағы қарсылықты сабақтас құрмалас сөйлем әлеуетті (потенциалды) немесе жүзеге аспаған мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Байланыс амалы ретінде шартты рай мен да жалғаулық шылауы қызмет етеді.

Қарсылықты сабақтас құрмалас сөйлем реалды да, ирреалды да мағынадағы түрлерін жасауда шартты рай мен «да/де, та/те» жалғаулығы шылауының негізгі байланыстырушы құрал болып табылады. Мұны бұл тілдік бірліктің нейтралдылығымен, кең семантикалық және синтаксистік әлеуеттілігімен түсіндіруге болады. Сонымен бірге, «да» жалғаулық шылауының көпфункционалды семантикалық шылау ретінде даму тенденциясының тілімізде кездесетіні растайды. Демек, қарсылықты мәнді жасаудағы бұл шылау бір құрылымдық-семантикалық типтегі құрмалас сөйлемдердің түрлерінде өзінің қолданыс аясын кеңейтіп, оның бір құрылымдық-семантикалық түрін саралайды.

Қарсылықты сабақтас құрмалас сөйлем қарсылықты мәні заттар мен құбылыстардың салыстырмалы сипаттамасын да үйлестіреді. Бұл кезде байланыс амалы ретінде бола тұра етістігі қолданылады. Құрылымдар мағынасы предикативті бөліктердің құрылымдық параллелизм құрайды.

Реалды модальдылықтағы қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемде бағыныңқы сыңарда күтілетін салдардың орнына қарама-қарсы мән басыңқы сыңарда беріледі. Басыңқы сөйлемде айтылған іс-әрекет ешқандай болымсыздыққа қарамастан жүзеге асады не асатын болады.

Синтаксистік талдау көрсеткендей, қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлем тілдің мағызды және өте тиімді бірлігі және прозалық шығармалар формасындағы шындық болмысты бейнелеудің күшті синтаксистік-стилистикалық тәсіл ретінде қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ломов А.М. Типология русского предложения. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1994. – 278 с.

2. Қапалбеков Б. Сабақтас құрмалас сөйлемдер // Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
3. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрамалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: Санат, 1995 ж. – 176 б.
4. Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1995. – 191 б.
5. Серғалиев М. Синтаксистік зерттеулер. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 392 б.

**О проблемах художественного перевода
About the problems of art translation**

Хусаинова Лейла Юнусовна*

Маматкулова Камила Абдухаликовна*

Annotation: *It is said in the article that the problems of the art of translation are very complex. making review of different peoples now we begin to speak not only about the author of the original but above the translator himself. To translate from the original is that top which one part of translators had already reached and the second is going to reach. And for today we have two variations: one has developing theory and the second has nothing.*

Key words: *literary traditions, plots, creativity, style, literary translation, era, linguistic environment, content.*

Проблемы переводческого ремесла так сложны, что обилие профессиональных точек зрения ещё не сложились в истину, рождаемую в спорах. Можно даже сказать, что наша богатейшая переводческая практика, огромное дело взаимообмена литератур, которым мы имеем полное право гордиться, ещё не породило сколько-нибудь соизмеримую с ней теорию.

«Существенных успехов, как думается, теория перевода добилась за последние два десятилетия и особенно за последние годы в разработке таких вопросов, как передача национального своеобразия подлинника, как сохранение его исторического колорита и особенностей, связанных с определенной литературной школой или эстетическим направлением, как соотношение литературных традиций, нашедших выражение в оригинале, с традициями литературы, на почву которой он перенесен...». [Федоров, 2016:12].

Многие общие и специальные вопросы перевода глубоко освещены в работах А.В.Федорова, И.А.Кашкина, Ю.Д.Левина, Г.Р.Гачечиладзе, В.С.Виноградова, В.М.Россельса и др.

«Опыт лучших мастеров перевода – это опыт не только количественного взаимообогащения, но и опыт новаторства: он означает ознакомление со своеобразием жизни и освоение многонациональных культур, новые идеи и новые сюжеты, вводимые в круг межнационального общения, а также поиски и нахождение соответствий необычным еще формам, бытующим на иной литературной и языковой почве, нередко и творческое заимствование самых форм...». [Федоров, 1998:56].

Тем самым художественный перевод служит могучим средством взаимообогащения литератур, эстетического взаимопроникновения художественных принципов и стилей, языковых средств.

* Доцент, Самаркандский институт экономики и сервиса, leylahusainova@gmail.com

* Старший преподаватель, Самаркандский институт экономики и сервиса, kamilamamatkulova5@gmail.com

Весь этот многогранный опыт требует дальнейшего изучения и обобщения. Заметный вклад, особенно за последние годы, внесли в осмысление переводческой практики и ученые Узбекистана.

Работы переводоведов рассматривают различные аспекты истории и теории художественного перевода, в т.ч. принципы и способы передачи национального своеобразия характера, эпохи, речи персонажей, реалий и т.д.

Представляются принципиально важными и правильными мнение большинства авторов о преимуществе литературоведческого подхода к оценке качества переводов и вспомогательной роли лингвистического метода: о функциональной или пассивной роли тех или иных национально-специфических реалий, о важности учета в переводческой практике жанровых признаков оригинала.

Особое место занимает проблема национального своеобразия в историческом жанре. «Реалистический перевод правдиво передает содержание, в которой, в частности, находит свое отражение национальное своеобразие художественного произведения и особенности эпохи... Именно тут особенно части уклонения от стилевого единства, поэтому переводчику надо связать необычность впечатления от архаики прошлого и национального своеобразия подлинника с живым восприятием сегодняшнего читателя, далекое сделать близким, не искажая его» [Кашкин, 2014:444-446].

Может некоторые, правда, скорее количественные достижения, имеет в этом деле практика. Рецензируя переводы теперь начинают говорить уже не только об авторе оригинала, но и о переводчике.

Самый обильный материал для размышлений как раз и даёт дискуссия. Почти все статьи написаны в основном людьми, переводящими с разных языков на русский и таким образом профессионально знакомыми со многими проблемами этого нелёгкого дела. И всё-таки нередко приходится слышать безапелляционные суждения о качестве перевода и о проблемах теории от людей, для которых их представлений о подлиннике служит всё тот же многострадальный подстрочник.

Мы действительно много говорим о проблемах перевода по подстрочнику, но кажется ещё никому не пришло в голову поговорить о проблемах «теории» по подстрочнику и критики по подстрочнику. Мы не настаиваем на том, что не переводчик, а литератор, занимающийся теорией перевода, не умеет высказывать свои мысли о качестве перевода. Ведь критик тоже не пишет художественных произведений, но профессионально судит о них, анализирует их, исследует их, это его профессия. Однако он исследует произведение, которое читает в оригинале плюс его критический талант, способности, искусство критика.

Но представьте себе человека (а их много), который не переводит, читая сам, языка оригинала не знает и берётся судить о переводах прозаических и поэтических.

Ю.Абызов в своей статье «Престиж переводчика», статье серьёзной и интересной, поднимающей много наболевших вопросов, с горечью говорит о том, что о переводных книгах если и спорят, и высказываются, то мало и поверхностно. Только из отчаяния Абызов призывает критиков вообще судить о переводе и все равно во всем этом звучит мысль о том, что язык оригинала критику знать необходимо. Иначе он может лишь прыгать по верхам, а не серьёзно анализировать успехи или неудачу переводчика, мастерство переводчика. Критик без языка может заметить лишь совсем уже нелепые ляпсусы и все равно, объяснить их глубоко не может.

Мы вынуждены мириться на данном этапе с переводами без знания языка оригинала, причём, нужно заметить, что таких переводчиков с языков иностранных нет.

Переводчик - это профессия. У нас много профессиональных переводчиков, другим ремеслом не занимающихся. Но об этом уже много говорили и писали.

Инерция подстрочника до того захватила всех поголовно, что даже переводящие с языка, анализируют текст перевода, либо делясь своим переводческим опытом приводят

подстрочник, сделанный «подстрочник истом» и не пробредший от этого блеска оригинала. А уж что говорить о тех, кто переводит не с языка, а с подстрочника, созданного пусть даже литератором.

Плохо, когда приходится переводить с подстрочника, но ещё хуже, когда критик выдает подстрочник за оригинал и сверяет его с переведенными стихами. Но если переводчику приходится работать не с оригиналом, а со скверной его копией, то он проделывает при этом и работу исследователя, и комментатора, и критика, и литературоведа. Но подстрочник - это как раз та область литературы, которая не имеет теории и иметь может. Это подготовительный этап, сделанный руками другого. Этап в процессе перевода, этап, который непременно отживёт и не следует продлевать ему жизнь, а тем более не следует ставить памятник, собирать архив подстрочных переводов. Кто может заниматься сравнением подстрочного и окончательного перевода. Да, это бесполезное занятие. Ни один критик не может с помощью подстрочника оценить окончательный перевод, объяснить, что двигало переводчиком по подстрочнику, когда он избирал тот или иной путь, когда он заменял один образ другим, казавшимся ему необходимым в процессе его «вторичного творчества».

Слишком много энергии и высоких слов тратим мы для того, чтобы «узаконить» подстрочник. Нам представляется, что переводить с оригинала – эта та вершина, которую одна часть переводчиков уже достигла, а вторая стремится достигнуть. И на сегодняшний день существуют эти две разновидности, одна из которых имеет развивающуюся теорию, а другая её не имеет.

Прежде чем обобщить наши наблюдения, следует отметить, что все более развивающийся процесс взаимообогащения литератур активно способствует успешному решению и такого важного вопроса, как вопрос переводимости. Действительно, совместный опыт писателей и переводчиков создал именно в наше время возможности для плодотворного творческого синтеза на всех уровнях – единого верного понимания историзма, соотношения народного и национального, единства традиционного и новаторского в поэтике, стиле, языке.

В рамках этого единства (прежде всего единства метода сюрреализма, предусматривающего разнообразие форм и средств правдивого изображения жизни) получили свое полное раскрытие и возможности воспроизведения национальных особенностей оригинала и изображенной в нем национальной исторической действительности. Иными словами, самый широкий художественно-стилевой спектр, находящийся ныне в арсенале узбекского исторического романа как зрелого, развитого жанра прозы, вызвал адекватное ему развитие художественных форм и языковых средств в переводах на русский язык, опирающихся, в свою очередь, как на опыт авторов произведений-оригиналов, так и на опыт русской исторической романтики, весь опыт современного реализма.

«Переводимость не есть какая-либо природная способность того или иного языка или литературы по отношению к другим языкам, другим литературам, - верно указывает в данной связи А.Федоров, - Это способность развивается в процессе общего движения культур, литератур, контактов между народами. Переводимость может сковывать те или иные традиции литературного языка или даже предрассудки вкуса, налагающие запрет на те или иные категории стилистических средств (например, на применение в переводе элементов просторечья или архаизмов – даже в том случае, если они заданы оригиналом). А питают ее не только межнациональные контакты, но и самые успехи перевода, всякое расширение перереводческих возможностей» [Федоров, 2015:36].

Сам высокий идейно-художественный уровень делает необходимым – и это следует подчеркнуть – реализацию всех богатств, всех красок для полнокровного воссоздания действительности, ее исторического и национального своеобразия.

Однако это, конечно, осознанная необходимость: свобода в выборе форм, приемов, средств изображения и выражения предполагает и усиление функциональной направленности, идейно-художественной весомости всех компонентов, а не произвольное, случайное их употребление как в оригинале, так и в переводе.

Для переводческого творчества усиление функциональной направленности означает еще и углубление, конкретизацию понятия адекватности. Точность, адекватность все более осознаются в категорию не абсолютной, да это и практически невозможно, а именно функциональной. В рамках такого верного понимания отдельные элементы художественного целого в разной степени требуют соблюдения адекватности в переводе и в разной мере могут быть точно воспроизведены – в зависимости от стиля, жанра, традиции, образной структуры тех литератур, которым принадлежат, во-первых, оригинал, во-вторых, перевод. Поэтому подлинная, а не буквалистская, художественно бесплодная, адекватность ныне все более достигается постижением и воспроизведением главного в оригинале, и уже в границах этого главного – передачей тех частных, которые нужно и возможно передать.

Первоочередным в работе переводчика следует считать выявление идейно-художественной концепции оригинала, авторской трактовки проблемы историзма применительно к изображенной в произведении эпохе. В границах этой концепции следует выявить подход к проблеме национального и народного, национального характера и среды в их социальном наполнении, сущность авторской оценки конкретно-исторического состояния национального сознания, прогрессивного, перспективного в нем и реакционного, обреченного на отмирание в ходе исторического процесса.

Все это помогает уяснению системы образов произведения – не в примитивно-схематическом, а в реалистическом, функционально-динамическом понимании, способствует определению зависимости образной системы от системы образов, - т.е. особенностей взаимосвязи форм и содержания с точки концепции и общих принципов передачи автором национального и исторического своеобразия.

Данная взаимосвязь в конкретном произведении всякий раз выступает в определенном целостном единстве на уровне композиции, стиля, языка в виде основных, опорных содержательно-стилевых лейтмотивов. Именно в этих лейтмотивах выявляется необходимое соотношение и взаимодействие традиционных и новых художественных средств, архаичных и современных стилиевых, языковых пластов и их художественная функциональность, направленность.

Лишь с учетом этих лейтмотивов, необходимости их адекватного воспроизведения в переводе решается вопрос о средствах воссоздания оригинала: употребления тех или иных лексики, фразеологии, синтаксических конструкций, ритмико-интонационного рисунка, форм и способов психологизмами и поэтизации.

Каждый стилиевой элемент оригинала безусловно должен быть воссоздан в оригинале эквивалентно, аналогично: например, архаизм как архаизм, историзм как историзм, реалия как реалия, внутренний монолог как внутренний монолог, и т.д. Но при этом, в отличие от буквалистского подхода, доминантной выступает не внешняя грамматическая языковая форма того или иного элемента, а эстетическая художественная функциональность, внутренняя содержательность и структурность, организуемая указанными общими лейтмотивами.

Необходимость их выявления и воспроизведения существенно повышает требования к мастерству переводчика, его профессиональному кругозору, умению правильно ориентироваться в основных тенденциях литературного процесса, в т.ч. в динамике национальных литератур.

В то же время учет указанных лейтмотивов существенно облегчает переводчику, наряду со знанием национального литературного, жизненного, языкового материала нахождение и активное использование в качестве эквивалентов функциональных стилиевых конструкций своего языка, связанных с данным жанром (русской книжной архаики,

фольклористов, историзмов, просторечий и т.д.) – разумеется, не в качестве готовых «блоков», а с учетом исторических и национальных особенностей оригинала, индивидуального стиля автора.

Только таким путем оригинальное произведение может быть полно воссоздано в переводе как идейно-художественное целое в общем и частном, во всем своем национальном и интернациональном содержании и стилевом богатстве. Зрелости жанра должна соответствовать и зрелость жанровой поэтики, правильность методики перевода, о чем и свидетельствует опыт лучших переводов на русский язык заметных произведений узбекской исторической романистики.

Список литературы:

1. Федоров А.В. Искусство перевода и жизнь литературы. – М.: Современный писатель, 2016.
2. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. -М.: Высшая школа, 1998. Он же. Искусство перевода и жизнь литературы.
3. Кашкин И.А. Для читателя-современника. –М.: Современный писатель, 2007.
4. Абызов Ю. Престиж переводчика. Москва, 2006 г.
5. Леонович В. Переводчик сломал карандаш. Москва, 2005 г.
6. Пархоменко М. Грани художественности. Москва: Художественная литература, 2009 г.

Билингвал муҳитда нутқни декодлаш жараёни Speech decoding process in bilingual environment

Шамсиева Манзура Бабабековна*

Аннотация: мақолада билингвал муҳитда камол топаётган 7-9 ёшли билингвал (ўзбек-рус) болалар нутқининг декодлаш, яъни тушуниш жараёnlари эмпирик тадқиқоти натижалари акс этган.

Калим сўзлар: тушуниш, билингвал, тил компетенлиги, нутқий компетенлиги.

Annotation: In this article, decoding process of children speech that the children at 7-9 ages (Uzbek -Russian languages) are living in bilingual society are described. The the empiric research results of perception are determined.

Key words: perception, bilingual, language competence, speech competence.

Нутқ ҳосил бўлиши ва тушунилиши механизмлари ҳақидаги тасаввур “тил компетентлиги” масаласи билан боғлиқ. Тилдаги компетентлик ва тилни қўллаш бир вақтда юзага келмайди ва икки мустақил ҳодиса саналмайди. Аксинча, тилдаги компетентлик уни қўллаш натижаси ҳисобланмайди ва тилни тушуниш болада воқеликни фаол акс эттириш ва фаол мулоқот жараёнида пайдо бўлади. Етти ёшда болалар янги – ўқув фаолиятига ўтади ва бу болалардан тилнинг нутқий қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда анланган даражада ифодаларни тузиш қобилиятини талаб қилади. Ушбу мураккаб аналитик-синтетик фаолият барча болаларга ҳам тегишли бўлмаслиги ҳам мумкин. Эмпирик тадқиқот комплекслик принципи, ёш ва индивидуал ёндашув, шахсий хусусиятлар, тилни эгаллаганлик даражалари хусусиятларига риоя қилинган ҳолда амалга оширилди.

Содда гапларнинг тушунилиши

* ЎзМУ таянч докторанти (PhD)

Психолингвистик тестлар тўплами турли грамматик мураккабликдаги гапларни тушуниш қобилиятини текширишга мўлжалланган. Психолингвистларнинг фикрича, бундай қабул қилиш қобилияти тил компетентлигининг умумий даражасини кўрсатади. Болалар ўз нутқида эгаллаган грамматик мураккабликдаги гапларни тушунади. Бу топшириқларни бажариш муваффақияти вербал материалнинг ҳажми ва боланинг тинглаб ёдда сақлаш хотираси сифатига боғлиқдир.

Гапларни тушунишни таҳлил қилишда нафақат грамматик хатоларга, балки сўзларни тушириб қолдириш, сўзларни алмаштириш каби лексик-семантик хатоларга ҳам эътибор қаратилди. Мураккаб, кенг тарқалган гапларни такрорлаш ўзига хос қийинчилик туғдирди.

1-тест қуйидаги вазифаларни ўз ичига олади:

Кўрсат:

қалам билан тароқ, тароқ билан қалам;

калит билан қалам;

қалам билан калит;

тароқ билан калит;

калит билан тароқ.

Баҳолаш мезонлари:

хар бир тўғри бажарилган топшириқ учун – 3 балл;

қисман хато бажарилган топшириқ учун – 2 балл;

хато бажарилган топшириқ учун – 1 балл;

топшириқни бажаришдан бош тортиш – 0.

Тестни бажариш натижалари 1-диаграммада берилган.

1-диаграмма

1-диаграммадан кўриниб турганидек, барча гуруҳлар бир-биридан тубдан фарк қилади. Бунда қуйидаги қонуниятларни ажратиш мумкин.

1. Монолингв болаларнинг семантик-синтактик муносабатлар шаклланганлик даражаси билингвал болаларга қараганда юқори бўлди.

2. Барча болаларда ёши билан боғлиқ равишда топшириқларни бажариш даражаси ўсганлиги кузатилди, бу мактабда тилни тизимли равишда ўрганишни бошлагани билан асосланади. Бироқ монолингв болалар билингвал болалардан сезиларли даражада ўзади, бу ҳолатда эса билингвизм мазкур қобилиятнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатганини таъкидлаш мумкин.

Етти ёшли болаларнинг 22,6% ивазифани нотўғри бажаргани аниқланди, айнан: “Калит билан қаламни ва қалам билан калитни кўрсат” топширигини бажаришда ҳаракат бир хил бўлди. Бироқ шуни айтиш жоизки, ёрдам кўрсатилганда улар ўз хатоларини тўғриладилар.

Саккиз ёшли монолингв болаларнинг 40,6%и вазифани тўғри бажаришди.

Билингвал болаларда тестни нотўғри бажариш кўпроқ кузатилди (55% етти ёшли болаларда 40,4% ва 14,6% саккиз ёшли болаларда), бу эса лексик захира монолингв болаларга қараганда билингвал болаларда камлиги билан изоҳланади. Баъзи билингвал болаларда грамматик тузилишни тушунишда камчилик кузатилди. Улар томонидан сўзлар бошланғич шаклда қабул қилинди. Ёрдам кўрсатилганда болалар ўз хатоларини топишди ва уларни тўғрилашга интилишди. Таъкидлаш керакки, ёши катталашгани сари билингвал болаларда топшириқни тўғри бажариш фоизи ошади, лексик захира кўпаяди.

Гапнинг синтактик тузилишини тушуниш хусусиятлари

2-тест топшириқлари боланинг гапларни тушуниши ва таққослашига қаратилган. 2-тестда синалувчиларга қуйидаги гаплар таклиф қилинган:

1. *Бола қизни қувиб етди.*
Қиз бола ўғил болани қувиб етди.
2. *Машина автобусдан ўзиб кетди.*
Автобус машинадан ўзиб кетди.
3. *Қиз онасини эшитмоқда.*
Она қизини эшитмоқда.
4. *Қиз қаргадан қўрқди.*
Қарга қиздан қўрқди.
5. *Автобус машинага етиб олди.*
Машина автобусга етиб олди.

Кўрсатма: қуйидаги гапларни эшит ва таққосла, улар мазмунига кўра бир хилми ёки ҳар хил? Тушунтир.

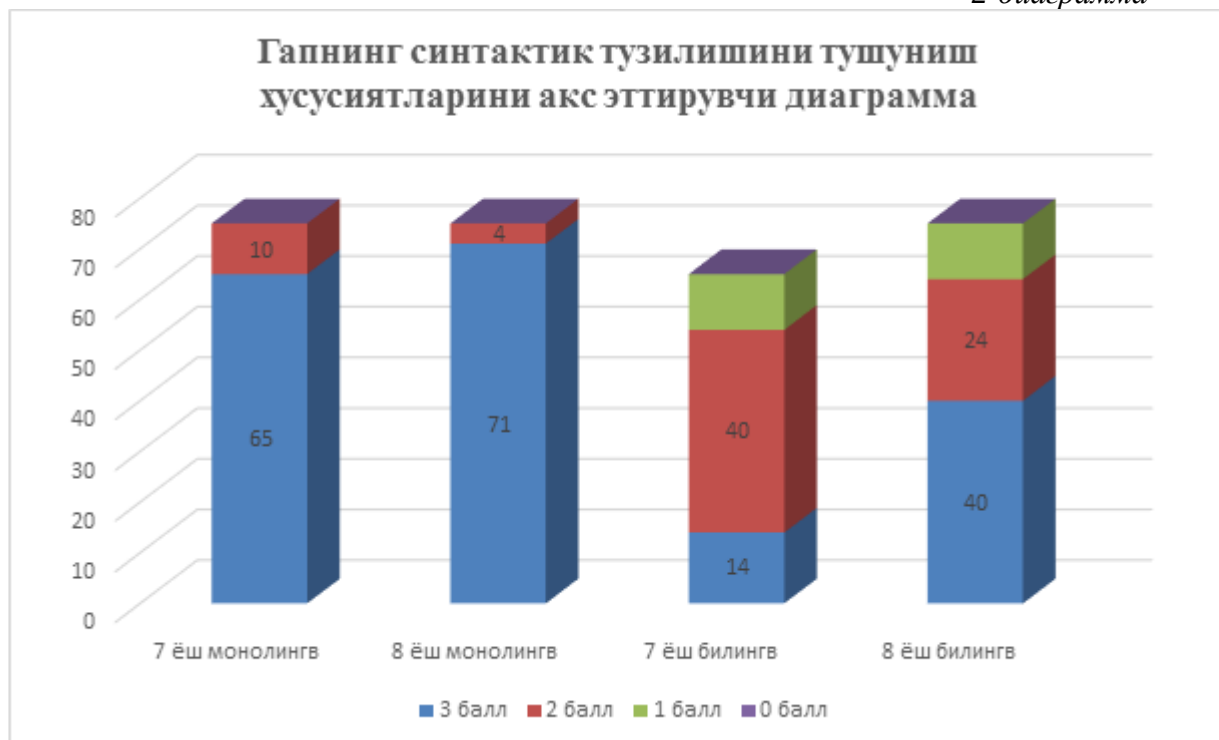
Баҳолаш мезонлари юқоридаги тестники билан бир хил.

Сўзни тушуниш бу унинг маъносини оддий билиш эмас. Сўзни тушуниш жараёни боладан кўплаб эҳтимолий маънолардан бирини танлаш, қатор қўшимча маъноларни, шунингдек, бир сўзнинг бошқаси билан тахминий боғланишларини ҳисобга олишни талаб қилади.

Тўлиқ комплексни қабул қилиш бир вақтда икки ва ундан ортиқ метафорик компонентлар асосида юзага келувчи бир неча когнитив белгиларни фаоллаштиришга олиб келади. Шунини таъкидлаш жоизки, ассоциатив маъноларни бу тарзда гуруҳларга ажратиш шартли характерга эга. Комплексининг когнитив тузилиши функционал динамик тузилма саналади ва унинг таркибини ташкил этувчи когнитив белгилар қабул қилаётган индивид учун турлича долзарблик даражасига эга бўлиши мумкин.

Қабул қилиш жараёнида субъектнинг мавжуд вазиятга мансублик/четланганлик омили муҳим саналади. Бунда когнитив белгилар шахснинг эмоционал-баҳолаш компонентларига боғлиқ равишда қайта гуруҳлаштирилган бўлиши мумкин. Бир хил ассоциатив маъно бир вақтнинг ўзида бир неча гуруҳга кириши мумкин, чунки субъект бир вақтнинг ўзида уни инсоннинг ички дунёсига хос бўлган ва ундан ажралган ташқи воқелик сифатида ҳис қила олади.

2-тестни бажариш натижалари 2-диаграммада акс этган.

Болалар гапнинг синтактик тузилишини тушунишга доир топшириқларни бажаришда семантик-синтактик муносабатларни ўрнатиш бўйича топшириқларни бажаришдаги қонуниятларни намоён этишди.

Билингвал болалар томонидан ифодаларни тушунишда қатор қийинчиликлар аниқланди, бу эса ички нутқ босқичида декодлаш жараёнида бузилиш борлигидан далолат беради. Тадқиқ этилган болаларда гапнинг ташқи тузилишидан мазмунга ўтишда қийинчилик туғилди, чунки тушуниш ички нутқ босқичига доир бўлган ифоданинг тузилиш қоидаларига бўйсунди, бунда сўзлар тартиби воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кетлигини акс эттиради. Билингвал бола монолингв боладан фарқли равишда лингвистик ҳодисаларга кўпроқ қизиқади, чунки унинг тил тажрибаси кўпроқ. Сўз семантикасига қизиқиш анча эрта бошланади, яъни бир тушунчани ҳам она тилида, ҳам чет тилида ифодалаш мумкин. Бу номлашга бўлган мотивациянинг ривожланишига кўмаклашади. Болалар сўзларнинг этимологиясини аниқлаб, икки тил билимларидан фаол қўллашни бошлайдилар.

3-тест тақдим этилган гапларни тушунишни тадқиқ этишга мўлжалланган.

Болалар дўконга кетишди.

Хонада стол ва стуллар бор.

Акаси ёзаяпти, синглиси ўқияпти.

Уйнинг ёнида ҳовуз бор.

Бола кетди.

Биз бугун эрталаб майдонга бордик.

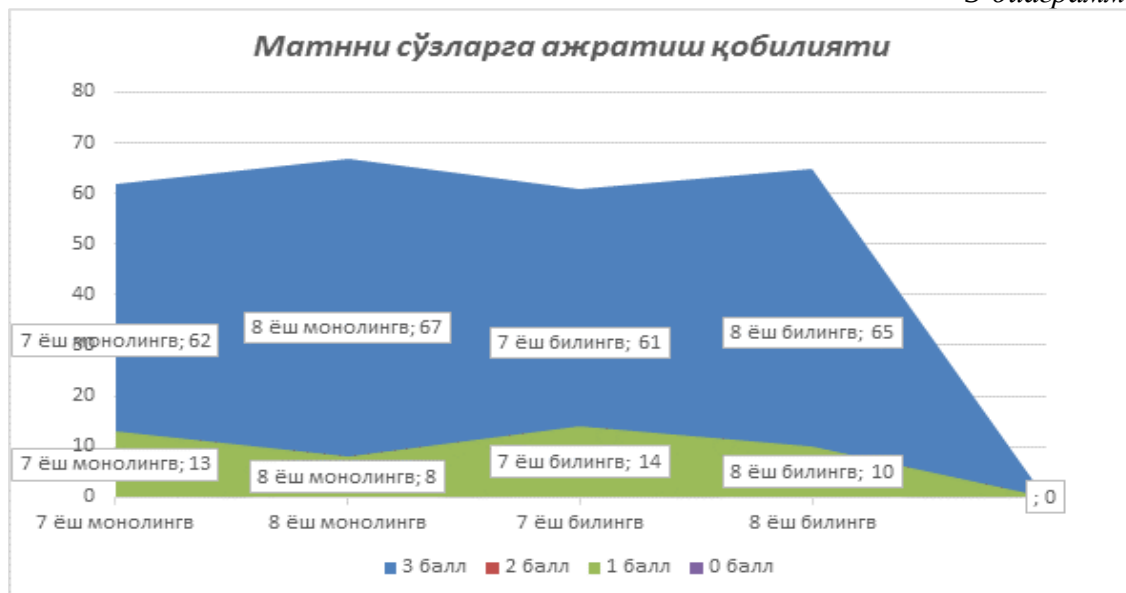
Йўриқнома: гапдаги сўзларни сана (Баҳолаш мезонлари юқоридагилар билан бир хил).

Нутқни тушуниш – бу нутқий ифоданинг ташқи шаклидаги мазмунни чиқариш жараёнидир. Англамаган шаклнинг идрок этиш акти сифатида қабул қилиниши деярли ҳар доим семантикага ўтишдир. Нутқий сигналларни қайта ишлаш изчилликда кечади. Нутқ шакллари идрок этиш унинг тузилишидаги лингвистик қонуниятларни билишни талаб этади. Ҳатто сўз хато бўлса ҳам, реципиентга таниш бўлган сўзларни эслатса, улар танишдек қабул қилинади. Агар жумлалар кўп маъноли бўлса, реципиент уни қабул

қилишда қийинчиликларга учрайди. Жумла қандай синтактик шаклда тақдим этилаётгани реципиент учун муҳим эмас.

Нутқ қабул қилишда шахс айтилганларнинг воқелик билан, у ҳақидаги ўз билимлари, тажрибаси билан ўзаро боғланишини аниқлайди. Шахс ўз онгидаги маълумотлар орқали тушириб қолдирилган қисмларни қайта тиклаши мумкин. Қабул қилиш жараёнида шахс фаол бўлади, келгуси мазмунга доир фаразларни илгари суради ва маъно ўзгаришларини амалга оширади. 3-тестни бажариш натижалари 3-диаграммага киритилган.

3-диаграмма

Аксарият билингвал болалар гапнинг тузилишини ўзгартириб, уни тўлдирган. Масалан, “Хонада стол ва стуллар бор” гапи уларда “Хонада мебель бор” тарзида ўзгарган, “Бола кетди” жумласи эса “Бола уйга кетди” тарзида, одатда, келгуси ҳаракатга доир фаразлар илгари сурилган ва тўлдирилган, “Бола уйга кетди” ёки “Бола айлангани чиқди” тарзида мазмуний ўзгариш амалга оширилган. Шунинг ҳисобига билингвал болаларда тошириқни хато билан бажариш бироз кўпроқ (18% етти ёш, 13% саккиз ёш) кузатилди, аммо бундай ўзгартиришлар уларнинг ҳозиржавоблиги, ассоциатив боғланишни топиш ва улардан фойдалана олиши, тез қарор қабул қила олишидан далолат беради.

Тадқиқотнинг кўрсатишича, билингвизм шароитида мактабгача ёшдаги болаларда тил компетентлиги ўз-ўзидан ривожланмайди. Тил компетентлигининг шаклланмаганлиги ҳам тушуниш, ҳам нутқий ифодани ҳосил қилишнинг бузилишига олиб келади. Кичик мактаб ёшидаги билингвал болаларда қуйидаги қийинчиликлар учрайди:

- ички нутқ босқичида декодлаш жараёнининг бузилиши;
- гапнинг ташқи тузилишидан ички мазмунга ўтишда мураккаблик;
- тушуниш ички нутқ босқичига тегишли бўлган гапнинг тузилиш қоидаларига бўйсунди, сўзлар тартиби воқеа-ҳодисалар изчиллигини таъминлайди;
- синтагматик алоқаларни ўрнатишда қийинчилик;
- парадигматик алоқаларни ўрнатишда қийинчилик;
- грамматик тузилиш босқичи бузилади, чунки гапларни тузиш рус тили (иккинчи тил) қоидаларига мувофиқ шакллантирилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Moyle, M. J., Ellis Weismer, S., Evans, J. L., Lindstrom, M. J. Longitudinal relationships between lexical and grammatical development in typical and late- talking children / M. J. Moyle, S. Ellis Weismer, J. L. Evans, M. J. Lindstrom // Journal of Speech, Language, and Hearing Research. - 2007. - Vol. 50. - P. 508-528.

2. Muller, N. Transfer in bilingual first language acquisition / N. Muller // Bilingualism: Language and Cognition. - 1998. - Vol.1, № 3. - P. 151171.
3. Голуб, Г.Б. Метод проектов как технология формирования ключевых компетентностей учащихся / Г.Б. Голуб, О.В. Чуракова; Брит. Совет, Департамент образования и науки Администрации Самар. обл. - Самара: Профи, 2003.-234 с.
4. Гончаренко, В.В.; Шингарева, Е.А. Фреймы для распознавания смысла текста. — Кишенев: Штилинца, 1984.
5. Горелов, И. Н. Основы психолингвистики: Учеб.пособие / И.Н.Горелов, К.Ф.Седов. - М.: Лабириум, 2001. - 303 с.

Оқушыларда тіл мәдениетін қалыптастыру мәселелері
Problems of formation of language culture in school students

Анарбекова Гулжан Азизбек қизи*,
Дуйсабаева Дилбар Ускановна*

Annotation. *The article discusses the effective prerequisites for teaching the Kazakh language and the technologies used in the development of students' language. Modern requirements: every student not only adds new knowledge during each lesson, but also wants to master it, analyze it, reach the level of discussion and develop. The benefits of using game elements as didactic material in language development are revealed.*

Key words: *language development work, language culture, literary language, communication, speaking.*

Қазіргі заманымызда қойылған басты талаптардың бірі — өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез-келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін мәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, тәрбиелеу. Оқушының жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әрекетін, тіл мәдениетін, әдебін қалыптастыру педагогиканың қазіргі өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Қазақ тілі сабағында оқушыларды ауызекі сөйлеу, тіл байлықтарын дамыту, дұрыс қолдана білуге, өз ойын орнықты жеткізуге, еркін сөйлей білуге жетелейтін тәсілдің бірі - тіл дамыту жұмыстары. Тіл дамыту мақсатындағы жүргізілетін жұмыстар оқушының ойлау қабілетіне, сондай-ақ өз ойын жеткізе білуіне, шығармашылық ізденісіне жол ашады. Оқушының білімі ғана жетіліп қоймайды, қабілетінің, дарын көзінің ашылуына түрткі болады.

Тіл дамыту жұмыстарын ұйымдастыру – тіл үйренушілердің ойлау қабілеті мен сауаттылығын арттырады. Мұғалім қазақ тілі сабақтарында оқушының ауызша жауаптарының ерекшелігі неде, оның қандай кемшілігі бар деген мәселелерге талдау жасап, оның себебін білу арқылы тіл дамыту жұмыстарын қалай ұйымдастыруды ойластыруы қажет.

Тіл дамыту білімін оқушыларға меңгертуде деңгейлік тапсырмалардың ауқымы өте кең. Оқушыны деңгейге бөліп оқыту үшін сабақ жаңаша жоспарланады. Оқушыларға деңгейлік тапсырмаларды беру арқылы сан түрлі жұмыс жүргізіледі. Оқушылардың алған білімін жүзеге асырылатындығы тексеріледі. Өз бетімен жұмысты орындауға бейімділігі бақылауға алынады. Қорытындылауда деңгейлік тапсырмалар арқылы жұмыс жасаудың тиімділігі байқалады. Оқушылардың белсенділігі мен ісепрлігі артып, шығармашылыққа ұмтылады. Деңгейлік оқыту барысында біліктілікке жетеді.

* магистрант, Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты,

* доцент м.а., Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университеті, d.duysabayeva@gmail.com

Оқушыға өз бетімен жұмыс істеп, дағдысын қалыптастыру, ұзақ, жүйелі жұмыстардың нәтижесінде қалыптасады. Атап айтқанда, бастапқыда жеңіл, кейін біртіндеп күрделі тапсырмаларды орындау барысында салыстыру, қорытынды жасау, түрлі жағдайды өздігінен ойлау үрдістеріне өтеді. Тестік тапсырма да оқушы білімін нығайтуда жаңа технологиялық әдіс-тәсілдің жаңа түрі десе де болады.

Жалпы, мұғалімдікті шығармашылыққа жақын мамандықтардың қатарына жатқызады. Әйгілі педагог В.Загвязинскийдің айтуынша, мұғалім үнемі әртүрлі әдіс-тәсілдерді салыстыра отырып, ең жақсыларын таңдай немесе жасай алуы керек және оларды түрлі педагогикалық жағдаяттарда қолданысқа енгізе алуы тиіс [Загвязинский, 2006: 50].

Заман өзгерген сайын әдіс – тәсілдер көбейіп, жаңарып, толығып жатыр. Балалардың тілін дамытуды, қызықты үйрету үшін жаңа әдістер мен технологияларды өз тәжірибемізде қолдануға ізденеміз. Жаңа технологияны, әдіс - тәсілдерді тиімді қолдану білім сапасын арттырады.

Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша қолданылып жүрген **интербелсенді әдістер** ауызша сөз мәдениетін оқытуда аса тиімді [Әлімов, 2009: 25]. Мектеп оқушыларының ауызша сөз мәдениетімен қатар, шығармашылық қабілеттерін дамытатын әдістердің бірі – **постерлерді қолдану**. Постер, негізінен, ғылыми айналымға жарнама саласынан келген. Яғни постер дегеніміз – ауқымды мазмұнды ақпаратты көрнекі түрде қысқаша жеткізу. Постер әдісінің ерекшелігі – оны барлық пәннің аясында қолдануға болатындығында. Постерлер қолданылу мақсатына қарай, кең көлемді және шағын болады.

Сонымен бірге, бағалауда түрлі стратегиялық әдістер («Екі жұлдыз, бір тілек», «SWOT талдау» т.б.) пайдаланылады. Білімді бағалауда топ мүшелерінің сөздің қатысымдық сапаларын сақтап, сөздерінің құрылымдық мазмұнының дұрыс құрылуы секілді талаптарға сай жауап бергендері ескеріледі.

Оқу барысында тиімді қолданылып жүрген әдістердің бірі – **портфолио**. «Портфолио – оқушының тоқсан бойы, оқу жылы бойы орындаған жұмыстары мен жетістіктерінің нәтижесі және оның дәлелі. Аталған әдіс оқушылардың білімін қорытынды әрекет бойынша бағаламай, үдеріс бойынша бағалауға мүмкіндік береді. Портфолио білім алушы мен оқытушының мақсатына қарай *меншікті* (оқушылар өздеріне құрастырады), *есеп беру* (оқушылар оқытушы бақылауымен құрастырады) және *жоба-портфолио* (оқушылар өз әрекеттерін ұйымдастыру үшін құрастырады) болып бөлінсе, мазмұны бойынша *жетістіктер* (оқушылардың белгілі бір уақыт аралығындағы жұмыстары), *ой-толғаныс* (оқушылардың көзделген мақсаттарға жетуін бағалау), *өзекті мәселені шешуге бағытталған* (өзекті мәселені шешудің мақсаттарын, шешу үдерісі мен нәтижелерін көрсететін барлық материалдар) және *тақырыптық* (белгілі бір тақырып аумағында оқушылардың жұмысын көрсететін материалдар) портфолиосы болады» [Әлімов, 2009: 186-189].

Портфолио арқылы оқушының оқу материалын игеріп-игермегенін ғана емес, оның пәнді қалай игергенін, қандай тақырыптар бойынша толықтыруды қажет ететінін анықтауға болады.

Білім алушылардың ауызша сөз мәдениетін эстетикалық тұрғыдан дамытатын әдістердің бірі – көркем **мәтін арқылы дамыту**. Әдісті жүзеге асыру барысында мәтінді таңдауға ерекше мән берілді. Ол мәтін ауызша сөйлеу тіліне жақын жазылған болуы керек. Сондықтан белгілі бір айтар тағылымды ойы бар мәтіндерді де оқытып, оны ауызша талқылау жүргізу арқылы білім алушылардың бойында полемикалық қатысымға дайындалуға, сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға мүмкіндік беріледі.

Пікірталас әдісі – білім алушылардың шағын топта өзекті бір мәселе бойынша өз ойларын пікірталасқа қатысушы басқа да тұлғалардың көзқарастарын ескере отырып, дәлелдеу. «Пікірталас – оқу мен оқытудың тиімді әдістерінің бірі, өйткені оқушылар қандай да бір өміршең мәселе немесе проблеманы жан-жақты қарастыру және талқылауда

өздерінің теориялық және практикалық білімдерін жинақтап, оларды қолдана отырып, өз көзқарасын пайымдау мен түйіндеуге, өзге пікірлерді ескеруге және оларды өз қажетіне пайдалануға үйренеді». Алайда қазір «пікірталас негізінде оқыту» деп атын атап айтқанымызбен, оқу үдерісінде пікірталастың барлық шарттарына сәйкес ұйымдастыра бермейміз. Сабақ үстінде пікірталас ұйымдастырамыз деп, оқушылар шулап, даурығып, бір-бірімен келіспей жатқаннан әрі аса алмаймыз. Оқытушылар, әдетте, бір-екі сәтсіз ұйымдастырылған пікірталасдан кейін бұл әдісті қайта пайдаланбайды. Бір нәрсенің толық қалыптасуы үшін оған дайындықтың, белгілі бір кезеңдердің болуы заңды. Сондықтан білім алушылардың, әсіресе филолог-оқушылардың ауызша сөз мәдениетін дамыту үшін, орайы келгенде пікірталасты ұйымдастырған тиімді.

Ауызша сөз мәдениетін қалыптастыру барысында **жаттығу әдістері** қолданылды. Жалпы, сөз мәдениетіне қатысты жаттығулар жүйесін толыққанды қалыптасқан деуге келмейді. Себебі көп жылдар бойы сөз мәдениеті стилистикамен қатар оқытылып келгендіктен, екі пәннің жаттығулар жүйесінің аражігі толығымен ажыратылмаған.

Мұндай сипаттағы тапсырмалар тек білім беру және коммуникативтік қарым-қатынас орната білу тұрғысынан ғана маңызды емес. Тапсырма мазмұны адамгершілік, этикалық аспектілерді де қозғайды. Педагогикалық дискурсты зерттеушілердің пайымдауынша, «қоғамның басты құндылықтарын қалыптастыру мүмкіндігі білім беру саласы адамгершілік өлшемдерге негізделгенде ғана жүзеге асады». Ал бұл өз кезегінде сол білімді беріп отырған мұғалімнің тұлғасына, оның әрбір сөзінің дұрыс әрі жүйелі құрылуына тікелей байланысты [Дуйсебекова, 2019: 182-185].

Ауызша сөз мәдениетін дамыту барысында тиімді әдістердің бірі – **әңгімелесу** әдісі. Оқытудағы әңгімелесу әдісі іскерлік түріне жатып, жағдаятқа байланысты, оның ішінде де, белгілі бір түріне кіреді. Әңгімелесу әдісінің ерекшелігі әрі тиімділігі – оның сабақта және сабақтан тыс та қолданылуы. Әңгімелесуді білім алушының ауызша сөйлеу тілі деңгейін анықтауда, оны дамытудың қай бағытта жүргізілуі тиіс екендігі бағамдауда қолдану өте тиімді.

Қорыта айтқанда, танымдық қызығушылықты дамыту оқушылардың шығармашылық (креативті) ойлау қабілеттерін арттыруға, тілін байытуға, өз ойын қазақ тілінде еркін жеткізу, сауатты жазу үшін елеулі нәтиже береді деп ойлаймыз. Тіл дамыту жұмыстарының негіздері: тіл дамыту жұмысы оқушының әдебиеттен, қоршаған ортадан алған әсері негізінде жүргізіледі. Неше түрлі тақырыпта жазылған туынды, шытырман оқиға, кейіпкер әрекеттері шәкіртке әсер етеді. Сол әсер ойлануға әкеліп, ой қозғап, бейнелі сөз тілге оралады. Мұғалім әрбір оқушыға жаңадан танылған бейнелі сөздің мән-мағынасын ашып, толық меңгертуге жол, әдіс іздейді; тіл мәдениеті бір күнде жасалмайды. Оқыту үрдісін де жүйелілікті, дағдыландыруды қажет етеді. Ауызекі сөйлеу тілі бар, әдеби тіл бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дуйсебекова Ж. Педагогикалық дискурстан шығатын құндылықтар: «тізімді» толықтыру (*В.И.Карасиктің еңбегі негізінде*)// конференция матрикалы. – Астана, 2019 жыл. – 182-185 б.
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану: оқу құралы. – Алматы, 2009. – 186-189 б.
3. Жапбаров А., Тілеубердиев Б. Оқушыларға мәтін құрастыру мен шығарма жаздыру әдістемесі. – Шымкент, 2002. – 182 б.
4. Загвязинский В. Исследовательская деятельность педагога: учеб. пособие для выш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 176 с.
5. Оразбаева Ф., Рахметова С. Қазақ тілін деңгейлік тұрғыдан оқытудың ғылыми-методологиялық негіздері. – Алматы, 2012. – 227 б.

Ўзбек тилидаги омонимлар учун тэглар луғати Dictionary of national tags for uzbek language homonyms

Раҳмонова Aziza

Annotation: Homonyms in the Uzbek language serve to develop thinking. Therefore, they should be approached in the information-computer method not as "complicating", but as a phenomenon that needs to be edited in the process of processing natural language. Currently, the development of special tags for homonyms plays an important role in the creation of national corpora. The article deals with the development of tags for Uzbek language homonyms.

Keywords: computer linguistics, corpus linguistics, marking, tagging, tags, homonyms, special tags for homonyms.

Корпус лингвистикаси ҳозирги кунда мустақил ривожланаётган, келажакда барча ижтимоий соҳалар тараққиётига хизмат қиладиган замонавий йўналиш ҳисобланади. Корпус лингвистикасининг асосий масалаларини ёритиш, миллий корпус, муаллифлик корпуси, параллел матнлар корпуси, тақдимот корпуси ва бошқа бир қатор маълумотлар базасини яратиш, корпус лингвистикаси йўналишлари юзасидан тадқиқот олиб бориш учун, энг аввало, ҳар бир тилнинг ўзига хос табиатини эътиборга олиш лозим бўлади. Чунки компьютер лингвистикаси ҳам, корпус лингвистикаси ҳам умумий эмас, хусусий характерга эгадир. Компьютер ва корпус лингвистикаси ҳар бир тилнинг NLP (Natural Language Processing) кўринишидаги, табиий тилнинг қайта ишланган, моделлаштирилган шаклига асосланган ҳолда барча лингвистик масалаларни ҳал қилишга йўналтирилади.

Омонимлик ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларидан бўлиб, ундан нафақат тушунчаларни ифодалашда, мантикий фикрлашни ривожлантириш, тафаккурни ўстиришда амалда фойдаланиб келинган. Ҳазрат Алишер Навоий шаклдошлик асосидаги тажнис санъати ва унинг туюқ жанридаги ўрнини ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан таҳлил қилиб берган. Туюқ жанрини “туркий халқларнинг хос ашъори” деб атайдиган. Туркий халқларнинг “баланд идрок”, “тезфаҳм”лик стереотипларини шакллантиришда туюқ жанрининг ўзига хос аҳамиятини кўрсатиб берган.

Ҳозирги ўзбек тили таълимининг етук вакилларида бири, таниқли педагог оммавий ахборот воситаларидан биридаги чиқишларида туюқ жанри ва унинг асосидаги тажнис санъатини “кейс”нинг энг ёрқин намунаси сифатида баҳолаган эди. Аммо омонимлардаги бир хил шакл ва ҳар хил мазмун табиий тилни қайта ишлашда, ўзбек компьютер-ахборот услубини ишлаб чиқишда муаммолар туғдиради. Мазкур муаммо компьютер лингвистикасининг таянч усулларида бири ҳисобланган теглаш (разметкалаш) орқали бартараф этилади.

Разметкаларни иккига ажратиш мумкин. 1. Халқаро разметкалар. 2. Миллий тилда қабул қилинган разметкалар. Халқаро миқёсда қабул қилинган махсус белгилар тизими тушунчаларни умумий тарзда кодлашга хизмат қилади.

Миллий тилда яратилган корпуслар шу миллат ижтимоий доирасида фойдаланилади. Бундай корпусларнинг мақсади миллий тил соҳибига шу тилга оид матн мазмунини, тушунчалар ва терминларни етказишни мақсад қилади. Шу боис миллий корпусларда миллий тил асосидаги разметкаларни қўллаш ижобий натижа беради.

Хорижий мамлакатларда олиб борилган тадқиқотларда бўлганидек, ўзбек тилшунослигидаги компьютер лингвистикаси, корпус лингвистикасига доир изланишларда ҳам миллий тэг асосларини яратишга бўлган интилишни кузатиш мумкин. Масалан, Ш.Ҳамроева томонидан муаллифлик корпуси тузиш тамойиллари ишлаб чиқилган.

Разметканинг корпус тузишдаги аҳамияти, тэгнинг лингвистик восита эканлиги асослаб берилган: “Феъл туркумини разметкаланинг лингвистик моделини ишлаб чиқишда феълнинг барча грамматик категориялари ҳисобга олинади; феъл-леммага сўзшаклга қараб шу белгилардан тегишлиси ёзилади. Разметка кўриниши: **чўзилади** <чўз> [ф], [муст. ф.], [хар. ф.], [ў-сиз ф.], [б-ли ф.], [ўзл. н.], [сод. ф.], [т.ф.], [х.м.], [к.з.], [III ш.б.]”[4.2018]. Ушбу разметкалар қуйидагича декодланади: **[ф]** – феъл, **[муст. ф.]** – мустақил феъл, **[хар. ф.]** – ҳаракат феъли, **[ў-сиз ф.]** – ўтимсиз феъл, **[б-ли ф.]** – бўлишли феъл, **[ўзл. н.]** – ўзлик нисбат, **[сод. ф.]** – содда феъл, **[т.ф.]** – туб феъл, **[х.м.]** – хабар майли, **[к.з.]** – келаси замон, **[III ш.б.]** – III шахс бирлик.

Миллий тэглار базаси лингвистик тадқиқотлар учун аҳамиятли корпусларни шакллантириш учун зарурдир. Маълумотларнинг тушунарли бўлиши, моделлаштириш, қидирув жараёни қулайлигини таъминлаш мақсадига хизмат қилади.

Разметкалар қўйишда тилнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам эътиборга олинади. Масалан, ўзбек тилидаги омонимларни фарқлаш учун махсус тэглار талаб қилинади. Ўзбек тилидаги матнларда омонимларни фарқлашда кодлардан, символлардан, туркумни билдирувчи тэглardan фойдаланиш талаб этилади. Бунинг учун изоҳли луғатларда қўлланидиган рим рақамларидан тэг сифатида фойдаланиш мумкин. Фақат рим рақамларини қатъий тарзда белгилаб олиш керак бўлади.

I –от, II–феъл, III–сифат, IV–равиш.

Ўзбек тилида от-феъл омонимлиги кўплиги даражасига кўра биринчи ўринда туради (тут I –дарахт, тут II –ҳаракат). От-сифат омонимлиги (чанқоқ I “ташналик” – чанқоқ III “ташна”) ёки феъл-сифат омонимлиги (ётII –ҳаракат, ёт III – “бегона”) кейинги ўринда туради. От-равиш омонимлиги учрамайди. Сифат-равиш-феъл омонимлиги кам учрайди: тик II ҳаракат, тик III “қия”, тик IV “тўппа-тўғри”.

ошиқ I –“ишқ соҳиби”; ошиқ I – “тана қисми”, ошиқ I – “ўйин номи”;

ошиқ II– “шошмоқ”; ошиқ III– “ортиқ”.

Бир туркумга оид сўзларни фарқлаш зарурати омонимлар учун танланган тэглarning чекланган томонини кўрсатади. Омонимик қатори аъзоларини фарқлаш учун яна махсус белги талаб қилинади: ошиқ I –“ишқ соҳиби”; ошиқ I – “тана қисми”, ошиқ I – “ўйин номи”. Бир хил тэгланган омонимларни таржима дастури яна фарқламайди. Бу омонимик шаклларга қўшимча равишда махсус белгилар қўйиб чиқиш керак бўлади: ошиқ **Ish**–“ишқ соҳиби”; ошиқ **Iz** – “ҳайвон танаси қисми” (тананинг бу қисми умуртқали жонзотларда, хусусан, инсонда ҳам бўлишидан қатъий назар сўз англатган тушунча факт туёқлиларга нисбатан хосланиб қолган. Шу боис ҳайвонларга хосланиш белгисини ифодалашда z (zoonim) разметкасидан фойдаландик), ошиқ **Iđ** – “ўйин номи”.

Том I – “уйнинг, бинонинг устини бекитиб турувчи тепа қисми”;

Том I – “бўлим”, “бўлак”, “қисм, “жилд”.

Том II – “суюқлик томчисининг пастга йўналган ҳаракати”.

Том III – “тўла, тўлиқ, бутун”; “мукамал”.

Бир туркумга оид сўзларни фарқлаш зарурати омонимлар учун танланган тэглarning чекланган томонини кўрсатади. Омонимик қатори аъзоларини фарқлаш учун яна махсус белги талаб қилинади: **том I** – “уйнинг, бинонинг устини бекитиб турувчи тепа қисми”; том I – “бўлим”, “бўлак”, “қисм, “жилд”. Бир хил тэгланган омонимларни таржима дастури яна фарқламайди. Бу омонимик шаклларга қўшимча равишда махсус белгилар қўйиб чиқиш керак бўлади: <том **Iu**>–“уйнинг тепа қисми”; <том **Ij**>. Шундагина юқоридаги муаммоли

ҳолат бартараф этилади. Компьютер дастури омонимик шакллардан тэг асосида белгиланган тегишли сўзни ажратган ҳолда таржима қилади.

Шундагина юқоридаги муаммоли ҳолат бартараф этилади. Компьютер дастури омонимик шакллардан тэг асосида белгиланган тегишли сўзни ажратган ҳолда таржима қилади.

Омонимлар компьютер-ахборот услубида муаммоларни юзага келтириши, айримлар таклиф қилганидек, улардан воз кечишни билдирмайди. Омонимлик билан боғлиқ муаммони бартараф этишнинг турли усуллари мавжуд. Дунё халқлари бу муаммони бартараф этишнинг турли йўллари кидириб топмоқда. Жумладан, Хитой тилига хос хусусиятлардан бири бўлган омонимия унинг бутун тарихий тараққиёт босқичида муҳим ўрин тутди. Ҳозирги кунда хитой иероглифларининг кенг имкониятларини ҳисобга олиб, омонимлар асосида компьютер ўйинлари яратилмоқда. Хитой тилида омонимиянинг юқори даражада эканлиги кўпгина ҳарфларни қисқартириш усулидаги аббревиатураларнинг бир хил шаклда бўлишига сабаб бўлади. Масалан, зт қисқартмаси *зхўатиё* “репост”, *зхўтёу* (сўзма-сўз таржимаси: “чўчка бош”) “аҳмоқ” сўзларини ифода этади [Кислов, 2017: 72].

Тадқиқотимиз давомида ўзбек тилидаги омонимлик билан боғлиқ муаммони бартараф этиш мақсадида махсус тэглار тизими ишлаб чиқилди [Рахмонова, 2021].

Ўзбек тилининг миллий корпуси филолог ва дастурчи ёрдамида амалга оширилади. Шуниси ҳам борки, миллий корпус яратаётган филолог лингвистик таъминот, маълумотлар базаси, кодлаш, декодлаш, моделлаштириш, рефератлаш, аннотациялаш, разметкалаш, морфологик, синтактик, семантик разметка тушунчалари ҳақида муайян билимга эга бўлиши лозим. Ўз навбатида, дастурчи ҳам морфологик, синтактик, семантик анализ, грамматик шакл, луғавий маъно, грамматик маъно, матн, илмий, расмий, публицистик услуб хусусиятлари ҳақида тасаввурга эга бўлиши талаб этилади.

Бу икки йўналишни бирлаштириш, компьютер лингвистикаси, корпус лингвистикаси бўйича мутахассислар тайёрлаш мақсадида Республиканинг ўндан ортиқ олий таълим муассасасида “Компьютер лингвистикаси” мутахассислиги ташкил этилди. Кейинги йилда бу мутахассислик бўйича 50га яқин мутахассис кадрлар тайёрланади. Ўзбек тилининг миллий корпусини яратиш имконияти янада кенгаяди.

“Ўзбек тили омонимлари учун миллий тэглار луғати” материаллари “Ўзбек тилининг изохли луғати” асосида берилди [Ҳамроева, 2018].

“Ўзбек тили омонимлари учун миллий тэглар луғати” ўзбек тили миллий корпусини яратишда амалий аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Кислов А.В., Колпачкова У.Н. Влияние интернета на современный китайский язык Компьютерная лингвистика и вычислительные онтологии. Выпуск 1. 2017. –С.72-86.
2. Рахмонова А. Ўзбек тили миллий корпусини яратишда компьютер усуллари.- Филол. фан. фалс. док.-ри (PhD) автореф. –Т.: 2021.
3. Ҳамроева Ш.. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. ф. бўйича ф. д. (PhD) дис. автореф. – Қарши, 2018.
4. Ҳамроева Ш.М. Корпус лингвистикаси атамаларининг қисқача изохли луғати. – Т.: Камалак, 2018.

Til leksikasidagi bo‘shliqlarni sistem tahlil orqali aniqlash va to‘ldirish muammolari
Problems of identifying and filling in gaps in the language dictionary through system analysis

Hasanov Abdumannon Majidovich *

Annotation. *The article provides feedback on the identification of deficiencies in the language lexicon on the basis of systematic analysis. Recommendations are given for filling in the lexical gaps identified in this way. It was noted that this process is important in terms of maintaining the purity of the language vocabulary.*

Keywords: *lacuna, system, lexical gap, dialectics, lacuna definition and filling.*

Borliqdagi har bir narsa va ob’ektning muayyan strukturaga ega ekanligi bugungi fan uchun isbot talab etmaydigan haqiqatdir. Borliq elementlari mohiyatini tushunish va tushuntirishni maqsad qilgan ilm-fan uchun o‘z ob’ekti strukturasi emperik va ratsional usullar bilan tadqiq etish bugungi kunda ham o‘z azaliy ahamiyatini saqlab qolmoqda. Bu tadqiq tutumi faqat tabiiy fanlar uchungina emas, ijtimoiy fanlarning ham asosiy usuli sifatida tilshunoslikda ham muayyan ahamiyatga ega. Zero, ijtimoiy hodisa sifatida baholanuvchi tilni struktur jihatdan tahlil qilish uning ichki mohiyatini teranroq anglashga xizmat qilishi uch asrdan buyon e’tirof etilmoqda.

Barcha mavjudlik shakllari kabi til ham muayyan strukturaga ega ekan, uning ichki tuzilishida ham bo‘shliqlarning borligi tabiiy. Binobarin, “bor va yo‘q orasidagi tafovutni farqlash juda oddiy ko‘rinadi, biroq aslida unisi ham, bunisi ham o‘zaro mustahkam bog‘langan va shuning uchun ularni bir-biridan ajratish juda mushkul” [Sossyur, 2019: 16]. Bugungi zamonaviy fan uchun shu narsa aniqki, har qanday narsa va predmet mavjudlik-bo‘shliq komponentlarining uyg‘unligidan tashkillanadi. Til strukturasi mufassal o‘rgangan olimlar ham unda mavjud birliklar bilan bir qatorda mavjud bo‘lmagan, o‘rni bilinib turadigan bo‘shliqlar ham borligini qayd etadi. Shuningdek, ular bu holat til leksikasida yaqqolroq namoyon bo‘lishini ham e’tirof etadilar. Xususan, F.Gumboldt, F.de Sossyur qarashlarida leksik sathdagi “bo‘sh katakchalar” [Sossyur, 2019: 133-134], leksik tizimdagi ba’zi paradigmalarda ikkinchi qutbning mavjud emasligi haqida jiddiy munozaralar yuritilgan [Gumboldt, 1985:16].

XX asrning ikkinchi yarmida muqoyasa asosida til leksikasidagi bo‘shliqlarni o‘rganish va tavsiflash jarayonida paydo bo‘lgan lakuna atamasi tilshunoslikda so‘nggi yillarda keng qo‘llanilayotgan tushunchalardan biridir [Xolmanova va b., 2018: 76]. Bugungi kunda bu tushuncha lingvokulturologiya, lingvomamlakatshunoslik, tarjimashunoslik, madaniyatlararo muloqot nazariyasi, madaniyatshunoslikka oid tadqiqotlarda faol qo‘llanilmoqda. Har bir sohada uning qo‘llanilishida mushtarak jihatlar bo‘lgani kabi farqli jihatlar ham mavjud. Bu farqli jihatlar tadqiqot sohasining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin qilinish orqali reallashmoqda. Shuningdek, turli sohalarda tadqiqot usuli hamda yondashuvlarning farqliligi ham muayyan terminning juz’iy semantik (yoki ko‘chma ma’noda) o‘zgarishlar bilan qo‘llanilishini taqozo etadi. Lakuna terminining turli sohalardagi farqli qo‘llanishlari ham mazkur jihatlariga aloqador.

Lakuna termini ilk bor kanadalik olimlar J.Vine va J.Darbelnelar tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Mazkur olimlar “Fransuz va ingliz tillarini qiyoslash uslubi” nomli kitobida lakunaga ikki til qiyosida aniqlanadigan lisoniy hodisa sifatida quyidagicha tarif bergan: “Bir tildagi so‘zning boshqa tilda muqobili topilmagan o‘rinlarda lakuna hodisasi voqelanadi” [Vinay and Darbelnet, 1958: 10]. Tarifdan ham ko‘rinib turibdiki, ikki til muqoyasasida aniqlanadigan, ikki madaniyat va tilning birida muqobili mavjud bo‘lmagan tushunchani ifodalash uchun mazkur atama qo‘llangan. Lakuna atamasining keyingi davrdagi juz’iy semantik o‘zgarishlarga uchrashiga

*O‘qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, abumannonhasanov3137@gmail.com

qaramasdan asl terminologik xususiyatlarini saqlab qolishida ayni shu tarif birlamchi asos vazifasini o'tab kelmoqda.

Lakuna muammosi bilan jiddiy shug'ullangan olimlardan yana biri V.Gak lakunalarni "til leksik sathidagi bo'shliqlar, bor bo'lishi kerak bo'lgan so'zlarning mavjud emasligi" deb izohlaydi [Gak, 1977: 261]. Mazkur izohdan sezish mumkinki, olim til leksikasini boshqa til bilan qiyoslamasdan ham undagi lakunalarni aniqlash va baholash mumkinligini e'tirof etadi. Albatta, til leksikasidagi bo'shliqlarning mavjudligi tilshunoslik ilmida avvaldan ma'lum. O'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy o'zining "Muhokamat-ul lug'atayn" asarida ham turkiy va forsiy so'zlarni qiyoslash chog'ida muayyan tilda ayrim tushunchani ifodalovchi so'zning mavjud bo'lmasligini aniq misollar tahlilida tushuntirib o'tgan [Navoiy, 2012: 515-519].

Til leksikasini sistem tahlil qilish orqali orqali lakunalarni topish va bartaraf etish bugungi kunda til leksikasi sofligini saqlash va uni takomillashtirish jihatidan ham ahamiyatlidir. Bunda tilning leksik tizimidagi misrosistemalar tizimli tahlil qilinadi va bo'shliqlar topiladi. Tilshunoslikda leksik tizimdagi bunday bo'shliqlar tizimli (sistem) lakunalar deb ham yuritiladi. Bunday lakunalar tilning sistem tabiati va til hodisalarini o'rganishga tizimli yondashuv bilan bog'liq. Bu tipli lakunalar tildagi boshqa tipli lakunalarga qaraganda ancha ko'p ekanligini taxmin qilish mumkin. Chunki til leksikasini tizimli tahlil qilishda leksik birlik(so'z)larning har biriga muayyan munosabatdagi leksema bo'lishi talab etiladi [Ne'matov va b., 1995: 13].

Bikovaning fikriga ko'ra, tizimli lakunalarni 1) leksik munosabatlarda aniqlanuvchi lakunalar; 2) so'z yasaliş tizimidagi lakunalar kabi 2 guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq.

Tilshunoslikda, xususan, "leksikologiyada tilning lug'at boyligi sistema sifatida o'rganiladi, chunki bu boylik so'zlar va iboralarning oddiy, mexanik yig'indisi emas, ular (lug'aviy birliklar) bu tizimda ma'no va vazifalaridagi o'xshashliklar va farqlar asosida ma'lum paradigmalarini hosil qiladi, ... bu tizimdagi so'z va elementlar yaxlit bir "organizm"ning to'qimalari" va "hujayralari" munosabatida bo'ladi, ulardan birining bo'lishi ikkinchisining bo'lishini ham taqozo qiladi" [Jamolxonov, 2013: 231-232]. Ayni shu taqozo qilinuvchi, biroq leksemalashmagan tushunchalar ham til leksikasidagi lakuna sifatida baholanadi.

Leksik munosabatlarda aniqlanuvchi lakunalar leksik tizimda mavjud bo'lgan til birliklarining o'xshashlik (paradigmatik), pog'onali (ierarxik) va qo'shnichilik (sintagmatik) munosabatlarini tahlil qilishda seziladi. Masalan, o'xshashlik (paradigmatik) munosabatida bo'lgan lug'aviy birliklarning "erkaklik" – "urg'ochilik" belgisi asosida mutanosib zidlanuvchi quyidagi juftliklarda buni kuzatish mumkin: sigir – buqa; sovliq – qo'chqor; ayg'ir – baytal; qanjiq – Ø [To'ychiboyev, 2013: 88]; megajin – Ø (Qo'bon so'zi, odatda, cho'chqaning erkagini emas, umuman, yovvoyi cho'chqani nomlaydi. Yana qarang: O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 5-jild. – T., "O'zbekiston nashriyoti". 2020. 317-bet) va h. Ushbu juftliklarda qanjiq va megajin so'zlarining "ters jinsli" sema (belgi)ga ega bo'lgan juftlari yo'qligi sistem tahlil jarayonida aniqlanadi. Mazkur tahlil usuli yordamida leksik tizimning juda ko'p "bo'shliq"lari osonlikcha aniqlanishi mumkin. Negaki, leksik tizimdagi har bir leksema o'z lisoniy va mantiqiy xususiyatlariga ko'ra turli tushunchalar bilan muayyan munosabatlarni namoyon etadi. Mazkur munosabatlarda shu leksemaga o'xshash yoki noo'xshash (zid), shu leksema bilan bir mazmuniy uyani tashkil etuvchi, shu leksema bilan sintagmatik aloqaga kirishuvchi, shu leksema bilan butun-bo'lak aloqadorligida bo'lgan juda ko'p tushunchalar aniqlanishi mumkin. Bu tushunchalarning hammasi ham tilda o'z nomiga ega bo'lmasligi mumkin. Mazkur holat leksik sathdagi bo'shliqlarning ancha ko'p ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, tilda leksemalarning ko'pligi mutanosib ravishda leksik lakunalarning ham soni ancha ko'p bo'lishini keltirib chiqaradi.

Leksik tizimdagi "bo'sh katakchalar"ning hammasini lakuna sifatida baholab bo'lmaydi. Xususan, leksik tizimdagi muayyan elementning o'z paradigmadoshi (jufti, "qo'shni"si) bo'lishi undagi har bir elementning shu kabi xususiyatlarga ega bo'lishini keltirib chiqaradi. Biroq bu xususiyatlar turli leksemalarda turlicha namoyon bo'ladi. Natijada bir leksemaning muayyan paradigma doirasida mavjud bo'lgan paradigmadoshi o'zga leksemada yo'q bo'lishi mumkin.

Mantiq ilmida illogizm deb ataluvchi mantiqsiz qutb (“paradigmadosh”) har qanday leksema uchun albatta taqozo etiluvchi jihat emas. Ya’ni mantiqan zarur (va mavjud) bo‘lmagan tushuncha nomlanishga (yoki lakuna sifatida baholanishga) loyiq emas. Binobarin, “so‘z nomlash ehtiyoji ta’sirida paydo bo‘lgan tilning nominativ birligi bo‘lib, u **inson idrokiga sig‘adigan** (ta’kid bizniki – A.H.) narsa, voqea, hodisa yoki ma’lum biror tushunchani ifodalay oladigan tovush va tovushlar umumlashmasi”dir [Xolmuradova, 2019: 118].

So‘z yasash paradigmasida yasalmalar majmuasini tahlil qilish orqali lakunalarni aniqlash usuli. Mazkur usulning quyidagi ko‘rinishlari tafovut qilinadi:

a) so‘z yasash tipi (qolipi)da aniqlanadigan lakunalar: gul – guldon, pul – puldon, tanga – Ø, maysa – Ø.

b) turkumlararo so‘z yasash tizimlarida aniqlanadigan lakunalar: tanla- tanlov, sayla – saylov, to’sha – Ø, to’pla – Ø, tishla – Ø.

v) so‘z yasash paradigmasida aniqlanadigan lakunalar (jadvalga qarang):

Qo‘shim- chalar	Ranglar					
	oq	qora	sariq	qizil	yashil	ko‘k
-la	oqla	qorala	Ø	Ø	Ø	Ø
-ay	Ø	qoray	sarg‘ay	Ø	Ø	Ø
-ar	oqar	Ø	(sarg‘armoq)	qizar	Ø	ko‘kar

So‘z yasash sathidagi leksik lakunalar muayyan yasovchi morfema bilan har qanday asos morfemaning birikavermasligida yaqqol ko‘rinadi. Chunonchi, gulchi, ishchi, suvchi leksemalarini yasovchi [[aniq ot]+[–chi]]=(ot ifodalagan narsa bilan shug‘ullanuvchi, aloqador shaxs)] qolipi bilan o‘tchi, hayvonchi yoki muzchi kabi leksemalar yasalmaydi [Ne‘matov va b., 1995: 41]. O‘zbek tilida so‘z yasash tizimining o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Ayni shu xususiyatlar so‘z yasash qoliplarining reallashish sharoitlari, sermahsul yoki kammahsulligi, shuningdek, yasovchi qo‘shimchalarning xossalarga ko‘ra yanada murakkablik kasb etadi. Mazkur jihatlar ham asos, yasovchi qo‘shimcha hamda yasalmalarning mantiqiy-lisoniy aloqadorligiga bog‘liq ravishda so‘z yasash tizimidagi xususiy qonuniyatlarning turfa xillik kasb etishini ta’minlaydi.

Shuni ham qayd etish kerakki, leksik sathdagi lakunalarning mavjudligi so‘z yasash sathidagi imkoniyat va ehtiyojlarning reallashuv (ob’ektivlashuv) bilan “kurashuvi” natijasiga bog‘liq.

Til ichidagi lakunalarnig aniqlashda mazkur usullar yetarlicha imkoniyatga ega. Biroq har qanday leksik lakunani to‘ldirish va yangi leksemani tilda ommalashtirish oson emasligini anglagan holda lakunalarning eng muhim va ahamiyatli (relevant)larini aniqlash va bartaraf etish maqsadga muvofiq. Shuning uchun umumxalq tilida muayyan lisoniy-nutqiy ehtiyoj natijasida shakllangan leksemalar (dialektizmlar)ni adabiy til leksikasida muqobili bor-yo‘qligini tekshirishni nazarda tutuvchi qiyosiy usul boshqa usullardan ancha ustuvor jihatlariga ega. Ayni shu usul yordamida adabiy tildagi lakunalarni to‘ldirish bu boradagi ishlarning maqbul va ma’qul tarzda joriylanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn / To‘la asarlar to‘plami, 10-jild (505-531 betlar). – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T., “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2013.

3. Vinay J., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l’anglais. – Paris: 1958.
4. Xolmonova Z., Saidahmedova O., Nurillayeva O. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi /monografiya/. – T.: Navro‘z, 2018.
5. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – Ленинград: Просвещение, 1977.
6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985.
7. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1995.
8. Тўйчибоев Б. Халқ тилида жинс тушунчасини ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти 2013 йил, №1, 83-89-бетлар.
9. Фердинанд дў Соссюр. Умумий тилшунослик курси (Француз тилидан И. Мирзаев таржимаси). – Т.: Navoiy universiteti нашриёт-матбаа уйи, 2019.
10. Холмурадова Ж. Сўзда номинатив маънонинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил №3. 115-119-бетлар.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Т.: O‘zbekiston. 2020.

O‘zbek shevalarining elektron platformasini yaratish masalasi The issue of creating an electronic platform of Uzbek dialects

Abdurahmanova Sayyora Bozorboy qizi*

Annotatsiya: ushbu maqolada o‘zbek shevalarining elektron platformasini yaratish masalasi haqida fikrlar bayon qilinadi. Shu bilan birga ushbu platformani yaratishda hududlarning dialectal tabiati ham bafurja bayon qilingan.

Annotation: ushbu maqolada o‘zbek shevalarining elektron platformasini yaratish masalasi haqida fikrlar bayon qilinadi. Shu bilan birga ushbu platformani yaratishda hududlarning dialectal tabiati ham bafurja bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: elektron platforma, sheva, dialekt, korpus, bir tilli korpus, shevalar platformasi, dialektal matnlar korpusi,

Keywords: electronic platform, dialect, corpus, monolingual corpus, dialect platform, dialectal text corpus

Keyingi yillarda o‘zbek tilshunosligining turli tarmoqlarini to‘liq yoritishga bag‘ishlangan qator izlanishlar olib borilmoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari tilning funksional imkoniyatlaridan foydalanish borasida benihoya keng qulayliklar eshigini ochdi. Kompyuter tarjimai, tahriri, tahlili, elektron lug‘atlar va tezaurus(til xazinas)i lar fikrimiz tasdig‘idir. Ayniqsa, zamonaviy elektron lug‘atlar tuzish va ulardan foydalanish madaniyatini shakllantirish til imkoniyatini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega. Bu borada til korpusini yaratish hamda korpus lingvistikasini rivojlantirish tilshunoslik, til o‘qitish metodikasi sohalaridagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Istiqlol yillarida kompyuter lingvistikasida avtomatik tarjima, sun‘iy intellektning o‘zbek tilini tushunish va qayta ishlashiga erishish borasida qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsa ham, korpus lingvistikasi yaxlit tarzda, monografik planda o‘rganilmagan. Binobarin, barcha ilmiy yo‘nalishlar qatorida tilshunoslikda ham “...ilmiy va ijodiy izlanishlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ular uchun zarur shart-sharoitlar yaratish vazifa”sining [Mirziyoev Sh.M. 2016:56] belgilanishi fanlar integratsiyasi bo‘yicha chuqur izlanishlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

Takomillashib borayotgan kompyuter lingvistikasi yo‘nalishida avtomatik tarjima sifatini yaxshilash, tilni lingvistik modellashtirish, algoritmini yaratish hamda muayyan tilning ko‘p asrlik

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi, sayyoraabdurahman@gmail.com

milliy-madaniy merosdan foydalanish imkonini oshirish maqsadida ularni elektronlashtirish jahon tilshunosligida dolzarb masalaga aylandi. Kompyuter lingvistikasini yanada rivojlantirish, xususan, til korpuslari yaratish, mavjudlarini to'ldirib borish, hajmini kengaytirish, matnni avtomatik tahrir qiladigan dasturlar yaratish tilshunoslik oldida turgan yechimi muhim ahamiyatga ega masalalardandir.

O'zbek tili milliy korpusini yaratish jarayonida xalqaro miqyosda korpus lingvistikasi bo'yicha amalga oshirilgan ishlarni o'rganish va ularning tajribasini o'zbek tilining milliy korpusini yaratishga joriy qilish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Bir tilli korpusda til varianti va shevalar bir-biriga qarama-qarshi qo'yilsa, ikki va ko'p tilli korpus bir mavzu doirasida turli tilda yozilgan matnlar majmuidan iborat bo'ladi. Masalan, ma'lum ilmiy muammo borasida turli davlatda turli tilda o'tkazilgan konferensiya materiallarini qamrab olishi mumkin. Ko'p tilli korpuslar, odatda, tarjimonlar tomonidan foydalaniladi. Ko'p tilli korpusning yana bir ko'rinishi original matn va tarjima matndan iborat bo'ladi. Korpusning ushbu turi qiyosiy chog'ishtirma tadqiqot olib borishda, tarjima nazariyasi hamda kompyuter tarjimasini o'rganishda juda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ko'p tilli korpusning 2 turi mavjud:

- 1) bir-birining tarjimasi bo'lgan matnli korpus;
- 2) bir mavzuga oid ikki tildagi matnli korpus.

A.Po'latov ko'p ma'noli so'zlar va omonimlarga nisbatan rim hamda arab raqamlari bilan belgilab chiqishni taklif qildi. Bu yo'l ham o'zini oqlaydi. Ammo bu masalani yechishda boshqa yo'lni ham taklif qilish mumkin [Rasulov, 2011:154-155]. Ya'ni omonimlarni ular anglatgan ma'nolariga teng keladigan boshqa so'zlarga almashtirish. Albatta, bunda barcha omonim so'zlarga muqobil topilmaydi. Bu o'rinda o'zbek shevalariga murojaat qilish ham mumkin. Agar muammo shu tartibda hal qilinadigan bo'lsa, kompyuter lingvistikasi oldida ikkinchi bir masala ko'ndalang qo'yiladi. Ya'ni mashina bilan aloqa qiladigan iste'molchiga "Mashina tarjimasiga asoslangan o'zbek tilining izohli lug'ati" zarur. Bu ish, o'z navbatida, leksik sath islohidan so'ng umumlashtirishni talab qiladigan hodisadir.

O'zbek tilining elektron platformasini yaratishda biringchi navbatta ma'lum bir hududni tanlab olish maqsadga muvofiq. Ushbu jarayonda tizimlilik alohida ahamiyat kasb etadi. Shu asosda hudud va unga yondosh hududlar birvarakayiga tahlil qilinadi. Elektron platforma ichiga kiritilgan ma'lumotlar tahrirlanadi va tahlil qilinadi. Shavalarimizda mavjud so'zlarning tarixi va etimologiyasi o'rganiladi. Ushbu jarayon dialektal matnlar korpusini yaratishimiz uchun asos bo'ladi. Xo'sh dialektal matnlar korpusi o'zi nima va u qanday ahamiyatga ega? Bunda O'zbekistonning turli mintaqalariga tegishli dialektal nutqi ularning grammatik spetsifikatsiyasini saqlangan holdagi yozuvlari kiritiladi, dialektal morfologiya hisobga olingan maxsus qidiruv e'tiborga olinadi. Yahlit bir tizim orqali sheva materiallari to'planadi

Ma'lumki, O'zbekiston hududida o'zbeklar, tojiklar turkiy xalq vakillari – qoraqolpoq, qozoq, qirg'iz turkmanlar bilan yondash yashashganlar. Mazkur holat hududda eski o'zbek adabiy tiliga turli shevalar va qardosh va yondosh xalq tillarining ta'siri katta bo'lishiga olib kelgan.

A.Po'latov ko'p ma'noli so'zlar va omonimlarga nisbatan rim hamda arab raqamlari bilan belgilab chiqishni taklif qildi. Bu yo'l ham o'zini oqlaydi. Ammo bu masalani yechishda boshqa yo'lni ham taklif qilish mumkin.[A.Po'latov, S.Muhammedova, 2009: 92] Ya'ni omonimlarni ular anglatgan ma'nolariga teng keladigan boshqa so'zlarga almashtirish. Albatta, bunda barcha omonim so'zlarga muqobil topilmaydi. Bu o'rinda o'zbek shevalariga murojaat qilish ham mumkin. Agar muammo shu tartibda hal qilinadigan bo'lsa, kompyuter lingvistikasi oldida ikkinchi bir masala ko'ndalang qo'yiladi. Ya'ni mashina bilan aloqa qiladigan iste'molchiga "Mashina tarjimasiga asoslangan o'zbek tilining izohli lug'ati" zarur. Bu ish, o'z navbatida, leksik sath islohidan so'ng umumlashtirishni talab qiladigan hodisadir.

Umuman olganda, leksik omonimlar muammosini bartaraf etishning barcha choralari to'liq ko'rilgan va bu ancha qiyin kechmaydigan jarayon desa ham bo'ladi. Masalaning boshqa bir tomoni bizni qiziqtiradi. Matnlar bilan ishlaganda omonimlar izohli lug'atida qayd etilmagan ba'zi

omonimlik hodisasi tadqiqotchilarni o'ylantirib qo'ydi. So'zlarga morfemalarning qo'shiluvi bilan yuzaga chiqadigan omonimlik bu jihatdan fikrimizga isbot bo'ladi. Masalan, qor + tushum kelishigi = qorni // qorin + egalik qo'shimchasi = qorni; yaralmoq + sifatdosh = yaralar// yara + ko'plik qo'shimchasi = yaralar.

Bu kabi omonimlarni bartaraf etish kompyuter tilshunoslari oldida turgan muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Tabiiy tilning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, matn muammosiga oid bo'lgan dasturlarning lingvistik ta'minoti tuzilgan ishlar puxta o'rganib chiqildi. Kelgusida davom etadigan tadqiqot ishi uchun muayyan yo'nalish belgilab olindi.

Til – ijtimoiy hodisa. Shu sababli amalga oshiriladigan ishlar sirasiga kiruvchi shevalar platformasi tildagi o'zgarishlar oqibatida qayta ishlanishi yoki sayqallanib borishi natijasida mukammal holatga keladi. Chunki kommunikativ birlik hisoblanmish matn ham til bilan bog'liq holda o'zgaruvchandir.

O'zbek tilidagi matnlarni kompyuterda qayta ishlashning samaradorligini yanada oshirish uchun quyidagi murakkabliklarni amalga oshirish zarur:

- sheva matnlarini bir platformada jamlash;
- matnlarni avtomatik tahrir qilish;
- Internetda bajariladigan qidiruv tizimi orqali matnlarni saralashga yordam berishi uchun ularni mavzular doirsida tasniflash, guruhlash;
- matn ustida texnik ishlarni (orfofotografik, stilistik, grammatik) amalga oshirish;
- matnlarni kompyuter yordamida va hududlar kesimida guruhlarga joylab borilishiga erishish;
- elektron platformaning lingvistik modullarini yaratish orqali ularning algoritmini tuzish;
- lingvistik modular va tuzilgan algoritmlar lingvistik ta'minotining asosi sifatida xizmat qilishiga erishish;
- lingvistik ta'minot orqali sheva materiallarini avtomatik tahrir qiluvchi dasturni yaratish;
- dasturni amaliyotda qo'llash va qo'llanish sohasini kengaytirish.

Yuqorida keltirilgan mushohadalar va bugungi kunning talabiga binoan aytish mumkinki, sheva materiallari dasturni yaratish o'z amaliyotini kutayotgan muhim masala hisoblanadi. Bunday dasturlarni ishlab chiqish uchun til birliklarining fonetik, semantik, morfologik xususiyatlari bilan birgalikda sintaktik-valentlik xususiyatlari kiritilgan lingvistik ta'min yaratish kerak bo'ladi.

O'zbek tili agglyutinativ til bo'lgani bois unda bir so'zning juda ko'p so'z shakllari mavjud. Shuningdek, kompyuterda mukammal sintaktik tahrir jarayoni amalga oshishi uchun o'zbek tili lug'atidagi mavjud so'zlar qanday qo'shimchalarni qabul qilishiga ko'ra turkumlarga ajratib chiqilishi, so'ngra dasturga joylab chiqilishi lozim. Maqolada aynan shu jarayon bilan bog'liq mulohazalar o'z ifodasini topadi.

Shuningdek, matn transliteratsiyasi bilan bog'liq masalaga ham to'xtab o'tilgan. Matnni lotin alifosiga o'tkazish bilan bog'liq ishda ta'minotchi zimmasiga yuklanadigan vazifalar, istisno holatlarni qay tarzda dasturda aks ettirish mumkin degan masalalar o'rta qo'yiladi. Shuningdek, mutaxassislar tomonidan yaratilgan o'zbek matnlari uchun xos bo'lgan avtomatik ro'yxat tartiboti bilan bog'liq ish topib o'rganilgan, tahlil qilingan. Yuqorida qayd etilgan masalalardan tashqari tilshunoslik sohasida kompyuterdan to'liq hamda samarali foydalanish, ba'zi ishlarni avtomatlashtirish orqali mehnat unumdorligiga erishish borasida olib boriladigan tadqiqotlar talaygina. Jumladan, mashina tarjimasini, avtomatik til o'rgatish, mukammal ko'rinishdagi elektron lug'atlar, bilimlarni baholashga doir intellektual dasturiy ta'minotlarni o'zbek tilida yaratish masalalari shular jumlasidandir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak o'zbek shevalarining elektron platformasini yaratishda sheva materiallarini kompyuter dasturiga kiritib borish orqali bugungi kunda adabiy tilimizda mavjud lakuna hodisasiga ichki manbaa asosida yechim topishimiz mumkin. Buning uchun avvalo sheva materiallarini o'zida jamlash uchun mo'ljallangan dastur yaratish, hamda ushbu dasturga

har bir hudud uchun tegishli sheva materiallarini kiritib borish orqali kerakli natijaga ega bo‘lishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati va izohlar:

1. Po‘latov A., S.Muhamedova. Kompyuter lingvistikasi. –T.: 2009.
2. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: EXTREMUM PRESS, 2020. –B.94.
3. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зомин сўзлиги. –Т.: 2008. 222 бет va boshqalar.
4. Bloomfield L. Language. –N.Y., 1933. -553 p.
5. Budagov L. Turkiy tillar qiyosiy lug‘ati, 1960.
6. Chomskiy N. Syntactic Structures. –New York, 1957. -119 p.
7. Rasulov N. Mashina tarjimasida omonim so‘zlarni muqobil so‘zlarga almashtirish masalasi (Lingvist V). –T.: Akademnashr, 2011. –B.154 –155.

Ruhiy holatning sintaktik qurilmalarda ifodalanishi (o‘zga gapli konstruksiyalar) Syntactic expression of mood (other constructions)

Ergasheva Dilrabo Allanazarovna*

Annotatsiya. Maqolada til va tafakkurning o‘zaro munosabati, bu aloqadorlikning badiiy asar nutqida ifoda etilishi, unda til birliklarining aktuallashuviga sabab tugdiruvchi omillar, Ruhiy holatning sintaktik qurilmalarda ifodalanishi (o‘zga gapli konstruksiyalar) to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: til, tafakkur, ularning o‘zaro munosabati, badiiy asar tili ijodiy tafakkurning namoyon bo‘lish shakllaridan biri sifatida, psixolingvistik qarashlar.

Annotation. The article discusses the relationship between language and thought, the expression of this connection in the speech of the work of art, the factors that lead to the actualization of language units, the expression of the state of mind in syntactic devices (speech constructions).

Keywords: language, thinking, their relationship, the language of fiction as one of the manifestations of creative thinking, psycholinguistic views.

Til bu insonning butun borlig‘i – moddiy turmushi, madaniy, ma’naviy hayoti, etnik va ruhiy holati, aqlu tafakkuri, estetik olami, o‘tmishi, buguni va istiqbolini gavdalantiradigan musaffo oynadir. Oynaga qarab turib, xalqning mentalitetini, etiketini, etnik urf-odatlarini, uning o‘zigagina xos xususiyatlarini bilib olish mumkin. Shuning uchun tabiat insonga in’om qilgan mo‘jizakor, nodir ne’mat bo‘lgan tilga fikrlash uchun kerak bo‘ladigan shunchaki jun belgilar tizimi, majmui deb qarash, unga faqat hissiz, ruhiyatsiz vosita deb yondashish o‘rinli emas [Usmanova, 2015:99].

O‘zbek tilidagi matnlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, shaxsning ruhiy holati ifodalangan matnlarda muayyan til birliklari aktuallashadi.

Hozirgi kunga kelib tilshunoslikda antropotsentrik omil o‘z o‘rniga ega bo‘ldiki, buning oqibatida lisoniy metodologiya antropotsentrik tamoyil bilan boyidi, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya kabi sohalar til hodisalarini “tilning ichida” emas, balki til egalari bilan munosabatlari asosida tadqiq qilmoqdalar [Xudoyberganova, 2013:54].

Odil Yoqubov romanlarida ruhiy holatning yorqin ifodasi ko‘chirma va muallif gapli qurilmalar orqali ham kuzatiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi: Ko‘chirma gap muallif gapisiz, alohida o‘zi ruhiy holatni ifodalay oladi:

* TerDu o‘qituvchisi, ergashevad@tersu.uz

- *Ajabo! Bu yog'i shunday sir-asrorkim, uni o'zimga aytishdan ham qo'rqamen!* – dedi Malikul sharob. [O. Yoqubov, 1986:143]

Ko'chirma gapli ushbu qurilmaning *Ajabo! Bu yogi shunday sir-asrorkim, uni o'zimga aytishdan ham qo'rqamen!* tarkibiy qismi nutq egasi bo'lgan Malikul sharobning hayratlanish, ajablanish hamda qo'rqish holatini anglatgan.

- *Piri bukriy bilan shu yerda ko'rishganmi, muzxonada-ya?* - deya Malikul sharob sapchib o'rnidan turdi-yu: - *O quzg'un, o nokas!* – deb mushtini ko'tardi. – Salkam yigirma yil tuzimni ichib, tuzlug'imga tupurgan nonko'r! Nega yer yutmaydi sen iblisni? Nega? [O. Yoqubov, 1986:137].

Keltirilgan ko'chirma gapli qurilmaning *Piri bukriy bilan shu yerda ko'rishganmi, muzxonada-ya?* qismi nutq egasining taajjubini anglatgan. Lekin ayni gapdagi **-ya** yuklamasi olib tashlansa, taajjublanish ma'nosi sustlashadi. Qiyoslang: - *Piri bukriy bilan shu yerda ko'rishganmi, muzxonada?*

Muzxonada parsellyativ birligi ham so'zlovchining ta'kidi bilan birga, taajjubini ifoda etishga xizmat qilgan.

- *O quzg'un, o nokas!* – *Salkam yigirma yil tuzimni ichib, tuzlug'imga tupurgan nonko'r!* nega yer yutmadi sen iblisni? Nega? tarkibiy qismi esa nutq egasining *jahl va asabiy* holatini ifodalab kelgan.

- *Mirzam, mirzam, mirzam... Endi ketmang, mirzam. Menga hech narsa darkor emas. Yurtingizga ketaylik... Oh! koshki, koshki sizni tanimasam edi... hijron, ayriliq meni tamom etmish...*[O. Yoqubov, 1986:198]

Mazkur matnda *mirzam* murojaat so'zi gapda takror qo'llanishi, *oh, hijron, ayriliq* so'zlari ishlatilishi orqali, nutq egasi bo'lgan Xurshidabonuning yalinish, yolvorish ruhiy holati yorqin ko'rsatib beradi. Agar gapda murojaat so'zlari, *oh, hijron, ayriliq* kabi ruhiy holat otlari olib tashlansa, nutq egasining holati to'liq ochib berilmasdan qolar edi.

Bilamizki, ruhiy holat muallif gapi orqali ham ifoda etiladi:

Bukrining vajohati shunday qo'rqinchli ediki, g'ala-g'ovur birdan so'nib, ariday g'uvillagan olomon suv quyganday jim bo'lib qoldi.

Piri Bukriy, dahshat muhrlangan moviy ko'zlarini olazarak qilib, bir on angrayib turdi, so'ng, uvvos tortib yig'lashga tutindi-yu, to'satdan, ro'parasida haykalday qotib qolgan Beruniyga ko'zi tushdi.? ...[O. Yoqubov, 1986:156].

Keltirilgan matnda muallif nutqida qo'llangan **vajohat, qo'rqinch, jim bo'lib qolmoq, angraymoq, yig'lamoq, haykalday qotib qolmoq** kabi so'zlarning qo'llanilishi qahramon ruhiy holatini yanada bo'rttirib ko'rsatishga asos bo'lgan.

Har bir ijodkor o'z asarining ta'sirli chiqishi, kitobxonni larzaga solishi uchun badiiy til vositalaridan samarali foydalanadi:

Tohiraning ko'zlarida yana boyagiday qo'rquv aralash unsiz bir iltijo aks etdi.

Haydar beixtiyor singlisiga ajablanib qaradi: dunyoni suv bossa to'pig'iga kelmaydigan, o'yin- kulgidan boshqani bilmaydigan, sho'x, xushchaqchaq Tohira endi qandaydir o'zgarib, cho'kib, qisilib- qimtinib qolganday tuyuldi unga. Doim chaqnab turadigan qop-qora ko'zlari so'nib qolgan.

Bu matnda ham yozuvchi asardagi Tohiraning qo'rquv, iltijo, cho'kib, qisilib- qimtinib qolganday, so'nib qolgan kabi ruhiy holatlarini, Haydarning esa ajablanish holatini yaqqol ko'rsatib bera olgan. ...[O. Yoqubov, 1979:124].

Shaxsning taajjubi, qo'rquvi, ajablanishi, hayratlanishi, shodlanishi bilan bog'liq ruhiy holatini ham ko'chirma gap, ham muallif gapi ifodalab kelishi mumkin. Masalan:

Otaqo'zi kamoli zavqlanganidan:

-*Yashang! Bormisiz, ayajon!* – deb qichqirib yubordi. Mahbuba yugurib borib, oyisining ikki yuzidan cho'lp- cho'lp o'pib oldi. *Yolg'iz Oliy bilinar-bilinmas kulimsirab o'tirar, uning kulgisiam qandaydir nolon, yomon bir tasvishda o'tirgan odamning dardli tabassumiga o'xshardi* [O. Yoqubov, 1979:127].

Muallif nutqida qo'llangan *kamoli zavqlanganidan* birikmasi orqali xursand bo'lish, shodlanish darajasining yanada kuchayganligini kuzatamiz. *Yashang! Bormisiz, ayajon!* ko'chirma gapi orqali qahramonning mamnumlik kayfiyati namoyon bo'ladi. Muallif gapida qo'llangan *kulimsirab o'tirar, qandaydir nolon, yomon bir tasvishda o'tirgan odamning dardli tabassumi* kabi birikmalari ham inson ruhiy holati haqida habar bergan.

Inson yashar ekan, bu dunyoda hamisha muayyan bir ruhiy holatda bo'ladi [Raximov, 2013:69]. Ammo inson tasvirlangan matnda, ayniqsa, inson o'zi haqida gapirgan matnda buni doimiy ravishda ifodalab borish ancha murakkab bir ish [Azimova, 2008:23]. Shuning uchun bo'lsa kerak, muallif nutqi va ob'yektni tasvirlovchi sub'yekt obrazi vujudga kelgan [Yo'ldashev, 2009:13]. Aniqroq qilib aytganda, ob'yektning ruhiy holatini uning boshqalarga qilgan murojaati orqali bilib olish mumkin bo'ladi. Uchinchi shaxsning ruhiy holati undan boshqa bir shaxs ishtirokidagina ochiladi. Muallif nutqi aynan mana shunday holatni ifoda etib ko'rsatib berishga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Masalan:

- *Ovozingni o'chir! – dedi bobo o'g'liga.*

Damingni chiqarma, -deb unga yuzlandi Ivan Ziyodaga. [O.Yoqubov, 2018:21].

Mana shu ikki jumlada agar uchinchi shaxs yuzlanishi kerak bo'lgan kishi (Ivan, Ziyoda) mavjud bo'lmasa, bu uchinchi shaxs ruhiy holati ochilmay qolib ketgan bo'lardi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Psixolingvistika. O'quv qo'llanma. –T.: Universitet, 2015.
2. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. –T.: 2013.
3. Raximov A.U. O'zbek tilshunosligi taraqqiyotining imperik, nazariy va metanazariy bosqichlari // Tilshunoslikning dolzarb masalalari. VI kitob. –T.: 2013 69-bet.
4. Azimova I. O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy pertsepsiyasining psixolingvistik tadqiqi. Filol.fan.nomz...dis.-Toshkent, 2008.
5. Yo'ldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol.fan.dokt...dis. –T.: 2009.
6. Boymirzayeva S. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar. Filol.fan.dokt...dis. –T.: 2010.
7. Yoqubov O. Ulug'bek xazinasi. –T.: G'afur g'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1974.
8. Yoqubov O. Ko'hna dunyo. –T.: G'afur g'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1986.
9. Yoqubov O. Diyonat. –T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1979.
10. Yoqubov O. Osiy banda. –T.: O'zbekiston. 2017.

“Alpomish” dostoni matnidagi dialektal frazeologizmlar haqida About dialectal-phraseologism in the dictionary of epic “Alpomsky”

Xaitov Xusniddin Xasanovich*

Annotation: The article contains comments on dialect-phraseological units in the vocabulary of the epic “Alpomish”. Just as the phraseology of Shevas has not been studied, the phraseology of the Alpomian epic, a kind of dialectic, has not been thoroughly studied. For this, dialect-phraseological units encountered in the text of the epic were identified and an attempt was made to scientifically analyze each of them. An analytical approach to them is given on the basis of scientific and theoretical sources on dialectology. In fact, this epic is one of the most memorable due to the correct use of phraseological units.

Key words: epic vocabulary, phrase, phraseological dialect word, encyclopedia, brochure,

* Halima Xudoyberdiyeva nomidagi ijod maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

phraseological dictionary, explanatory dictionary, N. Nazarov, B. Toychiboev, Sh. Rakhmatullaev, Kipchak dialect.

O‘zbek xalq shevalarni chuqur o‘rganish va ilmiy tahlil qilish, ularga xolisona, keng qamrovli munosabat bildirish sohaning taraqqiyotida muhimligini unutmazlik zarur. Biroq shu kungacha amalga oshirilgan aksariyat tadqiqot, xususan, dialektal leksikografik ishlarga biryozlama yondashilganligi kuzatiladi: “Lug‘atga hozirgi zamon o‘zbek tili shevalarida uchraydigan so‘zlarning eng muhimlarigina kiritildi”. [Ishayev, 1971: 4] Holbuki, shevaga oid so‘zlarga muhim so‘z yoki muhim bo‘lmagan deb qarash mutlaqo to‘g‘ri emas. Shuning uchun ham sheva so‘zlarining majmuidagi dialektal frazeologizmlarni o‘rganish haligacha to‘liq amalga oshirilmagan. “Muhim” deb olingan ba’zi dialektal frazeologizmlarni aytmaganda, deyarli “muhim bo‘lmagan”lari qoldirilib ketilgan.

Shu manoda xalqimizning o‘tmishi, milliy ruhiyati haqida tasavvur beradigan dialektologiya sohasining ajralmas qismi bo‘lgan folklor asarlari tarkibidagi dialektal frazeologizmlarni, ya’ni aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, “Alpomish” dostonini dialektal matn sifatida o‘rganishda uning tarkibida mavjud bo‘lgan iboralarining o‘rni ahamiyatlidir.

“Muayyan etnik birlikning tafakkur va ruhiyat darajasini namoyon etish vaqtida va joyida topib aytilgani, teran tag ma’noga ega bo‘lgani va ko‘p qo‘llangani uchun qat’iy shaklga tushib qolgan iboralar muhim o‘rin tutadi. Iboralar mustaqil turkumlarga tegishli ikki va undan ortiq leksemalardan tarkib topgan lug‘aviy birlik bo‘lib, asosan nominativ ma’no bildiradi. Ya’ni, narsa harakat, holat kabilarni nomlash, atash xususiyatiga ega. Shuning uchun ham ular leksema bilan bir qatarga qo‘yilib, undan kattaroq nomlovchi birlik hisoblanadi”. [To‘ychiboyev, Qashqirli, 2001: 108] “**Frazeologiya** [r-grek] tilshunoslikning biror tilga xos barqaror so‘z birikmalari va iboralarini o‘rganadigan bo‘limi.

Biror tildagi barcha barqaror so‘z birikmalari va iborolari majmui. O‘zbek tilining frazeologiyasi “Navoiy” romanining frazeologiyasi”. [Ma’rufov, 1981: 307] Shu o‘rinda o‘zbek dialektologiyasi sohasida ham frazeologiyaga oid tadqiqotlar borligini ta’kidlash joiz. Xususan, N.Nazarovning “Laqaylar: ba’zi so‘zlar va iboralarining dialektologik mazmuni” [Nazarov, 2005: –B.202.], B.To‘ychiboyev, Q.Qashqirliining “Zominning til qomusi” [To‘ychiboyev, Qashqirli, 2001: –B.394.] hamda B.To‘ychiboyevning “Alpomish” va xalq tili” [To‘ychiboyev, 2001: –B.160.] risolasida iboralar o‘rganilganligini, qisman ularga munosabat bildirilganligini ko‘rish mumkin. Bulardan N.Nazarovning tadqiqotida iboralar sheva nuqtayi nazardan yondashilgan bo‘lsa, B.To‘ychiboyevning tadqiqotlarida esa xalq tilidagi iboralar nuqtayi nazardan munosabat bildirilgan.

Dialektizmlarning bir turi bo‘lgan iboralar ham aslida muayyan hududiylik xususiyatiga ega. Bu haqida muayyan qarashlarni f.f.d, prof T.Enazarovning “Dialektologiya metodologiyasi” monografiyasida qayd etilgan. [Enazarov, 2020: –B.152.] Shuning uchun dialektizmlarning bu turiga nisbatan frazeologik dialektal so‘zlar tushunchasi qo‘llash har jihatdan o‘rinli sanaladi.

Frazeologik dialektal so‘zlar – o‘zbek sheva, dialektlarida mavjud bo‘lgan, adabiy tilda uchramaydigan yoki uchrasa ham ma’nosi bilan farqlanishi mumkin bo‘lgan bir butun, yaxlit holda biror ma’noni, odatda, qo‘shimcha ko‘chma ma’noni anglatadi. “Alpomish” dostoni matnidagi bunday frazeologik dialektal so‘zlar borki, ularning har biri o‘zga xos dialektal leksik ma’nolarga egadir:

Biylarning ko‘nglini xushlamadi, otini ushlamadi, ostiga libos tashlamadi; osh tortdi, suzgan tovoqni choshlamadi; osh tortganda, oshning ketini-ko‘tini tortdi [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 12] Doston matnida qo‘llanilgan **ko‘nglini xushlamadi** frazeologik dialektal so‘z – ko‘ngilga yoqadigan ish qilmadi ma’nosini yoki **osh tortdi** frazeologik dialektal so‘zi taom bermoq ma’nosini ifodalagan. Dostonning ushbu dialketizmlar qahramonlarning holatini aniq tasavvur qilish imkoniyatini beradi.

Hamma mamlakatga ovoza bo‘lib, elining, yurtining katta-kichiklari qulluq bo‘lsinga kelib, do‘stlar shodmon bo‘lib, dushmanlar g‘amgin bo‘lib, g‘amgin bo‘lsa ham, ilojini topolmay,

hech kimga **yuragini yorolmay**, bular ham qulluq bo'lsinga kela berdi. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 14] Ushbu parchadan frazeologik dialektizmlar sifatida **ovoza bo'lmoq, yuragini yorolmay** birliklarini olish mumkin. Dostonga xos xususiyatlar biri shudnaki, parchalarda ikki va undan ortiq frazeologik dialektal so'zlar uchrashi kuzatiladi. **Ovoza bo'lmoq** – nomi chiqmoq, nomi tarqalmoq; **yuragini yorolmay** – dardini aytolmay dialektal leksik ma'nolarini bildiradi.

“Bu bola zo'r bo'пти, **nazar topibdi**, bularga hech kim barobar bo'lolmaydi, yetti yashar bola ishni qilami?” – deb xafa bo'lib yotdi. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 15] Mazkur gapda esa **nazar topibdi** – e'tiborga tushibdi dialektal iborasi qo'llanilgan. Xalq og'zaki ijodidagi aksariyat dostonlarda mifologik tasavvurlaridan qolgan qarashga ko'ra qahramon tanlanadi, ya'ni nazarga tushadi. **Nazar topmoq** aynan dialektal frazeologizmning namunalardan biridir.

Xazon bo'lib bog'da gullar so'libdi,

Shum falak **boshima savdo solibdi**, [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 17]

Ikkinchi qatorda qo'llanilgan **boshima savdo solibdi** birligi – ibora, ya'ni boshga tashvish tushdi ma'nosini bildiradi. Doston qahramon holatini ifodalagan birlik dialektal frazeologizmdir.

Bir yog'i Qalmoqqa yetdi, keti hali ham Ko'kqamish ko'lidan chiqib, **oda bo'lgan emas**. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 29] Ushbu gapda qatnashgan **oda bo'lgan emas** jumlasida **tugamagan** dialektal ma'noda kelgan. Oda tushunchasi imlo lug'atida ado ko'rinishida berilib, izohli lug'atda tugamoq ma'nosini ifodalashi keltirilgan. Bu iborada fonetik hodisa yuz berganligini ham e'tiborga olish lozim. Doston matnida shu holat berilishi dialektallik xususiyatini, ya'ni frazeologik dialektal so'z saqlanishiga sabab bo'lgan.

Ustixon **emranib**, bag'rim ezildi,

Xafa qildim, qaytay, senday ko'zimdi,

Otam dema, mening ko'nglim buzildi. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 339]

Bu parchadagi **emranib** birligi dialektal ma'no kasb etgan. Dostondan keyin berilgan lug'atda emranib birligining ma'nosi berilmagan. Ammo “Alpomish dostonining izohli lug'ati”da quyidagicha izoh berilgan: “Emranmoq – og'ir olmoq, o'zini olib qochmoq”. [Mirzayev, Eshonqul, Fidokor, 2007: 121] Ko'rinib turibdiki, Ustixon obrazining holati frazeologik dialektizm vositasida tavsif berilgan.

Bu so'zni eshitib: –Yenga, siz **miyon xatanomoy bo'p qolibsiz**. Alpomish kelsa, Alpomish bo'p kelar kelar edi-da – nainki Qultoy bo'p kelsa, – dedi. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 344]

Gapdagi **miyon xatanomoy bo'p qolibsiz – esi og'ib qolmoq** ma'nosini ifodalaydi. Bu haqida “Alpomish” dostonining izohli lug'ati”da xuddi shunday keltirilgan. [Mirzayev, Eshonqul, Fidokor, 2007: 60] Ushbu frazeologik dialektal so'z hozirgi kunda qipchoq shevalarida keng qo'llaniladi.

Qozonda qaynagan shirboz go'sh emas,

To'rda o'tirgan qizning **boshi bo'sh emas**. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 42]

Ikkinchi satrda kelayotgan **boshi bo'sh emas** birligi unashtirilgan ma'nosida. Doston matnida uchragan ushbu dialektal frazeologizm Sh.Rahmatullayevning “O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati”da yo'q. Ammo ko'rinib turibdiki, dostonda o'rinli qo'llanib, qahramon holatini aniq va ravshan ifodalagan.

Tiyib ololmading Tovka qizingni,

O'ldirayozdi-ku mening o'zimni,

Jalab bildim sening Tovka qizingni. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 273]

Dastlabki satrdagi **tiyib ololmading** birikmasi ham dialektal frazeologizm. Qaytarmoq ma'nosida qo'llanilgan. Doston qahramonlaridan biri Tovkaning qizini noto'g'ri yo'ldan qaytarmaganligini ifodalash uchun ushbu dialektal frazeologizmdan foydalanilgan.

Dardli qul **dardimni kimga yorayin**,

Qimiz so'rab men ham qayda bprayin,

Yo'q qimizni qaydan topib berayin?! [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 50]

Dardini yormoq – xasratlashmoq, dardini aytmoq ma'nolarida qo'llanilgan.

Nech so'zni menga **lopi urasan**,

Ketgin, qalmoq, bekor halak bo‘lasan. [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 50]

Lopi urmoq – yolg‘on gapirmoq ma‘nosida qo‘llanilgan.

Bu kabi dialektal frazeologizmlar nafaqat dostonning til xususiyatiga joziba baxsh etgan, balki qahramonlarning xarakter xususiyati, ularning sheva elementlari orqali tabiiy nutqi shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan. “G‘arib bo‘lib ko‘zdan yoshim tiyildi”, “Diyda giryon bo‘lib yurak bag‘rim ezildi” [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 14], “Bu o‘lkadan boshim olib ketayin” [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 15], “hozir muztar bo‘ldik qalmoq qo‘liga” [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 59], “Dardmanman, dardimni kinga yoraman, Ayriliq savdog‘a bag‘ri poraman”, “Boshikasta sho‘rman qayda boraman”, “Til bilamagnn elga ketib boraman”, “O‘yilmayin kuydi bu kulbaxonam”, “Men qolganman qattiq kunda qon yig‘lab” [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 109] kabilarni dialektal frazeologizmlar doston matnini yanada boyishiga xizmat qilgan.

“Umuman, “Alpomish” dostonida qo‘llangan iboralar umumxalq tilidan olingan bo‘lib, umumxalq tilining xususiyatini to‘liq aks ettiradi. Boshqacha qilib aytganda, dostondagi iboralar umumxalq tilining boyligini, jozibasini ko‘z-ko‘z qiladi. Ayni paytda Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining san‘atkorligini, tilning shirasi-yu boyligidan bu iboralar guvohlik beradi”. [To‘ychiboyev, 2001: 106] Doston matnining turli qismlarida uchragan iboralarni dialektal frazeologizmlar deb atash o‘rinli. Olim B.To‘ychiboyev doston matnidagi iboralarga umumxalq tili nuqtayi nazardan munosabat bildirganligini ko‘rish mumkin: “Masalan, xalq tilida “beli bukrayib”, “qulog‘i tikrayib qolgan” degan ibora keng qo‘llanilib, qarib qolgan, keksa, zo‘rg‘a yuruvchi, yurganda qiynaladigan chol-kampirlarga ishlatiladi. Buning ustiga, bu iborda ham tavsif, ham holat ma‘no munosabati ifodalangan: “endi ixtiyorim o‘zimda bo‘ldi”, – deb kampir qaytib, manziliga kelib, o‘ziga tobe qarindosh to‘qqiz kampirni birga olib, o‘zi bilan o‘nta bo‘lib, yo‘lga chiqib, yo‘l yurib, *beli bukrayib, qulog‘i tikrayib* borayotib edi” [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 33] Bular o‘z o‘rnida dostonning muhim jihatlari hisoblanadi. Bizningcha, dialektal frazeologizmlar umumxalq tili tarkibida bo‘lib, dialektal ma‘no va mazmunga ega. Doston matnida uchratgan dialektal frazeologizmlar asar qahramoni nutqi yoki baxshining nutqini dialektal ma‘noda ekanligini ifodalab bergan. Doston matni tahririda dialektal ma‘no saqlab qolinishi ham ana shu jihatdan muhim, albatta.

Matnda uchragan har bir dialektal birlikning izohi muhim. Asardagi dialektal birliklarning biror turidan voz kechib bo‘lmaydi. Har birining o‘z o‘rni bor. Xalq shevalarining tabiiy holati saqlanishini ham aynan har bir dialektal so‘z ta‘minlaydi.

Bilgin, Ko‘kamanning ko‘ngli qabardi. [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 52]

Ko‘ngli qabardi – frazeologik dialektizm bo‘lib, dostonga xos leksik birlik deyish mumkin. Qabardi – qavardi. Bu so‘z qo‘lga nisbatan qo‘llaniladi. Ya‘ni qo‘l bilan ish qilish natijasida qavarish yuz beradi. Ana shu holat ko‘ngilda yuz berayotganligini ifodalash uchun frazeologik dialektizmga baxshi tomonidan beixtiyor murojaat etilgan.

Undan keyin yuzing tuman bo‘lmaymi,

Tortib olmoq ul qo‘lidan kelmaymi?! [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 44]

Birinchi qatorda kelayotgan **yuzing tuman bo‘lmaymi** frazeologik dialektizmi ko‘paymaydimi ma‘nosida qo‘llanilgan. Bu birlik tarkibidagi tuman mingni bildirib, yuzing ming bo‘lmaydimi, ya‘ni ko‘paymaydimi degan ma‘no xususiyatini ifodlaydi.

Gul ketar bo‘lsa guliston emranar,

Shahar vayron bo‘lsa sulton tebranar. [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 304]

Guliston emranar dialektal frazeologizm sifatida guliston yolvoradi, yalinadi ma‘nosida qo‘llanilgan. Agar gul ketadigan bo‘lsa hatto bo‘ston ham yolvoradi, degan mazmunni ifodalagan. Chunki “emranish – yolvorish”dir. [To‘ychiboyev, Qashqirli, 2001: 80] Shuningdek, **sulton tebranarga** ham dialektal frazeologizm deb yondashish ma‘qul. Shahar vayron bo‘ladigan bo‘lsa, sulton ham harakatga tushadi, chunki tinchligini yo‘qotdi ma‘nosida kelib, tasvirni yanayam aniqroq ifodalagan.

Arna kelsa irg‘itdi,

O‘r kelsa o‘mganlatdi,

Shuytib Hakim yo'l tortdi. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 83]

Bu misralarda **yo'l tortmoq** dialektal frazeologizm bo'lib, yo'l yurishga ishora. Qolaversa, bir necha birliklar (**arna** – toshqin suv yuvib ketgan chuqurlik, soylik; **o'r** – o'jar, qaysar, **o'mganlatmoq** – oyog'ini bukib, tizzalatib yurgizmoq) shu misra tarkibida kelishi matnning dialektal ahamiyatini yanada oshirgan.

“Bu Qalmoqshohning xabar olib yurgan jonsizlarida, Alpomishning juda ko'ngli cho'kib ketgan ekan, demasin”, – deb Qorajonga qarab, bir so'z aytib turgan ekan: [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 240]

Gap tarkibdagi **ko'ngli cho'kmoq** – kayfiyati yo'q bo'lmoq ma'nosida kelgan dialektal frazeologizm bo'lib, bunda doston qahramoni Alpomish holatiga ishora qilingan.

Juptak tashlab irg'ib ketib boradi,

Necha otdan Chibor o'tib boradi, [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 140]

Juptak tashlamoq – qochmoq ma'nosidagi dialektal frazeologizm. Ba'zi hollarda juptakni rostlamoq tarzidasini uchratish ham mumkin. Misrada kelayatgani dialektal holatdakisini to'g'ri deyish mumkin.

Yo bo'lmasa birovning isini oldimi?

Har tarafga bo'z yubortib qaradi, [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 321]

Isini olmoq – sezmoq, payqamoq ma'nolarini ifodalovchi dialektal frazeologizm. Yuqoridagi satrda ham shu ma'nolarni ifodalab kelgan.

Men ketarman endi yurtimni izlab,

Bu jarohat mening bag'rimni tuzlab,

Goh yerlarda ketsam bo'taday bo'zlab. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 300]

Bag'rimni tuzlamoq – dilni yaralamoq ma'nosida kelgan dialektal frazeologizmdir. Shu qadar o'rinli qo'llanilganki, natijada tinglayotgan yoki dostonni o'qiyotgan kishiga ta'sir qiladi. Qolaversa, keyingi misrasida kelayotgan **bo'taday bo'zlam** – xafa bo'lmoq mazmuniga ega. Bo'tam, bo'ta – bolam. Jigarim ma'nosida qo'llanilgan dialektal so'z.

Bit kalmani jary aytgin, Qorajon,

Hiyla qilsang, qabohat kun solarman. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 103]

Qabohat kunini solmoq – yomonlik qilmoq ma'nosini ifodalaydi. Misrada agar hiyla qiladigan bo'lsang, men ham senga yomonlik qilaman, degan mazmun kasb etgan.

Ko'zdan yoshin munchoq-munchoq tizdirsa,

Qo'shqanotning quyruq'ini to'zdirsa,

Boboxondan poyga qilib o'zdirsa,

Ot ildam boybachaga tegaman. [Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 115]

Bu **ko'zdan yoshin munchoq-munchoq tizdirsa** frazeologik birlik yig'latmoq ma'nosida qo'llanilganki, xalqona tasvir deyish mumkin.

“O'zbek xalq dostonlarining deyarli hammasi ana shu qipchoq dialekti vakillari tomonidan aytilgan bo'lib, u dostonlarning tilini va frazeologizmlarini o'rganish bir tomondan milliy adabiy tilimiz tarixini, uning shakllanishi va taraqqiyotini o'rganishda, ikkinchi tomondan qipchoq shevalarining xalq dostonlari tiliga va milliy tilimizga munosabatini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilining qipchoq shevalari sohasida olib borilgan kuzatishlar milliy til bilan bir qatorda uning sostavidagi ayrim dialektlarning o'ziga xos dialektizmlari bo'lishini ko'rsatadi”. [Doniyorov, 1979: 102] Bulardan ayon bo'lib turibdiki, ushbu doston matnida uchragan frazeologizmlar dialektal ma'nosi va uslubiy xususiyatlari bilan betakoro holatlarni shakllantiradiki, dostonning ming yillab e'tirof etilishiga ham ma'lum darajada o'z hissasini qo'shganligi tabiiy.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ishayev A. O'zbek xalq shevalari lug'ati. – T.: Fan, 1971. 409 b.
2. To'ychiboyev B, Qashqirli Q, Zominning til qomusi. – T.: Akademya nashr, 2001. -394 b.

3. Ma’rufov Z. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Moskva: 1981. II jild. -715 b.
4. Nazarov N. Laqaylar: ba’zi so‘zlar va iboralarning dialektologik mazmuni. – T.: 2005. - 202 b.
5. To‘ychiboyev B . “Alpomish” va xalq tili. –T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 2001. -160 b.
6. Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi. –T.: Innovatsiya-Ziyo, 2020. 152 b.
7. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. “Alpomish” dostoni. – T.: Sharq, 2010. -400 b.
8. Mirzayev T. Eshonqul J. Fidokor S. “Alpomish” dostonining izohli lug‘ati. –T., 2007. - 164 b.
9. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. –T.: Fan, 1979. -160 b.
10. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. –.: O‘qituvchi, 1978. - 410.

G‘ijduvon tuman shevasida o‘simlik va hayvon nomlarining qo‘llanilishi
Use of plant and animal names in Gijduvan district dialect

Avazova Nilufar Oqiljon qizi*

Annotation: This article analyzes some of the plant and animal names used in Gijduvan district dialect. It is precisely these words that have been thought of to what extent they are used in the speech and literary language of other dialects.

Keywords: dialect lexicon, lexical layer, assimilated word, pure lexical dialectal word, phonetic dialectism.

Bir shevaning leksik birliklari anchagina miqdorni tashkil qiladi. Ammo bizda bir sheva leksikasini o‘rganish masalasi unchalik ommalashmagan, rus dialektologiyasida bu masalaga e’tibor qaratilgan [Ястремская, 2011:106-109]. Lekin mana shu loyihani, “Bir sheva lug‘ati”ni amalga oshira olsak, o‘zbek shevalarining dialektal boyligini to‘play olgan bo‘lardik. Quyida biz “Bir sheva lug‘ati” loyihasini amaliy bajarish uchun G‘ijduvon shevasining leksik materiallarini to‘plab o‘rganishni boshlaganmiz. Agar bu loyihani bajarilishini umumo‘zbek shevalari massivi doirasida amalga oshirsak, o‘zbek shevalarining dialektal lug‘atlari uchun juda ko‘p dialektal leksik materiallarni tayyorlab, oltin bitig sifatida tarixga muhrlashga hissa qo‘shgan bo‘lardik.

Bu dunyoda har bir narsaning - xoh u o‘simlik, xoh u jism, xoh hayvon bo‘lsin, o‘z nomi bo‘ladi. O‘zbek tilida ham hayvonlar va o‘simliklar uchun maxsus qo‘yilgan nomlar mavjud. Bular fan tili bilan aytganda, zoonim va fitonimlar. O‘zbek tili leksikasi, ya’ni lug‘at boyligi doim taraqqiyotda bo‘lib, u ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy o‘zgarishlar natijasida rivojlanadi va taraqqiy etadi. Ana shu o‘zgarish va taraqqiyot natijasi o‘laroq tilimizning o‘z qatlamidagi leksik birliklar majmui yangi birliklar bilan boyib boradi. Tilimizning lug‘at tarkibi faqat o‘z so‘zlardan iborat bo‘lmaydi. Unga boshqa tillardagi so‘z va iboralar o‘zlashgan.

Chor Rossiyasining bosqinchilik siyosati, rus tilining millatlararo til mavqeyiga ega bo‘lishi sababli o‘zbek tiliga rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar nisbatan ko‘proq. Rus tili va rus tili orqali g‘arb tillaridan o‘zlashgan o‘simlik nomlari biz o‘rganayotgan G‘ijduvon shevasida ancha keng tarqalgan. Jumladan, rus tilidagi xren so‘zi o‘zbek tilida yerqalampir, šävel - otquloq, imbir - zanjabil, oblepixä - chakanda, pion -sallagul, smorodinä - qorag‘at kabi nomlar bilan uchraydi. O‘rganilayotgan hudud shevasida yana shunday o‘simlik nomlarini uchratdikki, ularning ba’zilarini boshqa bir sheva vakillari ham qo‘llaydi. Ba’zilarini esa faqat shu sheva vakillarigina so‘zlashuvda ishlatadi. Biz bunday so‘zlarni sof leksik dialektal so‘zlar guruhiga kiritsak bo‘ladi. Jumladan, äläpigäv so‘zi adabiy tilimizdagi makkajo‘xori so‘ziga to‘g‘ri keladi. So‘zning bu ko‘rinishini biz ko‘proq yoshi katta qariyalar tilida uchratdik. Nisbatan yosh avlod esa makkajo‘xori so‘zini *žigori* tarzida qo‘llaydi . Makkajo‘xorining ko‘proq qariyalar nutqida

* ToshDO‘TAU magistranti, nilufaravazova1998@gmail.com

äläpigäv deb atalishi faqat shu sheva vakillarigagina xosligini aniqladik. Äläpigävni örib, qüritişgä täşadik// alapigavni o'rib, quritishga tashadik. (Axborotchi: *Mirzayeva Gulnora. G'jduvon tuman Sariosiyo qishlog'ida 1956-yilda tug'ilgan. Nafaqaxo 'r*).

Kädi - adabiy tilda qovoq . Kädini zöri tirämogä pişgani bölädi// kadini zo'ri tiramoga pishgani bo'ladi. Shevamizda qovoqning ba'zi turlari ham shunga o'xshash tarzda aytiladi: oşkädi, noskädi. Qashqadaryoning ba'zi hududlarida ham qovoq shunday nomlanadi. Shevalardagi bunday o'xshashlikni o'zaro hudud yaqinligi ta'siri deyishimiz mumkin.

Zomča yoki zomičä-rangi, katta-kichikligi turlicha bo'lgan handalaklarning umumiy nomi [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006: 158]. Zomičäni širinini hididän bilämiz // zomichani shirinini hididan bilamiz. (Axborotchi: Zokirova Ruxsora G'jduvon tuman Sariosiyo qishlog'i. 1964-yil tug'ilgan. Uzumchi). Handalakning bunday nomlanishi faqat buxoro va qisman xorazm hududidagi sheva vakillarigagina xosligini ham aniqladik.

Bojimžon - baqlajon. Bojimžonni qävürsä, pämadür bilän jaxši ketädi// boyimjonni qavursa, pamadur bilan yaxshi ketadi. (Ashurova Nasiba -Buxoro viloyati G'jduvon tumani Sarmijon qishlog'i. 1969-yil tug'ilgan. Maktab o'qituvchisi). Bu poliz o'simligi ham o'zbek tilining izohli lug'atida uchramaydi. Va faqat shu sheva vakillari nutqida ishlatiladi. Bunday misollarni yana ko'plab keltirishimiz mumkin: löblo- loviya, birinž- guruch, qäroli -olxo'ri, hülväj, nozböj- rayhon, bälğär- bulg'or qalampir

Shevamizdagi o'simlik nomlarining ba'zi birlari qisman bo'lsa-da, fonetik o'zgarishga uchrab, dialektizmlarning bir ko'rinishi bo'lgan, fonetik dialektizmlarni hosil qilgan. Bular quyidagilar: pämadür - pomidor, sijodonä - sedana, dävča- dovuchcha, tütätäppon -tuyatovon, nämoşomgöl – namozshomgul (shom payti ochiladigan gul), äläböži- olabo'ji (qovun turi), šibiryon- shivirg'oni, hüseni - husayni , qaräžänžol – qorajanjal (uzum navlari)... (Axborotchi: Zokirova Ruxsora G'jduvon tuman Sariosiyo qishlog'i. 1964-yil tug'ilgan. Uzumchi)

G'jduvon shevasida zoonimlar, ya'ni hayvon va qush nomlarini anchagina uchradik. Xususan, kärgäz (kaltakesak), mörchä (chumoli), tortänäk (o'rgimchak) kabilar faol ishlatilishini aniqlandik, chunki hududimiz cho'lli zona bo'lgani uchun hasharotlarning ko'p uchrashi odatdagi hol bo'lsa, odamlar tomonidan o'zlarini himoya qilishlari uchun kuchuklarning ko'p bo'lishi esa tabiiy holdir. Shu bilan birgalikda mäläx so'zining chigirtka, yürmagaz so'zi esa arining bir turi ma'nosini anglatishi faqat shu shevagagina xos dialektal holatdir. Biz hayvon nomlarini o'rganilayotgan shevada alohida ko'rinishda uchradik va ularni quyidagicha aks ettirdik.

Gävražümon - beshiktervatar . Beshik kabi tebranib turadigan, oyoqlari uzun, yashil rangli, to'g'ri qanotli kemiruvchi hasharot [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006: 246]. Üjgä gävražümon kiribdi, čiqoriş keräk // uyga gavrajumon kiribdi, chiqorish kerak (Axborotchi: *Mirzayeva Gulnora Buxoro viloyat G'jduvon tuman Sariosiyo qishlog'ida 1956-yilda tug'ilgan . Nafaqaxo 'r*).

Mäläx - chigirtka. Ko'chma ma'noda kishiga nisbatan ochmalax sifati beriladi. Buning ma'nosi yebto'ymas, ochofat odam. Očmäläxgä öxşäb hämmä närsäni jevermä!// ochmalaxga o'xshab hamma narsani yeverma!

Žüvonä - 2-3 yoshdagi ho'kiz, novvos. Tüjgä 2ta žüvonä süjsäm jetar?// tuyga 2ta juvona suysam yetar?

Inäk - sigir, gösälä-sigir bolasi, buzoq. Bähorga inäk, gösälälägäjäm öt köpäjädi// bahorga inak, go'salalayam o't ko'payadi.

Gežži - echki. Gežžilä bilän bärräläni rämä qilib čölgä olib ketällä // gejjila bilan barralani rama qilib cho'lga olib ketalla (Axborotchi: Jabborova Zuxro. G'jduvon tuman Ko'shk qishlog'i. 1972-yil tug'ilgan. Maktab o'qituvchisi).

Kürrä - xo'tik, eshak bolasi. Kürräsini minib jobon ketojdi // kurrasini minib yobon ketoydi. O'zbek tilining izohli lug'atida yer kurrasi, yer shari ma'nolari ham berilgan. Bundan bilishimiz mumkinki, bu so'zimiz omonim xarakterga ega.

Xorpiš - tipratikan. Xorpišni ũji sinžni tājigā ekān, őšerā kirdi // xorpishni uyi sinjni tayiga ekan, o'shera kirdi (*Axborotchi: Nasimova Shalola. G'ijduvon tuman Ko'shk qishlog'i. 1967-yil tug'ilgan. Hamshira*).

O'zbek tilining izohli lug'atida bunday so'zni uchratmadik. Hatto boshqa sheva vakillari tilida tipratikanning kirpi shakli ishlatilishi bor. Ammo xorpish tarzida qo'llash faqat shu sheva vakillariga xosdir. Bu so'zni ham sof leksik dialektal so'zlar lug'atiga kiritishimiz zarur.

Pišāk - mushuk. Sāni pišāgiŀni pish dijkon kiši joq//Sani pishagingni pish diykon kishi yoq. Aslida fors tilidan o'zlashgan mushuk so'zi bizning shevada va qipchoq shevasidagina pishak tarzida aytiladi.

Ālāqšāqqā - zag'izg'on, olahakka. Alāqšaqqa šaqqillasa jamon // alaqshaqqa shaqqillasa yamon (*Axborotchi: Jo'rayev O'rin. G'ijduvon tuman Bobog'ozī qishlog'i. 1948-yil. Nafaqaxo'r*). Bu so'z shevamizda kuchli fonetik o'zgarishga uchragan. Shuning uchun biz bu so'zni fonetik dialektizmlar guruhiga kiritishimiz mumkin.

Bōjoyli - boyqush, ukki. Tunda daraxtlarga qo'nib sayraydigan qush [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006:1-tom, 304]. Bōjoylini sājrāši bir xūnūk ešitiladi qūloqqā // bo'yog'lini sayrashi bir qunuk eshitiladi quloqqa. Qisman fonetik o'zgarishga uchrab, fonetik dialektizmni hosil qilgan. Qush nomlari zoonimlarning alohida bir ko'rinishi hisoblanadi. Ular turli fonetik o'zgarishlar bilan aytilsa-da, shevamizda dialektizmlar sifatida ancha kam miqdorni tashkil etadi.

Mōrčā - chumoli, qumursqa. Dāstūxon ũstini mōrčā tālābti // dastuxon ustini mo'rcha talabdi (*Axborotchi: Jo'rayev O'rin. G'ijduvon tuman Bobog'ozī qishlog'i. 1948-yil. Nafaqaxo'r*). Bu so'z ham omonim xarakterdagi so'z hisoblanadi. 1. Yer osti yo'li, lahim. 2. Chumolicha [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006:2-tom, 670]. Ushbu so'z ham fors tilidan o'zlashgan.

Ešāgori - qizil ari. Māni ešāgori čoqqān pajt hāmmā žojim šišib ketodi // mani eshagori choqqan payt hamma joyim shishib ketodi. (*Axborotchi: Mirzayeva Gulnora Buxoro viloyat G'ijduvon tuman Sariosiyo qishlog'ida 1956-yilda tug'ilgan. Nafaqaxo'r*). Rangi olovrang, boshqa ari turlariga nisbatan ancha yirik ari turi. Yirik bo'lganligi uchun sheva vakillari tomonidan shunaqa nomlangan. Arining bu turini mana shunday o'zgacha nomlanishini faqat G'ijduvon shevasi leksikasida ko'rishimiz mumkin. Bu so'zimizda qisman fonetik o'zgarish bor. Lekin yaxlit so'z sifatida qaraydigan bo'lsak, bu so'zni sof leksik dialektik so'zlar lug'atiga kiritsak bo'ladi.

Yuqoridagi keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, o'rganayotgan G'ijduvon shevasida fors tilining ta'siri ma'lum darajada sezilib turadi, ammo sheva vakillari o'z shevalarida fors-tojikcha so'zlarni juda kam qo'llashadi. Bu, albatta, tarixiy davr bilan bog'liq masala.

Albatta, sheva bo'yicha dialektal lug'at tuzish uchun leksik materiallar to'plasak, bu dialektal lug'at tuzish tamoyillarini o'ylashga, oldin tuzilgan tamoyillarni qayta ishlab, amalda qo'llashga imkon beradi. Har bir sheva leksikasini o'rganish orqali uning lug'aviy boyligini aniqlash mumkin bo'lgani singari G'ijduvon shevasining leksik boyligini ham shu tarzda aniqlanishi tabiiy. Dialektal so'zlarni leksik-semantik jihatdan ma'noviy guruhlariga bo'lish shuni ko'rsatdiki, G'ijduvon shevasida dialektal so'zlarning bir qancha ma'noviy guruhlariga oid dialektal so'zlar faol qo'llanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliyev A.Y., Nazarov K.N. O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma. –T.: 1976.
2. Ястремская Т.А. Словар одного говора // Славянская диалектная лексика. Санкт-Петербург, Наука, 2011. с.106-109.
3. Jo'rayev B. O'zbek adabiy tili va o'zbek dialektlari. –T.: 1963.
4. Enazarov T. O'zbek dialektologiyasi. Ma'ruza matni. –T.: 2000.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik. 1-tom. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik.2-tom. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik.4-tom. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
8. Abdullayev F.A.Dialektal lug'at tuzish printsiplari haqida // -T., 1966. 2-son.

Ilmiy matnga pragmatik yondashuv A pragmatic approach to the scientific text

Gulmatova Mahliyo Rasuljon qizi*

Annotation: *This article takes a pragmatic approach to the scientific text and provides detailed information on the direction of pragmatics. Scientific texts are analyzed.*

Keywords: *Pragmatics, scientific text, private attitude, private neutral attitude, private emotional attitude*

Bugungi rivojlanib borayotgan asrda ilm-fan jadal taraqqiy etmoqda. Tabiiyki, “til dunyoni ilmiy bilishning, ilmiy g'oya va qoidalarini qayd qilishning asosiy quroli, shuning uchun ham muayyan fanning taraqqiyotini bu fan yaratilgan tabiiy tilning taraqqiyotidan ayro holda tasavvur etib bo'lmaydi”[Mahmudov, 2017:126]. Shunday ekan ilmiy stilning tadqiq etilishi, uni yangi yo'nlashlarda ko'rib chiqish hozirda muhim sanaladi.

Pragmatika tilshunoslik fanining yangi bir nazariy va amaliy tarmog'idir. U insonning ijtimoiy faoliyatini o'zida aks ettiruvchi nutqiy jarayon, nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat, nutqiy vaziyatning ta'siri kabi masalalarni o'rganadi [Hakimov, 2014:4]. Ushbu sohani o'rgangan olimlar pragmatikistikaning obyektni quyidagicha belgilaganlar: “Pragmatika tilni yaxlit bir holda, har tomonlama qamragan holatda o'rganadi. Aloqa-aralashuv jarayonidagi tovush sezgisiga asoslangan verbal ifodalar, ko'rish, his qilish sezgilariga asoslangan nolisoniy ifodalar pragmatikistikaning tadqiqot ob'ekti sanaladi”[Hakimov M., Gaziyeva M., 2020:38].

Antroseptik nazariyaga asosan, har bir nutq individuallikka ega bo'ladi. Inson nutq orqali o'zining his-tuyg'ularini ham bayon qiladi, bu matndagi ayrim elementlarda ko'zga tashlanadi. Ushbu holat xususiy emotsional munosabatni shakllantiradi. Xususiy emotsionallik masalasi hamma uslub matnlariga ham tegishlimi yoki u faqat badiiy uslub matnlaridagina mavjudmi, degan muammo to'g'risida turlicha qarashlar mavjud” [Hakimov M., Gaziyeva M., 2020:310].

Stilistikaga oid adabiyotarda ilmiy usubga ta'rif berilayotganda ko'p hollarda aniqlik va faktlarga asoslanish kabi ekstralingvistik omillar asos qilib ko'rsatiladi. Ilmiy uslubning neytralligi ta'kidlanadi. “Neytrallik ilmiy uslubda qo'llangan til birliklarida ko'rinadi. Ilmiy bayondagi har bir so'z, har bir grammatik forma adabiy tilga xos birlik sanaladi. So'zdagi ekspressiv-emotsionallik, ijobiy va salbiy baho ilmiy nutqda bo'rtib turmaydi, ya'ni qo'shimcha ma'nolarni berish uchun ishlatilmaydi”[Mukarramov, 1984:18]. Darhaqiqat, ilmiy bayonda emotsionallik bo'rtib turmaydi, lekin matn muallifining xususiy munosabatida mavjud bo'ladi. “Har qanday uslub matni biror muallif tomonidan yaratilar ekan, ana shu yaratilgan ijodiy matn xoh u badiiy, xoh publitsistik, xoh ilmiy uslub matni bo'lsin, o'sha matnda muallifning obyektga nisbatan qandaydir xususiy munosabati aks etadi”[Hakimov M., Gaziyeva M., 2020:38]. Shunday ekan, ilmiy uslub matnlarida ham xususiy munosabat mavjud bo'ladi. Bu har bir muallifning individual xarakteri bilan bog'liq. Badiiy adabiyot yozuvchilarining o'z uslublari bo'lganidek, ilm ahlining ham o'ziga xos stili bo'ladi. Professor M. Hakimovning ta'kidlashlaricha, I. V. Arnold ilmiy matn muallifning bahosi, muallif kayfiyatining xususiy ifodasi, uning emotsional, intellektual kechinmasi va taassurotidan iborat ekanligini qayd etadi.

* Farg'ona davlat univeriteti magistranti

Ma'lumki, matn – axborot almashish birligi va asosan shu vazifani bajarish uchun xizmat qiladi. Shunday ekan, uning mazmuni ham muloqot va axborot almashinuv kabi vazifalarning uyg'unligini taqozo etadi.

Ilmiy stilda emotsionallik va uslubiy bo'yoqning bo'lishi fan sohaslariga bog'liq. Adabiyotshunoslik va tilshunoslik fanlarida bunday xususiyat mavjud. Tabiiy fanlarda bu nisbatan kamroq uchraydi. Masalan, *dengiz marjonlari, patsimon bulutlar, somon yo'li (yulduzlarga nisbatan), vulqon chamberagi, marjon qirg'oq, oy o'tovi, oq tuproq, qora tuproq, qizil tuproq, sariq tuproq, qush bozorlari, har yulduz, dumli yulduz, geografik burun* kabilar.

Ilmiy stilda yuqorida keltirilgan obrazli nomlar atash vazifasini, badiiy adabiyotda estetik ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi [Sultonsaidova S., Sharipova O'., 2009: 24].

Ko'rinadiki, ilmiy-texnik bayon ilmiy-matematik bayondan yoki qat'iy ilmiy bayon ilmiy – ommabop bayondan farqlanadi. Masalan, ilmiy-ommabop stilda yozilgan biror fanga oid kitob, maqola yoki ma'ruzalar shu fan bilan tanish bo'lmagan kishilarga tushunarli tarzda bayon etiladi. Fikr jonli va qiziqarli shaklda ifodalanadi. Ilmiy terminlar kam ishlatiladi. Mavhum ma'noli jumlar va formulalar o'rniga tasviriy materiallar qo'llaniladi. Ba'zan obrazli va emotsional ifodalardan foydalaniladi. Shunga qaramay, ular ilmiy stil tushunchasining yaxlitligi, bir butunligiga putur yetkazmaydi.

Ilmiy matnlarni yaratish o'zidan oldingi qilingan ishlarni o'rganish, unga baho berish, shaxsiy munosabatini bildirish va mustaqil fikrini bayon etish bilan yaratiladi. Aynan shu jarayonlarda muallif ayrim lisoniy vositalar orqali yoki ichki ma'no vositasida ijobiy yoxud salbiy munosabatini ham bayon etadi.

Professor M. Hakimov ilmiy matnda xususiy munosabat masalasini quyidagi tartibda guruhlariga ajratganlar:

1. Xususiy neytral munosabat. O'z o'rnida ikki xil:
a) muallif munosabati "yashirin"; b) muallif munosabati oshkora.
2. Xususiy emotsional munosabat. " [Hakimov M., Gaziyeva M., 2020: 312]

Masalan, "Lisoniy semantika" majmuasidan olingan misolni ko'rib chiqamiz.

Mantiqning avtonomligi tamoyilini isbotlamoqchi bo'lgan rus olimi V. A. Surovsev o'ylashicha, «mantiq mazmunli fikrlarning universal xususiyatlarining tadqiqi sifatida hech qanday ontologiyaga asoslanmaydi, aksincha, mantiq mazmunning mezonini aniqlashi sababli har qanday ontologiya tavsiflash strukturalarining o'zaro bog'liqligi asosida namoyon bo'ladigan holatdir.

Ushbu matnda xususiy neytral munosabatning isbotlamoqchi bo'lgan, o'ylashicha kabi jumlar bilan ifodalanishi muallifning fikri yashirin tarzda namoyon bo'lmoqda. Bu fikrga qo'shilmasligi oydinlashmoqda.

Semantik sohalar o'zaro bog'liqligini ta'kidlash bilan bir holatda, ularni bir biriga qaram qilib qo'yish ham xavflidir. Zero, «semantika — pragmatikaning, ya'ni olam va lisonidan qanday foydalanish borasidagi bilimimizning ajralmas qismidir», degan aqidani to'ligicha qabul qilish qiyin.

Matnda qo'llangan jumalarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, muallif o'z fikrini oshkora ifoda etmoqda. Bunda oshkora ifoda *qaram qilib qo'yish ham xavflidir, degan aqidani to'lig'icha qabul qilish qiyin* jumalari orqali namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, jumla tarkibida qo'llangan *aqida* so'ziga e'tibor qaratadigan bo'lsak, muallif qo'shtirnoq ichidagi fikrga umuman qo'shila olmasligini anglaymiz.

Muallif o'zining ijodiy hamda mutlaq yangi fikrlarini berishda xususiy emotsional munosabat bilan yondashadi. Ilmiy matnda u muallifning o'zgalar fikri ta'sirida turli emotsional holatlarga tushish bilan aloqadordir. [Hakimov M., Gaziyeva M., 2020: 313] Sababi muallif o'zgalarning fikriga munosabat bildirishda ba'zida qoniqadi ba'zida esa umuman qoniqmaydi, shunda o'zining emotsional munosabatini ko'rsatadi. Masalan,

Nazarimda, bu yana o'sha «soflik»ni targ'ib qilishdan boshqa narsa emas. Ma'noni konseptuallashuv faoliyatidan ajratish va «sof» lingvistik semantikaga alohida hududni izlashning

sababi ma'noning nazoratini qo'lg'a olish, uning tavsifini osonlashtirish istagi bo'lsa ajab emas. Lekin bu istak ma'no umumlashmasa-da, alohida qatlam maljudligini isbotlash uchun asos bo'la olmaydi-ku!

Misoldan ayon bo'lmoqdaki, muallif juda norozi kayfiyatda, u ilmiy matnda ham kuchaytiruv-ta'kid yuklamasidan foydalanmoqda. Albatta bundan ko'zlangan maqsad fikrga qo'shila olmasligini isbotlash hisoblanadi.

Yuqorida berilgan misollarning barchasida muallif fikri ostida "men" turibdi. Aynan shu orqali muallif o'z kayfiyatini ma'lum jumlar orqali bayon etgan, o'zining fikrini maqullashga intilgan. Ko'rinib turibdiki, ilmiy matnda ham ko'p o'rinlarda xususiy emotsional munosabat ifodalanadi. Bu, asosan, aytilgan fikrga munosabat bildirish natijasida vujudga keladi. Bularning barchasi o'quvchini ishontirishga bo'lgan harakatlarning natijasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ҳакимов М. Прагматика курсига кириш. Услубий қўлланма.асослари. – Фарғона. 2014.
2. Ҳакимов М. Газиева М. Прагмалингвистика асослари. – Фарғона, 2020.
3. Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. – T.: Fan, 1984.
4. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. –T.: Mumtoz so'z, 2017.
5. Sultonsaidova S. Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi. – T.: 2009.

Ona tili ta'limi xususida so'z A word about native language education

Allanazarova Sabohat Yusupboyevna*

Annotation: *This article discusses the role of the Uzbek language in the world community, the formation of an education system based on international standards. A number of recommendations were made to teach Uzbek as a state language rather than as a native language. It was explained why it is necessary to know the national language when learning a foreign language. A number of shortcomings in the school education system have been addressed. Under the new education system in Uzbekistan, students need to be trained to compete with their peers in many countries around the world. To this end, the development of modern forms of education based on the national language and mentality, using the experience of advanced countries in the education system, is an urgent task today.*

Keywords: *standardization, optimization, national test system, certificate, CEFR, IELTS, school education, statement, essay, phrase*

Tilshunoslik barcha sohalarining quroli hisoblanadi. Chunki barcha ta'limotlar til orqali tushuntiriladi. Maktab ta'limi uchun xos bo'lgan asosiy vazifa – o'quvchida to'g'ri talaffuz, imlo, uslub, so'z san'ati (yangi so'zlarni o'zlashtirish, so'zlarni tanlash, so'zlarni to'g'ri qo'llash)ga doir ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ko'nikmani malakaga, malakani odatga aylantirish. Mutaxassislarning tadqiqot natijalariga ko'ra biror bir tilni o'rganish (tinglab tushunish, gapira olish, o'qib tushunish, yozish) uchun 10 ming soat vaqt ajratish talab qilinar ekan. Har bir til o'rganuvchi o'z imkoniyatidan kelib chiqib bu vaqtni ixtiyoriy taqsimlashi mumkin. Bugungi kunda insoniyat milliardlagan vaqtini xorijiy tillarni o'rganishga sarflamoqda. Albatta bu to'g'ri qaror. Maqsad esa yagona: fanda bo'layotgan oxirgi yutuqlar, zamonaviy texnologiya va bilimlarni o'zlashtirish.

* Toshkent shahar Yangiheyot tumanidagi 332-maktabning ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi, allanazarovasabohat@gmail.com

Yurtimizda xorijiy tillarni o'rganish darajasi bo'yicha chet el tajribasi asosida talabgorlarga sertifikatlar olish imkoniyati yaratilgan. Xususan ingliz tilini o'rganishning umumiyevropa kompetensiyasi CEFR, IELTS kabi dasturlar asosida talabgorlarga imtihonda qatnashish va sertifikat olish imkoniyati yaratilgan. O'zbek tilini ham O'zbekistonda yashayotgan boshqa millat vakillari uchun ona tili sifatida emas, uni davlat tili sifatida o'rgatishda chet el tajribasidan andoza olishga o'tildi. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 12-oktabrdagi 646-son qarori bilan bosqichma-bosqich milliy sersifikatlar berish tartibi ishlab chiqildi. Birinchi o'rinda ona tili va adabiyot hamda matematika fanlari nazarda tutilgan. Ushbu sertifikatlar 3 yil muddatga beriladi. Eng yaxshi tarafi, talabgor sertifikatni qo'lga kiritisa, oliy ta'lim muassasisiga o'qishga kirishda imtiyozga ega boladi. Ya'ni sertifikat qaysi fandan olingan bo'lsa, shu fanning fanlar majmuasidagi o'rniga qarab mos ravishda maksimal ball beriladi.

Yuqoridagi o'zgarishlarni hisobga olib o'zbek tili fanini o'rganish va o'rgatishga qaratilgan maxsus darsliklar ishlab chiqishni talab etadi. Chunki hozir amalda qo'llanilayotgan darsliklar bu talablarga javob bermaydi, xalqaro standartlarga mos emas. Bu esa mutaxassisardan juda katta mehnat talab etadi.

Har qanday tilni o'rganish uchun birinchi galda o'z ona tilini bilish kerak. Ona tilini yaxshi bilgan kishi ikkinchi bir tilni o'rganishi oson bo'ladi. Tilshunoslikning bir bo'limi bo'lgan Lingvokulturologiyada o'rganilayotgan til mansub madaniyat va o'sha xalqning qadriyatlari (masalan: cho'chqa so'zi rus tilida ijobiy ma'noda, o'zbek tilida esa salbiy ma'noda qabul qilinadi) til bilan birgalikda o'rganilishi zarur deyilgan Mintaqalardagi urf-odat, diniy jihatdan turlichalik ham tilda katta-kichik farqlarni yuzaga keltiradi.

Ona tilimiz, o'zbek tili- davlat tilini mukammal o'qitish va o'rganish uchun qulay shaklga keltirish, umumjahon tilshunosligi yutuqlaridan foydalanish samarali hisoblanadi. O'zbek tili grammatikasini yangi talablarga javob beradigan bir tizimga keltirish zarur. Kollej, akademik litsey va maktab darsliklarini mos ravishda uzviy ketma-ketlikda ishlab chiqish kerak. Ona tili darsliklarida asosan badiiy uslubga mansub matnlar na'muna qilib beriladi. Kundalik turmushda esa badiiy uslub ishlatilmaydi. XXI asr fan-texnika asrida tibbiyot, texnika psixologiya, muxandislik va informatika fanlarining ilgor sur'atlarda rivojlanayotganini hisobga olgan holda, ushbu sohalarga mansub matnlardan na'munalar berilishi kerak. Bu o'quvchi yoshlarni aniq va haqqoniy fikrlashga, hayotdan xabardor bo'lishlariga sabab boladi.

Murakkab grammatik qoidalarni iloji boricha soddalashtirish va yangi darsliklar ishlab chiqish zarur. Fikrimizni isboti uchun 9-sinf ona tili (o'zbek maktablar uchun) darsligini olsak, 1-chorak yarmidan, 2-3-choraklar to'liq "Qo'shma gaplar va uning turlari" mavzusini o'rganish uchun ajratilgan. Tan olish kerak, bu mavzu haqiqatda o'rganilishi jihatdan murakkab hisoblanadi. Biroq 6 oyga mo'ljallangan mavzu o'quvchini bezdirib qo'yishi, darsni ham zerikarli deb topishiga sabab bo'ladi.

O'zbek tili o'qitishni xalqaro til bo'lgan ingliz tiliga qiyoslab ko'rish orqali asosiy va hal qilinishi kerak bo'lgan muammolarni ro'yi-rost ko'rsatib beradi. Yakunida esa o'zbek tili ichki xususiyatlarini inobatga olib, xalqaro talablarga javob beradigan, milliy test tizimi asosidagi o'quv tizimi ichlab chiqiladi.

O'zbek tili chindan-da boy, (masalan: birgina ishlamoq fe'lining o'zbek tilida taxminan 100 ming, ingliz tilida esa 150 ta shakli mavjud) [Po'latov, 2011: 15] ammo til qanchalik aniq bo'lsa, o'rganish ham shunchalik oson boladi. O'zbek tilini o'qitishni amaliyotga bog'lash lozim, so'z ma'nolari ustida, lug'atlar asosida ishlash lozim. Bizda asosan o'quvchilarga ona tili va adabiyot fanidan lug'at daftar tutilmaydi. Shu sababli ham o'quvchi so'zlarning ifodalaydigan ma'nosini bilmaydi, farqiga bormaydi, bu esa o'z navbatida so'zni noto'g'ri qo'llash holatlarini keltirib chiqaradi. Ona tili darslarida "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan, adabiyot darslarida "Adabiyotshunoslik terminlari", "Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati"dan foydalanilishi kerak. Har bitta darsning kamida besh daqiqasini lug'at ustida ishlash qismi uchun ajratish zarur.

Har bir tilning salmoqli qismini fe'l turkumiga mansub so'zlar tashkil qiladi. Til o'rgatuvchi mutaxassislar asosan fe'lga e'tibor qaratishadi. Nutqimizda ham harakatni ifodalovchi so'zlar

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

faolligini hisobga olsak, shu mavzuning o‘qitilishiga alohida urg‘u berilishi lozim. O‘zbek tilidagi ko‘makchi fe‘llar boshqa tillarda uchramaydi. Matnlarda beriladigan shu kabi misollarni boshqa tilga, xususan ingliz tiliga tarjima qilishda xatolik yuz beradi:

O‘zbek tilida nutqni ta’sirchan ifodalovchi ibora, kinoya, ko‘chma ma’noli so‘zlar nihoyatda ko‘p va bizning milliy boyligimiz hisoblanadi. Ming afsuski, so‘nggi yillarda nutqimizda deyarli foydalanilmayotganiga guvoh bo‘lamiz. Faqat soha mutaxassislari va keksa avlod vakillari nutqida uchratishimiz mumkin. Ko‘pchilik yoshlar ma’nosini ham bilishmaydi, chunki maktabda yaxshi o‘tilmagan. Iboraalar mavzusi murakkabligini hisobga olgan holda, 5-11-sinf darsliklariga mavzuiy moslashtirib o‘tish bizningcha, maqbul yechim. Quyidagicha mavzuiy taqsimlash maqsadga muvofiq:

1-Jadval

Ot iboralar (Ot so‘z turkumi doirasida)	
Ishongan bog‘i, suyangan tog‘i	suyanchig‘i, g‘amxori
Ko‘zining oq-u qorasi	yakka-yagonasi
Ko‘zining qorachigi	beqiyos mehr qo‘ygani
Peshona teri	halol mehnat
Sifat iboralar (Sifat so‘z turkumi doirasida)	
Amri mahol	Qiyin
Ammamning buzog‘i	landavur, lapashang
Anqoning urug‘i	Kamyob
Afti sovuq	Yoqimsiz
Bag‘ri tosh	Bemehr
Burni osmonga ko‘tarilgan	Gerdaygan
Beti shuvut	Uyatli
Boshi osmonda	Xursand
Fe‘l iboralar (fe‘l so‘z turkumi doirasida)	
Avzoyi buzildi	Achchiqlandi
Aytgani aytgan, degani degan	gapi o‘tadi
Balog‘atga yetdi	ulg‘aydi
Bardosh berdi	Chidadi
Burgaga achchiq qilib ko‘rpani kuydirmoq	alam ustida zararli ish qilmoq
Burnini suqmoq	Aralashmoq
Jigaridan urdi	o‘ziga shaydo qilgan
Jon bermoq	vafot etmoq
Jon berib, jon oldi	taslim bo‘lmadi
Ravish iboralar (ravish so‘z turkumi doirasida)	
Eldan burun	barvaqt, vaqtidan oldin
Elburutdan	Barvaqt
Ellik og‘iz	juda ko‘p
Haddan tashqari	Nihoyatda
“Hash-pash” deguncha	juda qisqa vaqtda
Ipidan-ignasigacha	Batafsil
Ikki shingil	Ozgina
To‘rt enlik	Qisqagina
Yeng shimarib	Astoydil
Yil o‘n ikki oy	qishin-yozin
Zo‘r berib	to‘la-to‘kis
Osmon bilan yercha	Beqiyos
Olmosh iboralar (Olmosh so‘z turkumi doirasida)	

Ikki dunyoda ham	hech qachon
Sariq chaqalik	Hech
Sakkiz yoshdan sakson yoshgacha	Hamma

1-jadvaldagi misollarni yanada kengroq mavzuviy taqsimlash natijasida o‘quvchilarda iboralar bilan bog‘liq kamchiliklarni to‘ldirish, so‘z boyligiga erishish va eng asosiysi, nutqimizda iste‘mol darajasini kengaytirish orqali madaniy darajadagi nutqni o‘stirishga erishiladi.

Bayon, insho kabi o‘quvchilarda ijodkorlikni, so‘zni to‘g‘ri va aniq qo‘llash ko‘nikmasini shakllantiruvchi ta‘lim vositalaridan foydalanishga alohida urg‘u berish zarur. Bunda o‘quvchilarning yoshidan kelib chiqqan holda ijodiy vazifalar beriladi. O‘zbek tilida bayon, insho matni yozish deganda, asosan boshi va oxiri bo‘lmagan matn namunasi tushuniladi. Eng achinarlisi, haligacha ijodiy ishlar ma‘lum tartib-qoidalar asosida ishlab chiqilmagan. Turli mavzularda o‘tkaziladigan tanlovlarda o‘quvchilarning qanchalik ko‘p yozgani (12 varoqli daftar to‘ldirgani), jimjimadorligiga qarab baho beriladi. Dunyoda kechayotgan vaziyat, real holat haqida aniq fakt va shaxsiy xulosa so‘ralmaydi. Odatda **“O‘zbekiston-ona diyor”, “Ona tilim-iftixorim”, “Kashim-faxrim”** yoki biror bir asar yo shoir hayoti haqida yozish so‘raladi. Xalqaro qabul qilingan IELTS da esa inshoning hajmiga qaralmaydi, aniq fakt va konkret fikriga, qanchalik sozni to‘g‘ri qo‘llaganligi, iboralardan o‘rinli foydalanganligi kabi mezonlar asosida baholanadi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda shuni aytish mumkinki, dunyo davlatlari ichida kundan kunga yuksalayotgan O‘zbekiston davlati uchun dunyoviy, standartlashtirilgan, optimal holatdagi o‘zbek tilini o‘qitish tizimini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Milliy test tizimiga mos (tinglab tushunish, gapirish, yozish, o‘qish) darsliklar tuzish, o‘zbek tilini amaliyot bilan bog‘lash, dunyo tan olgan standart talablarga asoslangan o‘qitish tizimiga o‘tish zarur. So‘z, ibora, maqol, matallar, ularning qo‘llanishi, imlosi kabi masalalar maktab ona tili ta‘limi mazmunining asosi, o‘zagini tashkil etishi lozim. ikkinchidan, o‘quvchilarning yangi so‘zlarni egallashi, so‘z boyligini oshirib borish maqsadida ona tili va adabiyot fanidan lug‘at daftari yuritilishi kerak. Bu ishlar butun respublika miqyosida olib borilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan Davlat ta‘lim standartlari, 2017.
2. Mengliyev B., Xudoyberdiyeva M., Boymatova O. O‘zbek tili iboralarining o‘quv izohli lug‘ati. - T.: Yangi asr avlodi 2007.
3. Po‘latov A.Q. Kompyuter lingvistikasi. -T.: Akademnashr, 2011.
4. Xalqaro tadqiqotlarda o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini baholash. (Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchilari, metodistlari va soha mutaxassislari uchun metodik qo‘llanma). -T.: Sharq, 2019.

Ўзбек тили (давлат тили)ни ўргатишда оғзаки нутқни шакллантириш муаммолари

Problems of formation of oral speech in teaching Uzbek language (state language)

Дунёғўзал Назарова*

Annotation. This article discusses recommendations and guidelines for shaping oral speech in the process of speaking, especially in terms of working more with texts.

Keywords: speaking activity, oral and written speech, text, educational assignments

* Нукус «Темурбеклар мактаби» ҳарбий-академик лицейи ўзбек тили фани ўқитувчиси

Бугунги кунда таълим тизимида тилни замон талаблари асосида мустакил ўзлаштириш усуллари татбиқ этишга катта эътибор берилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» таълим-тарбия тизими билан боғлиқ барча мутахассислар олдида қўйган улкан ва масъулиятли вазифаларни илғор замонавий педагогик технологиялар асосидагина ҳал этиш мумкинлиги ҳаммага аён. Шу мақсадда талабаларнинг, ўқувчи ёшларнинг тилларни ўзлаштиришига алоҳида эътибор берилиши бежиз эмас, албатта ...

Маълумки, Ўзбекистонда жуда кўп миллат вакиллари яшайди ва таълим ҳам турли тилларда олиб борилади. Таълим бошқа тилда олиб бориладиган мактабларда ўзбек тилини ўқитишдан кутиладиган пировард натижа эса ўқувчиларни соф ўзбек тилида мулоқот қила олишга ўргатишдир. Шу боис ҳам замонавий шароитда муваффақиятли фаолият кўрсатиш учун олий малакали мутахассис, талаба, ўқувчилар бир неча тилни яхши ўзлаштирган бўлиши, ўз она тилидан ташқари ўзбек тили (давлат тили) ни ҳам яхши билиши талаб этилади.

Олимларнинг тадқиқот ўтказиш натижаларига кўра, инсонлар ўқиган нарсаларининг 10 фоизини, эшитганларининг 20 фоизини, кўрганларининг 30 фоизини, ҳам кўриб, ҳам эшитганларининг 50 фоизини, ўз нутқий фаолиятларида қўллаганларининг эса 90 фоизини хотираларида сақлаб қолар эканлар [1].

Демак, тил ўрганувчи киши бирор сўзни кўриб, эшитиб ва ўз нутқий фаолиятида қўллаб кўрса, уни хотирада сақлаш ва ўзлаштириш имконияти юқори бўлади. Бундай натижаларга эришишда таълим тизимида янги педагогик технология усулларидан фойдаланиш яхши натижа беради.

Жамиятимиздаги бўлаётган катта ўзгаришлар ўқитиш методикасига назарий ва амалий жиҳатдан ўзгаришлар киритиб, давр талабига мос дарсни ташкил қилишни талаб этмоқда. Жумладан, ҳозирги кунда тил таълими олдида қўйилган асосий вазифалардан бири-ўқувчилар оғзаки ва ёзма нутқини такомиллаштириш, уларда фикр юритиш, ўз фикрини мантиқан изчил ва саводли қилиб ифодалаш кўникмаларини ҳосил қилишдир. Бунда машқларнинг ўрни алоҳида. Айниқса, машқ жараёнини матнлар устида иш олиб бориши мақсадга мувофиқдир.

Мактабда тилнинг фонетикасини ўрганмасдан унинг грамматикасини ўрганиш мумкин эмас. Ўзбек тилининг нутқ товушларини ва унинг графикасини яхши ўзлаштирган ўқувчигина ўзбек тилида товушларини тўғри фарқлай олади, тўғри ёза олади, натижада биринчи навбатда болада ўзбек тилида гапириш кўникмалари шакллана боради. Фонетика ва графикани пухта ўзлаштирган ўқувчигина лексикани етарли даражада ўзлаштиради ва ҳ. Шунинг учун тил ҳодисаларини ўзаро узвий алоқадорликда ўргатиш «Ўзбек тили» ўқув фанини ўқитишнинг самарадорлигини таъминловчи муҳим восита саналади.

Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек тилини ўқитишдан кўзланган энг асосий мақсадлардан яна бири ўз фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда баён қилишга ўргатиш экан, бу ишни матн устида ишламай туриб амалга ошириб бўлмайди. Улар гап ва матнни ўзаро қиёслаб фарқини аниқлаш, матннинг ўзига хос хусусиятлари устида ишлаш, матн мазмуни ҳақида умумлашма ҳосил қилиш, матнни қисмларга ажратиш, матнга сарлавҳа топиш, фикрнинг ким ёки нима ҳақида бораётганлигини аниқлаш орқали матн устида ишлашга ўргатилади.

Маълумки, фикрни оғзаки ва ёзма равишда баён қилиш, биринчи навбатда уларнинг сўз захирасига боғлиқ. Бу зарурий малакаларнинг ривожланганлик даражаси уядош сўзлар қаторини давом эттириш, берилган ўзбекча сўзларни муайян уяларга ажратиш, маънодош сўзлар топиш сингари ўқув топшириқларигина бу тамойилни тадбиқ этишнинг энг самарали ва қулай воситаси саналади. Шунингдек, ўзбек тили ўқитувчиси дарс самарадорлигига эришиш учун билингвистик шароитни ҳисобга олиши, ҳар икки тилда сўзларнинг талаффузи, имлоси, маъноси ва қўлланишини ҳисобга олиши лозим.

Хар бир ўзбек тили машғулотининг бош мақсади-нутқий кўникма ҳосил қилиш учун тавсия қилинган нутқий мавзу талабини бажаришга қаратилади, барча тадбирлар шунга хизмат қилувчи дидактик омиллардир. Зеро, «Тил таълимининг замонавий усулларида, хусусан, хорижий тилларни ўқитишда, жумладан, ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитишда ҳам самарали қўлланилиб келаётган методик тизимларда нутқ вазиятлари ва нутқий мавзулардан кенг фойдаланиш кўзда тутилади. Бу воситалар янги нутқий мавзунини ўргатиш босқичидан тортиб, то нутқни такомиллаштириш босқичига қадар амалга ошириладиган барча методик тадбирлар ва машқларга асос қилиб олинади»[2]. Масалан, машқ ичида 10-15та мақол ва ҳикматли сўзлар берилади ва уни кўчириб ёзиш топширилади. Ўзларига маъқул бўлганларидан икkitасига шарҳ ёзади. Ёинки расмлар асосида кичик матнлар яратиш ҳам ўқувчи ёшларнинг сўз бойлигини оширишга имкон беради.

Хулоса қилиб айтганда дарс самарадорлигини оширишда ижодий-амалий топшириқлар ўрни алоҳида. Фақат уни дарс мобайнида ўринли қўллаш кифоя. Бу эса ўқитувчидан изланувчанлик ва маҳорат талаб қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Тил ва адабиёт таълими №6, 2005. Т., 73-бет.
2. Муҳиддинов А.Ғ. Ўқув жараёнида нутқ фаолияти. Т.,1995, 37-б.

O'zbek tilida "qora" leksemasining semantikasi va uning badiiy nutqda voqelanishi

Sobirova Bashorat Baxodirovna*

Annotation. This article discusses the nuclear conceptual attributes of black . The theoretical significance is determined by the fact that the application of the method of conceptual analysis contributes to the disclosure of the semantic richness of the studied concept of "black" color and the study of the peculiarities of thinking possessed by the speakers of the language in question .

Keywords: lexeme "black", metonymy, linguoculturological image, connate meaning, work of art, semantic structure, denotative meaning.

Ma'lumki, so'zlar yangi yaratilgan davrida bir ma'noli bo'ladi. Olamning o'zlashtirilishi va inson bilimini oshib borishi natijasida leksemaning ma'nolari ko'payib boraveradi. Masalan , o'zbek tilida oq leksemasi sut rangidagi belgini nomlagan bo'lsa, keyinchalik oq rangga moyil bo'lgan inson tusiga nisbatan , oq rangli inson tuklariga nisbatan yoki yaxshilikning ramzi sifatida qo'llana boshlagan.

O'zbek tilidagi qora leksemasi polisemem bo'lib , uning semantik strukturasi 12 ta ma'noga ega :

1. Qora – ko'mir tusidagi rang .Qora qalam .
2. Qora (sifat) - is, qurum bosgan yoki oqlanmagan, pardozlanmagan. Qora uy.
3. Qora (ot)- shaxmatda oq qazid donalar va shu donalar bilan o'ynovchi tomon . Qora bilan o'yamoq . Qoralar yutdi.
4. Qora (ot)- etn. Oq bo'lmagan , odmi kiyim yoki mato (mato belgisi). Qora kiyimoq, odmi kiyim yoki mato . Qora kiyimoq.
5. Qora(ot)- tunda, tumanda yoki uzoqdan g'ira-shira ko'ringan sharpa, ko'lanka. Uzoqdan bir kishining qorasi ko'rindi. Mashinaning qorasi ko'rinmay ketdi.
6. Qora (ot)- mo'ljalga olinadigan yoki olingan narsa, nishon, mo'ljal. Qoraga olmoq.
7. Qora (ot)- o'qimagan, savodsiz, avom.

* Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

8. Qora- dastlabki, xomaki.

9. Qora (ko‘chma) – maxsus malaka, hunar talab qilmaydigan, qo‘l kuchi bilan har kim qilaveradigan ish – qora ish. Qora ishchi.

10. Qora (ko‘chma) – ko‘ngilsiz, noxush, mash‘um . Kechirasiz , men shiringina bazmingizni qora habar bilan muzlatib qo‘ydim. (Oybek, Oltin vodiya shabadalar).

11. Qora (ko‘chma) – og‘irchilik , vazminlik bilan bog‘liq bo‘lgan , mashaqqatli azob – uqubatli , og‘ir . Qorater, og‘ir mehnat, qiynalish tufayli hosil bo‘ladigan ter.

12. Qora (ko‘chma) – qo‘rqinchli , daxshatli , mudhish. Qora hayollar.

Etibor qilinsa, qora leksemasining ma‘no taraqqiyotida ikki xil umumlashtirish ko‘zga tashlanadi. Birinchisi , hosila ma‘nolar bosh ma‘no ifodalayotgan rang orqali shakllangan bo‘lsa , ikkinchisi ma‘no taraqqiyoti “qora” leksemasining “salbiy” konnotativ ma‘nosi orqali rivojlangan.

Rang orqali shakllangan denotativlikka asoslangan ma‘no taraqqiyoti:

Qora 1 (ko‘mir tusidagirang)	Qora 3 (shaxmatda oqqa zid donalar va shu donalar biln o‘ynovchi tomon
Ma‘no metonimiyasi asosida ko‘chgan	(Qora rang va mavjud bo‘lgan predmet)

Qora 1 (ko‘mir tusidagi rang)	Qora 4 (oq bo‘lmagan , odmi kiyim yoki mato)
Ma‘no metonimiyasi asosida ko‘chgan (Qora rang mavjud bo‘lgan predmet .)	

Qora 1(ko‘mir tusidagi rang)	Qora 5 (tunda tumand yoki uzoqdan g‘ira – shira ko‘ringan sharpa , ko‘lanka)
Ma‘no metonimiyasi asosida ko‘chgan (qora rang mavjud bo‘lgan predmet) Tunda , tumanda yoki uzoqdan g‘ira shira ko‘ringan sharpa , ko‘lanka odatda qora rangda ko‘rinadi.	

Qora 1 (ko‘mir tusidagi rang)	Qora 6 (Mo‘ljalg olinadigan yoki olingan narsa , nishon , mo‘ljal)
Ma‘no metonimiyasi asosida ko‘chgan (Qora rang mavjud bo‘lgan predmet) Uzoqdan nishon qora rang nuqta tarzida ko‘rinadi.	

“Qora “ leksemasining “salbiy ” konnotativ ma‘nosi orqali rivojlangan ma‘no taraqqiyoti :

1. Qora 1 (ko‘mir tusidagi rang) – Qora 7 (o‘qimagan savodsiz avom)

2. Qora 7 (o‘qimagan, savodsiz, avom) – Qora 9 (maxsus malaka, hunar talab qilmaydigan , qo‘l kuchi bilan har kim ham qilaveradigan ish)

3. Qora 9 (maxsus malaka, hunar talab qilmaydigan, qo‘l kuchi bilan har kim qilaveradigan ish) – Qora 11 (og‘irchilik, vazminlik bilan bog‘liq bo‘lgan , mashaqqatli azob)

4. Qora 1 (ko‘mir tusidagi rang) – Qora 10 (ko‘ngilsiz, noxush, mash‘um)

5. Qora 10 (ko‘ngilsiz, noxush, mash‘um) – Qora 12 (qo‘rqinchli, dahshatli, mudhish). [1, 338].

O‘zbek tilida qora leksemasining salbiy konnotativ ma‘nosi “qorong‘ulik” semasi asosida taraqqiy etgan. Qora leksemasi badiiy matnda nafaqat denotativ ma‘noda balki konnotativ ma‘nolarda ham kela oladi. Agar qora leksemasi qosh, ko‘z, soch so‘zlari bilan birga kelsa , u

rangni ifodalanishi bilan birga ijobiy semantikaga ega bo'ladi: Qoraqoshing, qalamqoshing, qiyiq qayrilma qoshing qiz // Qilur qatlimga qast qayrab, Qilich qotil qaroshing qiz . [2, 117].

Qora leksemasining she'riy asarlarda "Motam " ma'nosida kelishini ham kuzatish mumkin: *Belgisiz qabringni qora tunlarda Amalimning shamin yoqib izladim. Qizil va oppoqning islarin sochgach, Kuchsiz o'yi yurishimni tezldim. Amalimning yulduziga kim ko'z tikdi. Qora , jirkanch , o'lim koni – yerlarga. Savol berdim : "Yo'qotganim qayda ? " –deb O'zimni ham yutmoq bo'lgan erlarga.* (Cho'lpon)

Shuningdek , qora sifat leksemasi she'riyatda oq sifat leksemasi bilan qarshilantirilgan holda keng uslubiy ma'nolarda qo'llanadi: *Ko'zing qaro sening, qoshlaring qaro Yuzlaring oq sening, kulishlaring oq. Ko'nglingdagi ta'na toshlaring qaro. Menga g'amgin boqib turishlaring oq.* (Usmon Azim)

Qora leksemasining badiiy asarda qo'llanishi ham lingvomadaniy ko'rinish kasb etadi. Maslan, Shotland lingvo madaniyatida sochning qoraligi zog' (qarg'a)ga qiyoslanadi. Binobarin, Shotlandiya shimoliy o'lka bo'lib , u yerda yilning deyarli barcha fasllarida zog'larni uchratish mumkin. Mazkur o'xshatishni Shotlandiyalik shoir Robert Byornsnning "Jon Andersn" she'rida uchratish mumkin: Mazmuni: " Sochlaring zog'(qarg'a) ranggiga o'xshar (ya'ni qop-qora edi, yosh eding), barq urib do'ng peshonangni bezab turardi...". [2, 128].

Ushbu misralar rus tarjimoni S.Marshak tomonidan: Густой крутой твой локон, Был черен точно смоль tarzida tarjima qilinib , ingliz tilida "qarg'a" ga qiyoslangan soch " mum" (saqich)ga aylanganligini, qozoq tarjimoni Qurbondiq Shang'itboyev tomonidan esa: Самай шашкн тогилген, Кара еди гой комирден kabi qozoqchalashtirilishi natijasida ruschadagi "mum" (saqich) sochlari qozoqchada "ko'mirdan ham qora " ga aylangan. Ushbu misol orqali ham har bir tilda xalq tafakkurining o'ziga xos aks etishini kuzatish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, qora leksemasining semantikasi boy bo'lib, u denotative va konnotativ ma'nolardn iborat. Ushbu ma'nolar badiiy matnda ham o'ziga xos uslubiy vazifa bajaradi. Bunda qora leksemasining ma'nolari muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik. – T.: O'zbekiston, 2006.
2. Sirojiddinov Sh. , Odilova G. Badiiy tarjima asoslari. – T.: Mumtoz so'z, 2011.

Qiziltepa tumani toponimlarida o'z qatlam va o'zlashma qatlamga mansub toponimlar Toponyms belonging to the owning layer and assimilated layer in the toponyms of Kiziltepa district

G'aniyev Nurbek O'ktamovich*

Annotation: *This article discusses the system of geographical names of Kiziltepa district and their lexicon of different languages, as well as the fact that place names are an important source of information about the historical past of peoples, reflecting the national existence of the environment, the thinking of certain languages.*

Keywords: *toponym; toponymic analysis; geographical names, own layer, assimilated layer, Uzbek words, Persian-Tajik words, ethnic group, linguistic, etymological, historical, ethnographic.*

Joy nomlari xalqlarning tarixiy o'tmishi haqidagi muhim ma'lumot manbai bo'lib, atrof-olamning milliy borlig'ini, muayyan til egalari tafakkurining badiiy milliy mantig'ini aks ettiradi. Milliylik xalqning tarixiy taraqqiyoti natijasidir. Muayyan bir xalq tarixining asosi uning o'zi

* Katta o'qituvchi, Navoiy davlat konchilik instituti, nurbek.ganiyev@inbox.ru

yashayotgan atrof-olamni qayta shakllantirishga qaratilgan mehnati mahsulidir. Toponimiyada milliy dunyoqarashning tub xususiyatlari bilan bog'liq qatlamlar, shuningdek, o'zgarishlar va yo'qolishlarga tobe qatlamlar ham mavjud [Enazarov, 2006].

Geografik nomlar onomastik leksikada maxsus qismni tashkil etadi. Ma'lumki, geografik nom, nafaqat, til birligining ko'p o'lchovli tabiatini, balki millatlararo til aloqalarini ham ko'rsatadi. Shu ma'noda alohida hudud toponimikonining tavsifi mintaqaviy toponimikaning leksik tizimini shakllantirishdagi asosiy qoliplarni aniqlash uchun qiziqish uyg'otadi.

Toponimlarning ekstralingvistik xususiyati yaxshi ma'lum. Har qanday geografik nom toponimning o'ziga xos xususiyati bo'lgan muayyan tarixiy davr haqida ma'lumot bera oladi. Qadim davrlarda yaratilgan nomlarni meros qila turib, onimik tizim yangilarini ham yaratib boradi. Toponimiyada turli-tuman unsurlarning mavjudligi ularni tarixiy ketma-ketlikda o'rganish zarurligini talab etadi.

Ma'lumki, yer sayyorasining har qanday hududi toponimiyasi lingvistik qatlamlardan iborat. Qiziltepa tumani hududi bu borada ham bundan mustasno emas. Qiziltepa tumani viloyatning markaziy qismlaridan biri bo'lib, unda qadimdan turli tarixiy, siyosiy, etnik migratsiya jarayonlari sodir bo'lib, bu voqealar rivojida sahna vazifasini bajargan. Asosan, o'zbek va tojik tillarida so'zlashuvchi aholi oqimi bilan bog'liq tarixiy voqealari hamda mintaqadagi zamonaviy etnik va lingvistik jarayonlar va dunyoqarash bilan bog'liq o'zgarishlar Qiziltepaning geografik nomlari tizimida o'z aksini topdi.

Binobarin, Qiziltepa tumani geografik nomlari tizimiga nazar tashlasak, ularning turli tillar leksikasiga oid so'zlardan tashkil topganligining guvohi bo'lamiz [Qorayev, 2005]. Umumturkiy va o'zbekcha so'zlar hamda boshqa tillardan kirgan o'zlashmalar orqali joy nomlari shakllanganligini ko'ramiz. Toponimlarni ma'lum tillarga mansub so'zlardan tashkil topganligini inbatga olib, ikki qatlamga bo'lib o'rganish mumkin:

1. O'z qatlamga mansub toponimlar.
2. O'zlashgan qatlamga oid toponimlar.

O'z qatlamga mansub toponimlar. O'z qatlamga umumturkiy va o'zbekcha so'zlardan vujudga kelgan toponimlar kiradi. Qiziltepa tumani onomastikasida o'z qatlamga mansub so'zlar bilan atalgan toponimlar asosiy va muhim o'rinni egallaydi. Bu xil toponimlarda o'zbek tili leksikasining tarixiy hamda hozirgi taraqqiyotini aks ettiradi. O'z qatlam guruhidagi toponimlar turli davrlarda yaratilgan bo'lib, ular asosidagi so'zlar har xil qimmatga egadir [Adizova, 2021]. Ko'plab joy nomlari hozirgi o'zbek tilida faol ishlatiluvchi so'z va grammatik shakllar orqali ifoda qilingan: Yakkatut, O'rtacho'l, Cho'ponota, Oqrabot, Azizobod, Yangihayot, Beklar, Bunyodkor, Olmazor, Shodlik kabi.

O'zbekcha toponimlarni mavzuiy jihatdan quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Joyning relief xususiyatini ifodalovchi jar, qir, do'ng, to'qay, tepa, cho'l so'zlari asosida yaratilgan toponimlar: Malikcho'l, O'rtacho'l, Toshrobo't Avazbobotepa, Do'rmontepa, Mang'ittepа, Qo'rg'ontepa.

2. Hidrografik atamalar, ya'ni soy, ariq, buloq, ko'l, suv, quduq, ko'priq, kechik so'zlari bilan aloqador toponimlar: Obihayot, Yangi Quduq, To'dako'l, Quyimozor suv omborlari, Amu-Buxoro kanali kabilar.

3. Ayrim o'simlik, daraxt nomlari (archa, yong'oq, olma, terak, tol, tut, uzum, o'rik, qamish, qayrag'och, arpa) bilan atalgan o'zbekcha toponimlar: O'rikzor, Olmazor, Gulbog', Lo'bloxo'r, Yakkatut, Paxtaobod, Paxtakor singarilar.

4. Kasb-hunarni ifodalovchi so'zlar bilan atalgan o'zbekcha toponimlar: Shifokorlar kabi.

5. Rang-tus bildiruvchi o'zbekcha oq, qora, qizil, sariq, ko'k so'zlariga aloqador toponimlar: Qiziltepa, Oqoltin, Oqrabot, Oqsoch, Oqmachit, Oqburut, Oqtosh, Qiziltong, Ko'ktosh va boshqalar.

6. Hajm, shakl, masofa, yuza, o'lchov, o'rin ma'nosini bildiruvchi o'zbekcha so'zlar ishtiroki bilan nomlangan toponimlar: O'rtaqo'rg'on, O'rtacho'l, Yuqori mayta, Balandg'ardiyon, Pastg'ardiyon, Bo'lakrabot, Gumbaz Quyi Revartun, Yuqori Revartun va boshqalar.

7. Sonni, mikdorni ifodalovchi so‘zlar yordamida hosil qilingan o‘zbekcha toponimlar: Uchgumbaz, Yakkatut, Beshtug‘ singarilar.

O‘zlashma qatlamga mansub toponimlar. Mamlakatimiz toponimiyasida genetik jihatdan boshqa tillarga mansub bo‘lgan so‘zlardan tarkib topgan toponimlar birmuncha uchraydi.

Ana shunday o‘zga til so‘zlari asosida yaratilgan o‘zlashma qatlamga fors-tojik tili, arab tili, rus tili leksikasiga aloqador so‘zlar vositalarida yasalgan toponimlar kiradi.

Forscha-tojik tiliga oid qatlam. O‘zbekiston toponimiyasida forscha-tojikcha toponimlar anchagina qismni tashkil etadi [Nayimov, 1997]. Bu tabiiy holdir, chunki bu ikki xalq (o‘zbeklar bilan tojiklar) qadim zamonlardan beri yonma-yon yashab, o‘zaro iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada bo‘lib kelganlar. Bunday munosabatlar ikki xalq tarqalgan hududning joy nomlari tizimida ham o‘z aksini topgan. Binobarin, Qiziltepa tumanida forscha-tojikcha toponimlar salmoqli o‘rinni egallaydi. Quyida ularning ba‘zilari haqida fikr yuritamiz: «Ob» komponentli toponimlar. «Ob» so‘zi tojik tilida «suv» degan ma‘noni bildiradi va bir qancha toponimlar tarkibida ishtirok etadi. Masalan: Obiyavg‘on, Obihayot, Duobdurun.

«Deh» so‘ziga aloqador nomlar. «Deh» so‘zi «qishloq» ma‘nosini bildiradi va joy nomlari tarkibida faol qatnashadi [Adizova, 2021]. Misollar: Dehqonobod.

«gar+on» komponentli toponimlar. –*gar* affiksi asli tojik tilidagi *kor (ish)* so‘zi bilan aloqador bo‘lib, ba‘zan o‘zbek tilidagi –*chi* affiksi anglatgan ma‘noga yaqin ma‘noni anglatish uchun xizmat qiladi. –*on* qo‘shimchasi esa otlarga xos so‘zlarda (*-lar*) ko‘plikni hosil qiladi. Masalan, holva/gar/on // holva/chi/lar, sovun/gar/on // sovun/chi/lar kabi [G‘ulomov va b., 1977:405]. Mayizgaron, Sobungaron, Kosagaron toponimlari shu taxlitda vujudga kelgan. Asosan, bunday toponimlarning ma‘lum bir qismi kasb-hunarni ifodalab keladi.

«-on» komponentli toponimlar. Aziz/on // aziz/lar, Kulol/on // kulol/lar, So‘fi/yon // so‘fi/lar, Nonvoy/on // nonvoy/lar, Tojik/on // tojik/lar, Arab/o(n) // arab/lar, Avg‘on/on // avg‘on/lar kabi.

Etnik guruhlarining etnik va madaniy tarixining bir turi bo‘lgan toponimik tizim xalqlar, tarixiy voqealar, jismoniy va geografik xususiyatlar, insoniy munosabatlar evolyutsiyasi hududi va chegaralari haqida qimmatli ma‘lumotlarni, ba‘zan oshkor etilmagan ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi. Shuning uchun ham tuman toponimiyasini o‘rganish va tavsiflash o‘tmishda va hozirgi davrda hududda yashab, istiqomat qilgan xalqlarning tarixi, etnogenezi va etnik madaniyatini o‘rganishda dolzarblik va ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Etnik tarix manbai sifatida toponimga bo‘lgan qiziqish nuqtayi nazaridan Qiziltepa tumanining geografik nomlar tizimini o‘rganishga murojaat qilish ancha asosli ko‘rinadi. Toponimik so‘z turkumlarining aholining ma‘naviy va moddiy madaniyati onlarini qayd etish va aks ettirish qobiliyati, uning psixologiyasi qator fanlar mutaxassislari uchun foydali bo‘lishi mumkin. Toponimik ma‘lumotlar mintaqada ro‘y bergan tarixiy voqealar haqiqatini tiklashda ayniqsa muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, mavzuning dolzarbligi, birinchidan, Qiziltepa tumani toponimiyasining tizimli tavsifiga bo‘lgan talab bilan belgilanadi. Ikkinchidan, mintaq toponimiyasidagi asosiy leksik qatlamlarni o‘rganish va aniqlash tuman o‘tmishining etnolingvistik manzarasini qayta yaratish imkonini beradi. Uchinchidan, toponimikaning tavsifi toponimikon ichida nafaqat tipologik umumxususiyatlarni o‘rnatishga, balki alohida mahalliy geografik nomlar tizimining farqlovchi elementlarini aniqlashga ham yordam beradi. To‘rtinchidan, toponimiyaning diaxronik va sinxron jihatlardagi tavsifi geografik nomlarning kelib chiqishining etno-madaniy fonini taqdim etish, toponimikon ichidagi tizimli bog‘lanishlarni aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Enazarov T. J. O‘zbekiston toponimlari: lug‘aviy asoslari va etimologik tadqiqi yo‘llari. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2006.

2. Aslonov A. Shofirkon tumani mikrotoponimiyasining lingvistik tahlili. Filol.fanlari nomzod.diss.avtoref. – T., 2005.
3. Adizova N.B. Buxoro tumani mikrotoponimlarining leksik-semantik tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss.avtoref. – Buxoro, 2021.
4. Найимов С.Н. Ойконимы Бухарской области. Автореф. диссер.канд.филол.наук. - Ташкент, 1984.
5. G'ulomov A., Tixonov A., Qo'ng'urov R. O'zbek tili morfem lug'ati. T.: O'qituvchi, 1977.
6. Qorayev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. – T.: O'ME, 2005.____
7. Qorayev S. va b. Geografik terminlar va tushunchalar izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1979.
8. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1988.
9. Nayimov S.N. Buxoro viloyati joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. – Buxoro, 1997.

Usmon Azim she'riyatida leksik takrorlar
(Anafora takrori misolida)
Lexical repetitions in Usman Azim's poetry
(In the example of Anaphora repetition)

Egamov Umidjon Shavkatovich*

Annotation: *The article analyzes the methodological features of repetitions used in the poetry of Usmon Azim from a linguo-poetic point of view. The artistic repetitions used in the poet's works provided melody, increased emotionality, showed the figurative meaning, emphasized a certain unity of speech, provided a connection between lines or verses, enhanced the expressiveness of the image, and created harmony of content and form. Usman Azim skillfully used such types of repetition as anafora, epifora. The article demonstrates the poet's ability to use these tools.*

Key words: *repetition, linguo-poetic analysis, lexical repetition, anafora, epifora*

“Lug'aviy birliklar badiiy tasvirning muhim vositasidir. Ammo ularning badiiy matnda qo'llanish darajasi, badiylikni ifodalash imkoniyatlari turli-tuman”. [Boymirzayeva, 2004:9] Ayniqsa, poetik nutqda leksik takrorlar turli shakllarda badiiy-uslubiy vazifa bajarishga xizmat qiladi. Usmon Azim she'riyatining jozibasi va o'ziga xosligi ham shoirning tildan foydalanish mahoratida yorqin ko'rinadi.. Bunday so'zlar shoir she'riyatida badiiy tasviriy vositalar orqali o'ziga xos jilolandi. Ayniqsa, shoir she'rlaridagi badiiy takrorlar vositasida fikr teranroq ifodalangan, she'r g'oyasi va shakli o'rtasidagi mutanosiblik ta'minlangan. Ifodalanayotgan tushunchalar takror so'zlar vositasida obrazli qiyofa aks etgan va she'rdagi ohangdorlik ta'minlanishiga xizmat qilgan hamda musiqiylik o'zgacha namoyon bo'lgan.

Takror birliklar she'r ta'sirchanligini ta'minlagan. Bunday ta'sirchanlik shoir she'rlarida anafora, mukarrar, epifora takrorlari vositasida namoyon bo'lgan. Ayniqsa, anafora Usmon Azim she'riyatida eng ko'p qo'llangan takror bo'lib, bunda misralar boshidagi takrorlar muayyan uslubiy vazifa bajarishga xizmat qilgan. Bunday takrorlarda, asosan, so'zlar vositasida ifodaviylik o'ziga xos shaklda namoyon bo'lgan. Takrorning bu kabi shakllarida faqat leksik birlik takrorlanmasdan, o'rni bilan sintaktik birliklarning takrorlanishi ham kuzatiladi. Bu holat Usmon Azim she'riyati uchun ham xos xususiyatdir. Aslida takror birliklarning barchasida, ya'ni tovushdan to gap yoki matn shaklidagi yirik til birliklarida ham o'zaro mazmuniy, ma'noviy uyg'unlik mavjud bo'ladi. Shu ma'noda leksik birlik sifatida tahlil etayotganimiz anaforada so'z

* Guliston davlat universiteti o'qituvchisi. umidjon86egamov@gmail.com

birikmalarining takrorlanishini ham uchratamiz. Shu sababli bunday takrorlarni leksik va leksik-sintaktik takror shaklida o'rganishni lozim topdik.

Anafora deb nomlanuvchi ushbu usul misra, matn boshidagi so'zning parallel holda takroridan iborat bo'lib, nutq figurasi deb ham yuritiladi.[Axmanova, 1969: 47] Anafora ba'zi manbalarda boshlang'ich so'z takrori deb ham yuritiladi. Boshlang'ich so'z takrori so'zlovchining hayajoni va diqqati qaratilgan tushunchani ko'rsatadi va ifodalilikni oshiradi, parallelizmni mustahkamlaydi.[Tomashevskiy, 1959: 283]

Anaforalar turli ilmiy manbalarda bir-birini inkor etmaydigan muayyan fikrlar bilan ta'riflanadi: A.Hojiyev anaforani quyidagicha ta'riflagan: "Anafora (yun. anaphora – yuqoriga chiqarish). Parallel tuzilgan nutq parchalari (mas., misralar) boshida aynan bir unurning takrorlanishidan iborat uslubiy qo'llanish. Zid. Epifora".[Hojiyev, 2002: 14] "Anafora – she'riy misralarning boshida yoki nasriy asardagi gaplarning oldida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so'z va iboralarning takrorlanib kelishi".[Yo'ldoshev, 2007: 97]

Shunday qilib, anafora misralar boshidagi yoki nasriy asarlarda jumlar oldidagi tovush, so'z va so'z birikmasi takroridir. U.To'ychiyev anafora (boshlang'ich so'z takrori)ning fonetik, leksik, sintaktik, strofik turlarini farqlaydi.[Tuychiyev, 2011: 93] Ushbu tahlillar qatorini yana quyidagi talqin bilan to'ldirish mumkin: "Anafora (gr. anaphora-yuqoriga chiqarish so'zidan) – stilistik figuralardan biri bo'lib, misralarning boshida yoki prozaik badiiy asarlardagi gaplarning oldida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so'z yoki iboralarning takrorlanib kelishi". [Homidiy, 1967: 25] Anafora qat'iy tizimli takrorlardan biridir. Chunki anaforada qanday birlik takrorlanishidan qat'i nazar, she'riyatda misralar boshida, nasrda gaplar boshida takror keladi.

Usmon Azim she'riyatida takrorning ko'plab turlari mavjud bo'lib, anafora takrori badiiy-uslubiy usullardan biridir. Shoir she'riyatida anaforani hosil qiluvchi birliklar – tovush, so'z va so'z birikmasi bo'lib, bunday takrorlar ma'lum bir bandda, umuman, she'rda yuzaga kelgan. Band doirasidagi anaforalarda bandning turli misralari boshida takrorlar mavjud bo'lsa, she'rning turli qismlarida qaytarilgan birliklar she'r miqyosidagi anaforani hosil qilgan. G.Rixsiyeva "Anafora misrada qayd etilgan fikrning eng keskin, ta'kidlangan nuqtasini ifoda etar ekan, u albatta, mantiqiy urg'u bilan bog'liq bo'ladi. Mantiqiy urg'u gapning yangiligi (yoki yangilik o'rami)da aks etadi",- deydi. [Risxiyeva, 1999: 25]

Usmon Azim o'z she'rlarida anafora takroridan mohirona foydalangan. Bunday she'rlar sirasiga shoirning "*Men seni deb savoblarga urdim bosh*", "*Sen yashar ko'chadan mastona yurdim*", "*Ohista-ohista yog'adi yomg'ir*", "*Salom xat*", "*Tiriladigan bormi*", "*Sen mendan xabar olmaysan xech qachon*", kabi o'nlab she'rlarini kiritishimiz mumkin.

Usmon Azim "*Men seni deb savoblarga urdim bosh...*" she'rida *men seni deb* va "*Tangrim dedim*" anaforalari qo'llagan. Uch band (12 misra)dan iborat she'rda *men seni deb* so'zi besh marta qo'llanib, shundan to'rttasi anafora "*Tangrim* " *dedim* so'zi ikki marta anafora shaklida takrorlangan. Har bir takrorda, ya'ni takrordan takrorga bu so'zning qimmatiy ma'nosi kengayib, misralarning ta'sirchanligi ortib borgan:

Men seni deb savoblarga urdim bosh,
Men seni deb xatolarga qayrildim.
Men seni deb gunoh bo'ldim, bag'ri tosh,
Men seni deb bu dunyomdan ayrildim.
"Tangrim" dedim- bir bandacha bo'lmading,
"Tangrim" dedim- bir tubanlarga qayrilmading.
Yuz o'girdim - xayolimda so'nmading,
Men seni deb bu dunyomdan ayrildim.

[Usmon Azim, 2010: 10]

Yoki:

Bir nafasim -bahor, bittasi kuzdir,
Bir manzilim tog'dir, bittasi tuzdir,
Bir onam olovdir, bir onam muzdir,

*Toshlarning ichida soyday sarsonman.
 Bir qadamim- umid, bittasi- armon,
 Bir yovim makondir, bir yonim- zamon,
 Bir yo 'lim zamindir, bir yo 'lim-osmon,
 Osmonning ichida oyday sarsonman.
 Bir yilim yo 'q erur, bir yilim-hamroh,
 Bir kunim g'aribdir, bir kunim-panoh,
 Bir lahza tavbadir, bir lahza- gunoh,
 Dardlarning ichida "voy" day sarsonman.
 Bir do 'stim-to 'g' rilik, bir do 'stim-sabr,
 Bir singlim ishonchdir, bir ukam-qadr.
 Bir dushman qo 'rquvdir, bir dushman-qahr,
 O'q otib titragan yoyday sarsonman.....*

[Usmon Azim, 1995: 421]

Keltirilgan she'rda **bir** anafora takrori yuz bergan. She'rning to'rt bandi har birinchi, uchinchi misrasida **bir** so'zi anafora takrorini hosil qilgan. She'rdagi bu anafora ta'sirchanlikni oshirib, jamlash, umumlashtirish ma'nolarini ifodalagan. Ko'rinib turibdiki, she'rdagi asosiy g'oya **bir** vositasida amalga oshgan. She'rda bir so'zi misralarda 12 marta takrorlangan.

Shoirning "**Ohista-ohista yog'adi yomg'ir**" she'rida anafora takrorining o'zgacha tasvir bilan ifodalangan. Bu esa takror so'z va birikmalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. She'rda **Ohista-ohista** anaforasi takror qo'llanib, ketma-ket besh misrada takrorlangan. Bu takrorlar vositasida shoir tabiatning mo'jizakorligini va o'zining ham unga shaydologini ta'kidlaydi:

*Ohista-ohista yog'adi yomg'ir,
 Ohista-ohista qo'zg'alar shamol,
 Ohista-ohista to'kar yumshoq nur,
 Bulutlar bag'ridan ko'rinadi hilol,
 Ohista-ohista yig'laydi bir qiz,
 Kaptar patidan ham mayin dardlari....,*

[Usmon Azim, 1995: 40]

Ko'rinib turibdiki, har misrada **ohista-ohista** anaforasi takrorlanib, misralardagi ma'noni umumlashtirgan. Bu esa shoirning xalq tilining bilimdoni ekanligini bildiradi. Shoir yuqoridagi birikma (anafora takrori) orqali tabiatda sodir bo'ladigan hodisalarni (yomg'irning yog'ishini, shamolning qo'zg'alishini keyin bulutlar orasidan quyoshning ko'rinishini) juda go'zal tarzda ifodalaydi. Bu she'rda sifatlash san'atidan unumli foydalanilgan. She'rning oxirgi bandida **go'yo** anafora takrori qo'llanganki, bu esa shoir tasvirlamoqchi bo'lgan go'zal manzaraning mantiqiy davomi sifatida ifodalanadi:

*Ne nafis tuyg'ular ichida qoldik,
 Sevgilim, gapirma, o'ltirgin tinib-
 Go'yo dunyo go'dak qalbidan nozik,
 Go'yo entiksang ham ketadi sinib....*

Usmon Azim she'rlarida ona yurt mavzusi alohida bo'rtib turadi. Shoirning vatanga bo'lgan muhabbati cheksiz. Bu esa she'rlariga yo'g'rilgan. Buning isbotini yuqoridagi she'rlarda ko'rdik. Yuqoridagi she'rda anafora bilan o'xshatish uyg'unlashib ketgan. Shoir lirik qahramonga murojaat qilib, *Go'yo dunyo go'dak qalbidan nozik*, deydi. Bu bilan shoir insondagi nozik his-tuyg'ularga ishora qiladi. She'rdagi bu kabi anaforalar misralar boshidagi ko'tarinki ohangdorlikni ta'minlaydi. Kitobxon diqqatini ma'lum bir takrorlangan birlik ma'nosiga tortadi. Shunday qilib, Usmon Azim she'riyatidagi anaforalar asarning badiiyligi uchun xizmat qilgan.

Usmon Azimning boshqa she'rlarida anafora she'rning turli qismlarida takror kelgan.

1. Bandning birinchi va ikkinchi misrasida:

*Bir bosgan izing guldin,
 Bir bosgan izing kundan,*

Quyosh bo‘lib lang‘illab

Ajrab borasan tundan!

[Usmon Azim,1995:12]

2. Bandning ikkinchi va uchinchi misrasida:

Osmonga ham otgum tosh,

Gunohkor bo‘lsa quyosh,

Gunohkor bo‘lsa quyosh,

Qaytib tushmagaydir tosh.

[Usmon Azim,1995:15]

3. Bandning birinchi, ikkinchi, uchinchi misralarida:

Ohista-ohista yog‘adi yomg‘ir,

Ohista-ohista qo‘zg‘alar shamol,

Ohista-ohista to‘kar yumshoq nur,

Bulutlar bag‘ridan ko‘rinadi hilol..

[Usmon Azim,1995:40]

4. Bandning barcha misralarida takror qo‘llanishi:

Kolumb, yelkanlarni balandroq ko‘tar,

Kolumb, xavf-xatarga qilmagin parvo!

Kolumb, bu dunyodan odamlar o‘tar,

Kolumb, odamlardan o‘tmoqda dunyo..

[Usmon Azim,1995:15]

5. Bandning birinchi va to‘rtinchi misralarida bir xil, ikkinchi bandning birinchi misralarida alohida boshqa bir takror qo‘llanadi:

Men seni deb savoblarga urdim bosh,

Men seni deb xatolarga qayrildim.

Men seni deb gunoh bo‘ldim,bag‘ri tosh,

Men seni deb bu dunyomdan ayrildim.

“Tangrim” dedim- bir bandacha bo‘lmading,

“Tangrim” dedim- bir tubanlarga qayrilmading.

Yuz o‘girdim - xayolimda so‘nmading,

Men seni deb bu dunyomdan ayrildim.

[Usmon Azim,1995:10]

Anaforaning bandlar doirasidagi takrori ham turli shakllarda bo‘lib, ular ketma-ket ikki bandning birinchi misrasining bir xil birlik bilan boshlanishi, biror bandning so‘nggi misrasi keyingi bandning dastlabki misrasi shaklida takror kelishi kabi bir qancha shakllarda takrorlangan. Bunday takror she‘r qismlari – bandlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta‘minlaydi va turli xil uslubiy vazifalar bajarib keladi

Tahlillar ko‘rsatadiki, anafora ijodkor aytmoqchi bo‘lgan fikrni kitobxonga takror-takror uqtiradi, misralarning estetik kuchini oshiradi, ularga ohangdorlik, musiqiylik bag‘ishlaydi. Shuning uchun anafora she‘rning tashqi ko‘rinishigina bo‘lib qolmay, balki she‘riy nutqning mazmuniga, tagma‘nalariga ta‘sirchanlik baxsh etuvchi vosita hamdir.

Usmon Azim she‘riyatida eng ko‘p qo‘llangan takror turi – anafora usulidir. Shoir she‘rlarida anaforalar so‘z va so‘z birikmasi shaklida takrorlangan. Bu anaforalar asosan, ot, fe‘l, olmosh so‘z turkumlaridagi so‘zlar va so‘z birikmalaridan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахманова О.С. Словар лингвистических терминов. – М.: Наука, 1969. – С. 47.
2. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. – Л., 1959. – С. 283.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – T.: O‘zME, 2002. – B. 14.
4. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – T.: Fan, 2007. B.

97.

Yangi 5. To‘ychiyev U. O‘zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari. – T.:

- asr avlodi, 2011. – B. 93.
6. Adabiyotshunoslik terminlari lug’ati / Tuzuvchilar: H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S.Ibrohimova. – T.: O‘qituvchi, 1967. – B. 25.
 7. Rixsiyeva G. She’riyatdagi gaplarning aktual bo‘linishida anaforalar o‘rni: Filol. fanlari nomzodi ... diss. avtoref. – T., 1999. – B. 22.
 8. Boymirzayeva S. Oybek prozasining lingvostilistik tadqiqi: Filol. fanlari nomzodi ... diss. avtoref. – Samarqand, 2004. – B. 9
 9. U.Azim. Fonus. -T.: Sharq, 2010. -B.160
 10. U.Azim. Saylanma. -T.: Sharq, 1995 . -B.484

3-SHU’BA

MADANIYATLARARO MULOQOT VA O‘ZBEK TILI
TARAQQIYOTI

Turg‘un Po‘latning frazeologik birliklardan foydalanish mahorati
Turgun Pulat's mastery of using Phraseological Units

Uluqov Nosirjon Muhammadalievich*

Annotation. *The article describes Turgun Pulat's skill in the use of phraseological units and the creation of phraseological units, the lexical-semantic, methodological features of the phraseology he used.*

Keywords: *artistic speech, artistic style, artistic image, conversational style, phraseology, phraseological unity, imagery, expressiveness.*

Adabiyotshunos Alixon Xalilbekov Turg‘un Po‘latning mahorati xususida fikr yuritarkan: “Umuman, u tilni yaxshi bilardi, so‘zlar ma’nosiga, ma’nodosh so‘zlarga, ulardagi ma’no tovlanishlariga ayrica diqqat qilar, so‘zlar qobig‘iga chuqur kira borish, ular mag‘zini chaqa olish mahoratiga ega edi”, – deb yozadi. [Халилбеков, 2007: 306]

Taniqli shaxmat ustasi Mamajon Muhiddinov Turg‘un Po‘latga bag‘ishlangan “So‘z zanjirining zargari” sarlavhali maqolasida:

“Tesda tegmagan so‘z, iboralarni u qaerdan toparkin, deb yurardim. Bir kuni uyiga kirsam, diqqat bilan radio eshityapti. Rus tili haqida borardi gap. Nyuanslar, ya’ni nozik tomonlar talqini xususidagi ajib izohlar meni ham rom qildi-qo‘ydi.

– Mana shularni farqlay va fahmlay olsang, ish oson ko‘chadi, – dedi Turg‘un Po‘lat eshittirish tugagach. – Ularni o‘zbekchalashtirishda esa, – deb qo‘shib qo‘ydi u. – Farg‘ona shevasi juda qo‘l keladi. Bu borada uni hyech mubolag‘asiz “jonli lug‘at” va balki “jonli ensiklopediya” desa bo‘lardi. [Халилбеков, 2007: 306]

Bizningcha, bu talqinu tahlillarda hyech qanday mubolag‘a yo‘q, adibga haqqoniy baho berilgan. Turg‘un Po‘lat asarlari, ayniqsa, o‘zbek nasrining eng sara namunalaridan bo‘lgan “Ichkuyov” qissasining lug‘aviy tarkibi boy, shirali va xalqona. Adib frazeologik va paremiologik birliklardan yuksak mahorat bilan foydalangan.

Xalqning ma’naviy madaniyati, kasb-kori, urf-odatları, voqyelikka bo‘lgan munosabatlari uning jonli tilida, ayniqsa, nutqida faol qo‘llanuvchi frazeologiyasida o‘z ifodasini topadi. Frazeologizmlar xalqning yashash tarzi, tarixi va maishiy hayotini mukammal aks ettiradi. Frazeologizmlarning ayrimlarida ekspressivlik, so‘zlovchining narsa-buyum, voqyea va belgiga nisbatan sub’ektiv, ya’ni salbiy va ijobiy munosabati, ba’zilarida esa narsa-buyum, hodisa, belgining sifati va miqdor tavsifi ifodalanadi. Qisqasi, murakkab va turfa insoniy munosabatlarni xalqona, obrazli, ta’sirchan, mukammal va tugal ifodalashda frazeologizmlarning o‘rni katta. Shu bois ham frazeologizmlar nutq ko‘rki, bezagi hisoblanadi hamda so‘zlashuv va badiiy nutqda faol qo‘llanadi.

Badiiy nutqda inson hayoti, yashash tarzi, kasb-kori, orzu-umidlari tasvirlanishiga ko‘ra frazeologizmlar, xususan, so‘zlashuv uslubiga xos frazeologizmlar faol qo‘llanadi. Albatta, so‘zlashuv nutqi frazeologizmlarini badiiy asarda timsollar nutqida o‘rinli qo‘llash ham muallifdan katta mahorat talab etadi. O‘z navbatida, ana shunday mahorat bilan qo‘llangan frazeologizmlar qahramonlarning o‘ziga xos badiiy portreti va xarakterini, nutqini ifoda etuvchi lisoniy unsurdur.

O‘zbek tilining lug‘aviy boyligini chuqur o‘zlashtirgan Namangan adabiy muhitining

* Professor, Namangan davlat universiteti, onomastika66@mail.ru

yetuk vakillaridan biri Turg'un Po'lat asarlari tili, jumladan, mashhur "Ichkuyov" qissasi frazeologizmlarga boyligi bilan xarakterlanadi.

Kasb-hunar so'zlari ta'sirida nutqimizda har xil iboralar ham yuzaga kelgan. Turg'un Po'lat hikoyalariida hisobchilik bilan bog'liq iboralar faol qo'llangan:

Avji g'alvir suvdan ko'tarilib, qishloqda gap-gashtak fasli boshlangan mahalda, sen diqqi nafas xonaga qamalib olib cho't qoqqaning-qoqqan. [Тургун Пўлат, 1986:176]*

Qishning uzun kechalarida, ayniqsa bizga o'xshash "xat ishi" bilan siqilib qolgan odamlarga Hoji akaday kishini bo'lishi katta davlat. ("Hoji hisobchining hikoyalari", 177-b.)

Ha, shunaqa, qing'ir ish hyech vaqt odamning kosasini oqartirgan emas... ("Arqon, shampan va bo'yincha", 182-b.)

Keltirilgan frazeologizmlar hikoyada hisobchi va hisobchilik mehnatining og'irligini xalqona, sodda tarzda ifodalashga xizmat qilgan. Yuqorida keltirilgan **cho't qoqqanoq** iborasi "*hisob-kitob qilmoq*" ma'nosini anglatadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida "*biror hujjatda qayd etmoq*" ma'nosida xatga solmoq, xatga tushmoq kabi frazeologizmlar qo'llanadi. [Рахматуллаев, 1992: 285] Turg'un Po'lat ana shu frazeologizmlar qatoriga "*xat ishi*", "*xat ishi bilan siqilib qolmoq*" kabi xalqona lug'aviy birliklarni qo'shadi.

So'zlashuv uslubida *xat ishi* frazeologizmi omonim xarakteriga ega bo'lib, quyidagi ma'nolarda qo'llanadi:

- 1) ijod, asar yozish bilan shug'ullanmoq;
- 2) o'qituvchilik bilan shug'ullanmoq;
- 3) umuman yozuv-chizuv ishlari bilan shug'ullanmoq kabi.

Adib mazkur frazeologizmga yangi ma'no yuklaydi, ya'ni frazeologik birlikni "*hisob-kitob ishi*", "*hisob-kitob ishi bilan shug'ullanmoq*" ma'nolarida ishlatadi, Hoji aka portretiga xalqona jilo beradi.

Odatda, badiiy va publitsistik asarlarda frazeologizmlardan foydalanishning yo'llari xilma-xil. Yozuvchi va shoirlar umumtildagi mavjud tayyor iboralardan foydalanibgina qolmay, o'zlari ham shular asosida yangi-yangi frazeologizmlar yaratadilar. Bunda ular umumtildagi frazeologik birlik ifodalayotgan ma'noning o'zgacha talqin qilish, ularning leksik tarkibini o'zgartirish, uning ma'noviy, uslubiy vazifalarini kengaytirish, iboraga yangicha majoziy va obrazli ma'nolar kiritish kabi usullardan foydalanadilar. [Шомаксюдов, 1983: 70] Turg'un Po'lat asrlarida ham bu yaqqol kuzatiladi. U hayotdagi voqyea-hodisalarni, insonlarning hayotini iboralar vositasida obrazli, badiiy, ta'sirchan tasvirlashga erishadi. Masalan, O'rinboyning dam olishga jo'nayotgan vaqtdagi holatini quyidagicha tasvirlaydi:

"Mushukdan yurak oldirib qo'ygan tovuqday so'nggi paytlarda bir cho'qib atrofga o'n bor boqishga o'rganib qolgan O'rinboy buni ham o'zicha yo'ydi: uning nazarida go'yo, hozir aeroport binosining qaysi bir burchida uchuvchilarning kattalari uning nomini yuz maqomga solib takrorlayotganday, "passajir Temirovni tushirib olib qolamizmi yo yo'qmi?" deya bir-birlari bilan tortishayotganday edilar..." ("Ichkuyov", 10-11-b.)

Adib mazkur bir jumlada *mushukdan yurak oldirib qo'ygan tovuqday, bir cho'qib atrofga o'n bor boqmoq, yuz maqomga solmoq* kabi frazeologizmlarini qo'llash asosida O'rinboyning safar oldidagi tahlikali, hadikli holatini yorqin tasvirlashga erishgan.

O'rinboy: "*Sizning ham ismingiz jismingizga yarashiq ekan*", demoqchi bo'ldi-yu, hamon Matlubaning **siri bosib, yuragi bezovta tepayotganidan damini ichiga yutdi.** ("Ichkuyov", 18-b.)

Yo Qulmatvoyga o'xshab, har yili bir bor kurortga keladigan, shu yerda ko'ngli xushlagan ishni qilib, O'rinboy qabilidagi bitta-yarimta so'taklarning yuragini sayd etib ketadigan suyuqoyoq "kuydirmajon"lardanmi? ("Ichkuyov", 23-24-b.)

Yana boshqa bir o'rinda poraxo'r va haromxo'r rayon bankini boshqaruvchisi Boltaboevning qilmishlarini tasvirlashda "*ma'lum summa belgilab qo'ymoq*" ma'nosidagi jonli

* Barcha parchalar shu manbadan olingan. Shu bois keying o'rinlarda asar nomi va sahifasi berildi.

tilga xos *“taksa kesib qo‘ymoq”* va *“hurmatizlanmoq”* ma'nosidagi *“sariq chaqalik e'tibor”* kabi xalqona frazeologizmlarni mahorat bilan qo'llagan: *“... Buning uchun har o'n ming so'mdan ming so'm juz'a berasanlar”, deb, qattiq taksa ham kesib qo'yibdi.* Oqibatda, qishloq xo'jalik banki vakilining *sariq chaqalik e'tibori qolmabdi.*” (“Ichkuyov”, 12-b.)

Ko'p o'rinlarda adib hozirgi o'zbek adabiy tilidagi frazeologik birliklarga mazmunan mutanosib yangi xalqona frazeologik birliklar yaratadi:

O'rinboyning yurak choki shir etib so'kilib ketdi. Yaxshiki, qiz nazarini darrov burib oldi, yo'q esa *O'rinboy bechoraning holi nima kechardi?* (“Ichkuyov”, 15-b.) Bu o'rinda ruhan notinchlik, hayratlanish ma'nolaridagi *yurag(i) taka-puka bo'lmoq, yurag(i) tars yorilib keta yozmoq* frazeologizmlariga monand *yurak choki shir etib so'kilib ketmoq* frazeologizmini qo'llash bilan O'rinboyning Matlubani uchratgandagi ruhiy holatini obrazli tasvirlashga erishgan.

Turg'un Po'lat ijodiga xos yana bir jihat shundaki, u frazeologizmlar vositasida o'ziga xos o'xshatishlar yaratadi: *...O'rinboyning turmushi milki bo'shagan tishdek liqillab turgan edi.* (“Ichkuyov”, 47-b.) Bu o'rinda O'rinboy bilan Sabohatning turmushi notinchligini bir so'z bilan ta'sirchan ifodalagan.

Adibning yana bir mahorati shundaki, u oddiy obrazli, tag ma'noli, *“mag'zi to'q”*, xalqona frazeologizmlar yaratadi va ular vositasida o'z qahramonlarining badiiy portretini to'la-to'kis tasvirlashga erishadi:

1. *To'pponchaday bir tutam* Javloniy uning oldida yosh bolaga o'xshaydi, gapirganda *so'zlari zog'ora nonday uqalanib ketadi.* (“Ichkuyov”, 55-b.)

2. Hamroalievni ba'zilar *“u zol odam, qayoqdan tashlasangiz, mushuk-sifat oldingi oyog'i bilan tushadi”*, deyishardi. Shu gap to'g'ri ekan... (“Ichkuyov”, 63-b.)

3. Biron sabab bilan oilasini totuvlik tark etgan odamlar, ayniqsa, masul xodimlar Amirjonova desa, *Azroilni ko'z oldilariga keltirib turadilar.* (“Ichkuyov”, 99-b.)

4. Matluba – chiston. *Bir chistonki, uni hyech yechib bo'lmaydi.* (“Ichkuyov”, 158-b.)

Keltirilgan parchalarda qo'llangan, adib mahorati-la sayqal topgan *to'pponchaday bir tutam, so'zlari zog'ora nonday uqalanib ketmoq, Azroilni ko'z oldilariga keltirib turmoq, zol odam, qayoqdan tashlasangiz, mushuksifat oldingi oyog'i bilan tushmoq, yechib bo'lmay chiston* kabi frazeologizmlar badiiy timsollarning xarakterli qirralarini, xususiyatlarini yorqin, ochiq, mukammal tasvirlashga xizmat qilgan, asarga xalqchillik ruhini bergan.

Biz “Ichkuyov” qissasini va adib hikoyalarining mutolaa qildar ekanmiz, shunga amin bo'ldiki, har bir frazeologik birlik go'yo uzukka ko'z qo'ygandek o'rinli hamda mahorat bilan qo'llangan. Chunonchi, “Ichkuyov” qissasining deyarli har bir sahifasida bir necha frazeologizmni kuzatasiz. Bizningcha, “Ichkuyov” qissasining mashhur qilgan omillardan biri ham shu bo'lsa kerak. Asarda qo'llangan ma'no nozikliklariga boy, xalqona *“xashakni shildiratmoq”*, *“etagini yig'ishtirmoq”*, *“miyasini avji parmalamoq”*, *“etiga et qo'shilmoq”*, *“ko'zlari kirtaymoq”*, *“qandini urmoq”*, *“erga bir urib kirgizib yubormoq”*, *“arg'amchini uzun tashlamoq”*, *“o'z oyog'i bilan yitib ketmoq”* kabi frazeologizmlar fikrimizning yorqin dalilidir.

Qulmatning bu gapi “o'zing ham shu ishlarning noniga sheriksan-ku, xashakni shildiratib nima qilasan!” deganday eshitilib, O'rinboyning yuragiga nashtar kabi sanchildi. (“Ichkuyov”, 69-b.)

Sabohat xonaga sinchkov ko'z yugurtirarkan, nimadandir xursand bo'lganday og'zining tanobi qochib, istehzo bilan iljayardi. (“Ichkuyov”, 135-b.)

Yo'q, endi u dargohdan esi borida etagini yig'ishtirib ketmasa bo'lmaydi! (“Ichkuyov”, 69-b.)

Mana shu muammo O'rinboyning miyasini avji parmalaib turgan paytda Qulmat birdan:

– Ana, Hamidjon ham kep qoldilar, – deb yubordi-yu, *O'rinboy tubsiz xayollar og'ishidan qutilib, yana o'zini borliq quchog'ida ko'rdi.* (“Ichkuyov”, 69-b.)

– Akromovday tirgovuchi bo'lganidan keyin kim uning mushugini *“pisht”* deya oladi? (“Ichkuyov”, 72-b.)

Adib aynan bir jumlada bir necha frazeologizmni go'yo bir ipga marvarid donalarini

tergandek mahorat bilan qo'llaydi va obrazlilik, tasvir ta'sirchanligini ta'minlaydi:

– U bilan kurashishga vazningiz yengillik qiladi. Hamroaliyevlar sizdaqa **odamni yerga bir urib kirgizib yuboradi**, keyin chiqolmay qolasiz. Mening maslahatimga yursangiz, **arg'amchini uzun tashlang**. Ular o'z oyog'i bilan yitib ketadi. ("Ichkuyov", 73-b.)

Adib badiiy timsollar nutqida va tasvirida ularning xarakteriga xos frazeologizmlar qo'llagan, shu tarzda obrazlilik va badiiy tasvir mukammaligiga erishgan.

Dabdurustdan ostonada atlas ko'ylak kiygan, boshiga guldor durra o'ragan bir ayol **tikka bo'ldi**. O'rinboyning yuragi **"shig'" etib ketdi**. ("Ichkuyov", 134-b.)

Turg'un Po'lat O'rinboyning do'sti Hamidjonning tashqi qiyofasini tasvirlar ekan, frazeologizmlardan unumli foydalanadi:

Hamidjon – O'rinboyning hisobchilikdagi hamkasb do'stlaridan. Bir necha yildirki, **"Komsomol" kolxoziga rais**. Rayonda o'ziga yarasha ancha obro' orttirgan. Ilgari u ham O'rinboyga o'xshash oriq, qotma yigit edi. Raislikning biror gashti bormi, keyingi vaqtlarda ikkala beti to'lishib, **etiga et qo'shildi**. Ammo Hamidjonning shu topdagi ko'rinishi gasht qilib yurgan odamga hyech o'xshamaydi. Horg'inlik va uyquvsizlik **ko'zlari kirtaygan**. ("Ichkuyov", 70-b.)

Shahar partiya komiteti xotin-qizlar o'rtasida ishlash bo'limining mudiri Amirjonovaga doir chizgilari ham betakror:

"... bu **"qariqiz"**ni shaharda **"er-xotinlar qozisi"** deyishardi. Lekin u **"qozilik"** vazifasini nuqul bir yoqlama bajarib kelardi. Yoshi ellik bilan oltmish o'rtasida sargardon bo'lib yurishiga qaramay, hali bironta **erning eetagini tutmagan**, **"oila" degan sirli ne'matning asl mevasini tatib ko'rmagan**, **sarg'ish yuziga ajinlar betartib to'r tashlagan**, erkaknamo, yo'g'on ovozi negadir xirillab chiqadigan bu ayol – **o'zgalarning turmushiga, ko'ngliga xuddi o'z qaznog'iday bemalol kirib-chiqaverar**, buni o'zi uchun chanqaganda suv ichishdek tabiiy bir ish deb bilardi." (99-b.)

Adib turli shaxslar tasviridagina emas, voqyea-hodisalarni ifodasi uchun ham o'ziga xos xalqona tashbeh, qiyoslarga boy metal-u maqollar hamda qochirimlar topadi:

Hali-hali O'rinboyning yodida: urushning og'ir kezlari – **"osh avliyo, non payg'ambar"** **bo'lgan damlarda** Rohilla opa o'g'lini yoniga olib, daladan beri kelmas edi. ("Ichkuyov", 74-b.)

Badiiy nutqda o'xshatish konstruksiyalar alohida mohiyatga ega. Avvalo, ta'kidlash lozimki, o'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Masalan, Sabohatga xos salbiy xarakter frazeologizmlar vositasida yorqin ifodalangan:

– Nima? Nima? – Sabohatning ikkala **ko'zi itni ko'rgan mushukning ko'ziday ola-kula bo'lib ketdi**. ("Ichkuyov", 78-b.)

O'xshatishlarning ikki turi farqlanadi:

1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar;

2) umumxalq yoki turg'un o'xshatishlar. [Махмудов, 2013:5]

Turg'un Po'latning "Ichkuyov" qissasida va hikoyalarida o'xshatishlarning har ikki turi kuzatiladi. Masalan,

– Qurilishga yangidan odamlar kelyapti, ish kuchaygandan kuchayib boryapti, shunday bo'lgandan keyin **"akt protsentovka"** ham oshadi-da, **afandining yoshiday qirqdan yuqoriga chiqmay turaverarmidi?!** ("Ichkuyov", 118-b.)

Rosa bir yil uyimda **tovuqmijoz tuxum bosib yotgan** paytlarim bo'lgan. (Cherkashin nutqida, "Ichkuyov", 124-b.)

– Gapimni tushunmabsan. Men senga bir yarim yil **ammamning buzog'idek so'ljayib o'tir**, deyayotganim yo'q. ("Ichkuyov", 125-b.)

Kechqurun kulbasiga **kun bo'yi juvoz tortgan ho'kizday tolib qaytadi**. ("Ichkuyov", 126-b.)

Redaksiyaga universitetdan yosh, bilimdon jurnalistlar ishga kelishdi. Hakim Hamdamiydek **aravani quruq olib qochadigan chobuq qalamlarnin rizqi qirqildi**. ("Ichkuyov", 150-b.)

Turg'un Po'lat ijodining o'ziga xos qirralaridan biri – har bir timsolning xoh ijobiy, xoh

salbiy bo'lsin ularning har biri xarakteriga mutanosib tarzda tasvirlaydi. Ular tasviriga mos frazeologizmlar, o'xshatish hamda sifatlashlar topadi. Bu asarning boshdan-oxiriga qadar kuzatiladi. Masalan, adib Matlubani O'rinboy tilidan uning avvalgi sevgilisi Lobarga qiyoslash asnosida *“Qoshlari o'shanday uzun, hatto labidagi xoli ham o'shaning o'zi. Faqat yuzi sutga chayib olganday oppoq”* deya tavsif beradi va quyiroqda esa *go'zal, dilbar, dilkash* kabi sifatlarni beradi (15-b.)

Yoki: qisqa jumlar bilan rahbar Olim Rahimovichning ijobiy timsoliga ta'rif beradi: *“...o'rta bo'y, qora mag'iz, qora sochini bir yonga qarata taragan”* kabi.

O'rinboy bilan raisning istiqboliga **moshran** matodan paxtali kamzul-shim, oyog'iga oq kigiz etik bilan kalish kiygan, **eti suyagiga yopishgan** qirra burun, ikkala betiga, peshanisiga **tangaday-tangaday qizil dog' toshib ketgan** novcha odam peshvoz chiqdi. (*“Ichkuyov”*, 61-b.)

Adib bir-biriga o'xshamagan fazilatu xislatlarga ega ikki do'st O'rinboy va Qulmatni qiyoslash asosida o'ziga xos tashbehtar bilan quyidagicha tasvirlaydi: *Lekin fe'l-atvor jihatidan biri – ko'lining osuda, sokin suvi bo'lsa, ikkinchisi – uzzukun bilqillab qaynab turgan vulqon edi.* (*“Ichkuyov”*, 66-b.)

Boshqa o'rinda Qulmat xarakteriga xalqona iboralar bilan badiiy chizgilar beradi: *Bir-ikki ryumkadan otgach, aslida bir qop yong'oqdan farqi yo'q* Qulmat likopga **yangi suzilgan holvaytarday yayrab ketdi.** (*“Ichkuyov”*, 66-b.) Bu o'rinda adibning mahorati shundaki, *yong'oq* va *holvaytar* uzvli frazeologizmlar sirasini yangi birliklar bilan ham boyitadi. Uzundan-uzun tasviru bayonlar bilan emas, lo'nda, qisqa, obrazli badiiy ifodalar bilan timsollar portretini yaratadi.

Vaqt tezligi – nisbiy tushuncha. Ishdaliginda, kunni kech qilolmay, *garang bo'lasan.* Bekorchilikda biram **yildirimsifat** tez o'tadiki! (*“Ichkuyov”*, 42-b.)

Hamroaliyev dokani shartta tortib olgan edi, O'rinboyning ko'z o'ngida anvoi ne'matlar namoyon bo'ldi: **qishning qoq beli** bo'lishiga qaramay, ishkomdan yangi uzib kelingandek dirkillab turgan husaynilardan tortib, har bittasini siqsangiz sharbatiga bahuzur kosa to'ladigan anorlargacha, ko'm-ko'k bodringlardan tortib, **aqiqday** qip-qizil pomidorlargacha... (*“Ichkuyov”*, 58-b.)

Teplitsasi usti sidirg'asiga **oy naband** yerto'laning zinasidan rosa olti pog'ona sanab pastga tushsang, qish qo'ynidan chiqib, o'zingni **saraton siynasida** ko'rasan, degan gap ekan. (*“Ichkuyov”*, 59-b.)

Yilda kurortga borishni kanda qilmaydigan oshnasi – zootexnik Qulmatning: *“Il-18”* unday emas, **onangni qornida yotganday tinch, uxlab ham ketasan**, degan gapiga ishonib, Toshkentdan bu yog'iga biletni samolyotga oldi. (*“Ichkuyov”*, 11-b.)

Turg'un Po'lat salbiy timsollarning tashqi qiyofasi-yu ichki dunyosini ham mukammal tavsifini bergan.

Shahartorg direktori Arslon Sherg'ozievni *“ariq labidagi terakdek bo'yiga zeb bergan, lavang yuz”*, viloyat matlubot jamiyati raisi Isroil Qo'ldoshevni *“qora, cho'tir yuzli, tor peshona”*, Zarif Ahmedovni *“yuzi dumaloq, bit ko'z, tepakalligi do'ppisini tagidan ham bilinib turgan”* deya badiiy chizgilar beradi.

Adabiyotshunos Alixon Xalilbekov ko'rsatganidek, asardagi *“Gazetada nima ketib, nima kelayotgani bilan ishi yo'q”*, *“gazetaning mazmunidan ko'ra, bezagiga e'tibor beradi”*gan muharrir Javloniy, *“yaxshi kiyinish, yaxshi yeyishni”* xush ko'radigan, *“ulfatning farqiga bormas”*, *“muallimmi, tergovchimi, bozor pattachisimi, magazinchimi – surishtirmasdan hamma bilan hamtovoq bo'lib”* ketaveradigan Hakim Hamdamiy kabilarning gap-so'zi va xatti-harakatlari kishida istehzo va ranjish qo'zg'aydi. [Халилбеков, 2007: 306] Chunonchi, adib Hakim Hamdamiy kabi jurnalistlarning kuni tugayotganini ham obrazli tasvirlaydi: *“Redaksiyaga universitetdan yosh, bilimdon jurnalistlar kelishdi. Hakim Hamdamiydek aravani quruq olib qochadigan chobuq qalamlarning rizqi qirqildi”*. (150-b.)

Dastlabki kunlari **zog'ora non uvog'iday** qovushmay bir-birlariga yotsirab, bir-birlariga sinovchan ko'z tashlab, chekka-chekkada yurgan odamlar endi **daraxtning po'stlog'i bilan**

tanasidek bir-birlariga chippa yopishib olishdi. (“Ichkuyov”, 79-b.)

Qarasa – Sabohat. Ilgarigidan yana ham to‘lishib, *lo‘labolishdek dumaloq* bo‘lib qolibdi. (“Ichkuyov”, 135-b.)

Endi O‘rinboy o‘zidan ham ko‘ra, Mixail Vasilevichning, yuzlab quruvchilarning g‘amini qilar, bularning shuncha mehnati zoe ketadimi, deb *yuragi tuz sepgandek achishardi*. Xayriyat, falokatlar aribdi! (“Ichkuyov”, 139-140-b.)

Xullas, Turg‘un Po‘lat asarlari, ayniqsa, o‘zbek nasrining eng sara namunalaridan biri bo‘lgan “Ichkuyov” qissasi xalqchil uslubda yozilgan, lug‘aviy tarkibi boy, shirali va xalqona. Uning asarlarida xalqning ma‘naviy madaniyati, kasb-kori, urf-odatlar, voqelikka bo‘lgan munosabatlari xalqona frazeologizmlar vositasida yorqin tasvirlangan.

Asarlarda qo‘llangan frazeologizmlar badiiy timsollarning o‘ziga xos badiiy portretini, xarakterini, nutqini hayotiy, jonli ifoda etgan. Adibning yana bir mahorati shundaki, u oddiy obrazli, tag ma‘noli, “mag‘zi to‘q”, xalqona frazeologizmlar ham yaratgan. “Ichkuyov” qissasining deyarli har bir sahifasida bir necha frazeologizmni kuzatasiz. Bizningcha, “Ichkuyov” qissasining mashhur qilgan omillardan biri ham shu bo‘lsa kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Халилбеков А. Турғун Пўлат // Наманган адабий гулшани. – Наманган: “Наманган” нашриёти, 2007. – Б. 305-307.
2. Турғун Пўлат. Ичкуёв. Қисса ва ҳикоялар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
3. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1983.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.
5. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Т.: Маънавият, 2013.

Өзбек және қазақ тілдеріндегі «Замон/Заман» концептісінің паремиологиялық бірліктері

Ескеева М.Қ. *

Аңдатпа. Мақала қазіргі өзбек және қазақ тілдеріндегі уақыт өлшемдеріне қатысты мақал-мәтелдер салыстыра қарастырылады. Қазақ және өзбек тілдеріндегі Замон/Заман микроконцептісінің паремиялық бірліктер қыпшақ-қарлұқтық, қарлұқ-қыпшақтық тілдік жүйе негізінде талданады. Қазақ және өзбек тілдеріндегі уақыт туралы паремиологиялық паралельдердің мазмұнындағы ортақ семантика ортақ дүниетаным нәтижесі ретінде анықталады.

Түйін сөз. Түркі тілдері, қазақ тілі, өзбек тілі, мақал-мәтел, паремиологиялық мағына, лингвомәдениеттану

Аннотация. В статье рассматриваются пословицы и поговорки на современном узбекском и казахском языках, связанные с измерениями времени. Паремнологические единицы микроконцепта Замон/Замон в казахском и узбекском языках анализируются на основе кыпчакско-карлукской, карлукско-кыпчакской языковой системы. Общая семантика паремнологических параллелей о времени в казахском и узбекском языках определяется как результат общего мировоззрения.

* Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Нұр-Сұлтан, Қазақстан (e-mail: mag61103@inbox.ru)

Ключевые слова. Тюркские языки, казахский язык, узбекский язык, пословицы и поговорки, паремнологическое значение, лингвокультурология

Annotation. The article discusses proverbs and sayings in modern Uzbek and Kazakh languages related to time measurements. The paremiological units of the Hamon/Hamon microconcept in the Kazakh and Uzbek languages are analyzed on the basis of the Kipchak-Karluk, Karluk-Kipchak language system. The general semantics of paremiological parallels about time in the Kazakh and Uzbek languages is defined as the result of a common worldview.

Keywords. Turkic languages, Kazakh language, Uzbek language, proverbs and sayings, paremiological meaning, linguoculturology

Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан паремиялар әрбір этностың дара болмысын, өзіндік рухани-мәдени келбетін айқындайтын күрделі лингвистикалық құрылым болып табылады. «Мақал-мәтелдер тұлғасына тән дәстүрлік тұрақтылық қаншама берік және тіл үшін нормаға айналған стандарт болса да, абсолюттік ұғым емес: ол тілдің тарихи дамуына байланысты, көрші тілдердің әсерінен, сондай-ақ тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес...әртүрлі өзгерістерге түсіп отырады» [1, 223]. Сондай-ақ, бай да құнарлы мазмұнға ие мақал-мәтелдер лингвоэволюциялық үдерістерге сай дамып, уақытпен бірге жаңарып, түлеп, заманауи тілдің сипатына енгенімен ақпараттық мазмұнында халық дүниетанымының о бастағы архаикалық белгілерін де сақтап қалатыны белгілі. Мақал-мәтелдер құрылымындағы өзгерістер бастапқы паремнологиялық мағынаны түбегейлі өзгерте алмайды, ситуациялық мағынасының аясы кеңеюі, әр бағытқа тарамдала дамуы немесе тарылуы мүмкін. Бір негізден тараған қазіргі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер де құрылымдық-мағналық тұрғыдан біраз өзгерістерге түскенімен мазмұнындағы жалпытүркілік дүниетаным негізінен сақталып отырады. Сондықтан қазіргі түркі мақал-мәтелдерін лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан салыстыра қарастыру жалпытүркілік сананы жаңғыртуға ықпал ететін өзекті мәселелер қатарынан орын алады.

Батыс түркі тілдеріне жататын қарлұқ тобындағы өзбек және қыпшақ тобындағы қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің мазмұны да дербес этникалық белгілері қалыптасса да XVI ғасырға дейін жігі ажырамаған екі туыс халықтың даралық ерекшеліктерімен қатар қыпшақ↔қарлұқ↔оғыз, қарлұқ↔қыпшақ↔оғыз ортақ тілдік кезеңдегі жалпытүркілік дүниетанымды да сипаттайды. Қазіргі өзбек және қазақ мақал-мәтелдерінің біраз бөлігін *уақыт/вақт, заман/замон* ұғымдарына қатысты паремиялар құрайды. Олардың синтаксистік құрамындағы *уақыт~вақт, заман~замон* т.б. параллельдері негізгі доминант сөз қызметін атқарғанымен ситуациялық қолданысы адам өмір әр қырын, әр түрлі жағдаятты қамтиды.

Адам белгілі бір кеңістік аумағында және белгілі бір уақыт өлшемінде өмір сүретіндіктен *Уақыт* концептісі *Адам* және *Кеңістік* концептілерімен өзара сабақтастықты сақтай отырып, бірін-бірі ашуға, бірін-бірі тереңірек танытуға да жағдай жасайды. Мұндай сабақтастық концептілердің кешенділік, айқын шекараралық шегінің болмауы және көпөлшемділік сипаттарынан туындайды. Жалпы лингвомәдени концептілердің негізгі белгілері ретінде – кешенділік, ментальдылық, құндылық, шарттылық, шекарасының айқын болмауы, өзгермелі табиғаты, жеке адамның санасында шектеулі болуы, көпөлшемділігі [2,14] тәрізді бірнеше сипаттары аталады.

Лингвомәдени концептілер мазмұндық сипатына қарай параметрлік және параметрлік емес оппозициясындағы менталдық құрылым болып саналады. «Нысаналардың кеңістік, уақыт, мөлшер, сапа және т.б. реалды қасиеттерін салыстыру үшін жіктемелік категория ретінде ұғынылатыны параметрлік концептілерге жатады. Ал параметрлік емес концептілік түрге заттық мазмұндағы концептілер жатады. Параметрлік концептілер регулятивтік және регулятивтік емес (реттелген және реттелмеген)» [3, 31] болып бөлінеді.

Еуразия материгінің ұлан-ғайыр аумағын мекендеп, жартылай көшпелі ғұмыр кешкен түркі халықтарының өмір-салты табиғат пен кеңістікті танып-білуді, бағыт-бағдарын белгілеуді, уақыт өлшемін мөлшерлеуді, тұрмыс-тіршілігін, өмір салтын соған сай құруды талап етті. Бұл жөнінде белгілі қазақ этнографы А. Сейдімбек: «Өзі мекен еткен кеңістіктің барша қадір-қасиетін танып-білу, сол кеңістіктегі құбылыстарды уақытпен шендестіре зерделеуге машықтану – Еуразия көшпелілері үшін өмір сүрудің кепілі, онсыз көшпелілердің өмір сүру үшін жасаған барша әрекет-тірлігі қайда барарын білмей тұрып жолға шыққан жолаушыға ұқсаған болар еді» [4, 195] деген ой айтады. Бұл, әрине туысқан өзбек және қазақ халықтарының дүниетанымына, олардың *уақыт/вақт, заман/замон* жайлы санада жинақталған білім қоры мен тәжірибелеріне, тілде, паремия мазмұнында бейнеленген тұжырымдамалық пайымдауларына да қатысты.

Жалпы адамзаттың уақыт өлшемі төртке бөлініп қарастырылады: экологиялық уақыт, генеалогиялық уақыт, ситуациялық уақыт, тарихи уақыт.

Экологиялық уақытты жыл мезгілдерін білдіретін *көктем/баҳор, жаз/ёз, , күз/куз, қыс/қиш* лексемалары, тәуліктік уақытты білдіретін *күн/кун, түн/тун, түс/туш, таңертең/тонг, кеш, кешқұрым, ақшам/оқшом, бесін/пешин, апақ-сапақ/апак-сапак, қас қарая* т.б лексемалары бейнелейді. Халықтың таным-түсінігі мен тәжірибесінен сарапталған жыл мезгілдері табиғи өзгерістерге қатысты уақыт межесін ғана көрсетіп қоймайды адам өміріндегі белгілі кезеңнің көрсеткіші де бола алады: *жазда келеді/ёзда келади, күзде тойы болды/кузда тўй бўлди, қыста жұмыс істеді/қишда ишлайди, көктемде демалды/баҳорда дам олади* т.б. Экологиялық уақыттың әрбір тілдік репрезентанттары әрі қарай саралана, нақтылана түседі: *қыс түсе/қиш боиланиши билан, қыс ортасы/қиш ўртаси, қыстың аяғы/қишининг охири, қыс шыға/қиш охирида, таңға жуық/шафақ атрофида, кеш бата/оқшом келганда* т.б. Бұл тілдік репрезентанттардың деривациялық ауқымының танымдық репрезентанттардың аялық ауқымына, танымдағы ұғым-түсініктер туралы білім қорының молаюуына сай дамып, жетіліп отыратынын көрсетеді.

Генеалогиялық уақытты шежіре бойынша есептелетін атаның реттік саны білдіретін *екінші ата/иккинчи ота, үшінші ата/учинчи ота, төртінші ата/тўртинчи ота, бесінші ата/бешинчи ота, алтыншы ата/олтинчи ота, жетінші ата/еттинчи ота* т.б тіркестері немесе бұрын өткен белгілі тұлғалардың өмір сүрген дәуірін немесе өмірден өткен кезеңін бейнелейтін *Шыңғыс ханның тұсында/Чингизхон замонида, Абылай хан заманында/Абилай хон даврида, Әмір Темір заманында/Амир Темир замонида, Сағынайдың асы болған заманда, Науаи заманында/Навои даврида, Абайдың заманында/Абай замонида* т.б уақыт концептілерінің репрезентанттары жатады. Генеалогиялық уақыттың репрезентанттары Адам концептісінің репрезентантарымен тікелей байланыста болады.

Ситуациялық уақыт қазақ қауымы үшін олардың тұрмыс-тіршілігі мен өмір салтына сай ел есінде қалған елеулі оқиғаларға байланысты қалыптасқан. Мысалы, *Абылайды хан көтергенде/Абилайни хонликга кутарганда, Жоңғар шапқыншылығында/Жунгарлар истилосида, Қалмақ қырғынында/Қалмоқ қирғинида, Ақтабан шұбырынды кезінде* деген уақыт өлшемдері тарихи оқиғаларға құрылса; *жайлауға шығарда, жайлаудан түсерде, қыстауға көшерде, қыстаудан көшерде* т.б. өлшемді білдіретін тілдік бірліктер көшпелі тұрмыс салтқа байланысты, *қырқым кезінде, қой қоздар кезде, сиыр сауатын уақытта, бие сауым уақыт, бие байларда, қозы жамыратарда* тәрізді тілдік бірліктер ата кәсіпке байланысты; *баланы бесікке саларда, келін түсірерде, құда келгенде, беташарда* сынды бірліктер салт-дәстүрге; *сүт пісірім уақыт, шай қайнатым уақыт, ет асым уақыт* деген репрезентанттар тұрмыс-тіршілікке қатысты қалыптасқан. Уақыт өлшемдерін берудің ситуациялық формалары көне түркі жазба ескерткіштерінде де қолданылған. Мысалы, Тоникук ескерткіші тіліндегі *Bir atliḡ barmis tijin* «Бір аттық жүріс дедім» (Айд.ІІ,41, 108) сөйлемі құрамындағы *Bir atliḡ barmis* «Бір аттық жүріс» оралымы қазақ тілінде *ат*

шаптырым жер, ат шалдырым жер, бие сауым уақыт т.б. уақыттық-өлшемдік мәнді білдіретін тұрақты тіркестермен құрылымы жағынан да мазмұны жағынан да сәйкес келеді.

Тарихи уақыт өлшемдері *күн/кун, түн/тун, тәулік/кунлар, апта/хафта, ай/ой, тоқсан, жыл/ йил, мүшел/мучал, гасыр/аср, дәуір/давр, заман/замон* тәрізді лексемалардан тұрады. Жалпы түркі тілдерінде Уақыт концептісінің *aj, jyl, kün, tün, küntiz* тәрізді тілдік репрезентанттары адамның өмірге келген кезінен бастап бүкіл тұрмыс-тіршілігі мен мен іс-әрекетінің уақыттық-өлшемдік мөлшерін сипаттайды. Сондықтан *күн, түн* сөздері экологиялық уақыт өлшемдерін де, тарихи уақыт өлшемдерін де бейнелейді. Қазақ және өзбек тілдеріндегі Заман/Замон микроконцептісі паремиялық бірліктері Уақыт/Вақт макроконцептісінің тарихи өлшемдерге қатысты репрезентациясын құрайды: өзб. *Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ*~ қаз. *Заманың түлкі болса, тазы боп шал; Заманың қалай болса, бөркіңді солай ки*; өзб. *Замон тузалса, ёмон тузалар*~ қаз. *Заман түзелсе, жаман түзелер*; өзб. *Замони бирнинг амали бир*~ қаз. *Заманы бірдің амалы бір*; өзб. *Замонанинг озгани Отдан эшакнинг ўзгани*~ қаз. *Заманың озганы, аттан есектің озганы* т.б.

Қазақ-өзбек халықтарының дүниетанымы бойынша, уақыт – мүмкіндік, жаратқан иенің адамға берген үлкен мүмкіндігі. Яғни уақытты үнемдеу, дұрыс пайдалану - бақытты болудың, бай болудың, денің сау болудың кепілі: өзб. *Баҳорги ҳаракат - кузги баракат*~қаз. *Көктемгі әрекет - күзгі берекет*; өзб. *Бир кун бурун сочсанг, Ҳафта бурун ўрасан*~қаз. *Дәнді бір күн бұрын сепсең, Егінді апта бұрын орасың*; өзб. *Бугунги ишни эртага қўйма*~ қаз. *Бүгінгі істі ертеңге қалдырма*; өзб. *Вақт кетди - бахт кетди, Тожи сари тахт кетди*~ қаз. *Уақыт кетті – бақ кетті*; өзб. *Вақтдан ютдинг - бахтдан ютдинг*~қаз. *Уақыт ұттың – бақ ұттың*; өзб. *Йўқолган олтин топилар, Йўқолган вақт топилмас* ~ қаз. *Жоғалган алтын табылар, Жоғалган уақыт қайтпас*; *Эрта турган иш битирар, Кеч турган кўп туртинар* ~ қаз. Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, Ерте тұрған еркектің ырысы артық; өзб. *Ўтган вақт йўқолган олтиндан қиммат*~қаз. *Уақыт – алтыннан қымбат*. өзб. *Вақтли ҳаракат - охири баракат*~ қаз. *Уақтылы еңбек – еш кетпес*; өзб. *Экинни эрта йиққан хирмон қилар, Кеч қолган армон қилар*. ~ қаз. *Егінін ерте еккен қырман ұстар, кеш қалған арман қылар*; өзб. *Отинг борида йўл тани, Эсинг борида эл тани* ~ қаз. *Атың барда жол таны, Есің барда ел таны*. т.б.

Әрбір істі, шаруаны бастамас бұрын уақытын дәл анықтау, кеш қалмау, ерте болса сабырмен күту де қазақ-өзбек мақал-мәтелдерінің мазмұнында айқын сақталған: өзб. *Темирни қизигида бос*~ қаз. *Темірді қызған кезде соқ*; өзб. *Оқсоқ қўй тушдан кейин маърайди* ~ қаз. *Ақсақ қой түстен кейін маңырайды*; өзб. *Ҳар мева ўз вақтида пишар* ~ қаз. *Әр жеміс өз уақытында пісер*; өзб. *Ҳар нарса ўз вақтида ярашар* ~ қаз. *Әр нәрсенің өз уақыты бар* т.б.

Жастардың кеш қалмай, өз уақытында үйлі-жайлы болуы мақал-мәтелдер мазмұнынан көрініс тауып отырады: өзб. *Чиройинг борида чинорингни топ*~ қаз. *Шырайың барда, сыңарыңды тап*.

Жасайтын іс пен шаруаның қайсысын қай уақытта жасау маңызды екенін, оларды жүзеге асыру ретін дұрыс анықтай білу, егер істің реті дәл анықталмаса оның зардабы қандай болатыны да паремиялар мазмұнынан орын алған: өзб. *Бозордан қолган бир кун қолар, Экишдан қолган бир йил қолар* ~ қаз. *Базардан қалған бір күн ашығар, егістен қалған бір жыл ашығар*; өзб. *Жўжани кузда санарлар*~ қаз. *Балапанды күзде санар*; қаз. *Мезгіл жетсе, мұз да еріп* т.б.

Қазақ және өзбек халықтарының таным-түсінігінде уақыт негізінен екі түрлі өлшемдік категориямен сипатталады: мифологиялық уақыт және нақтылы (шынайы) уақыт. Мифологиялық категорияға фольклорлық (қиял-ғажайып ертегілеріндегі уақыт өлшемдері) категорияны да жатқызуға болады. Бірақ мифологиялық категория мен фольклорлық категорияның өзіндік ерекшеліктері бар. Мифологиялық уақыт өлшемдері тіршіліктің, адамзаттың алғашқы пайда болған кездеріндегі таным-түсінікпен сабақтасып жатса, фольклорлық уақыт пен кеңістік өлшемдері қиялдың нәтижесі. Сондықтан да

мифологиялық уақыт өлшемдері белгілі бір дәрежеде шынайы уақыт өлшемдерімен сабақтасып жатады, ал фольклорлық уақыт өлшемдері нақтылы уақыт өлшемдерінен алшақта жатады. Мысалы, *алты күнде жүріп/олти кун ичида юрар, алтыс күнде атқа мініп/олтмиш кун ичида отларни миниб, алты айшылық жолды алты-ақ аттап өтті* тәрізді қиял-ғажайып ертегілеріндегі кейіпкерлерге тән уақыт өлшемдері ақиқат өмірмен, шынайы уақыт өлшемдерімен сәйкес келе бермейді.

Түркілердің қоршаған ортаны, жалпы әлемді уақыт пен мерзім аясында игеруі, олардың уақыт туралы аялық білімдеріне, этномәдени ерекшеліктері мен этнофилософиялық ұстанымдарына байланысты болды. Ұзақ мерзімді қамтитын тарихи-этникалық даму үдерісінің әр кезеңіндегі тарихи оқиғаларға байланысты бірде іргесі ажырап, бірде іргелесіп өмір сүрген ежелгі түркі тайпалары дербес тайпалық одақтар мен мемлекеттік деңгейдегі бірлестіктерге бөлінсе де жалпытүркілік сипатын сақтап келген түркі халықтарының рухани өзегі - атадан балаға жалғасып келе жатқан жалпытүркілік дүниетаным мен жалпытүркілік тілдік сана. Тілдік сана көпқабатты білім қорынан тұратындықтан этнос болмысы мен дүниетанымын танытатын тілдік бірліктер де әр қабатқа тән мазмұн-идеяны сақтай отырып, басқа қабаттағы мазмұн-идеяны бейнелейтін тілдік бірліктермен белгілі бір дәрежеде сабақтасып жатады. Тарихи тамыры бір қазақ-өзбек халықтарының уақыт пен заман жайлы мақал-мәтелдерінің мазмұны да ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қыпшақ→қарлұқтық, қарлұқ→қыпшақтық тілдік сананы, туыс халықтардың этномәдениеті мен этнофилософиялық ұстанымдарын сипаттайды.

Әдебиет:

1. Қайдар Ә. Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
2. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов // Антология концептов. – Москва: Гнозис, 2007. – С. 14.
3. Рысберген Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. Филол. ғыл. док.дисс. авторефераты. – Алматы, 2010. – 48 б.
4. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат, 1997. – 272 б.

Türk ve kazak atasözlerinde “kadın” imgesi The image of "woman" in Turkish and Kazakh proverbs

Jiyembayeva Gulbakram*

Abstract. Proverbs are one of the most influential materials about the customs and spirituality of a society. In Kazakh and Turkish, there are many proverbs about women and women's duty, responsibility, choice of spouse, married life, domestic relations. In addition to Proverbs that contain general judgments about women, there are also proverbs that convey their position in the family as a mother, wife, daughter. In Kazakh and Turkish, there are many proverbs about women that contain positive meaning, as well as proverbs that contain negative meaning. In Turkish Proverbs, it is possible to find many materials, from the duties and responsibilities expected of a woman to married life, from the choice of wife to domestic relations. In the article, the concept of “woman” reflected in Kazakh and Turkish Proverbs is evaluated and proverbs related to woman are examined by comparison and classified according to their subjects.

Keywords: woman, Kazakh Proverbs, Turkish Proverbs, mother, wife, daughter

Atasözleri, milletlerin ortak düşünce ve davranış biçimlerini, toplumsal ve ahlaki kurallarını, gelenek ve göreneklerini yansıtır. Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan “Türkçe

* L.N.Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, PhD, Nur-Sultan/Kazakistan zgulbahram@mail.ru

Sözlük”te atasözüne “uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte sözlerdir” [Türkçe Sözlük, 2011: 180] açıklaması verilmiştir.

Atasözleri, anlamlı, kısa, edebi bir dille yazılan halk eseridir. “Atasözü; atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını, genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran, kalıplaşmış şekilleri bulunan, Türk halkı tarafından benimsenmiş, dokunaklı, hazır cevap tanımına uygun, zekayı kamçılayan, insana yeni düşünceler ve fikirler çağrıştıran, bazen kelimelerin sözlükteki karşılığı dışında örtülü, başka bir anlam sezdirmek için söylenmiş, kimin tarafından söylendiği belli olmayan, geniş anlamlı fakat öz sözlerdir” [Kurt, 1991: 10]. Ö.Turmanjanov ise atasözlerinin doğasını “Atasözleri, sözlü edebiyatın en eski türlerindendir. Atasözleri, yüzyıllar boyunca halkın dikkatle koruyup geldiği tecrübesinin birikimi, düşüncelerinin düğümü, hayalleri, yaşamının aynası, eskiden yeniye, atadan çocuğa bırakılan eskimeyen ebedi mirastır” [Turmanjanov, 1992: 3] şeklinde açıklar.

Atasözleri, uluslar arasındaki kültürel farklılıkları, benzerlikleri yansıtmaları bakımından da çok önemlidir. “Atasözleri topluma ışık tutan, toplumun tecrübelerini sonraki kuşaklara aktaran bir hafızadır. Bu nedenle de atasözleri, milletlerin karakterlerini, hayat karşısında tavır ve zihniyetlerini ifade eden özlü sözlerdir” [Çobanoğlu, 2004: 1].

Atasözlerinin konusu çok kapsamlıdır. Atasözleri hep iyilikleri yüceltir, kötülüklerden sakınmayı öğütler. Bu bakımdan atasözlerinin didaktik önemi büyüktür. “Atasözleri, sosyal hayatın çelişkilerini yansıtan eleştiri, hicive doludur. Atasözlerinde halkın geleceğe olan güveni, umudu, hayali edebi bakımdan ele alınmıştır” [Adambayev, 1976: 20]. Kazak bilim adamı R.Sızdık ise “Atasözleri, her halkın dünya bilincinin göstergesidir” [Sızdık, 2004: 53] açıklamasını yapar. O yüzden atasözlerinde milli nitelik ağırlıklıdır.

“Kadın” kavramını değerlendirirken Kazak atasözlerinde “ana, ayel, qatın, kız”, Türk atasözlerinde “kadın, avrat, kız” kelimelerinin geçtiği atasözlerini esas aldık. Değerlendirdiğimiz örneklerde kadın hakkındaki yargıları *anne olarak kadın, eş seçimi ile ilgili atasözleri, kadına değer veren, kadını aşışıl原因, kadınla erkeği mukayese eden, tek ve çok eşlilik hakkındaki atasözleri* biçiminde sınıflandırdık.

Bazı atasözlerinde kadın, hile ve güvensizliğin sembolü, bazılarında kötülüğün kaynağı, bazılarında vefalığın ve sevginin sembolü olmuştur. Kadınların toplumsal konumlarıyla ilgili birbirini anlamca pekiştiren atasözleri ve birbiriyle zıt anlamları ifade eden atasözlerine de rastlanmaktadır. Ö.Çobanoğlu da ilk dönemlerde kadına verilen değeri ve onun aile kurmadaki rolünü vurgulayan atasözleri gibi daha sonraki dönemlerde oluşan erkek egemen toplum yapısını yansıtan atasözlerinin de mevcut olduğunu ifade eder [Çobanoğlu, 2004: 38]. Kadınlardan söz ederken onların merhametlik, fedakarlık, sıcaklık, duygusallık, çekingenlik, beceriklik, alçakgönüllük, şüphecilik, dikkatlilik, değişkenlik, kurnazlık gibi davranışları aklımıza gelmektedir.

Kazak ve Türk atasözlerinde kadının “anne” ve “eş” olarak daha çok ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Kadın, ilk önce geleneksel bir önemi olan “annelik” üzerinden değerlendirilir ve bu tür atasözlerine de bolca rastlanır. Çünkü anne, sevgi ve güvenin temelidir. Kazak ve Türk atasözlerinde her insanın dünyadaki en yakın adamı, anne tipi olumlu bir şekilde ispatlandığı bilinmektedir. Örneğin,

Kz. Ananın oyu – balada, balanın oyu – dalada (Ananın düşüncesi – çocukta, Çocuğun düşüncesi - kırlarda);

Anasız ömür – söngen kömür (Anasız ömür – sonmuş kömür);

Ana balasın arıstannın auzınan aladı (Anası çocuğunu arslan ağzından alır).

Tr. Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar;

Ana gibi yar olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz;

Ana yürekten yana;

Analı kuzu kınalı kuzu.

Yukarıda geçen “Analı kuzu, kınalı kuzu” atasözünde annesi hayatta olan çocuğun bakımlı olacağı düşüncesiyle açıklanmıştır.

Eş seçerken kadının ailesi çok önemlidir. Çünkü eş olacak kadın, kendi yetiştiği ailede gördüklerini kişiliğinde yansıtır. Kazak ve Türk kültüründe evliliklerde genellikle kız ailesinin iyi niteliklerde olması aranmaktadır. Bu niteliklerin başında soyun asilliği ya da toplum tarafından kabul görmüş olması gelmektedir. Kızların eğitiminde annesi büyük rol üstlenir. Eş seçerken annesine bakarak kızını alması istenir. Erkeklerin yaşamında kadınlar büyük bir yere sahiptirler. O yüzden de eş seçimi meselesine büyük önem verilir. Soylu kızın belirtisi annesinin davranışı ve terbiyesinden belli oluyor. Genellikle soylu ailenin kızı terbiyeli, edepli gelir ve anne babasına saygıyla bakar.

Geleneklere göre Kazaklarda kız istemeye gelenler kızın soylu olup olmadığını çeşitli yollarla denetlemişler. Örneğin, göçebe yaşam südüren kız ailesinin göç ettiği yere giderek orasının dağınık olup olmadığını kontrol edermiş veya kız istemeye gelenler evin maşa köşğine dikkat ederlermiş. Maşa köşğinin iki tarafı da kullanılmışsa kız annesini düzensiz sayan erkek tarafı kızı istemeden vazgeçerlermiş. Kazakça ve Türkçe'de eş seçerken kadın ailesinden iyi niteliklerin aranması ve soyun asilliğiyle ilgili birçok atasözleri rastlanmaktadır. Örneğin,

Kz. Körip alğan köriktiden, körmey alğan tekti artık (Görüp alan güzelden, görmeden alan soylu değerli);

Ayağına karap, asın iş, şeşesine karap kızın al (Kabına bak, aşını ye, annesine bak, kızını al).

Tr. At alırsan taydan, kız alırsan soydan al;
Alma soysuzun kızını sürer gider anasının izini;
Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al;
Bez alırsan Musul'dan, kız alırsan asilden;
At alırsan başlıdan, kız alırsan çarlıdan;
Pekmezi küpten, kadını kökten al;
At ile avradın cinsini ara.

"İyi kadın", "kötü kadın" – insanlık nitelikleri ve davranışlarına, hareketlerine toplum tarafından verilen değerdir. Kazak ve Türk kültüründe iyi bir eşe sahip olmanın önemi üzerinde durulurken kötü eşin felaket getireceği düşüncesinde birleşilmiştir. Kadın ve erkeğin bir arada geçtiği atasözlerimizde kadını öven, yücelten örneklerle birlikte onu aşağılayan, kötüleyen örnekler de yer almaktadır. Kazakça ve Türkçe'de kadına değer veren ve onu kötüleyen atasözleri:

Kz. Jaksı ayel jaman erkekti biy etedi, Jaman ayel jaksı erkekti kul etedi (İyi kadın kötü erkeği kadı yapar, Kötü kadın iyi erkeği kul yapar);
Jaksı ayel jaman erkekti tüzetedi, Jaman ayel jaksı erkekti jüdetedi (İyi kadın kötü erkeği düzeltir, Kötü kadın iyi erkeği azdırır);
Jaksı ayel ömirdi uzartadı, Jaman ayel üstine tuz artadı (İyi kadın hayatı uzartır, Kötü kadın üzerine tuz yükler);
Jaksı ayel jarının jaksısın asıradı, Jamanın jasıradı (İyi kadın eşinin iyi işlerini yükseltir, Kötülüğünü gizler);
Jaman ayel jaksı erkektin tördegi basın körge süyreydi, Jaksı ayel jaman erkektin kördegi basın törge süyreydi (Kötü kadın iyi erkeğin baş köşedeki başını köre sürükler, İyi kadın kötü erkeğin kördeki başını baş köşeye götürür)

Tr. Kadın var arpa ununu as eder; kadın var buğday ununu kes eder.

Eti ciğer eden de avrat, ciğeri et eden de.

Avrat var ev yapar, avrat var ev yıkar.

Kazak ve Türk atasözlerinde kadının iyi eş olabilmesindeki koşullardan biri de kadının erken kalkmasıdır: Erte turğan ayeldin bir isi artık, erte turğan erkektin ırısı artık (Erken kalkan kadın bir işi erken yapar, Erken kalkan erkeğin kutu artar); Buyurmadan tutan evlat, gün doğmadan kalkan avrat, deh demeden yürüyen at.

Kimi atasözleri kadınların önemini belirtir, onları över, erkeklerin hayatında önemli bir yere sahip olduklarını belirtir. Örneğin,

Kz. Ayel – kırık şıraktı (Kadın, kırk kandelalıdır);

Ayel – üydin kazığı (Kadın, evin direğidir);

Ayel – üydin körki (Kadın, evin süsü);

Erkek – bas, ayel – moyın (Erkek – baş, kadın - boyun);

Jaksı ayel - teni jok joldas (İyi kadın – eşsiz arkadaştır);

Jaksı ayel – ırıs (İyi kadın - kuttur).

Tr. Kadınsız ev kuşsuz kafese benzer;

Arslan dışisine bakar da kuvvet alır;

Kadını erkek değil, ar ve namusu korur;

Kadını evinden, erkeği pirinden sorarlar;

Avradın düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, avradın bozduğu evi Tanrı yapmaz; Avradın yıkmadığı ev bin yıl dikili kalır;

Evi yapan avrat yurdu şen yapan devlet;

Evin direği erkek, duvarı kadındır.

Kazak ve Türk atasözlerinde kadınların erkeklerden bir basamak aşağı yer aldığı, onların erkelere bağımlılığından bahsedilir. Kadın yöneten evde kut, birlik olmayacağına değinilir. Örneğin,

Kz. Altın bastı ayelden, bakır bastı erkek artık (Altın başlı kadından bakır başlı erkek iyidir);

Baytal jüyrık, parkı jok, katın şeşen, narkı jok (Dişi at koşucu, fark yok, kadın hatip, değeri yok);

Tr. Kadının şamdanı altın olsa mumu dikecek erkektir.

Atasözlerinden aile ve evlilik ilişkileri konusundaki değerlendirmelerde tek karılı ve tek kocalı evlilikleri destekledikleri görülmektedir. Çok eşli olmanın olumsuz yönleri vurgulanır ve geleneksel yapıya uygun olan tek eşliliğe dikkat edilmiştir. Kazak ve Türk kültüründe çok eşliliğin tercih edilmediği, çok eşi olanın sıkıntı yaşayacağına dair atasözleri yer almaktadır.

Kz. Üyinde eki katının bolsa oyran bolar, Eki sırın bolsa ayran bolar (Evinde iki eşin varsa düzen olmaz, İki ineğin varsa ayran olur);

Eki katın alıpsın, Bir palege kalıpsın (İki kadın almışsın, Bir belaya kalmışsın); Eki katın alğannın dauı üyinde, Jaman katın alğannın jauı üyinde (İki eş alanın evinde tartışma, Kötü kadın alanın düşmanı evinde).

Tr. Bir evde dü-zen (iki kadın) varsa düzen olmaz o evde;

Karının (kadının) birisi ala, ikisi beladır;

İki avratlı ev çöplük olur;

İki karılı bittin, iki analı sütten ölür;

İki bacı bir herifte (kocada) durmaz;

Evde iki avrat olunca ev süpürülmemiş kalır.

Kadının olumsuz yönlerinin olduğunu belirten bazı atasözlerinde kadın, kötülüklerin kaynağı ve uzak durulması gereken bir varlık olarak betimlenmektedir, kadının kurnazlık yaptığı, yaptığı bu kurnazlıklarla da erkekleri yendiği belirtilmektedir. Kazak ve Türk atasözlerinde kadınların dedikodu yapma, fazla konuşma, sır tutmama, güvenilmez, hileci, vefasız olduğunu belirten atasözleri de vardır. Kadın hakkında olumsuz düşünce içeren atasözleri:

Kz. Ayel akılsız, baqa köriksiz (Kadın akılsız, kurbağa çirkin);

Jaksı bolsa alğannın, Üyinnen kisi ketpeydi. Jaman bolsa alğannın, Şın dosın da şetteydi (Eşin iyise evine misafir gelir, Eşin kötüyse gerçek dostun da gelmez);

Jaman katın alğannın dauı üyinde (Kötü kadın alanın evinde kavga);

Katınına sırındı aytpa (Kadına sırrını söyleme);

Astındağı atına, Koynındağı katınına senbe (Altındaki atına, yanındaki kadınına inanma);

Bir katınnın aylası kırık esekke jük (Bir kadının kurnazlığı kırk eşeğe yük);

Katının şaypau bolsa, kisi aldında til katpa (Eşin kavgacıysa kişi önünde sessiz kal);

Opasız katınnan opalı it artık (Vefasız kadından vefalı it iyidir);

Eriñşek katınnın etegi jırtık (Tembel kadının eteği yırtık).

Tr. Karıdan korkmayan yanılır;
Ateşle oynama elini yakar, avratla oynama ömrünü yakar;
Alma uzun saçlının ahını, gökten indirir şahini;
Kadının fendi erkeği yendi;
Kadının şerri, şeytanın şerrine eşittir;
Kadın şeytana pabucunu ters giydirir;
Keseye kadın eli girerse, bereketi gider;
Kadın erkeğin şeytanıdır;
Kadına, çocuğa, sarhoşa sırrını açma;
Arı sırrı, karı sırrı;
Kadını sırdaş eden esrara tellal aramaz;
At ile avrada inan olmaz;
Kör (kesmez) bıçak ele (yavuz), is bilmeyen avrat dile (yavuz);
Gündüz yağar gece açar, yıl bozgunluğu; kadın söyler erkek susar, ev bozgunluğu;
Kadında vefa, borçluda sefa aranmaz.

Erkeklerin toplumsal ve sosyal statüsünü kadının toplumdaki aile içi rolünden üstün tutarak kadınların yaradılıştan erkeklerden aşağı, ikinci sırada olduğunu sayan ve halk bilincinde kalıplaşan tiplerin kadınlar hakkındaki birçok atasözlerde olumsuz çağrışım yansıttığı görülmektedir. Ancak Kazakların ve Türklerin zihinsel aleminde “Kadın – yaşamın kaynağı, dünyaya çocuk getiren anne, şefkat ve merhametin, eğitimin, kutluluğun kaynağıdır” olarak betimlenen kadının özellikleri güzel kız, değerli anne, şefkatli anne, iyi eş olarak sayılmaktadır.

Kaynaklar

1. Adambayev B. Halık danalığı. Ğalım. - Almatı: 1976.
2. Çobanoğlu Ö. Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Atatürk Kültür Merkezi Yayını. - Ankara: 2004.
3. İhsan K. Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım. Kültür Bakanlığı Yayınları. - Ankara: 1991.
4. Sızdık R. Tağlım. – Almatı: 2004. – S. 156.
5. Turmanjanov Ö. Kazaktın makal-matelderi. Ana tili. – Almatı: 1992. – S. 220.
6. Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları. - Ankara: 2011. - S. 180.
7. Aksoy Ö. Atasözleri Sözlüğü. İnkılâp Kitabevi. - İstanbul: 1994.
8. Kazak makal-mateldlerinin Altın Kitabı. Aruna. - Almatı: 2015.-S. 632.

Rus tiliga o‘zlashgan ayrim turkiy (o‘zbekcha) so‘zlar haqida About some turkish (uzbek) words in russian

Tog‘ayev To‘lqin Mamanazarovich*

Annotation: This article discusses the Turkic languages, including words from Uzbek to Russian, their semantics, and in some places their etymology, due to various historical periods and processes.

Keywords: word acquisition, Turkish, Uzbek, Russian, shashlik, brand, yogurt.

Har bir til tarixiy taraqqiyot natijasida boyib boradi. Mazkur jarayon tilning o‘z ichki imkoniyatlari asosida va boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish orqali yuz beradi. Mamlakatlar va

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrası mudiri, e-mail: tm-togay@mail.ru

xalqlar o'rtasida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy munosabatlarning kuchayishi, ayniqsa, bir-biriga qo'shni xalqlarning o'zaro aloqalari natijasida bir tildan boshqasiga yangi tushunchalarni ifoda qilgan so'z-atamalar qabul qilinadi. Bugungi globallashtiruv zamonida bu jarayon yanada kuchaydi.

Turkiy til, jumladan, o'zbek tilining g'oyat boyligini, avvalo, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Mirzo Bobur singari bobokalonlarimiz isbotlab ketgan. Rus va ukrain, forsiy zabon tillarga turkiy tillardan salmoqli so'zlar o'zlashgan. Yevropa tillari ham ma'lum miqdorda bundan bebahra qolmagan. Tilimizda shunday so'zlar borki, ko'pchilik ularni boshqa tillardan o'tgan deb o'ylaydi. Aslida o'zimizniki bo'lgan bunday "jahongashta" so'zlar sal o'zgarib yana o'zimizga qaytgan.

Turkiy tillardan rus tiliga o'zlashgan so'zlarning ko'pi bizga tanish. Masalan: "серьга" (sirg'a), "бахча" (bog'cha), "арык" (ariq), "очар" (o'choq), "караул" (qorovul), "арбуз" (tarvuz), "базар" (bozor), "плов" (palov), "камыш" (qamish), "караван" (karvon), "аркан" (arqon), "туман" (tuman), "амбар" (ombor), "капкан" (qorqon), "сарай" (saroy), "баклажан", (baqlajon), "каракуль" (qorako'l), "есаул" (yasovul), "ералаш" (aralash), "беркют" (burgut) kabilarni aytish mumkin. Lekin rus tilida bugungi kunda faol qo'llanayotgan yana talay so'zlar borki, ularning ham asli turkiy (o'zbekcha) ekani sir emas. Quyida ularning ayrimlari to'g'risida fikr yuritamiz.

"Товар" – tovar, mol-mulk, boylik, dunyo. Bu so'z qadimgi turkiy tilda mavjud. Mahmud Koshg'ariy ham bu so'zni o'zining mashhur "Devonu lug'atit turk" kitobiga kiritgan va *tovar*, *mol*, *mato* ma'nolarida qayd etgan [МахмудКошғарий, 1960: 389]. Hatto bu so'z izohiga maqol ham uchraydi: "Тамуг' қаруг'ин ахар тавар" (Tovar hatto jahannamdan ham eshik ochadi). Keyinchalik eski o'zbek tilida so'zning *qoramol*, *yilqi* ma'nolari ham ortgan. Rus tiliga ko'chgach, bu so'zning ma'no ko'lamini kengaytgan: *mol-mulk*, *boylik*, *dunyo* ma'nolaridan tashqari *pul*, *yilqi*, *harbiy oboz* (*ot-arava*), *mustahkamlangan qarorgoh* kabilarni ham anglatgan.

"Товарищ" – "tovar + esh", ya'ni "tovar o'rtoq", tovar-mol vositasida birga ish qiladigan sherik. E.N.Shipova o'zining «Словарьтюркизмоврусскомязыке» nomli kitobida boshqa turkiyshunoslarga tayanib buni qayd etgan [Шипова, 1976: 323]. Bu so'z tarjimasi o'zbek tilida *o'rtoq*, *oshna*, *jo'ra*, *og'ayni*, *sharik* kabi ma'nolarga ega.

"Айва" – behi. Rus tiliga ko'chgan bu so'z qadimda turkiy tilda *avya* bo'lgan. "Devonu lug'atit turk"da shu shaklda keltirilgan. Tovushlar o'rni almashgan, metateza hodisasi ro'y bergan. Xuddi: *yog'mir* – *yomg'ir*, *supra* – *surpa* kabi.

"Кирпич" – g'isht. Buni Koshg'ariy o'z asarida ko'rsatgan: *kerpich* – *kirpich*, *g'isht*. *Bishig' kerpish* – *pishiq g'isht*. [МахмудКошғарий, 1960: 424]. Xorazm shevalarida *karpich* deb hozir ham ishlatiladi. Adabiy tilimizdagi g'isht – forsiycha. Navoiy hazratlari har ikkisini ham qo'llagan:

Lab-balab ul may bila xumi sipehr,

Og'zidag'i kirpich anga xishti mehr. ("Hayrat ul-abror)

"Штаны" – ishton. Rus tilidagi bu so'z ham turkiylar (o'zbek) tilidan o'zlashgan. Koshg'ariy lug'atida qayd etilgan: *ishtonlandi* – ishtonli bo'ldi, ishton kiydi. *är ishtonlandi* – odam ishton kiydi [МахмудКошғарий, 2013: 212].

"Ich kiyim, ishton" ma'nosining Turfon matnlarida *ich to'n* birikmasi bilan anglashilishi ««Древнетюркский словарь»da o'z aksini topgan. Demak, ishton ich to'ndan kelib chiqqan, ya'ni ichdan keyiladigan to'n.

"Кибитка" – bu so'z rus tilida *soyabon arava*; *o'tov*; *arava soyaboni*; *paxsa uy* kabi ma'nolarni anglatadi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida *kebit* so'zi uchraydi. "Devonu lug'atit turk"da *kebit* – *ichkilik do'koni*, *mayxona* deb izohlangan [МахмудКошғарий, 1960: 338]. Devonni nashrga tayyorlagan Solih Mutallibov "rus tilidagi *kibitkaso'zi* shu *kebit* so'zidan bo'lsa kerak", deydi. Bu so'zning asli turkiy ekanligi ko'pgina rus turkologlari tomonidan e'tirof etilgan. Hozirgi ba'zi o'zbek shevalarida, xususan, Xatirchi tumani aholisi jonli tilida *chog'roq uycha* ma'nosida uchraydi.

“**Кафтан**” – “qop to‘n”dan kelib chiqqan. Keng-mo‘l to‘n ma‘nosida. Vamberi, Korsh, Dmitrev singari olimlar bu so‘zning turkiychadan o‘zlashganini yoqlaydilar. Rus lug‘atshunosi Dal “movutdan tikiladigan uzun etakli erkaklar ustki kiyimi” deb izohlagan. “Devonu lug‘atit turk”da bu so‘z qayd etilgan: *qaftan – to‘n, ustki kiyim* [МахмудКошғарий, 1960: 408]. Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug‘atlarda xafton (qapton) – *ustdan kiyiladigan hashamli to‘n; sovut ostidan kiyiladigan to‘n*[Навоий асарлари луғати, 1972: 652]deb ko‘rsatilganki, bu ham fikrimizni dalillaydi.

Rus yerlarida yuzlab yillar davom etgan mo‘g‘ullar hukmronligi, Oltin O‘rda davlatchiligi, Amir Temur saltanatining mo‘g‘ul xonliklari hududlariga ko‘chishi bo‘lg‘usi Rus davlatining iqtisodiy tuzumiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatdi. Bu tilda ham o‘z aksini topdi.

“**Шашлык**”– Markaziy Osiyo xalqlarining, avvalo, ko‘chmanchi aholining bu taomi shu nom bilan ruschaga o‘zlashgan. Odatda u qo‘y go‘shidan metall yoki yog‘och shish – sixda pishirilgan. “Шашлык” kabob pishirishda ishlatiladigan temir ma‘nosidagi *shish*so‘zidan kelib chiqqan. “Devonu lug‘atit turk”da *shish*shaklida qayd etilgan. Bu so‘z Lutfiyda *shish*, Navoiyda esa hozirgi kundagidek *six* shakllarida qo‘llangan:

Andoq so‘rung begimki, ne shish kuysa, ne kabob,
Ul g‘amzaning so‘ziyu, ko‘ngul sharhi holini. (Lutfiy)

Bazmning asbobini qilg‘il nasaq,
Hozir etub sixu, kabobu tabaq. (Navoiy)

Navoiy asarlari tilida “shish” so‘zidan “shishlamoq” Fe‘li yasalganini ko‘rishimiz mumkin:

Garchi ishq o‘tida ko‘nglumni o‘qungg‘a shishlading,
Garm bo‘lmakim, hanuz ne six kuymish, ne kabob. (Navoiy)

Turk qardoshlarimizning mana bu maqoli yuqorida alloma shoirlarimiz mahorati bilan she‘riy shaklga kirgan o‘zimizning o‘zbekona “Six ham kuymasin, kabob ham” maqoliga g‘oyat uyg‘un bo‘lishi bilan ushbu xalq donishmandligi namunasining ham, *shish* so‘zining ham turkiy xalqlar uchun qadimiy va xosligini ko‘rsatadi: “Hem shish yag‘lanmali, hem kebab pishmeli”.

Bugungi kunda tilimizda faol bo‘lgan “suzma”, “qaymoq”, “qatiq”, “qimiz”, “qurut”, “qazi”, “yogurt” kabi so‘zlar “Devonu lug‘atit turk”da, tilimizning keyingi bosqichi bo‘lgan eski o‘zbek tilida, ayniqsa, Alisher Navoiy asarlarida deyarli o‘zgarmasdan uchraydi. Bular allaqachon rus tili lug‘at tarkibini boyitgan. Faqat *yogurt* rus tilida fonetik ta‘sirga ko‘proq uchragan.

“**Йогурт**” – Navoiyda *jug‘rot* shaklida uchraydi. Bu so‘z lug‘atda *qatiq* deb izohlangan [Навоийасарларилуғати, 1972: 237]. “Saddi Iskandariy” dostonida bunga misol bor:

Ani uyga kelturdi tortib inon,
Ravon mohazar chekti jug‘rotu non. [Алишер Навоий, 1989: 22].

Mazmuni: uni uyga keltirib, oldiga tayyor turgan jug‘rot va nonni qo‘ydi.

Jug‘rot hozir boshqa turkiy tillarda, xususan, tatar tilida ishlatiladigan “yug‘urt” so‘zining Navoiy davridagi shakli. Bu so‘zning “yog‘rut” fonetik shakli “Qutadg‘u bilig”da ishlatilgan: *qyтыз, syt ya yyn yag‘ ya yog‘rut qurut* (qimiz, sut yoki jun, yog‘ yoki qatiq, qurut -T.T.) [Дадабоев, 2017: 79]. Yogurt turkiy tillardan rus tiliga o‘zlashib, hozir shu shaklda faol qo‘llanmoqda. Hatto ingliz tiliga ham o‘tib ulgurgan.

O‘z so‘zlarimizni bilmasligimiz tufayli shunchalikka yetdikki, ba‘zan bunday so‘zlarni boshqa tildan o‘tgan deb o‘ylay boshladik. Masalan, bir necha yil avval televizorda Navoiy viloyatining hayvonot olami haqida ko‘rsatuv berildi. Bu o‘lkaning turli yovvoyi hayvonlari haqidagi hujjatli film asli ruscha tayyorlangan bo‘lib, o‘zbekchaga tarjima qilingan va suxandon shu matnni o‘zbekcha aytib bermoqda edi. Uning ovozi ostida dastlab yozilgan ruscha ovoz ham eshitilib turardi. Yirtqichlarga mansub cho‘l hayvoni – qoraquloqlar haqida so‘zlar ekan, rusiyzabon boshlovchi uni o‘z nomi bilan, faqat ruscha talaffuzda atay boshladi: “karakulaki”. Ruschada “q” tovushi bo‘lmaganidan shunday so‘zladi. Bizning tarjimonlarimiz qoraquloq aslida

nima ekanini bilmaganidan uning ruscha ifodasini saqlab qolgani aniq. O'zbek suxandoni ham uni ruschaga ergashib aynan ayta boshladi: "karakulaklar shuncha yil umr ko'radi, karakulaklar falon-falon narsalar bilan oziqlanadi, karakulaklar mana bunday ov qiladi" va hokazo. Alisher Navoiy bobomizning so'zlari yodga keladi:

*Sen o'zungni tonimas ermishsen,
O'z so'zungni tonimas ermishsen.*

Muhammad Yusuf Chingiyning XIX asrda yaratilgan "Kelurnoma" lug'atida "qoraqulag" – "степнаярысь", ya'ni cho'l silovsini deb keltirilgan. O'zbekiston milliy ensiklopediyasida bu hayvonga batafsil izoh berilgan: **qoraquloq, karakal** – mushuklar urug'iga mansub sut emizuvchi hayvon.

Bu o'rinda ham kamchilik mavjud: qoraquloqning ikkinchi nomi sifatida qomusiy lug'atda qayd etilgan *karakal* aslida *qoraxoldir*. Bu turkiy-o'zbekcha so'zimiz nafaqat ruschaga, balki boshqa Yevropa tillariga ham o'zlashgan. Masalan, nemislar bu hayvonni *karakal* deyishdi.

"Стакан" – rus tiliga turkiy tillardan o'zlashib, bunday shaklga kirgan bu so'z eski o'zbek tilida: tustag'on – qimiz va may ichadigan yog'och idish; qozoq tilida: tostagan, tustagan – chog'roq yog'och kosa; qirg'iz tilida: tostukan – kamyob chog'roq yog'och kosa kabi shakl va ma'nolarga ega bo'lgan. Vladimir Dal uni dostakan – qadimgi idish turi deb ko'rsatgan. Y.N.Shipova o'zining yuqorida qayd etilgan "Rus tilidagi turkizmlar lug'ati"da Dal, Yudaxin, Radlov singari tilshunoslarga asoslanib ularni qayd etgan. Ushbu kitobga ikki mingdan ortiq turkiy so'zlar kiritilgan.

Hazrat Navoiy turkiy xalqning bir qavmi bo'lgan sodda, qo'li ochiq, bag'rikeng o'zbekni suyib tasvir etgan o'rinlar anchagina. Bulardan birida qozoq qardoshi kabi cho'l farzandi sanalgan o'zbekning qimizu tustag'onini madh etgan:

*Halol ona sutidekdur gar o'zbakim tutsa
Tobuk qilib, yukunib tustag'on ichida qimiz.*

Yana bir she'rida shoir "qayg'uni o'lturmak" uchun ayoqchi (soqiy)dan chog'ir to'la tustag'on tilaydi:

*Qayg'u o'lturdi meni tutqil, ayoqchi, tustug'on
Kim, chog'ir qayg'uni o'lturmakka achchig'og'udur.*

Demak, tustug'onda nafaqat qimiz, balki chog'ir (may) ham ichilgan.

Rus tilidagi "балбес" – "bilmas"dan, "казна" – "xazina" yoki "g'azna"dan, "деньги" – "tanga"dan, "купара" esa "quruq meva"dan olingan. "Inju" tilimizga xitoychadan, "ziyon" esa arabchadan o'zlashgan. Ular tilimiz orqali rus tiliga "жемчуг" va "изъян" bo'lib o'tgan. "Кавардак" – "qovurdoq". Asli qovurmoq Fe'lidan kelib chiqqan bu so'z bizda taomni bildirsa, ruslarda "yomon ovqat", "tartibsizlik", "хаос" ma'nolariga ega. "Кочеват", "кочевник" o'zimizdagi "ko'ch" so'ziga borib taqaladi (ko'chmoq Fe'lidan). "Лошад" – "alacha ot", "alasha ot", ya'ni past bo'yli ot; "кабан" – "qobon", ya'ni yovvoyi cho'chqa; "мишень" – "nishon", "богатыр" – "bahodir", "хозяин" – "xo'jayin". Bu juftlikdagi ruscha so'zlar manbai turkiy so'zlar ekani ko'rinib turibdi.

"Хозяин взял деньги из казны и пошёл на базар". Bu jumladagi oltita so'zdan to'rttasi turkiy o'zlashma.

Xullas, g'oyat boy va qadimiy bo'lgan tilimiz (turkiy til) o'z tarixi davomida rus, ukrain, ingliz, nemis, fransuz, venger kabi Yevropa tillari lug'ati tarkibini boyitgan. Mutaxassislarning fikricha, rus tilidan boshqa yevropa tillarida turkiy tillardan so'z o'zlashish darajasi yuzga yetar-yetmas miqdorda bo'lsa, rus tilida bunday so'zlar sanog'i uch mingdan ko'proqni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II том. –Т.: ЎзФА, 1960. – Б. 389.
2. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, Наука, 1976. – Б.323.

3. Махмуд ибн Хусайн Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). 1 жилд- Т.: Мумтоз сўз, 2013. – Б.212.
4. Навоий асарлари луғати. –Т.: Ғ.Ғулом, 1972.– Б. 652.
5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 4-жилд. -Т.: Ған, 1989.– Б. 22.
6. Дадабоев. Х. “Девону луғатит турк”нинг тил хусусиятлари. –Т.: ТДШИ, 2017, –Б.79.

**Рухани жаңғыру: жоғары оқу орындарында жобалай оқыту технологиясы
(қазақ тілі өзгетілді дәрісханаларда)**

А.А. Сатбекова*
Аметхан Жанат*
Батырбек Сымбат*

Annotation. *The main tendency of the XXI-st century social production is the foreground knowledge-consumptive high technology development, a wide introduction of scientific achievements into real life and informatization of the society. During the life-time of one generation the production technology and the way of life drastically change. A quick-developing scientific-technical revolution based on the process of global informatization in all spheres of social life requires the informatization of the education sphere too. Besides, modern educational paradigm defines teaching as a managing academic-cognitive activity that leads not only and not so much to increasing the baggage of knowledge, abilities and skills but to more important changes in the trainee's personality: to increasing the intellect, to upbringing definite characteristics of the personality, psychological changes in the personality directed to more comprehensive self-realization. Especially it concerns teaching at higher educational institutions where the trainee gradually with his/her professional and social significance self-consciousness develops from the object into the subject who can manage other people and himself. At higher professional school, the result of the process of teaching comes forth as one forming professionally relevant qualities of the student's personality – the qualities which identify his professional competence and mastership.*

For the first time scientific- theoretical bases for mastering the Kazakh language by means of project teaching in an alien auditorium have been defined.

Keywords: *the Kazakh language, technology projective teaching, educational, project, method.*

Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы қоғам өмірінің қай саласында да іштей жаңғыру мен серпіліс туындатып, мүдделі мақсаттар мен болашаққа бағыт – бағдар белгілеген Бағдаршам болғаны анық. Мақалада: «... Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» [Назарбаев,2017.] деген жауапкершілігі үлкен жолдар бар.

* Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының академигі ҚазҰҚПУ, Алматы. E-mail: satbekova@mail.ru

* 3 курс докторанты ҚазҰҚПУ, Алматы

* 2 курс магистранты, ҚазҰҚПУ, Алматы

Оқытудың қай түрі болмасын барлығының көздейтін мақсаты – адамды жан-жақты тәрбиелеу, сапалы білім беру. Қазіргі таңдағы білім берудің түпкі нәтижесі жай ғана білім, білік, дағды қалыптастыру емес, студенттің оларды өзінің өміріндегі кездескен түрлі жағдаяттарды дұрыс, саналы қолдана білуін талап ететін құзыреттіліктер түрінде қалыптастыру болып отыр. Сонда болашақ мұғалімдерге педагогикалық институттарда, университеттерде білім беру деген көптеген пәндер мазмұнындағы білім қорын меңгерту ғана емес, алынған білімді өз қызметінде пайдалана білу жолдарын үйрету деп түсінген абзал. Мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі (профессиональная компетентность) мен шеберлігі, әсіресе, қазіргі нарықтық жүйеде ерекше қажеттілікке ие болып отырғаны белгілі. Өйткені жаңартылған білім беру мазмұны жүйесін енгізуде және дәстүрлі педагогикалық жүйенің өзінде мемлекетіміздің мектепке беріп отырған тапсырысы немесе сұранымы – ойлауы жан-жақты дамыған, тілге шебер және мемлекеттік тілдегі іс-қағаздарына жауап беріп, бейресми және ресми жағдаяттардан жол тауып шыға алатын, өзінің өмірдегі мәнін түсінетін, өз ісіне жауап беретін азамат тәрбиелеу. Ал мемлекеттің осы қойып отырған тапсырысының сапалы орындалуы, сөзсіз, мұғалімдердің кісілік қасиеттері мен кәсіби шеберлігіне көп байланысты. Кәсіби шеберлігі мен құзыреттілігі жетілген маман даярлауда да, білім беру саласына қойылып отырған ортақ міндетті шешуде де «Қазақ тілі» пәнінің орны ерекше екені дау тудырмайды. Өйткені бұл пән әрбір азаматтың өзі өмір сүріп отырған елінің, мемлекетінің тілін, мәдениеті мен дәстүрін сыйлауын қалыптастырады. Осындай адами болмысқа, өзгелермен қарым-қатынас мәдениетіне баулитын «Қазақ тілі» пәнінің маңызы да сондықтан уақыт өткен сайын арта түспек. [Сатбекова, 2019: 33].

Жобалай оқыту технологиясы әлеуметтік немесе кәсіби мамандығына байланысты маңызды проблемалардың туындап отыруын талап етеді. Ондай проблемалар болашақ маманның танымдық, рухани ой-өрісін дамытуға, өмірдің әр түрлі жағдайына (мамандығында) икемделуіне мүмкіндік жасауы қажет.

Ондай проблеманы студент шешіп немесе оның қалай орындалғанын көріп қана қоймай, оның нәтижесін басқа жағдайда, басқа мәселелерді шешуге пайдалануға болатындығына көзі жетуі тиіс. Демек, мәселе мен оның практикалық тұрғыдан іске асуының (нәтиженің) қарым-қатынасы жобалау әдісінің білім беру жүйесіндегі басты ерекшелігін көрсетеді. Жобалау әдісінің мәнін түсіну, оны практика жүзінде білім беруде қолдану үшін оны мақсаты мен міндетіне қарай: ғылыми-техникалық, шығармашылық, өндірістік және оқу-тәрбие үдерісіндегі оқу жобасы деп бөліп қарастырған тиімді.

Жобалау әдісі жоғары білім беруде *маманның әлеуметтік және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда өте маңызды*. Өйткені институтты жаңа бітірген жас маман бірден кездескен қиыншылықтар мен проблемаларды тәжірибесі аз болғандықтан, шеше алмасы анық. Сонымен қатар оларда жүйелі сыни ойлау қабілеттері де бірден қалыптаса қоймайтыны белгілі. Ал нарықтық экономика заманында маманның кәсіби құзыреттілігі бәсекеге қабілеттілігімен айқындалады. Бәсекелестік маманның әр нәрсеге бейімделуін күтіп отырмайтыны да анық.

Маман қандай жағдайға болсын бейімделіп, өзінің мәселені шеше алатын қабілетін, икемділігін, мүмкіншілігін көрсете алуы тиіс. Сондықтан да кәсіби маман дайындауға қоғам үлкен жауапкершілік артып отырғаны белгілі. Осыған орай, егер дұрыс ұйымдастыра білсе, жобалау әдісі өзінің кешенділігімен, проблемалы бағыттылығымен қандай дидактикалық міндеттерді болмасын шешуде тиімді екені даусыз.

Сондықтан студентті бірінші курстан бастап жобалау әрекетіне үйрету және оны дағдыға айналдыру қажет деп ойлаймыз. Ол үшін білім беруді ұйымдастырудың барлық формасы (лекция, практикалық сабақтар, өздік жұмыстар) құрылымы жағынан қайта құрылуы тиіс. Мысалы, лектор дайын материалды айтып жаздырғаннан да, студенттерге өмірде, білім беру үрдісінде кездесетін (мысалы, мектеп өмірінде) проблемалы жағдаяттарды ұсынып, соның шешуін, жолын, дұрыс нұсқасын іздетуге мүмкіндік жасап

отырса немесе өздеріне тапсырмалар беріп, соның ішінен проблемалар жасауға, оны шешудің жолдарын қарастыруды міндеттеп отырса т.т. нақты нәтижелерге қол жеткізуге болады. Мұндай тапсырмалардан студенттер өздеріне қажетті ақпараттарды табуға, оларды бұрынғы оқығандарымен салыстырып, соның нәтижесінде белгілі бір қорытындылар жасауға, материалды жүйелеуге, оның басты мәселелерін бөліп алуға, оның кәсіби әрекетіндегі мән-маңызын түсінуге дағдыланады, игерген білімдерін ғылыми есеп немесе курстық жұмыс ретінде дайындауға мүмкіндік алады, ғылыми стильдері қалыптасады. Игерген материалдан белгілі бір қорытындылар жасау үшін ізденеді, әр түрлі ғылым салаларымен байланыстырады. Бұл үрдіс студенттің интеллектуалдық-кәсіби құзыреттілігін дамытуға, қалыптастыруға мүмкіндік жасайды. Жобалау әдісі студенттің кәсіби құзыреттілігімен қатар әлеуметтік құзыреттілігін де қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ғалым Ж.Дәулетбекова жобалау технологиясының кешенділік сипатын: «Бұл технологияда білім алушының шығармашылық-зерттеушілік, әрекеттік, танымдық, креативтік, мәдени қатынас қабілеттерін қатар дамытуға мүмкіндік туады», - деп көрсетеді [Дәулетбекова, 2008: 22].

Жұмыс істеу барысында студент айналасындағы адамдармен мәдени қарым-қатынас жасауға, дұрыс сөйлеуге, өз ойын жүйелі жеткізе білуге, тыңдаушысын сыйлай білуге, жалықтырмауға, өзіне тарта білуге, өзін-өзі дұрыс ұстай білуге қалыптасады. Семинар сабақтарында оқытушы қарастырылып отырған мәселенің маңызды жерлеріне қатысты ойталқы, жарыссөз, пікірталас, іскерлік ойындар ұйымдастыруына болады.

Жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінде студенттің өз бетімен жұмыс жасау қабілеті жетіледі, ұштала түседі. Қазіргі білім берудің басты талабы – студентті өз бетімен білімін толықтыруға, ізденуге үйрету. Бұдан оқу үрдісін тек қана жобалай оқыту технологиясына құруға болмай ма деген сұрақтың болуы да заңды. Жобалау әдісі – дидактикалық міндеттерді шешудің амалы. Ол мәселені, бір жағынан, даму үстінде қарастырса, екінші жағынан, оның нақты шешімінің іске асуын қарастырады. Басқа әдістерден айырмашылығы да осында.

Жобалау әрекетін ұйымдастыру оқытушыдан үлкен дайындықты талап етеді. Ең алдымен, әрекеттің негізіне жататын мәселені анықтау қажет. Бұл жердегі ең маңызды нәрсе проблема білім алушыларға дайын күйінде ұсынылмайды. Бұл жағынан ол проблемалық әдістен ерекшеленеді. Оқытушы әр түрлі әдіс-тәсілдер, көрнекі құралдар арқылы шешімі күрделі жағдаят жасауға студенттерді жұмылдырады, яғни проблемалы жағдаяттан- проблема шығады, одан проблемалы міндеттер туындап, жобалау әрекеті осындай тізбекпен беріледі. Проблемалық жағдаят негізінен оқулықтан алынбағаны жөн, ондай проблемалар шынайы өмірден, маманның кәсіби әрекетінде кездесетін мәселелерден туындап жатқаны дұрыс.

Жобалай оқыту технологиясының болмысы туралы ғалым Ә.Әлметова докторлық зерттеу жұмысында мынадай сипаттама береді: «...Кез келген тілді өзге тіл ретінде оқытудағы жобалау әдісінің тиімділігі – студенттерді шығармашылықпен жұмыс істей білуге жұмылдыра алатындығы. Жобалау әдісі әрбір студентті белсенді танымдық әрекетке жұмылдырады, бірлесіп, ынтымақтасып жұмыс істеуге үйретеді. Студенттерді жоба мазмұны бойынша жұп болып, топ болып жұмыс істеуге бөлгенде олардың психологиялық жағынан сәйкес келуі де есепке алынуға тиіс. Мұнымен бірге бөлінген әрбір топтағы студенттердің тілді меңгеру деңгейі де әртүрлі болуға тиіс. Бір топта үш студент болса, алған тақырыптары біреу болғанымен, сол тақырып бойынша жүктелетін міндет те, бөлінетін рөл де әртүрлі болып келеді. Сонда әрбір студент жоба тақырыбынан өзі ғана орындауға тиіс бөлек тақырып алады да, өз бетінше ізденіп жұмыс істеуге мәжбүр болады. Студенттер жобаны орындау барысында әрқайсысының өзіне тапсырылған жұмысты тиянақты орындауы жалпы жобаның сәтті аяқталуының кілті екенін түсінеді. Сондықтан әрбір студент өзіне тапсырылған тақырып ауқымында жаңа ақпараттар, соны мәліметтер

іздеуге белсене кіріседі. Мұны екінші сөзбен студенттің өзі үшін жаңа, соны білім алуы деп те түсінуге болады» [Әлметова, 2007: 213].

Дидактика ғылымында проблемалық жағдаяттың әр түрлі деңгейлері көрсетіледі. Атап айтқанда: бірінші деңгей, оған оқытушының оқу материалын проблемалы түрде баяндауы жатады; екінші деңгей, яғни оқытушы проблемалы жағдаят жасап, оны білім алушылармен бірлесе шешеді; үшінші деңгей, онда оқытушы проблема қояды, білім алушылар оны өз беттерімен шешеді; төртінші деңгей, яғни білім алушылардың өздері проблема жасайды, өздері оны шешеді.

Демек, жобалау әрекеті осы төртінші деңгейде көрінеді. Ал алдыңғы үш деңгей төртіншіге дайындық болып табылады. Ғалым И.А. Зимняя оқу жағдаятында білім алушылардың проблеманы өздері тауып, оның жолын өздерінің шешуі және оның дұрыстығын өздерінің тексеруі жобалау әдісіндегі ең жоғарғы әрекет деп бағалайды [Зимняя, 2003: 15].

Студенттер жобаларды орындауы барысында өздерінің ерік және шығармашылық қабілеттерінің жетіле түсетініне өздері де куә бола алады. Әрине, негізінен оқытушының басқаруымен, жетекшілігімен жүріп отыратын жобалау әдісін қолдану технологиясының білімді бағалаудағы объективтік және субъективтік жаңашылдығы басым болып келеді.

Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысында АҚШ-та пайда болған «жоба әдісінің» теориялық негіздемесі «прагматикалық педагогика» болып табылады.

Жобалай оқыту технологиясын қазақ тілін оқыту үдерісінде қолданудың тұжырымдық негіздерін былайша пайымдауға болады:

- тек практикалық нәтиже арқылы алынатын білім ғана ақиқат және құнды болып табылады;
- адам баласы онтогенезде өзін қоршаған ортаны танып-білуі барысында жүріп өткен адамзаттың жолын қайталайды;
- оқу-таным үдерісінде студент те осы жолды қайталай отырып, жекеден → жалпыға қарай жүру жолын, яғни индуктивтік жолдан → дедукцияға қарай жүру жолын ұстанады;
- қазақ тілін жоба әдісі арқылы оқып-меңгеру студент үшін басқарылып отыратын болғанымен, негізінен, студенттің ерік-жігеріне көбірек сүйенетін, сол қасиеттерді дамытуға бағытталған үдеріс болып табылады;
- студент өзінің қазақ тілі туралы білім алу қажеттілігін практикалық тұрғыдан анықтап қана осы тілді меңгеруге белсенділікпен кірісе алады;
- сол үдерісте қазақ тілін оқып-білудің негізгі әрі белсенді субъектісіне айналады;
- қазақ тілінен берілетін білім мазмұнын студенттерге проблемалық оқыту тұрғысынан оқыту үдерісі ұйымдастырылуы керек;
- студенттердің танымдық белсенділігінің жобаны орындау үдерісінде жоғары деңгейде болуы ескерілуі тиіс;
- студенттердің қазақ тілін оқып-білу үдерісінің өмірмен тікелей байланыста болуы қажет;
- қазақ тілін оқыту үдерісінің оқу әрекеті теориясы тұрғысынан ойын, еңбек, жанды үдеріс түрінде ұйымдастырылуы керек [Сатбекова, 2019: 40].

Жобалау әдісі арқылы оқыту барысында «Қазақ тілі» пәні – студент үшін Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі екендігін айқын тануға, тілді мүмкіндігінше өз бетімен меңгеруге, өз ойын еркін айта алуға, кәсіби лексиканы қалыптастыруға мүмкіндік жасайтын ерекше пән. Әсіресе, қазақша тілдік ортаның қаншалықты деңгейде дамып отырғанын, қазақ тілінің кең қанат жая дамуының болашақ өсу жолдарын студент практикалық ізденіс үстінде, яғни оқу жобасын орындау үстінде айқын тани алатын болады. Мұндай оқыту технологиясы тек студенттің қатысуын ғана мүмкін етіп қоймайды, ең бастысы, студент қазақ тілін дамытуға өзінің де үлесін тікелей қоса алатын болады, тіпті болмаса, соған ұмтылады.

Қазіргі білім беру жүйесінде заман талабына сай қолданылатын технологияларды ұйымдастыруда мынадай талаптардың орындалуы қажет:

- пәндік білімді игеру;
- алған білімдерін практика жүзінде қолдана білу;
- пәнаралық дағдыларын игеру;
- қатысымдық дағдыларды қалыптастыру;
- түрлі түрдегі ақпараттармен жұмыс жасай білу;
- ақпараттық технологияларды игеру және оларды түрлі міндеттерді шешу барысында қолдану;
- топпен жұмыс жасай білу;
- берілген проблемаларды шешу.

Біздің зерттеуімізде оқу үдерісіне жобалай оқыту технологиясын енгізудің себептері мынадай: біріншіден, бұл технология студенттің білім деңгейін дамытуға көмектеседі, себебі ол өз бетінше әрекетке түсіп, ізденеді. Екіншіден, бұл технология бойынша студент тақырыпты өзі таңдауына мүмкіндік алады. Үшіншіден, жобалау аясында ынтымақтастықта, бірлікте жұмыс істеу идеясы бар. Төртіншіден, жобалай оқыту технологиясы шығармашылық белсенділікті тудырады. Бесіншіден, жобалау технологиясы сабақта қолданылғанда оқытушыға да, студентке де жауапкершілік жүктейді әрі өзіне деген сенімділігін арттырады. Алтыншыдан, жобалау жұмыстары өзара жарысты, талас-пікірді, ең бастысы, белсенділікті талап етеді. Жетіншіден, жобалау технологиясы оқытушыға да, студентке де жұмысына, ғылыми дәлелдемелеріне қанағаттану сезімін, яғни «эгофакторлық» сенім ұялатады.

Жобалау әдісінің негізінде студенттердің танымдық дағдыларын дамыту, ақпараттық кеңістікте дұрыс жол табу, сыни және шығармашылық ой дамыту жатыр. Сонымен қатар жобалау әдісін таным жолы мен таным процесін ұйымдастыру тәсілі деп те танып, дидактикалық мақсатқа жетудегі практикалық нәтижені көздейтін тәсіл деп айтамыз.

Дидактик-ғалымдар, педагогтар осы технологияға өздерінің педагогикалық әдістерін шешу мақсатында аса назар аударады. Оның негізінде нақты прагматикалық бағытталған нәтижені көздейтін идея бар.

Ал мәселені шешу бір жағынан түрлі әдістердің жинақталуын қажет етсе, екінші жақтан білімдерді интеграциялауды керек етеді. Жобалау әдісінің құралы – жобалау жұмыстары. Әдістемелік әдебиеттерде жобамен жұмыс жасау алдында оның кезендерін анықтап алуды көрсетеді, яғни:

1. жобаның тақырыбын анықтау;
2. жобаның мақсатын анықтау;
3. жобаның құрылымын талқылау, жұмыс жоспарын жасау;
4. қажетті тілдік материалды және қатысым алдында арнайы тілдік жаттығулар жасау;
5. ақпараттарды жинау: бар білімді ескеру, ақпарат көздерімен жұмыс жасау, ақпараттарды сақтаудың жеке жүйесін құру;
6. топпен жұмыс жасау;
7. студенттерге деңгейаралық нәтижелерін талдайтын кездесулер ұйымдастыру, оқытушы студенттермен жасалған жұмыстарға түсінік береді, тілдік бірліктерді қолдануда жіберілген кемшіліктерді түзейді, жаңа материалдарды тандап алады;
8. жинақталған ақпараттарды талдау, түрлі топтардың әрекеттерін үйлестіру.
9. жобаны тұсаукесерге дайындау – көрме, бейнефильм, радиобағдарламалар, театралдық көріністер, мерекелер және т.б.
10. жоба нәтижелерін көрсету (жобамен жұмыс жасаудың кульминациялық шегі).
11. жобаны бағалау, осы кезең тілдік материалдың игерілуін бақылауды ғана қоспайды, сонымен қатар, сөйлеу және қатысымдық (коммуникативтік) құзыреттіліктің дамуын да қосады.

Бўл кезендегі жұмыстар дәстүрлі нысанда тест түрінде жүргізіледі.

Қазіргідей құзыреттілікке жетуді мұрат ететін білім нәтижесі студент бойында қалыптастырылатын мынадай жетістіктерден анық байқалады:

- студенттердің интеллектуалдық және ақыл-ой дамуы жеделдетіледі;
- әрбір жеке студенттің кәсіби құзыреттілік негіздерін өздігінен игеруіне мүмкіндік беріледі;
- студенттердің өзара қарым -қатынасына оң ықпал етеді;
- студентті сабақтан тыс өз бетімен білім алуға ынталандырады;
- өмірге қажетті білім жүйесін қалыптастыруға студенттің өзін итермелейді;
- студенттердің танымдық белсенділігін арттырады;
- студентті өзін де, өзгені де тануға, бағалауға үйренуге төселдіреді.

Бұл жағдайда білім алу үдерісінің жүгі оқытушы мен студентке бірдей түседі.

Қорыта айтқанда, жоғары оқу орындарының гуманитарлық бөлімдеріне қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы негізінде меңгерту, біріншіден, білім сапасының көтерілуіне жол ашса, екіншіден, студенттің жеке тұлғалық қабілеттерін заманауи талаптарға сай дамытуға кепілдік береді; үшіншіден, оқу үдерісінің студент үшін мәнін танытып, олардың оқу мотивацияларын дамытады; төртіншіден, оқыту үдерісінің үш мақсатын – білімдік, тәрбиелік, дамытушылық – қатар орындаудың шарты болып саналады; бесіншіден, қоғам талабы мен студент мүддесінің толық үйлесімде дамуына тірек болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақала // «Егемен Қазақстан» Жалпыұлттық республикалық газеті. - № 70 (29051), 12 сәуір, сәрсенбі, 2017 жыл.
2. Сатбекова А.А. Рухани жаңғыру: қазақ тілін өзгетілді дәрісханада жобалай оқыту технологиясы (гуманитарлық бөлім). Монография. Алматы, ТОО «ЛантарТрейд», 2019. - 220 бет.
3. Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. докт. ... автореф.: – 13.00.02. – Алматы, 2008. – 44 б.
4. Әлметова Ә. Қазақ тілі сабағында студенттердің сұхбаттық тілдесім мәдениетін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО 1-курс шетел тілі мамандығы үшін): пед. ғыл. докт. ... дисс.: – 13.00.02. – Алматы, 2007. –343 б.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. –2003. –№5.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda hamda paremiologik manbalarda inson tuyg‘ularining lingvomadaniy jihatdan verballashuvi **Linguocultural verbalization of human emotions in English and Uzbek literary texts and paremiological sources**

Mardiyev To‘lqin Kulibayevich*

Annotatsiya: Ushbu maqolada insonning ichki dunyosini aks ettiruvchi muhim madaniy-axloqiy qadriyatlar va ular bevosita lingvomadaniyatshunoslikning obyekt sifatida tahlil qilinadi. Ma’lumki, inson ichki dunyosi, obrazi keng ko‘lamli va nihoyatda qiziqarlidir, ayniqsa, inson hayotining hissiy-aksiologik tomoni o‘ziga xos xarakterga ega. Lisoniy belgida ifodalangan va

* SamISI “Tillarni o‘qitish” kafedrası mudiri, (PhD), tulkinmardiyev@umail/uz. tel (93 344-61-51)

mustahkamlangan emotsional hodisalarning tahlili til sohiblarining kundalik ongi, ular hayotining hissiy-aksiologik xususiyatlari madaniylik axborotining muhim manbai hisoblanadi. Bu manba o'zida madaniy-lisoniy tafakkur andoza (stereotip)larini mujassamlashtiradi.

Kalit so'z: lisoniy shaxs, hissiy-aksiologik, lingvomadaniy, til va madaniyat, tafakkur, sotsiomadaniy, emotsional, axloqiy, lisoniy, qadriyatlar, kognitivlik.

Annotation: This article analyzes the important cultural and moral values that reflect the inner world of man and their direct object of linguocultural studies. It is known that the inner world of man, the image of which is wide-ranging and extremely interesting, especially the emotional-axiological side of human life has its own character. The analysis of emotional phenomena expressed and reinforced in the linguistic sign is the daily consciousness of language owners, the emotional and axiological features of their lives are an important source of cultural information. This source embodies the stereotypes of cultural and linguistic thinking.

Keywords: linguistic personality, emotional-axiological, linguocultural, language and culture, thinking, sociocultural, emotional, moral, linguistic, values, cognitive.

Insonning ichki dunyosini aks ettiruvchi shunday muhim madaniy-axloqiy qadriyatlar borki, ular bevosita lingvomadaniyatshunoslikning obyekti sanaladi. Inson ichki dunyosi, obrazi keng ko'lamli va nihoyatda qiziqarlidir, ayniqsa, inson hayotining hissiy-aksiologik tomoni o'ziga xos xarakterga ega. Lisoniy belgida ifodalangan va mustahkamlangan emotsional hodisalarning tahlili til sohiblarining kundalik ongi, ular hayotining hissiy-aksiologik xususiyatlari madaniylik axborotining muhim manbai hisoblanadi. Bu manba o'zida madaniy-lisoniy tafakkur andoza (stereotip)larini mujassamlashtiradi. Har bir madaniyatda o'zining asosiy konseptlari bor, ularni o'rganish ustida hozirgi vaqtda faol ish olib borilmoqda. Olamning qadriyatli manzarasi tilda umuminsoniy va spetsifik qismlarni o'z ichiga oladi, bunda ushbu qiyofaning spetsifik qismi obyektlarning xilma-xil nominativ zichligiga, obyektlarning turlicha baholash tasnifiga, qadriyatlarning har xil kombinatorligiga olib keladi. U o'zaro bog'langan baholashning turli ko'rinishlarida rekonstruksiya qilinadi, ular huquqiy, diniy, axloqiy me'yorlarga mos keladi. U yoki bu leksemaning madaniy dominanti asosiy so'z sifatida tan olish uchun mentallik (verballik) matnlarda umumqo'llanadigan frazeologizmlar tarkibida, maqol va matallar ichida bo'ladi. Ma'lum lingvomadaniyat sohiblariga xos bo'lgan spetsifik mantiqni ifodalaydigan konseptlar katta qiziqish uyg'otadi. Bunday konseptlarda o'ziga xos kod – bu madaniyat qadrini, kishilar yashash sharoitini, ular xulqidagi stereotiplarni tushuntiradigan kalit hisoblanadi. Lisoniy shaxs va unga xos bo'lgan olamning lisoniy manzarasini xarakterlaydigan asosiy lingvomadaniy tuzilmalardan biri inson tuyg'ulari konsepti hisoblanadi.

Inson tuyg'ulariga munosabat, aniqlig'i, ularni tushunish inson ma'naviy tushunchalarining mavjudligini aniqlovchi xususiyatlar deb qaraladi. Bu esa inson tuyg'ulari konseptini semantik tahlil qilish ehtiyojini tug'diradi. Bundan maqsad "uning distinktiv belgilarini aniqlash, bu belgilar uning predmet sohasi chegaralarini, ierarxik sistemalashni amalga oshiradigan muhim (essensial) belgilarni qayd qilish imkonini beradi" [Воркачев,2002:39]. Bu belgilarni inson tuyg'ulari konsepti majmuasida kuzatish mumkin. Taniqli tilshunos olim V.I.Shaxovskiyning fikricha, his-tuyg'ular nafaqat ifodalanadi, balki til vositalari bilan yoritiladi, ongli ravishda namoyish etiladi. Maqsadga asoslanib ular so'z yordamida nutqda konseptlashadi, verballashadi va semantik ma'noga ega bo'ladi.

His-tuyg'uning kognitivlik bilan bog'liqligi quyidagilar bilan belgilanadi: "Kognitivlik his-tuyg'ularni chaqiradi, chunki u emotsional xususiyatga ega, his - tuyg'ular esa kognitivlikka ta'sir qiladi, chunki ular kognitiv jarayonlarining darajalarida ifodalanadi." Bir-biridan farq qilsa ham ular inson aqliy qobiliyatining asosiy ikkita o'lchovi va tajribaning shaxsiy va ijtimoiy aspekti hisoblanadi. Ular shaxs tuzilishida o'zaro bog'liqdir [Шаховский,1987:96].

Ma'lumki, yer yuzida hech qachon ikkita aynan bir xil insonning, aniqlig'i bir xil mulohaza yuritadigan kishining uchramasligi aniq. To'g'ri uning tashqi ko'rinishidagi ba'zi jihatlari qisman o'xshashi mumkin (gavdasi, beti, ovozi kabi), lekin e'tibor berilsa, bu o'xshashlik

nisbiy bo'lib, aynan mos kelmaydi. Sinchiklab qaralsa, bu nomuvofiqlik insonning biologik voqelik sifatidagi tashqi ko'rinishda ham, aql-zakovati, his-tuyg'ulari sifatida ichki dunyosi, qalb tug'yonida ham namoyon bo'ladi. Tibbiy tekshiruvda esa insonning teri hujayralari mutlaqo o'xshamaydi. Tuyg'u ham tabiatan turlicha bo'ladi. Hissiyotlar, hodisa va voqealardan ta'sirlanish, ruhiy kechinmalar har bir insonning o'z tabiiy rivojlanish imkoniyatlari doirasida bo'ladi va shu jihatdan ular bir-biridan farq qiladi.

Inson ijtimoiy tabiatiga ko'ra o'z turmush tarzini o'zi yo'lga qo'yadi, o'zini-o'zi boshqaradi. O'z xayollari, orzu-umidlari va maqsadlarini ro'yobga chiqarish jarayoni orqali mavhum holatlarni reallikka aylantira oladi. Ularni manfaat orqali moddiylashtira oladi. Yaxshilik va yomonlik, saxiylik va baxillik, ko'ngilchanlik va rahmsizlik, samimiylilik va munofiqlik, muhabbat va nafrat, do'stlik va dushmanlik kabi ko'plab emotsional holatlar uning butun ma'naviy ruhiy qadriyatini belgilaydi. Aynan ana shu ma'naviy olam inson hayotining butun ongli faoliyatida o'zini namoyon etadi va uning zahirida ichki ruhiy jarayonlar yotadi. "Inson o'zida dunyoni mujassam etgan mikroolam sifatida fikr yuritadi. Inson alohida mohiyatga ega emas, u yaxlit olam sifatida o'zini namoyon etadi", – deydi K.Yaspers. G'.X. Shingarovning inson his-tuyg'ulari haqida yozishicha, hissiyot o'z ehtirolari doirasida yashab turib, eng ahamiyatli ijtimoiy xarakterdagi tuyg'uni asray oladi. Ma'naviy his-tuyg'u insonga xos bo'ladi. Shuning uchun inson tabiatan tuyg'u va ehtirolar majmuidir. Insondagi barcha ehtirolar va tuyg'ular salbiy yoki ijobiy bo'lishidan qat'i nazar ijtimoiylik xususiyatiga egadir. Inson o'z tuyg'u va ehtirolarini boshqarishga qodir bo'lsa, uni aql yo'rig'i bilan yaxshilik sari bura olsa, barcha jaholat va nafratdan xalos bo'ladi. Insondagi his-tuyg'u olami va ehtirolarini ma'naviy-ruhiy imkoniyatlar nuqtayi nazaridan qaralganda quyidagilarga bo'lish mumkin:

Birinchidan, ijtimoiy-siyosiy tuyg'u. Bu bevosita Vatanga, mustaqillikka sadoqat, milliy g'urur va iftixor bilan bog'liq bo'lgan tuyg'ular.

Ikkinchidan, intellektual tuyg'u. Bu fikr yorqinligi va tiniqligi, hayratlanish, ikkilanish, ishonchlilik va ishonchsizlik, oxirigacha o'ylamay ish qilish, o'zini kamsitish yoki kalondimog'lik va boshqalar. Inson xuddi ana shunday imkoniyati bilan yaratuvchanlik, bunyodkorlik, kashfiyotlar qilish namunasini ko'rsatadi. Aql quvvatini, mo'jizasini namoyon etadi.

Uchinchidan, ezgulik va yovuzlik tuyg'usi. Bu qadr-qimmatni bilish, muhabbat va nafrat, havas va hasad tuyg'ulari bilan bog'liq bo'lgan ma'naviy jarayondir.

To'rtinchidan, estetik tuyg'u. Bu bevosita go'zallikni his qilish, hissiyot va tuyg'ularning pokizaligi, beg'uborligi, hayojonlanish, quvonish, iztirob chekish, nafratlanish va boshqalar [Шингаров,1971:10]. Ana shu holatlarda inson o'zining yaxlit olamini vujudga keltiradi, shakllantiradi. Natijada uning butun botini qanday bo'lsa, shundayligicha namoyon bo'ladi. Tuyg'u – aql, faoliyat birligi, inson irodasi, kuchi orqali fe'l-atvorga aylangan mexanizm maqomiga ega bo'ladi. Ana shu uchlikning sintezi sifatida insonda o'zini namoyon etadi. Inson har qanday voqelikka, adolat-adolatsizlik hodisalariga chidamlilik, bardosh berish fazilatlarini o'zida mujassam etadi. Har holda inson murakkab mavjudot sifatida va uning xarakteridagi aql va his-tuyg'ular fanda o'zining to'la bahosini olgani yo'q. "Inson uning miyasi, aqli shu darajada ko'p qirrali, xilma-xil, anglash qiyin bo'lgan holat va bashorat qilish mumkin bo'lmagan xazina. O'zida mujassam etgan beqiyos imkoniyatlar bilan noyob mo'jiza. Bu muammo juda murakkab va balki, undan ham qiyin bo'lgan hodisaki, uni fan hali beri hal eta olmaydi" [Чернейко,1995:46].

Umuman olganda XXI asr fani qanchalik mo'jizalar yaratmasin, inson olamini o'rganish, tadqiq etish oldida ojizlik qilmoqda. To'g'ri, qator ixtisoslashgan sohalarda misli ko'rilmagan kashfiyotlar qilinmoqda. Jumladan, kompyuter bir qarashda inson aqlidan bir necha ming barobar tez ishlaydi. Inson idrokiga sig'magan jarayonlarni lahzalarda bajaradi. Inson bajarishi qiyin bo'lgan operatsiyalarni robotlar amalga oshirmoqda. Biroq unda hayajon yo'q, tuyg'u yo'q, hissiyot yo'q. U she'r yoza olmaydi, yangilik, ya'ni insondek kashfiyot yarata olmaydi, musiqa yarata olmaydi, biron bir narsa-hodisaga munosabat bildirsa olmaydi. asabiylashmaydi, iztirob chekmaydi, quvona olmaydi, baxt nashidasini sura olmaydi. Inson xuddi ana shu jihat bilan

qimmatli. Zotan, his-hayajon va tuyg'uning rangi ham, ko'lami, miqyosi, o'lchovi ham yo'q. Uning faqat qudrati-yu mo'jizasi bor, xolos. Hissiyot, tuyg'u qanchalik shaxsiy hodisa bo'lmasin, u atrofidagilarga ta'siri orqali ijtimoiy mohiyat kasb etadi.

Milliy-madaniylikning o'ziga xoslik mavzusi lisoniy konseptosferada frazeologiya sohasidagi tadqiqotlar uchun etarli darajada an'anaviy hisoblanadi. Biz tadqiqotimizda frazeologiyani keng ma'noda tushungan holda maqol va matallarni, aforizmlarni umumlashgan paremiologik birliklarni frazeologizmlar tarkibiga kiritib o'rganamiz. Qator yillar davomida tilshunoslikning ushbu bo'limi lingvomadaniy masalalarni o'rganishga bag'ishlangan ishlarda ta'kidlangan ediki, maqol va matallar tilning milliy o'ziga xos birliklari hisoblanib, xalqning madaniy imkoniyatlarini oshiradi. Bu holat *mehr-muhabbat*, *baxt*, *qalb-yurak*, *do'stlik* kabi konseptlar orqali yuzaga kelgan paremiologik tushunchalarda ham kuzatiladi. Mazkur tushunchalar barcha tillarda uchrasa-da, ularning konseptual belgilarining ifodalanishida farqlar bo'lishi mumkin. So'nggi yillarda yaratilgan paremiologik lug'atlarda yuqorida qayd etilgan inson tuyg'ulari konseptlariga xos leksemalar orqali yuzaga kelgan juda ko'p maqol va hikmatlar kiritilganligini ko'ramiz. Biz asosan qayd etilgan inson tuyg'ularini aks ettirgan leksemalarning paremiologik tushunchalarini tadqiq etish va ularning strukturasini belgilash uchun ingliz va o'zbek tillaridagi maqol va matallar lug'atlaridan foydalandik.

Milliy til uchun eng muqaddas narsa unda millatning ruhi va o'ziga xosligi ham qaytarilmas darajada namoyon bo'ladi [Гумбольдт, 1985:37]. Bunday xususiyat, ayniqsa, madaniy-axloqiy tushunchalar bilan bog'liq bo'lgan milliy qadriyatlarda ko'proq o'z aksini topadi. Milliy qadriyatlar tilning milliy-madaniy semantikasini tashkil etadi. Milliy-madaniy semantika til qurilishining hamma qatlamida kuzatiladi. Xususan, tilning harakatdagi birliklari (so'zlar, frazeologik birliklar, paremiyalar kabilar)da milliy-madaniy semantikaning xususiyatlari juda ham aniq namoyon bo'ladi. Chunonchi, paremiyalarda insonning o'zi yashagan jamiyatga, turmush tarziga munosabati, ruhiy holati, tuyg'ulari, ijobiy yoki salbiy fazilatlar, etik-estetik va falsafiy qarashlari, jamiyat qonuniyatlari va hayotiy sinovlar asosida mujassamlangan bo'ladi.

Mehr-muhabbat, *do'stlik*, *baxt*, *yurak (qalb)* konseptlarining ingliz va o'zbek tillarida kundalik lisoniy ko'rinishini ifodalash nazarda tutilib, inson uchun qayd etilgan konseptlardagi his-tuyg'u, pul, mol-u davlat bilan o'lchanmasligi umumiy tarzda aks etadi. Bu esa inson tuyg'ularini xalq tilida va badiiy matnlarda hamda paremiologiyada aks etishini ko'rsatadi. Badiiy matnlarning lingvomadaniy tahlili ushbu konseptlarning konseptual belgilarida o'xshash strukturani ko'rsatadi. Ingliz va o'zbek tili manbalarida *mehr-muhabbat*, *do'stlik*, *baxt*, *yurak(qalb)* kabi konseptlarning tushunchasiga nisbatan ikkita qarama-qarshi dunyoqarashni ko'rish mumkin, bu narsa, lingvoetik falsafiy qarashlarga umuman mos kelmaydi. Bu faktni e'tiborga olib, ishonch bilan aytish mumkinki, har ikkala madaniyat badiiy matnida birinchi o'ringa ikkita asosiy konsepsiya hosil qiluvchi belgi qo'yiladi: stoiklar konsepsiyasidagi *muhabbat*, *oqibat*, *do'stlik* kabi *yaxshilik belgisi*, nigilistik konsepsiyadagi *odobsizlik belgisiga* qaraganda ustun. Masalan, *I shall be most happy to do so, miss Wilson will you allow me?* [Oscar Wilde, 1958 96]; *I went home very happy with a heart brimful of complacency for myself, and overflowing with love for Eliza; The beating of his heart was a positive pain. He felt that her friendship for him was full of respect* [O. Henry, 1977: 46].

Ushbu misollarda *muhabbat*, *oqibat*, *do'stlik* konseptlaridagi yaxshilikka xos ma'nolar aks etgan. Shuningdek, *He has been so unlucky as to lose your friendship* [Mark Twain, 1949 140]; *Good could never come of such even, a happier end was not in nature to so unhappy a beginning*. *It's the difference in our fortune they don't like, he said. They think I'm love with your money, It will be better if they love each other, she said for edification. They can't, he can't love anyone* [Henry James, 812]. Ushbu misollarda esa nigilistik, boylikka intilish, sovuqqonlik, parokandalik xususiyatlarga xos ma'nolar ifodalanganligi seziladi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, madaniyatshunoslikda insonning tabiat, jamiyat, tarix, san'at va ijtimoiy hamda madaniy hayotiga xos boshqa sohalar bilan munosabatdagi bilimlari tadqiq

qilinsa, lingvomadaniyatshunoslikda esa til va madaniyatning o'zaro dialogik munosabatlari o'rganiladi.

Lingvomadaniyatshunoslik alohida fan sifatida ajratilishi gumanitar bilimlar antropotsentrik paradigmasi paydo bo'lishini va lingvistik nuqtai nazardan tadqiq qilinishini taqozo qiladi.

Ta'kidlaganimizdek, tilda xususiylik, milliylik belgisi mavjud, ya'ni har bir xalqning o'ziga xos tili bor. Ammo til orqali aks etadigan madaniylik belgisida esa umummilliylik xususiyati ustundir. Zero, til har bir millat uchun madaniylikning oynasi, xazinasini sanaladi. Bu xazina (til orqali) barcha insonlarga xos madaniy-axloqiy qadriyatlar avloddan avlodga etib kelgan. Chunonchi, paremiyalar ana shunday madaniy-axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi til birikmalaridir. Yuqorida aytilganlardan seziladiki, *mehr-muhabbat, do'stlik, baxt, yurak (qalb)* kabi konseptlarning verballashuvida inson tuyg'ulariga xos qadriyatli tarkibiy qism mavjud. Shu bois, ushbu o'rinda *qadriyat* tushunchasi va uning mazmun-mohiyati haqida qisqacha fikr yuritishni lozim topdik.

Falsafiy ensiklopediyaning beshinchi faslida "qadriyat" tushunchasi quyidagicha tavsiflangan: "*Qadriyat falsafiy va sotsiologik tushuncha, u, birinchidan, biror ob'ektning ijobiy yoki salbiy qiymatini, ikkinchidan ijtimoiy ongning normativ belgilovchi - baholovchi jihati (qadriyatlar yoki ongli qadriyatlar)ni ifoda etadi. Shunga ko'ra obyektiv "ashyoviy" va subyektiv "Ong qadriyatlari bir-biridan farqlanadi"* [Философская энциклопедия, 1980: 55].

Ong (subyektiv) qadriyatlarga normativ tasavvurlar, yaxshilik va yomonlik, adolat va go'zallik, xunuklik kabi insoniy tuyg'ularning qonuniyatlari va boshqalar kiradi. Ko'rinib turibdiki, "Философская энциклопедия"da ruschada *sennost*, o'zbek tilida *qadriyat* tushunchasiga kishilar tomonidan ularning moddiy-ma'naviy hayotiga ijobiy yoki salbiy baholanadigan yoki ta'sir ko'rsatadigan barcha narsa va hodisalar kiritilgan.

"O'zbek sovet ensiklopediyasi"da ham shunga yaqin fikrlar bayon etilgan. Chunonchi, *qadriyat falsafa va sotsiologiyada voqelikdagi muayyan hodisalarning insoniy, ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llaniladigan tushuncha. ...Qadriyatlarni mazmuni va xarakteriga ko'ra progressiv va reaksiya tiplarga ajratish mumkin* [Философская энциклопедия, 1980:7].

Zero yuqorida qayd etilgan inson tuyg'ulari aks etgan konseptlar qadriyat tushunchasi bilan bevosita bog'liqdir.

Qayd etilganidek, tildagi asosiy konseptlarni tadqiq etishda ularda etnopsixologik mentallik, madaniy dominatlarining shakllanishini o'rganish hozirgi kunda dolzarb hisoblanadi. Zero har bir til madaniyati o'ziga xos konseptlarga ega. Ularni birma-bir qiyoslab o'rganish, mahsus tadqiq etish sohasida faol ishlar olib borilmoqda. Chunonchi, har bir til madaniyatlari sohiblariga xos bo'lgan alohida mantiqni anglatadigan konseptlarni tadqiq etish tilshunoslarga katta qiziqish o'yg'otmoqda. Har holda, bunday konseptlarda yuqorida qayd etganimizdek, o'ziga xos kod, ya'ni madaniyat qadrini, insonlarning yashash sharoitlarini, ularning xulqidagi stereotiplarini yoritib beradigan asos mavjuddir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Воркачев С.Г. Методологические обоснования лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 3. Аспекты метакоммуникативной деятельности. – Волгоград.: Воронеж, 2002. – 233 с.
2. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры – М.: Прогресс, 1985.- 450 с.
3. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж. 1987. – С. 88-100.
4. Шингаров Х. Эмоции и чувства как формы отражения действительности. – М.: 1971, –157с.

5. Чернейко Л.О. Гештальтная структура абстрактного имени. // Филологические науки. 1995. № 4. С. 73-83.
6. Философская энциклопедия, 8. -М,: 1970, т.5. с.462; Ўзб. Совет Энциклопедияси, 14 жилд, -Т.:1980, -7-б.
7. Henry James. The Portrait of a Lady. Web site at <http://www.planetpdf.com>. Page. 1056.
8. O.Henry. T.H.Шишкина. Selected stories.-М.: Из-дво. Прогресс, 1977.- 328 p.
9. Mark Twain. Selected Stories. -М.: foreign Languages publishing house, 1949. -135 p.
10. Oscar Wilde. The picture of Dorian Gray.-М.: foreign Languages publishing house, 1958. - 230 p.

**Ўзбекистонда давлат тилида иш юритиш ва ўзга тилли миллат вакилларига
берилган имкониятлар хусусида
On the opportunities for working in the state language and for foreign languages in
uzbekistan**

Болтабоева Озодахон Юлдашалиевна*
Тожиматов Расулжон Ғанижонович*

Annotation. *This article provides information on the attention paid to the state language in the territory of Uzbekistan, as well as the opportunities for office work in the state language and representatives of other languages.*

Keywords: *state language, national language, spirit of nation, interethnic relations, associative thinking, price list, plate, label, globalization.*

Миллатлар пайдо бўлибдики, уларнинг тили ҳам улар умри каби яшайди ва давом этади. Миллий руҳни ўзида сингдирган тил ва адабиёт ҳақида Абдулла Авлоний шундай дейди: “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган оинаи ҳаёти тил ва адабиётдур. Миллий тилни йўқотмак – миллатнинг руҳини йўқотмакдир”. Биз мамлакатимиз тарихининг янги даврига қадам қўйдик. Тил ва адабиётга, маънавиятга бўлган эътибор бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам юксак даражага кўтарилаётгани маълум. 2016 йилнинг 13 майида эълон қилинган «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Президент фармони ҳам фикримиз исботи. Мазкур Фармоннинг илк жумласида шундай сўзларни ўқиймиз: «Ҳар қайси халқнинг она тили ва адабиёти унинг миллий руҳи ва ўзлигининг, маданий-маърифий олами, миллий ғоясининг асоси ҳисобланади». Ушбу университетнинг ташкил этилиши миллий ғуруримиз белгиси ҳисобланган она тилимиз мақомини юксалтириш йўлида муҳим воқеа бўлди. Тилга эътибор, бу миллатга эътибор демакдир. Бу борада филология фанлари доктори, профессор Нурбой Жабборовнинг қуйидагича қарашлари мавжуд: “Миллатнинг миллатлигини белгиловчи бош мезон унинг тили ва адабиёти экани аён. Зеро, тил миллатнинг мавжудлик шarti бўлса, бадиий адабиётда унинг бошқа ҳеч бир халққа ўхшамайдиган фитрати, сийрати, руҳияти акс этади”. Албатта, тилидан, адабиётидан айрилган миллат ўзлигидан ҳам маҳрум бўлади. Таназзулга юз тутаяди, миллат сифатидаги қиёфасини бой беради. Барчамизга маълумки, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганига ҳам 32 йил бўлди. Истиқлол йилларида она тилимизнинг нуфузини янада ошириш, оммавий муомалада адабий тил меъёр ва қоидалари бузилишининг олдини олиш борасида амалга оширилган аниқ мақсадли ишлар ўз самарасини берди. “Давлат тили

* НамДУ., филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

* НамМҚИ., Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

ҳақида”ги қонунга асосан иш юритиш, таълим-тарбия, оммавий ахборот воситалари, ноширчилик соҳаларида ўзбек тили фаол қўлланилмоқда, ўзаро мулоқот воситаси сифатида мавқеи тобора ошмоқда. Бугунги кунда ер юзида етти мингга яқин тил мавжуд бўлиб, ҳуқуқий мақоми, тутган ўрни, қўлланиш доирасига кўра улар уч турга бўлинади. Булар: 6 та халқаро тил: инглиз, француз, испан, рус, араб, хитой тиллари, 200 га яқин давлат тили: ўзбек, қozoқ, немис ва бошқа тиллар, қолган 4800 га яқин тиллар-махаллий тиллар саналади. Ўзбекистон – кўп миллатли давлат.

Республикада 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилади. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрир) 1-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир. Аммо Қонуннинг 2-моддасида Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши республика ҳудудида яшовчи миллат ва элатларнинг ўз она тилини қўллашдан иборат конституциявий ҳуқуқларига монелик қилмаслиги таъкидланган. Масалан, фуқаролар миллатлараро муомала тилини ўз хоҳишларига кўра танлаш ҳуқуқига эгадирлар. Шу билан бирга, Ўзбекистонда истиқомат қилувчи барча миллат ва элат тилларига ҳурмат кўрсатилади ва уларнинг ривожини учун шароитлар яратилган. Оммавий ахборот воситалари Ўзбекистонда истиқомат қилувчи миллат ва элатларнинг бир неча тилларида эфирга узатилади ва чоп этилади. “Давлат тили тўғрисида”ги Қонунга биноан корхоналарда иш юритиш ва бошқа ҳужжатлар, нотариал ҳаракатлар давлат тилида амалга оширилади, зурур ҳолларда рус тилида ёки бошқа тилларда амалга оширилиши ҳам мумкин. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи шахсларга давлат ташкилотлари ва муассасаларига, жамоат бирлашмаларига аризалар, таклифлар, шикоятлар билан давлат тилида ва бошқа тилларда муурожаат қилиш ҳуқуқи таъминланади. Бу эса мамлакатимизда истиқомат қилаётган турли миллат ва элатларга бўлган ҳурмат ифодаси саналади. Қонуннинг 7-моддасида “Давлат тили расмий амал қиладиган доираларда ўзбек адабий тилининг амалдаги илмий қоидалари ва нормаларига риоя этилади. Давлат ўзбек тилининг бойитилиши ва такомиллаштирилишини таъминлайди”, – деб ёзилган.

Давлатлар олдига йўналишлар ва замонавий глобал жараёнларга қўшилиш вазифасини юклайётган минтақалашув ва глобаллашув даврида анъанавий қадриятлар ҳамда миллий ва маданий ўзига хосликни сақлаб қолиш каби муҳим жиҳатларнинг жамланмаси инсоният ривожининг асосий омили ҳисобланади. Ҳаёт шуни кўрсатмоқдаки, илм-фан, техника тараққиёти туфайли ўзбек тилига сон-саноксиз янги сўзлар кириб келди ва улар она тилимизнинг луғат таркибидан ўзига хос муносиб ўрин эгаллади. Масалан, *маркетинг, лизинг, фермер, рейтинг, маркет, супермаркет, пайнет, бакалавр, магистр, ишбилармон, вазир, ҳоким, вазирлик, тадбиркор, дастур каби*.

Мустақиллик шарофати билан она тилимиз ўн минглаб янги сўзлар, терминлар ҳисобига бойиди ва бу жараён бугунги кунда ҳам жадал ривожланиб бормоқда. Тилшунослик илмида полисемия ҳодисаси туфайли бир сўзнинг бир неча маъноларда қўлланилиши кузатилади. Профессор Миразиз Миртожиевнинг “Ўзбек тилида полисемия” асарида кўп маъноли сўзлар луғат таркибидаги муҳим бирликлар экани айтилиб, бундай сўзларнинг тилда кўп бўлиши халқ тафаккурининг нақадар кучли ривожланганини кўрсатувчи омиллардан бири сифатида баҳоланади. Дарҳақиқат, кўп маъноли сўзлар образли тафаккур, боғланишли (ассоциацияли) фикрлаш маҳсули саналади. Бизнинг она тилимиз ўзбек тилида эса кўп маъноли сўзлар минглаб топилади.

Ўзга тилларни ҳурмат қилган ҳолда, она тилини улуғлаш, ундан фахрланиш миллатнинг келажагини белгилайди. Давлат тили ҳақидаги қонуннинг қуйидаги моддаларида ҳам тилимизнинг ижтимоий ҳаётдаги бетақдор ўрни ва ўзга тилли миллат вакилларига берилган имкониятлар белгилаб берилган:

20-модда. Лавҳалар, эълонлар, нархномалар ва бошқа кўргазмалар ҳамда оғзаки ахборот матнлари давлат тилида расмийлаштирилади ва эълон қилинади ҳамда бошқа тилларда таржимаси берилиши мумкин.

21-модда. Корхоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулот давлат тилидаги ва бошқа тиллардаги ёрликлар, йўриқномалар, этикеткалар билан таъминланади.

22-модда. Республиканинг маъмурий-худудий бирликлари, майдонлари, кўчалар ва географик объектларининг номлари давлат тилида акс этирилади.

23-модда. Ўзбекисон Республикасининг халқаро шартномаси матнлари, агар шартноманинг ўзида бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, давлат тилида ва ахдлашувчи томоннинг (томонларнинг) тилида ёзилади.

24-модда. Ўзбекисон Республикасида давлат тилига ёки бошқа тилларга менсимай ёки хусумат билан қараш тақиқланади. Фуқароларнинг ўзаро муомала, тарбия ва таълим олиш тилини эркин танлаш ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик қилувчи шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўлади.

Давлат тили ҳамда замонавий Ўзбекистон ҳудудида кенг тарқалган ва ҳуқуқий мақомига ўзгартиришлар киритилган рус тили билан бир қаторда ҳудудларда бошқа тиллардан ҳам фойдаланиб келинади. Мисол учун, Қорақалпоғистон Республикасида қорақалпоқ тили ҳам расмий тил ҳисобланади. Фарғона вилоятининг Сўх туманида эса аҳолининг аксар қисми этник тожиклар бўлиб, у ерда тожик тилида таълим олиб бориловчи 24 та мактаб, 2 та лицей ва 2 та касб-хунар коллежи мавжуд. Сурхондарё, Самарқанд, Бухоро, Наманган ва бошқа ҳудудларда тожик тилидаги мактаблар, лицейлар, касб-хунар коллежлари ва олий таълим муассасаларининг бўлимлари фаолият кўрсатмоқда. Тошкент ва Навоий вилоятларида, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасида қозоқ тилида ўқитиладиган мактаблар ва олий таълим муассасаларининг бўлимлари мавжуд. Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида туркман тилида таълим бериловчи мактаблар фаолият кўрсатмоқда. Аммо бундай имкониятлардан унумли фойдаланиш, ёшлар ўртасида соф ўзбек тилида сўзлашиш маданиятини юксалтириш лозим. Чунки бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида истикомат қилаётган ҳар бир ёш ўзбек тилини ўрганиши ва ўзаро муомала жараёнида ундан фойдалана олиши уларнинг Она-Ватанга муҳаббати, садоқати белгисидир.

Миллатни миллат, давлатни давлат мақомига кўтарадиган асос ва омиллар кўп, албатта. Тил, дин, илм-фан, маданият ва маънавият уларнинг энг асосийларидан саналади. Тилнинг софлиги миллатнинг софлигидир, зеро миллий тилимизга бўлган муносабат, ҳурмат, садоқат миллатимизга бўлган муҳаббат тимсолидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 68.
2. Нейматов Х. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 50.

O'zbek tilshunosligi taraqqiyot bosqichlari Stages of development of Uzbek linguistics

Mattiyev Ilhom Begmatdulobovich*

Abstract: This article deals with current problems of linguistics, the latest achievements of linguistics, traditional problems that have been solved by linguistics for centuries, the study of language and speech phenomena as much as possible and always focused on the organization of educational work in society. There is talk of work.

Keywords: current issues, society, information, language, orientation, attitude, terminology, thesaurus, perfection, documents.

* PhD., dotsent SamISI. ilhom matiev@gmail.uz

“Tilshunoslikning dolzarb muammolari” kishilik jamiyatining amaliy ehtiyojlari ta’sirida yuzaga kelgan tilshunoslikning mustaqil bir sohasidir. Kishilik jamiyatining taraqqiy etib borishida “O‘zbek tilshunosligining dolzarb muammolari” fanining echishi lozim bo‘lgan masalalari ham, shu masalalarni hal qilishga yo‘naltirilgan yo‘l-yo‘riqlari va metodlari ham o‘z-o‘zidan rivojlanib boradi. Bu muammolarni an‘anaviy hamda yangi muammolarga ajratish mumkin. An‘anaviy muammolar qatoriga tilshunoslik tomonidan asrlar davomida yechib kelingan, lison hamda nutq hodisalarini imkoniyat doirasida tadqiqi va hamisha jamiyatning o‘quv-o‘qituv ishlarini talab darajasida tashkil etishga yo‘naltirilgan amaliy ishlarni kiritish mumkin. Yangi muammolar qatorida quyidagilarni sanash mumkin: mashinaviy tarjimaning lingvistik asoslarini yaratish, informatsion tillar va ularning inson tabiiy tiliga munosabati, terminologiyasi va uning axborot izlashga munosabati, hujjatlarni avtomatik indekslashtirish, hujjatlarni avtomatik tarzda referatlash va annotatsiyalash, axborot tizimi ishlarini lingvistik jihatdan ta’minlash, avtomatik axborot izlash uchun lug‘at-tezauruslar tuzish, matnni avtomatik sintezlash va lisonning nutqiy voqelanishining mukammal tadqiqi kabilar.

Jahon lingvistikasining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri, dunyo tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb masalalarni ijobiy hal etishga munosib ulushini qo‘shib kelayotgan o‘zbek tilshunosligi ham o‘tgan asr davomida rang-barang dunyoqarashlar, ta’limotlar, nazariyalar ta’sirini boshidan kechirdi, umumlingvistik jarayonlar qamrovida qoldi. O‘zbek nomli etnosotsial jamoa, ya’ni millatga taalluqli, uning boy tarixini o‘zida aks ettiruvchi, kundalik aloqa-muloqat ehtiyojini to‘la-to‘kis qondiruvchi, uni birlashtiruvchi, jipslashtiruvchi o‘zbek tilining tabiatini, shakllanish, taraqqiy topish bosqichlari kechagi va bugungi holati, ertangi istiqboli xususida aniq hamda ravshan tasavvurga ega o‘zbek tilshunosligi uchun hozirgi zamon jahon tilshunosligida yuz berayotgan o‘zgarishlar yot emas. Hech ikkilanmay ta’kidlash lozimki, o‘zbek tili tizimida nafaqat qardosh turkiy tillarga oid xususiy jihatlar, shuningdek dunyoning besh qit’asida mavjud mustaqil tillarga doir umumiy qonuniyatlar ham qaror topgan. Shu nuqtayi nazardan o‘zbek tilshunosligi bosib o‘tgan murakkab yo‘lga ilmiy yondashishda, obyektiv baho berishda unga xos qonuniyatlarni umumlingvistik hodisalar, jarayonlardan ajratib qo‘ymaslik yoki yulib olmaslik talab qilinadi. Tilshunoslik har doim boshqa, xoh gumanitar, xoh tabiiy fanlar bilan bajonidil aloqaga kirisha oldi. Biologiya, sotsiologiya, psixologiya bilan lingvistikaning yaqindan aloqasi bois biolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika tarkib topdi. 60-yillardan e’tiboran injener lingvistikasi, keyinroq matematik lingvistik, buning zaminida esa, kompyuter lingvistikasi vujudga keldi. Bunday aloqalar natijasi o‘laroq tilshunoslikka oid tadqiqotlarda turli-tuman tushunchalarni ifodalovchi terminlar o‘z ifodasini topdi. Shunga qaramasdan, tilshunoslikda uning predmetiga mos xususiyatlarga saqlanib qolaverdi, mos tushmaydiganlari o‘z-o‘zidan yo‘q bo‘lib ketdi yoxud sof lingvistik mazmun bilan qanoatlandi.

Kiritilayotgan tushuncha uchun aniq ta’rifning yo‘qligi uning samarali qo‘llanishiga to‘sqinlik qilolmadi, “lisoniy bilish”, “lisoniy qiyofa”, “borliqning lisoniy tasviri”, “diskur”, “konsept” singari terminlar mohiyati qator izlanishlar negizida aniqlashtirib borildi. Tilshunoslikda L.Elmslevning glossematika nazariyasidan boshqa biron bir lingvistik loyiha va lingvistik ta’limot o‘zining mantiqiy poyoniga erishmadi, amalda mujassam bo‘lmadi. Shunday qilib, lingvistika uchun mustaqillik maqomining tabiiyligi, va aksincha, boshqa fanlarning ta’siri sezilarli bo‘lsa-da, ammo muvaqqat xarakterdaligi ayon bo‘ldi. Zikr etilgan jihatlar o‘zbek tilshunosligida ham o‘z ifodasini ma’lum darajada namoyon etdi. Milliy istiqlool tufayli o‘z taraqqiyot yo‘liga tushib olgan ona tilning tabiatiga mos mezonlarni ishlab chiqish, unut bo‘lgan boyliklarini qayta tiklash, sofliqini ta’minlash, kelajak istiqbollari belgilash kabi ustivor jihatlar «Davlat tili haqidagi», “Ta’lim to‘g‘risidagi” qonunlarda, “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” hamda boshqa ko‘pgina hujjatlarda alohida e’tibor qaratildi. O‘zbek tilshunosligi so‘nggi yillar davomida ma’lum darajada o‘z-o‘zidan, taraqqiyot ta’sirida paydo bo‘layotgan masalalarni hal etishga diqqatini qaratdi. Jahon tilshunosligidagi singari o‘zbek tilshunosligida ham endilikda e’tibor til strukturasi muammosidan tilning inson faoliyatining turli sohalaridagi

vazifasiga ko'cha boshladi. Tilning sistem xarakteri, til birliklarining paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari, o'zaro munosabatini atroflicha tahlil etish kun tartibidan barqaror joy oldi. Lingvistikaning turli fan sohalari bilan munosabatga kirishi natijasida tilshunoslikda etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, matematik lingvistika, kompyuter tilshunosligi kabi paydo bo'lgan yangi yo'nalishlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida talabalarga puxta bilim berish, yosh iste'dodlarni mazkur sohalarga dadil yo'llash lozim. Bugun oliy o'quv maskanlarida o'zbek tilini o'qitish jarayonida unga tizim sifatida yondashish, tizim qonunyalari negizida til va uning birliklari hamda hodisalarini talqin etish, shakl va mazmun asimmetriyasi, ona tilining funksional ko'pqirraligi haqida chuqur ilm berish, nazariy jihatdan etuk lingvistlar tayyorlashda tarixiy tilshunoslik tutgan mavqeini aniq belgilash zarur. Oliy ta'lim tizimini tashkil etishning ustuvor vazifalaridan biri tarzida talaba bilimining sintezi, fanlararo aloqa omilining e'tirof etilishidir. O'zbek lingvistlari oldida hozirgi vaqtda tilni ham nazariy, ham amaliy jihatdan mukammal o'zlashtirishni ta'minlovchi ta'lim maqsadiga mos dastur, qo'llanma va darsliklar, o'quv-metodik ishlari barpo etishdek dolzarb vazifa turibdi. Ushbu masalani ijobiy hal qilish uchun oliy o'quv yurtlari hamda O'zRFA tizimidagi ilmiy-tadqiqot institutlari o'rtasidagi aloqalar samaradorligini oshirish, salohiyatli kuchlarni birlashtirish, moddiy-texnika bazasini hamkorlikda yaratish va undan unumli foydalanish zarur bo'ladi. Oliy ta'lim tizimida til o'qitishdan bosh maqsad talabaning o'rta maktab ta'limida egallagan to'g'ri so'zlash, savodli yozish, aniq tafakkur qilish malakasini yuqori bosqichga ko'tarishdir. Bunda, shubhasiz, o'zbek tilining unga xos fonetik, leksik, Grammatik xususiyatlarini puxta egallash, og'zaki va yozma nutqda ularga qat'iy rioya qilish, adabiy tilning me'yorlariga oid bilimlardan yaxshi xabardor bo'lish alohida ahamiyatga ega. Tilshunoslardan tinimsiz mehnat, ulkan chidam va iqtidorni talab qiluvchi lisoniy masalalarni ijobiy hal etish maqsadida avvalambor til qurilishining qaysi jihatlariga diqqatni qaratish, qanday izlanishlarni ro'yobga chiqarish lozim bo'ladi:

1) zamonaviy lingvistikadagi yangi yo'nalishlar bo'yicha olib borilayotgan izlanishlar ko'lamini aslo sekinlatmagan tarzda, an'anaviy tilshunoslik doirasidagi tadqiqotlar sur'atini yanada kengaytirish;

2) XVIII asr oxiridagi I.Gerder hamda umumiy tilshunoslik fanining asoschisi V.Gumboldt tomonidan ilgari surilgan tilning xalq madaniyati, urf-odati, rusumi, xarakteri bilan chambarchas bog'liqlikda o'rganuvchi etnolingvistikani shakllantirish va rivojlantirish;

3) komparativistika, ya'ni qiyosiy-tarixiy tilshunoslik nuqtayi nazardan qardosh turkiy tillarni o'zbek tili bilan muqoyasa qilish borasida keyingi paytlarda yo'l qo'yilayotgan sustkashlikka barham berish, nafaqat o'zbek va turk, shuningdek o'zbek, qozoq, turkman, qirg'iz, qoraqalpoq, tatar tillari materiallarini qiyoslashga jiddiy e'tiborni qaratish, natijada turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasini o'zbek tilida yaratish;

4) o'zbek tilshunosligini uning bosh yo'nalishlaridan biri turkologiyasiz aslo tasavvuretib bo'lmaydi. O'zbek turkologlari erishgan yutuqlar turkologiyada munosi baholangan.

Hozir esa, mazkur yo'nalish oldida o'z echimni kutayotgan jihatlargagina diqqatni tortmoqchimiz:

a) skiflar, saklar, sarmatlar, kushonlar, toxtarlar davriga taalluqli onomastikani atroflicha o'rganish, qadimgi yunon, xitoy olimlari, muarrixlarining turkiy qabilalar haqidagi ma'lumotlarini sinchiklab tahlil qilish;

b) oltoy tillarining genetik qarindoshligi, turkiy, mo'g'ul, tungus- manjur tillarining yagona til asosida shakllanganligi to'g'risidagi mavjud dunyoqarash kesimida chuqur ilmiy izlanishlar olib borish;

d) turkologiya bo'yicha bibliografik sravochnik tayyorlash, keng jamoatchilikni turkologiyaning tarixi, hozirgi holatidan xabardor qilish.

5) XX asrning 20-30 yillari o'zbek matbuoti tili, milliy uyg'onish davri alifbo va imlo masalalari, adabiy til va jonli so'zlashuv tili muammolari bo'yicha olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni jadallashtirish;

6) muayyan tilning rivojlanishi darajasi undagi lug'atlarning rang-barangligi, miqdori bilan o'lchanishini e'tibordan qochirmagan holda, lingvistikaning turli sohalariga xizmat qiluvchi lug'atlar tuzish, so'nggi texnika vositalari bilan ta'minlash, xalqaro axborot tizimiga integratsiyalashish va undan foydalanish;

7) o'zbek tilining dinamik holatini tadqiq etishda bebaho manba hisoblanuvchi yozma obidalarni atroflicha, chuqur ilmiy asosda o'rganish, yoshlarni bu yo'nalishga dadil jalb etish;

8) belgilar sistemasidan iborat sifatida e'tirof etilyotgan tilning kommunikativ va ekspressiv funksiyalarini ochib beruvchi izlanishlarga jiddiy e'tiborni jalb etish;

9) so'nggi paytlarda o'z holiga tashlab qo'yilgan terminologiyada mavjud boshboshdoqlikka barham berish, terminlarni muvofiqlashtirish va unifikatsiya qilish.

O'tgan asr so'ngida bozor iqtisodiyotining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi, zamonaviy axborot texnologiyalarining ommalashuvi, ilmiy tadqiqotlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish dolzarblashib, tilshunoslik ham amaliy vazifalariga – nutq samaradorligi tadqiqiga e'tiborni kuchaytirdi. Natijada fanda sotsiolingvistika, etnosotsiolingvistika, lingvopragmatika, pragmalingvistika, pragmatika, psixolingvistika kabi nomlar bilan yuritiluvchi yangi tarmoqlari shakllandi. Bu yo'nalishlarni o'zida mujassamlashtirgan yangi davr tilshunosligi nutqqa insoniy faoliyat – fikr almashish va o'zgalarga ta'sir ko'rsatish, bunyod qilishning asosiy turlaridan biri sifatida yondashib, uning ixchamligi, samaradorligi va ta'sirchanligi, mantiqiyligi tadqiqini birinchi o'ringa qo'yadi. Xususan, bugungi kunda jahon tilshunosligida nutqning faoliyat sifatidagi qiymati hamda uning implikaturalari bo'lgan ko'chma va tag ma'nolarni, ochiq ifodalanmagan, lekin ifodalanishi so'zlovchining maqsadi bo'lgan ma'lumot-axborotni aniqlash usullari ishlab chiqildi va u tezda ommalashib ulgurdi. Struktur tilshunoslik, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tilga boshqa hodisalardan, xususan, inson omilidan xoli qilingan "quruq", static sistema sifatida munosabatda bo'lib keldi. Tilning voqelanishda inson omili bilan bog'liq ravishdagi nutqiy muloqot jarayonini tadqiq qilish lingvopragmatik va psixolingvistik yo'nalishning o'rganish manbaini tashkil etadi. Ma'lumki, nutqiy muloqot o'nlab – milliy, etnografik, ijtimoiy, falsafiy-madaniy, axloqiy-estetik, tarixiy, maishiy va ruhiy omillarning lisoniy birliklar voqelanishi bilan qorishuvidan iborat dinamik sistemadir. Demak, insonning mental faoliyati bilan bog'liq ravishdagi hodisalarni tadqiq qiluvchi kulturologiya fanining muhim tarmoqlaridan biri sifatidagi pragmatic tilshunoslik inson subyektiva va obyektivlik (lison)ni qorishiq yaxlitlik sifatida tadqiq qiladi. Zero, nutqda subyektivlik va obyektivlikni bir-biridan ajratgan holda tadqiq qilish mumkin emas, sistemaviylik yaxlitlik xossasi bilan xarakterlanadi. Demak, nutqiy faoliyat unga yondosh va insonga xos ruhiy, fiziologik, ijtimoiy, ma'naviy, madaniy sistemalar bilan bog'liqlikda tadqiq etilgandagina nutqiy muloqotning mohiyati ochiladi va individual hodisa sifatidagi nutqqa obyektiv baho beriladi.

Lisonning nutqiy voqelanishini unga hamrohlik qiluvchi nutqiy paradigmalar (fiziologik, ruhiy, professional, axloqiy, estetik, madaniy, nutq vaziyati – nutq sharoiti, nutq uslubi) qurshovida tekshirish natijasida lisonni modifikatsiya qiluvchi vositalarning ta'siri va rolga baho, nutqning ijtimoiy qiymatiga va ta'sirchanlik – bunyodkorlik ahamiyatiga ilmiy tavsif beriladi. O'tgan asrning 80-yillarida umumiy va roman tilshunosligi bo'yicha yirik mutaxassis, Moskva davlat universiteti professori R.A.Budagov yangidan kuch olayotgan «matn lingvistikasi»ni hech qanday tilshunoslikka aloqasi yo'q, istiqbolsiz soha ekanligini isbotlashga chinakamiga kirishdi. Uning fikricha, «qattiq mehnat evaziga mustaqil fan sifatida ajralib chiqqan tilshunoslikning» yana qaytadan til tizimiga oid bo'lmagan hodisalar bilan qiziqishi uni boshqa fanlar bilan qorishib ketishiga sabab bo'lishi mumkin ekan (Budagov 1980: 85-86).

R.A.Budagovning «materialistik tilshunoslik» targ'iboti borasidagi sodiq safdoshi MDUning yana bir professori O.S.Axmanova o'z shogirdlari bilan bajarishga urinib ko'rganligini ham fanga ma'lum (Aleksandrova 1985: 72-73). Agarda tilshunoslikning

mustaqilligini uning sofligi, ya'ni sof lisoniy hodisalar tadqiqi bilan mashg'ul bo'lishi mazmunida tushunsak, unda tilshunoslikni faqatgina til qurilmasi tuzilishining tavsifi bilan shug'ullanuvchi fan sifatida e'tirof etishga majbur bo'lamiz. Insonning voqelikni bilishga ehtiyoji o'sib boradi. Lison ham voqelik, u voqelikdagi mavjud hodisa. Shunday ekan, til qurilmasi ne sababdan u yoki bu tuzilishni olishini yoki ushbu qurilma mexanizmlarini harakatga keltiruvchi energiya – kuchning manbai qaerda ekanligini, umuman lisoniy qurilmaning qanday va nima maqsadda «ishlatilishini» bilishga qiziqmaymizmi?! So'zsiz, dunyoni bilish faoliyati tasnif va tavsifsiz kechmaydi. Tasniflash harakati – inson bilish faoliyatining muhim amalidir, zero, voqelikni idrok etish niyatidagi shaxs dastlab ushbu voqelikni boshqasiga qiyoslaydi va uning umumiy, xususiy belgilarini topish yo'li bilan ma'lum turga kiritadi. Lisoniy hodisalarni bilish istagi ham aynan tasniflash harakatidan boshlanadi. Lisoniy birliklarning tuzilishini bilishda murojaat etiladigan dastlabki amallardan biri ham formal-mantiqiy tasniflash amali bo'ldi. Ammo bu amalga tovush va Grammatik tizimlar oson «bo'ysunishgan» bo'lsa, lisoniy semantik hodisalarning unga «bosh egishi» o'ta qiyin kechdi. Natijada, lingvistika «qarama-qarshiliklar» qiyosiga asoslangan struktur uslubli tasnifdan tilni harakatdagi tizim sifatida tasavvur etish g'oyasini targ'ib etuvchi tizimlashtirishga o'tishga majbur bo'ldi. Biroq har ikkala holda ham tilshunoslik empirik tahlil doirasidan chiqib keta olmadi va uning asosiy tadqiq obyekti byevosita idrok etiladigan lisoniy struktura hamda grammatika va lug'at hududidan joy olgan ma'lumotlar bo'lib qolaverdi. Bu hudud chegarasidan chetga chiqish hamda empirik kuzatish tajribasidan bir oz bo'lsa-da chekinish «nolingvistik», hatto «noilmiy» tamg'alarini olishi ham hech gap emas edi. Borliq haqidagi tizimiy, metodologik va tanqidiy bilimni o'zlashtirishga yo'naltirilgan faoliyat bo'lgan fan faqatgina empiric kuzatish bilan cheklanib qolmasligi aniq bo'ldi.

Bilish faoliyati bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan faoliyatdir, u zohirdagi xususiyat, munosabatlardan botindagi mazmun-mohiyatga qarab yo'l oladi. «Sharq Arastusi» nomini olgan Abu Nosir al-Forobiy «Kitob – al xuluf» asarida bilish harakati ikki yo'nalish olishini va ulardan biri «byevosita sezishga yaqin turgan maqsadni, ikkinchisi esa ongli idrokka yaqinligini» oldingi o'ringa qo'yishini qayd etgan edi. Undan to'qqiz asr keyin yashagan Georg Gegel ('egel) 1807 yilda nashr qildirgan asari «anomenologie des Geistes» «Ruh fenomenologiyasi» asarida bilish faoliyatining ko'p bosqichli ekanligi haqidagi fikrni takrorladi va bu faoliyatni haqiqat yashiringan, botinga qarab tushadigan zinapoyaga o'xshatdi. Darhaqiqat, bilish faoliyatining ko'zlagan maqsadi va tutgan yo'li voqelik hodisalarini kuzatib tavsiflashdan tashqari, ularning mohiyatini idrok etishdir. Lison inson mavjudligini, uning ijtimoiy tajriba-faoliyatini ta'minlovchi hodisadir. Demak, lison tadqiqi bilan shug'ullanayotgani kimsa beixtiyor o'zini bilish bilan mashg'uldir, zero, lisoniy faoliyat hodisasining mohiyati – uning ijrochisi – shaxs va ushbu shaxsning ijtimoiy, shaxslararo munosabatga kirishishi bilan belgilanadi. Fenomenologiya ruhidagi g'oyalar til haqidagi fanning sistem tilshunoslik, funksional tilshunoslik kabi sohalariga qisman bo'lsa-da, o'z ta'sirini o'tkazib kelayotgan edi. Uning ta'siri, ayniqsa, G.Giyom va A.A. Potebnya ta'limotlarida sezilarlidir. Binobarin, lisoniy faoliyat jarayonida bilish va ijodiy yaratish maqsadlarining qay yo'sinda «omuxta» bo'lishi hamda shu asosda insonning voqelikni qanday o'zlashtirishi muammolari ustida bosh qotirgan A.A.Potebnya lisoniy belgilarning qo'llanishidagi shakl va mazmun mutanosibligi inson tafakkur faoliyatining qonuniyatlari bilan bog'liq ekanligi haqidagi fikrni muhokamaga tashlaydi. Ukrain tilshunosi ko'pchilik bildirayotgan «so'z fikrni ifodalash va uni boshqalarga uzatish uchun kerak» qabilidagi g'oyaning noto'g'ri ekanligini quyidagilar bilan izohlamochi bo'lgan edi. Uningcha, so'zning har bir qo'llanishi yangi fikrning yaratilishidir va bu yangi fikr tafakkurdagi oldingi zahiralarning yangi tasavvur, yangi savollar asosida qayta guruhlanishi va o'zgartirilishi natijasidir. «Shunga binoan, - deb yozadi A.A.Potebnya, - so'z tayyor fikrni ifodalovchi va uzatuvchi vosita sifatida talqin qilinmasligi lozim; u dastlabki o'rinda fikrlovchining o'zi uchun kerak, chunki bu o'zgarishlarni so'z uning o'zida hosil qiladi» (Potebnya 1990: 115). So'zning fikrni

uzatish vositasi bo'la olishini faqatgina uning tinglovchini oldin so'zlovchi bajargan mental faoliyatni takrorlash hamda o'z aqliy zahiralaridagi materialdan foydalangan holda, o'xshash fikr yaratishga undashida ko'rish mumkin. «So'zlash o'z fikrini o'zgaga etkazish bo'lmasdan, balki unda uning o'zining fikrini uyg'otishdir».

Qisqasi, tilshunoslik empirik tahlilni bilishning boshqa g'oyalari va amallari bilan boyitishga uzoq tayyorgarlik ko'rdi. Bunday tayyorgarlik, izlanishlar zoe ketmadi, o'tgan asrning oxiri tilshunoslik taraqqiyotida o'ziga xos yangi bosqich, yangi rivojlanish davri bo'ldi. Shu davrda empirizm, fenomenologiya, konstruktivizm kabi falsafiy g'oyalarni o'zida jamlagan metodologiyaga asoslangan lisoniy tahlil yo'nalishlari yuzaga keldi. Ana shunday yo'nalishlardan biri, albatta, pragmalingsvistikadir. Pragmalingsvistika, hech qanday gumonsiz «tetapoya» davridan o'tdi, ushbu soha o'z tadqiq obyektni (nutqiy muloqot tizimi) va tahlil metodlarini asosan aniqlab oldi. Pragmatik tahlil tamoyillarini belgilovchi asosiy metodologik g'oya ham aniq: bu –faoliyat nazariyasidir. Ammo pragmalingsvistika hamon «navqironlik» davrida. Navqironlik esa – istiqbolli rejalarga to'liqlikdir, hozircha hal etilishi lozim bo'lgan muammolardan tap tortmaslikdir. Darhaqiqat, barkamollikka intilayotgan pragmatika fani lisonning inson, jamiyat xizmatida bo'lishidagi vazifasining qanday amalga oshirilishi borasida izlanishlarni davom ettirishga majbur. Bu izlanishlar lisoniy bilim sohasidagi ushbu yo'nalishning yangi nazariy g'oyalar bilan boyitilishini talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши // Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 2-жилд. –Т.: Академнашр, 2012. –Б. 23-40; Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 2012, 5-сон.
2. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. ЎУМ, ЎЗМУ 2011. Ўзбек филологияси факултети кутубхонаси.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры, 1996.
4. Сабитова З.К. Лингвокультурология: Учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013.
5. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.: Шарқ, 2002.

Элбекнинг ўзбек алифбоси ва имлоси соҳасидаги хизматлари Elbek's services in the field of Uzbek alphabet and spelling

Бобомуродова Шоира Эркиновна*

Annotation: The article examines the process of alphabet reform in Uzbekistan in the 20-30s and analyzes the work of the linguist Elbek, known for his services.

Keywords: history of linguistics, alphabet, reform, sound method, vowels, consonants, foreign letters, singormonism, spelling.

20-йилларда араб алифбосини ислоҳ этиш, ўқувчиларнинг енгил савод чиқаришлари учун энг қулай имло қоидаларини яратиш ўзбек зиёлилари олдида турган энг муҳим масалалардан бири эди.

* Филология фанлари номзоди. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти.

Бу даврда имло масаласида қуйидаги оқимлар мавжуд эди:

1. Ҳеч бир усулга ва қоидага риоя қилмасдан қадимий имло асосида ёзмок тарафдорлари бўлмиш қадимчилар;
2. Туркий сўзларни усули савтия (товуш усули) асосида эшитилганча, арабий сўзларни эса ўз имлоси билан ёзмок тарафдорлари;
3. Туркий ва арабий сўзларнинг ҳаммасини товуш усули ёзмок тарафдорлари;
4. Туркий тилимизда ёт бўлган ҳарфларни бутунлай чиқариб, араб сўзларини ҳам ўз товушларимиз билан ёзмок тарафдорлари;
5. Араб ҳарфларини бутунлай ташлаб унинг ўрнига лотин ёзувини қабул этмок тарафдорлари.

М. Шермуҳаммадга ўхшаш айрим шахслар эса буларнинг ҳамасидан воз кечиб, ўзи яратган “12 шакл орқали 24 ҳарф ифодаланувчи, шарқ ва ғарб хатларидан устун, ўн кун ичида савод чиқариш имкониятини берадиган” алифбосини қабул қилишни тарғиб этади ва илмий ҳайъатдан бу борада кўмак сўрайди. Илмий ҳайъат раиси Элбек ўзининг “Алифбо масаласи” [Элбек, 1921] мақоласи орқали М.Шермуҳаммад фикрларини рад этиб, ўзбек халқининг саводини чиқариш учун араб алифбосини ислоҳ этиш асосида тилимизнинг товуш хусусиятларига тўла жавоб берадиган миллий алифбони туғдириш ва ундан фойдаланиш энг қулай йўл эканлигини таъкидлайди.

Тилшунос Элбек янги имло тарафдорларини қўллаб-қувватлар экан, уларнинг айрим камчиликлари борлигини кўрсатади. Масалан, Фитрат бошчилигидаги Чигатой гурунги аъзолари 6 унлини қабул қилдилар, сўзларни йўғон ва ингичкага ажратиб ёздилар, ундош ва унлилар учун алоҳида ҳарфлар қабул қилдилар, алиф ўрнида ҳамза ишлата бошладилар, шу билан бирга улар ёт ҳарфлар отида араб, форс, рус сўзларида ишлатиладиган ط ظ ث ث ذ ظ ط ҳарфларни ҳам имлода сақлаб қолиш таклифи билан чиқдилар. Элбек билан бир қаторда айрим зиёлилар ҳарфий ортиқчаликдан қутилиш, ўқувчиларга енгиллик туғдириш мақсадида бундай бошқа тил фонемаларини кўрсатишга хизмат қилувчи ёт ҳарфларни бутунлай алифбомиздан чиқариб ташлашни таклиф қилади. 1921 йил тил имло қурултойида бу таклиф Эшонбек, А.Авлонийлар томонидан қувватланиб, “ҳарфлар сони 23, чўзгилар 6 бўлсин, тилимизга кириб қолган ёт сўзлар ўз ҳарфларимиз билан ёзилсин” деган [Тил ва имло, 1922] қарор қабул қилинди. Бироқ А.Зоҳирий, М.Қори, Азизий, Сайидалилар ушбу қарорга тиш-тирноқлари билан қарши чиқдилар. Қурултойдан кейин ҳам улар ўз билган имлоларида ёзиб, мунозараларни давом эттирдилар. 1923 йил Тошкент ўзбек маориф-маданият ходимлари йиғинида М.Қори, Ш.Раҳимий, Ш.Эҳсон, Элбек аъзолигида ҳайъат тузилиб, ўзаро низоларни бартараф этиш мақсадида “... мактаблар ва мактаб китобларидан чиқарилган ёт ҳарфлар матбуот, мактаб китоблари ҳам мактаб таълимотларида ... ёт сўзлар чўзгилар билан бузулиб ёзилурлар, бундан арабча бутун жумлалар ва муқаддас сўзлар мустасно” [Имло тўғрисида, 1923] деган қарор қабул қилинди.

Неча марта ислоҳ қилинмасин 12 аср илгари кириб қаттиқ ўрнашган араб алифбоси асосида мукамал ўзбек ёзувини шакллантириш ғоят қийинлигини англаган зиёлилар 1926 йил лотин алифбосига ўтиш билан бу муаммоларни бартараф этдилар. Янги алифбо Марказий қўмитасига саркотиб вазифасига тайинланган Элбек янги ўзбек ёзувининг орфографик қоидаларини ишлаб чиқишда ҳам ўз хизматларини аямади.

Олим лотин алифбосини айнан эмас, балки ўзбек товушлари талабларига жавоб берадиган, техник ва таълим ёғидан қулай бўлган шаклларда ўзгартириб олиш тарафдори сифатида қуйидаги таклифлар билан чиқди:

“1. j, i каби нуқтали ҳарфлар техник ёқдан ярамайди. Шунинг учун j ўрнида y (бу белги ингичка унли сифатида алифбодан чиқариб ташланганди) ни олиб, i ни эса нуқтасиз I шаклида олмок керак.

2. Илмоқли ҳарфлардан Ç ни Z га алмаштириш керак. Чунки сирғалувчи Z бизда оз қўлланиладиган товуш бўлиб, унинг учун алоҳида ҳарф олиш ярамайди. Ç ва Z нинг вазифасини Z ҳарфига юклаш мумкин.

3. h va x xarfлари тилимизда у даража фарқлаб ишлатилмайди, иккинчи томондан х белгиси кўп миллатларда кс бўлиб бўлиб ўкилади. Шунинг учун бу харфни ташлаб, унинг вазифасини h га юклаш керак” [Элбек, 1921].

Элбек бу 3-таклифида харфга товушни бириктиришда тиллараро яқинликни ҳам эътиборга олган.

Унлиларни белгилаш муаммоси. 1895-1915 йилларда Татаристонда харфларни ислох қилиш борасида ҳаракатлар авж олган бир пайтда татар тилшунослари орасида унлиларни белгилашда турли қарашлар мавжуд бўлиб, буларнинг ҳаммаси сингармонизм билан боғлиқ эди. Тилдаги йўғонлик ва ингичкаликни сўз таркибидаги унлиларга боғлиқ деб талқин этган тилшунослар йўғон ва ингичка жуфтликдан иборат саккиз (ا و وى وى وى وى وى وى وى) унлини белгилаб олганлар. Сингармонизм ҳодисасини айрим унли (ا - و) ва асосан ундошларга боғлаб тушунтирган О. Иброҳимов ва унинг тарафдорлари эса дастлаб беш (ا و وى وى وى), кейинроқ қисқа و ни киритиб олти унлини қабул қилдилар. Бу олти унлига асосланган татар ёзуви 1918 йилда ўрта имло номи билан кенг тарқалган бўлиб, ўзбек тилшунослари Элбек, Фитратлар ҳам ана шу имлога асосланиб, 1919 йил ўзбек ёзуви учун (ا و وى وى وى) каби олти унлини белгилаб олдилар.

1921 йил тил ва имло қурултойида унлиларни белгилаш масаласи ўртага ташланганда С.Мажидий, А.Зоҳирийлар олти унлига қарши чиқиб, ҳозирги и ва э унлилари учун битта харф яъни (ى) белгилаш лозим, чунки э яъни (ى) олинмагани билан маъно бузилмайди деган фикрлари асосида беш унлини ёқлаб чиқдилар, бироқ қурултойда 7 га қарши 14 овоз билан олти унли қабул қилинди.

1926 йил лотин ёзувига ўтиш ҳаракати бошланган бир пайтда сингармонизмга асосланган тўққиз унлини барча турк жумҳуриятлари қаторида ўзбек тилшунослари ҳам қабул қилдилар.

Унлилар устида изланишлар олиб бораётган Элбек тўққиз унлини қабул қилишни маъқул кўрса-да, тилимиз хусусиятлари яхши текширилганда, уларнинг ҳам озлик қилишини ёзади. Олим а, э, о, ө, у, и, і, ь е унлилардан ташқари qara, ata, ana, сўзларининг биринчи бўғинидаги “а” учун (бу кирилл ёзувидаги “о” га тўғри келади); dana, alim, Tahir сўзларидаги чўзиқ “а” учун; bilim, tilim сўзларининг биринчи бўғинидаги қисқа “и” учун; sijla, suv сўзларидаги –ij, -uv дифтонглари учун алоҳида унлилар белгилаш зарурлигини айтади (татар тилшуносларидан “ўнчилар” тарафдорлари -ув ва -ий дифтонглари унли ҳисоблаб, улар учун алоҳида харфлар белгилаганлар. Элбек ҳам уларга эргашиб бу товушларни унли сифатида санаб ўтган). Элбек ўзбек ёзуви учун дастлаб 14 унлини белгилашни маъқул кўрса, яна бир ўринда уларнинг сонини 16 та қилиб кўрсатади. Бунга сабаб Элбек фонема билан товуш вариантларини бир-биридан фарқламайди. Ёзувимизнинг мукамал бўлиши учун ҳар бир эшитилаётган товушга алоҳида харф белгилаш лозим деб ўйлайди. 30-йилларда бундай қараш кўпчилик тилшуносларимизда бўлган. Масалан, Ғози Олим “Ўзбек тилининг товушлари” [Ғози Олим, 1927: 54] мақоласида унлиларни 12 та кўрсатса, яна бир ўринда 29 та, улардан асосийларини 22 та деб кўрсатади.

Е.Д.Поливанов. Боту, Ё.Омонлар эса сингармонистик ва носингамонистик шевалардан таркиб топган ўзбек тили учун 6 унлини белгилаш зарурлигини таъкидлайдилар. Ҳатто Фитрат ҳам “Имло конференцияси муносабати билан” номли мақоласида [Фитрат. Имло конференцияси муносабати билан, 1928.] 9 чўзгининг омма саводхонлигига зарар келтиришини, бу оғирликдан воз кечиш зарурлигини ўз вақтида айтиб ўтганди. Бироқ “Мутшарак алифбо” дан четга чиқмаслик, бошқа туркий тиллар билан алифбо бирлигини сақлаш мақсадида 9 унли қабул қилинди. Бир-икки йилнинг ичидаёқ сингармонизмга асосланган бу имлонинг савод чиқаришда кўп қийинчиликлар туғдираётгани маълум бўла бошлади. Ўз хатоларини тушунган тилшуносларимиз 1933 йилда унлиларни қискартириш, алифбони қайта ислох қилиш зарурлигини англадилар. Элбек ҳам тилимизда сингармонизм ҳодисасининг преогрессив (йўқолиш) ҳолатида эканлигини, муштарак алифбодаги йўғон ва ингичка жуфтликлардан иборат унлилар

бизнинг тилимизда у қадар рол ўйнамаслигини тушуниб етди. У “чўзғиларни кўпайиши билан биздаги айрим товуш хусусиятларини сақлаб қолиш билан бирга ўзимизни қийин ҳолга қўйғон ва ҳатто бир сўзнинг ҳар бир бўғини учун ҳам айрим чўзғилар қабул этишга мажбур бўлғон бўламиз, аксини ишлаганимизда бу нарсадан енгил қутила ва тилимизни бундан енгил бўшата оламиз” [Элбек, 1933] деб ёзган, Ш.Раҳимий, Ғ.Олимлар билан ҳамфикрликда таълимда енгиллик туғдириш мақсадида э, у, ө, ь белгиларини ташлаб, о, и, і, е, а, каби беш унлини қолдириш керак деган таклиф билан чиқади.

Бизга маълумки, 20-йилда ислох қилинган араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида ¹ харфи йўғон “а” товушини, ҳозирги кирилл алифбосидаги “о” товушини ҳамда араб, форс тилларидан ўзлашган олий, оила сўзларидаги чўзиқ “о” товушини ифодалаш учун қўлланилган. • эса фақат юмшоқ “а” товушини ифодалувчи харф сифатида белгиланган. Элбек эса мана шу товушларнинг ҳаммасини жамлаштириб, лотин ёзувидаги а билан ифодалаш лозимлигини билдиради. Бунинг қуйидаги сабаблари бор эди:

1. Араб ва лотин алифбосидаги ўзбек ёзувларида қаттиқ ва юмшоқ (а- ә) “а” товушларини фарқлаш сақланган бўлиб, бу зиддият Ҳ. Неъматов таъкидлаганидек [Олимжон, 1929: 37] ўзбек тили учун хос бўлмаган, бу бошқа туркий тиллар (аниқроғи татар тили) таъсири остида киритилган, шунинг учун Элбек қаттиқ ва юмшоқ “а” ни ёзувда фарқлашдан воз кечиш керак деб ўйлайди.

2. Ўзбек шеваларида “а” ва “о” нинг тарқалиш ва қўлланилишида Ҳ.Неъматов айтганидек катта фарқ бўлган. Маълум бир шеванинг иккинчи бир шевага таъйиқини кучайтирмаслик учун Элбеклар ярим лабланган “о” товушига махсус белги қабул қилмаганлар. Аммо Е.Д. Поливанов, Б.Қориев Ё.Омоновлар 5 эмас, балки ўзбек адабий тилининг асосий таянч диалектларидан бири бўлган Тошкент шевасини асос тутиб, 6 унлини ёқлаб чиқдилар [Бобомуродова, 2020: 38]. 1934 йил январь ойида бўлиб ўтган имло ва терминология қурултойида “ә” ва “а” товушлари маъно ясашда рол ўйнаганлиги учун баъзи ўринларда, яъни шаклдош сўзларга айланиб кетадиган сўзларда “ә” ва “а” харфларини алоҳида унли сифатида сақлаб қолиш маъқул кўрилди. 1940-йил ўзбек халқи лотин графикаси асосидаги ёзувдан рус графикаси асосидаги ёзувга ўтгач, ўзбек ёзувида “о” фонемаси мустақил товуш сифатида киритилиб, олти унли қатъий қоида сифатида қабул қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Элбек. Алифбо масаласи // Қизил байроқ. 1921. 20 февраль.
2. Тил ва имло. Қурултойининг чиқорғон қарорлари. -Т.: Туркистон давлат нашриёти, 1922. – 91 б.
3. Имло тўғрисида // Туркистон. 1923.1 январь.
4. Элбек. Алифбемизни ихчамлаш учун // Қизил Ўзбекистон. – 1933. – 15 октябрь.
5. Ғози Олим. Ўзбек тилининг товушлари // Маориф ва ўқитғучи. 1927. -№ 12.-Б.49-55.
6. Фитрат. Имло конференцияси муносабати билан // Аланга. -1928. -№3. -Б. 13-14.
7. Олимжон О., Амиров А., Элбек. Ўзбекистонда янги алифбе тарихи. -Тошкент-Самарқанд: Ўздавнашр, 1929. – 184 б.
8. Бобомуродова Ш. Элбекнинг тилшунослик мероси. Тошкент. 2020. – 109 б.

Alisher Navoiyning o‘zbek nutq madaniyati rivojida tutgan o‘rni Alisher Navoi's the role of uzbek in the development of speech culture

Narmanov Alisher Xasanovich*

Annotation. *In this article, it was tried to briefly highlight the rich literary heritage of Alisher Navoi, including the unique and incomparable heritage left by him in the speech culture problems from the point of view of the issues of speech culture.*

Keywords: *Renessans, mathematical speech, preaching, exhortation.*

Bugungi murakkab globallashuv davrida ma'naviyat sohasida vujudga kelayotgan dolzarb muammolar, xalqimiz ma'naviyatini asrash va yuksaltirish, ayniqsa, yosh avlodning qalbi va ongini turli zararli g'oya va mafkuralar ta'siridan saqlash va himoya qilish masalalariga alohida e'tibor talab qilinmoqda. Chunki bugungi kunda dunyoning ayrim hududlarida mafkuraviy xurujlar natijasida katta ma'naviy yo'qotishlar yuz berayotgani, millatning asriy qadriyatlarini, milliy tafakkuri va turmush tarzi izdan chiqayotgani, axloq-odob, oila va jamiyat hayoti, ongli yashash tarzi jiddiy xavf ostida qolayotganini kuzatish mumkin. Shuning uchun ham Respublikamiz Prezidenti Shavkat Mirziyoev "Har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak" deb ta'kidlaydi [Mirziyoyev, 2021].

Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekiston azaldan ta'lim va tarbiya markazlaridan biri bo'lganligi uchun ham bu zamindan dunyoga mashhur allomalar: ilm-fan sohasida bo'ladimi, adabiyot, madaniyat va san'at sohasida bo'ladimi, har sohada mukammal shaxslar yetishib chiqqan. Mana shunday buyuk ajdodlarimizdan biri, shubhasiz, Nizomiddin Mir Alisher Navoiydir. Shuning uchun ham bu buyuk bobokalonimiz haqida so'z yuritar ekan, muhtaram yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev quyidagi fikrlarni bayon etgan edilar: "Jonajon Vatanimiz "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" degan bosh tamoyil asosida taraqqiyotning butunlay yangi bosqichiga qadam qo'yib, yangi Uyg'onish davri – Uchinchi Renessans poydevorini yaratayotgan bugungi kunda Alisher Navoiyning bezavol adabiy merosi misolida o'zbek adabiyoti va madaniyatini chuqur o'rganish va ommalashtirish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda" [Mirziyoyev, 2021].

Albatta, Alisher Navoiy o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining asoschisi bo'lish bilan birga uning barcha turkiy xalqlar adabiyoti va adabiy tili rivojiga katta hissa qo'shganligi shubhasizdir. Boshqa turkiy xalqlar ham uni o'zlarining buyuk shoirlari deb e'zozlasalar, biz bundan iftixor qilamiz [Qodirov, 2010: 111].

Sharq notiqligi katta merosga ega bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Alisher Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga, kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda ham qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at egalari e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi:

Haq yo'lida kim senga bir harf o'qitmish ranj ila,

Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila -

deb har bir kishi o'zining bilimli bo'lib yetishishiga sababchi bo'lgan ustozini e'zozlashga da'vat etadi [A.Navoiy, 1966, 23]. Alisher Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his qiladi. Navoiy notiqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va farqlay olishga chaqiradi:

To'tiyu shorik agar notiqdurur,

Har biriga o'zga bir mantiqdurur (222- b.).

* Chirchiq davlat pedagogika instituti doktoranti. alishernarmanov@mail.com

Alisher Navoiy notiqlik san'atining buyuk qudratiga alohida e'tibor beradi. "Mahbubul-qulub" nomli falsafiy asarining 24- faslini "Nasihati ahli va voizlar zikrida" deb ataydi va bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi. Buyuk shoirning voizlik haqidagi fikrlari bugunglik unda ham o'zining tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotgan emas. Mutafakkirning fikricha, voiz quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1. Voizning so'zlari ta'sirchan va foydali bo'lmog'i lozim. Voiz kerakki, "qolalloh" so'z aytsa.
2. Nutq tinglovchi uchun yangi bilimlar va o'zgarishlar xabarchisi bo'lmog'i lozim: "Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihati qabul etgan maqbul kishidir (25- b.)"
3. Notiqning o'zi biror sohani egallagan bo'lishi va undan so'ng va'z orqali kishilarga ta'sir etishi lozim:

Avval bir yo'lni bormoq kerak,

Andin so'ng elni boshqarmoq kerak. (25-b.)

4. Notiq olim va bilimdon, har narsadan xabardor kishidir: "*Voizkim, bo'lg'ay olim va mutaqqiy – aning nasihatidin chiqqay shaqiy (ma'no)*". (25-b.)

5. Notiqning so'zi bilan ishi bir bo'lmog'i lozim. Aks holda nutqning ta'siri bo'lmaydi:

"Ulki buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda va asar aning so'zi qilmag'ay" (25-b.).

Alisher Navoiy notiqlikda qisqalik va ravshanlikni yoqtiradi. Bu jihatdan uning "Mahbubul-qulub"idagi 60-tanbeh o'rinlidir: "*Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar. Ko'p deguvchi mumil, muqarrar deguvchi loya'qil*" (ya'ni: Chin so'z e'tiborli, yaxshi so'z qisqa bo'ladi. Ko'p so'zlovchi zeriktiruvchi, qayta gapiradigan – aqldan ozgan) , – deydi. U tuturuqsiz gap bilan kishilarning g'ashiga teguvchini aqli past, nosog'lom kishilardir, – deb baholaydi: "*Ulkim, dimog'ida habt – so'zida yo'q rabt* (Kimning dimog'ida illat bo'lsa, so'zida bog'lanish yo'q. *Dimog'i sahih – guftori fasih* (Miya sog'lom bo'lsa, gap-so'z ham yoqimli va xatosiz bo'lur). *So'zi hisobsiz – o'zi ixtisobsiz* (boshvoqsiz). So'zida parishonlik, o'zida pushaymonlik (63- b.)."

Navoiy so'zning hashamdorligidan ko'ra, haqqoniyligini ulug'laydi. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli bo'lsin desang, soddada tilda gapir, deydi: "*So'zki fasohat zevaridin muzayyan emasdir, anga chinlik zevari basdur. Yolg'onchi har necha so'zida fasihroq, so'zi qabihroq. Chin so'z nechakim betakalluf, qoyilg'i iborat soddalig'idin yo'q taassuf*" (178- b.).

Navoiy yaxshi so'zli, el uchun foydali notiqlardan yon bosadi.

Alisher Navoiy o'sha vaqtda voizlik san'atida nom qozongan Xoja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Husayn Voiz Koshifiy, Mavlono Muin Voizlar haqida o'zining "Majolisun nafa'is" nomli tazkirasida fikr bildirgan.

Alisher Navoiy qadrlagan voizlardan biri – Xoja Muayyad Mehnagiy mashhurgina emas, balki notiq donishmand, yuksak bilim egasi ham bo'lgan. Mavjud bilimlarni o'rganib qolmasdan, ularni takomillashtirgan, to'ldirgan. U mozorda shayxlik qilsa-da, o'zini xalqqa juda yaqin tutgan va bilimni ularga berishga intilgan. Uning "va'z majlisi bag'oyat garm va parsho'y voqe' bo'lur erdi..." (42-b.) O'sha davrning mashhur notiqlaridan biri Mavlono Riyoziyning notiqlik faoliyatida nutqni harakat – paralingvistik vositalar yordamida berish usuli ustun bo'lgan. U o'z nutqini aktyorlar kabi ijro etgan. Navoiyning yozishicha, "*Va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qur, yig'lab vajdi hol qilur...*" (101- b.)

Ko'rinadiki, Riyoziy nutq so'zlaganda, uning ta'sirchanligini ta'minlashda, ijrochilikni birinchi o'ringa qo'yadi. Kerak bo'lganda, o'z nutqini kishilar qalbiga yaqin olib, ular bilan birdamlikni, qayg'usiga, iztirobiga sheriklikni bildirish maqsadida yig'lashgacha borib yetadiki, bu nutq ijrochiligidagi ulkan qobiliyatga dalolat beradi.

Ulug' mutafakkir tomonidan hurmat va ehtirom bilan tilga olingan notiqlardan yana biri Husayn Voiz Koshifiydir. Husayn Voiz Koshifiy voiz sifatida o'sha davrda eng mashhur kishilardan bo'lishi bilan birga, o'z davrining zabardast olimi, astronomi, shoiri ham edi. Eron olimi Said Nafisiy Koshifiyning qirqta asari borligini aytadi.

Husayn Voiz nutqlarining ta'sirchanligi, jozibadorligi haqida eslab, uning o'g'li Fahriddin Ali Safiy "Latoyifut tavoyib" nomli asarida shunday voqeani keltiradi: "*Kunlarning birida ahli*

majlisga Mavlono Sayid G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi ancha kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham bor ekan. Sayid G'iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so'rabdi:

– Nechuk kechikdingiz, Mavlono G'iyosiddin?

– Meni ma'zur tuting, ustod, – debdi G'iyosiddin, – kelayotgan edim, masjidi jome'da Husayn Voiz nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman...”

Ko'rinadiki, Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda bu ishga Husayn Voiz Koshifiyning munosib ko'rganlar. 1492-yil 8-noyabr kuni buyuk shoir, Navoiyning ustози Abdurahmon Jomiyning dafn marosimida Alisher Navoiy o'zining marsiyasini o'qib eshittirishni, shu marosimda va'z aytgan Husayn Voizga topshirganligi buning dalilidir. Ma'lum bo'lishicha, Husayn Voiz o'ziga shogirdlar ham tayyorlagan. Bulardan biri uning o'z o'g'li Fahriddin Ali ham otasi kabi o'tkir, jo'shqin notiq bo'lib yetishish bilan birga, turli bilimlarni egallagan bilimdon, shoir ham bo'lgan. Husayn Voiz Koshifiy notiq sifatida shunday e'tiborli bo'lganki, Xondamirning yozishicha, u aniq jadval bilan ishlashga majbur bo'lgan.

Husayn Voiz Koshifiy nutqlari mazmundorligi, ta'sirchanligi, o'ziga jalb etish quvvatini mujassam etganligi uning texnikasini o'rganish hozirgi davr notiqqligi uchun ham xarakterlidir. Alisher Navoiy davridagi mashhur notiqlardan biri Mavlono Muin Voizdir. U haqda Navoiy: *“Holo o'zi dag'i azim voizdurur va muridlari ko'p”*, – deb yozadi. Ko'rinadiki, Muin Voiz notiqqina bo'lib qolmay, o'zining notqlik maktabiga, shogirdlariga ham ega bo'lgan. Uning nutq, ijrochilik mahoratini tahlil etib, A. Navoiy: *“Minbar ustida devonavor ilk tashlamog'i va taxtani tepmag'i ko'pdur va o'zini “Muni devona” bila ta'bir qilur va ko'p baland va past so'zlar aytur. Chun junung'a mu'tarif, har nav so'z aytsa mazurdur...”* (127- b.) – deb yozadi.

Bundan anglashiladiki, Muin Voiz nutqining ijrochilik tomoniga alohida e'tibor qilgan va butun xatti-harakatlarini, mimikasini ishga sola bilganki, garchi u o'zini “Muni devona” deb e'lon qilgan bo'lsa-da, uning “devona sifat” gaplari xalq diliga yaqin bo'lganligidan yig'inlarga manzur bo'lgan. U har qanday mansabdan voizlikni a'lo bilgan va o'z akasi Mavlono Nizomiddin unga Hirot shahri qoziligini ikki marta tavsiya etsa-da, uni rad etgan. Shu tufayli uning akasi: *“Muino mo qobiliyati bis'yor dosht, in zinapoyai cho'bin o'ro zoe' soxta”* (Muinimizning qobiliyati ko'p edi, uni bu yog'och zinapoya (minbar) ishdan chiqardi), deganligini Navoiy qayd etadi.

Alisher Navoiy yashab, ijod etgan davrda, undan ilgariroq ham notqlik yuksak darajada qadrlangan bo'lsa-da, o'sha davr notiqqlarining nutq matnlaridan namunalar bizgacha yetib kelgan emas. Akademik N.I.Konral Alisher Navoiy ijodini o'rganar ekan quyidagicha fikr yuritadi “Bu ulug' mutafakkir shoir. etnik jihatdan xilma xil bo'lgan ulkan olamga mansub bo'lgani holda, o'zbek she'riyatining klassigi va o'zbek adabiyotining asoschisi, deb tan olindi. Uni juda katta kengliklardan torroq bir doiraga olib kirganday bo'ldik. Navoiyning qahramonlari Farhod-Xitoydan, Iskandar-Yunonistondan, Shirin-Armanistondan, Qays-Arabistondan, Shopur-Erondan. Bu obrazlarni yaratgan Navoiy esa o'zbek xalqining shoiri. Avval bu hodisa kishini hayratga soladi, xiyol ranjitganday bo'ladi, lekin o'ylab ko'rib, bu hodisaning qonuniyligini tushuna boshlaymiz. Nafaqat tushunamiz, balki bu hodisada jaxon adabiyoti tarixining rivojiga xos eng muhim nuqtalardan birini ko'rganday bo'lamiz. XV asr Alisher Navoiy yashagan mintaqada Rennesans asri bo'ldi. O'rta asrlar o'tmishiga aylangan bu davrda milliy davlatlar paydo bo'ladi, xalq millatga aylana boshlaydi... O'zbeklar uchun bu hodisa aynan Alisher Navoiy ijodidan boshlanadi” [Konrad, 1978-96-97].

Zero, akademik Konrad ta'kidlagan XV asrdagi Rennesans davrining keyingi bosqichiga bugungi kunda prezident Sh.Mirziyoyevning ilm fan va ta'lim sohasida olib borayotgan chuqur islohotlari zamin bulishini alohida ta'kilash joizdir. Voizlik san'ati keyinchalik ham an'anaviy suratda taraqqiy etib, rivojlanib bordi. O'zbek xalqi o'zining boshqa yuksak madaniy meroslari

qatori, notiqlik san'ati an'alariga ham egaki, uni chuqur tekshirish ushbu soha tadqiqotchilari va muxlislarining navbatdagi vazifasi bo'lmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Халқаро конгресс марказида 21 октябр куни ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқидан. 2021 йил 21 октябр.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори. 2020 йил 19 октябр, ПҚ-4865-сон.
3. Қодиров П. Тил ва эл. –Т.: Маънавият, 2010. – 131б.
4. Алишер Навоий. Асарлар. 13- том. – Т.: 1966.
5. Конрад Н.И. Танланган асарлар. – М., 1978.

Ўзбек ва тожик тилшунослиги фонетик-фонологик сатҳ терминологик тизимида функционал-семантик синкретизм масаласига доир

Юнусова З.У*

Annotation. The article examines the logical and linguistic phenomena of equonymy, hyponymy, partonymy and gradonymy, the totality of which forms the content plan of the lexical level of the language. The units of the phonetic-phonological level of the Uzbek and Tajik linguistics in the synchronous-comparative aspect are used as an illustrative material.

Keywords: terms, terminology, lexical unit content plan, lexical unit expression plan, lexical unit content plan, phonetic-phonological tier, equonym, partonym, hyponym, gradonym, etc.

Терминология умумхалқ лексик қатламидан айрим жиҳатларига кўра фарқ қилса-да, бу тизим лисоний бирликларининг ифода ва мазмун планлари умумхалқ лексик қатлами луғавий бирликларининг ифода ва мазмун планларидан фарқ қилмайди. Бу изоморф хусусиятни тилшунослик терминлари, хусусан, фонетик-фонологик терминология тизимида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, фонетик-фонологик сатҳ терминологик системаси ҳам, умумхалқ лексик бирликларида бўлганидек, денотатив асоси ҳар хил гипонимлар, эквонимлар, партонимлар ва градуонимлар сингари атамалардан ташкил топади [1].

Мазкур ахборотда лисоний бирликларнинг мазмун планига хос гипонимия, партонимия, градуонимия ҳодисалари ва улар билан боғлиқ лисоний мантикий муносабатлар ҳақида фикр юритиш мақсад этилган.

Гипоним, **эқвоним** ва улар билан боғлиқтикий муносабатлар ҳақида шу мавзудаги олдинги, биринчи, мақоламизда маълумот берилган эди. **Партонимлар ва партонимик муносабатлар** ҳам луғавий бирликлар, шунингдек, терминлараро гипероо-гипонимик, гипонимо-эқвонимик муносабатларга ёндош, улар тизимини кенгайтирувчи ҳодиса ва тушунчалардан бири бўлиб, луғавий бирликларнинг **бутун** ва **қисм** маъносини англатиши заминидан вужудга келади. Масалан, *одам* табиатнинг жонли тавсифдаги бир бутун мавжудоти. «*Одам*» бутунлигини ташкил қилган қисмларга *бош, тана, қўл, оёқ* сўз(лексема)лари атаган қисмлар киради ва улар **партонимлар** дейилади. Бутун номга нисбатан **холоним**, қисм номига нисбатан **мероним** терминлари ҳам ишлатилади: **партонимик муносабатлар** *холоним(бутунном)* ва *мероним(қисмном)*лар алоқасидан ташкил топади [2].

*Хўжанд давлат университети Ўзбек тили ва унинг таълими методикаси кафедраси изланувчи тадқиқотчиси.

Партоним ҳодисаси ва уни мантиқан тўлдирувчи **холоним** ва **мероним** ҳодисалари терминологик тизимда ҳам мавжуд. Бу хусусиятни тилшунослик атамалари, хусусан, фонетик-фонологик сатҳ атамалари тизимида ҳам кўриш мумкин. Масалан, фонетика инсон организмнинг нутқ товушлари ҳосил қилувчи аъзоларини ҳам ўрганади. Инсон организмнинг нутқ товушлари ҳосил қилувчи аъзоларини мужассамлаштирувчи қисмини **нутқ аппарати** дейилади ва бу лисоний бирлик **термин** мақомини касб этади. Нутқ аппарати *ўпка, кекирдак, товуш пайчалари, оғиз бўйлиги, тил, тиш, лаблар, бурун бўйлиги* каби қисмлардан таркиб топади, Ана қисмларнинг номлари **партонимлар**дир ва булар меронимлар характерида бутун номи саналучи **нутқ аппарати** билан мероним ва холоним алоқасини ташкил қилади.

Партонимик бирликлар нутқ товушларининг фонетик оқимида ва уларнинг номланишида ҳам мавжуд. Масалан, *фонетик жиҳатдан нутқ товушлари оқими бутун ном(холоним)* сифатида **термин** ҳисобланади ва у қисм маъносидаги қуйидаги тўрт терминни ўз ичига олади: а) *интонацион бутунлик*; б) *такт*; в) *бўгин*; г) *товуш*.

Ўз навбатида *ўпка* ва унга ҳамроҳ *нафас йўллари* тизими ҳам *ўпка, трахея, бронхлар, нафас йўллари* сингари терминлар ифода этган тушунчаларни ўз ичига олади. *Ҳаво бўйлиқлари* атамаси англатган тушунча доирасида эса, *халқум, ҳиқилдоқ, оғиз бўйлиги, бурун бўйлиги* терминлари англатган тушунчалар бирлашади. Бу силсиладан фонетик-фонологик сатҳ терминлари тизимига хос иерархияли муносабатнинг амалини кўриш мумкин.

Айни шу хусусиятни тожик тили фонетик-фонологик сатҳ терминлари тизимида ҳам кўриш мумкин. **Нутқ аппарати** терминининг тожикча муқобили *олотҳои нутқ* дейилади. Бу термин бутун ном(яъни **холоним**) мақомида **мероним** характеридаги қуйидаги терминларни ўз ичига олади: *лабҳо, дандонҳо, забон, ком, забонча, тилчак, фарҳии даҳан, фароҳии бинӣ, пешгаҳи даҳан, халқ, хирной, бронҳо, шуш, диафрагма*. Бу мероним терминлар қуйидаги уч гуруҳ доирасида ўрганилади: а) ҳиссаи якум (*ё ки ҳиссаи поёни*); б) *ҳиссаи дуюм(ё ки ҳиссаи васатӣ)*; в) *ҳиссаи сеюм(ё ки ҳиссаи болоӣ)* [3].

Олотҳои нутқ термини супергипероним ва суперхолоним атама сифатида яна икки гипероним терминга гуруҳланади (бу терминларда ҳам гиперонимлик ва холонимлик, ҳам гипонимлик ва меронимлик хусусиятлари синтезлашган, яъни қоришган бўлади): а) *олотҳои поёни нутқ*;

б) *олотҳои болои нутқ*.

Оралиқ **гипероним** ва **холоним** характеридаги *олотҳои поёни нутқ* атамасига *халқ, тағояки сипарак, тағояки ангуштарин монандҳо, тағояки аҳромӣ, тағояки нги халқ (тағояки забон монанд), садонардаҳо* сингари терминлар ҳам гипоним, ҳам партоним сифатида функционал-семантик жиҳатдан тобе бўлади.

Забон, лабҳо, коми нарм, забонча, коми сахт, холигии бинӣ сингари атамалар ҳам ҳам гипоним, ҳам **мероним** характерида оралиқ **гипероним** ва **холоним** характеридаги *олотҳои болои нутқ* термини доирасига киради.

Партонимик муносабатлар ва уларнинг бир тушунча доирасидаги луғавий-мазмуний бирликларида ҳам **иерархияли (поғонали, силсилали)** тузилиш қонунияти амал қилади. Айни шу хусусият терминологик тизим ва унинг бирликлари учун ҳам хосдир. Масалан, *нутқ товушлари* термини дастлаб *унли товушлар, ундош товушлар* терминларига бўлинса, бу терминларнинг ҳар бири яна ва яна ички таг-таг гуруҳ терминларга ажралади. Хусусан, *унли товушлар* термини доирасида *лабланмаган* ва *лабланган, тил олди унлилари* ва *тил орқа унлилари*; *ундош товушлар* термини доирасида *жарангли ундошлар, жарангсиз ундошлар, сонорлар, сиргалувчи ундошлар, қоришиқ ундошлар* ва ҳ.к. терминларнинг бирлашуви фонетик фонологик сатҳ терминологик тизимига хос иерархияли муносабатларнинг бир кўринишиди. Бундай муносабатлар фонетик фонологик-сатҳга хос барча тушунчаларни ифодаловчи терминлар ва уларнинг микротизимлари учун муштарак хос бўлган лисоний хусусиятдир.

Энди икки оғиз сўз **градуоним** ва **градуонимик муносабатлар** ҳақида. Градуонимлар **д а р а ж а л а н и ш** деб ҳам аталади [4]. Масалан, умумхалқ лексик тизимида хос *чиройли – сулув – кўркем – зебо, қизғини – қизил – қирмизи* қаторларида шу қаторларни ҳосил қилган сўзлар маъносида белги-хусусиятнинг «ортиқ – муътадил – камлиги» даражаси мавжуд. Шу хусусиятга кўра, мазкур парадигматик қаторларда бирлашувчи луғавий бирликлар градуонимлар, уларнинг муносабати эса, градуонимик муносабат деб юритилади [5]. Бундай ҳодисалар терминлар муносабатида ҳам, гарчанд нофаол бўлса-да, амал қилади. Масалан, ўзбек тили фонетик-фонологик сатҳи терминологик тизимида градуонимия ва унинг муносабатини қуйидаги терминлар муносабатида кўриш мумкин:

а) **тилнинг кўтарилиши даражасига кўра унлилар** гипероним терминига қарашли **тилнинг паст кўтарилиши** -- **тилнинг ўрта кўтарилиши** -- **тилнинг юқори кўтарилиши** терминлари ҳосил қилган қатор; б) **тилнинг ёнлама ҳаракатига кўра унлилар** гипероним терминига қарашли **олд қатор унлилари--орқа қатор унлилари** терминлари ҳосил қилган қатор; в) **тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра унлилар** гипероним терминига қарашли **тил олди унлилари--тил орқа унлилари** терминлари ҳосил қилган қаторларда градуонимия ва градуонимик муносабат мавжуд.

Тожик тили фонетик-фонологик тизимида градуонимия муносабатларини қуйидаги ҳолатларда кўриш мумкин: а) **даражаи бардошти забон** атамасига тегишли **садонокҳои бардоштӣ боло** -- **садонокҳои бардоштӣ поён** қаторини ташкил қилган терминлар муносабатида; б) **фонема(овоз)** гипероним атамасига тегишли **фонемаи камқувват--фонемаи пурқувват** қаторини ташкил қилган терминлар муносабатида; в) **ассимиляция** гиперонимига қарашли **ассимиляцияи нопурра--ассимиляцияи пурра** қаторини ташкил қилган терминлар муносабатида; г) **диссимиляция** гиперонимига тегишли **диссимиляцияи нопурра--диссимиляцияи пурра** терминлари муносабатида ва ҳ.к.

Хуллас, терминологик тизим бирликлари ҳам, тил лексикасининг ўзига хос “луғавий бирликлари” сифатида, умумхалқ лексик луғавий бирликларидан умумлисоний хусусиятларда кам фарқ қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бердиалиев А. Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Хўжанд: Раҳим Жалил номидаги Давлат нашриёти, 2013. 82-88- б.
2. Бердиалиев А., Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 83-б. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Хўжанд: Раҳим Жалил номидаги давлат нашриёти, 87- бет.
3. Бердиалиев А., Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Хўжанд: Раҳим Жалил номидаги Давлат нашриёти, 2013. 81- б.
4. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш . –Т.: Фан, 1995.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1. Душанбе: Ирфон, 1973. С. 85- 86.

Оқушыларда тил маданиятини қалыптастыру маселелери Problems of formation of language culture in school students

Анарбекова Гулжан Азизбекқизи*,
Дуйсабаева Дилбар Ускановна*

Annotation. The article discusses the effective prerequisites for teaching the Kazakh language and the technologies used in the development of students' language. Modern requirements: every student not only adds new knowledge during each lesson, but also wants to

* магистрант, Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты,

* доцент м.а., Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университети, d.duysabayeva@gmail.com

master it, analyze it, reach the level of discussion and develop. The benefits of using game elements as didactic material in language development are revealed.

Key words: *language development work, language culture, literary language, communication, speaking.*

Қазіргі заманымызда қойылған басты талаптардың бірі — өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез-келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін мәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, тәрбиелеу. Оқушының жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әрекетін, тіл мәдениетін, әдебін қалыптастыру педагогиканың қазіргі өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Қазақ тілі сабағында оқушыларды ауызекі сөйлеу, тіл байлықтарын дамыту, дұрыс қолдана білуге, өз ойын орнықты жеткізуге, еркін сөйлей білуге жетелейтін тәсілдің бірі - тіл дамыту жұмыстары. Тіл дамыту мақсатындағы жүргізілетін жұмыстар оқушының ойлау қабілетіне, сондай-ақ өз ойын жеткізе білуіне, шығармашылық ізденісіне жол ашады. Оқушының білімі ғана жетіліп қоймайды, қабілетінің, дарын көзінің ашылуына түрткі болады.

Тіл дамыту жұмыстарын ұйымдастыру – тіл үйренушілердің ойлау қабілеті мен сауаттылығын арттырады. Мұғалім қазақ тілі сабақтарында оқушының ауызша жауаптарының ерекшелігі неде, оның қандай кемшілігі бар деген мәселелерге талдау жасап, оның себебін білу арқылы тіл дамыту жұмыстарын қалай ұйымдастыруды ойластыруы қажет.

Тіл дамыту білімін оқушыларға меңгертуде деңгейлік тапсырмалардың ауқымы өте кең. Оқушыны деңгейге бөліп оқыту үшін сабақ жаңаша жоспарланады. Оқушыларға деңгейлік тапсырмаларды беру арқылы сан түрлі жұмыс жүргізіледі. Оқушылардың алған білімін жүзеге асырылатындығы тексеріледі. Өз бетімен жұмысты орындауға бейімділігі бақылауға алынады. Қорытындылауда деңгейлік тапсырмалар арқылы жұмыс жасаудың тиімділігі байқалады. Оқушылардың белсенділігі мен ісептілігі артып, шығармашылыққа ұмтылады. Деңгейлік оқыту барысында біліктілікке жетеді.

Оқушыға өз бетімен жұмыс істеп, дағдысын қалыптастыру, ұзақ, жүйелі жұмыстардың нәтижесінде қалыптасады. Атап айтқанда, бастапқыда жеңіл, кейін біртіндеп күрделі тапсырмаларды орындау барысында салыстыру, қорытынды жасау, түрлі жағдайды өздігінен ойлау үрдістеріне өтеді. Тестік тапсырма да оқушы білімін нығайтуда жаңа технологиялық әдіс-тәсілдің жаңа түрі десе де болады.

Жалпы, мұғалімдікті шығармашылыққа жақын мамандықтардың қатарына жатқызады. Әйгілі педагог В.Загвязинскийдің айтуынша, мұғалім үнемі әртүрлі әдіс-тәсілдерді салыстыра отырып, ең жақсыларын таңдай немесе жасай алуы керек және оларды түрлі педагогикалық жағдаяттарда қолданысқа енгізе алуы тиіс [Загвязинский, 2006: 50].

Заман өзгерген сайын әдіс – тәсілдер көбейіп, жаңарып, толығып жатыр. Балалардың тілін дамытуды, қызықты үйрету үшін жаңа әдістер мен технологияларды өз тәжірибемізде қолдануға ізденеміз. Жаңа технологияны, әдіс - тәсілдерді тиімді қолдану білім сапасын арттырады.

Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша қолданылып жүрген **интербелсенді әдістер** ауызша сөз мәдениетін оқытуда аса тиімді [Әлімов, 2009: 25]. Мектеп оқушыларының ауызша сөз мәдениетімен қатар, шығармашылық қабілеттерін дамытатын әдістердің бірі – **постерлерді қолдану**. Постер, негізінен, ғылыми айналымға жарнама саласынан келген. Яғни постер дегеніміз – ауқымды мазмұнды ақпаратты көрнекі түрде қысқаша жеткізу. Постер әдісінің ерекшелігі – оны барлық пәннің аясында қолдануға болатындығында. Постерлер қолданылу мақсатына қарай, кең көлемді және шағын болады.

Сонымен бірге, бағалауда түрлі стратегиялық әдістер («Екі жұлдыз, бір тілек», «SWOT талдау» т.б.) пайдаланылады. Білімді бағалауда топ мүшелерінің сөздің қатысымдық сапаларын сақтап, сөздерінің құрылымдық мазмұнының дұрыс құрылуы секілді талаптарға сай жауап бергендері ескеріледі.

Оқу барысында тиімді қолданылып жүрген әдістердің бірі – **портфолио**. «Портфолио – оқушының тоқсан бойы, оқу жылы бойы орындаған жұмыстары мен жетістіктерінің нәтижесі және оның дәлелі. Аталған әдіс оқушылардың білімін қорытынды әрекет бойынша бағаламай, үдеріс бойынша бағалауға мүмкіндік береді. Портфолио білім алушы мен оқытушының мақсатына қарай *меншікті* (оқушылар өздеріне құрастырады), *есеп беру* (оқушылар оқытушы бақылауымен құрастырады) және *жоба-портфолио* (оқушылар өз әрекеттерін ұйымдастыру үшін құрастырады) болып бөлінсе, мазмұны бойынша *жетістіктер* (оқушылардың белгілі бір уақыт аралығындағы жұмыстары), *ой-толғаныс* (оқушылардың көзделген мақсаттарға жетуін бағалау), *өзекті мәселені шешуге бағытталған* (өзекті мәселені шешудің мақсаттарын, шешу үдерісі мен нәтижелерін көрсететін барлық материалдар) және *тақырыптық* (белгілі бір тақырып аумағында оқушылардың жұмысын көрсететін материалдар) портфолиосы болады» [Әлімов, 2009: 186-189].

Портфолио арқылы оқушының оқу материалын игеріп-игермегенін ғана емес, оның пәнді қалай игергенін, қандай тақырыптар бойынша толықтыруды қажет ететінін анықтауға болады.

Білім алушылардың ауызша сөз мәдениетін эстетикалық тұрғыдан дамытатын әдістердің бірі – көркем **мәтін арқылы дамыту**. Әдісті жүзеге асыру барысында мәтінді таңдауға ерекше мән берілді. Ол мәтін ауызша сөйлеу тіліне жақын жазылған болуы керек. Сондықтан белгілі бір айтар тағылымды ойы бар мәтіндерді де оқытып, оны ауызша талқылау жүргізу арқылы білім алушылардың бойында полемикалық қатысымға дайындалуға, сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға мүмкіндік беріледі.

Пікірталас әдісі – білім алушылардың шағын топта өзекті бір мәселе бойынша өз ойларын пікірталасқа қатысушы басқа да тұлғалардың көзқарастарын ескере отырып, дәлелдеу. «Пікірталас – оқу мен оқытудың тиімді әдістерінің бірі, өйткені оқушылар қандай да бір өміршең мәселе немесе проблеманы жан-жақты қарастыру және талқылауда өздерінің теориялық және практикалық білімдерін жинақтап, оларды қолдана отырып, өз көзқарасын пайымдау мен түйіндеуге, өзге пікірлерді ескеруге және оларды өз қажетіне пайдалануға үйренеді». Алайда қазір «пікірталас негізінде оқыту» деп атын атап айтқанымызбен, оқу үдерісінде пікірталастың барлық шарттарына сәйкес ұйымдастыра бермейміз. Сабақ үстінде пікірталас ұйымдастырамыз деп, оқушылар шулап, даурығып, бір-бірімен келіспей жатқаннан әрі аса алмаймыз. Оқытушылар, әдетте, бір-екі сәтсіз ұйымдастырылған пікірталасдан кейін бұл әдісті қайта пайдаланбайды. Бір нәрсенің толық қалыптасуы үшін оған дайындықтың, белгілі бір кезеңдердің болуы заңды. Сондықтан білім алушылардың, әсіресе филолог-оқушылардың ауызша сөз мәдениетін дамыту үшін, орайы келгенде пікірталасты ұйымдастырған тиімді.

Ауызша сөз мәдениетін қалыптастыру барысында **жаттығу әдістері** қолданылды. Жалпы, сөз мәдениетіне қатысты жаттығулар жүйесін толыққанды қалыптасқан деуге келмейді. Себебі көп жылдар бойы сөз мәдениеті стилистикамен қатар оқытылып келгендіктен, екі пәннің жаттығулар жүйесінің аражігі толығымен ажыратылмаған.

Мұндай сипаттағы тапсырмалар тек білім беру және коммуникативтік қарым-қатынас орната білу тұрғысынан ғана маңызды емес. Тапсырма мазмұны адамгершілік, этикалық аспектілерді де қозғайды. Педагогикалық дискурсты зерттеушілердің пайымдауынша, «қоғамның басты құндылықтарын қалыптастыру мүмкіндігі білім беру саласы адамгершілік өлшемдерге негізделгенде ғана жүзеге асады». Ал бұл өз кезегінде сол білімді беріп отырған мұғалімнің тұлғасына, оның әрбір сөзінің дұрыс әрі жүйелі құрылуына тікелей байланысты [Дуйсебекова, 2019: 182-185].

Ауызша сөз мәдениетін дамыту барысында тиімді әдістердің бірі – **әңгімелесу** әдісі. Оқытудағы әңгімелесу әдісі іскерлік түріне жатып, жағдаятқа байланысты, оның ішінде де, белгілі бір түріне кіреді. Әңгімелесу әдісінің ерекшелігі әрі тиімділігі – оның сабақта және сабақтан тыс та қолданылуы. Әңгімелесуді білім алушының ауызша сөйлеу тілі деңгейін анықтауда, оны дамытудың қай бағытта жүргізілуі тиіс екендігі бағамдауда қолдану өте тиімді.

Қорыта айтқанда, танымдық қызығушылықты дамыту оқушылардың шығармашылық (креативті) ойлау қабілеттерін арттыруға, тілін байытуға, өз ойын қазақ тілінде еркін жеткізу, сауатты жазу үшін елеулі нәтиже береді деп ойлаймыз. Тіл дамыту жұмыстарының негіздері: тіл дамыту жұмысы оқушының әдебиеттен, қоршаған ортадан алған әсері негізінде жүргізіледі. Неше түрлі тақырыпта жазылған туынды, шытырман оқиға, кейіпкер әрекеттері шәкіртке әсер етеді. Сол әсер ойлануға әкеліп, ой қозғап, бейнелі сөз тілге оралады. Мұғалім әрбір оқушыға жаңадан танылған бейнелі сөздің мән-мағынасын ашып, толық меңгертуге жол, әдіс іздейді; тіл мәдениеті бір күнде жасалмайды. Оқыту үрдісін де жүйелілікті, дағдыландыруды қажет етеді. Ауызекі сөйлеу тілі бар, әдеби тіл бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дүйсебекова Ж. Педагогикалық дискурстан шығатын құндылықтар: «тізімді» толықтыру (*В.И.Карасиктің еңбегі негізінде*)// конференция материалдары. – Астана, 2019 жыл. – 182-185 б.
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану: оқу құралы. – Алматы, 2009. – 186-189 б.
3. Жапбаров А., Тілеубердиев Б. Оқушыларға мәтін құрастыру мен шығарма жаздыру әдістемесі. – Шымкент, 2002. – 182 б.
4. Загвязинский В. Исследовательская деятельность педагога: учеб. пособие для выш. пед. учеб. заведений.– М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 176 с.
5. Оразбаева Ф., Рахметова С. Қазақ тілін деңгейлік тұрғыдан оқытудың ғылыми-методологиялық негіздері. – Алматы, 2012. – 227 б.

Қарақалпақ дәстанларындағы топонимлерге лингвомәдениеттік аспектен қатнас жасау хақында On the linguoculturological approach in the study of toponyms of the Karakalpak folklore

Толибаев Хожаахмед Елбаевич*

Abstract. The article deals with the karakalpak folklore toponyms in lingo-culturological aspect in the material of toponymic myths and legends. Considers peculiarities of some oronyms as the standard of comparison in the Karakalpak epic literature. In particular, the article studies the use of the oronym of the mountains Kap in the meaning of comparison on the examples of the language of eposes. It is proved in the article that from linguocultural point of view toponyms as well as other language units are the part of national world outlook, creative imagination and national thought.

Key words: toponym, lingo-culturology, lingvofolklore, oronym, the image of the mountain, comparison, standard, national thought, Karakalpak folklore, epos, onomastic area, repeated names.

* Қарақалпақ давлат университети таянч докторанти, kh.tolibaev@karsu.uz

Мәденият әлемди сәўлелендириўдиң өзине тән усылы болып, бул әмелияттың нәтийжеси миллеттиң санасында миллий-ментал концептлер формасында сақланады. Лингвокультурологияның ўазыйпасы миллеттиң миллий-мәдений менталлығын сәўлелендириўши тил бирликлериниң мәдений мазмунын ашып көрсетиў; оның тили арқалы мәдений стереотиплерди анықлаў хәм олар арқалы сол мәденияттың қәдириятлар системасы, улыўма қабыллаў тәртибин ашып бериў есапланады [Усманов, 2020: 11].

А.С.Щербак меншикли атларды антропоцентристлик бағдарда изертлеўде үш бағдардың көзге тасланатуғынын жазады: лингвокультурологиялық, этнолингвистикалық хәм психоллингвистикалық бағдарлар [Щербак, 2008: 10]. Хәзирги тил илиминде топонимлерди лингвокультурологиялық аспектте изертлеў актуаль бағдарлардың бири сыпатында көринбекте. Мине усы бағдарда бир неше изертлеў жумыслары алып барылған. Мәселен, рус тил билиминде Кубан мәмлекетлик университетинде исленген Е.Ф.Ковлакастың «Особенности формирования топонимической картины мира: лексико-прагматический и этнокультурный аспекты» докторлық диссертациясы, Г.В.Плеханов атындағы Санкт-Петербург мәмлекетлик институтында (техникалық университет) А.С.Гальцованың «Лингвокультурологический потенциал Петербургской топонимии» кандидатлық диссертациясы, Челябинск мәмлекетлик университетинде Л.Н.Давлеткулованың «Топонимы в лингвокультурологическом аспекте (на примере географических названий графства Оксфордшир и Челябинской области)» темасындағы кандидатлық диссертациясы, қазақ тил билиминде Е.Керимбаевтың «Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах», Қ.Рысбергенниң «Ұлттық ономастиканың этномәдени және лингвокогнитивтік негіздері», азербайжан тил билиминде Ә.Микайылованың изертлеўлерин көрсетиўге болады.

Проф. Ш.Абдиназимов қарақалпақ фольклорын тил илиминиң жаңа аспектлеринде изертлеў зәрүрлиги жөнинде «...тилимиздиң тарийхы ушын бай материаллар беретугын таўсылмас ғәзийне болған дәстанларды лингвофольклористикалық, лингвопоэтикалық, лингвокультурологиялық аспектлерде изертлеў мәселеси қарақалпақ тил илиминиң раўажланыўы кешигип атырған тараўларының бири екенлигин айтып өтиў орынлы» [Абдиназимов, 2018: 29] – деген пикирди билдиреди.

Хәзирги лингвокультурологияда тилдиң көркемлеў кураллары – теңеў, эпитет, метафора, метонимия, синекдоха, перифраз, стилистикалық фигуралары – антитеза, синерезис, риторикалық сораў, риторикалық үндеў, фразеологизмлер, мифологемалар т.б. изертлеўдиң объектин курап, олардың халықтың миллий-мәдений өзгешелигин сәўлелендириўи мәселеси лингвокультурология тараўында изертлеў алып барып атырған изертлеўшилердиң дыққатын өзине тартпақта. Соның менен бирге, илимпазлар әўладтан-әўладқа өтип киятырған миф, әпсана, рәўиятларды да лингвокультурология объектине киргизип, оларды мифологема ямаса архетип деген атамалар менен атап, этностың миллий-мәдений өзгешеликлерин – оларда халықтың әйjemги турмыс-тәризи, дәстүрлери, дүнья ҳаққында дәслепки хәм әпиўайы түсиниклери сәўлеленгенин итибарға алып, тил – мәденият – инсан қатнасларында үйренилмекте. Усылайынша, тил илиминде жаңа терминлер пайда болмақта. Мәселен, *лингвокультурема* термини илимге В.В.Воробьев тәрәпинен киргизилген. Лингвокультурема тараўлар аралық комплекслик бирлик болып, өз мазмунында тиллик хәм тиллик емес (түсиник ямаса предметлик) мәниниң диалектикалық бирлигин билдиреди. В.В.Воробьев лингвокультуреманы тил таңбаларының формалары, олардың мазмуны хәм мәдений мәнисиниң жыйындысы сыпатында түсиндиреди. Лингвокультурема сөзге қарағанда бир қанша курамалы дүзилiske ийе: оның мазмун планы екиге: тиллик мәни хәм мәдений мазмунға бөлинеди. Бул бирлик коннотатив мазмунға ийе болып, оны жүзеге келтирген идеологиялық контекст таўсылмағанша жасай бередиди [Воробьев, 1997: 52]. Бул термин еле толық үйренилмеген. Атап айтқанда, оған тил таңбасындағы мәдений хабар қандай хәм қайсы орында биригеди, тилге қалайынша

енгизиледи сыяқлы мәселелер ашықлығынша қалмақта. Бирақ оның тил бирлигинде бар екенлиги туўралы фактлер В.Гумбольдт дәуиринен берли келтириледи.

Қарақалпақ дәстанларындағы айырым оронимлер теңеў эталоны сыпатында келиўи халатлары ушырасады. Теңеўлер хәр түрли сөзлер арқалы билдириледи. Ал, ономастикалық бирликлердиң, әсиресе топонимлердиң теңеўлик мәниде келиўи айрықша қызығыўшылықты пайда етеди. «Усы орында топонимлердиң көркем текстте және бир айрықша хызметти, эстетикалық ўазыйпаны атқарыўын айтыўымыз керек. Көркем шығармада қолланылған хәр бир курал сыяқлы топонимлер де жазыўшының көркем мақсетине хызмет етеди [Анданиязова, 2017: 15]. Мысалы:

*Қап таўынан бәлент еди жүрегим,
Ақ найзаға палўан питкен билегим,
Абырой барда қайтсаң бойма сен өзбек,
Шөлге шықсам сендей ладан тилегим.*

(«Алпамыс» дәстаны. Есемурат жыраў варианты)

Н.Махмудов өзбек тилиндеги теңеўлердиң түсиндирме сөзлигине жазған алғы сөзинде теңеўлердиң халықтың миллий мәдениет хәм менталитет қатнастарын сәўлелендириўдеги орны, халықтың дүньяны өзине тән қабыллаўының жемиси екенин айта келип, теңеў эталоны туўралы төмендеги баҳалы пикирлерин билдиреди: «турақлы теңеўлердиң курамындағы теңеў образы, яғный теңеў эталоны айрықша әҳмийетке ийе. Бул элемент теңеўдиң орайын, мағызын курайды, басқа элементлер (теңеў субъекти, теңеў тийкары) мине усы эталон дөгерегине бирлеседи. Ең әҳмийетлиси, халықтың дүньяны сезиниўи хәм аңлаўындағы өзине тән өзгешелик, яғный миллий-мәдений хәм миллий-коннотатив мағлыўмат тиккелей мине усы теңеў эталонында жүзеге асады» [Махмудов, Худойберганаова, 2013: 10]. Мысаллар:

*Қап таўындай тулғасы,
Кимлерде екен жалғасы,
Қырық адамға тай келер,
Бир өзиниң баҳасы.*

(«Қырық қыз» дәстаны. Қыяс жыраў варианты)

*Қап таўындай тасар мәрттиң жүреги,
Саўаш пенен қырғын мудар тилеги.*

(«Алпамыс» дәстаны. Қыяс жыраў варианты)

Бул *Қап таўы* ороними аўызеки дөретпелерде *Гөйиқап*, *Гөҳиқап*, *Гөҳи Қап* формаларында да ушырасады. Хорезм дәстанларының ономастикасын изертлеген илимпаз Қ.Оллоёров бул ороним туўралы төмендегише мағлыўмат береді: «Ертек, миф хәм дәстанлардағы әпсанаўий таўлардың бириниң аты. Дүньяның бир шетинде болған, жолының қәўипли хәм алыслығынан я адамның, я хайўанның қәдеми жеткен. Анқа хәм Семурғ атлы үлкен куслар хәм дәўлер мәканы. Перилер бағы Ерам бағы (Эрамбағ) да усы жерде деп түсиндириледи» [Оллоёров, 2018: 28].

Қап таўы ороними тек бир дәстанның тилинде ғана емес, ал бир неше дәстанлардың тилинде қолланылған. Фольклористикада бундай кубылыс, яғный бир онимниң бир неше фольклорлық дөретпелердиң тилинде ушырасыўы бойынша изертлеўлерде сөз етилип, мәселен өзбек тил билиминде бундай онимлерди «қайтарик номлар» деген термин менен атайды [Абдурахманов, Бектемиров, 1967: 181]. Биз де, усындай кубылыстың қарақалпақ фольклорында ушырасатуғынын есапқа алып, бундай онимлерди «тәкирар атлар» деп атасақ болады деп есаплаймыз.

Улыўма алғанда, қарақалпақ дәстанларының тилинде буннан басқа да оронимлер ушырасады. Деген менен, бул ороним бул дәстанлардың бәршесинде де теңеў мәнисинде қолланылмаған. Олар, дәстанның сюжетинде туўры мәнисте – батырдың атланыўында, ямаса таўдың басында күтип жатыў, ямаса таўдың басын мәкан етиў, таўды ат жарыстың

басланыў ноқаты сыпатында т.б. ҳәр қыйлы композициялық_мақсетлерде ушырасып отырады.

Бирак, *Қап таўы*, *Гәҳиқап* оронимлери дәстанлардың тилинде жоқарыдағы сыяқлы хызметлерде келип ғана қоймастан, айрықша поэтикалық, стильлик, эмоционал-экспрессивлик, көркем образлық мақсетлерде қолланылғанын көриўге болады. Көркем тексттиң ономастикалық шеңбери шығарманың структуралық-семантикалық пүтинлигине хызмет етиўи менен бирге белгили бир жанр тәбиятына тән эффектти жаратыўда (мәселен, тарийхый колоритти жүзеге асырыўда), тексттиң көп қатламлығын тәмийинлеўде, халықтың миллий менталитети, өзине тән мәдениатын көрсетиўде, дәретиўшиниң көркем ойлаў дәрежесин көрсетиўде де әҳмийетли орын ийелейди. Бунда белгили бир дәретиўши шығармаларын (улыўмалық түрде) ямаса өз алдына бир шығарманың (жеке) ономастикалық шеңберин изертлеў мақсетке муўапық [Анданиязова, 2017: 20].

Бундай оронимлердиң қарақалпақ халқының көп әсирлик аўызеки дәретпелеринде, әсиресе дәстанларының тилинде теңеўлик эталон сыпатында қолланылыўын қарақалпақ халқының көркем қыялы, мәдений-тарийхый турмысы, улыўма, сыртқы әлемди баҳалаў нормаларының жемиси сыпатында көп заманлардан берли қәлиплескенин, узақ өтмиштен баслап аўызеки дәретпелер тилинде қолланылып, халықтың дүньяның тиллик картинасын сәўлелендириўдеги эталонларының бири сыпатында көтерилгенин көриўимизге болады.

XX әсирдиң соңғы он жыллығында меншикли атларды, әсиресе топонимлерди мәдений-тарийхый аспектте үйрениў илимпазлардың дыққатын өзине қаратып келмекте. Топонимлер халықтың тарийхый өтмиши ҳаққындағы релевантлық информацияны алып жүриўши, халықтың таралыў шеғарасы, мәдениаты, саўда ҳәм географиялық орайлары т.б. жөниндеги этномәдений текстлер сыпатында қаралмақта. Усы көзқарастан, дүньяның топонимикалық картинасының қәлиплесиўи мәселеси – ҳәзирги лингвистикада топонимниң этномәдений әҳмийети ҳәм интегративлик статусы бағдарында әҳмийетли ўазыйпалардың бири болып есапланады. Себеби, топоним ҳақыйқатты вербализациялаў, халықтың раўажланыўының тарийхый-социаллық, тиллик ҳәм этномәдений аспектлерин сәўлелендириў хызметин атқарады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Усманов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. автореф. – Т.: 2020.
2. Щербак А.С. Когнитивные основы региональной ономастики: автореф. дисс. ... д-ра. филол. н. – Тамбов, 2008.
3. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. Оқыў қолланба. -Нөкис, «Билим», 2018.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва, 1997.
5. Анданиязова Д. Бадиий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси: филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. автореф. – Т., 2017.
6. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Т.: Маънавият, 2013.
7. Оллоёров Қ. Хоразм достонлари ономастикаси (“Гўрўғли” ва “Ошиқнома” туркум достонлари асосида): филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. –Урганч, 2018.
8. Абдурахманов Д., Бектемиров Ҳ. Ўзбек халқ достонлари ономастикаси // Ўзбек халқ ижоди (тўплам). – Т.: Фан, 1967.

Родной язык – основа наших национальных ценностей Native language is the basis of our national values

Маматкулова Камила Абдухаликовна Ускановна*
Хусаинова Лейла Юнусовна Ускановна*

Annotation. *The article highlights some new trends in the development of the Uzbek language, expresses the attitude towards foreign borrowings in the language, slang and jargon, substantiates the need for state support of the Uzbek language.*

Key words: *Uzbek language, borrowings, slang, ecological service of the language, maqoms, dastans.*

Аннотация. *В статье выделяются некоторые новые тенденции развития узбекского языка, выражается отношение к иностранным заимствованиям в языке, сленгу и жаргонизмам, обосновывается потребность в государственной поддержке узбекского языка.*

Ключевые слова: *узбекский язык, заимствования, сленг, экологическая служба языка, макомы, дастаны.*

21 октября – день предоставления узбекскому языку статуса государственного. Именно в этот день в 1989 году был принят Закон «О государственном языке». Согласно принятому 21 октября 1989 года Закону «О государственном языке» узбекский язык был объявлен государственным языком.

Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев 21 октября 2019 года выступил на торжественном собрании, посвященном 30-летию придания узбекскому языку статуса государственного.

«Узбекский язык, один из древних и богатых языков мира, является для нашего народа символом национального самосознания и государственной независимости, огромной духовной ценностью. Тот, кто хочет ощутить всю красоту, очарование и богатство нашего языка, его огромные возможности, пусть послушает колыбельные наших матерей, древние дастаны и макомы, песни наших хафизов и бахши», — сказал руководитель страны. Это очень точно сказано, потому что язык – это неписанная конституция государства. [Мирзиёев, 2019]

Узбекский язык, входящий в большую семью тюркских языков, — один из крупнейших в мире. На нем говорят почти 50 миллионов человек, узбекский язык преподают в 60 странах. *История узбекского языка, входящего в большую семью тюркских языков, неразрывно связана с многовековой историей, стремлениями и чаяниями, горестями и потерями, достижениями и победами нашего народа. Именно родной язык был для наших предков главным фактором национальной самоидентификации. На этом языке они создавали величайшие образцы культуры, научные открытия, художественные шедевры.*

В каком же состоянии находится сегодня наш родной узбекский язык?

Всегда во время серьезных перемен в общественной жизни язык претерпевал некоторые изменения, ведь языковая система - динамичная, саморазвивающаяся, подвижная. Если сравнивать сегодняшнее время с XIX или XX веком, то можно заметить, как сильно изменился наш язык. И в первую очередь заметным изменениям подвергается лексика. Одни слова входят в обиход, другие уходят и забываются. Морфологическая структура менее подвержена изменениям, и они менее заметны.

На данный момент в родном языке существуют две беды. Во-первых, это активное проникновение в родной язык иностранных слов. Вообще, заимствования неизбежно

* Старший преподаватель, Самаркандский институт экономики и сервиса, amilamamatkulova5@gmail.com

* Доцент, Самаркандский институт экономики и сервиса, leylahusainova@gmail.com

сопровождает любой язык. И это вполне нормально, если один язык расширяет свой состав за счет другого. Но это норма лишь в том случае, если иностранное слово означает, то явление, которого раньше не было и для его обозначения не существует аналога. Скажем, компьютеры пришли к нам из-за рубежа, поэтому вполне нормально, что все, что с ними связано, обозначается иноязычной лексикой. Беда в том, что часто заимствования возникают как дублиеты, когда исконные слова заменяются иноязычными параллелями.

Заимствования - вредная вещь для носителей языка, поскольку ведет к его оскудению. Употребляя иноязычное слово вместо исконно родного, мы сужаем свой кругозор.

Вторая беда - это так называемый сленг, который проникает в язык молодежи и культивируется СМИ и телевидением. Хотя журналисты не должны опускаться до того, чтобы говорить на "полуродном" языке, а наоборот, обязаны нести культуру родного языка в массы.

Вместе с тем у слова "нация" есть пять признаков, в числе которых и язык. Если мы не сохраним его в чистоте, то можем рассыпаться как нация. Разве что преподаватели в учебных заведениях еще держат этот уровень. СМИ перестали быть эталоном, и даже в художественную литературу пробралось это явление.

Разумеется, бороться с засоренностью языка можно только на государственном уровне. Нужна программа по борьбе со сквернословием. Такие программы есть в ряде стран. Лучшая из них, на мой взгляд, действует во Франции. Там отслеживают, какие слова проникают из других языков, и потом специальная комиссия оглашает списки слов, использование которых запрещено. И вот тогда, если, например, какая-нибудь газета употребит запрещенное слово, она подвергнется наказанию - внушительному штрафу. У нас же отсутствует "экологическая" служба языка.

Мы видим, что наши бизнесмены уже мыслят исключительно на английском, в результате чего нас в Узбекистане окружают сплошь английские названия. «Ну зачем же вы называете свою организацию, например, "Food City", "Golden City", "Kumuch Garden", "Azia Holl" и д.р. Найдите какие-нибудь узбекские названия? Нет, отвечают нам, обязательно только "Food City", "Golden City", "Kumuch Garden", "Azia Holl" и д.р.

Все же защита языка - это дело каждого, но в первую очередь преподавателей и журналистов. О том, что наш родной язык деградирует из-за низкого образования граждан, плохой начитанности, изобилия разного рода сленга и неоправданных заимствований – об этом в последние годы писали все журналисты. Интернет вместо книг, социальные сети вместо литературы – всё это становится причиной крайне бедного словарного запаса, тотальной безграмотности и неумению стройно, последовательно и убедительно выражать свои мысли. Давно известно, что проще сразу правильно учить, чем потом переучивать. Тем более что у взрослых людей и времени на самообразование меньше, и, соответственно, шансов для коррекции оставшихся с детства пробелов тоже. Многие как со школы начинают неправильно говорить и писать, так всю жизнь и продолжают. Либо, что ещё хуже, со временем их язык только сильнее портится.

Сочинение – одна из древнейших форм проверки знаний, усвоенных учеником. Ещё с античных времён использовалась именно она. Многие преподаватели отмечают, что для многих школьных предметов вообще система оценки знания через тесты неприемлема. Необходимо понять, что крестики и галочки – это недостаточно по целому ряду предметов. И поэтому мне кажется, что введение сочинения – это уже очень большой шаг вперёд, но важно, чтобы к этому тесту, который не был бы тотальной и единственной методикой определения знаний, был добавлен, несомненно, устный компонент. А устная экзаменация – это не только гуманитарные предметы, такие как литература, история, география, обществознание, но и многие естественнонаучные. В химии, биологии, физике без устной составляющей невозможно точно узнать, действительно ли ученик усвоил знания и правильно ли понимает основные законы и принципы или же

только натренировался на однотипных задачах в нужных местах уравнений вписывать исходные данные и получать верный ответ, не понимая сути решаемой задачи.

Поступающий абитуриент должен был продемонстрировать приёмной комиссии, что он не просто наловчился решать типовые уравнения, а действительно понимает суть и смысл физических процессов и законов, которым они подчиняются. Вопросы родного языка и литературы мы обсуждаем не впервые, и они заслуживают, может быть, и большего, чем сделано до сих пор, и большего внимания. Потому что речь идёт о сохранении – ни больше ни меньше – национальной идентичности, о том, чтобы быть и оставаться народом со своим характером, со своими традициями, со своей самобытностью, не утратить историческую преемственность и связь поколений.

Похоже, что нам тоже стоит начать серьёзно относиться к своему языку, религии и культурным корням, не разбрасываясь этим богатством словно бросовым товаром. Мы – нация со славной историей и богатыми культурными традициями – так нам ли превращаться в «родства не помнящих», променяв это на глупое и ненужное подражание чужой культуре и обычаям? Если что-то из достижений Запада мы считаем уместным принять, то можем сделать это так, как делали наши предки. Наши предки перенимали западное общественное устройство ровно в той мере, в какой считали нужным, с учётом наших собственных традиций и условий. Также делали Китай, Япония и другие азиатские страны, которые и в мыслях не имеют отказаться от родного языка или родной культуры, заменив их на ущербный вариант западного культурного наследия.

Нужно обратиться и к лучшим мировым традициям, к лучшей мировой практике, учесть опыт коллег из Королевского литературного общества Великобритании, Итальянского института культуры и испанского Института Сервантеса, немецкого Института Гёте и китайского Института Конфуция, в том числе в вопросах популяризации национальных языков и культуры за рубежом.

Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев ранее подчеркивал важность повышения престижа узбекского языка и критично высказывался об уличных надписях и указателях на иностранных языках. В октябре прошлого года он подписал указ о повышении роли и авторитета узбекского языка. Заниматься этим было поручено специальному департаменту, образованному при Кабинете министров. Первой же его задачей был указан мониторинг за соблюдением языкового законодательства и внедрение «эффективных форм общественного контроля» в этой сфере. Новой структуре также было поручено заняться разработкой законопроектов по развитию языка, введением в оборот новых слов, созданием узбекских альтернатив современных терминов, а также ускорить внедрение узбекского алфавита на основе латинской графики. Указ утвердил 21 октября Днем узбекского языка. [Мирзиёев, 2019]

Язык – это наше национальное достояние, которым мы по праву гордимся и которое обязаны сохранять». Необходимо остановить засорение нашего языка обильными иностранными включениями. Запретить писать вывески на иностранном языке в городах или писать крупно на узбекском, а мелкими буквами внизу – на иностранном. Причём названия гостиниц, магазинов, салонов и пр., а также реклама должны быть узбекскими и по написанию, и по смыслу, удобоваримыми, благозвучными и корректными. За этим должна следить исполнительная власть на основании закона.

Наше отношение к государственному языку мы должны рассматривать как отношение к нашей независимости, преданность и уважение к нему – как преданность и уважение к Родине.

Список литературы:

1. Закон «О государственном языке» 21 октября 1989 года. Статья 1. настоящего Закона и статья 4. Конституции Республики Узбекистан. №26-28, –С. 453.

2. Закон Республики Узбекистан №ЗРУ-615 «Об установлении дня праздника узбекского языка». 10 апреля 2020 года.
3. Президент Узбекистана Ш.М.Мирзиёев. Указ «О мерах по кардинальному повышению роли и авторитета узбекского языка как государственного языка» 2019г. 21 октябрь.
4. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1960.
5. Ходжиев А. П. Узбекский язык // Языки мира: Тюркские языки. – М.: Институт языкознания РАН, 1996. –С. 426-437.

Matn tarjimasida realiya muammolari Problems with Reality in Text Translation

Isayeva Mashhura Murotaliyevna*

Abstract: *this article analyzes the essence of realities, its understanding with proverbs and phrases as local and historical traditions among people.*

Keywords: *linguoculture, contextual, phrase, proverb, to 'n, do 'ppi, salla, belbog'.*

Realiyalar – u yoki bu xalqning tarixi, madaniyati, maishiy hayoti yoki yashash davriga xos predmet, tushuncha va voqea-hodisalarni ifodalovchi xos so'zlardir. Realiyalar so'z birikmalari, frazeologizm, maqol, matal ham bo'lishi mumkin. Realialarning muhim xususiyati ular ifodalaydigan predmetning mohiyatidan kelib chiqadi. Muayyan xalqning turli tarixiy davrlardagi hayot tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti realialarning mohiyatiga, albatta, o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ana shuning uchun ham realiyalar to'g'risida gapirganda milliy o'ziga xoslik va tarixiy kolorit masalasini chetlab o'tib bo'lmaydi. Chunki, realiyalar har qanday holatda ham bir vaqtning o'ziga milliy va tarixiy bo'yoqqa ega bo'ladi. Bu esa ularga alohida munosabatda bo'lishni talab qiladi. Masalan, o'zbek tilida *to'nini teskari kiyimoq, do'ppisini osmonga otmoq* iboralari orqali arazlamoq, xursand bo'lmoq, quvonmoq, behad sevinmoq ma'nolarini o'zbeklar aynan milliy kiyimi yoki kasb-kori bilan bog'liq so'zlar bilan ifodalagan. Bu holat ham realiya birliklarga misol bo'lishi mumkin. Insonlarda kuzatiladigan har xil ruhiy holat natijasida gohida g'amgin, gohida juda ham xursand bo'lishi mumkin. Kishilardagi mazkur holatlarni ifodalashda, ko'pincha, fikrning ta'sir kuchi yanada yuqori va ta'sirli bo'lishini ta'minlash maqsadida oddiy so'zlardan ko'ra, ifodaviylik kuchi ancha yuqori bo'lgan iboralardan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Zero, iboralar nafaqat ma'lum bir fikr, balki ma'lum bir millat, xalqning tarixiy, madaniy va ma'rifiy xususiyatlarining tildagi ifodasidir.

O'zbek xalqining asrlar osha an'anaviy mashhur iboralarni tahlil qilish mobaynida ayni shu haqiqatga guvoh bo'lish mumkin. Shuningdek, o'zbek xalqining madaniy yuksakligi, so'zlarni o'z o'rnida topib ishlatilishi, ta'sirchanlikni, ifodalilikni go'zal namoyon etilishi milliy kiyimlar bilan bog'liq barqaror birikmalarda ham o'z aksini topgan. Quyida bir necha so'zlar misolida buning isbotini ko'rish mumkin. Milliy realiya hisoblangan to'n so'zining etimologiyasi ma'lum emas. Qadimiy yozma manbalar tilida to'n so'zi umuman ust kiyim, chopon, chakmon, po'stin ma'nolarini anglatgan. Davr o'tishi bilan to'n so'zining ma'no doirasi ancha torayib, hozirda beqasam, banorasdan tikilgan avra-astarli erkaklar kiyadigan ustki milliy kiyim turini ifoda laydi. Bu milliy kiyim nafaqat xalqning milliyligi, urf-odatini, balki tildagi o'ziga xos madaniyatni ham aks ettiradi. Oqko'ngil, dilida "kir"i yo'q, beg'araz, bo'lar-bo'lmasga kek saqlamaydigan, ochiqko'ngil, yaxshi niyatli, har bir narsa va kimsaga, holatga xolisona munosabatda bo'ladigan ko'ngli yumshoq, yuvosh insonlarga nisbatan to'n realiyasi ishtirokidagi "Oqko'ngilning oti ham ozmas, to'ni ham to'zmas" maqoli ishlatiladi. Buni quyidagicha talqin qilish mumkin: oqko'ngilli

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 2-bosqich magistranti

inson bировlarga hasad qilmagani uchun, o'zgalar qadriyatini toptamagani uchun "To'ni to'zimas" ma'nosini unga isnod tegmaydi, nomiga dog' tushmaydi ma'nosida tushunish mumkin. "Oti ozmas" esa "To'ni to'zimas" birikmasiga parallel o'xshatma tarzida keltirilgan. Do'ppisini osmonga otmoq iborasidagi do'ppi o'zbek millatining milliy bosh kiyimi hisoblanadi. Bu bosh kiyim qadimdan turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan. Boshqa xalqlar do'ppilaridan o'ziga xos shakli, bezagi bilan farqlanadi. Do'ppi nafaqat kiyimning bir jihati, balki xalq madaniyatining tarkibiy qismidir. Bu realiya bilan bog'liq barqaror birikmalarni xalq og'zaki ijodida va badiiy adabiyotlarda ham ko'rishimiz mumkin: Sizni qarang, men "to'rt" olsam, do'ppimni osmonga otgan bo'lardim! (O.Yoqubov "Muqaddas"). Bu frazema orqali biror voqeadan juda quvonish, xursand bo'lish, behad sevinish ma'nolari ifodalangan.

Tarjima ilmi va amaliyotida o'girish qiyin bo'lgan so'zlar birtalay. Ularning asosiylari milliy o'ziga xos so'zlar bo'lib, xalqaro terminda realiyalar deyiladi. **Realiyalar** deganda ma'lum bir millat va elatga xos narsa-hodisalarni ifodalovchi so'zlar va tushunchalar anglashiladi. Ularni boshqa tilga o'girishda tarjima tilining taraqqiyot darajasiga qarab katta-kichik muammolar paydo bo'ladi. Bu muammolarning yechimi, ularning tasnifi va tavsifi tarjima nazariyasida o'rganilmoqda. Umumiy qonun-qoidalar bilan birga har bir til juftligida maxsus qoidalar ishlab chiqilmog'i lozim. Tarjimashunoslikda realiyalarni bir tildan ikkinchisiga o'girish muammolari anchagina faol o'rganilgan.

Chunki bu masalaga har qanday tarjima tahlilida u yoki bu darajada munosabat bildirib o'tiladi. Mazkur muammo Yevropa tilshunosligida anchgina chuqur tadqiqotlar amalga oshirilgani bilan ajralib turadi. Bu borada G.Salomov, R.Fayzullayeva, J.Munen, O.Kade, L.Barhudarov, A.Fedorovlar ilmiy tadqiqotlar olib bordilar. Ayniqsa, yuqorida ta'kindlab o'tilgan S.Vlahov va S.Florinlarning "Tarjimada tarjima bo'lmaslik" deb nomlanuvchi kitoblari muhim ahamiyat kasb etiladi. Rus tarjimashunos olimi L.Sobolyev realiyalar tarjimasi borasida shunday deydi: "Realiyalar tarjimasi haqida gapirganda ikki xususiyatga etibor berish lozim 1) realiyalar aslida tarjima qilinmaydi 2) realiyalarni bir tildan boshqasiga o'girishda "so'zma so'z tarjima tamoyili"ni ishlatib bo'lmaydi. Chex tarjimashunos olimi Erchi Levi realiyalar tarjimasi qiyinchiliklarini Iso payg'ambarning hojga miqlanishidagi azoblariga qiyos qiladi. Umuman olganda, realiyalar tarjimasida ikki jihat eng muhim hisoblanadi. Asliyatdagi realiyaga tarjima tilida muqobilini topib bo'lmaydi. Realiyalar tarkibida obyekt sifatida kelgan milliy va tarixiy koloritni aynan tarjima qilib bo'lmasligi, shuning uchun ham realiyalar tarjimasida duch kelingan har qanday holatni bir urinish bilan hal qilsa bo'ladigan, avvaldan yozib qo'yilgan tayyor qolip qoida mavjud emasdir. Tarjimon har bir holat kontekstdan kelib chiqib realiyalarni tarjima qilishga bel bog'lashi kerak bo'ladi. Zero har bir realiya tarjima va tarjimon uchun alohida bir muommodir. Realiyalar tarjimasi muommolarini nazariy jihatdan oydinlashtirish uchun mahoratli tarjimonlar tajribalariga tayanish eng to'g'ri yo'ldir.

Tahlillardan ma'lum bo'ldiki, realiyalarning asliyatda tutgan mantiqiy o'rnini anglash muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan tarjimon, avollo, muayyan realianing asliyat kontekstida qanday o'rin tutganligini anglamog'i lozim bo'ladi. Bu o'rinda tarjimon asliyat muallifi o'z asaridagi realiyani nima maqsadda, qanday uslubiy-ma'naviy vosita sifatida qo'llaganligini bilishi kerak. Ayniqsa, o'z asarida nafaqat tarjima o'quvchisiga, balki o'z kitobxonlariga ham notanish bo'lgan realiyalarni qo'llagan bo'lsa, anchagina qiyinchiliklarga duch kelinadi. Chunki bunday hos so'zlarning milliy va tarixiy bo'yoqlari ham shunchalik murakkab bo'lishi tabiiy. Ozgina beparvolikka yo'l qo'yiladigan bo'lsa, tarjima o'quvchisi bunday so'zlarni keraksiz hech kimni qiziqitmaydigan qandaydir tushunarsiz ekzotizmlar qatoriga qo'shib qo'yadi.

Realiyalar tarjimasida ularning tarjima o'quvchisiga avval tanish yoki notanishligi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki kitobxon asliyatdagi xos so'zlarni mumkin qadar osonroq tushunishi lozim. Shu sababdan ularning quyidagi xususiyatlariga e'tibor berish lozim. Avvalo tanish, o'zimizga yaqin bo'lib qolgan realiyalar. Jumladan, ruslarga perashki, balgarlarga banisa, chexlar uchun knetli, o'zbeklar uchun somsa tanish taom hisoblanadi. Bunday xos so'zlarni har qanday lug'atlardan topish mushkul.

Tarjimada unchalik murakkablik keltirib chiqaravermaydigan internatsional reliyalar ham mavjud bularga: *sombrero, gondola, preriya, jensiy, safari* va boshqallar kiradi. Mazkur tipdagi realiyalar tarjimasida quyidagi jihatlariga e'tibor berish lozim. Internatsional so'zlar tarjimasida tarjimon bilishi kerak bo'lgan bir qator psixologik muommolar mavjud. Jumladan, a) asliyat matnidagi realiya o'z hususiyatiga ko'ra qanchalik darjada tarjimon tiliga yot hisoblanadi. b) asliyat tilining o'zida qo'llanilgan realiya o'sha til uchun ham yot bo'lgan realiya bo'lsa, uning mazkur kontekstdagi ma'nosi qanday? c) o'zga tildagi realiya tarjima tili muhitiga o'tgach qanday ma'no kasb eta boshlagan?

Ma'lumki, mahalliy realiyalar hos so'zlar sirasida alohida rol o'ynaydi. O'rta Osiyo mamlakatlari hususan, o'zbeklarga mansub bo'lgan ariq, so'ri, hon, atlas, palov, somsa, manti va boshqa hos so'zlarni keltirish mumkin. Badiiy asarlarda mualliflar bunday xil realiyalarni asar mazmunidan ham ko'ra unda tarixiy va milliy koloritni tavirlash maqsadida, o'ziga hos bo'yoq, kolorit bilan taminlash uchun qo'llaydilar. Ayniqsa, XVIII asrda fransuz revolyutsiyasi davrini tasvirlashga bag'ishlangan asarlarda ijodkorlar: fruktidor, arpan, toas, tanburmajo, sitsiyalacha kabi hos so'zlardan foydalanganlar. Bizningcha, realiyalarni o'zga tillardan o'zlashtirish ularni tarjima qilishga yo'l ochadigan urinishlar sifatida baholashga asos bo'la oladi. Quyida ana shunday tamoyillardan asos keltiriladi;

1. Kalkalash.

Kalkalashning mohiyati asliyatdagi so'zning ma'nosini aynan o'girishga asoslanadi. Jumladan, ingliz tilidagi *sky* skrepper realiyasini (*sku-osmon, samo; ckreper - tarvoshlash, supurish*) rus tiliga *neboskrop* tarzida to'la kalkalash, o'zbek tiliga esa *osmono'par* tarzida.

2. Yarim kalkalash vositasida berish.

Ushbu kalkalash usuli asliyatning Yevropacha koloritini saqlab qolganligi bilan e'tiborlidir. Yarim kalklashga Amerika istorizmlardan *karpet baggerni* rus tilida *sakvoyaznik* tarzida berilishini keltirish mumkin. Ingliz tilidagi *-er* ot yasovchi qo'shimchasini rus tilidagi *-nik* bilan almashtirish yaxshi natija bergan. Buni o'zbek tilida *-chi* yoki *-est* qo'shimchalari yordamida, *aniqrog'i, taxi driver – taksist, neksiya driver - neksiyachi* tarzida berilishini ham misol keltirish mumkin.

3. O'zlashrishi.

Horijiy til realiyalarida shunday so'z borki, ular tarjima vositasida boshqa tillarga kirib, o'zlashib ketgan. Ruslardagi *rubl* realiyasi *rubl* bo'lib o'zlashib ketgan. Shuningdek, Yevropadagi *Yevro (ouro)* o'zbek tilida *Evro deb* o'zlashtirilgan. Bu ham aslida talaffuz qoidalari bog'liq hodisa. Ruslardagi *snegahot, vezdehot, teplohot, parahot* kabi transport hodisalari o'zbek tiliga ham aynan shu holda o'zlashganligini ta'kidlash kerak. Ular bugungi kunda ham faol ishlatilib kelinmoqda.

4. Realayani realiya bilan berish.

Ingliz tilida *bell boy* degan realiya bor. Bu mehmonxonalarda mijozlarga hizmat qiladigan mulozimlardir. *Aniqrog'i, mijozlarni yuklarini ko'tarishadigan, xonaga bir narsa kerak bo'lsa* keltirib beradigan hizmatchilar bo'lib, odatda ularning hizmatlari uchun choy-chaqa berish rusumga kirgan. AQSH mehmonxonalariida ularga choy-chaqa bermasangiz sayohatingiz qandaydir noma'lum sabablarga ko'ra nohush o'tishi ham mumkin. Masalan, dush qabul qilayotganingizda suv to'xtab qolishi, lift ishlamay qolishi, nomeringizni kaliti eshikka tushmay qolishi hech gap emas. Aslida, bunday kutilmagan ko'ngilsizliklarning ostida ana shu hizmatchilarning choy-chaqsini o'z vaqtida va odatdagi summada rozi qilish yotadi. Mazkur so'z inglizcha-ruscha lug'atlarda koridorniy, posilniy tarzida beriladi.

5. Realialarni tahminiy tarjima qilish.

Tahminiy tarjima realiyalarga nisbatan unchalik faol ishlatilmasa ham ular tillararo o'girishning yana bir usuli hisoblanadi. Tahminiy tarjimada asliyatdagi realiyalarning milliy hosligi bir oz yo'qolishi mumkin. Masalan, qardosh respublikalarda faol ichimlik sifatida qo'llanib kelayotgan nazran va barjomi mineral suvlarini o'zbek tilida nazran va barjom shaklida berilsa ko'proq katta yoshdagilar tushunishlari mumkin. Yoshlarga maxsus tushuntrish talab qilinadi. Aks holda taxminiy tarjima variant bilangina kifoyatlanishiga to'g'ri keladi. Masalan, nemislarda

kirche, inglizlarda church, ruslarda esa serkov degan realiyalar bor. Ularning har biri nasroniy diniga e’tiqot qiluvchilar ibodatxonasi ma’nosida ishlatiladi. Aytish kerakki, ushbu realiyalarning muqobil varianti bilan berib bo‘lmaydi. Bunday eng to‘g‘ri yo‘l transkripsiyalash bilan birgalikda uning tarjima tilidagi muqobili, o‘xshashi bo‘lgan variantini keltirib, shunday maqsadlarda ishlatiladigan joy, tarzida ifodalash to‘g‘ri boladi.

6. Realialarni tavsiflash tushuntrish, izohlash bilan tarjima qilish.

Tavsiflash va izohlash realiyalar tarjimasidagi muhim usullardan hisoblanadi. Masalan, nemislardagi Paff realiyasi suyak o‘yinidir. Uni boshqa tilga transkripsiyalash bilan birga ana shunday izoh berish maqsadga muvofiq, bundan tashqari latta degan o‘yin ham bor. Buni “to‘p bilan o‘yin” ma’nosida qo‘llanilishini izohda keltirilish lozim.

7. Kontekstual tarjima.

Ruslarda dam olish uchun beriladigan yo‘llanmani *putyovka* deyiladi. Ushbu so‘zning haqiqiy ma’nosi yo‘llanmadir. Lekin kontekstual nuqtai nazardan qaraganda uning faqat sog‘likni saqlashga qaratilgan yo‘llanma ekanligini tushuntirish lozim. Ingliz tiliga uni *accomadation health ressourt* tarzida ifodalanadi. Bunday usul transkipsiyadan keyingi o‘rinda turadi va u tarjimada asliyatdagi realiyaning mazmuniy asosi hamda milliy o‘ziga hosligini saqlab qolishda samarali yo‘llardan hisoblanadi. Uning tarkibiy qismlariga esa kalka va yarim kalka kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – T.1978
2. Asomiddinova M. Kiyim-kechak nomlari. – T.1981
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Davlat ilmiy nashriyoti. – T.2008
4. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma’nolar maxzani. – T.2001.
5. Malik T. “Davron” qissasi. T.2008 4 Sh. Shomaqsudov, Sh. Shorahmedov. Ma’nolar maxzani,-T.2001.

4-SHU’BA

O‘ZBEK TILINING XORIJDA O‘QITILISHI VA O‘ZARO HAMKORLIK MASALALARI

Этническая идентичность в эпоху глобализации

Мынбаев Н.Ж. *

Аннотация: В статье рассматривается проблема этнической идентичности в эпоху глобализации мира. Далее анализируется явление ксенофобии, определяется применимость термина для описания человеческих страхов, страха перед другим человеком, родом, племенем, народом. В тоже время речь идет об общемировой массовой фобии, так называемой «великой ксенофобии». В работе сделана попытка раскрыть сущность глобализации и ответить на вопрос: что можно противопоставить мировым глобализационным процессам ?

Ключевые слова: Глобализация, ксенофобия, этнические процессы, культурная дуальность, экзогамия, древние турки, Великий шелковый путь, этнос, стереотип, идентичность.

Abstract: The article deals with the problem of ethnic identity in the era of globalization of the world. Next, the phenomenon of xenophobia is analyzed, the applicability of the term to describe human fears, fear of another person, clan, tribe, people is determined. At the same time, we are talking about a worldwide mass phobia, the so-called "great xenophobia". The paper attempts to unravel the essence of globalization and answer the question: what can be opposed to global globalization processes?

Keywords : Globalization, xenophobia, ethnic processes, cultural duality, exogamy, ancient Turks, the Great Silk Road, ethnicity, stereotype, identity.

На всем протяжении истории развития мировой цивилизации, возможно, в силу закона единства противоположностей или следуя своей двойственной, противоречивой природе человек противостоит человеку, народ восстает на народ. В мировых религиях это явление объясняют дьявольской гордыней. И именно отсюда проистекали и проистекают многие беды человечества, так как извечное противостояние приводило к малым и большим военным столкновениям, к войнам мирового масштаба.

Неприятие и ненависть между народами породили такие явления как национализм, фашизм, шовинизм, расизм. Фашизм как наиболее реакционное политическое течение в свое время утвердился в качестве открытой государственной диктатуры, узаконил и последовательно проводил политику расового превосходства, и был осужден мировым сообществом за свои преступления против человечества. Но фашизм живуч. Апартеид как крайняя форма расовой дискриминации с 1948 года являлся официальной государственной политикой Южно-Африканской Республики.

В научном обороте последних лет указанное явление обозначили термином ксенофобия. В справочниках определяется применимость термина для описания человеческих страхов, в том числе страха перед другим человеком, родом, племенем, народом. Однако в научной литературе речь идет уже об общемировой массовой фобии, возникла формулировка: «великие ксенофобии». Ученые считают, что ксенофобия сформировалась в Европе, но приняла общемировой характер. К началу XX века к «великим

* д.ф.н., член-корреспондент РАЕ, руководитель НЦ «Тюркология» ЮКГУ им. М.Аузова

ксенофобиям» относились концепции «мирового еврейского заговора» и «желтой опасности». Эти фобии объединяли как теорию мирового заговора. В настоящее время возникла концепция «исламской угрозы» и «нашествия мигрантов». Эту концепцию относят к разряду «великих ксенофобий», и заявляют, что «западная цивилизация» преследует цель подавления «исламского мира».

Противопоставление «себя» и «своих» другому враждебному сообществу в современной культурологии ученые обозначили как культурная дуальность «чужое – свое». [Казакова, 2014:120-125]. И. Нойманн считает, что «тема «другого» и особенно того, что составляет инаковость «другого» – была центральной для всех философов двадцатого века [Нойманн, 2004:28].

Но, как бы не называли явление межэтнических противоречий, суть его от этого не меняется. Историю человечества, по большому счету, можно рассматривать как историю войн. Но и в мирные периоды вражда, взаимная неприязнь соседа к соседу, межродовая и межплеменная рознь, кастовая вражда на религиозной или социальной почве перерастали в столкновения целых народов. Эта вражда находила своё словесное выражение в обидных кличках и с полей сражений перешла в устное народное творчество, на страницы исторических писаний, в литературные произведения, в живопись. Значительная часть подобных источников стыдливо хранится в запасниках музеев, в архивах как свидетельства вражды и неприязни народов друг к другу. Из поколения в поколение в таких произведениях сосед если не хотел оскорбить, то хотя бы пытался унижить своего соседа. Эту враждебность Абу Рейхан Беруни именует отчуждённостью. По утверждению Беруни, одна из причин взаимной отчуждённости индийцев и тюрков (помимо религиозных) заключается в том, что они (индийцы. – Н.М.) настолько отличаются от нас (тюрков) по нравам и обычаям, что нашим именем, нашим одеянием и внешним видом они едва ли не пугают своих детей: всё, что у нас есть, они считают идущим от дьявола, т.е. противоположным тому, что должно. Беруни вполне справедливо отмечает, что «предубеждения преобладают не только в наших взаимоотношениях с индийцами, но и между всеми народами в их отношениях друг к другу» [Беруни, 1963:68].

Неприязнь и вражда народов породили выражения: «неполноценные народы», «дикари», «звери», «животные» и обобщающее – «варвары». Так, в Древней Греции все народы, кроме эллинов считались варварами, в Древнем Китае термином хуася «варвар», обозначали народы четырёх сторон света. Даже у слов «Запад» и «Восток» развились дополнительные значения, отражающие культурное и духовное противостояние.

Из исторических источников мы знаем, что в Китае ненависть к кочевникам Центральной Азии была настолько сильной, что китайцы принципиально отказывались от молочной пищи. Общеизвестно, против кого была построена Великая Китайская стена. По этой же причине в истории народов и племён зачастую приходится сталкиваться с нагромождением вымысла и небылиц в отношении соседних народов. Очень часто наблюдаются случаи, когда названия (инонаименования) этнических групп превращались в обидные клички и ругательные слова. Например: скиф – «варвар», сак – «собака», печенег – «пес» (или бичин – «обезьяна»), немец – «немой». Таких примеров мы знаем бесчисленное множество.

С изобретением письменности в этой борьбе – излиянии вражды и неприязни – больше всего доставалось бесписьменным народам. В их числе оказались и тюркские народы. Сложность и трагичность истории тюркских племён, утеря ими собственной письменности, скудность оставшихся письменных памятников (древнетюркских каменных «надписей»), необъективность или фальсификация существующих письменных источников, созданных большей частью «недоброжелателями», породили образ кочевника-дикаря.

И только в последние десятилетия XX века ситуация изменилась. Тюркские народы бывшего Советского Союза не имели доступа к достоверной информации о своем

прошлом. Под прессом идеологии многое искажалось, с целью скрыть правду истории. Появление книги О. Сулейменова «Аз и Я» и ряда других изданий подорвало основы устоявшихся идей. И сегодня уже нет особой необходимости доказывать, что прототюрки первыми приручили диких лошадей, научили и соседние народы этому искусству, обучили их верховой езде. Археолог Виктор Зайберт из Восточно-Казахстанской области на основе данных химико-биологического анализа артефактов из урочища Ботай, проведенного английскими учеными, доказал, что 6000 лет тому назад жители этих мест не только приручили лошадей, но уже в то далекое время умели готовить из кобыльего молока, целебный напиток – кумыс.

Археологические данные последних десятилетий поражают воображение. Взять хотя бы, не имеющие аналогов в мировой истории, находки золотого человека в четырёх местах Казахстана.

Раскопки показывают, что наши предки могли создавать сложные инженерные сооружения, внутри которых возникала искусственная вечная мерзлота. Кроме того, прототюркам были известны секреты бальзамирования с использованием ртути. Находки алтайской княжны, сакского принца на Берели, черченского человека, таримских мумий в Восточном Туркестане свидетельствуют о том, что в сердце Азии жили голубоглазые арийцы, родственные европеоидам [«Казахстанская правда», 19.08.1999].

Тюрки первыми в мире создали экзогамную семью. Аборигены азиатских степей познали природную суть того, что сегодня называют генной инженерией, поэтому авторство создания экзогамной семьи принадлежит тюркам Центральной Азии. Такая форма брачных отношений выдающееся «изобретение» человека разумного. Она исключала кровосмешение, способствовала сохранению генофонда нации. Этого типа брачных отношений до настоящего времени придерживается ряд тюркских народов. Однако, в совершенной форме, неукоснительно соблюдая неписанный закон семи поколений, т.е. безоговорочной смены семи предков, возможности брака только в этом случае, придерживается на данный момент именно казахский народ.

Археологи подтвердили, что впервые железо стали добывать и обрабатывать в горных районах Алтая и Саян тюркские племена. По свидетельству академика А.П. Окладникова, тюрки получали кричное железо, которое по качеству в несколько раз превосходило современное доменное железо.

Тюрки не просто добывали и обрабатывали металл, а одухотворяли этот процесс, возвели его в магический культ. Есть описание этнографического обряда приведенный Рашид-ад-дином: «...они не забывают расплавления железа той горы и кузнечества, и в ночь, которая бывает первой нового года, есть такой обычай у рода Чингисханова: приводят кузнецов, готовят наковальню и уголь, разогревают несколько железа, положив на наковальню, колотят молотом, делают полосы и изъясняют тем благодарность» [Рашид-ад-дин, 1868:148].

Ш. Валиханов наблюдает эти сохранившиеся у казахского народа культовые традиции. «Если увидят кузнечную наковальню, то тотчас подходят и делают крест. Не переходят через укрюк, топор и бакан, говоря переступивший через бакан не разбогатеет, переступивший через топор никогда не будет довольствоваться» – «Балта басқан жарымайды» [Валиханов, 1984:210].

Сегодня общеизвестным фактом является наличие у древних тюрков Орхоно-Енисейской письменности. Надписи на камнях свидетельствуют не только о высокой культуре и своеобразной цивилизации, но и о гегемонии тюрков на Евразийских просторах. Большая надпись на Кошо-Цайдаме гласит: «Когда было сотворено вверху голубое небо, внизу тёмная земля, между ними были сотворены сыны человеческие. Над ними воссели мои предки Бумын-каган и Истеми-каган. Сев на царство, они поддерживали и устраивали племенной союз и установления тюркского народа. Четыре угла (т.е. народы, жившие вокруг по всем четырём сторонам света) все были им врагами; выступая с войском, они

покорили все народы, жившие по четырём углам, и принудили их всех миру. Имеющих головы, они заставили склонить (головы), имеющих колени, они заставили преклонить колени» [Радлов, Мелиоранский, 2001:39]. Текст передает пафос времени, свидетельствует о силе и могуществе древних насельников Центральной Азии.

О тюркских племенах Рашид-ад-дин в XIV веке писал, что этот народ издревле называют тюрками. Колена и ветви их обитали в степях, горах и лесах Дешти-Кыпчак, Русь, Черкес, Келар, Башкурт, Талас, Сайрам, Ибирь, Сибирь, Пула, реки Ангарты, в пределах страны, известной под именем Туркестана и Уйгиристана. На степях и реках, которые принадлежат племенам Найманов, каковы Кук-Иртыш, река Иртыш и Кара-Курум, на горах большого Алтая, на реке Орхон, в стране Кыргызов, Кем-Кемджиютов. Далее автор о тюрках продолжает: «Они рассеялись по всем областям Китая, Индии, Кашмира, Иранской земли, Малой Азии, Сирии, Египта. С силой и величием, преобладанием и самовластием подчинили большую часть стран обитаемого мира» [Рашид-ад-дин, 1868:43].

Требуется уточнения вопрос: кто же на самом деле тюрки и когда они появились на арене мировой истории? Известна аксиома: тюрки есть хунны. Действительно, история свидетельствует: разгром хуннов в IV веке привел к их распаду на четыре части. Одна во главе с Атиллой ушла на Запад, другая осталась в Тарбагатае, третья осталась на исконной территории, под властью китайцев и приняла название Сяньби, четвертая часть укрылась в Алтайских горах – то были потомки Ашины. Хунны-тюрки вышли из теснин алтайских гор, обретая новое имя-оберег – тюрк, новую мифологию, идеологию, новую символику, в которой поэтически, образно воплотилось прошлое племени: они как хищные звери прятались в норах и спаслись от врага в ущельях и теснинах Алтайских гор, и отныне они будут безжалостны к врагу. Миф отразился в символе – знамени тюрков, на котором красовалась золотая волчья голова.

Таким образом, тюрки – прямые наследники хуннов, исторической родиной которых были евразийские просторы. Они доминировали в периоды своего единства в политической, экономической и культурной жизни Индокитая, Ирана, Передней и Малой Азии, Европы. Это была мононация, отличавшаяся единством языка, культуры и территории.

По утверждению известного тюрколога К. Мусаева, тюркоязычных народов было более пятидесяти. Территория их расселения на западе простиралась от Балкан до Якутии на севере и до Персидского залива на юге. Однако тюркскую цивилизацию постигла участь многих цивилизаций земного шара. Видимо, такова диалектика исторического развития человеческих обществ.

Возможно, последний взлёт тюркского мира приходится и связан с эпохой Чингисхана. В.В. Бартольд считает, что так называемая монгольская империя фактически была тюркской империей. При всем своем критическом отношении к личности Чингисхана, В.В. Бартольд отмечает, что «везде последствием монгольского нашествия было, по-видимому, значительное увеличение числа турок, везде рост турецкого национального самосознания, под влиянием блеска монгольской державы, считавшейся турецкой, соединялся с культурным строительством» [Бартольд, 1968, т. II:204].

Но по иронии исторической судьбы империя, будущее государства после кончины Потрясателя Вселенной оказались в руках пьяницы Угедея. Так наметился распад глобального мира, созданного огромными трудами и ценой колоссальных жертв. Но как бы то ни было, глобальная тюркская империя Чингисхана оставила неизгладимый след в истории человечества. Благодаря установленному послевоенному миру и порядку наблюдается расцвет торговли на Великом Шелковом пути, подъем экономики, культуры, наук. В Европе наметилась эпоха Возрождения, в Китае расцвет, в Иране, Индии, арабском мире, в Центральной Азии наблюдается подъем культуры, науки и архитектуры. Признание этого факта послужило решению ЮНЕСКО назвать Чингисхана «величайшим

полководцем тысячелетия». Об этом в 2000 году сообщил журнал «TIME». Здесь еще было сказано, что Чингисхан объявляется человеком второго тысячелетия после Пророка Исы.

Однако, глобальная империя, созданная полководцем тысячелетия, подрывалась сепаратистскими настроениями потомков и междоусобицей. Развал империи был неизбежен. Стремление родоплеменных лидеров, принцев ханского происхождения к сепаратизму разожгло неугасимый огонь междоусобицы. Так началась многолетняя изнуряющая война, в которой брат шел на брата. Все это привело к угасанию степного пассионарного духа. Единый глобальный тюркский мир в силу личностных, политических, социально-экономических, идеологических факторов дробится на мелкие ханства.

Это предопределило появление новых тюркских этносов. Возникновение новых тюркских этносов проходило не в простых условиях. Они пережили много военных столкновений. Трагична была судьба крымских татар, ногайцев, казахов и других тюркских народов. Казахи перенесли почти двухсотлетнюю ужасающую войну с джунгарами. Затем последовала колонизация, революция 1917 года, голодомор, гражданская и Великая отечественная война. В периоды этих катаклизмов погибли миллионы людей.

В конце двадцатого столетия ряд тюркских народов постсоветского пространства достигли независимости. Но, видимо, судьба человечества такова, что испытания никогда не кончаются, а лишь приобретают новые формы. Таким вызовом современности являются процессы глобализации. Бурное развитие мировой экономики, интеграция финансового капитала, непомерное расширение информационного пространства в конце XX столетия вызвали к жизни глобализационные процессы в развитии человечества. Глобализация несет в себе серьезную угрозу человечеству в виде международного терроризма, наркоторговли, информационных войн, эпидемий, экологических катастроф, массовых миграций.

Кроме того, глобализация мира, создает другую форму экспансии – «мирное» размывание духовных ценностей. Это происходит вследствие манипуляции приоритетом различных ценностей. В современном мире торжествует лишь один приоритет – приоритет материальных ценностей. Глобализм навязывает современному человеку идею всеобщего потребления. Культ жестокости, насилие, разврат, механическое суперменство – это идеалы, которые заполняют киноэкраны и страницы литературных произведений. Мировая экономика в погоне за сверхприбылью захлебывается от перепроизводства товаров, захламляет окружающую среду сверхотходами, разрушает экологию. При тотальном всевластии рыночных отношений во всех областях жизнедеятельности человека, в том числе и в духовной сфере, на уровне массового сознания утрачиваются ценностные, духовные ориентиры. На наших глазах размываются высочайшие морально-этические критерии, выработанные человечеством на протяжении всей его истории, утрачивается элементарное ощущение великого, прекрасного, истинного.

В эпоху глобализации остро встает кардинальная проблема самосохранения этноса. Перед малыми и большими народами актуализируется задача сохранения национальной идентичности, национального стереотипа поведения и исторического самосознания. Человек, род, племя, нация, народ имеют свое «собственное лицо», неповторимый облик, образ мышления и видения мира, мировоззрение, душу, культуру и язык. Все это определяет менталитет и индивида, и народа. Как жизненно важно не раствориться в сообществе других наций и народностей, не превратиться в безликий конгломерат! Значит, первостепенная задача дня заключается в сохранении этнической идентичности, национального стереотипа поведения, в определении собственных приоритетов и высших ценностей. Народы мира за многовековую историю своего развития выработали определенные высшие общечеловеческие ценности: язык, вера, искусство, культура, капитал. Стремление к высшим ценностям и поклонение высшим ценностям, думается, и есть прогресс.

Любому государственному образованию, если оно заинтересовано в том, чтобы «выжить», нужен патриот своего отечества. Воспитание патриотических чувств у подрастающего поколения есть социально-идеологический заказ общества. Чтобы выжить, надо что-то противопоставить существующей угрозе. А противопоставить можно только одно: воспитание и еще раз воспитание. Не случайно, великий учитель – Аль-Фараби сказал, что «воспитание должно идти впереди образования, знания без воспитания могут привести к катастрофическим последствиям».

Нам необходимо четко определить задачу воспитания. И она предельно проста и всеобъемлюща: воспитать патриота. Патриотизм, любовь к Родине – одно из наиболее глубоких чувств, закрепленных веками и тысячелетиями. Любящий свое отечество человек любит все, что связывает его с его родиной. Любовь к родителям, к семье, к отечеству впитывается вместе с молоком матери, но порой возможны обстоятельства жизни, которые способны поколебать это чувство. Как воспитать глубокое, сильное чувство патриота, которое никакие обстоятельства не смогут ни поколебать, ни сломить? Мы знаем тысячи и тысячи примеров, когда эта любовь к Родине становилась жертвенной! Но такой патриотизм не рождается на «голом» национал-шовинизме. Вспомним глубокомысленное высказывание врача и естествоиспытателя средневековья Парацельса очень важное в сегодняшнем мире: «Кто ничего не знает – тот ничего не любит, кто ничего не умеет – тот ничего не понимает, кто ничего не понимает – тот ничего не стоит. Тот же, кто понимает, тот и любит, и наблюдает, и видит. Чем больше знания, тем больше любви».

Симбиоз воспитания и образования следует определять именно этой истиной. Отсюда вытекает необходимость глубокого, прочувствованного изучения истории того или иного народа, которая должна стать частью всеобщей истории и культуры. История – не просто хронологический перечень событий и дат. Это героическое прошлое предков. Каждый народ, который сумел отстоять и сохранить свою самобытность, язык, культуру, создать свою неповторимую историю, достоин того, чтобы каждую страницу этой истории читать с любовью и почтением. В этом смысле особую актуальность обретает высказывание В.О. Ключевского: **«Изучая предков, мы узнаем самих себя. Без знаний истории мы должны признать себя случайностями, не знающими, как и зачем мы пришли в мир, как и для чего мы в нем живем, как и к чему мы должны стремиться»**

Литература:

1. В.В.Бартольд. Соч. Т. II, гл. 2., С.204
2. Казакова Е.А. Теоретические подходы рассмотрения дуальности «свое – чужое» // Вестник Челябинского государственного университета. – 2014. – № 11 (340). Философия. Социология. Культурология. – Вып. 32. – С. 120–125.
3. Мынбаев Н. Этнос и этноним. – Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2016, 173 с.
4. Нойманн И. Использование «Другого»: (Образы Востока в формировании европейских идентичностей) / пер. с англ. В. Б. Литвинова, И. А. Пильщикова. М. : Новое изд-во, 2004. С. 28.
5. [«Казахстанская правда», 19.08.1999
6. Абу-Райхан Беруни. Индия. Избранные произведения. – Т.: 1963. – Т. II. – 423 с

Ўзбек тилини хориж тили сифатида ўргатишда ўқишга ўргатиш тамойиллари Principles of teaching "reading" for teaching Uzbek as a foreign language

Худайбергенова Зилола Нарбаевна*

Abstract: This article discusses the concept of "reading", the features of the choice of texts for reading, the principles of teaching reading the Uzbek language as a foreign language. The types and features of reading texts in the Uzbek language are also described.

Keywords: Uzbek language, reading, text, principles of reading, types of reading

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги илғор мамлакатлар сирасидан муносиб ўрин эгаллай бошлаши хориж мамлакатларида ўзбек тилини ўрганишга бўлган қизиқишнинг кучайишига олиб келди. Ўзбек тилини хориж тили сифатида ўқитишда ўқиш, тинглаш, сўзлаш, ёзиш малакаларининг шакллантирилишига эътибор қаратилади. Бу ўринда, албатта, биринчи навбатда ўзбек тили фонетик хусусиятларини билан танишиш билан бир қаторда ўқишни ўрганиш туради. Чет (ўзбек) тилини ўқитиш методикаси соҳасида кенг тарқалган «ўқиш» атамасининг биринчи муҳим талқинига эътибор беринг: *Ўқили деганда, ҳарфий белгиларда ифодаланган нутқий ахборотни идрок этиши ва унинг мазмунини илғаш жараёни тушунилади* [Очерки методики..., 1977: 11]. Худди шунга ўхшаш таърифни чет (ўзбек) тил ўқитиш руҳшунослигида ҳам учратиш мумкин [Клычникова, 1983 : 6]. Ахборот график кодлар орқали ифодаланганда, уни ўқиб тушунилади. Бу ҳолатда, код шартли белгиланган системадир.

Умуман «ўқиш» тушунчасини таълимшунослар кенгрок маънода ҳам баён этадилар: «график коддаги ахборотни ундан бутунлай фарқ қиладиган кодга (яъни товуш кодига) ўтказиш жараёнидир» [Очерки методики..., 1977: 10]. Ушбу илмий изоҳга ҳаётда учрайдиган ўқиш турларининг барчаси киради (иероглифларни ўқиш, пиктограммаларни ўқиш, чизмаларни ўқиш, ўлчов асбоблари (кўрсатув)ни ўқиш, формулаларни ўқиш, ноталарни ўқиш ва ҳкз).

Ўзбек тилини хориж тили сифатида ўргатар эканмиз, ўқиш деганда, ҳарфий матндаги код алмашиниши (ҳарфнинг товушга ўтиши), одам бажарадиган тилга оид амал ва мулоқот натижасини етказиш тарзидаги уч томонлама жараён англашилади. Биринчиси ёзма матнни идрок қилиш, иккинчиси матндаги тил материали «мағзини чақиш» ва учинчиси ўқиётган шахс руҳий ҳолатида кечадиган ўзгариш (тушуниш) билан боғлиқ ҳодисаларни акс эттиради.

Методика фанидаги «ўқиш» тушунчасининг таҳлили матн устида олиб бориладиган ишларни белгиловчи омил бўлиб хизмат қиладди.

Талабаларга мазмун (матн нима ҳақидалиги) ва жараён (ичда ёки товуш чиқариб ўқиш) ўргатилади. Мазмунни (ахборотни) ёзма матндан олишга қаратилган нутқ фаолиятининг тури ўқиш демакдир.

Матндаги ахборотни ўзлаштириш ичда (овоз чиқармай) ўқиш орқали ва ахборотни ўзгаларга етказиш овоз чиқариб ўқиш йўли билан амалга оширилади. Овоз чиқармай ўқиганда ҳам ичда гапириш (ички нутқ) содир бўлади.

Ҳозирги даврда ўқиш, худди овқатланиш, уйку, иш сингари фаолият, яъни маънавий озуқа олиш воситаси бўлиб қолди. Илмий-техника ва бошқа ахборотлар асосан ўқиш орқали ўзлаштирилади. Талаба дарслик матнлари, ўқиш китоби, матбуот хабарларини ўқиб, тили ўрганилаётган мамлакат ҳаёти, маданияти, тарихи, адабиёти кабилар билан яқиндан танишади. Ўқишнинг шахс тарбиясидаги аҳамияти катта. Халқимиз одобли, билимдон, зиёли кишиларга ҳавас билан «ўқиган» деб баҳо бериши бежиз эмас, албатта.

Чет (ўзбек) тилда ўқиш муаммолари жаҳон методикасида синчковлик билан тадқиқ этилган. Мавжуд илмий мулоҳазаларга суяниб, ушбу бобда ўқиш масаласининг долзарб мавзулари ёритилади.

* филология фанлари доктори, профессор, Бартин университети (Туркия Республикаси) aloliz74@mail.ru

Хуллас, ўқиш малакаси уч «қиррали» фаолият бўлиб, нутқ бирлигининг кўрув тимсоли, унинг нутқ-ҳаракат тимсоли ва маъносидан ташкил топади. Уччасини эгаллаб олиш ўқиш малакаси ҳосил қилинганидан далолат беради. Матннинг мазмуни малака туфайли фаҳмланади. Бинобарин, ўқиш малакаси якуний амалий мақсад қилиб қўйилади.

Ўқишни фаолият деб қаралганда, унинг таркиби мотив (ундовчи сабаб) тарзида мулоқот юритиш, мақсад сифатида ахборот олиш, шарт-шароит ҳолида тилнинг график системасини билиш ҳамда ахборот олиш усуллари эгаллаш ва ниҳоят, натижа (оқибат) мақомида ўқилганни тушуниб етиш кабилардан иборат. Мотив, мақсад, шарт-шароит ва натижа тўртталаси ўқишнинг узвий боғлиқ томонларини ташкил этади.

Ўқишни ўргатиш тамойиллари. Ўқишни ўргатишда қуйидаги тамойилларга риоя қилиш тавсия этилади:

1. Ўқишни ўргатиш – нутқ фаолияти турини ўргатиш деб қаралмоғи лозим. Ушбу қонидани инобатга олиб иш юритилганда, талабаларга ўқиш ҳақида тўғри йўлланма берилади. Таҷрибада кузатиладиган методик хатолардан бўлмиш тил материалини ўзлаштириш ёки матнга яқин гапириб беришни ягона ўқув вазифаси қилмасдан, матнни фаолиятда қўллаш материалга айлантириш олдинги ўринга чиқарилиши тавсия этилади. Талабаларга матнни ўқиб ахборот олишни машқ қилдириш—бирламчи якуний мақсад амалда татбиқ этилиши керак. Бунга нутқий амалларни бажариш билангина эришилади, бу жараёнда муайян натижага эришиш (мазмунни билиб олиш, ахборотни эгаллаш) кўзда тутилади. Матнни ўқиш маънавий бойишга, янги-янги ахборотларни олишга қаратилган ўқув-методик тадбирдир.

Ўқув жараёнида ўқилганни тушуниш бошқариладиган юмшдир: ўқиш олдидан топшириқ берилиши шарт ва ўқиб бўлгандай сўнг тегишли методик усулларни қўлланиб, тушунганлик текширилади. Тўлиқ ва аниқ тушунганлик талабалар томонидан вазифани муваффақиятли бажариш ҳисобланади. Хуллас, ушбу принципга кўра ўқишнинг моҳияти — талабага ахборот етказиш қондалаштириб қўйилади.

2. Ўқишни ўргатиш билиш жараёни сифатида ташкил этилади. Фақат амалий фаолият кўрсатиш билан чегараланмасдан, матн талаба билишга, янги маълумот ўрганишга ҳам ҳаракат қилади. Ахборот олиш — билиш фаолиятини юритишдир. Бу ерда билиш ва нутқий фаолиятнинг фарқига бориш керак. Нутқий фаолият натижаси билишга олиб келади. Бинобарин, ўқиш материали (жумладан матн) мазмунига эътиборни кўчайтириш талаб қилинади. Мазмун қизиқарлилиги талабаларнинг ахборот олишга интилишларини белгилловчи, уларни мароқ билан ўқишга ундовчи омил вазифасини ўтайди.

Матн мазмунида ва тилида оқилона меъёрдаги қийинчиликлар бўлиши талабанинг ақлий фаолиятини кучайтиради, тафаккурини астойдил ишга туширишга сабаб бўлади. Демак, мазкур тамойилга биноан талабалар чет (ўзбек) тилда ўқиб, айтиш чоғда билиш фаолияти билан машғул бўладилар.

3. Талабаларнинг она тили ва иккинчи тилда тўплаган ўқиш таҷрибаларига суяниб, уларга чет (ўзбек) тилда ўқиш ўргатилади. Даставвал, талабанинг чет (ўзбек) тилда ўқишга муносабати шакллантирилади. «Ўқисам, ўрганаман» деган нақлга амал қилиб иш тутиш зарурияти туғилади. Бирламчи шарт мана шудир. Тил таҷрибасидаги нутқий усулларнинг кўчиш ҳодисасига дуч келамиз. Чет (ўзбек) тилда ҳарф-товуш муносабатларининг ўзлаштирилиши билан-оқ талабаларга ичда ўқишни бошлаш маъқулдир. Бу иккинчи шартдир.

Бир сўз билан айтганда, ўқиш мобайнида тил таҷрибасининг имкон борича ишга туширилиши талаб этилади.

Ўқиш материали. Аввало икки атама фарқини аниқлаб олиш керак: ўқув материали ва ўқиш материали. Биринчиси кўпчиликка тушунарли, таълим мазмуни маъносида қўлланадиган методик атамдир. Унинг мазмуни таркибига талаба ўрганадиган тил материали (лексика, грамматика, талаффуз ҳодисалари ва улар заминида шаклланадиган нутқ ҳосиласи— матн), нутқ мавзулари ҳамда вазиятлари кабилар киради. Иккинчи – «ўқиш материали» тушунчаси қамровига матн ва, қолаверса, унинг қисмлари бўлмиш сўз, сўз

бирикмаси, гап, абзац ҳам киради. Матн ўқишнинг нутқ фаолияти тури сифатидаги материалидир, иккинчи тоифа бирликлар эса ўқиш техникаси учун манба ҳисобланади.

Турли илмий соҳалар учун тадқиқот объекти бўлган матн ҳар хил маъно билдиради. Тилшуносликда «текст лингвистикаси», «текстуал лингвистика», «текст грамматикаси» каби мураккаб атамалар кенг ишлатилади. Тил ўргатиш методикасида эса текст лингводидактик изланишлар объекти ҳисобланади. Текстни ўқиш муаммолари кўриб чиқилган, лекин у таълимий атама-тушунча мақомида илмий текширилмаган.

Фанда «текст» таърифида икки - психологик ва лингвистик жиҳатдан ёндашилади. Ҳар иккаласида ҳам муштарак томон сифатида матнни нутқ оқимининг парчаси, деб тан олинишидир.

Умуман олганда, турли таъриф-талқинлардан қатъи назар, «текст (матн)» деганда, «нутқий ҳосила» тушунчаси деярли барча олимлар томонидан эътироф этилади [Москальская, 1981]. Таълим нуқтаи назаридан унинг лингводидактик таърифи қуйидагичадир: ахборот алмашишга манба ҳисобланадиган нутқий ҳосиладир. Лингводидактик текст оғзаки (гапиришда) ва ёзма (ёзувда) яратилади ва ахборот элтиш хусусиятига эга [Тураева, 1986: 21]. График текст ва аудиотекст ахборот олиш учун асос бўлади. Шундай қилиш талаба текстни «ишлаб чиқарувчи» ва «истеъмолчи» вазифасини бажаради.

Матндан олинadиган ахборот талаба учун «билим» мақомида бўлиши ёки унинг маълум қисми талаба фаолиятини бошқариш, тартибга солишга хизмат қилиши мумкин. Бинобарин, текст талабалар учун, мажозан айтилганда, «ахборот омбори»дир. Ундан баҳраманд бўлиш меъёри талабанинг ўзига ҳавола [Костомаров, 1990: 45].

Талаба уч тоифа йирик мавзу («Теварак-атроф», «Мамлакатимиз» ва «Тили ўрганилаётган мамлакат») чегарасида матнларни ўқийди.

Матн танлашга доир методик шартлар ишлаб чиқилган. Уларнинг матн мазмунига ва тилига оид икки гуруҳи ажратилган.

Ўқишга мўлжалланмиш матн мазмунига қуйидаги талаблар қўйилади:

1) матннинг тарбиявий аҳамияти бўлиши керак (чет (ўзбек) тил ўргатиш мақсадларидан бири тарбиялашдир, жамият ахлоқ қоидаларини сингдириш, яъни манавий (ахлоқий) тарбия беришга қаратилган матнлар танланади);

2) талабанинг ҳаётий билимини ошириш, яъни дунёқарашини бойитишга хизмат қиладиган матнлар сараланади. Бу талабанинг билиш фаолиятини ўстиришда муҳим шартлардандир. Аниқ маълумотларни акс эттирувчи матнларни ўқиш умумий таълим олишнинг ажралмас қисмидир. Ахборотга бой матнни ўқиш ҳар қандай кишини қизиқтириши муқаррар. Чунки инсон боласи билишга ошиқади, билишга мойиллиги рағбатлантирилса, ушбу ўқув предметида унинг қизиқиши ошади;

3) ўқишга тавсия этиладиган матннинг мазмуни илмий жиҳатдан сифатли, яъни ундаги маълумотлар воқеликни акс эттирадиган бўлиши талаб қилинади. Талабага қандайдир фаразий ёки тахминий маълумотларга асосланган матнлар ўқитилмайди;

4) танланаётган матн талаба ёшига мос тушиши талаб этилади. Талаба эҳтиёжини қондириш чет (ўзбек) тилда нутқий фаолиятга ундашнинг муҳим чорасидир. Хуллас, матн мазмуни талабанинг маънавий савиясига мувофиқ бўлиши, билиш ва ҳиссий талабларига жавоб бериши керак.

Матнларнинг энг қизиқарлилари қуйидагилар: бадиий адабиётдан сараланган матнлар; тенгдошлар, дўстлик, муҳаббат ҳақида фикр уйғотадиган муаммоли матнлар; мазмунан жозибador (юмор, саргузашт, детектив, ҳазил, фантастик) матнлар; тарихий маълумотлар берадиган, кашфиётлар ва саёҳатларга оид «Биласизми...?» тоифасидаги матнлар. Мабодо матн мазмуни бошқа ўқув предметларининг материални бевосита такрорласа, ундан талабанинг ихлоси қайтиши ҳоллари тажрибада исботланган. Ёш хусусияти эътиборга олинмай ўқитиладиган матнлар ҳам қутилган даражада қизиқиш уйғотмайди.

Ўқиладиган матнлар тилига мансуб талаблар ҳам қўйилади:

1) Матндаги тил материали танланган ўқув минимумига мувофиқ бўлиши керак. Лексик ва грамматик ҳодисаларнинг тақсимоли ҳисобга олинади.

2) Талабалар ўзлаштирган тил бирликлари заминида ўқишлари учун матн тавсия қилинади. Матнни ўқиш олдида ундаги техникавий ва тилига оид қийинчиликларнинг бартараф этилиши зарурий методик тадбирдир.

3) Матн тилининг услубий томонига қўйиладиган талаб: ҳозирги замон адабий тили меъёрлари сақланиши керак.

Матнларни танлаш ва тузиш ўта долзарб методик масаладир [Костомаров, 1990: 34]. «Тузиш» атамасининг маъновий доираси турли-туман талқинларга сабаб бўлади. Аввало, тузиш ва танлаш орасидаги фарқ аниқланиши зарур. «Танлаш» деганда, мазмунни ёзувчи томонидан шаклланган, тил ва ҳажм жиҳатидан муаллим ёки дарслик/ўқиш китоби тузувчиси мактаб шароитига мослаштирган матнларни саралаш тушунилади. Демак, аслиятдаги материал ёки унинг мослаштирилган нусхаси ўқишга тақдим этилади.

«Тузиш» атамаси оғзаки ўрганилган тил материали асосида ва оғзаки нутқ мавзулари доирасида муаллим ёки дарслик/ўқиш китоби муаллифи тайёрлаган матнларга тааллуқлидир. Шу муносабат билан методикада «тузилган» ва «танланган» матн тушунчалари қўлланилади. Ҳар иккала тоифадаги матнлар ҳам ўқиш учун материал вазифасини ўтайди.

Материал сўзи иштирокида ҳосил қилинадиган «ўқув материали», «ўқиш материали», «тил материали» атамалари бир-бири билан «дарахт – мева» дарахт – олма»га қиёс жинс-тур муносабатини ташкил этади. Ўқув материали таркибига ўқиш материали киради, ўз навбатида унда тил материали бўлади.

Матн билан ишлашнинг уч босқичи тадқиқ қилинган ва тажрибада татбиқ этилган: (1) тайёрлов, (2) ўқиб тушуниш ва (3) матндан кейинги босқич.

Биринчидан, матн олди тайёрлов машқларида лексик-грамматик материал ва ўқиш техникаси ўзлаштирилади.

Иккинчи босқич матнни ўқиб тушунишга қаратилган бўлиб, ахборот олиш ва тушунганликни текшириш машқларини ўз ичига олади.

Матндан кейинги босқичда унинг лексикаси ва ахбороти асосида гапириш, тинглаб тушуниш ва ёзув малакаларини ўстириш бўйича машқлар ўтказилади.

Ўқиш турларини ўргатиш. Ахборот олиш ниятида ўқиш – 1) амалий мақсад, 2) таълимий воситадир. Ўқиш том маъноси билан маънавий озуқа олиш йўлидаги ҳаракат тарзидир. Чет (ўзбек) тилда ўқиш турлари эса ушбу амалий мақсадга эришиш йўлидаги ғоят мураккаб ва айни чоғда муҳим методик масаладир. Ўқиш жараёнида бажариладиган вазифалар билан боғлиқ ақлий операциялар мажмуалари хилма-хил бўлиб, уларни методика фанида ўқиш турлари дейилади.

Илмий манбаларда ўқиш турларини аниқлашнинг бир нечта тартиби мавжуд [Акишина, 2005: 72]:

- 1) идрок хусусияти ва тушуниш жараёнига кўра — аналитик/синтетик ўқиш;
- 2) кўзланадиган мақсаддан келиб чиқиб — танишув/ўрганув/кузатув ўқиш;
- 3) олдиндан кўрилган ҳозирлик муносабати билан — тайёрланган/тайёрланмаган ўқиш;
- 4) тил тажрибаси нуқтаи назаридан — таржимали/таржимасиз ўқиш;
- 5) ёрдамчи воситалар ишлатиш зарурияти туфайли — луғат билан/луғатсиз ўқиш;
- 6) ишлаш жойига қараб — синфда/уйда ўқиш;
- 7) ишни ташкил этиш тарзига биноан — ёлғиз/хор билан ўқиш;
- 8) овоз иштироки жиҳатидан — ичда/овоз чиқариб ўқиш ва ҳқз.

Аналитик ёки синтетик ўқиш деганда, тафаккур шакллари (анализ, синтез) ҳисобга олинган, махсус таҳлил талаб жойлари мавжуд ёки йўқ матнни идрок этиш ва англаш назарда тутилади. Синтетик ўқишда матнни яхлитлигича идрок этиб тушунилади. Синтетик ўқиш интенсив, курсор ўқиш номи билан ҳам аталади. Аналитик ўқишда талаба эътибори тил

ходисаларига ҳам қаратилади. Аналитик ўқишни экстенсив ва дискурсив ўқиш, деб ҳам юритилади.

Ўқишни ўргатиш жараёни ҳам тайёрланган ва тайёрланмаган бўлиши мумкин. Тайёргарлик шарт сифатида талаффуз ва ўқиш техникасини эгаллаганлик, урғу ва тил услубидан хабардорлик ва лексик-грамматик материални билиш назарда тутилади. Ўқиш механизми ишлаб чиқилганлиги, товуш-харф муносабатининг маълумлиги ва ўқиш тезлиги шаклланганлиги иккинчи шарт саналади. Ниҳоят, учинчи масала, тайёрланганлик талабанинг умумий билим савияси, ёш хусусияти ва йирик контекстни эгаллаш қобилияти билан белгиланади. Ушбу шарт-шароитлар *тайёрланган/тайёрланмаган ўқишни* фарқлашга сабаб бўлади.

Кўпчилик ҳолларда аналитик/синтетик ва *таржимали/таржимасиз ўқишнинг* фарқига боришмайди. Аналитик ўқишда талаба эътибори тил шаклига қаратилади, бироқ матнни тушуниш таржимасиз бўлади. Синтетик ўқишда ҳам, янги сўзлар учрашидан қатъи назар таржимасиз ва луғатсиз ўқилади. Умуман таржимасиз ўқиш воситасида матндан ахборот олишга эришилади. Таржима қилиш янги лексик бирликнинг луғат ёрдамида маъносини очишдагина мақбулдир, оқибатда бу ерда ҳам мазмун ўрганилади. Матндан олинган парчанинг таҳлили учун ҳам таржимадан фойдаланилади. Шунингдек, талабаларга икки тиллик (чет (ўзбек) тил — она тили) луғат билан ишлашни ўргатиш ниятида кичик ҳажмдаги матнни ёзма таржима қилдириш маъқул топилади. *Луғатдан фойдаланиб ўқиш* одатда уйга вазифа қилинади.

Ёлғиз/хор билан ва *овоз чиқариб/ичда ўқиш* турлари, одатдагича, ахборот олишга мўлжалланади ва, иккинчи томондан, ўқиш техникасини шакллантиришда хор билан ўқиш ва овоз чиқариб ўқиш алоҳида аҳамиятга моликдир, яъни улардан таълим воситаси сифатида ҳам фойдаланилади.

Ўқишдан кутиладиган мақсадни ҳисобга олиб, *танишув/ўрганув/кузатув ўқиш* турлари фарқ қилинади. Ўқишни ўргатиш методикасида ғоят кўп сонли атамалар қўлланган. Шулар орасида «танишув/ўрганув/кузатув» ўқиш номлари ҳозирга келиб амалиётда ва назарияда барқарорлашди. Уларни амалда қўлланиш борасида қисқача тўхталамиз.

Танишув ўқиш. Баъзида уни «мазмунни юзаки тушуниш мақсадидаги ўқиш» деб ҳам юритишади. Ушбу ўқиш турида матнни тўлиқ ва аниқ тушуниш кутилмайди, балки у ёки бу масала юзасидан нималар баён этилганлиги талабани қизиқтиради, чунончи: «янги-таниш», «қизиқ-қизикарли эмас», «тушунарли – тушунмадим» каби хулосалар чиқарилади. Демак, ўқилганнинг умумий йўналишдаги мазмунини ўрганиш мақсадида «танишув ўқиш» ўтказилади. Асосий ахборотни аниқ ўзлаштириш ва иккинчи даражали хабарни эса умуман билиш, оқибатда матн мазмунининг 70 %дан кам бўлмаган қисмини эгаллаб олиш кутилади.

Матнлар ҳажми каттагина (бир саҳифадан кам эмас) ва тили осон бўлиши тавсия қилинади. Биринчи босқичда синфда бажариладиган ўқиш, бир оз малака пайдо бўлиши биланоқ уйга берилади, синфда эса тушунганлик текширилади. Текширишда матннинг икки-чикиригача эътибор берилса, унда ўқишнинг бошқа (ўрганув) турига ўтиб кетилади.

Ўрганув ўқиш. Ўқишнинг бу тури юқори синфларда қўллангани маъқул. Талаба матн мазмунидаги барча тафсилотларни ўрганади. Тушуниш даражаси 100 % га етказилади. Секин ва айрим жойларни такрор ўқиш мумкин. Аввал синфда, сўнгра уйда ўқиш таклиф қилинади.

Тушунганликни текшириш усулларида бири таржимадан фойдаланишдир. Одатда матннинг мураккаб қисми ёки тўлиғича она тилига ёзма шаклда ўгирилади. Матн ҳажми нисбатан катта бўлмайди. Матн қамровидаги ахборот синчиклаб ўрганилади. Шунинг учун ҳам ушбу матнни танишув ўқишдан бошлаб, яъни умумий мазмунни тушуниб, кейин диққат билан уни ичда ўқиш маъқул кўрилади.

Хуллас, ўрганув ўқиш турини бажарган талаба тўлиқ ва аниқ ахборотга эга бўлиши ва ўрганган мазмунга ўз муносабатини билдириши, тақидий фикрлаши, изоҳлай олиши, билган нарсалари билан қиёслай олиши лозим. Матн тафсилотларини аниқлаш мақсадида унга яна бир карра кўз югуртириб чиқиш мумкин. Демак, матн уч марта ўқилгандай туюлади:

танишув, ўрганув ва қайта изланиш тарзида ўқияпти, бироқ етакчи вазифа ўрганув ўқиш туридир, қолган икки турга ҳам қўшимча ўқув вазифаси юкланади.

Кузатув ўқиш. Матнни ўқишга киришган талаба оладиган ахборотдан қай йўсинда ҳаётда фойдаланишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Бироқ айтиш чоғда мазмунни пайқар экан, ўзича унга «керак – но керак», «қизиқ – ноқизиқ» қабилида баҳо бериб боради. Кераксиз ва қизиқарли эмаслигига ишонч ҳосил қилса, ўқишни тўхтатади қўяди.

Ўқиш жараёнида кузатув ҳар хил кечади: ўқиладиган материал қайси соҳага дахлдорлигини аниқлаш учун сарлавҳа ва кичик сарлавҳаларни кўздан кечиришдан бошлаб, тўлиқ, лекин тезликда ўқиб чиқишгача бўлган иш тури бажарилади. Илмий-методик маълумотларга кўра бундай тўлиқ ўқилганда, ахборотнинг ярмигача тушуниш ҳоллари учрайди. Кузатув вақти бир саҳифа учун 1–1,5 дақиқа қилиб белгиланади.

Кузатув ўқишда тил материали таниш бўлиши, талаба фақат матндан муайян мавзунни қидириши талаб этилади. Баён этилганларга қисқача яқун ясаб айтиш мумкинки: танишув ўқишда тез ва юзаки ахборот олинади, унга, шартли қилиб, юзаки ўқиш деган қараш мавжуд; ўрганув ўқишда чуқур, муфассал ахборот тўпланади, уни «мутолаа» дейиш маъқул; кузатув ўқишда эса матннинг асосий ғояси ўрганилади, уни мушоҳадали ўқиш деса бўлади.

Амалиётда қўлланаётган учала ўқиш тури таълим босқичлари учун мана бундай тартибда тавсия этилади: бошланғич даврда—танишув ўқиш, бир маромда диққат билан ўқиш; ўрта босқичда – ўрганув ўқиш ва танишув ўқиш; юқори синфларда эса кузатув ўқиш, танишув ва ўрганув ўқиш.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тилини хориж тили сифатида таълимини ташкил этишда ўқиш фаолиятини тўғри ташкил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу фаолиятни талаб даражасида ташкил этиш бир қанча омилларга боғлиқ бўлади. Авваломбор, ўқиш тушунчасининг мазмун ва маъносини тўғри англаш, талабалар учун матн танлаш ва тузиш бўйича тамойилларга амал қилиш, ўқишнинг турларини дарс жараёнида тўғри танлаш ўзбек тилида ўқиш ва англаш малакасининг шаклланиши учун етакчи вазифани бажаради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Акишина А. А., Каган О. Е. Учимся учить. М., 2005.
2. Клычникова З. И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. 2-е изд. - М.: Просвещение, 1983.
3. Костомаров В. Г., Митрофанова О. Д. Методика преподавания русского языка как иностранного. М., 1990.
4. Москальская О. И. Грамматика текста. -М., 1981.
5. Очерки методики обучения чтению на иностранных языках // Под ред. И. М. Бермана и В. А. Бухбиндера.-Киев: В.школа, 1977.
6. Рогова Г. В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. - М. : Просвещение, 2000.
7. Тураева З. Я. Лингвистика текста. -М., 1986.
8. Щукин А. Н. Интенсивные методы обучения иностранным языкам. -М., 1999.

Chet elliklarga o'zbek tilini o'qitishning o'ziga xosliklari (AQSH universitetlari misolida)

Characteristics of teaching uzbek language to foreigners (On the example of US universities)

Adilova Saodat Abdurahimovna*

Annotation. This article discusses the issue of teaching Uzbek as a foreign language. It examines the directions, trends that exist in teaching a foreign language, analyzes Uzbek lessons conducted in intensive form based on integrative approach.

Key words: language teaching, Uzbek language and culture, authentic materials, integrative method, intensive course.

Kalit so'zlar: til ta'limi, o'zbek tili va madaniyati, autentik materiallar, integrativ metod, intensiv kurs.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi hamda 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli «Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonlari va so'nggi yillarda qabul qilingan bir qator hukumat qarorlari ona tilimizning yurtimizda va dunyo miqyosida yanada keng targ'ib qilinishiga katta imkoniyatlarni yaratdi.

Xorijiy davlat vakillarining O'zbekistonga, o'zbek tili va madaniyatiga bo'lgan qiziqishi tobora ortib bormoqda. Maqola muallifi tomonidan so'nggi yigirma yil davomida O'zbekistonga turli maqsadlarda tashrif buyurgan xorijiy fuqarolarga o'zbek tili o'rgatib kelinadi. O'rganuvchilar orasida, masalan, Nizomiy nomidagi TDPUga ilmiy tadqiqot bilan shug'ullanish uchun Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy kabi davlatlardan kelgan yosh olimlar, talabalar, shuningdek, Buyuk Britaniya, Malayziya, Luksemburg kabi davlatlardan yurtimizga kelgan tadbirkorlar ham bor. Turli mamlakat vakillariga dars berish jarayonida orttirilgan tajriba AQSHning Arizona davlat universitetida so'nggi o'n yil davomida o'zbek tili va madaniyatidan darslar olib borishda qo'l kelmoqda.

Aslida har bir mamlakatda chet tillarni o'qitishning yillar davomida shakllangan va sinalgan o'ziga xos metodlari mavjud bo'ladi. Bunda mamlakatning geosiyosiy holati, boshqa davlatlar bilan munosabati, kun konyukturasi, o'qitish sharoitlari, milliy mentalitet, o'rganilayotgan tillarning davlat tiliga yaqinlik darajasi va amaliy ahamiyati kabi omillar hisobga olinadi. Masalan, manbalarda yozilishicha, AQSHda chet tillarni o'qitishning bir qator metodlari mavjud bo'lib, ular hozirgi kunda o'qituvchilar tomonidan uyg'unlashtirilgan holda qo'llaniladi. Shunday metodlardan ayrimlari quyidagilar:

- tarjima metodi (asosan o'lik tillarni o'rganishda qo'llaniladi, so'zlar va grammatik qoidalar yod olinadi);

- og'zaki metod (o'qituvchi monologini qayta so'zlash va matn bo'yicha savollarga javob berish tizimiga asoslaniladi);

- psixologik metod (so'z va so'z bildirgan tushuncha o'rtasida assotsiatsiyalarni topishga asoslaniladi);

- to'g'ridan-to'g'ri o'rgatish metodi (chet til ona tiliga yoki biror boshqa tilga murojaat qilmasdan, umuman tarjimadan foydalanmagan holda o'rgatiladi);

- o'qish metodi (talaba o'rganilayotgan tilda qancha ko'p matn o'qisa, u mazkur tilning xususiyatlarini, grammatik qoidalarini, gap qoliplarini shunchalik ko'p o'zlashtiradi va shu tariqa tushunish, gapirish, yozish ko'nikmalari ham rivojlanadi) va boshqa metodlar.

* Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti. saodat.adilova@gmail.com

AQSH universitetlarida chet tilni o'qitishdagi u yoki bu metodni tanlash ta'lim muassasasiga bog'liqdir: davlat ta'lim muassasalari odatda davlat tomonidan tasdiqlangan ta'limiy dasturlar doirasida ish ko'radi, xususiyl universitetlar esa istalgan metodikani tanlash huquqiga egalar. Binobarin, mazkur mamlakatda mavjud bo'lgan barcha metodikalar amaliyotda sinab ko'rilgan, samara bergan va to'laqonli asoslangandir. Biroq, tajribada isbotlanishicha, alohida olingan bu metodlarning hech biri universal metod hisoblanmaydi, hech biri istalgan auditoriya va maqsadlar uchun qo'l kelavermaydi. Yuqorida aytilganidek, ko'pgina metodlar qorishiq holda qo'llaniladi. Masalan, avval tarjima metodi va to'g'ridan-to'g'ri o'rgatish metodlari tamomila qarama-qarshi metodlar sifatida ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik ularning eng qiziqarli va samarali jihatlari bir konsepsiyaga birlashtirildi va bu metod aralash metod sifatida tanildi. Dastlab amerikalik metodist, professor Piter Xegboldt tomonidan ishlab chiqilgan va turli auditoriyalarda sinab ko'rilgan aralash metoddan bugungi kunda Angliya, Germaniya, Belgiya, Fransiya kabi bir qator mamlakatlarda ham foydalanilmoqda. Mazkur metod asosan intensiv o'qitish kurslari uchun mo'ljallangan bo'lib, u qisqa vaqt ichida o'quvchining kundalik turmushga oid mavzularda o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda erkin bildira olishi, u qadar murakkab bo'lmagan boshqa mavzulardagi matnlarni tushunishi, grammatika bo'yicha zaruriy minimumni egallashini ta'minlashi kerak.

Shu bilan birga, AQSHda boshqa bir qator mamlakatda bo'lgani kabi, "suggestopedia" nomi bilan tanilgan metodika keng rivoj topdi, uning muallifi - bolgar pedagogi G.Lozanov [Lozanov, 2005: 2]. Ta'limni intensivlashtirish va gipnoz bilan bog'liq bo'lgan bu metod turlicha baholangan, tanqid ostiga ham olingan, olqishlangan ham. Biroq uning natijalari hayratlanarlidir. "Suggestopedia" asosida dars olib boradigan pedagoglar maxsus tayyorgarlikdan o'tadilar. Bunda ta'lim oluvchilarning yangi tilni tezkorlik bilan o'rganishlari uchun maksimal qulay sharoit yaratiladi, har bir o'quvchi o'zining g'ayrioddiy lingvistik qobiliyatlari borligiga ishonitiriladi, dars harakatda va o'yinlar yordamida o'tkaziladi, shuningdek, materialni qabul qilishni yengillashtirish maqsadida musiqiy ta'sir o'tkaziladi, doimiy ravishda multimedia vositalaridan foydalaniladi va hokazo. Mazkur metod qo'llanganda tilni o'rganish tezligi qirq-ellik barobar oshadi, chunki kuniga yod olinadigan so'zlar va jumlar soni odatiy metodikadagi raqamlardan ancha ko'p (qayd etilgan rekord - bir kunda mingga yaqin yangi so'z va ibora).

Shimoliy Amerikaning bir qator universitetlarida yoz oylarida turli tillarni intensiv o'rgatuvchi maxsus kurslar tashkil etiladi. Jumladan, Arizona davlat universiteti Kritik tillar institutida 2007-yildan beri o'zbek tili va madaniyatidan dars beriladi. Kurslarda qatnashayotgan talabalarning aksariyati poliglottlardir, ular uch va undan ortiq tilni egallaganlar va yozgi intensiv kurslarga boshqa bir tilni, madaniyatni o'rganish niyatida keladilar. Xo'sh, yoshi, kasbi, kelib chiqishi turlicha bo'lgan bu amerikaliklarni o'zga tillarni o'rganishga nima majbur qiladi? Avvalo, mamlakatda har xil tilda so'zlashuvchi immigrantlarning ko'pligi. Ikkinchidan, bir nechta chet tilni bilish kishilarning liberalligidan dalolat beradi, ular nafaqat o'zining tili va madaniyatini biladilar, sevadilar, balki o'zga millat vakillariga ham hurmat bilan qaraydilar. Aynan shu sababli amerikalik o'quvchi-talabalar ta'lim bosqichlarida o'z xohishlariga ko'ra bir yoki bir necha tilni tanlash va o'rganish huquqiga egalar. Umuman olganda, har bir talabaning chet tilni, xususan, o'zbek tilini o'rganishdan o'z maqsadi bor: shaxsiy qiziqish, ya'ni o'zbek tilini yoqtirgani tufayli, xalqaro biznes bilan bog'liq tashkilotga ishga kirish uchun Markaziy Osiyo tillaridan birini bilishi kerak bo'lgani uchun, "Til ta'limiga oid kompyuter resurslari" deb nomlangan laboratoriyadagi faoliyatiga kerak bo'lgani uchun, ilmiy-tadqiqot ishi aynan yurtimiz tarixi yoki madaniyatimiz bilan bog'liq bo'lgani sababli, yoki O'zbekistondagi tarixiy obidalarni ko'rishni orzu qilgani va o'zbek xalqining tilini bilish boshqa turkiy xalqlarning tilini va madaniyatini o'rganishga asos (baza) bo'la olishi tufayli va hokazo. Bu kabi sabab va maqsadlar esa tilni intensiv ravishda o'rganish uchun kuchli motivatsiya bo'lib xizmat qila oladi.

Intensiv kurslarda biror til va madaniyat bo'yicha olib boriladigan darslarda ko'pincha autentik vositalardan, multimedia resurslaridan, integrativ metod asosida yozilgan darslik va o'quv qo'llanmalaridan foydalaniladi. Shu bilan birga, har bir o'qituvchi mavjud bo'lgan metodlarni o'z

guruhiyining bilim saviyasi, o‘quv vaziyat, mavzu kabilarga moslashtirgan holda o‘zgartirib qo‘llay oladi.

AQSHda davlat ta'lim departamenti (American Council of Teachers of Foreign Languages) tomonidan belgilab berilgan standartga muvofiq istalgan ikkinchi til integrativ metod asosida o‘qitiladi. Shu bilan birga standartlarda “5 ta C” tamoyiliga amal qilish lozimligi ham ta’kidlangan, ya’ni Communications, Cultures, Connections, Comparisons and Communities (muloqot, madaniyat, aloqa, qiyoslash, hamkorlik kabi beshta amalga rioya qilinishi kerak). Har bir o‘quv qo‘llanma, har bir dars shu beshta “C” ni o‘z ichiga olishi shart. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, amerikaliklar maxsus kurslarni yoki qo‘llanma va elektron resurslarni nomlashga ehtiyotkorlik bilan yondashishadi, masalan, “O‘zbek tili fonetikasi” deb emas, “O‘zbekcha talaffuz” deb nomlashni ma’qul ko‘rishadi [Intensive Methods of Teaching Uzbek Language, 2006].

Amerika universitetlari qoshidagi Markaziy Osiyo tillarini o‘rganish institutlari va markazlarida o‘zbekcha sun'iy til muhitini yaratish masalasi ijobiy hal bo‘lgan. Yuqorida sanab o‘tilgan holatlar buning dalilidir. Bulardan tashqari, “Til ta'limiga ko‘maklashuvchi kompyuter resurslari” deb nomlangan laboratoriyada istalgan bosqich uchun multimedia dasturlari ishlab chiqilgan.

AQSHning oliy ta'lim muassasalarida o‘qitiladigan fanlar, xususan, ikkinchi til bo‘yicha tuzilgan dastur (syllabus) lar alohida e’tiborga loyiq, chunki aynan shu dasturlarda ko‘rsatilgan talablar, mazmun, erishiladigan natijalar ro‘yxati talabalarning nafaqat tilni bilishi, balki o‘zbek turmush tarzi, madaniyatiga xos bo‘lgan tushunchalardan xabardor bo‘lishini taqozo etadi.

Shu bilan birga, integrativ metodda til ta'limidagi to‘rt xil amal (gapirish, tinglab tushunish, o‘qish, yozish)ni o‘rganish va grammatik bilimlarni egallash zarurligi inkor etilmaydi. Aksincha, o‘zbek tilini o‘rgangan talabalar markazlashtirilgan tarzda Performance Testing Project (PTP) nomli sinov testlarini topshiradilar. Mazkur tekshiruvga oid yo‘riqnomada talabaning tilni egallaganlik darajasini belgilash mezonlari keltirilgan. Ularga ko‘ra, tilni bilishning boshlang‘ich (novice 1, novice 2), o‘rta (intermediate 1, intermediate 2) va yuqori (advanced 1, advanced 2) darajalari ajratiladi. Har bir daraja uchun leksik-frazeologik minimumni egallash, grammatik qoidalarni bilish, muayyan hajmda va murakkablikdagi matnlarni tinglab tushunish, tuzish, yozish, o‘qish bo‘yicha talablar ishlab chiqilgan, misollar yordamida tushuntirilgan. Topshirilgan imtihon natijalari talabaning keyingi faoliyati yoki ta'lim olishida muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Arizonadagi mashg‘ulotlarda, asosiy adabiyot sifatida Indiana universiteti mutaxassislari tomonidan nashr ettirilgan “O‘zbek tili. Boshlang‘ich bosqich” darsligi qo‘llaniladi [Azimova, 2010]. Har kungi darsda, muayyan nutqiy mavzu bo‘yicha yettita bo‘lim qamrab olinadi: suhbat, nazariy ma'lumot, o‘qish, yozish, madaniyatga oid ma'lumotlar, qo‘shimcha autentik materiallar, ta'limiy o‘yinlar. Mashg‘ulot davomida gazeta maqolalari, o‘zbek filmlari, teleko‘rsatuvlari, radioeshittirishlari, qo‘shiq, kuy va kliplar, fotosuratlar, o‘zbek turmush tarziga xos bo‘lgan va O‘zbekistondan keltirilgan predmetlar kabi turli xil vositalardan, “Jigsaw reading” [Aronson, 2008: 20], “Socratic seminar”, “Philosophical Chair” [Haug, 2013: 31] kabi metodlardan, youtube, mtrk.uz, ziyonet.uz, tdu.uz saytlaridan foydalaniladi. Har haftaning so‘nggi kuni o‘tkaziladigan nazorat ishida hafta davomida egallangan bilim, ko‘nikma, malakalar kompleks tekshiriladi. Erishilgan natijalarga ko‘ra ta’kidlash mumkinki, integrativ metod asosida tashkil qilingan darslar yaxshi samara beradi – talabalar tilni qisqa vaqt ichida o‘rganish imkoniga ega bo‘ladilar, ularning kommunikativ kompetentlik darajasi sezilarli ortadi. 2020-2021-yillardagi tajriba shuni ko‘rsatdiki, onlayn shaklda ham o‘zbek tilini intensiv o‘qitish va yaxshi natijalarga erishish mumkin. Hatto masofadan o‘qitishning o‘ziga xos bir qancha qulayliklari ham borki, ular til ta'limiga yangicha yondashuvni talab qiladi, turli sharoitga moslashuvchan metodikalarni yanada rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Georgi Lozanov. Suggestopaedia - desuggestive teaching. -Vienna, 2005. -23p.

2. Intensive Methods of Teaching Uzbek Language. The Thirteenth Annual Central Eurasian Studies Conference. IU, Bloomington, IN, USA. April 2006.
3. N. Azimova, *Uzbek: An Elementary Textbook*, Georgetown University Press, 2010, ISBN: 978-1589017061
4. Elliot Aronson. *The Jigsaw Classroom*. –CA, Sage view Edition, 2008.–197p. <https://www.teachingenglish.org.uk/>
5. Matthew C. Haug. *Philosophical Methodology: The Armchair or the Laboratory?* - NYC, 2013, –480 p.

Обращаясь к плюрилингвальности: вопросы преподавания узбекского языка в Кыргызстане

Абдуллаев С.Н.*
Абдуллаева Г.С.*

Annotation. *The article offers a modern method of studying the Uzbek language in the conditions of the city of Karakol, Issyk-Kul region of Kyrgyzstan. The author is a supporter of the concept of a plurilingual approach to teaching the native language. Propositions are the content of models of communicative units. They help to use the interaction of languages in the educational process.*

Keywords: *Uzbek language, plurilingualism, interaction of languages, multilingualism, multiculturalism.*

Наш исследовательский проект, излагаемый в настоящей статье, посвящен продвижению узбекского языка в качестве родного и средства повседневного общения в контексте плюрилингвального образования, другими словами проблеме оптимизации функционирования узбекского языка в Кыргызской Республике, в частности в областном центре Иссык-Кульского региона – городе Каракол. Согласно Конституции Кыргызстана узбекский язык может использоваться и развиваться, как и другие языки страны. В условиях реальной языковой практики, особенно в регионах, он используется больше как средство внутрисемейного общения. Решение проблемы расширения диапазона общения видится в поисках путей конструктивного взаимодействия языков. Для этого был выбран плюрилингвальный подход, который с нашей точки зрения подразумевает не просто многоязычие, а именно взаимодействие языков.

Цель исследования – систематизировать теоретические представления об использовании синтаксических концептов в контексте взаимодействия узбекского и других языков. Синтаксические концепты в нашем понимании вместе со структурными схемами формируют сущностные модели коммуникативных единиц языка. Задачами статьи являются: 1) привлечение отобранных конкретных синтаксических концептов в плане сопоставления речемыслительной деятельности; 2) осмысление возможностей плюрилингвального подхода в практике обучения языку(ам); 3) анализ возможности/невозможности результативного сопоставления по языкам синтаксических концептов как ментальных коррелятов внеязыковых ситуаций в составе сущностных моделей коммуникативных единиц; 4) изучение того, по каким параметрам возможно

* доктор филологических наук., профессор, Иссык-Кульский государственный университет.
Abdullaev.sayfullah@gmail.com;

* аспирант, Иссык-Кульский государственный университет. Abdullaeva_guzyalya@mail.ru

сопоставление синтаксических концептов (метафорический субстрат и др.); 5) осмысление связи межъязыковой соотносимости синтаксических концептов с повседневными фактами смешения языков в реальной речевой практике; 6) разработка системы коммуникативных упражнений.

Новизна предлагаемой исследовательской инициативы заключается в обращении к синтаксическим концептам для того, чтобы использовать их потенциал в лингводидактических целях. Синтаксические концепты в тюркологии еще недостаточно изучены как в теоретическом, так и в прикладном аспектах. Межъязыковое сопоставление на уровне синтаксиса обычно проводится на уровне речевых единиц. Как пишет З.Д. Попова, «системное контрастивное описание синтаксических концептов структурных схем разных языков – дело будущего» [4, с. 30].

Уникальность предлагаемого подхода видится в том, что он позволяет снять элемент противопоставления и изолированности при обращении, в частности, к узбекскому языку. Открываются возможности сопоставления «глубинных структур» преподаваемого языка с другими языками, что стимулирует интерес к взаимодействию в учебном процессе и речевой практике. Сопоставление проводится в разрезе фрагментов языковых картин мира. Это усиливает мотивационную сторону плюрилингвального подхода, который, с нашей точки зрения, предполагает обращение к языкам в аспекте их диалога и взаимодействия.

В исследовании применяются следующие методы: дефиниционный анализ терминов, синтез лингвистической и лингводидактической информации, метод моделирования коммуникативных единиц, приемы межъязыкового сопоставления.

Конкретное применение ожидаемых результатов возможно в сфере преподавания узбекского языка как родного, а также в деятельности организаций этносферы (Ассамблея народа Кыргызстана). Первичная экспериментальная апробация предварительно нашла свое отражение в процессе преподавания узбекского языка в многонациональной сш. № 5 г. Каракол. При обращении к конкретным синтаксическим концептам как ментальным коррелятам внеязыковых ситуаций сопоставлялись фрагменты узбекской, русской, киргизской, уйгурской языковых картин мира. Как показали наблюдения, это вызывает очевидный интерес у обучаемых лиц, особенно у носителей родных языков. Оживляются процессы аккультурации. Важно осмысление уникальности каждого языка и очевидной роли родного языка как исторически сформировавшегося средства аккумуляции национального культурного опыта.

Привлекательность мира обусловлена его лингвокультурным разнообразием. Сколько в мире естественных языков – столько, можно сказать, существует и языков, которые допустимо назвать родными для кого-то. Все эти языки должны развиваться, т.к. это гуманитарный императив нашего времени. Экология родных языков заставляет задумываться о том, как нужно их поддерживать и в оптимальном режиме преподавать для молодого поколения. Это особенно значимо, когда родной язык, например, узбекский находится вдали от основного места проживания этноса.

В настоящее время, как правило, вопросы преподавания родного языка отличаются значительной актуальностью. Исключение не составляют и многочисленные родные языки в странах постсоветского пространства. В данном случае мы намерены обратиться к ситуации в одной из средних школ современного Кыргызстана, когда многоязычное и поликультурное образование рассматриваются в аспекте поддержки родных языков учащихся в контексте транслингвального образования. Под транслингвальным образованием мы понимаем одновременную работу в контексте нескольких языков, когда умело сопоставляются особенности языков не только как средств общения, но и как способов познания мира.

В данном случае фокусом служит поиск оптимальных путей поддержки и развития родных языков через транслингвальное образование на примере средних общеобразовательных учреждений г. Каракол Иссык-Кульской области Кыргызской

Республики. В Иссык-Кульской области проживают представители многих этносов. Это, в частности, татары, башкиры, уйгуры, узбеки, дунгане, казахи, азербайджанцы, калмыки и др. Подрастающая молодежь, являющаяся представителями данных этносов, испытывает трудности в плане владения литературным языком своего этноса. Особенно большие проблемы возникают с письменной формой речи на родном языке. Все это обуславливает постановку вопроса о коммуникативной компетенции молодых носителей языков многочисленных этносов, проживающих в Прииссыккулье.

Как известно, коммуникативная компетенция формируется в результате взаимодействия языковой и речевой компетенции. Под языковой компетенцией нами понимается потенциал лингвистических знаний человека, совокупность правил анализа и синтеза единиц, позволяющих строить и анализировать предложения, пользоваться системой языка для целей коммуникациями. Понятие речевой компетенции связывается с формированием механизмов восприятия и продуцирования иноязычных высказываний, с овладением закономерностями функционирования речевых форм в тех или иных обстоятельствах общения, с использованием различных видов и форм речевой деятельности. Коммуникативная компетенция неразрывно связана с языковой компетенцией, которая подразумевает знание фонетики, грамматики, лексики, фразеологии и соответствующих умений и навыков, а также другие характеристики языка как системы, и рассматривается как способность к выбору и реализации программ речевого общения и поведения на фоне культурного контекста страны изучаемого языка: умение ориентироваться в различной обстановке, оценивать ситуацию с учетом темы, задач и коммуникативных установок, возникающих у участников общения [2, с.11-49].

Итак, наше внимание направлено на возможности поддержки родных языков, в частности узбекского языка, при обращении к потенциалу языковых картин мира. Дело в том, что регулярное сопоставление языковых картин мира в учебном процессе дает возможность «включения» в процесс обучения языковой и научения коммуникативной компетенциям в области тех языков, представители которых находятся в учебной аудитории. Что касается специфики языковых картин мира, то при внимательном обращении к ним они могут обнаруживаться и на примере отдельных синтаксических конструкций [1, с. 52].

Как известно, прогрессивное человечество вот уже более двадцати лет 21 февраля отмечает Всемирный день родного языка. Эта замечательная дата ежегодно отмечается и в г. Каракол. Особую активность в этом отношении проявляют средние общеобразовательные учреждения и национально-культурные объединения (центры, сообщества).

Одной из форм празднования Всемирного дня родного языка для каракольцев является проведение семинаров-конференций, в которых принимают участие представители профессорско-преподавательского состава Иссык-Кульского государственного университета имени К. Тыныстанова, учителей-языковедов и школьников. Старейшей школой г. Каракол является средняя школа № 5. В ней учились многие известные языковеды Кыргызстана - академики, доктора наук, профессора. Такие имена, как К. Тыныстанов, Х. Карасаев, Б. Орузбаева и др. известны всем лингвистам Кыргызстана. Поэтому неслучайно ученые из Иссык-Кульского государственного университета имени К. Тыныстанова выбрали в первую очередь эту школу для реализации кластера «вуз – школа», в рамках которого было задумано поддержать родные языки в контексте поликультурного и многоязычного современного образования. Семинар-конференция, проводимая в 2021 году, кроме всего прочего, носит юбилейный характер празднования 120-летия двух языковедов, которые учились в стенах данной школы – К. Тыныстанова и Х. Карасаева. Форум проводился в рамках областной Недели родных языков, инициированной национально-культурными сообществами и образовательными учреждениями региона.

После проведения тематического заседания между представителями университета и школы была определена дата и назначены основные докладчики. После этого было предложено всем желающим подать заявки и тематику докладов, с которыми они хотят выступить на семинаре-конференции. В результате поданные заявки и материалы легли в основу программы семинара-конференции, посвященной в основном проблемам родных языков в контексте преподавания русского языка. В 2021 году конференция прошла в форме двух сессий: одна как научная конференция в стенах университета, а вторая сессия – непосредственно в школе, совместно с учащимися.

Характер любой научной конференции обусловлен содержательной направленностью докладов и дискуссии. Поэтому, безусловный интерес вызывает то обстоятельство, вокруг каких тем были представлены выступления участников семинара-конференции. Это были в первую очередь актуальные вопросы поддержки, преподавания и дальнейшего развития родных языков представителей национально-культурных сообществ, за которыми стояли этносы, проживающие в регионе. Каждый автохтонный язык оказался сгустком животрепещущих проблем, настоятельно требующих к себе внимания и действия.

Русисты и киргизоведы сп. № 5 в основном посвятили свои выступления биографиям лингвистов, государственному киргизскому и официальному русскому языкам. Это объяснялось профессиональным интересом и мотивированностью школьных учителей-словесников. Их доклады преимущественно включали в себя вопросы методики преподавания названных языков, а также факты биографии известных языковедов.

Вузовские преподаватели, представляющие языковедческие кафедры и специализирующиеся на преподавании дисциплин лингвистического цикла, чаще обсуждали проблемы цифровизации применительно к современной лингводидактике. С их стороны были предложены мастер-классы для своих коллег из школы. В этом все участники увидели, что кластер «вуз-школа» реально показал и может дальше демонстрировать различные грани своей манифестации на практике.

Изюминкой семинара-конференции, да и всего проекта в целом стала интересная идея инкорпорации актуальных задач поддержки родного языка в учебный процесс при преподавании официального русского и других языков. Иными словами, родные языки можно поддерживать и развивать не в изолированном режиме, а в контексте поликультурного и многоязычного образования. Базовым был признан лингвокультурологический подход, при котором каждый язык понимается как отдельная уникальная и неповторимая точка зрения в вопросах интерпретации реалий объективной действительности. Участники семинара-конференции единодушно констатировали, что главная трудность и соответственно мастерство учителя заключаются в том, чтобы уметь сравнивать и сопоставлять между собой фрагменты языковых картин мира родных и преподаваемого русского языков.

Основная суть многоязычного образования заключается в том, чтобы дать возможность получить образование на родном языке как целевом языке и одновременно овладеть государственным, официальным и иностранным языками [3]. В Кыргызстане принята специальная программа, нацеленная на многоязычное образование. В 2016 году было издано Постановление правительства Кыргызской Республики «О внедрении многоязычного образования на 2017-2030 годы» [5]. Следовательно, когда мы говорим о необходимости поддерживать и изучать родной язык, мы должны отталкиваться от реалий сегодняшнего дня, то есть думать в контексте поликультурного и многоязычного образования. Иначе говоря, мы должны стараться не в одной школе, а во многих школах включать родной язык в качестве целевого в интегрированное обучение русскому языку. И здесь главное - показать, как мыслят и воспринимают мир узбеки, уйгуры, дунгане, татары и представители других этносов, отражая это в своем родном языке. Неизбежно данный процесс будет протекать в сопоставлении с русским языком. При этом надо всегда иметь

в виду, что важно избегать механического калькирования и дословного перевода, так как это может приводить к курьезным и даже анекдотическим ситуациям.

Таким образом, взаимодействие между университетом и общеобразовательной школой, а также привлечение национально-культурных сообществ может стимулировать поиск различных путей в благородном деле поддержки родных языков. При этом русский язык обнаруживает еще одну грань своего служения кыргызстанцам разных национальностей. Важно не упускать из поля зрения такой фактор, как связь языков и культур и стараться использовать его в лингводидактических целях.

Основой оптимизации процесса научения, безусловно, выступает система упражнений, разрабатываемая с учетом принципа последовательности и учета психологических закономерностей, обеспечивающих более эффективное обучение языку.

Под системой упражнений мы понимаем организацию упражнений в определенной связи и последовательности, соответствующей процессу становления речевых навыков и умений с учетом лингвистических особенностей речевой деятельности на неродном языке.

Существуют различные классификации упражнений, но чаще всего подразделяют «языковые», «речевые», «подготовительные» и т.д., способствующие развитию комплексного умения для участия в диалоге, монологе и в форме тематической беседы, формируемые последовательно.

Коммуникативная компетенция формируется из языковой, речевой, социокультурной, профессиональной и компенсаторной компетенций с целым комплексом несложных умений и тренировок на разных этапах обучения, и, как мы полагаем, проходит многоуровневую стадию. Она требует методически продуманной и апробированной системы, с рациональной (с методической точки зрения) организацией ее проведения. Формирование каждого вида вышеперечисленных компетенций достигается выполнением специально разработанных упражнений и заданий.

Система упражнений и типы упражнений находятся в прямой взаимосвязи и складывается из определенного набора постоянных типов упражнений. Поскольку разработанные классификации и типологии упражнений строились в основном на лингвистической основе, то в качестве основных критериев брались язык и речь, а упражнения подразделялись на языковые и речевые. К другим типологиям упражнений относится, например, типология, опирающаяся на иерархию речевых навыков и умений (С.Ф. Шатилов), а также типология, базирующаяся на психологической природе речевого навыка (Е.И. Пассов). Не отказываясь от существующих классификаций упражнений, учитывая многоаспектный характер обучения, нами предлагается классификация, предусматривающая уровневый подход в формировании коммуникативной компетенции иностранных обучающихся - полиаспектная система упражнений. Трехаспектная типология упражнений (или многоуровневая система упражнений) при обучении родному языку предполагает: 1) упражнения на формирование знаний, умений, навыков о стратегических свойствах языка; 2) упражнения на формирование знаний, умений и навыков о динамических свойствах языка; 3) упражнения на формирование умений и навыков речевой деятельности [1, с. 58].

Учебно-языковые и комплексно-интегративные упражнения делятся на:

- 1) учебно-языковые упражнения (на освоение языковой системы, языковых средств);
- 2) учебно-речевые упражнения (составление словосочетаний, текстов, мини-ситуаций, предложений, реплик на заданную тему);
- 3) реально-речевые, представляющие собой комплексно-интегративные упражнения (составление диалогов, монологов, версий текстов на базе текста-оригинала).

Обязательным условием научно-обоснованного подхода к разработке технологий формирования и развития речи при обучении русскому языку иностранцев, в целом, а также к разработке полиаспектной (многоуровневой) системы упражнений, в частности, на наш взгляд, является учет лингвопсихологических, психолингвистических и методических

факторов.

Разработка методической системы формирования и развития речи студентов при обучении узбекскому языку как родному целиком строится на обучении коммуникативным упражнениям как важному средству активизации мыслительной и коммуникативной деятельности учащихся. Таким средством активации процесса обучения мы определили упражнения, отражающие содержание вышеприведенных факторов и отвечающие определенным требованиям, а именно:

- должны соответствовать задаче данного исследования - формированию лингвистической компетенции учащихся, основа которой обеспечивается сформированностью языковых навыков и рече-коммуникативных умений;
- должны способствовать формированию языковой коммуникативной способности обучаемых, их готовности к адекватному общению на межкультурном уровне:
- учитывать лингвистические, психологические и психолингвистические особенности функционирования языковой и речевой деятельности человека;
- способствовать стимулированию коммуникативной и дискурсивной активности обучаемых при усвоении языкового материала и его использовании в реальном речевом общении;
- учитывать индивидуальный характер деятельности сознания обучаемых посредством включения в эту деятельность психических процессов восприятия, образов представления, памяти, мышления, воображения и субъективных особенностей процессов, обуславливающих успешное усвоение языкового материала, овладение языковыми навыками, речевыми и коммуникативными умениями.

Исходя из перечисленных требований к упражнениям, способствующим активизации коммуникативной деятельности обучающихся в процессе формирования и развития русской речи, нами выделены многоуровневые упражнения, направленные на осознанное овладение иноязычным словом, состоящие из трех групп упражнений, соответствующих содержанию выдвигаемых требований.

Многокомпонентность системы упражнений, нацеленной на формирование языковой компетенции в обучении родному языку, заключается в межуровневом характере организации учебного процесса и интеграции учебного материала дисциплины. Построение такой системы упражнений необходимо для осуществления контроля взаимосвязанных действий на всех этапах обучения при выполнении языковых и речевых заданий и обеспечения последовательности формирования соответствующих навыков и умений, реализуемых в процессе говорения.

Полиаспектная система упражнений построена с учетом познавательных процессов и рационального их включения в механизмы речи, обеспечивает прочное усвоение и владение языковым материалом и нацелена на развитие: а) лексической памяти; б) лингвокреативного мышления; в) лексической креативности; г) способности выводить новые значения слова на основе знакомых словообразовательных моделей и на основе контекста; д) развитие языковой догадки; е) языковой интуиции.

Главная функция полиаспектной системы упражнений в ее последовательности, способности отражать нарастающую трудность по принципу «от простого к сложному»: от первой группы речевых задач, которая носит аналитический характер, к последней - созданию своего текста. Такой подход способствует некоторому упорядочиванию и организации самостоятельной работы. Трудности могут быть в выполнении упражнений и внутри каждой группы заданий, особенно в воспроизведении текста, поскольку это зависит от многих факторов: его объема, содержания, языкового оформления и т.д. Сложность сочинения определяется его темой, жанром, источником получения материала и т.д.

Таким образом, подводя итоги, можно сказать следующее. Узбекский язык в качестве родного в условиях Иссык-Кульской области современного Кыргызстана нуждается в поддержке в плане своего функционального развития. Молодое поколение слабо владеет

устной формой узбекской речи и практически не владеет письменной формой. В то же время узбекский язык активно взаимодействует с другими родственными языками, прежде всего с киргизским и уйгурским. Это обстоятельство можно использовать в плюрилингвальном ключе. Плюрилингвальность позволяет изучать родной язык и при преподавании государственного и официального языков. Важным здесь представляется умение подобрать систему упражнений, позволяющих сопоставлять языковые картины мира.

Список использованной литературы:

1. Абдуллаев С.Н., Озонова А.А., Мушаев В.Н. Вопросы типологии языковых картин мира в тюркских и монгольских языках (оценочные конструкции) // Языки и литературы в поликультурном пространстве: современное состояние и перспективы развития. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 85-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора, академика Академии наук Республики Башкортостан, Заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан, Почетного работника высшего профессионального образования Российской Федерации Марата Валиевича Зайнуллина. Ответственный редактор Г.Р. Абдуллина. 2020. С. 51-57.
2. Арутюнова, Н.Д. Теория метафоры.- М.: Прогресс, 1990.-512 с.
3. Закон КР «О государственном языке КР» от 02.04.2004 № 54. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1439>
4. Попова З.Д. Синтаксический концепт и межкультурная коммуникация//Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация», 2004, № 2, с. 27-37.
5. Постановление Правительства КР «О внедрении многоязычного образования на 2017-2030 годы» от 30 июня 2016 года. <http://bilim.akipress.org/ru/news:1417210>

Til o'rgatishning dastlabki bosqichiida o'zbek tili grammatikasini o'qitish Teaching Uzbek grammar at the initial stage of language teaching

Rahmatov M.*

Annotation: *This article discusses the need and importance of grammar lessons in the early stages of teaching Uzbek as a foreign language. Issues related to the provision of minimal grammatical material in Uzbek language classes, its volume, use are covered in the example of the topic "Verb multiplication ratios".*

Keywords: *grammar, grammatical material, accrual ratio, exact ratio, oral and written speech, Chinese*

Til o'rgatishning boshlang'ich davrining bosh vazifasi til o'rgatuvchi tomonidan tanlangan ma'lum bir til o'rgatish metod va usullari yordamida cheklangan til materiallari (fonetik, leksik va grammatik)ni cheklangan o'quv mashg'uloti jarayonida talabalarga o'rganilayotgan tilning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish va shu orqali talabalarning o'rganilayotgan til savodxonligini (og'zaki va yozma nutqini) egallashi va o'stirishdan iboratdir.

Ma'lumki, fonetik, grammatik va leksik vositalar tizimi bilan ifodalanishi mumkin bo'lgan lingvistik bilimlar talabalarning o'rganilayotgan tilda o'qish, tinglash, gapirish va yozish qobiliyatini shakllantirishda muhim o'rin egallaydi. Shuning uchun mazkur lingvistik bilimlarsiz nutq faoliyatining muvaffaqiyatli bo'lishiga erishib bo'lmaydi. Faoliyatning bu turi mukammal bo'lishi uchun til o'qituvchisidan juda katta mas'uliyat talab qiladi, talabalarning tili va nutqining

* Shanxay chet tillar universiteti Rossiya, Sharqiy Evropa va Markaziy Osiyo instituti O'zbek tili yo'nalishi dotsenti

rivojlanishiga tizimli yondashish mas'uliyatini yuklaydi va shunga muvofiq o'qitishni yuqori saviyada tashkil etish zaruriyatini tug'diradi.

Malumki, muayyan bir xorijiy tilni o'rgatishda o'sha tilga xos jummalarni tuzishni o'rgatishdan boshlanadi. Albatta, har bir tilda jumla qurilishida zarur bo'lgan, gap asosini belgilaydigan grammatik shakllar, grammatik aloqa turlari va vositalari mavjud. O'rgatilayotgan tilning grammatikasi so'zlarni nutqda (tilning yozma va og'zaki shakllarda) to'g'ri qo'llash (to'g'ri talaffuz qilish va yozish)ni o'rgatar ekan, til o'rgatish darslarida grammatikani o'rgatish yoki o'rgatmaslik masalasi muhokama markazida bo'lmasligi kerak.

O'zga tilni o'rganayotgan shaxs o'rganilayotgan tilda gapirmoqchi yoki qandaydir bir fikrni bayon qilmoqchi bo'lsa, albatta, o'z oldiga uni qanday shakllantirishni, qanday gap tuzishni o'z oldiga maqsad qiladi; gap tarkibidagi so'zlarga, ularning qanday bog'lanishiga, ularning tartibiga e'tibor qaratadi va, albatta, tanlangan, gap strukturasiga olib kirilgan so'zlarni til qoidalariga muvofiq tizib chiqadi. Olib borilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, agar chet tilini o'zlashtirmoqchi bo'lgan shaxs o'rganilayotgan tilning fonetik xususiyatlari, leksikasi, grammatik qurilishi va stilistik qonuniyatlari haqida yaxshigina nazariy bilimlarga ega bo'lib borsa, boshqa til o'rganuvchilarga qaraganda (masalan, ko'cha tili asosida o'rganish yoki tilni mustaqil o'zlashtirishdan ko'ra) uning o'sha til haqidagi tuyg'ulari tez rivojlanadi va tilga nisbatan ilmiy yondashishi tezroq shakllanadi va rivojlanadi. Ta'kidlanishicha, grammatik bilimlarga tayanmasdan tilni egallash jarayoni uzoqroqqa cho'ziladi va samarasi kamroq bo'ladi. Grammatik materialni bilish tilni tez o'zlashtirishning shartidir.

Muayyan grammatik materialni o'quv jarayoniga kiritish faqat uning kommunikativ zarurati, ya'ni muayyan qurilmani ham sintaktik, ham semantik jihatdan to'g'ri ifodalash zarurati bilan belgilanadi. Dars jarayonida talaba grammatik mavzu nima maqsadda berilayotganini his qilishi, nima uchun o'rganish taklif qilinayotganini tushunib yetishi kerak. Grammatik qoidalar shunchaki yod olish uchun emas, balki shu qoidalarga asoslanib, talabalar o'zlarining og'zaki va yozma muloqotlarini ongli ravishda grammatik qoidalarga mos holda o'tkazishni o'rganishlari va topshiriqlarni mos holda bajarishlari kerak. Ayni mana jihat ongli ta'limning eng muhim umumdidaktik tamoyilini aks ettiradi va til o'qitishning mohiyatini tashkil qiladi. Ongli-amaliy usul talabalarning amalda qo'llashlari kerak bo'lgan grammatik bilimlarini tizimlashtirish va anglab yetishlarini o'z ichiga oladi.

Ma'lumki, tilshunoslikning grammatika bo'limi morfologiya va sintaksisni o'z ichiga oladi. Lekin tizim sifatida grammatika morfologiya va sintaksisdan tashqari o'z ichiga so'z yaslashini ham qamrab oladi. Tilshunoslikda bu bo'limlar mustaqil o'rgatilsa-da, aslida ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Til fanining morfologiyasida so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, fe'l, yordamchi so'zlar va ularga xos grammatik ma'nolar, sintaksisda esa so'zlarning bir-biri bilan bog'lanishi, gap, gap turlari va b. o'rganiladi.

O'zbek tilining minimum grammatikasiga o'rgatishning dastlabki davrlarida o'zbek tilida faol qo'llanuvchi morfologik shakllar kiritilishi va ularga tayangan holda sintaktik qurilmalar shakllantirilishi maqsadga muvofiq. Til materialining bosqichma-bosqich kompleks-konsentrik joylashuvi va taqsimlanishi mashg'ulotning dastlabki bosqichidanoq o'zbek tilida muloqot qilish imkonini beradi. O'qitishning dastlabki bosqichida grammatik minimumga kiritilishi kerak bo'lgan ba'zi morfologik mavzularga nazar solsak:

-ot: nutqda grammatik son, otlarning turlanishi, atoqli va turdosh otlarning qo'llanishni o'rgatish uchun;

-sifat: nutqda sifatlar va ularning darajalari qo'llanishni o'rgatish uchun;

-son: nutqda tartib va sanoq sonlarning qo'llanishni o'rgatish uchun;

-olmosh: nutqda kishilik, so'roq, belgilash olmoshlari qo'llanishni o'rgatish uchun;

-fe'l: fe'l nisbatlarining ishlatilishi, fe'l zamonlari, fe'llarning tuslanishi, fe'llarning vazifa shakllarini qo'llanishni o'rgatish uchun;

-ravish: nutqda payt, vaqt, o'rin so'zlarining qo'llanishni o'rgatish uchun;

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

-nutqda ko‘makchilar, bog‘lovchilar, undov va modal so‘zlarni qo‘llanishni o‘rgatish uchun.

Grammatik minimal sintaktik mavzularga, masalan, so‘z birikmalarini, ba‘zi sodda va qo‘shma gap turlarini ham kiritish lozim. Asosiysi, grammatik material oqilona tashkil etilgan va o‘quv jarayoniga kiritilgan bo‘lishi lozim.

O‘zbek tilni xorijiy til sifatida o‘rganayotgan xitoylik talabalarga til o‘rgatishning boshlang‘ich davrida o‘tilgan, boshlang‘ich darajadagi o‘ziga xos murakkablikka ega bo‘lgan “Orttirma nisbat” mavzunini e‘tiboringizga havola qilamiz.

Mavzuni o‘tish davomida fe‘llarda ish-harakatning bajaruvchisi bilan birga bajartiruvchisi ma‘nosi ham mavjud bo‘lishi, ish-harakatni amalga oshiruvchining ma‘nosi fe‘lning orttirma nisbati shakli orqali namoyon bo‘lishi tushuntiriladi. Talabalarga o‘zbek tilidagi orttirma nisbat shaklini tushuntirganda aniq nisbatdagi fe‘llar bilan solishtirish, ularning grammatik ma‘nosidagi, gap tarkibidagi sintaktik shakllarning farqli holatlarini tushuntirish ham maqsadga muvofiq sanaladi (Aniqlik maylidagi ish harakatning bajaruvchisi -ni tushum kelishigini olishi natijasida uning sintaktik vazifasida yuza keladigan o‘zgarishlarni e‘tiborga olish nazarda tutiladi).

“Fe‘lning orttirma nisbatlari” mavzusini o‘rgatishga qaratilgan darsda o‘zbek tilida nisbatan ko‘proq qo‘llanadigan -t, -tir/-dir, -sat kabi nisbat shakllari tanishtiriladi va ularning nutqda qo‘llanishi tushunriladi.

Men ko‘ryapman.

Bola o‘qiyapti.
Onasi

Bola yozyapti.
Do‘sti

Misollar:

Aniq nisbat	Orttirma nisbat
Talaba o‘qidi	Talabani o‘qitdi
Bola yig‘ladi	Bolani yig‘latdi
Mashina keldi	Mashinani keltirdi
Qizlar yugurdi	Qizlarni yugurtirdi
Bola kuldi	Bolani kuldirdi
Xat yozdi	Xatni yozdirdi
Ustoz ko‘rdi	Ustozni ko‘rsatdi

Talabalarga ish-harakatni yuzaga keltiruvchi shaxs ma‘nosini hosil qilishda -t, -tir/-dir, -sat kabi qo‘shimchalarning mavjudligi o‘zbek tilining agglyutinativ tabiati bilan bog‘liq ekanligi eslatiladi va uning so‘z, ya‘ni asosga qo‘shilish tartibiga amal qilish ham so‘raladi.

Talabadan mavzuni qanday o‘zlashtirgani so‘ralganda taxminan shunday javoblar olindi: *Soch oldirdim. Sochimni men emas, balki sartarosh oldi. Men sartaroshga bordim va sartarosh sochimni oldi. Demak, sartaroshga sochimni oldirdim. Yoki: xat yozdim, xat yozdirdim. Men xat yozmadim, balki men boshqa odamga xat yozishni iltimos qildim va u xat yozdi. Demak, boshqa odamga xat yozdirdim.*

Til o‘rgatishda yana bir muhim jihat borki, uni har doim e‘tiborda tutish va undan o‘rinli foydalanish lozim. U ham bo‘lsa, talabalarining ona tilisidir. Talabalarga minimum grammatikani o‘rgatishda ularning ona tilisini ham hisobga olish kerak, chunki har qanday til o‘rganuvchi chet tillarni o‘rganganida, birinchi navbatda, ona tilisiga tayanadi. L.V. Shcherba aytganidek, “Biz chet

tili darslarida ona tilini qancha chetlab o‘tmoqchi bo‘lsak ham biri bir u qatnashadi” [Щерба: 1974, 429].

Fe‘lning orttirma nisbati shaklini tushuntirishda talabalarining ona tilisiga qiyoslanashi talabalarining mavzuni yaxshi tushunishlariga katta yordam beradi. Darsni mustahkamlash qismida aniq va orttirma nisbatdagi gaplarni (fe‘llarni) xitoy tilidan o‘zbek tiliga, o‘zbek tilidan xitoy tiliga tarjima qildirish ham o‘qituvchining darsdan ko‘zlagan maqsadiga erishishga katta yordam beradi.

Ma’lumot o‘rnida aytish mumkinki, xitoy tilida aniq nisbatdagi gapga/fe‘lga “kimdir nimanidir qildirishi/bajartirishi” ma’nosini qo‘shish uchun maxsus so‘zlardan foydalaniladi. Ular quyidagilar: 使 [shǐ], 让 [ràng], 令 [lìng], 叫 [jiào]. Xitoy tilida o‘zbek tilidagi orttirma nisbat shakli ma’nosini hosil qilish uchun aniq nisbatdagi gapga yuqorida qayd etilgan maxsus so‘zlardan biri qo‘llanadi. Masalan: yozdi - 写了 [xiěle] (yozdirdi: 使 [shǐ]...写了 [xiěle]; 让 [ràng].....写了 [xiěle]. (Bu o‘zbek tilidagi orttirma nisbat ma’nosini beruvchi so‘zni birini o‘rnida boshqasini ishlatish mumkin). Quyidagi misollar fikrimizni to‘ldirishga xizmat qiladi:

Yusuf xat yozdi — Yusuf 写了封信 [Yusuf xiěle fēng xìn];

Yusuf xat yozdirdi — Yusuf 让人写了封信 [Yusuf ràng rén xiěle fēng xìn].

Ishchilar ishladi — 工人们工作了 [Gōngrénmen gōngzuòle];

Ishchilarni ishlatdi — 他让工人们工作了 [Tā ràng gōngrénmen gōngzuòle].

Qizlar kuldi — 女孩们笑了 [Nǚháimen xiàole];

Qizlarni kuldirdi — 他让女孩们笑了 [Tā ràng nǚháimen xiàole] . yoki 他逗笑了女孩们 [Tā dòuxiàole nǚháimen].

Bola uxladi — 孩子睡着了 [Háizi shuìzhele];

Bolani uxlatdi — 他让孩子睡着了 [Tā ràng háizi shuìzhele].

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, xorijiy tilni o‘rgatishda grammatikani o‘rgatish bosh maqsadga ko‘tarilmasli, unga til o‘rgatishning bir vositasi sifatida bilish, lekin grammatika kommunikativ faoliyat – talabalarlarning og‘zaki va yozma nutqini to‘g‘ri rivojlanishga xizmat qilishini unutmaslik ham kerak.

Xorijiy tilni o‘rganuvchilar o‘rganilayotgan tilning grammatik qurilishini anglamasdan uni tez va oson o‘rganishlari qiyin, shuning uchun uning minimum loyihasini ishlab chiqilishi va shu asosda darslar tashkillashtirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т., Ўқитувчи. 1980. –Б. 448.
2. Чеснокова, М.П. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие / М.П. Чеснокова. – 2 изд., перераб. – М.: МАДИ, 2015. – 132 с.
3. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974. - 429 с.

O'zbek tilining Afg'onistondagi ahvoli The situation of the Uzbek language in Afghanistan

Quvonch Ehsanullo*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Afg'onistonda o'zbek tilining holati bayon etilgan. Mana shu tekshiruv asosida Afg'onistondagi o'zbek tilining o'tmishi, ommaviy axborotvositalarida, oliy va o'rta ta'lim muassasalarida, akademik litsey hamda maktablarda o'zbek tilining qo'llanishi, o'zbek tilining Afg'oniston jamitidagi, davlat tizimidagi mavqeyi haqida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Afg'oniston, o'zbek tili, ta'lim, universitetlar, maktab, nashriyot-matbaa, ommaviy axborot vositalari.

Annotation. In this article, the situation of the Uzbek language in Afghanistan is described. Based on this study, the history of the Uzbek language in Afghanistan, the use of the Uzbek language in the media, in higher and secondary education, academic lyceums and schools, the role of the Uzbek language in the Afghan society, the state position in the system.

Key words: Afghanistan, Uzbek language, education, universities, schools, publishing houses, mass media.

Afg'onistonning tub tillaridan biri o'zbek tilidir

Tarix manbalariga ko'ra, Lutfiy Heraviy, Amir Alishir Navoiy, Sulton Husayn Boyqaro, O'to'y Balxiy va boshqalarning o'lmas asarlari Balxda, shuningdek, temuriylar saltanati poytaxti Hirotida paydo bo'lgan. Shayxzoda O'to'y Balxiy, uning go'zal she'rlari va Homidi Balxda yozgan "Yusuf va Zulayho" qissasini, Zahiruddin Muhammad Bobur o'z she'rlari va adabiy asarlarining bir qismini Kobulda yozgan va bu zaminda Bobur "Xatti Boburiy" yozuvini ixtiro qilgan. Afg'onistonning ko'plab yodgorliklari afg'onistonlik o'zbeklar ajdodlari tomonidan o'rnatilgan. Shu asosda o'zbek tili Afg'onistonda qadimdan bo'lib, tarixiy o'ringa egadir.

O'zbeklar Afg'onistonda 14 ta viloyatda, Foryob, Sarpul, Javzjon, Balx, Samangon, Bag'lon, Qunduz, Tahor, Badaxshon, Bodg'is, Hirot, Nimruz, Nangarhor, shu jumladan, poytaxt Kobulda istiqomat qiladilar, mamlakatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayotida nufuzli etnik guruh sifatida muhim rol o'ynadilar. Afg'onistonda dari - fors va pushtu tillardan keyin eng ko'p gapiradigan xalq o'zbeklardir.

Hozirgi Afg'onistonda Hirotida temuriylar hukmronligi qulagandan so'ng, Kobul va Badaxshonda Bobur sulolasi mag'lub bo'lganidan keyin, o'zbek tilida adabiy ijodlarning turg'unlik va tanazzul davri boshlanadi.

Afg'oniston eski maktablarida o'zbek bolalari ona tilida ta'lim olishdan mahrum bo'lganlar, lekin Sufi Allohpor. Mashrab, Alisher Navoiy, Ahmad Yasaviy, Huvaydo, Amir Hamza asarlari va Yusuf- Zilayho dostonlari xalqning o'z tashabbusi bilan masjid va madrasalarga o'qilar edi.

Keyingi yuz yillikda ham o'zbek tilida kitob va asarlarni nashr etish uchun imkoniyat yo'q edi. O'zbek yozuvchilarining adabiy asarlari hukumat gazetalarda va davriy nashrlarda chop etilmadi. Davlat idoralarida o'zbek tilida gapirish ta'qiqlangan. Faqat 1967-yilda Sulton Husayn Boyqaroning she'riy to'plamining to'liq matni "Afg'oniston tarix anjumani" tomonidan professor Muhammad Yoqub Vohidi Javzjoniyni sa'y-harakatlari bilan nashr etildi [Kuhkan, 2020].

O'moniy hukumati tugagan quyosh 1307 yilga kelib, 5 turdagi 5 afg'on banknotasi, 3 turdagi 10 afg'on banknoti va yana ikkita 50 afg'on banknotasi muomalaga chiqarildi.

Ilgari faqat fors tilida bo'lgan bu pullarning yozuvlari uch tilga: fors, pashto va frantsuz tillariga ko'paygan.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti univesiteti 1-kurs magistranti

Fors va pashtodan tashqari, har bir tanganing qiymati bir qancha Amani banknotalarida o‘zbek va urdu tillarida yozilgan [Husayanzoda, 2007: 1].

Shuningdek, shu pullar, Shoh Amonullohkhon davrida ko‘proq Afg‘onistonning ("beshlik") va (elliklik) raqamli pullarida o‘zbekch yozigan ekan.

Ommaviy axborot vositalarida o‘zbek tilidagi materiallarning berilishi

Milliy Majlisning 13-davrida Afg‘oniston o‘zbeklari va turkmanlari vakillari Afg‘oniston radiosida o‘zbek va turkman tillarida eshittirishlar eshigini ochishga harakat qilishdi. Shamsiy 1350 yili mizon oyiyning 10-kuni birinchi marta Afg‘oniston radiosida o‘zbek va turkman tillarida chiqishlar boshlandi va bu 1352-yilning o‘rtalariga qadar davom etdi. Muhammad Dovud hokimiyatdan ag‘darilgan 26 yillik harbiy to‘ntarishdan so‘ng, Afg‘oniston radiosida hukumatning ikki tilda efirga berilishi noma‘lum sabablarga ko‘ra to‘xtatildi va Muhammad Dovud hukumati barham topgach qayta boshlandi.

1978-yildagi davlat to‘ntarishidan so‘ng, Afg‘oniston sovet tarafdorlari Xalq demokratik partiyasi hokimiyat tepasiga kelgach, "Afg‘oniston" radiosi o‘zbek va turkman tillarida, Tolibon Kobulga kirguncha, har bir til uchun 30 daqiqa davom etadigan efirni tikladi. Tolibon hukmronligi davrida yana to‘xtadi. Tolibon hukumati yengilganidan so‘ng, Afg‘oniston radiosida o‘zbek tilida eshittirishlar qayta tiklandi va milliy televideniya har kuni o‘zbek tilida 30 daqiqali ko‘rsatuv berildi.

1978-yilda saraton oyida Kobulda o‘zbek va turkman tillarida "Yulduz" deb nomlangan birinchi hukumat nashri chiqdi. Bir necha oy o‘tgach, turkman tilida yana bir "Gunesh" nomli jurnal chiqib boshladi va "Yulduz" o‘n yilga yaqin Kobulda o‘zbek tilida nashr etildi. Oxirgi yillarda doktor Najibulloh hukmronligi davrida bu nashr Mazori Sharifga ko‘chirildi va o‘sha davr qabilalari vazirligining nashr afkoriga aylandi. Najibulloh hukmronligi qulagandan so‘ng, "Yo‘lduz" Afg‘oniston Milliy Islomiy Harakati ko‘magida Mazori Sharifda mahalliy bosmaxonalari cheklangan kichik hajmda chop etildi, ularni shimoliy viloyatlarda toliblar to‘xtatdi.

Afg‘oniston Xalq Demokratik Partiyasi hukmronligi yillarida o‘zbek mualliflarining kitoblari va asarlarini nashr etish uchun zamin tayyorlandi. Yozuvchilar uyushmasi tomonidan o‘zbek shoirlarining she‘riy to‘plami nashr etildi. Amir Alishir Navoiyning "Xamsa"si, Zahiriddin Muhammad Bobur devoni, Nadirabegim devoni va boshqa kitoblar Kobulda nashr etilgan.

Najibulloh hukumati qulaganidan so‘ng Afg‘oniston milliy islomiy harakati kuchlari shimoliy viloyatlarni bir necha yil boshqargan. Bu yillar mobaynida Andisheh, "Yog‘du", "To‘g‘ri yo‘l", "Bidor" va "Nidoy-e-Islom Mazori Sharifda, "Javzjonon" Shibirgonda, Foryobda va "Quyosh" Maymanada nashr etildi, ularning bir qismi o‘zbek tilida nashr etilar edi. [Kohkan, 2020 (a),].

Ta‘lim muassasalarida o‘zbek tili

Birinchi marta o‘zbek tilida ta‘lim berish 1978-yilgi inqilobdan keyin afg‘oniston maktablarida boshlandi. Ta‘lim vazirligi o‘zbek tilida o‘sha paytdagi ta‘lim va tarjima bo‘limini tuzdi va bir qator o‘zbek o‘qituvchilariga o‘zbek tilida darsliklar yozishni topshirdi. To‘rtinchi sinfga kelib barcha fanlar Ta‘lim vazirligining o‘zbek maslahatchisi A.Usmonovning nazorati va maslahati bilan yozilgan va nashr etilgan, o‘zbek tilida o‘qitish o‘zbeklar yashayotgan viloyatlaridagi maktablarda boshlangan.

Bu dastur yaxshi ishlamadi. Ta‘lim vazirligi o‘quvchilar uchun o‘zbek tili va adabiyoti darsliklarini chiqarmadi. To‘rtinchi sinfgacha o‘zbek tilida ta‘lim olgan o‘quvchilar beshinchi sinfdan daryi (fors) tilida o‘qishga majbur bo‘lishdi. Natijada o‘zbek tilida ona tilini o‘rganishga qiziqish yo‘qoldi. Afg‘onistonlik o‘zbek bolalarga ona tilida dars berish davom etmadi.

Tolibon qulashi va Afg‘onistonda yangi hukumat tuzilishi ortidan Afg‘oniston Ta‘lim vazirligi o‘zbeklar yashayotgan hududidagi maktablarda o‘zbek tilida ta‘lim tizimini qayta tikladi. Ta‘lim vazirligi oltinchi sinfgacha o‘zbek tili darsliklarini nashr etdi. [Toshqin Bahoiy 2020, 77-78]

Hozirgi vaqtda o'zbek tili va adabiyotini o'qitish o'zbeklar yashayotgan viloyatlardagi ko'plab maktablarda davom etayotgan bo'lsa-da, bu maktablarda o'zbek tilini o'qitish ko'plab kamchilik va qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Maktablarda o'zbek tili darsliklarining etishmasligi, yuqori sinflar uchun o'zbek tili darsliklarining nashr etilmasligi maktab o'quv dasturlariga o'zbek tili darsliklarining kiritilmasligi va boshqalar maktablarda o'zbek tilini o'qitish tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan muammolardir [Samim, 2020: 249-250] .

O'zbek bo'limi birinchi marta 1983-yilda Kobul universitetining til va adabiyot fakultetida ochilgan. Bu bo'lim o'z faoliyatini Najibulloh hukmronligining oxirigacha davom ettirdi (savr1371/ may1992 yil). Fuqarolar urushi boshlanishi bilan Kobuldagi o'zbek bo'limi qariyb o'ttiz yil davomida harakatsiz bo'lib qoldi.

Yillar davomida yopilganidan so'ng Kobul universitetining o'zbek tili va adabiyoti kafedrası 2009-yilda qayta ochildi va bugun Afg'onistondagi turli etnik guruhlardan kelgan talabalar bu bo'limda tahsil olmoqda.

Hozirgi kunda Kobul va shimoliy viloyatlar universitetlarida sakkizta maxsus o'zbek tili va adabiyoti kafedralari mavjud. Shuningdek, shimoliy viloyatlarda o'qituvchilar malakasini oshirish institutlarida o'zbek tili va adabiyoti kafedralari tashkil etilgan. [Kohkan. 2020(a), 1] .

O'zbek tili mavqeyining Afg'oniston konstitutsiyasida ifodasi

2003-yilda Kobulda 503 kishi ishtirokida Afg'oniston Konstitutsiyasi Loya Jirga bo'lib o'tdi (450 saylangan vakillar va 53 tayinlangan vakillar) bo'lgan. Qo'mitalarda konstitutsiya matni loyihasi bo'yicha juda ko'p munozaralar bo'lgan. Munozarali masalalardan biri konstitutsiyada turk (o'zbek va turkman) tillarining mamlakatda rasmiy til sifatida qabul qilinishi edi.

Haqiqatda ushbu tillarning bunday maqomga ega bo'lishida, quyosh 1382-yili yo'lga qo'yilgan asosiy qonun konstitutsiyada qatnashgan shimol va shimoli-sharq viloyatlari vakillari, ayniqsa, Marshal Abdurrashid Do'stunning yetakchiligidagi o'zbek va turkman vakillarining jasurlik bilan faol bo'lishi katta ahamiyatga ega [Arol, 2020:9] .

Afg'oniston Konstitutsiyasiga quyidagicha matn qabul qilindi:

"Aholining ko'p qismi o'zbek, turkman, pushtu, nuristoni, baluchi yoki pomir tillaridan birini biladigan hududlarda bu til pashto va dariylardan tashqari rasmiy uchinchi til bo'lib, bu tillarning kuchlantirish va quvatlantirish davlat zimmasidadir ayni holda ushbu tillarni qo'llash tartibi qonun bilan tartibga solinadi [Daqiq Qonunmal 1392, 433] .

Shuningdek, Afg'oniston Islom Respublikasi quyosh 1399-yilda, mizon oyining 29-kunini "Afg'oniston O'zbek tili milliy kuni" deb tasdiqladi. Ushbu kun davlat O'zbek milliy kuni sifatida nishonlandi [Kuhkan2020(b), 10] .

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arol, Azizullah. 2020. "Bosh so'z" Unutilmas Maqolar va She'rlar To'plami. Labib M.Olim va boshqalar. 10, Kobul/Afg'oniston, Voja.
2. Daqiq, Qonunmal M. Rahim. 1392. "Qonuni Asosiy Afg'oniston (1301-1382) H. SH" Afg'oniston Adliya vazirligi nashri.
3. Kohkan, M. Olim(a). 2020, " Joygohi zaboni O'zbiki dar Afg'oniston, az guzashtaiy mahrum to tajlili on dar sathi milliy" Kobul/Afg'oniston, BBC, www.bbc.com/kabul/afganiston , 20.10.2020.
4. Kohkan M. Olim 2020.(b). Afg'onistonda o'zbek tilining o'tmishi va bugungi ahvoli. 29 mizon O'bek Tili Milliy Kuni va Maqolar va She'rlar To'plami. Labib M. Olim va boshqalar. 10, Kobul/Afg'oniston, Voja.
5. Samim, M. Ibrohim. 2020. Afg'onistonda o'zbek tilining hozirgi ahvoli. 29 mizon O'bek Tili Milliy Kuni va Maqolar va She'rlar To'plami. Labib M. Olim va boshqalar. 10, Kobul/Afg'oniston, Voja.

5-SHO‘BA

TIL TARIXI VA TURKIY MANBALAR

“Бобурнома”да энциклопедик шарҳ ва этимологик изоҳларнинг акс этиши
Encyclopedic explanation and etymology in Boburnoma reflection of comments

Дадабоев Ҳамидулла Арипович*

Annotation: *The article is devoted to the analysis of some encyclopedic commentaries and etymological explanations given by Babur on the example of material materials mentioned in the text "Boburnoma".*

Keywords: *toponym, anthroponym, term, etymology, comment, comment, die.*

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг билиш қамрови ўта кенг бўлганлиги “Бобурнома”да ўз ифодасини топган. Она тилининг бойликларидан фойдаланиш йўллари бекаму кўст эгаллаган Бобур мемуар характердаги асарида тўнғич ўғли Ҳумоюнга қилган мурожаати, яъни ёзувчи ўзи ёритиши лозим бўлган нарса ва ҳодисани ҳақгўйлик билан тасвирлаши кераклиги, ёзувчи ва ўқувчи аниқ, қисқа ва ростгўйлик билан тасвирланган воқеадан ҳузур қилиши мумкинлиги ҳақидаги қатъий қарорига умр бўйи оғишмай амал қилганлигини далилловчи ашъвий материаллар керагидан ортиқ қайд этилган. “Бобурнома”нинг сўз бойлиги ўта ранг-баранг бўлиб, унда қўлланган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, маданий, диний, маиший ва ҳ. к. турмуш тарзини ифодаловчи сўзлар, истилоҳлар, эвфемизмлар, этнонимлар, топонимлар хусусида кўп ва ҳўб фикр ва мулоҳазалар айтилган, қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Нафақат ўзбек, балки чет эл бобуршунослари диққатини ҳануз оҳанрабодек ўзига тортаётган “Бобурнома”ни варақлаганинг сари янгидан-янги мулоҳазаларни ўртага ташлашга ундайдиган, муайян фикр билан ўртоқлашадиган ўринларга дуч келасан, киши. Асарини жонли сўзлашув тилига яқин тилда битган Бобур муайян объект, воқеа-ҳодисани тасвирлашда ҳамиша унга тегишли барча деталларни қамраб олишга ҳаракат қилган. Ушбу ҳолат, табиий, айтиш керак, предмет ёхуд воқеа-ҳодисанинг тўла-тўқис баён этирилишига олиб келган. “Бобурнома”ни синчковлик билан ўқиш жараёнида унинг муаллифи нафақат тарих, жўғрофия, этнография, ҳайвонот, наботот, шунингдек, энциклопедия ва этимология соҳаларини ҳам юқори даражада эгаллаган сиймо сифатида кўз ўнгимизда намоен бўлади. Бобур қайсидир нарса-буюм, объект, воқеа-ҳодиса номини тилга олиш асносида, албатта, унинг маъно-мазмунини очиб бериш, ўқувчида у тўғрида тўлақонли тушунча ҳосил бўлиш масаласини четлаб ўтмаган. Бундай усул асарни мутолаа қилиш жараёнида юзага келиши эҳтимолдан холи бўлмаган мушкулликлардан халос қилган. “Бобурнома”да аксини топган энциклопедик шарҳларни қайси объект, нарса-буюм, воқеа-ҳодисага қаратилгани жиҳатидан бир неча гуруҳларга тақсимлаб ўрганиш ўзини оқлайди. Кези келганда, асардаги энциклопедик шарҳларнинг Мовароуннаҳр, Хуросон, Кобул ва Ҳиндистон воқеалари билан бевосита боғлиқлигини эътироф этиш мақсадга мувофиқ.

1496-1497 йил воқеалари баёнида Самарқанднинг шарқ томонида жойлашган Хон номли юртда қирқ-эллик кун туриб қолган Бобур аскарлари сафидан ўрин олган Иброҳим бегчининг Хиёбон мавзесида кечган олишувда жароҳатлангач, **Иброҳим чопук** лақабини олгани қуйидаги тарзда шарҳланган: *Бу юртта эканда неча навбат ташиқаридин-*

* ТошДЎТАУ профессори, филология фанлари доктори. h_dadaboyev@mail.ru

ичкаридин кўнгуллуқ йигитлар Хиёбонда яхишлар чопқулаштилар. Бир марта Хиёбонда Иброҳим бегчик чопқулашди, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопуқ дерлар эди (99).

1497-1498 йили 7 ойлик қамалдан сўнг Самарқандни Бойсунғур мирзодан тортиб олган Бобур сунний мазҳабининг атоқли етакчиларидан Шайх Абу Мансурнинг нима учун Мотрудий нисбасига эга бўлганлигига ўқувчи диққатини тортади: *Ҳазрати Рисолат замонидин бери ул миқдор аимман исломким, Мовароуннаҳрдин пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай. Шайх Абу Мансурким, аимман калом- диндур, Самарқанднинг Мотрид отлиғ маҳалласидандир. Аимман калом (дин пешволари, дин аҳли – Ҳ.Д.) икки фирқадир, бирни мотридия дерлар, бирни ашъария. Мотридия Шайх Абу Мансурга мансубдур* (104).

Бугунги ўқувчи Элхон номи остида Чингизхоннинг кенжа ўғли Тулухоннинг пушти камаридан туғилган ҳамда Озарбайжон, Форс, Кермон, Хуросон ва Эроннинг ғарбий ҳудудларида 1256-1341йилларда ҳукмронлик тахтида ўтирган Ҳулоқунхон ва унинг ворислари назарда тутилишини яхши билади. Бобур Улугбек мирзо томонидан қурилган расадхона ва у ерда олиб борилган изланишлар натижасида ёзилган “Зичи Курагоний” хусусида тўхталиб, ушбу зичга қадар Хожа Носир Тусий томонидан “Зичи Элхоний” тузилганини эътироф этиш қатори, Ҳулоқунхоннинг **Элхон** деб аталишига изоҳ беради: *Улугбек мирзо бу расод била “Зичи Курагоний”ни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмандур. Ўзга зич била кам амал қилурлар. Мундин бурун “Зичи Элхоний” мустаъмал эдиким, Хожа Носир Тусий Ҳулоқунхон замонида Мароғада расад боғлабтур. Ҳулоқунхондурким, Элхон ҳам дерлар* (106).

Бобурнинг тарих илмини мукаммал эгаллагани “Бобурнома”даги қатор жой номлари маъносини изоҳлаш ёки шарҳлашда яққол намоён бўлади. Аллоҳнинг инояти билан Темурийлар салтанатининг пойтахтини эгаллаган Бобур Самарқанднинг **балдаи маҳфуза** ва **Семир(з)канд** номлари билан юритилиш сабабини куйидагича шарҳлайди: *Шаҳри Самарқанддир, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғи қаҳр ва галаба била унга даст топмаган учун балдаи маҳфуза дерлар. ... мўғул ва турк улуси Семир(з)канд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди* (104). Самарқанднинг Семизканд тарзида номланиши туркча эканлиги Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида алоҳида таъкидланган (ИИИ, 164). Бобур қайди асл туркча топонимнинг XV-XVI асрларда ҳам қўлланишда давом этганлигидан далолат беради.

Самарқанддан у қадар узоқда бўлмаган манзилда жойлашган бир ўтлоқ, ўтзорнинг **Кўҳи мағок** изофаси ёрдамида аталишини Бобур тубандагича тушунтиради: *Яна бир Кўҳи мағок ўлангидур. Самарқанддин икки шаръига ёвушқай, ғарб саридур, бу нима шимолга мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуг қўл воқеъ бўлибтур, бу жиҳатдин Кўли мағок ўланги дерлар* (107). Арабча **мағок** сўзининг “чуқур” маъносини ифодалашини ҳисобга олиб, қайд этилган изофа “чуқур қўл”ни англатиши ва ўзбекча **улуғ қўл** бирикмаси билан биргаликда синонимик қаторни воқелантирганини урғулаш лозим бўлади.

Қашқадарё вилоятининг қадимги шаҳри Кешнинг **Шахрисабз** ҳам деб номланишини Бобур ўзгача ғурур ва ифтихор билан шарҳлайди: *Яна Кеш вилоятидур, Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йиғоч (таҳминан 72 км - Ҳ.Д.) йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тош тушубдур, Самарқанднинг жанубидадур, Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур, тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шахрисабз (яшил шаҳар - Ҳ.Д.) ҳам дерлар* (108).

Бобурнинг ном маъно-мазмунини изоҳлашда унинг илгари қандай аталгани, кейинчалик бошқа номга эга бўлиш сабабларини тиришқоқлик билан ўргангани **Қарши** вилояти, шу вилоятда кўп бўлган кушлардан бирининг **мурғаки Қарши** зооними билан юритилиши хусусидаги матн парчасида ўз аксини топган: *Яна Қарши вилоятиким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар. Қарши мўғулча оттур, гўрхонани (мақбара, даҳма - Ҳ.Д.) мўғул тили била қарши дерлар. Ғолибо бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлгандур. Кам оброқ*

ердур, баҳори хўб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур, Самарқанддин жануб саридур, бир нима гарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч (тахминан 164 км – Х.Д.) йўлдур. Бағриқаро йўсунлиқ қушқина бўлурким, қилқуйруқ дерлар, Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки Қарши (Қарши кушчаси - Х.Д.) дерлар. Форсча-тожикча **мурғаки Қарши** изофаси билан ифодаланган, булбул ва саъва сингари жуссаси кичик қушчанинг кўкрак қисмида қораси борлиги, унинг аслида **қилқуйруқ** деб аталиши ҳақидаги Бобур маълумотлари нафақат тилшунослар, балки орнитологлар учун ҳам қимматлидир. Кези келганда, Қарши топоними борасида Бобур билдирган мулоҳазанинг Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида келтирилган фикрга монандлигини таъкидлаш ўринли: *Ва Қарши анинг учун дерларким, Кебакхон Насафдин икки яғоч йўл йироқ бир қаср ясаб эрди ва мўғул тилида қасрни қарши дерлар. Ул жиҳатдин Қарши била машҳур бўлди* (30а).

Самарқандда Улуғбек Мирзо солдирган мадраса ва хонақоҳларни тасвирлаш чоғида Бобур ҳар бир иморатнинг кичик деталлари қатори, уларнинг номланиш боисларини ҳам шарҳлашни назардан қочирмаган. Улуғбек мадрасаси яқинида барпо этилган **Масжиди муқаттанинг** номланишини тубандагича баён этади: *Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичинда мадраса ва хонақоҳдур. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, Масжиди муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин муқаттаъ* (бўлак, парча – Х.Д.) *дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойи нақшлар солибтурлар, тамом деворлари сақфи ушбу йўсунлуқтур* (105). Матн тарашланган ёғоч парчаларидан қурилган масжиднинг аталиш сабабидан ташқари, *ислимий нақш ва хитойи нақш* истилоҳлари кўмагида ифодаланган маъно-тушунчаларнинг мавжуд бўлганлигидан хабар беради.

Аждодларнинг муайян нарсаларга ном беришда унга хос белгиларни инобатга олишларини Бобур қуйидагича изоҳлайди: *Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий иморатдур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, гариб амирдурким, ҳеч ким мунинг сиррини билмас* (106). Жумлада Бобур масжиднинг номланиш боисини тушунтириш жараёнида меъмор-у қурувчиларнинг нақадар юқори салоҳият ва истеъдодга эга бўлганликларини “*ҳеч ким мунинг сиррин билмас*” гапида мужассам этган. 1503-1504 йиллар воқеаларини тасвирлашда Бобур Кобул вилояти ҳамда туманларини бирма-бир тилга олиб, уларга хос хусусиятлар ва белгиларга махсус тўхталади.

Жумладан, Ламғонот вилоятининг Нингнаҳор (ўтмишда Нагархор тарзида номлангани Бобур назаридан четда қолмаган) туманидаги тоғнинг **Кўҳи Сафид** деб номланиш сабабини рад этиб бўлмас ашъвий материал билан далиллайди: *Кўҳи Сафид Нингнаҳорнинг жанубида воқеъ бўлубдур, Бангаиш била Нингнаҳорга восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўққуз руд ушбу тоғдин чиқар, қор ҳаргиз ўксумас. Бу жиҳатдин голибо Кўҳи Сафед дерлар* (190). Демак, тўқизта дарёга сув етказиб беришига қарамай, чўққисида тўпланган қор асло камаймагани, узокдан қараганда доим оппоқ қор кўриниб тургани учун бу тоғ Кўҳи Сафед, яъни Оқтоғ деб аталган.

Ҳозир Ўзбекистоннинг бир қатор ҳудудлари, алаҳхусус, Тошкент шаҳрида **Чақар** номли маҳалла ёки мавзелар мавжуд. Аксарият учун ушбу топонимнинг қандай маънони ифодалаши қоронғу. Бобур китобхонни мушкулликдан халос қилиш мақсадида ушбу жой номини қуйидаги йўл билан тушунтиришга эришган: *Яна Самарқанднинг қуйи ёнида Боғи Шимол ва Боғи Биҳишттур, Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош қўргонида –чақарда бир мадраса солибтур, Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки, Самарқандда подшоҳлиқ қилибтур, анинг қабри ул мадрасададур. Бобур бугун дунёда Гўри амир ёки Гўри мир номи билан шуҳрат топган мақбара (мадрасанинг тўрида қурилган) пойтахтнинг жанубида жойлашган ташқи қўргон (тошқўргон эмас)-чақарда барпо этилганини таъкидламоқда. **Чақар** истилоҳи эски ўзбек адабий тилига мўғул тилидан ўзлашиб, “қалъадан ташқарида хунароманд ва*

зодагонларнинг оила аъзолари яшайдиган жой, маскан” (Дёрфер, I, 307) ҳамда “мудофаа иншооти, истехком” (РСЛ, III, 1833) маъноларида қўлланган.

1503-1504 йиллар воқеалари баёнида Бобур Кобулнинг ғарби-шарқидаги Бомийн тоғи теварагидаги бир қанча кентларни тавсифлаш асносида тоғнинг тубидан чиққан **Хожа Сеёрон** булоғининг номланишига алоҳида диққат қилади: *...тоғнинг тубида чашма воқеъ бўлубтур, Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва чашиманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашиманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур, латиф сояси бордур. Чашиманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дарахтидур. Чашиманинг олидаким, дашт тарафи бўлғай, қалин аргувонзор воқеъ бўлубтур. Бу вилоятта ушбу аргувонзордин ўзга аргувонзон асло йўқтур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азизнинг (авлиё Ҳ.Д.) кароматидур. Сеёронга важҳи тасмия мундирлар (194).*

“Бобурнома”да Кобул вилоятининг шарқида жойлашган, беш туман ва икки бўлукдан иборат Ламғон вилоятига тегишли Алишанг тумани ҳақидаги тасвирда **Ламғон** топонимининг шаклланиш жараёни тубандагича ёритилган: *Ҳазрати Нуҳ пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадур. Баъзи тарихда Меҳтар Ломни Ламак Ламкон дебтурлар. Ул эли хили мулоҳаза қилибтурким, баъзи маҳал “коф” ўрнига “гайн” талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин голибо бу вилоятни Ламғон дебтурлар (191).*

Бобур Кашмир вилоятида жойлашган, мол, мата, мушки анбар, қўтос, шафран, мис ва қўрғошини билан машҳур бўлган **Сабо лак парбат** тоғининг номланиши боисини мана бундай шарҳлайди: *Бу тоғ элидин матоъи нофа, мушк ва қўтоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни ҳинд эли Саво лак парбат дерлар. Ҳинд тили била саво - рубъ (1/4 – Ҳ.Д.), лак – юз минг, парбат-тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг бўлғай. Ушбу тоғ Кобулда Ҳиндикушқа мавсумдур (343).* Бобур сўзларидан, Хуросон ва Мовароуннаҳрда Ҳиндукуш деб номланган тоғ тизмасининг аслида қандай аталганини англаш унчалик қийинчилик туғдирмайди.

Кобул вилоятидаги бир қанча кўтал – баланд тепаликларнинг шаклу шамойилини тасвирлашда уларнинг номланиш сабабини изоҳлаш йўлидан борган Бобур **Тул** ҳамда **Ҳафтбача** кўталлари хусусида тубандагича маълумотларни ўқувчи диққатига хавола қилади: *Юқорироқ Жавак кўталидур, андин қуйироқ Тул, андин қуйироқ Бозарак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир нима узунроқдур. Голибо бу жиҳаттин Тул (узун, узунлик - Ҳ.Д.) дерлар. Яна бир Парвон йўлидур, улуг кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача (яъни – етти фарзанд – Ҳ.Д.) дерлар (188).*

“Бобурнома”да талайгина сўз, истилоҳ ва антропонимларнинг этимологияси ҳам очиб берилган. Шулардан айримларини ашъвий материал сифатида қайд этиш мақсадга мувофиқ. 1518-1519 йилларда Ҳиндистонга юриш қилган Бобур Кўҳи жуд тоғи яқинидан ўтадиган Сухон дарёси теварак-атрофидаги юрт ҳукмдорининг **Ҳаст** тарзида аталишига ўқувчи диққатини тортади: *Сухон суйининг навоҳисидаги эл ва улуснинг ҳокимининг оти Малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳи сокин (секин, дам олиб – Ҳ.Д.) ўқурлар, нечукки, “хабар”ни “хабр” дерлар, “асад”ни “асд” дептурлар, бора-бора “ҳаст” бўлубтур.*

Бобур Дилдор бегимдан туғилган кенжа ўғлига Ҳиндол деб ном берилишини шундай шарҳлайди: *Неча кундин сўнгра эр ўғул Тенгри карам қилди...Чун валодатининг хабарин йибордук. Баҳрани олганда бу хабар етар. Таяммуна ва тафаъулан отини Ҳиндол қўйдилар (286).*

Бобур кўшинида тўп қуйиш технологиясини яхши эгаллаган тўпчилар хизмат қилган. Ҳиндистонда қозонилган йирик ғалабаларда ўтсочар қурол – қозон, зарбзан, фаранги, туфанг, раъд ва милтиқ отувчиларнинг ўрни сезиларли бўлган. Тўпқуяр усталардан бири Аликули томонидан ясалган тўплар жангда синовдан ўтказилган. Аликули қуйган тўплардан бир кунда 16тагача тош (ўқ, снаряд) отилган. Айрим тўпларга, уларнинг хусусияти, жангда кўрсатган хизмати инобатга олиниб, номлар, лақаблар берилган. 1528 йили Диболпурда Роно Санго ва Бобур кўшинлари ўртасида кечган жангда

мовароуннахликларнинг ғалабасини таъминлашда роли катта бўлган тўпга “Ғози қозон” деб от қўйилган. Ушбу ҳодисани Бобур қўйидагича баён этади: *Бу неча кун кўпрук боғлағунча устод Алиқули яхишлар отти. Аввалги кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ўшмундоқ тош отти. Бу тошларни “Ғози қозон” била отти. Бу қозон ул қозон эдиким, Сангойи кофирнинг урушида тош отиб эди. Ул жиҳатдин гозига (ғазот қилувчи, ғайри мусулмонларга қарши жангда ғолиб келувчи – Х.Д.) мавсум бўлуб эди (409).*

Кобулдан Ҳиндистон сари отланган Бобур аскарлари (1503-1504) Кўҳат мавзесини ғорат қилгач, икки тарафи тоғли Ҳангуға навоҳисида тўхтаган. Ерлик афғонлар бир тоғни мустақкамлаб, Бобурга қаршилиқ кўрсатишга уринган. Ушбу воқеани тасвирлаш жараёнида “Бобурнома” муаллифи **сингир** истилоҳининг маъносини изоҳлашни мақсадга мувофиқ топади. Зотан, Бобур **сингир** сўзини илгари эшитмагани боис унга диққат қаратади ва лексеманинг маъносини тушунтиради: *Тонгласи андин кўчуб, Ҳангуға тушулди. Бу навоҳидаги афғонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулга келганда эшитилди. Бу элни беркитканни сингир дерлар эмиш (206).* Таъкидлаш жоизки, туб туркча **сингир** истилоҳи Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида “томир, пай” маносида қўлланилиб (III, 374), Алишер Навоий асарларида “тоғдаги қалъа, ёй учига боғланадиган пай” семаларини ифодалаган (АНАТИЛ, III, 81). Ўйиборлиси, қайд этилган изоҳдан кейин Бобур *сингир* истилоҳини фаол қўллашга киришган, унинг асосида ясалган *сингирла*-сўзини “беркитмоқ, маҳкамламоқ, мустақкамламоқ” маъносида ишлатган (207).

Хуллас, “Бобурнома”да келтирилган энциклопедик шарҳлар ва этимологик изоҳлар асар муаллифининг тилда содир бўлувчи ҳодисаларнинг асосида лингвистик ва экстралингвистик омилларнинг ётишини жуда яхши билганлигини яна бор тасдиқлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III ж. –Т.: Фан, 1985.
2. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. I. –Wiesbaden, 1963.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. –Т.: 1960.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. III ж.-Т., 1963.
5. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков. –Т.: Шарқ, 1997.

Sovyetler Birliği'nin Türk Topluluklarında Yaptığı Alfabe Değişiklikleri ve Sonuçları

Alphabet Changes Made by Soviet Russia in Turkic Communities and Their Results

Dr. Mehmet Can*

Özet

Türk dünyası, Çarlık Rusya'sı döneminde işgal edilmeye başlandı. Bu devirde, çok büyük siyasi baskı altında olan Türkler, 1917'de meydana gelen Bolşevik İhtilâli ile daha iyi bir hayatın başlayacağına inandılar. Lenin tarafından yayınlanan “İstiklal Beyannamesi” ne umut bağladılar. Zira Türk ilim adamlarına göre Milli uyanış için bundan daha iyisi söylemezdi. Aydınlar, meydanlarda sevinç naraları atıyor, milli devletlerini oluşturma taleplerini dile getiriyorlardı. Çok geçmeden yeni rejimin gerçek niyet ve maksadı ortaya çıktı. Türkistan coğrafyasını parçalayarak Sovyet Cumhuriyetlerine dönüştürdü. 1926 Bakü Türkiyat Kongresi'nde aldırıldığı kararlar ile bütün dünya Türklüğünün kültürel münasebetini temin edin,

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi-Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Arap alfabesini ortadan kaldırdı. Yerine önce Latin kısa bir müddet sonra da birbirlerinden farklı Kiril alfabesini zorla kabul ettirdi. Bu müdahale neticesinde, âdeta Türkler birbirlerine yabancı hale getirildi. Hatta bulundukları ülkelerin dilleri ana dillerinin yerine geçti, aralarında konuşamaz ve yazılaşamaz duruma düştüler.

Anahtar kelime: Sovyet, Alfabe, Türk Toplulukları

Summary

The Turkish world began to be occupied during the period of Tsarist Russia. In this period, the Turks, who were under great political pressure, believed that a better life would begin with the Bolshevik Revolution that took place in 1917. They placed their hopes on the "Declaration of Independence" published by Lenin. Because, according to Turkish scholars, he could not have said anything better for the national awakening. Intellectuals were shouting joy in the squares and expressing their demands to create their national state. Before long, the true intention and purpose of the new regime became apparent. He divided the geography of Turkestan and transformed it into Soviet Republics. With the decisions taken at the 1926 Baku Turkic Congress, he abolished the Arabic alphabet, which ensured the cultural relations of the whole world of Turkishness. In its place, first Latin, and after a short while, different Cyrillic alphabets were imposed by force. As a result of this intervention, it was as if the Turks were alienated from each other. In fact, the languages of the countries they were in replaced their mother tongues, and they were unable to speak or correspond with each other.

Keyword: Soviet, Alphabet, Turkish Communities.

Giriş

Bugün, dünyanın değişik coğrafyalarında yaşayan Türk toplulukları, XX. asırda fizikî, siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan çok büyük bir asimilasyona maruz kaldı. Yurtları Ruslar tarafından işgal edildi. Alfabeleri önce Latin'e, kısa bir müddet sonra da Kiril'e çevrildi. Böylece hem tarihleri ve hem de birbirleri ile olan irtibatları kesildi. Nihayetinde, görüşemez, konuşamaz bir hale getirildi. Arşiv belgelerine ulaşmanın güç olması ve araştırmacıların Türk yurtlarına gidip-gelmesinin sınırlandırıldı. Sovyet Rejimi kendi fikirlerini Türk yurtlarına empoze etmek için, büyük bir çaba sarfetti. İşte yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı, Türk gençliği bu hususta yeterli kadar bilgi sahibi olamadı.

1. Türk Dünyası

Bugün Türk dünyasının varlığından sıkça söz edilmektedir. Savaş, işgal ve göçebe bir hayat süren Türkler, geçtiğimiz asırda hem Doğu da ve hem de Batı'da büyük sosyal ve fiziki asimilasyona uğratıldılar. İşte bu yüzden nüfus sayıları hakkında yetir kadar, bilgi elde edilemedi. Ancak günümüzdeki teknolojik gelişmeler ile ortaya yeni bir düşünce çıktı.

“Türk Dünyası, alanı 11, 2 milyon km²'yi aşan büyük siyasî, coğrafi birliğin adıdır. Bu kültürel ve etnik birliğin sınırları Adriyatik Denizi kıyılarından başlar ve Çin'in başkenti Pekin yakınlarındaki, ünlü tarihî Çin Seddi'ne kadar devam eder.” (Doğanay: 2010)

“Daha çok etnik bir kavram olan “Türk Dünyası”, Türklerin değişik boylarının bulunduğu ülkeleri ihtiva eder. Genellikle de bulunduğu ülkeler veya bölgeler, buradaki etnik ağırlıkları söz konusu ise, Türklerin boy ismi ile anılır. Türkistan'daki bağımsız Türk cumhuriyetleri ile Rusya federasyonu ve Kafkasya'daki birçok muhtar bölgelerin durumu böyledir. Türk dünyası başlıca dört bölgeye ayrılır.

1- Altay-Sibirya Türkleri: Altay, Baraba, Çulım, Dolgan, Hakas, Karagas, Koybal, Kumandı, Sabir, Sagay, Şor, Telen-git, Televüt, Tobol, Tofalar, Tuva, Yakut.

2- Batı Türkleri: Ahıska, Azerbaycan, Balkanlar (Batı Trakya, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya), Irak, İran (Afşar, Azerî, Halaç, Hamse, Horasâni-Boçagçı, Kaçar, Karacadağ, Karagözlü, Karakoyunlu, Karakalpak, Karayi, Kaşgay, Şâhseven, Türkmen), Kıbrıs, 12 Ada, Suriye, Türkiye.

3- Doğu Avrupa Türkleri: Gagauz, İdil-Ural (Başkurt, Çuvaş, Kazan, Mişer), Kafkasya (Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay, Stavropol Türkmenleri), Karaim, Kırım (Kırım Tatarları, Belarus Tatarları, Litvanya Tatarları, Polonya Tatarları, Kırımçak).

4- Türkistan Türkleri: Afganistan, Doğu Türkistan (Kazak, Kırgız, Salar, Sarı Uygur, Uygur), Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen.” (Yalçınkaya: 2012)

Ayrıca XX. asırda Türklerin yerleşik olarak yaşadıkları yeni bölgeler de ortaya çıkmıştır. Bilhassa, başta Avrupa'nın değişik coğrafyaları olmak üzere, Amerika Birleşik Devletleri'nde dahi çok miktarda Türk yaşamaktadır.

2. Türk Toplulukları'nın Alfabelerinin Değiştirilmesi

Çarlık Rusya'sı zamanında tüm Rus coğrafyasında; Tataristan, Başkurdistan, Kırım, Kafkasya ve “Türkistan” Türkleri, İslam dinini kabul ettikleri x. asırdan, xix. yüzyılın sonlarına kadar, Arap alfabesini kullanmaktaydı. İstanbul'dan çıkan bir edip, bütün Türk coğrafyasına seyahat ediyor, oradaki aydınlarla rahatlıkla anlaşıyordu. Hatta bu alfabe ile yüz binlerce eserler verdiler. Türk yurtlarını işgal eden Sovyetler, Çalık'ın asimilasyon siyasetini daha ileriye taşıyarak, idaresi altındaki Türkleri hem sosyal ve hem de kültürel yönden bölmek-parçalamak için alfabelerini değiştirdi. Bu uğurda, Rus Türkologlar yetiştirerek, planlı bir kültürel tahribata başladı.

“Çarlık Rusya'sında ilk defa Prof. Dr. Nikolay İ. İlminsky, Türkistan Türklerinin parçalara bölünerek Rus potasında eritilmeleri işinde “dil”i silah olarak kullandı. Türk boylarını ayrı milletler haline getirmek için, her Türk boyunun Türkçesi, tabiatıyla diğerleri ile az çok fonetik ve diğer özellikleri bakımından farklılıklar taşımaktaydı. Matbaa, gazete ve diğer toplu iletişim araçlarının olmadığı dönemde bu farklılıklar tabii sınırları içerisinde belli bir seviyeye kadar gelişmiş olmakla birlikte, Türkistan ve Rusya'daki Türklerin birbirlerini rahatlıkla anlayabilmesi bir yana, Balkanlar'dan giden bir Türk dahi Türkistan'ın her bölgesinde yaşayan Türklerle anlaşabilmekteydi.

N.İ.İlminsky'e göre: “Alfabe her zaman din ile birlikte kabul edilmiştir. Örnek olarak, Batı Avrupa; Latin Alfabetini Latin Kilisesi, Ruslar; Kiril Alfabetini Slavyan Kilisesi aracılığıyla kabullendi. Tatarlar, Kazaklar ve diğer Türk halkları da Müslüman ülkeler gibi, Arap Alfabetini Müslümanlıkla birlikte kabul etmişlerdir. Arapça, Türk halklarını, Müslümanlığa yaklaştıran oldukça önemli bir faktördür. Bundan dolayı, Türk halklarının yazısını yürürlükten kaldırır ve yerine Kiril Alfabetini koyarsak hem Hristiyanlığa geçişleri sağlanır hem de Müslümanlıktan uzaklaşmış olurlar. Böylelikle bir taşla iki kuş vurulmuş olur” [Jolseyitova, 2004] (Akgün:2008)

3. 1926 Bakü Türkiyat Kongresi

1924 Ekim'inde Azerbaycan'ın başşehri Bakü'de Türkoloji kurultayı düzenleme fikri gelişti. Bu maksatla, rejimin emri ile bir heyet teşkil ettirildi. Bunlar, bütün Türk topluluklarının yaşadıkları coğrafyayı ziyaret edecek, yeni alfabenin, Arap alfabesi karşısındaki üstünlüklerini anlatılacaktı. Buna Kazak, Kazan, Özbek Türkleri karşı çıktı. Verilen görevi istediklerini elde edemeyerek tamamlayan heyet Bakü'ye dönerek, rejimin desteği ile kongre hazırlıklarına başladı. Bu kurultay da Türklerin kaderi belirlenecek, onlar yeni alfabeyle geçirilecekti. Dünyanın değişik coğrafyalarından Türkologların davet edildiği sempozyumda, Anti Sovyet düşüncenin olmamasına büyük gayret gösterildi.

Etkileri zamanla ortaya çıkan bu kurultayda, hiç şüphe yok ki, Stalin Türklere yardım ediyor adı altında, onları birbirlerinden uzaklaştırmak, bölmek- parçalamaktı. Asıl maksat Türklüğü dünya tarihinden silmek, politik düşüncelere fırsat vermemektir.

“1926'da toplanan bu kongrenin Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türklerin yazılarının Latin alfabesine geçirilmesinden önemli bir yeri vardır. Yazı problemi, kongrede görüşülen konuların bir bakıma bel kemiğini oluşturmaktadır.” (Şimşir: 1992)

“Kongreye davet edilen kişilerin Latin harfleri taraftarı olmalarına dikkat edilmiştir. 131 delegenin 92'si Türk, 20'si Rus, 3'ü Alman, 1'i Ukrayna'lıdır.” (Can:2016)

“Yapılan görüşmelerin ardından, Yeni Türk (Latin) alfabesinin Arap alfabesi karşısındaki üstünlükleri ve teknik üstünlüğünü, aynı zamanda yeni alfabe kabul edildi.” (Nerimanoğlu: 2008)

“Sovyet yönetiminin asıl isteği, Türkler arasında eğitimi kolaylaştırmak değil, Müslüman Türk halklarının Arap alfabesiyle bağını ortadan kaldırarak onları eski dinî-millî kültürlerinden koparmak ve aynı zamanda alfabeleri farklılaştırarak onları birbirinden uzaklaştırmak idi. Böylece Sovyetler Birliği’nin görünürdeki “beynelmilelci, hümanist kültürü” içinde, onları daha kolay “Sovyetleştirmek” yani dolaylı olarak Ruslaştırmak mümkün olacaktı. Ayrıca İsmail Gaspıralı’nın 1880’li yıllardaki teşebbüsleriyle başlamış ve 1920’li yıllara gelindiğinde Türk boyları arasında bir hayli taraftar bulmuş ve yaygınlaşmaya başlamış “tek millî kimlik”, “ortak edebî Türk dili” ve “ortak modern kültür” ideali, sömürgeci Rusları eskiden beri korkutmuş, onların Türk boylarını ayrı ayrı bir “ulus” hâline getirme siyasetinin önündeki en büyük engel olarak değerlendirilmişti.” (Akpınar: 2008)

“Rusya’da ilk alfabe reformunun hem siyasî hem pratik düşünceler ile ortaya konulmasına karşılık, ikinci reform sadece siyasî amaçlar ile uygulanmıştır. Sonuçta Ruslar 1940-1941 yıllarına doğru her Türk lehçesi için birbirinden farklı Kiril Alfabeti’ni uygulama alanına koymuş ve Latin Alfabeti’yle yazılan kitaplar toplanarak imha edildiği yetmezmiş gibi Türk lehçelerine girmiş olan İslamî kelimeler ile Türkiye lehçesinden geçen terimler ve ıstılahlar atılarak yerlerine Rusça terimler ve ıstılahların yerleştirilmesine karar verilmiştir. Özellikle siyasî, iktisadî, ilmî ve teknik terimlerin Rusça olması mecburiyeti de getirilmiştir. Bütün bunların yanında Türk lehçelerinin birbirinden kelime almaları da yasaklanmıştır. Türkistan’da Kiril alfabesinin kabulü iki önemli sonuç ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi Rusçadan ödünç alınan kelimeler ile sun’î olarak doğan bu yeni diller zenginleşerek birbirlerinin dillerini anlayamaz hale gelmişlerdir. İkincisi ise yeni neslin hem Türkçe Çağatay alfabesiyle yazılmış çok sayıdaki edebî mirastan mahrum olmalarına hem de Sovyetler Birliği dışındaki diğer Müslüman ülkelerde yazılan eserleri anlamamalarına, hatta inkâr etmelerine ve eski kültürü bilenleri de modası geçmiş fikirlerle dolu kabul etmelerine sebep olmuştur. Bu durum Rusya Türklerinin dünyanın geri kalan kısmından ve özel anlamda da Müslüman dünyasından fikir ve kültür açısından tecrid edilmelerine yol açmıştır.” (Gündüz:2005)

“Sovyet yönetimi, ortak alfabe aracılığıyla bir Türk birliğinin oluşma ihtimalinden korkuyordu. Bu anlamda önce din üzerinden bir yaklaşmayı önleme düşüncesiyle hareket eden yönetimin, bu sefer Türk halkları tarafından benimsenen Latin alfabesinin birlik düşüncelerine katkı sağlayacağından endişe duymaya başlamasıdır. Kiril alfabesine geçiş hızlı bir şekilde yapılmaktaydı. Buradaki asıl “ filolojik amaç”, -böl ve yönet politikası doğrultusunda- birbirine yakın halkların alfabelerini azami olarak birbirinden farklılaştırmaktı. Bu geçiş süreci, buna karşı çıkan milliyetçi aydınların tasfiyesi ve Ruslaştırma politikası eşliğinde yapılmaktaydı.” (Kıroğlu:2008)

“Lewis’e göre Sovyetlerin bu Latinleşme politikasının asıl gayesi, İslamlığın etkisini azaltmaktı; diğer bir maksat da, şüphesiz ki, Sovyetler Birliği’nin Türkleri ile hâlâ Arap alfabesi kullanan Türkiye Türkleri arasındaki teması kesmektir. Bu durum bazı Türk milliyetçilerini Türkiye’de Latin harflerinin kabulünü desteklemeye yöneltti. Sonunda bu gerçekleşince Ruslar, bu defa Latin yazısını kaldırıp yerine Kiril yazısını koymak ve böylece Sovyet Türkleri ile Türkiye arasında tekrar aralık açmak suretiyle karşı harekete geçtiler.” (Şerifoğlu:1997)

“Rusların, Türklerin kullandığı alfabeleri değiştirmelerinden esas maksat, Türkler arasındaki tarihî ve kültürel birliği ortadan kaldırmaktır. Nitekim Sovyetlerin çöküşünden sonra Ruslar bu hususta başarılı olmuşlardır. Rusya’daki Türklerin yazı dilinde ve konuşmada yüz sene önceki gibi konuşmadıkları, müşterek anlaşma dilinde Rusçayı kullanmaya mecbur kaldıkları görülmüştür.” (Saatçi:2008)

Sonuç

Türklerin Müslümanlığı kabul etmelerinden itibaren yaklaşık bin yıl, bütün Osmanlı, Türkistan ve Rus coğrafyasında Arap alfabesi kullanıldı. Bu zaman zarfında İstanbul’da çıkan bir dergi, Taşkent, Kazan, Kabil ve Tebriz’de okunabiliyordu. İsmail Gaspıralı’nın Kırım’da çıkardığı Tercüman gazetesi bütün Türk coğrafyasında okunup, anlaşılıyordu.

Ruslar, 1926 senesinde Bakü Türkiyat Kongresi’nden sonra bütün Türk topluluklarını Latin alfabesine geçirdiler. Okullarda okunan ders kitapları, gazete ve dergiler bu alfabe ile yayınlanmaya başladı. 1928’de Türkiye’de Latin alfabesinin kabul edilmesiyle Sovyet Rusya muhtemel bir Türk birliği endişesi ile bu defa bütün Türk topluluklarını farklı Kiril alfabesine geçirdi. Böylece Türk toplulukları arasında yazılı irtibat kesilmiş oldu. Türkiye’de de 1928’de Latin alfabesine geçilip; Arap alfabesiyle eğitim ve neşriyatın yasaklanması neticesinde, yeni nesillerin kütüphaneleri dolduran binlerce kitapla alakaları kesildi.

Türk cumhuriyetleri ve topluluklarında müşterek bir Latin alfabesi kullanılması hususunda ilk ve önemli bir sempozyum 1991 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sempozyuma bütün Türk Cumhuriyet ve Topluluklarından delegeler iştirak etmiştir. Bu sempozyumda Türk dünyasının Latin alfabesinin daha uygun olacağı kanaati ağır basmıştır. Nitekim son olarak Kazakistan’ın da Latin alfabesine geçmesiyle Türk dünyasında alfabede birlik meydana geldi. Böylece, Türkler arasındaki, okuma ve yazmayı çabuklaştırmak ve kolaylaştırmak için mutlaka bir alfabe birliği sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

1. Akpınar, Yavuz (2008). *Çağdaş Türk Edebiyatları*, T.C. Anadolu Üniv. Yayınları, Yayın no:2720
2. Akgün, Ergün (2008). Çarlık Rusyası’nın Türk Halklarına Yönelik Politikası ve Bu Bağlamda Uygulamaya Koyduğu Yaptırımlar, *Beykent Üniv. Stratejik Araştırmalar Dergisi /Journal of Strategic Studies 1* (1), 144.
3. Can, Mehmet (2016). Türk Birliğine Engel Alfabe ve Dil Meselemiz. İstanbul: BKY Yayınları) 26.
4. Doğanay, Hayati (2010). Türk Dünyasının Siyasi Sınırları dergi.atauni.edu.tr/index.php/2057 adresinden 23.11.2012’de alınmıştır.
5. Yalçınkaya, Alaaddin (2012) Türkistan Terimi, Coğrafi ve Siyasi Sınırı, *Gök Bayrak Dergisi*; (107) 12-13
6. Şerifoğlu, Osman (1997), *Kültürümüz Açısından İslam Harflerinin Müdafaası*. (1.Baskı) İstanbul: Sebil Yayınevi.
7. Şimşir, N.Bilal (1992). Türk Yazı Devrimi (1. Baskı) Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara), 117.9
8. Nerimanoğlu, Neriman (2008). 1926 Bakü Türkiyat Kongresi (1. Bakı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları) 456.
9. Gündüz, Ahmet (2005). 1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasına Yansımaları.*Gazi Üniv. Kırşehir Eğitim Fak. Dergisi 2* (6),114

Turkiy tillar tarixini o‘rganishda “Attuhfa” asarining o‘rni The role of "Attuhfa" in the study of the history of turkic languages

Saidov Yoqub Siddiqovich*

Annotation. The article deals with information in the work named “*Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya*” (“A rare present of Turkish languages”), its history of compelling in structure and also principles of words’ def.

Key words: kipchak, mamluk, grammar, phonetics, morphology, lexicology, principle, noun, verb, numeral, classification.

* Filologiya fanlari doktori, professor, BuxDU. jadid-erk@mail.ru

Mazkur lugʻatning toʻliq nomi “Attuhfatuz zakiyatu fillugʻatit turkiya” (“Turkiy tillar haqida noyob tuhfa”) boʻlib, u turkiy tillar tarixini oʻrganishda muhim oʻrin tutadi. Lugʻat qipchoq tili boʻyicha maxsus yaratilgan, oʻz davri anʼanalariga koʻra, arab tilida yozilgan. Maʼlum ijtimoiy-siyosiy sabablarga koʻra arab xalqlarining turkiy tilni oʻrganishga ehtiyoji yuqori darajadali tufayli ushbu asar dunyoga kelgan. Fanda uning qachon, qayerda, kim tomonidan yaratilganligi nomaʼlumligicha qolmoqda. Kitobda muallifning nomi qayd etilmagan. Muallif “bu asarni qipchoq tili asosida tuzdim” deganiga koʻra, asar XIII-XIV asrlarda Misrda qipchoqlarning saltanati davrida yozilgan deb taxmin qilinadi. Ayonki, 1250-1517-yillarda Misrda davlatni mamluklar boshqargan. *Mamluk* soʻzi arabcha boʻlib, *qul*, xususan, *oq qul* maʼnosini ifodalaydi.

Mamluklarning asosini nasl-nasabi turkiy va Kavkaz xalqlaridan boʻlgan qul jangchilar tashkil etgan. Ularni yoshligidan oʻgʻirlab olib ketishgan va maxsus harbiy ilmga oʻrgatishgan. Ular nihoyatda qahrli, jasur boʻlgan. Eng jasurlari oddiy mamlukdan sarkarda, podsho darajasigacha koʻtarilgan. Mamluklarning ikki sulolasi – Bahriylar va Burjiylar Misr va Suriyani uzoq vaqt boshqargan. Bahriylar, asosan, turkiy qavmlardan boʻlib, 1250-1390- yillarda hukmronlik qilgan boʻlsa, Burjiylar, asosan, kavkazliklardan iborat boʻlib, 1390-1517-yillarda hukmronlik qilgan. “Attuhfa” asari Bahriylar hukmronligi davrida yaratilgan deb faraz qilish mumkin [Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 3-jild, 2005: 157].

“Attuhfa”ning nasx xati bilan yozilgan bitta qoʻlyozmasi maʼlum. Qoʻlyozma hozir Istanbulda Validuddin afandi kutubxonasida saqlanmoqda. Asarni oʻzbek tiliga Solih Mutallibov tarjima etgan. “Attuhfa”, asosan, qipchoq tilining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlariga bagʻishlangan. Bu toʻgʻri muallif asarning kirish qismida quyidagilarni yozadi: “Men bu asarda qipchoq tiliga asoslandim. Chunki eng koʻp qoʻllanadigan til qipchoq tilidir. Turkman tilini bu ishda bayon qilmadim. Faqat juda zarurat boʻlgandagina koʻrsatdim” [Attuhfatuz zakiyatu fillugʻatit turkiya, 1968: 8].

Bundan anglashiladiki, oldingi davrlardagidek, XIII-XIV asrlarda ham qipchoqlarning ijtimoiy mavqei yuqori boʻlgan. Maʼlumki, qipchoqlar turkiy tillar tarixida alohida oʻringa ega boʻlib, juda koʻp turkiy xalqlarning shakllanishi hamda taraqqiyotiga munosib hissa qoʻshgan. Qipchoq tili turkiy tillar oilasiga mansub oʻlik tildir. Qipchoqlar qadimda yirik qabilalar ittifoqini tashkil etgan. Ular Dashti Qipchoq choʻllaridan Qora dengiz boʻyi choʻllarigacha boʻlgan ulkan hududda yashagan va musulmon manbalarida «qipchoq», «qifchoq», Yevropa manbalarida «kuman», «koman», «kun», rus manbalarida esa «polovets» deb atalgan [Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 3-jild, 2005:149-150].

Asar tuzilishiga koʻra uch qism — kirish, lugʻat (arabcha-turkiy) va grammatik qoidalaridan iborat. *Kirish* qismida kitobning yozilish sababi, unda turkiy tilning qay lahjasiga asoslanganligi bayon etilgan. Soʻng turkiy alifbo va imlo qoidalari, turkiy yozuvning imlo xususiyatlari toʻgʻrisida ayrim maʼlumotlar berilgan. Muallif qipchoq tilida qoʻllaniladigan harflar miqdorini 23 ta deb aytadi va unda keng qoʻllaniladigan 18 ta harfni keltirib oʻtadi: *alif, yay, vov, pe, nun, mim, lom, kof, qof, gʻayn, to, sod, sin, ze, re, jim, te, be* [Attuhfatuz zakiyatu fillugʻatit turkiya, 1968: 9].

Muallif oʻziga qadar yaratilgan juda koʻp lugʻatlarni, ularning mazmuni va tuzilishini oʻrganganligini alohida taʼkidlab, turkiy tillarning grammatikasi va leksikasiga doir qimmatli asarlar yozgan Abu Hayyon (1256-1334) asarlarining biridan quyidagi iqtibosni keltirib oʻtadi: “Har bir tilni bilish, uch narsani oʻzlashtirish bilan hosil qilinadi. Birinchisi: har bir soʻz maʼnosini aniqlab bilish. Bu qism “lugʻatshunoslik” deb ataladi. Ikkinchisi: soʻzlarning ayrim-ayrim holdagi xususiyatlarini oʻrganish. Bu qism “ilmi sarf” deb yuritiladi. Uchinchisi: soʻzlarning bir-biriga bogʻlanishiga doir xususiyatlarini oʻrganish. Bu qism arabcha “ilmi nahv” deyiladi” [Attuhfatuz zakiyatu fillugʻatit turkiya, 1968: 9-10].

Anglashiladiki, “Attuhfa” asarining muallifi, birinchidan, Abu Hayyonning tilshunoslikka doir asarlaridan xabardor boʻlgan, ularni qunt va sinchkovlik bilan oʻqigan, ikkinchidan, uning tilshunoslik borasidagi ilmiy-nazariy qarashlarini eʼtirof etib, ularni toʻgʻri deb bilgan, lugʻatni yaratishda uning gʻoya va tajribalarini asos sifatida qabul qilgan. “Attuhfa” asarida arab alifbosi

negizidagi turkiy yozuvning imlo xususiyatlari to‘g‘risida aniq ma’lumot berilgan. Muallif yozadi: “Bilgilki, turk tilida shakl yo‘q. Shakl yo‘qligi uchun bir qancha aniqsizlik va xatolar paydo bo‘lar edi. Shuning uchun ana shu aniqsizlikdan qutilish uchun ot, fe‘l va hurufni yozishda maxsus shakl qo‘llash usulini qabul qildilar. Ya’ni fatha o‘rnida “alif”, kasra o‘rnida “yay”, zamma o‘rnida “vav” qo‘llay boshladilar” [Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya, 1968: 10].

Mazkur fikrdan anglashiladiki, turkiy til yozuvida unlilarni ifodalashga xizmat etadigan arab tilidagi fatha, kasra va zamma harakatlari yo‘q. Bu, o‘z navbatida, qator noaniqlik va kamchiliklarni keltirib chiqaradi. Ana shundan qutulish uchun turkiy so‘zlarni yozishda unlilarni harflarda to‘liq berish qoidasi joriy etilgan. Lug‘at bo‘limida avval arabcha so‘zlar, keyin esa uning turkiy tarjimasini berilgan. Shuning uchun fasllarning tuzilishida so‘zning arab tilidagi shakli inobatga olingan. Ayrim so‘zlar tarjimasida arabcha so‘zlar emas, balki forscha so‘zlar keltirilib, keyin uning turkiy tarjimasini berilgan o‘rinlar ham mavjud. Asarning lug‘at qismida dastlab hamzali so‘zlar berilgan. Keyin hamzali so‘zlarga tegishli qolgan bo‘limlar tematik guruhga ko‘ra turkumlashtirilgan: otlarning ranglari, ot asboblari, yer va unga bog‘liq narsalar, yeguliklar, tomonlar, o‘tgan zamon fe‘llari singari.

So‘ng arab alifbosidagi harflarning joylashish o‘rniga ko‘ra so‘zlar izohlangan. Masalan, hamzali so‘zlardan keyin *be*, undan keyin *pe*, undan keyin esa *te* harfli so‘zlar keltirilgan. Lug‘atda dastlab har bir harf bilan boshlanuvchi otlar, undan keyin esa fe‘llar izohlangan. Harflarni tartib bo‘yicha belgilashda arabcha va forscha-tojikcha so‘zlar e‘tiborga olingan. Masalan, *se* harfli so‘zlar izohida *sano*, *sub* kabi so‘zlar keltirilib, ularning muqobili sifatida turkiy *alqish*, *tun* so‘zlari izohlangan. Asarning tuzilishi bo‘yicha umumiy tasavvurga ega bo‘lish uchun ت — t harfli otlardan olingan ayrim misollarni quyida keltirib o‘tamiz:

Arabchasi	Turkiysi	Hozirgi ma’nosi
تئس	شو وال (shuval)	qop
تحت	طابق (tapchaq)	beshik
تاجر	طارطق (tartiql)	sovg‘a
تلس	تاکا (täkä)	echki
تکه	ائلارسک (elärsig)	to‘n bog‘ichi

Ayrim turkiy so‘zlar tarjimasiz berilgan. Bunga misol sifatida *itlaqaz* (qush) [2,15], *sylyk* (zuluk) [2, 56], *chumuq* (chumchuq) [2, 56], *doqmaq* (to‘qmoq) [2, 65], *pichaq* (pichoq) [2, 56] kabilarni aytib o‘tish mumkin. Lug‘atda qipchoq tillari va lahjalariga xos muhim dialektal xususiyatlar ham o‘z ifodasini topgan. Ma’lumki, mazkur tillar va lahjalardagi ayrim so‘zlar oxirida *q* va *k* tovushi tushib qolish hodisasi mavjud. Bu hodisani lug‘atdagi *sari* (sariq) [2, 11], *icci* (issiq) [2, 45], *tari* (tariq) [2, 55], *tiiri* (tirik) [2, 55] kabi so‘zlarda uchratish mumkin. So‘zlikda ayrim so‘zlarning tarixiy-etimologik qatlamlari noto‘g‘ri belgilangan. Bunga arabiy *odam* [2, 11], forsiy *jahon* [2, 55] so‘zlarini misol sifatida aytish mumkin. Ular lug‘atda turkiy so‘zlar sifatida qayd etilgan.

Ayrim turkiy so‘zlar izohlanganda, o‘rni bilan, ularning sinonimlari ham berilgan. Masalan: arabcha امرأ so‘zi turkiy *avrat* va *epchi*; arabcha امه so‘zi esa turkiy *qarnaq* va *qaravash* sinonim so‘zlari orqali ifodalangan. Muhimi, lug‘at qismida turkiy so‘zlarni berganda e‘tiborni o‘ziga tortuvchi yozuv xususiyatlari kuzatiladi. Masalan, “alif” bilan boshlanuvchi ayrim so‘zlar qo‘shaloq “alif” bilan beriladi. Yoki kelib chiqishi asl turkiy bo‘lgan ayrim so‘zlar arab tiliga xos itboq ط, ص harflari bilan ham yozilgan. Buning o‘ziga yarasha sababi bor. Chunonchi, qo‘shaloq “alif” unlilardagi “birlamchi cho‘ziqlik”ni ifodalashga xizmat qilgan: الو — *a:v* (“ov; tuzoq”); القين — *a:qin* (“sel, oqin”) singari. Turkiy tilga xos bo‘lmagan itboq harflar esa, [c], [t] tovushlarining “yo‘g‘on” variantini bildirgan: صوغان — *sog‘an* (“piyoz”); طامغا — *tamg‘a* (“tamg‘a, muhr”) singari [Sodiqov, 2012: 33].

Ayonki, turkiy tillarda singarmonizm hodisasi muhim ahamiyat kasb etadi. Muallif ana shu hodisani o‘ziga xos xususiyatlari bo‘yicha ham ayrim nazariy ma’lumotlarni berib o‘tgan. U

qipchoq tilidagi jumla va uning tuzilishini tahlil etish jarayonida mazkur hodisani izohlab, quyidagilarni yozadi: “Jumla ikki xil: ismli jumla, fe’li jumla bo’lishi mumkin. Mavsul zarfda va majrurlarda -g’i, -qi, -ki, -gi qo’shimchalari bilan ifodalanadi. Bu qo’shimchalar bir xil ma’noda bo’lib, -g’i va -qi yo’g’on so’zlarda, -ki va -gi ingichka so’zlarda keladi”. Muallif turli tipdagi bog’lanishlar va aniqlovchili birikmalarni *mavsul*, qaratqich hamda o’rin-payt kelishiklarini *majrur* va *zarf* deb atagan. Masdar to’g’risida fikr yuritganda ham singarmonizm masalasiga to’xtalib o’tadi: “Masdarning belgilari ko’pdir. Ulardan biri yo’g’on so’zlarda -maq, ingichka so’zlarda -māk shaklini qo’shish orqali yasaladigan turidir,” – deb yozadi muallif. Bunga misol sifatida *almaq*, *turmaq*, *ketmāk*, *kelmāk* kabi so’zlarni keltirib o’tadi [2,117].

Hozirgi o’zbek adabiy tilining lug’atdagi leksik birliklarga munosabatiga ko’ra so’zlarni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhdagilarni hozirgi o’zbek tilida qo’llanuvchi so’zlar tashkil etadi. Bunga *tāhri* (tangri) [2,11], *qizil* (qizil) [2,11], *qara* (qora) [2,11], *burun* [2,13], *qulaq* (quloq) [2,14], *arslan* (arslon) [2,15], *aniqladi* (aniqladi) [2,19], *ko’rgazdi* (ko’rgazdi, ko’rsatdi) [2,21], *qiz* (qiz) [2,23], *savuuq* (sovuq) [2,24] kabi so’zlarni aytib o’tish mumkin. Mazkur guruhga kiruvchi leksik birliklar hozirgi o’zbek adabiy tilida ham, jonli so’zlashuv tilida ham faol qo’llaniladi.

Ikkinchi guruhdagilarni hozirgi o’zbek adabiy tilida qo’llanilmaydigan, eskirgan, iste’moldan chiqqan so’zlar tashkil etadi. Bunga doir so’zlar jumlasiga *tamaqsav* (ochko’z) [2,12], *kāshāl* (sochi to’kilgan odam) [2,12], *taz* (kal) [2,12], *sangrav* (kar, soqov) [2,13], *muḥ* (befahm) [2,24], *jaban* (kam suv, kam o’t joy) [2,24], *sug’an* (piyoz) [2,26], *baqcha* (bo’ston) [2,28], *qapu* (eshik, darvoza) [2,28], *tilmach* (tarjimon) [2,31], *quna//duna* (ikki yoshli ho’kiz bolasi) [2,38], *uchmaq* (jannat) [2,38], *tamu* (do’zax) [2,38], *buz* (qirov) [2,38], *kāshir* (sabzi) [2,41], *jazīq* (kamchilik, ayb) [2,50], *tabu* (xizmatchi) [2,50], *igī* (yaxshilik) [2,50], *shag’ir* (may) [2,51], *bursh* (qarz) [2,55], *susmor* (to’qmoq) [2,56] kabilarni aytib o’tish mumkin.

Mazkur guruhdagi so’zlarning aksariyati hozirda o’zbek xalq shevalari, chunonchi, qipchoq-o’g’uz shevalarida qo’llaniladi. Bunga misol sifatida *kānt*, *kārvich* // *kārbich*, *qapu*, *syryg*, *kāshir* so’zlarini aytish mumkin. *Kānt* so’zi Janubiy Xorazm shevalarida *qishloq*, *kārvich* so’zi Xiva, Urganch shevalarida *g’isht*, *qapu* so’zi Xorazm shevalarida *eshik*, *syryg* so’zi Janubiy Xorazm va Qashqadaryo shevalarida *guruh*, *to’da* va *kāshir* so’zi Janubiy Xorazm shevalarida *sabzi* ma’nolarida hozirda ham qo’llanishda davom etmoqda [O’zbek xalq shevalari lug’ati, 1971: 141, 142, 144, 156].

Alohida ta’kidlab o’tish lozimki, “Attuhfa” so’zligida keltirilgan ko’plab so’zlar Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” asarida uchraydi. Bunga misol sifatida *tuturg’an* / *birinch* (guruch) [2,16], *ukī* / *uxi* [2,25], *bāsrāk* (erkak tuya) [2,26] kabi so’zlarni aytib o’tish mumkin. “Attuhfa”da keltirilgan *sināk* so’zi [2,26] “Devonu lug’otit turk” asarida ham mavjud bo’lib, Mahmud Koshg’ariy uni “shaharda *pashsha*, sahroda *chivin* ma’nosida tushunadilar”, deb aytadi [Mahmud Koshg’ariy, 1960: I,378]. Lug’atda *sart* so’zi *qora xalq* ma’nosida izohlangan. Uning arabcha nomi *omi* (savodsiz, o’qimagan; avom) deb keltirilgan [2,85]. Boshqa bir o’rinda *sart* / *tat* shaklida qo’llanilgan bo’lib, uning izohi *shaharli* deb izohlangan [2,44]. “Attuhfa” asari muallifi qipchoq tilida *olam* ma’nosida *el* va *elkun* so’zlari qo’llanilganligini aytib o’tadi [2,24].

Grammatikaga bag’ishlangan uchinchi bobda qipchoq tiliga xos morfologik va sintaktik xususiyatlar arab tili grammatikasi asosida talqin etilgan. Unda nazarda tutilgan tilga xos morfologik va sintaktik xususiyatlar alohida-alohida mavzular bo’yicha o’rganilgan. Mavzularning nomlari “Olmoshlar”, “Ishorat ismlari”, “Kichraytirish”, “Ismi foil”, “Joy nomi”, “Qurol ismi”, “Masdar”, “Ko’pliklar”, “Sonlar”, “Gap tarkibi”, “Ega va kesimlar”, “Hol” kabilardan iborat. Masalan, muallif “Sonlar bo’limi”da qipchoq tilidagi sonlarni to’rtta darajaga ajratadi: *birlar* (birdan o’nga qadar bo’lgan sonlar) – *bir*, *ikki*, *uch*, *do’rt*, *besh*, *alti*, *jadi*, *segiz*, *tog’uz*; o’nlar (o’ndan yuzga qadar bo’lgan sonlar) – *on*, *jegirmi*, *ottuz*, *qirq*, *elli*, *atmiish*, *jetmish*, *sāksan*, *toqsan* [2,9].

Shundan so’ng muallif yuzdan mingga qadar bo’lgan sonlar haqida fikr yuritadi. Bunday sonlar sifatida *ikki yyz*, *ych yyz* kabilarni misol sifatida aytib o’tadi. Mingdan katta miqdorni

bildiruvchi sonlar xususida ma'lumot bermagan. Tartib, jamlovchi va taqsim sonlar to'g'risida qisqacha izoh berib, taqsim sonlarning *-ar/-är* affiksi bilan yasalganlari bo'yicha misollarni keltirib o'tadi: *ikishar* (ikkitadan), *beshar* (beshtadan) [2,128]. Izoh sifatida aytish mumkinki, mazkur shakl taqsim son ifodalanishining qadimgi usuli bo'lib, o'zbek tilida uning qo'llanishi, asosan, XV asrgacha davom etgan [Abdurahmonov, Shukurov, 1973: 87].

Asarning qimmatli tomoni shundaki, unda turli soha va yo'nalishlarga oid leksik birliklar keltirilgan. Ularni ayrim mavzu guruhlariga bo'yicha quyida tasniflashga harakat qilamiz:

1. Qon-qarindoshlik va yaqinlik tushunchasini anglatuvchi so'zlar: *ata* / *ada* / *äbä* / *dada* (ota), *ana* (ona), *qardash* (yor-birodar), *qizqardash* (singil) [2,11]; *qiz* [2,23]; *kijäv* (kuyov), *qajnana* (qaynona) [2,44]; *avrat* (xotin) [2,13] va boshq.

2. Hayvon va parranda nomlari – zoologik terminlar: *arslan* (arslon), *itlaqaz* (bir xil qush), *tavshan* / *qijan* (quyon), *zag'isg'an* (*zag'izg'on*) [2,15]; *tog'an* (lochin), *jiky* (uki), *ördäk* (o'rdak), *avug'az* (bir xil qush), *qutan* (qush), *qäläk* (burni uzun qush), *qaraqaz* (xonaki g'oz), *talaqaz* (yovvoyi g'oz) [2,25]; *sig'ir* (sigir), *qatir* (xachir), *qarsaq* / *shaqal* (chiya bo'ri) [2,26]; *täkä* (echki), *qoduq* (xo'tik), *tjvā* (tuya) [2,31]; *eshäk*, *japag'li* (toycha), *bota* (bo'taloq), *shishäk* (echki bolasi) [2,46]; *öqärchän* (kaptar), *shörshäk* (qari tuya), *keklik* [2,47]; *aju* (ayiq), *tavug*, *chumuq* (chumchuq) [2,55] va h.k.

3. Shaxsning xarakter-xususiyatini ifodalovchi so'zlar: *kösä*, *tamaqsav* (ochko'z), *shashi* (kunduz ko'rmovchi), *käshäl* (sochi to'kilgan odam), *taz* (kal), *kör*, *soqur* (bir ko'zli), *shapaqli* (ko'z yoshi tinmay oquvchi) [2,12]; *sangrav* (kar), *qingirajak* (qiyshiq og'izli), *sholaq* (cho'loq), *b'ykri*, *aqsaq* [2,13] va boshq.

4. Rang ma'nosini bildiruvchi so'zlar: *aq*, *qara*, *qizil*, *sari*, *jashil*, *kök*, *ala* [2,11]; *jilmanik* (moviy rang), *qara juruz* (xira qora) [2,12] va h.k.

Bulardan tashqari lug'atda yana quyidagi mavzuiy guruhlariga kiruvchi so'zlar keltirilgan: kishi yoshini, vaqt, zamon tushunchasini ifodalovchi so'zlar, fitonimlar, uy-ro'zg'or buyumlari nomi, oziq-ovqat va ichimlik anglatuvchi so'zlar, tabiat hodisalari va koinot jismlari nomlari, etnonimlar, narsa-buyum, miqdor, hajm, o'lchov nomlari, harakat-holat hamda mavhum tushunchalarni anglatuvchi so'zlar.

So'zlikda *-chi* affiksi bilan yasalgan so'zlar ko'p uchraydi. Bundan anglash mumkinki, mazkur davrda ushbu affiksning so'z yasash imkoniyati keng bo'lgan. U otga qo'shilib, kasb-hunar, mansab ma'nosini ifodalovchi ot yasagan. Bunga doir ayrim misollarni keltirib o'tamiz: *tamg'achi*, *kemächi*, *elchi* (tez chopar, pochtachi) [2,8]. So'zlikda *-chi* affiksi fe'lga qo'shilib, kasb-hunar, mansab ma'nosini ifodalovchi otlar yasalgan so'zlar ham uchraydi: *avlavchi* (ovchi) [2,22], *toquvchi* (to'quvchi) [2,46].

Shuningdek, *-lik* affiksi bilan yasalgan so'zlar ham asarda ko'p miqdorda mavjud. Ma'lumki, Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida bu affiksning jarangsiz [q, k] undoshlari bilan kelgan variantlari ot yasash uchun, jarangli [g', g] undoshlari bilan kelgan variantlari esa sifat yasash uchun xizmat qilishini aytib o'tgan [Mahmud Koshg'ariy, 1960: I, 167]. Lug'atda mazkur affiks bilan yasalgan quyidagi kabi so'zlar izohlangan: *iglig* (xastalik), *qalinliq* (qalinlik), *ajdinlik* (yorug'lik) [2,36].

"Attuhfa" asarida ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, diniy va ma'rifiy sohalarga doir ko'plab qipchoq tili so'zlari keltirilgan bo'lib, ular asosida turkiy xalqlarning tarixini atroflicha bilish, o'sha davrga xos turmush tarzi xususiyatlarini aniq anglash imkoniyati mavjud. Alohida ta'kidlash o'rinliki, so'zlik turkiy leksikografiya tarixida katta ahamiyatga ega bo'lib, uning rivojida muhim o'rin tutadi. Shunga ko'ra asar turkiy tillar tarixini, uning taraqqiyot bosqichlarini o'rganishda, leksikasida yuz bergan semantik va miqdor o'zgarishlarini belgilashda asosiy manbalardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1973. – 316 б.

2. Аттухфатуз закийату филлуғатит туркия. –Т.: Фан, 1968. -280 б.
3. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I-III. –Т.: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. -499 б. Т. II. 1961. -427 б. Т. III. 1963. -461 б.
4. Содиқов Қ. Тарихий лексикография. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2012. -94 б.
5. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Т.: Фан, 1971. -407 б.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдлик, 3 жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. -975 б.

Özbekçede Kullanılan Türkçe Kökenli Hastalık Terimleri (Baş Bölgesi)
Disease Terms of Turkish Origin Used in Uzbek (Head Region)

Süveyda Şahin*
Nergis Biray**

Özet

Terimler bir dilin gelişmişliğinin ve güçlü bir köke sahip olduğunun en büyük göstergesidir. Dillerin yabancı terimleri olduğu gibi kabul etmesi yerine kendi dilinde bunlara bir karşılık bulması ve kendi dilinde terim türetebilmesi o dilin ölümsüzlüğünü gösterir. Bilim, ilim, sanat ve meslek dalıyla ilgili kavramları özel bir anlamla karşılayan kelimelere terim denir. Türkçede ter- ‘derlemek’ kökünden geldiği varsayılan terim, Çağdaş Türk lehçelerinde termin kavramı ile karşılanmaktadır.

Özbek Türkçesi de terim çalışmaları yaparken kendi dilinin imkânlarını kullanan bir lehçedir. Köken olarak Türkçe terimler türetebildiği gibi türemiş yapıda ve birleşik yapıda da terimler türetmektedir. Özbek Türkçesinde Türkçe tıp terimleri de bu yöntemlerle yapılmıştır. Tek kelimeden oluşan hastalık terimleri türetebildiği gibi türemiş yapıda ve birleşik yapıda da pek çok hastalık terimi bulunmaktadır. Baş bölgesinde meydana gelen genellikle türemiş ve birleşik yapıdaki tıp terimlerinin tespit edildiği Özbek Türkçesinde kök halinde olan, kısaltma grubu oluşturan ve fiilimsilerle kurulan hastalık terimleri de mevcuttur. Türkçe kökenli olarak tespit edilen hastalık terimleri Özbek Türkçesinin bilim dili olma yolunda ne aşamada olduğunun da büyük bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: *Tıp, terim, Özbek Türkçesi, baş bölgesi hastalıkları, türemiş yapı, birleşik yapı, bilim dili.*

Abstract

Terms are the biggest indicator of the development of a language and that it has a strong root. Instead of accepting foreign terms as they are, the fact that languages find an equivalent in their own language and can derive terms in their own language shows the immortality of that language.

The words that meet the concepts related to science, art and profession with a special meaning are called terms. The term, which is supposed to come from the root ter- “to compile” in Turkish, is met with the concept of termin in Contemporary Turkish dialects.

Uzbek Turkish is also a dialect that uses the possibilities of its own language while doing term studies. It can derive Turkish terms as origin, as well as deriving terms in derivative and compound structure. Turkish medical terms in Uzbek Turkish were also made with these methods.

* Arş. Gör. Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü suveydasahin48@gmail.com / ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2289-3738>

** Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü nergisb@gmail.com / ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4168-220X>

Disease terms consisting of a single word can be derived, as well as many disease terms in derived and compound structure. Generally, derived and compound terms have been determined in medical terms formed in the head region in Uzbek Turkish. In addition to this, there are also disease terms that are rooted, form abbreviation groups and are formed with gerundial. Disease terms determined to be of Turkish origin are also a great indicator of the stage at which Uzbek Turkish is on the way to becoming a scientific language.

Keywords: Medicine, term, Uzbek Turkish, diseases of the head region, derived structure, compound structure, language of science.

Giriş

Terim; kelime anlamı olarak Türk Dil Kurumu sözlüğünde “Bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, ıstılah” şeklinde tanımlanmaktadır. “Terim (Alm. Terminus, Fr. Terme, İng. Term) özel bir bilgi ya da etkinlik alanına, bir bilim, uygulayım ya da uzmanlık dalına özgü sözcük. Terimler uzmanlar arasında etkin bir bildirişim sağlanması için gerekli, temel nitelikli öğelerdir.” [Vardar, 2002: 192]. Zülfikar’a göre “Osmanlıcada ıstılah ile karşılanan terim kelimesinin kökü esasen Latince ‘sınır, son’ anlamındaki terminus sözcüğüne dayanır. Bu sözcükten esinlenilerek, Eski Türkçe ‘ter-’ ‘derlemek’ fiilinden terim kelimesi türetilmiştir. Çağdaş Türk dillerinde ise çoğunlukla Rusça termin kullanılmaktadır.” [Batmaz, 2013: 3]. Alanında uzman olan kişilerce kullanılan ve alana özel bir anlam içeren kelimelere terim denilmektedir.

Sürekli bir gelişim içinde olan bilim ve teknoloji alanındaki buluşlar nedeni ile çağın hızına ayak uydurmak zorunda kalan dil, beraberinde yeni kavramlar ve tanımlamalar getirmektedir. Bu değişim çerçevesinde bilimsel tanımlama yapabilmek adına diller, terim yapma yolunda adım atarlar. “Genel dilde geçerli olan çokanlamlılığa karşın, terim alanında tek anlamlılığa yöneliş görülür. Bu olguya bağlı olarak daha hızlı bir yenileniş süreci ve yaratım etkinliği gözlemlenir.” [Vardar, 2002: 192].

Cabré’ye göre “Terimler, kullanıldıkları dile özgü belli bir sistemde yer alır. Ses, yapı ve anlam bu sistemin parçalarındandır. Terimler ses bakımından incelendiklerinde, ait oldukları dile egemen olan sesbilgisi kurallarına uymaları beklenir. Bu uyum, dilin yazı sisteminde de görünür olmalıdır.” [Batmaz, 2013: 5]. Terim türetme, bir dilin işlek olabilmesi adına önem teşkil eder ve o dilin canlılığını arttırır. Terimler, farklı yollarla türetilir; bazen başka bir dilden doğrudan terim alınırken bazen de dilin kendi imkânları çerçevesinde ya türetme yoluna gidilir ya da doğrudan dilde bir karşılık bulunabilir. Terimlerin en çok kullanıldığı bilim dallarından biri de tıp alanıdır. Çünkü insan, fizyolojik ve biyolojik olarak yaratılıştan beri türlü hastalıklara maruz kalmakta ve bunlara karşı çareler üretmektedir. İnsanlık tarihi boyunca her dönem ilgi çekecek olan bu konudaki terimler, Türk dili araştırmaları için de çok önemli bir yere sahiptir. İçinde organ adları, tedavide kullanılan bitki adları, hayvan adları, ilaç adlarına da rastlanılan hastalık adlarında geniş bir terminoloji zenginliği yatmaktadır.

Türk dilleri arasında en fazla konuşulan lehçelerden biri olan Özbek Türkçesi, bilim alanında kendine has bir terminoloji sistemi oluşturmuştur. Özbekistan’da ilk terim çalışmaları İlk Devir Özbek Türkçesi döneminde başlar. “İmla-İstılah Komisyonu” adıyla bir komisyon kurulur, terim ve imla çalışmaları birlikte yürütülmeye başlar. Bu yüzden Özbek Türkçesinde terim ve imla çalışmaları birbirinden bağımsız değerlendirilmemektedir. Özbek dilbilimciler, İlk Devir Özbek edebiyatı döneminde “bazı terimleri de değiştirerek yerlerine yeni terimler kabul eder. Dil, terim ve imla konusundaki çalışmaların henüz birinci devresi yaşandığı için kurallar bütünüyle ortaya çıkarılıp terimler sabit hâle getirilemez.” [Avcı, 2006: 11-12].

Özbek Türkçesinde terimlerle ilgili çalışma çok az olup 2002 yılında yayımlanan Azim Hociyev’e ait Tilşunoslik Terminlarining İzohli Luğati “Dilcilik Terimlerinin Açıklamalı Sözlüğü” Taşkent’te basılmıştır. “Dilbilim terimlerini ve açıklamalı örneklerini vermekte olan sözlüğün 146 sayfası sözlük, sonraki sayfaları ise dizin (kürsatkiç) kısmından oluşmaktadır.” [Merhan, 2021: 595].

“Bugün geniş bir sahada otuz milyondan fazla kişinin konuştuğu Özbek Türkçesi, bilim terimleri oluşturarak kendi terim terminolojisini yaratmıştır” [Arslan Erol; Kurt, 2019: 461]. Ancak tıp gibi bir alanda kendi terimlerini oluştururken daha çok yabancı kelimelerden yararlanan Özbek Türkçesi, terim türetme yollarını deneyerek Türk dilinin en çok kullandığı yöntemlerden biri olan türemiş sözcük ve birleşik yapıli sözcüklere sık sık başvurmuştur. Bunun yanında baş bölgesi hastalık terimlerini ifade etmede kullanılan birleşik yapıli terimlerde bazen biri yabancı biri Türkçe kelimeleri kullanmak da Özbek Türkçesinin yöntemlerinden biri olmuştur. Dilinin imkânlarını kullanarak Türkçe kökenli terimler türetebilen Özbek Türkçesinde daha önce Türkçe tıp terimleri ile ilgili bir çalışma yapılmamıştır.

Bu çalışma, Özbek Türkçesindeki baş organında meydana gelen Türkçe kökenli tıp terimlerinin oluşumunu yapı ve anlam bakımından inceleyip Özbek Türkçesinin tıp alanında terim oluşturma yöntemlerini ve Türk dilinin imkânlarını görebilmek amacıyla yapılmıştır. Çalışma için Özbek Türkçesinin seçilmesinin nedeni modern Özbek Türkçesinin zamanında güçlü bir edebî dil olmuş Çağatay yazı dilinin devamı niteliğinde olmasıdır. Modern Özbek Türkçesi de bu geleneğin bir devamı ve parçasıdır. Çalışmanın bir diğer amacı ise Özbek Türkçesinde yer alan Türkçe kökenli tıp terimlerini tespit etmek ve bu terimlerin nasıl yapıldıklarını, terim türetilirken hangi noktalardan hareket edildiğini anlamaktır. Bu sayede köken ve terim bilimi çalışmalarına katkıda bulunulabileceğini ve tıp terimlerini Türkçeleştirerek Türk dillerine katkıda bulunulabileceğini düşünmekteyiz. Çünkü bir dilin terimleri kendine ait değilse ve yabancı dillerden olduğu gibi terim alıyorsa o dil bilim ve ilim dili olamaz. Terimler, bir dilin gelişmişliğini, kültürel olarak köklülüğünü ve medeniyet olarak ne kadar geliştiğinin göstergesidir. “Bilim, teknik ve sanat dillerinin mükemmelliği o alanların çeşitli özel kavramlarını karşılayabilecek bir terim sisteminin var olup olmamasıyla ölçülür. Bunun sebebi de terimlerin bilim ve sanat dallarının bel kemiği durumunda olmasıdır” [Uysal, 2013:13].

0. Baş Organında Meydana Gelen Türkçe Hastalık Terimleri

Anatomik olarak “kafa” anlamına gelen sözcük, erken dönemlerden beri “ordunun başı” ve coğrafi bir özellik olarak da “bir şeyin başlangıcı” anlamlarında kullanılmıştır [Clouston, 1972: 375]. “Seyfullah Türkmen kelimenin kökenini ba- ‘bağlamak’ fiiline dayandırmaktadır. Ona göre nasıl ki di- ‘demek’ fiilden dış sözcüğü ortaya çıktıysa ba- fiilinden de ‘bağlanmış, düğümlenmiş organ’ anlamında baş sözcüğü ortaya çıkmış olmalıdır” [Işık, 2016: 23].

a.Türkçe Hastalık Terimleri

a.1. Kök Olarak Kullanılan Hastalık Terimleri

кал/ käl: Kel(lik), mantar hastalığı; çoğu zaman başın kıllı kısmı, deri ve tırnaklar zarar görür [https://medlife.uz/encyclopedia/k/kal/ e-tarih: 06.06.2021].

шилпик/ şilpik: Trahoma: hem virüs hem bakteriye benzeyen bir organizmanın neden olduğu kronik ve bulaşıcı bir göz nezlesi. Belirtileri gözde kızarıklık ve yaşarma [https://medlife.uz/encyclopedia/sh/shilpiq/e-tarih: 07.06.2021].

a.2. Türemiş Yapıdaki Hastalık Terimleri

a.2.1.Fiilden İsim Yapma Ekleriyle Türeyenler

+âk:

бук/ buk: Guatr hastalığı. Tiroid bezinin işlev bozukluğundan kaynaklı oluşan tiroid bezi büyümesi [ÖTİL, 2006: 392].

buk-âk

fk-fiye

КМ бақау ~ бақау ~ бақу (< *бақау) ‘guatr’ (OM –, Hlh. бахуу, Ма. –) || GT bokok¹ ‘guatr, boğaz, damağın altı, (kuşta) kursak; ağaçlı dallı budaklı büyüme; gonca’.²

¹ EUyg. bokok, DLT bokak ~ bokuk, Çağ. bukak ~ bugak (R IV 1802, 1806), Kİ bogag, BM bogagı, KK bogak, Kzk. bugak (R IV 1805), Kırg. bokok ~ bogok, Alt. bogok, Hak. poğo, Tel. pogok. GUATR hastalığı

² Bkz. Orçun ÜNAL, Klasik ve Orta Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler I (A–D)

Bkz. Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-ı: Divânü Lugâti’t-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Yazılan Makaleler A.Mevhibe Çoşar, Bahadır Güneş.

+ġiç:

сизлогич/ sızlâġiç: Akne, folikülit, saç köklerinin pürülan iltihabı [https://medlife.uz/encyclopedia/s/sizlogich/ e-tarih: 07.06.2021].

sız-(1)+lâ-ġiç

fk-fiye+ifye-fiye

+(g)uk:

учук/uçuk: Uçuk (https://medlife.uz/encyclopedia/u/uchuq/e-tarih: 07.06.2021).

uç+(g)uk [OT. *uçguk* “ingi, uçuk, dumagu” (DLT)]

ik+iiye

(< uç+(g)uk< Kırg. Özb. Trkm *uçuk* ~Uyg. *uçug̃*~Az. *uçug̃*~Kaz. *uşı́k*) [Gülensoy, 2007: 956].

+iş:

дудукланиш/duduklâniş: Kekemelik [https://medlife.uz/encyclopedia/d/duduqlanish/ e-tarih: 06.06.2021].

tut- > dud-uk+lâ-n-iş

fk-fiye+ifye-ffye-fiye

(dönüş.)

еликиш/ yelikish: Enflamasyon, ağız boşluğunun mukoza zarının iltihaplanmasıdır [https://medlife.uz/encyclopedia/ye/yelikish/ e-tarih: 06.06.2021].

yel+ik-iş

ik+ifye-fiye

+ki:

тепки/ tepki: Tüberküloz; esas olarak çocuklarda görülen, kulak kepçesinin iltihaplanması sonucu oluşan akut bulaşıcı bir hastalık [https://medlife.uz/encyclopedia/t/teпки/ e-tarih: 07.06.2021].

tep-ki

fk-fiye

a.3. Birleşik Yapıdaki Hastalık Terimleri

a.3.1. İsim Tamlamasından Oluşan Hastalık Terimleri

a.3.1.1. Belirtili İsim Tamlaması Yapısında Olanlar

кўз қовоғининг қайрилиб қолиши/ köz kâvâġining käyri-lib kâlîşi: Göz kapağının eğriliği, bir göz kapağının diğer göz kapağına göre duruşundaki değişikliktir. Çoğu zaman, göz kapağının içe veya dışa dönük olduğu gözlenir [https://medlife.uz/encyclopedia/k/kouz-qovogining-qayrilib-qolishi/ e-tarih: 06.06.2021].

köz kâvâġ+i+ning käy- (1)r-il-ib kâl-iş+i (kap+a-k) (-p <-b <-v)

ik ik+iye+ilgi hali fk-ffye-ffye-zf fk-fiye+iye

(ettirgen.) (edilgen.)

a.3.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması Yapısında Olanlar

бош оғриғи/ baş âġriġi: Baş ağrısı [https://medlife.uz/encyclopedia/b/bosh-ogrigi/ e-tarih: 06.06.2021].

bâş âġ(1)r+i-ġ+i

ik ik+ifye-fiye+iye

бош айланиши/ bâş äylânişi: Baş dönmesi. [https://medlife.uz/encyclopedia/b/bosh-aylanishi/ e-tarih: 06.06.2021].

bâş äylâ-n-iş-i

ik fk-ffye-fiye+iye.

(dönüşlü)

кўзга оқ тушиши /közgä âk tüşişi: Gözde beyaz akıntı, lökoma - korneanın opaklığı; genellikle zar hasar gördüğünde veya iltihaplı, yaralayıcı bir süreç olduğunda görülür. Bazen doğuştan olabilir [https://medlife.uz/encyclopedia/k/kouzga-oq-tushishi/ e-tarih: 06.06.2021].

köz+gä + âk + tüş-iş+i

ik+yönelme ik fk-fiye+iye

қулоқ оғирлиги / qulâq âğirliğı: Sağırılık (<https://medlife.uz/encyclopedia/q/quloq-ogirliğı/> e-tarih: 08.06.2021).

qulâq + âğir+lig+i
ik ik+iye+iye

соч тўкилиши / sâç tókilişi: Saç dökülmesi [<https://medlife.uz/encyclopedia/s/soch-toukilishi/> e-tarih: 07.06.2021].

sâç + tók-il-iş+i
ik fk-ffye-fiye+iye

тиш чириши/ tiş çirişi: Diş çürümesi [<https://medlife.uz/encyclopedia/t/tish-chirishi/> e-tarih: 07.06.2021].

tiş + çiri-ş+i
ik fk-fiye+iye

a.3.2. İsim-Fiil Grubundan Oluşan Hastalık Terimleri

яқиндан кўриш/ yâkindân körüş: Miyopi, görme bozukluğu [<https://medlife.uz/encyclopedia/ya/yaqindan-kourish/> e-tarih: 07.06.2021].

yâk-in+dân + kör-iş
fk-fiye+ayırılma fk-fiye

a.3.3. Sıfat-Fiil Grubundan Oluşan Hastalık Terimleri

ёруғликка қарай олмаслик/ yârûğlikkā kârây âlmâslik: Işığa karşı duyarlılık. [<https://medlife.uz/encyclopedia/yo/yoruglikka-qaray-olmaslik/> e-tarih: 06.06.2021].

yârû-g+lik+ kâ kârâ-y âl-mâs+lik
fk-fiye+iye+yönelme fk-zf fk-sf+iye

a.3.4. Kısaltma Grubundan Oluşan Hastalık Terimleri

Bu yapıda sadece bir örnek görülmüştür. O da kısaltma gruplarından isnat grubu yapısındadır. бошқоронғилик/ bâşkârângilik: Baş dönmesi [<https://medlife.uz/encyclopedia/b/boshqorongilik/> e-tarih: 06.06.2021].

bâş + kârângi+lik
ik ik iye

b. Biri Yabancı Kelime Biri Türkçe Kelimeden Oluşan Hastalık Terimleri

b.1. Türkçe + Yabancı Kelimeden Oluşanlar

b.1.1. Belirtili İsim Tamlaması Yapısında Olanlar

ички аъзоларнинг пастга тушиши / içki â’zâlärning pâstgâ tüşishi: İç organların iflas etmesi (<https://medlife.uz/encyclopedia/i/ichki-azolarning-pastga-tushishi/> e-tarih: 06.06.2021).

iç+ki + â’zâ+lär+ning // pâst+gâ + tüş+iş+i
ik+aitlik ik+ç.e.+ilgi hali ik+yönelme fk-fiye+iye
(Ar.) (Fars.)

b.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması Yapısında Olanlar

кўз астигматизми/ köz ästigmätizmi: Göz astigmatizması Astigmatizma (<https://medlife.uz/encyclopedia/k/kouz-astigmatizmi/> e-tarih: 06.06.2021).

köz ästigmätizm+i
ik ik + iye

b.2. Yabancı Kelime + Türkçe Kelimeden Oluşanlar

b.2.1. Belirtisiz İsim Tamlaması

лаб бичилиши / läb biçilişi: Dudak kesisi, anjülit - ağzın köşelerinde görünen çatlaklar ve düz dışbükeylik. Ağız köşesinin mukoza zarının ve derisinin zarar gördüğü bulaşıcı hastalık (<https://medlife.uz/encyclopedia/l/lab-bichilishi/> e-tarih: 06.06.2021).

läb + biç-il-iş+i
ik fk-ffye-fiye+iye
(Fars.)

бош истисқоси/ bâş istikâsi: Baş ağrısı. (<https://medlife.uz/encyclopedia/b/bosh-istisqosi/> e-tarih: 06.06.2021).

bâş istikâ+si

ik ik (Ar.)+iye

буйрак диабет/ böyräk diäbeti: Böbrek diyabeti, Şeker hastalığı
(<https://medlife.uz/encyclopedia/b/buyrak-diabeti/> e-tarih: 06.06.2021).

böyräk diäbet+i

ik ik(Fr.)+ iye.

ўпка абсцесси/ öpkä abstsessi: Akciğer apsesi, akciğerlerde bir irin alanıdır (<https://medlife.uz/encyclopedia/ou/oupka-abstsessi/> e-tarih: 07.06.2021).

öpkä absts+si

ik ik + iye

1. Sonuç

Bin yıldan fazla bir zaman içinde bilim ve sanatla uğraşarak takvim, astronomi, matematik, tıp, dil bilimi gibi alanlarda çok önemli eserler ortaya çıkarmış olan Türklerin terim konusuyla ilgilenmemiş olmaları elbette düşünülemez.

Türk dillerinde terimlerin çoğunlukla Latince, Yunanca, Fransızca, Farsça ve Arapça olması Türkçenin kendi bilim dilinde gelişmesini engellemiş aynı zamanda Türkçe konuşan ve Türkçe düşünen bireylerin yetişmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Kendi dilinde terim türetebilen milletlerin dili sağlam temeller üzerinde kurulmuştur ve bilim dili olma yolunda ilerlemektedir. Türk dilinin temelini oluşturan kurallar ve işleyiş sistemi, terimler için de bir yol gösterici, bir rehber olduğu için değişen her bir şekil ayrı bir terimle karşılanmalıdır. Bir bilim dalının terimleri o bilimin temelidir. Terimleri çok olan bilim, gelişmiş olan bilimdir (Avcı, 2006: 11).

Dillerin canlılığını her daim korumakla yükümlü olduğunu gösteren terim türetme yolları, dilin bir bilim dili olması yolunda en önemli hususlardan biridir. Türkçenin terim türetme yolları ele alınırken bütün lehçelerdeki türetme yollarının ortaya konulması, o dilin benimsediği türetme şekillerini toplu olarak görmemizi sağlayacaktır. Dildeki canlılığı koruduğuna inandığımız ve oldukça önem verdiğimiz terim türetme yolları sayesinde Çağdaş Türk Lehçeleri de birbirine fikir verebilecektir.

Özbek Türkçesindeki baş organında yer alan hastalık adları, çalışmanın temel amacıdır. Bu bölümde yer alan hastalık ve rahatsızlıklar; ağız, dil ve diş ile ilgili olanlar, boğaz hastalıkları, burun hastalıkları, göz hastalıkları, kulak hastalıkları gibi alt grupları içine alarak ele alınmıştır. Özbek Türkçesindeki tespit ettiğimiz baş organında yer alan bu terimler Özbek Türkçesinin bilim dili olabilmesinde tıp terimlerinin ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Tıp terimleri Türkçe olan bir dilin milli kültürü, hayata bakış açısı, gelenek ve görenekleri, dili nasıl kullandığı bu kavramlardan açıkça anlaşılmaktadır. Tespit edilen bu tıp terimleri ile yabancı dillerden olduğu gibi terim almak yerine Türkçenin terim üretmedeki gücünü göstermek dilimiz adına çok faydalı olacaktır. Baş bölgesindeki hastalıklara verdiğimiz adlar, yaşadığımız coğrafyanın da bir göstergesi olup karşılaştığımız hastalıklara zengin söz varlığımızın içinden bir karşılık bulmada izlediğimiz yöntemi göstermek açısından son derece önemlidir. Terimlerini üretebilen bir dil bilim dili olmada sağlam adımlarla ilerlemektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

1. Arslan Erol, H.; Kurt, F. “Gramer Terimleri Esasında Özbek Türkçesi Terim Türetme Yolları Üzerine” Journal Of Turkish Language And Literatüre V. 5, Issue.3, Yaz-2019, p. 458-470.
2. Avcı, Y. “Fıtrat’ın Hayatı ve İlk Devir Özbekçedeki Dil Bilgisi Terimlerinin Günümüz Özbek ve Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2006, S. 22, s. 7-22.
3. Batmaz, M. *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.
4. Clauson, S.G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press, 1972.

5. Gülensoy, T. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü-Etimolojik Sözlük Denemesi-I (A-N)*, TDK Yayınları, Ankara, 2007.
6. Gülensoy, T. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü-Etimolojik Sözlük Denemesi-II (O-Z)*, TDK Yayınları, Ankara, 2007.
7. Işık, U. *Karahanlı Türkçesinde Tıp Terimleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.- Eskişehir. 2016.
8. Merhan, A. “Özbekçe Sözlükler” *Esengü Bitig Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı*- Tümer Karaayak; Uğur Uzunkaya, Kesit Yayınları, İstanbul, 2021, s. 589-602
9. *Özbek Tilining İzahli Lugāti* (Birinchi cild A-D). Özbekistān Respublikası Fānlār Ākādemiyāsı Ālisher Nāvāiy Nāmīdāgi Til vā Ādābiyāt İnstitutı, Özbekistān Milliy Enchiklāpediyāsı, Dāvlāt İlmiy Nāşriyātı, Özbekistān, 2006.
10. Uysal, H. *Yabancı Terimleri Türkçeleştirmede Uygulanan Yöntem ve İlkeler* (1932-1950 Arası), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.
11. E-WEB-1: <https://medlife.uz/encyclopedia/k/koukyoutal/>

Навоий асарларида меҳнат қуроллари лексикаси
Vocabulary of labour tools in Alisher Navoi's works

Тоғаев Тўлқин Маманазарович*
Махаммадиев Хуршид Лутфуллаевич*

Аннотация. Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonларида, шунингдек, айрим бошқа асарларида учрайдиган меҳнат қуроллари номлари, уларнинг лексик-семантик хусусиятлари тўғрисида фикр юритилди. Иш қуролларига хос лексик бирликларнинг этимологияси, генезиси, семантик тараққиётига эътибор қаратилди.

Калим сўзлар: игна, бичак, ўймоқ, ўроқ, дос, арпа, теша, бел, пору, эгак.

Annotation. In this article, the names of tools of labor, their lexical and semantic features are discussed, which are found in Alisher Navoi's epic poems "Khamsa", as well as in some other works. Attention was paid to the etymology, genesis, semantic development of lexical units specific to work tools.

Keywords: needle, knife, carving, sickle, saw, hand hoe, shovel, poru, egak

Маълумки, меҳнат қуроллари инсониятнинг ибтидоий даврларига бориб тақалади. Инсон ўзининг тараққиёти давомида моддий қизиқишларини акс эттирган ҳолда, ҳаёт учун зарур меҳнат қуролларини яратиб келди. Улар инсоннинг ўзи сингари босиб ўтилган давр мобайнида такомиллашиб борди. Бу воситаларнинг кўпи одамнинг бутун умри давомида ҳаётининг ажралмас қисми бўлиб келди. Инсон фойдаланадиган ҳамма нарсалар ўз мазмун-моҳияти, бирор мақсадга мўлжалланганлиги, бажарадиган вазифасига алоқадор тарзда муайян номга эга бўлди. Бу лексик бирликлар тарихи, ўзбек тили луғат фондидаги ўрни, улар бизга бурунги ёзма манбалар орқали етиб келган, аксарияти ҳозирги ўзбек тилида айнан ёки муайян ўзгаришда қўлланиб келмоқда.

Навий асарлари лексикаси ҳам тарихий-этимологик жиҳатдан ўз қатлам ва ўзлашган қатламга мансуб. Асар лексикасининг асосини ўз қатлам ташкил қилади. Шунингдек, арабий, форсий ўзлашмалар ҳам тилимиз луғат заҳирасини бойитган. Бу ҳолат меҳнат

* Филология фанлари номзоди, доцент. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Ўзбек тилшунослиги кафедраси мудири. E-mail: tm-togay@mail.ru

* Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси.

куроллари лексикасида ҳам акс этган. Уларни маълум гуруҳларга ажратган ҳолда кўриб чиқамиз.

Тиқиш-бичишга оид иш қуроллари лексикаси

ИГНА – игна:

Гарчи синук игна ҳаққунносдур,

Бағринг аро ханжари олмосдур.

[Алишер Навоий. 7-ж., 1991; 130].

Маълумки, “Ҳайрат ул-аброр”нинг 3-мақолоти “Салотин боби” – султонлар ҳақида. Навоий бу ўринда меҳнат қуроли номини қўллар экан, унинг воситасида султонларни огоҳликка даъват этади. Шоир этиқодича, бир кишининг бир синиқ игнасига хиёнат қилган бўлсанг, яъни инсонларнинг ҳаққи бўлган синиқ игнани олган бўлсанг, нариги дунёда у бағрингга олмос ханжар бўлиб қадалади.

Ҳазрат Навоий бутун ижодида сўз (тил)ни нафақат чексиз бир лисоний хазина, балки илоҳий бир мўъжиза, деб билади. “Лайли ва Мажнун” достонининг 5-боби ҳам сўз таърифи, Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавий мадҳини ўз ичига олади. Навоий дастлаб сўзга таъриф берар экан, уни энг ажойиб гавҳар, мавж урган денгизга, айтиб совимайдиган тарона, олиб бўшамайдиган хазинага ўхшатади:

Эй сўз, не бало ажаб гуҳарсен,

Гавҳар неки, баҳру мавжварсен...

Айтиб совумас тарона сен сен,

Олиб қурумас хизона сен сен.

Бу туганмас сўз бойлиги чексизлиги игна учи билан бир томчидан сув олаверган билан денгиз суви камаймаганига ўхшайди:

Игна учи бирла жазб этиб нам,

Ким баҳр суйини айлағай кам.

[Алишер Навоий. 9-ж., 1992; 28].

Қуйидаги сатрларда эса **игна** лексемаси иштирокида шоир ажойиб бир фразеологик бирликдан фойдаланган:

Анингдек тоғ сори туттилар йўл

Ки, игна солса ерга тушмағай ул.

Тамошоға қўюб эл ул сифат юз

Ки, касратдин кўрунмай тоғ ила туз.

[Алишер Навоий. 8-ж., 1991; 283].

Фарҳоднинг Ширин юртида бунёд этган мўъжизакор ишларини томоша қилишга йўл олган одамлар кўплигидан гўёки “игна солса ерга тушмағай”. Тилимиздаги бу қадимий фразема ҳозирда ҳам “Игна ташласанг, ерга тушмайди” шаклида деярли ўзгаришсиз яшаб келмоқда.

Йирик тилшунос Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да **игна** сўзи анча батафсил изоҳланган. Хусусан:

ИГНА – ‘тиқиш учун хизмат қиладиган боши найзали, охири кўзли метал асбоб’. Бу от асли қадимги туркий тилдаги ‘ёпиштириб, зич тикилган’ маъносини англатган **йиги** сифатидан (Девон, III, 32) –**нă** кўшимчаси билан ясалган: **йиги+нă**. Кейинроқ ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **йигинă** > **йигнă**; сўз бошидаги **й** талаффуз қилинмай қўйган: **игнă**. Сўзлашув нутқида **йигнă** сўзи таркибидаги **г** ундошини **й** ундошига алмаштириб **йийнă** шаклида, бу сўз бошидаги **й** ундошини **н** ундошига алмаштириб **нийнă** шаклида, бу сўз таркибидаги **й** ундошини ташлаб **нинă** шаклида ишлатиш ҳам мумкин; **игнă** сўзи таркибидаги **г** ундоши **й** ундошига алмаштирилиб **ийнă** шаклида ҳам ишлатилади [Раҳматуллаев Ш. I ж., 2000; 108].

Бу тикув қуроли номи туркий тилларнинг деярли барчасида учраши сир эмас.

Игна сўзининг яна бир туркийча синоними **бичак** ҳам қўлланганки, бу сўз буюк шоир давридаёқ нодир бўлиб қолган эди. Негаки, уни биз фақат бир ўринда – “Ғарайибус-сиғар”га кирган бир ғазалдагина учратдик холос:

*Ярамни тиккали бошинг уза **бичакми** экин,*

***Бичак**да риштаи жонимму ё ипакму экин.*

[Алишер Навоий. 3-ж., 1988; 357].

Ярамни тиккани бошим узра бичами (игнами) экан, бичак (игна)даги жоним ипими ёки ипакми экан.

“Навоий асарлари луғати”да **бичак** – *игна*, сўзон деб кўрсатилган. [Навоий асарлари луғати, 1972; 121].

Шу ғазалнинг икинчи байтида ҳам яна бир бичиш-тикиш асбоби номи учрайди:

*Кўз асру тиктим анинг **ўймоғига**, билманким,*

Кўзум оқиму экин анда, ё сўнғакму экин?

Буни ҳозирги тилда шундай ифодалаш мумкин: *Унинг ўймоғига кўп кўз тикдим, лекин ўймоқ ўрнидаги кўзим оқими ё суякми эканини била олмадим.*

Ўймоқ сўзи Навоий асарлари учун тузилган изоҳли луғатлардан ўрин олмаган. Бу сўз ҳозирда ҳам айрим ўзбек шеваларида ишлатилади. Луғатларда Хоразм ва Туркистон шеваларида **оймақ** – **ўймоқ** сўзи ҳозирги адабий тилига форс-тожик тилидан кириб ўрнашган **ангишвона** эканлиги қайд қилинган. [Ўзбек халқ шевалари луғати, 1971; 200].

Ўймоқ (ангишвона) – тикишда қўлни игна тешишидан ҳимоя қилиш ва игнани қалин материалдан итариб ўтказиш учун бармоққа кийиладиган қалпоқча. Ўймоқлар қадим замонларда ишлатилиб келган. Улар суяк, ёғоч ва металлдан ясалган. Навоий келтиган мисрадаги **ўймоқ** суякдан эканлиги англашилади.

Машхур Севортъяннинг асарида *оймақ* бироз фонетик фарқланиш билан қирим-татар, қорақалпоқ, кабардин-болқор, козоқ, нўғай, ўзбек, уйғур, турк, озарбайжон, қирғиз, олтой, бошқирд тилларида (диалектларида) учраши, асосан, ангишвона (русча *наперсток*) маъносини билдириши қайд этилган. Олим бу сўзнинг этимологияси тўғрисида сўз юритиб, *тешиш, тешик очиш, кавак қилиш, чуқур қилиш* маъноларини англаган **о:й-** / **ой-** феълидан **-моқ** қўшимчаси билан ясалганини кўрсатади. Аммо Л.Лигетининг туркий тилларнинг кўпчилигида йўқолиб кетган *тикмоқ* маъносидаги **о:й-** / **ой-** феълига этибор қаратгани билан ҳисоблашиш кераклигини ҳам ёзади. [Севортян, 1974 г. -С.434].

Қайд этиш керакки, Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да **ўймоқ** сўзининг фақат “кичик чуқур, чуқурча” маъноси ва унинг келиб чиқиши изоҳланган [Раҳматуллаев Ш. I ж., 2000; 474]. Негадир олим Севортъянга ҳавола бергани ҳолда тикиш курулини англаган **ўймоқ** оти тўғрисида фикр билдирмаган.

БИЙИЗ – бигиз.

Навоийнинг машхур “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида бу этикдўзлик асбоби **бийиз** шаклида учрайди: “Ва «ёйий» мисол уч ҳаракатдан ортуқ топилмас: бийзки сорт «кадуд»дер ва бизки «мо» ва «наҳну» маъниси биладур ва **бийзки** «дарафш» дерлар” [Алишер Навоий. 16-ж., 2000; 15].

Кўринадики, туркий тилдаги *бийз* сорт (тожик) тилида *дарафш* сўзи билан ифодаланар экан. Бизнингча, Навоий асарлари нашрларида кирилл ёзувидаги матнда берилганидек *бийз* эмас, **й** ундошидан кейинги қисқа **и** унлисини ҳам ифодалаб, *бийиз* ёзилиши тўғрироқ. *Бийиз* ҳозирда тилимизда *бигиз* шаклида қўлланади.

Дехқончиликка оид иш қуроллари лексикаси

ДОС – ўрок:

*Бўлуб ҳар панжанинг тирноғи беш **дос***

*Ки, ҳиддат ичра ҳар **дос** ўлгай олмос.*

[Алишер Навоий. 8-ж., 1991; 158].

Фарҳод маҳв қилган аждаҳонинг тирноқларини тасвирлашда шоир *ўроқ*нинг форсча муқобили – *дос* сўзидан фойдаланган.

Шоир ғазалларида ҳам бу ўзлашмага мурожаат қилинган:

Ғам мазрағида кўнглуму ул қош хаёли,

*Дехқонки мудом асрағай ўзи била **досин**.*

[Алишер Навоий. 4-ж., 1990; 340].

Яъни ул қош (ёр) уй-хаёли мени ҳеч тарк этмай, кўнглим ғам экинзорида, чунки деҳқон доим ўроғини ёнида асрайди, олиб юради. Бу ўринда ёрнинг қайрилма қоши ўроқнинг эгрилигига ҳам ўхшатишмоқда.

Навоий дostonларида, жумладан, бошқа асарларида ҳам **ўроқ** лексемасига дуч келмадик, аммо “Маҳбуб ул-қулуб”нинг “Дехқонки, дона сочар, ерни ёрмоқ била ризк йўлин очар” жумлалари билан бошланадиган деҳқонлар зикридаги фаслида бу сўздан ясалган касб эгасини англатувчи **ўроқчи** лексемаси учрайди: “**Ўроқчига андин рўзи, бошоқчининг ёруб андин кўзи**” [Алишер Навоий. 14-ж., 1998; 35]. Яъни, деҳқон меҳнати туфайли ўроқчининг ҳам куни ўтади, бошоқчи ҳам насибасиз қолмайди.

Ўроқчи сўзини қўллаган шоир сўз бойлигида **ўроқ** лексемаси ҳам бўлганлигига шубҳа йўқ.

Қадимдан туркий тил эгалари лексиконида мавжуд бўлган, “Девону луғатит турк” асарида ҳам қайд этилган *кетмон* (*кетман*) лексемаси Навоий асарларида учрамади.

Дурадгорлик, уй қурилишига оид иш қуроллари лексика

АРРА, ТЕША:

Согиниб шаҳ дедик: «Топинг они,

Сўрунгуз ҳожатини пинҳони».

Деди сўргон дам ул гадопеша:

*«Ҳожатимдур бир **арра**, бир **теша**».*

[Алишер Навоий. 10-ж., 1992; 258].

“Саббай-сайёр”дан олинган ушбу парчада тилимизда ҳозирда ҳам шаклу маъноси ўзгармай келаётган *арра* ва *теша* каби иш қуроллари номини кўрамыз.

Адабиётшунос олима Д. Юсупова яхши таҳлил қилганидек: “Ҳайрат ул-аброр” дostonнинг биринчи боби Қуръони Каримдаги бош илоҳий жумла «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» («Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман»)нинг поэтик шарҳига бағишланган. Ушбу жумладаги ҳар бир ҳарфга алоҳида маъно юклатилади. Дастлаб рад этувчиларга тўхталинар экан, жумладаги ҳар бир ҳарфнинг бу тоифа кишиларини жазолантиришга хизмат қилдирилганини кўрамыз. Хусусан, «син» ҳарфи ҳақида гапирилганда унинг шакли наҳанг балиғининг умуртқа суягидаги аррадек бўлиб, рад этувчилар учун офатдек, деган ташбеҳлардан фойдаланилади” [Д.Юсупова, Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври) -Т.: Академнашр, 2013. 90]:

*«Син»и наҳанг арқосининг **арраси**,*

Юз кеманинг офати ҳар парраси.

[Алишер Навоий. 7-ж., 1991; 6].

Теша дostonларда энг кўп қўлланган иш қуроли номи бўлиб, айниқса, “Фарҳод ва Ширин” дostonида бунга гувоҳ бўламыз. Дostonнинг XXXII фасли насрий сарлавҳасида теша лексемаси бир неча бор қўлланган:

*“Фарҳоднинг мадҳуш димоғига ҳуш боғидин насим етмак ва насимдек тебраниб тоғ сори азимат этмак ва **теша** била тоғ бағрин ёрмоқ, балки тоғ пораларни ҳавога учурмоқ била қиёмат қўпармоқ ва Шопур ани пайдо қилиб Ширинни анинг ғами ишқи шайдо қилмоқ ва Шириннинг кўнгли хорасини анинг **тешаси** фикри харош қилгонин Миҳинбону маълум қилиб, **теша**дек тафаккур бошин қуйи солмоқ ва гоҳи дилжўйлук била ул бедилга кўнгул бермак, балки кўнглин олмоқ”.* [Алишер Навоий. 8-ж., 1991; 269].

Қайд этиш керакки, севги-муҳаббат, қахрамонлик, мардлик, олижаноблик, меҳнатсеварлик, дўстлик, садоқат каби буюк инсоний хислатлар қуйланган бу дostonда шундай фазилатлар эгаси Фарҳод севгилиси Ширин мамлакатини сувсизлик балосидан

кутқариш учун баланд тоғларни кўпориб, улкан тошларни кесиб, катта ариқ қазийди ва аҳолига сув келтиради.

Аввало Фарҳод буюк севги туфайли бу ишларга қодир, қолаверса, у ёшлиқдан бу касбни тугал ўрганган:

*Тоғиб метини бирла **тешасини**,*

Аён айлаб равон ўз пешасини. [Алишер Навоий. 8-ж., 1991; 271].

Бу ишларни у ўзининг пўлатдек кескир тешаси ёрдамида амалга оширади. Бу юмушларни адо этмагунча фароғ топмайди:

Ва гар оллага келса эрди тоғе,

Кўтаргунча топа олмай фароғе.

*Ани чопмоққа айлаб **тешани** тез.*

Бўлуб ул қатра сувдин оташангез. [Алишер Навоий. 8-ж., 1991; 278].

Албатта, бажарадиган вазифасига кўра бу меҳнат кулоли ёғочларни чопишда ишлатиладиган асбобдан фарқ қилади. Навоий даврида ҳам тош йўнишга мўлжалланган кесувчи кулоллар – тешалар бўлган. Аммо дostonда тасвирланган Фарҳод ва унинг тешасининг ақл бовар қилмас куч-қудрати асарнинг фантастик хусусияти билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам ҳар қандай улкан тоғ Фарҳоднинг ўттир тешаси олдида гўёки **пичок** билан сарийғ кесгандай:

*Итик **тешаларига** ҳар қаро тоғ.*

***Пичок** оллинда андоқким, сарийғ ёғ.* [Алишер Навоий. 8-ж., 1991; 90].

БЕЛ, ПОРУ – курак, белкурак:

Не соатким хороши хора айлаб,

Қатик хорони андоқ пора айлаб

*Ки, болчиғ руштасин нўғи итик **бел**,*

*Ва ё **пору** била қор ортур эл.* [Алишер Навоий. 8-ж., 1991; 272].

“Фарҳод ва Ширин”дан келтирилган бу парча мазмуни насрий ифодасини шундай: “Фарҳоднинг тоғ қазии ва парча-парча қилиб итқитиши ўттир **бел** билан балчик тўдасини итқитгандай ёки халқ **пору**, яъни курак билан қор курагандай эди”.

Кейинги икки байтда меҳнат кулолининг туркийча номи – *бел*, яъни *белкурак* ва унинг форсий тилдаги маънодоши *пору* бирдай қўлланганини кўришимиз мумкин.

Курак, белкурак ёки буларга асос бўлувчи *кура(моқ)* феъли Навоий асарларида учрамади.

Кесувчи, чархловчи асбоблар лексикаси

ЭГАК – эгов.

Навоий асарлари тилида ҳозирги эговнинг **эгак** шакли ишлатилган:

Қайд қилмангки жунун силсиласи қайдидамен

*Ким, кеса олмас ани қилсалар олмос **эгак**.*

[Алишер Навоий. 2-ж., 1987; 300].

Бу луғатда ҳам қайд этилган [НАТИЛ, 3-жилд, 550-бет].

“Хамса” дostonларида **эгак** учрамайди, бу Навоий ғазалларидагина ишлатилганлигининг гувоҳи бўлдиқ:

Таашишқумдин ирик пандлар халос этмас,

*Бу бандни кеса олмас киши **эгаклар** ила.* [Алишер Навоий. 6-ж., 1990; 388].

Эгов шакли қадимдан туркий тилларда мавжудлиги луғатларда қайд этилган: Эгов - “қаттиқ жисм сатҳига ишлов бериш учун хизмат қиладиган майда тишли пўлат асбоб”. Пичоққни махсус эгов билан ўттирладик. Бу сўз қадимги туркий тилдаги “ишқалаб қир-” маъносини англатган **игъ**- феълидан (Девон, III, 271) –в кўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 328); ўзбек тилида сўз бошланишидаги и унлиси э унлисига, в ундоши таъсирида унинг олдидаги **ъ** унлиси **â** унлисига алмашган: **игъ+в= игъв > эгъв**. [Раҳматуллаев Ш. I ж., 2000; 460].

Эгак ёки эгов ясама сўз эканлиги унинг туркий тилларда *еге* яшаш асоси мавжудлиги бошқа илмий адабиётларда ҳам қайд этилган. [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. –М.: Наука, 2001. -С. 399].

Эгак сўзининг форс-тожик тилидаги маънодоши **суҳон** ўзлашмаси ҳам Навоий дostonларида учрайди:

Ханжаре асрар эди пинҳоний,

Ёшурун ҳам бор эди суҳони [Алишер Навоий. 10-ж., 1992; 199].

БОЛТУ – болта.

“Чопиш, ёриш учун ишлатиладиган ёғоч дастали металл асбоб” болта Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида қўлланган: *Доғи болту олиб, куффорнинг бутларин доғи ушотти, болтунин бутларнинг улугроғининг бўйнидин осиб, куффор келгондин сўнгра, ул ҳолдин бағоят музтариб бўлуб, таҳқиқ қилдилар.* [Алишер Навоий. 16-ж., 2000; 112]. Аммо дostonларида бу сўзга дуч келмадик.

Қайд этиш керакки, бу меҳнат ва уруш қуроли номи “Девону луғатит турк”да *балду* шаклида қайд этилган: балду – болта. [Маҳмуд Кошғарий. 1-ж., 1960; 395].

Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асаридаги маиший лексикани махсус тадқиқ этган А.Примовнинг ёзишича, “*болта* сўзи ёдгорликлар тилида балду//балту, 2 балду, 3 балту, 4 балта, табар шаклларида ишлатилган. Мазкур сўз араб тилида ҳам *болта* шаклида қўлланади. Мўғул тилида *балт* фонетик формасида келиб “болға, чўкич, босқон, гурзи, тўқмоқ, катта болға” маъноларини билдиради. “Зафарнома” лексикасида ҳам ушбу сўз *болту//болта* шаклларида қўлланган: Черик эли ўн кун болту ва дамра ва арра билан йағочларни кесиб йўл йасаб юрур эрдилар [А.Примов. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридаги маиший лексикага оид сўзлар ҳақида “Ilm sarchashmalari” ilmiy-metodik jurnal Urganch – 2020, 1-сон, 142-143 бб.].

Қизикки, ДЛТ да ҳам қайд этилган *кетман – кетмон*, ер чопадиган асбоб [Маҳмуд Кошғарий. 1-ж., 1960; 415]. Навоий асарларида учрамайди, шундан бўлса керак шоир асарлари учун тузилган изоҳли луғатлардан ҳам топа олмадик. Шунингдек, *болға* ҳам қўлланмаган.

Хулоса.

“Хамса” дostonлари лексикаси тадқиқи XV аср эски ўзбек адабий тили луғат таркиби, фонетик, лексик, грамматик хусусиятларини ўрганишда, туркий тил тараққиёти, туркий лексемалар семантикаси, ўзбек тили тарихий лексикологияси, тарихий диалектология масалаларини, Навоийнинг луғат бойлиги, уларнинг асарларида қўлланишини ёритишда муҳим аҳамиятга эга. “Хамса” дostonларида XV аср эски ўзбек адабий тилидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳарбий соҳа, айниқса, маиший ҳаётга оид лексик бирликлар жамланган. Ҳалқнинг яшаш тарзи, маданияти, турмуш даражасини акс эттирувчи маиший ҳаётга тааллуқли сўзларнинг, хусусан, меҳнат қуроллари номларининг кўпи туркий тилда бўлиб, шунингдек, арабча, форсча-тожикча сўзлар ўз ифодасини топган.

“Хамса”даги меҳнат қуролларини атаган туркий сўзларнинг асосий қисми ҳозирги ўзбек адабий тилида, ўзбек шеваларида ишлатилади. Уларнинг айримлари бироз фонетик ўзгаликка эга. Масалан: *игна, арра, теша, ўроқ(чи), бел, пичо; эгак, болту.*

“Хамса” дostonларида эски ўзбек адабий тилига хос бўлган меҳнат қуролларининг синоним, омонимлар парадигмаси акс этган: Чунончи: *игна* – бичак, *ўроқ* – дос, *бел* – пору, *эгак* – суҳоний; *ўймоқ* (ангишвона) – *ўймоқ* (ўйиб олмоқ); *биз* – бийз – бийиз.

Дostonларда айрим иш қуроллари номи иштирокида бугунги кунда ҳам қўлланиб келаётган фразеологик бирликлар ҳосил қилинган: “*Пичоқ оллинда андоқким, сариг ёғ*”. “*Ки, игна солса ерга тушмагай ул*”.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 7-жилд. -Т.: Фан, 1991.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 9-жилд. -Т.: Фан, 1992.

3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 8-жилд. -Т.: Фан, 1991.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. I ж. -Т.: Университет, 2000.
5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 3-жилд. -Т.: Фан, 1989.
6. Навоий асарлари луғати. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1972.
7. Ўзбек халқ шевалари луғати /Масул муҳаррир: Ш.Шоабдурахмонов. -Т.: Фан, 1971.
8. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Ин-т языкознания. -М.: Наука, 1974. -768 с.
9. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 16-жилд. -Т.: Фан, 2000.
10. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 4-жилд. -Т.: Фан, 1990.
11. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 14-жилд. -Т.: Фан, 1998.
12. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 10-жилд. -Т.: Фан, 1992.
13. Д. Юсупова, Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври) – Т.:Академнашр, 2013.
14. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 2-жилд. -Т.: Фан, 1987.
15. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III жилд. -Т.: Фан, 1984.
16. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 6-жилд. -Т.: Фан, 1990.
17. Тенешев Э., Благова Г. и др. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. –М.: Наука, 2001. -С. 399.
18. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони / Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. -Т.: ЎзФА нашриёти, 1960.
19. Примов А. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридаги маиший лексикага оид сўзлар ҳақида. //“Ilm sarchashmalari”, Urganch, 2020. 1-сон, 142-143 б.б.

Özbek atasözü ve deyimlerinde kutsallar ve değerler Sacred and values in uzbek proverbs and idioms

Murat Koçak*

ÖZET

Her milletin atalarından kalan, yaşanan deneyimlerin vicdan ve ahlak süzgecinden geçirilerek vardıkları hakikatleri öğüt ve ders verme amacıyla sözlü olarak dile getirdikleri kavramlar mevcuttur. Sözle dile getirilen bu ifadeler zamanla halk tarafından benimsenerek kural halini alır ve geçmişten geleceğe köprü vazifesi gören “eski ama eskimeyen” kültür aynasını oluştururlar. Zamana meydan okuyan, yaşama renk katan, sanatlı söyleyişlerde ahenk unsuru olan, milletlerin dünya görüşlerini yansıtan, halkın felsefesini birkaç kelimeyle özetleyen kalıplaşmış bu sözler edebiyatımızın temel taşlarından olan atasözlerimiz ve deyimlerimizdir.

1480-81 yıllı Kitab-ı Atalar yazmasında derlenen 698 atasözü arasında “*Atalar sözü Kur’ana girmez, yanınca yilişür.*” (Acaroğlu, 1992:7) atasözü de bu düşüncüyü destekleyici mahiyettedir. “Kur’ana girmez ama onunla koşar” olarak aktarabileceğimiz bu söz; insan ruhuna ettiği tesiri, kutsiyete bağlayarak inandırıcılığını arttırmaktadır. Atasözlerinin bu mahiyetini Özbek atasözlerinde kullanılan inanç ve kutsiyet kavramlı ifadelerden yola çıkarak da görebiliriz. Bu nedenle, çalışmanın birinci kısmında kutsal kavramları içeren atasözleri toplu bir şekilde

* Arş Gör. Dr. Murat Koçak, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli. muratkami@hotmail.com.

verilmiştir. İkinci kısımda ise ‘kavramlara göre tasnifi’ başlığı altında, ‘Allah-Hüda’, ‘Peygamber, ehl-i beyt, pir-evliya-molla’, ‘melek-şeytan’, ‘dua-ibadet-iman’, ‘sevap-günah’, ‘helal-haram’ ve ‘diğer kutsal ifadeler’ başlıkları ile atasözleri sınıflandırılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünü deyimler oluşturmaktadır. Deyim terimi için Özbek Türkleri ‘ibora’ terimini kullanmaktadırlar. Deyimi genel hatlarıyla ‘ders ve öğüt verme amaçlı söylenen, kalıplaşmış, çoğunlukla mastar veya fiil çekimlerine dayalı kısa ifadeler ve ilgi çekici ibareler’ olarak tanımlayabiliriz. Atasözleri genel durum ve olaylar için genelleyici ifadeleri barındırırken deyimler, özel bir durumu ve olayı ifade etmek için kullanılmakta ve anlatışı daha çekici kılmak için söylenen anlaşılmayı kolaylaştırıcı sözlerdir. Çalışmanın son bölümünde kutsal ifadeleri içeren deyimler sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Özbekçe, Özbek Atasözleri, Atasözü, Deyim, Kutsal, Değer

ABSTRACT

There are concepts inherited from the ancestors of every nation, which they verbally express their truths, which they have reached through the filter of conscience and morality, in order to give advice and lessons. These verbally expressed expressions become a rule by being adopted by the people over time, and they form the "old but timeless" cultural mirror that serves as a bridge from the past to the future. These stereotyped words that defy time, add color to life, are an element of harmony in artistic expressions, reflect the world views of nations, and summarize the philosophy of the people in a few words are our proverbs and idioms.

In the first part of the study, proverbs containing sacred concepts are given collectively. In the second part, under the title of 'classification according to concepts', 'Allah-Hüda (God)', 'Prophet, ehl-i beyt, saint-mullah', 'angel-devil', 'pray-worship-faith', 'reward-sin', 'halal-haram/forbidden' and 'other holy expressions' and proverbs are classified.

The third part of the study consists of idioms. Uzbek Turks use the term 'ibora' for the term idiom. We can define the idiom as 'short expressions and interesting phrases, mostly based on infinitives or verb conjugations, that are said for teaching and advice purposes'. While proverbs contain generalizing expressions for general situations and events, idioms are used to express a special situation and event, and they are words that facilitate understanding to make the narration more attractive. In the last part of the study, idioms containing sacred expressions are listed.

Keywords: Uzbek Turkic, Uzbek, Uzbek Proverbs, Proverb, Idiom, Sacred, Value

Giriş

Her milletin atalarından kalan, yaşanan deneyimlerin vicdan ve ahlak süzgecinden geçirilerek vardıkları hakikatleri öğüt ve ders verme amacıyla sözlü olarak dile getirdikleri kavramlar mevcuttur. Sözle dile getirilen bu ifadeler zamanla halk tarafından benimsenerek kural halini alır ve geçmişten geleceğe köprü vazifesi gören “eski ama eskimeyen” kültür aynasını oluştururlar. Zamana meydan okuyan, yaşama renk katan, sanatlı söyleyişlerde ahenk unsuru olan, milletlerin dünya görüşlerini yansıtan, halkın felsefesini birkaç kelimeyle özetleyen kalıplaşmış bu sözler edebiyatımızın temel taşlarından olan atasözlerimiz ve deyimlerimizdir.

İlk yazılı eserlerimiz olan Orhun Abidelerinden günümüze kadar birçok eserde gördüğümüz atasözleri tarihte; “sab (sav), mesel, durûb-ı emsâl, tabir, hikmetü’l-avam, atasözü/atalar sözü” gibi terimlerle karşılanmıştır. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi’nde “Atalarımızın uzun gözlem ve tecrübeler sonunda vardıkları hükümleri düşünce, öğüt ve örneklemeler yolu ile veren; birçoğu mecazî anlam taşıyan; yüzyılların oluşturduğu biçimle kalıplaşmış bulunan; daha çok sözlü gelenek içinde nesilden nesile geçerek yaşayan; anonim nitelikteki özlü söz.” (TDEA, 1977:214) olarak tanımlanan atasözü; Türk Dil Kurumu sözlüğünde “uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbımesel.” (tdk.gov.tr) şeklinde benzer ifadelerle açıklanmaktadır. Atasözleri ile ilgili yapılan tüm çalışmalar dikkate alındığında, şu temel kavramlarla karşılaşmaktayız: Kalıplaşmış, kısa ve

öz diğər bir ifade ile az kelimeyle çok şey anlatan, ahlak niteliğinde olup öğüt veren ve yol gösteren ilkeler sunan, töre, gelenek ve inanış bildiren, ulusal değerleri yansıtip yüzlerce yıl halk süzgecinden geçerek toplumca benimsenen çoğunlukla mecazî, bir veya iki cümleli sözler.

Özbek Türkleri, atasözü için diğər Türk lehçelerinde de maqal, makal şeklinde geçen ‘maqol’ terimini kullanmaktadırlar. Özbek atasözlerini incelediğimizde, Divan-ı Lugati’t-Türk’ten benzer sözlerin de yer aldığı günümüze kadar gelişen ve yaşanan tecrübelerle gelişen, tarihi süzgeçlerden geçen binlerce atasözü niteliğinde cümleler bulunmaktadır.

Bu sözler, tüm dünya halklarında olduğu gibi halkın zihnine ve diline kazındıktan sonra, onlar için adeta kutsal sözler niteliğine bürünür. 1480-81 yıllı Kitab-ı Atalar yazmasında derlenen 698 atasözü arasında “*Atalar sözü Kur’ana girmez, yanınca yilişür.*” (Acaroğlu, 1992:7) atasözü de bu düşünceyi destekleyici mahiyettedir. “Kur’ana girmez ama onunla koşar” olarak aktarabileceğimiz bu söz; insan ruhuna ettiği tesiri, kutsiyete bağlayarak inandırıcılığını arttırmaktadır. Atasözlerinin bu mahiyetini Özbek atasözlerinde kullanılan inanç ve kutsiyet kavramlı ifadelerden yola çıkarak da görebiliriz.

Bu nedenle, çalışmanın birinci kısmında kutsal kavramları içeren atasözleri toplu bir şekilde verilmiştir. İkinci kısımda ise ‘kavramlara göre tasnifi’ başlığı altında, ‘Allah-Hüda’, ‘Peygamber, ehl-i beyt, pir-evliya-molla’, ‘melek-şeytan’, ‘dua-ibadet-iman’, ‘sevap-günah’, ‘helal-haram’ ve ‘diğər kutsal ifadeler’ başlıkları ile atasözleri sınıflandırılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünü deyimler oluşturmaktadır. Deyim terimi için Özbek Türkleri ‘ibora’ terimini kullanmaktadırlar. Deyimi genel hatlarıyla ‘ders ve öğüt verme amaçlı söylenen, kalıplaşmış, çoğunlukla mastar veya fiil çekimlerine dayalı kısa ifadeler ve ilgi çekici ibareler’ olarak tanımlayabiliriz. Atasözleri genel durum ve olaylar için genelleşici ifadeleri barındırırken deyimler, özel bir durumu ve olayı ifade etmek için kullanılmakta ve anlatışı daha çekici kılmak için söylenen anlaşılmayı kolaylaştıracı sözlerdir. Çalışmanın son bölümünde kutsal ifadeleri içeren deyimler sıralanmıştır.

I. Atasözlerinde Geçen Kutsal İfadeler

Ochilmas omborning kaliti – osmonda. / Açılmaz ambarın anahtarı göktedir.

Oqin suv harom bo‘lmas / Akan su haram olmaz.

Odam yeganini hokiz yesa, yorilib oladi, odam qilganini shayton qilsa, uyalib o‘ladi. / İnsanın yediğini öküz yese çatlayıp ölür, insanın yaptığını şeytan yapsa utancından ölür.

Oltin olma, olqish ol, olqish oltin emasmi? / Altın alma alkış al, alkış altın değil mi?

Oshinh halol bo‘lsa, kochada ye (ich) / Aşın helal ise, sokakta ye.

Aql Hasandir, Odob Husayndir / Akıl Hasan’dır, adap Hüseyin’dır.

Aybini bilgan – avliyo / Ayıbını bilen evliya.

Azroilning bir turqi – bo‘rida / Azrail’in bir eşi de kurttur.

Bir kun janjal bo‘lgan uydan qirq kun baraka ketar. / Bir gün kavga olan evden, kırk gün bereket gider.

Bir ko‘ngil imorati – ming Makka ziyorati / Bir gönül imareti, bin Mekke ziyareti gibidir.

Eshak Makkaga borib halol bo‘lmas / Eşek Mekke’ye varmakla helal olmaz.

Eshakning kuchi halol, go‘шти harom / Eşegin gücü helal, eti haramdır.

Eshonim deb, eshagimdan ayrildim. / Pîrim diye eşeğimden ayrıldım.

Foydasi yoq farishtadan, oshna dev yaxshi. / Faydası olmayan melekten, aşına dev daha iyidir.

Gadoni gado qiluvchi – sadaqa beruvchi / Dilenciye dilenci yapan sadaka verendir.

Goh pirdan, goh muriddan / Gâh pirden, gâh müritten.

Gumon imondan ayirar / Şüphe imandan ayırır.

Haromdan yig‘ilgan haromga ketar / Haramla biriken harama gider.

Xalq molini yegan halqumidan ilinar / Halk malını yiyen, boğazından sarkar.

Insof sari – baraka / İnsafın yolu bereketdir.

It tumshug‘ini tiqqani bilan daryo suvi harom bo‘lmas / İt çenesini sokmasıyla nehir suyu haram olmaz.

Kemachi xon bo'ldi, biz navkar bo'ldik, Ollonin amridan suv to'kar bo'ldik / Gemici han oldu, biz asker olduk, Allah'in emriyel su döker olduk.

Ko'nchi ko'niga tushdi, Azroil yoniga tushdi / Madenci madene düştü, Azrail yanına düştü.

Ko'ngil tortgan osh - halol / Helal aş gönül çeker.

Kuyovni payg'ambarlar siylabdi / Damadı peygamberler de sever.

Qizilni ko'rsa, Xizr ham yo'ldan ozadi / Altını Hızır da görse, yoldan çıkar.

Qo'yçivon ko'p bo'lsa, qo'y harom o'lar. / Çoban çok olsa, koyun haram olur.

Mening nafsim balodur, yonar o'tga soladur / Benim nefsim beladır, yanar ateşe salandır.

Minora solgan minora bo'yi chuqur qazir / Minare yapan, minare yolu çukur kazar.

Mol molga yetguncha, Azroil jonga yetadi. / Mal mala yetene kadar, Azrail cana yeter.

Og'zingdan chiqqan tupruk, yerga tushsa makruh / Ağzından çıkan tükürük, yere düşse mekruh.

Rahmat olgan omondir, la'nat olgan yomondir / Rahmet alan amandır, lanet alan yamandır.

Sabr tagi – sariq oltin / Sabrın dibi sarı altındır.

Salom ham – farz, alik ham – farz / Selam vermek de farz, almak da farzdır.

Sarishtali uy – farishtali uy / Düzenli ev-melekli ev.

Savobning tagi teshik / Sevabın altı deliktir.

Sinmasni kulol yasamas, o'lmasni xudo yaratmas / Kırılmazı çanakçı yapmaz, ölmezi Hüda yaratmaz.

Suv yo'g'ida – tayammum / Suyun yokluğunda teyemmüm olur.

Tish bergan xudo osh ham berar / Diş veren Allah, aş da verir.

Yer egasi - xudo, suv egasi - sulton / Yerin sahibi Allah, suyun sahibi sultandır.

Yozug'likka yo'l bormi? / Günahkârlığa yol var mı?

Zakotli mol o'tda kuymas, suvda cho'kmas / Zekâtlı mal ateşte yanmaz, suda batmaz.

II. Kavramlara Göre Tasnifi

Allah-Hüda

Ochilmas omborning kaliti – osmonda. / Açılmaz ambarın anahtarı göktedir.

Otin xo'ra bo'lsa, berdi Xudo, xotining xo'ra bo'lsa, urdi Xudo. / Atın obursa verdi Hüda, eşin obursa vurdu Hüda.

Kemachi xon bo'ldi, biz navkar bo'ldik, Ollonin amridan suv to'kar bo'ldik / Gemici han oldu, biz asker olduk, Allah'in emriyel su döker olduk.

Sinmasni kulol yasamas, o'lmasni xudo yaratmas / Kırılmazı çanakçı yapmaz, ölmezi Hüda yaratmaz.

Tish bergan xudo osh ham berar / Diş veren Allah, aş da verir.

Yer egasi - xudo, suv egasi - sulton / Yerin sahibi Allah, suyun sahibi sultandır.

Peygamber, Ehl-i Beyt, pir-evliya-molla

Aql Hasandir, Odob Husayndir / Akıl Hasan'dır, adap Hüseyin'dir.

Aybini bilgan – avliyo / Aybını bilen evliya.

Eshonim deb, eshagimdan ayrildim. / Pîrim diye eşeğimden ayrıldım.

Goh pirdan, goh muriddan / Gâh pirden, gâh müritten.

Kuyovni paygambarlar siylabdi. / Damadı peygamberler de sever.

Qizilni ko'rsa, Xizr ham yo'ldan ozadi / Altını Hızır da görse, yoldan çıkar.

Melek-Şeytan

Odam yeganini hokiz yesa, yorilib oladi, odam qilganini shayton qilsa, uyalib o'ladi. / İnsanın yediğini öküz yese çatlayıp ölür, insanın yaptığını şeytan yapsa utancından ölür.

Mol molga yetguncha, Azroil jonga yetadi. / Mal mala yetene kadar, Azrail cana yeter.

Foydasi yoq farishtadan, oshna dev yaxshi. / Faydası olmayan melekten, aşına dev daha iyidir.

Ko'ngil tortgan osh - halol / Helal aş gönül çeker.

Sarishtali uy – farishtali uy / Düzenli ev-melekli ev.

Dua-İbadet-İman

Oltin olma, olqish ol, olqish oltin emasmi? / Altın alma alkış al, alkış altın değil mi?
Bir könül imorati-min Makka ziyorati. / Bir gönül imareti, bin Mekke ziyareti gibidir.
Zakotli mol otda kuymas, suvda çökmas. / Zekâtlı mal ateşte yanmaz, suda batmaz.
Suv yo‘g‘ida – tayammum / Suyun yokluğunda teyemmüm olur.
Salom ham - farz, alik ham - farz. / Selam vermek de farz, almak da farzdır.
Gadoni gado qiluvchi – sadaqa beruvchi / Dilenciye dilenci yapan sadaka verendir.
Gumon imondan ayirar. / Şüphe imandan ayırır.

Sevap-Günah

Savobning tagi teshik / Sevabın altı deliktir.
Yozug‘likka yo‘l bormi? / Günahkârlığa yol var mı?

Helal-Haram

Oqin suv harom bo‘lmas / Akan su haram olmaz.
Og‘zingdan chiqqan tupruk, yerga tushsa makruh / Ağzından çıkan tükürük, yere düşse mekruh.
Oshinh halol bo‘lsa, kochada ye (ich) / Aşın helal ise, sokakta ye.
Eshak Makkaga borib halol bo‘lmas / Eşek Mekke’ye varmakla helal olmaz.
Eshakning kuchi halol, go‘шти harom / Eşeğin gücü helal, eti haramdır.
Xalq molini yegan halqumidan ilinar. / Halk malını yiyen, boğazından sarkar.
Haromdan yig‘ilgan haromga ketar. / Haramla biriken harama gider.
It tumshug‘ini tiqqani bilan daryo suvi harom bo‘lmas / İt çenesini sokmasıyla nehir suyu haram olmaz.

Ko‘ngil tortgan osh - halol. / Helal aş, gönül çeker.
Qoychivon ko‘p bo‘lsa, qo‘y harom o‘lar / Çoban çok olsa, koyun haram olur.

Diğer Kutsal İfadeler

Bir ko‘ngil imorati – ming Makka ziyorati / Bir gönül imareti, bin Mekke ziyareti gibidir.
İnsaf sari - baraka. / İnsafın yolu bereketdir.
Mening nafsim balodur, yonar o‘tga soladur / Benim nefsim beladır, yanar ateşe salandır.
Minora solgan minora bo‘yi chuqur qazir / Minare yapan, minare yolu çukur kazar.
Rahmat olgan omondır, la‘nat olgan yomondır. / Rahmet alan amandır, lanet alan yamandır.

Sabr tagi - sariq oltin. / Sabrın dibi sarı altındır.

III. Deyimlerde Geçen Kutsal İfadeler

Atasözleri ile sıklıkla karıştırılan ‘deyim’ terimi için ‘tabir’ kelimesi de kullanılmaktadır. Aynı niteliği Özbek Türkçesi’nde ikinci terime eş olarak ‘ibora’ ifadesinde bulmaktayız. “Asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözler” (Elçin 1993:642) olarak; deymi açıklayan Elçin’in ifade ettiği gibi çoğu deyim asıl anlamından uzaktır. Bunun yanında asıl anlamını koruyan ancak, ilgi çekici ifadelerle kimi zaman da sanatlı yolla kısa-öz şekilde kalıplaşarak gelen vurgulu ve öğüt verici cümlelerle de ifade edilen deyimleri görmekteyiz. Deyimi genel hatlarıyla ‘ders ve öğüt verme amaçlı söylenen, kalıplaşmış, çoğunlukla mastar veya fiil çekimlerine dayalı kısa ifadeler ve ilgi çekici ibareler’ olarak tanımlayabiliriz.

Özbek Türkçesindeki kutsal ifadeli deyimleri şöyle sınıflandırabiliriz:

Acalidan beş kun burun / Ecelinden beş gün önce, Alik olmoq / Selama cevap vermek, Baxtga qarşi / Ne yazık ki, Baxti ochildi / Bahtı açıldı, Baxti qora / Bahtı kara, Beş kunlik dunyo / Beş günlük dünya, Boriga baraka / Hepsine bereket, Engil tortmoq / Hafiflemek, İmonsiz ketmoq / İmansız gitmek, İxlos quymoq / İhlasla bakmak, Madrasa tuproğini yalamaq / Medrese toprağını yalamak, Nafasi ötkir / Nefesi kuvvetli, Tört tarafi qibla / Dört tarafı kible, Fiğoni falakka chiqadi / Figanı feleğe çıktı, Xudo xohlarsa / Allah dilerse, Xudo urğan / iğrenç, Xudo urdi / Kötü duruma düşmek, Harom tuqiga ham arzimashliq

Sonuç

Özbek atasözü ve deyimlerindeki kutsal kavramları ve değerleri içeren bu çalışma ile ‘Allah-Hüda’, ‘Peygamber, ehl-i beyt, pir-evliya-molla’, ‘melek-şeytan’, ‘dua-ibadet-iman’, ‘sevap-günah’, ‘helal-haram’ ve ‘diğer kutsal ifadeler’ başlıkları ile atasözleri sınıflandırılmış ve deyimler aktarılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünü deyimler oluşturmaktadır. Deyim terimi için Özbek Türkleri ‘ibora’ terimini kullanmaktadırlar. Deyimi genel hatlarıyla ‘ders ve öğüt verme amaçlı söylenen, kalıplaşmış, çoğunlukla mastar veya fiil çekimlerine dayalı kısa ifadeler ve ilgi çekici ibareler’ olarak tanımlayabiliriz. Atasözleri genel durum ve olaylar için genelleyici ifadeleri barındırırken deyimler, özel bir durumu ve olayı ifade etmek için kullanılmakta ve anlatışı daha çekici kılmak için söylenen anlaşılmayı kolaylaştıracı sözlerdir. Çalışmanın son bölümünde kutsal ifadeleri içeren deyimler sıralanmıştır.

Kalıplaşmış, kısa ve öz diğer bir ifade ile az kelimeyle çok şey anlatan, ahlak niteliğinde olup öğüt veren ve yol gösteren ilkeler sunan, töre, gelenek ve inanış bildiren, ulusal değerleri yansıtır yüzlerce yıl halk süzgecinden geçen atasözleri ile özel durumlar için dillendirilen deyimlerin farklı sahalarda yaşayan Türk milletlerinde ne denli ortak olduğu bu inanç ve değer kavramlı atasözü ve deyimleri ile de görülmektedir.

Kaynaklar

1. Acaroğlu, Türker. *Türk Atasözleri*. İstanbul: İletişim. 1992.
2. Elçin, Şükrü. *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ. 1993.
3. Eyüboğlu, E. Kemal. *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler –Atasözleri I-*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları. 1973.
4. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-maqollari>
5. tdk.gov.tr(http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=25096)
6. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. I, 1977.
7. Yoldaşev, İbrahim. Öztürk, Tucay. Öztürk Yüksel. *Özbek-Türk Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Taşkent. 1998.

Til tarixini o‘rganishda o‘rxun yozma yodgorliklarining o‘rni The role of written monuments in the study of the history of language

Nazarov Nasriddin Ataqulovich*

Annotation: the article focuses on the historical wisdom of the Orkhon monuments, as a first Turkish written source for the development of historical thinking, and their importance in the study of the history of language. Also, the science of Turkology and its role in the development of Turkish studies studied in the Orkhon written monuments. The issues of the wisdom of the monuments are still a source of spiritual and ideological education.

Keywords: Orkhon monuments, inscriptions, history of language, historical development, spirituality, Turkology.

Ijtimoiy-tarixiy tafakkur asoslaridan biri hisoblangan turk runologiyasining namunalari bo‘lgan O‘rxun yozma yodgorliklari tarixiy manbalar bo‘lishi bilan bir qatorda ularda Uchinchi renessans asoslari shakllanayotgan bugungi kunda milliy tilimiz tarixini o‘rganish asosida turkiy xalqlar birligini ta‘minlash g‘oyalarining ham ustivor mohiyat kasb etganligi bilan e‘tiborlidir. Ma‘lumki, tarixiy taraqqiyot davomida turkiy xalqlar tillari birligini targ‘ib etish asosida o‘zaro umumiylikni ta‘minlash doimo yetakchilar hamda ziyolilarning diqqat- e‘tiborida bo‘lib

* Professor, Toshkent Arxitektura-qurilish Instituti

kelganligi manbalardan ma'lum. Xususan, VII asrning oxiri va VIII asrning boshlarida qadimgi turkiy mutafakkir Yo'llig' tegin – Kultegin, Bilga hoqon, Qutlug' Elterish xoqonlar sharafiga qo'yilgan yozma yodgorliklarning muallifi, teran tafakkur sohibi turkiy ma'naviyat va ma'rifatning tamal toshini qo'ygan mutafakkir sifatida turk xoqonligi davrida o'ziga xos o'rin tutganligi O'rxun toshbitiklaridagi ma'lumotlardan ayon. Yozuvlarda qadimgi turklarning umumiy adabiy tili asosida madaniy turmush darajasi, adabiy imkoniyatlari, tarixiy voqealar in'ikosi, tafakkur kengliklari ifodalanganligi bilan diqqatni jalb etadi. Qadimgi turklar siyosiy birligining yetakchilari Bilga hoqon yodgorligi (732-yil) va uning ukasi Kultegin yodgorligi (735-yil) (Kosho-Saydam yozuvlari) va shuningdek, maslahatchi Tonyuquqqa atalgan yozuv (716-yildan keyin yaratilgan)larda qadimgi turkiy til imkoniyatlaridan foydalanish asosida davrning tarixiy voqealari silsilasini o'zida ifodalab, turk bahodirlari jasoratli faoliyatlarining aks etganligi – turkiy xalqlar lingvo-tarixi va madaniyatining toshbitiklarda ifodalangan dastlabki bobi ekanligi bilan xarakterlidir.

Turkiy xalqlar hamda ularning madaniyatga mansublik xislatlari haqida gap ketganda turkiylarni ko'chmanchilik madaniyati bilan bog'lash an'analari ilmda ustuvor mohiyatga ega. Lekin bu ajdodlarimiz butunlay ko'chmanchi bo'lgan, o'troq madaniyat turkiylarga yot degani emas. Ko'chmanchilik madaniyatida mujassam bo'lgan passionarlik salohiyati dunyoni turklarga tanitgani kabi, turklarni ham dunyoga tanitdi. Turklar o'troqlashib, ilgari umuminsoniy sivilizatsiyaga hissa qo'shib kelgan bo'lsa, endi sivilizatsiyalashuv jarayonlarining boshida turdi. "Uch ming yil davomida ikki sivilizatsiya: ko'chmanchi va o'troq, nisbiy ichki avtonomiyani saqlab, bir-biri bilan yonma-yon rivojlanib, bir-birini yanada boyitib, yagona umumiy sivilizatsiya yaratdilar. Ko'chmanchilar orasida tug'ilgan gumbaz me'morchiligi butun dunyo bo'ylab tarqalib, dunyo xalqlarining mulkiga aylandi; shahar aholisining ustaxonalarida paydo bo'lgan hunarmandchilikni ko'chmanchi xalqlar o'zlashtirdi" [Tursunov, 2001: 8]. Bunday umumiy sivilizatsiya turkiy sivilizatsiya sifatida umuminsoniy taraqqiyotning rivojiga hissa qo'shib keldi. "Ular (qadimgi turklar – N.N.) chorvachilik bilan shug'ullanishgan, alohida o'troq sharoitlariga ham ega bo'lishgan. Metallarni, jumladan, oltinni qayta ishlash texnikasini o'zlashtirgan edilar" [Batmanov, 1959: 10]. Demak, metallurgiya sanoatining ham tamal toshi qadimgi turklar tomonidan qo'yilgan bo'lib, ushbu jihat ham qadimgi turklarning o'troq hayot kechirganligini tasdiqlaydi. Zero, metall, jumladan, oltin qazib chiqarib, ularga ishlov berish – faqat o'troq turmush tarziga ega bo'lgan xalqlargagina xosdir. Bunday o'troq turmush tarzi umumiy turkiy adabiy tilni shakllantirdiki, O'rxun yozuvlari bunga misoldir.

Qadimgi turklar tarixi va madaniyati ayrim xorijiy manbalar bilan bir qatorda, turk tilida yozilgan bitiktoshlarda o'zining ifodasini topgan bo'lib, unda qadimgi turklarga xos bo'lgan umumiy adabiy til yetakchilik qilganligi bilan e'tiborni tortadi. Adabiy til imkoniyatlari asosida bitilgan O'rxun yozma yodgorliklarining tarixiy mohiyatiga e'tibor qaratgudek bo'lsak, unda: "Otamni xon sifatida, onamni esa xotun sifatida e'zozlab ko'kka ko'targan osmon: "Turk xalqining ismi va shon-sharafi so'nmasin!", Qabilalarini bergan osmon (xonning hukmronligi ostiga) (bu safar ham): "Turk xalqining nomi va shon-shuhrati so'nmasin" dedi: "Bu ism yo'q bo'lib ketmasligi uchun ham osmon meni ko'tardi (va xon qildi)" [Radlov, 1897: 23], – degan hikmatlar mavjud. Ushbu satrlar bugungi kunda ham yoshlarimiz orasida turkiy xalqlarning tarixan birligi g'oyasini targ'ib etuvchi tafakkurdagi o'zgarishlarni ta'minlashga xizmat qilib, tarbiyaviy ahamiyati bilan bir qatorda, ularda tarixiy tafakkurni yuksaltirish orqali iftixor tuyg'usini, faxr-u g'ururni, vatan va el taqdiri uchun mas'ullik hissini, umumiy taqdir uchun birlashish mas'uliyatini yuksaltiradi. Ushbu jihatlar bugungi ma'naviy yangilanishlar sharoitida, jamiyatning ijtimoiy-madaniy yuksalishida muhim.

Zero, muayyan elning muvaffaqiyati, o'zaro birlashishga moyillik xususiyati shaxsiy omil bilan, ya'ni yetakchining mahorati bilan bog'liq: "Falakday Tangri yaratgan Turk Bilga xoqon so'zim: otam turk dono xoqoni taxtga o'tirganda to'qqiz o'g'uz qahramonlari, uning mashhur beklari va uning xalqi hurmat ko'rsatdilar. O'n yetti yoshimda Tangut tarafga lashkar tortdim... O'n sakkiz yoshimda Olti chub sug'daq tomonga qo'shin tortdim, xalqini tor-mor

qildim... Yigirma ikki yoshimda Tabg'ach tomonga lashkar tortdim.... Tangri yorlaqagani uchun, men muvaffaqiyatga erishganim uchun, Turk xalqi g'alaba qozondi. Men tomondan davlat bunday boshqarilmasa, Turk xalqi o'lajak edi, yo'q bo'lajak edi" [Otauli, 2015: 136-137]. Albatta, muayyan xalqning g'alabasida hamda zafar quchishida siyosiy-harbiy yetakchining o'rni beqiyos.

Ma'lumki, tarixiy tafakkur ajdodlarimiz tomonidan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot sharoitida yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklarning inson yoki muayyan guruh ongida aks etib, namoyon bo'lib, el va yurt manfaatlari yo'lida xizmat qilish ishtiyoqining ustunlik darajadagi in'ikosidir. Yuqoridagi jihatlarning umumiy til vositasida namoyon bo'lishi birlik va hamjihatlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bois, har bir shaxsda tarixiy tafakkur va milliy til o'zligini anglab, tarixiy qadriyatlariga sodiq bo'lib, elparvarlik va vatanparvarlik xislatining tafakkurda mustahkam qaror topib, tilda ifodalanishini ta'minlaydigan asosiy omildir. Tafakkurda yuz berayotgan evrilishlar sharoitida har bir shaxs o'zining o'tmishiga hurmat va ehtirom asosida munosabatda bo'lishi taqozo etiladi. Shuningdek, tarixiy tafakkurda madaniy yoki ma'naviy merosga mansublikni ifodalashda har bir ijtimoiy-tarixiy davrga xos bo'lgan yo'naltiruvchi g'oya zaruriy ahamiyatga ega bo'lib, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida tafakkurda elparvarlik va vatanparvarlik xislatlari rivoji bevosita ushbu omil bilan bog'liq. Ushbu jihat tabiiy ravishda o'tmishda yagona adabiy tilga ega bo'lgan turkiy xalqlar birligi va hamjihatligini ta'minlashda muhim.

O'rxun toshbitiklarida o'sha davr adabiy til imkoniyatlari asosida bitilgan ajdodlarimizning zafarli yurishlari idroki tarixiy tafakkur rivojini ta'minlovchi omildir. Ajdodlarimizga xos bo'lgan bunday qahramonlik va el birligini ta'minlash yo'lida faoliyatni o'rganish turkiy xalqlarga mansub millatlar orasida o'zlikni anglab, tarixiy qadriyatlarga mansublik xislatlarining rivojini ta'minlashda ham muhim. Bu turkiy xalqlarda, ayniqsa, yoshlarda ajdodlarimiz ruhiga hurmat va ehtirom ruhini shakllantirish bilan bir qatorda, tarixan shakllangan umumiy tilga mansublik hissining yuksalishida ham ahamiyatlidir.

Ma'lumki, turkiy xalqlarga xos etno-ijtimoiy, madaniy va tarixiy jarayonlar tadrijiy takomili, jumladan, O'rxun yozma yodgorliklari talqinini "Turkologiya" fani o'rganadi. O'rxun toshbitiklarini o'rganishning tarixiy bosqichlariga e'tibor qaratgudek bo'lsak, 1889-yilda Rossiya Geografiya Jamiyatining Sharqiy Sibir bo'limi N.M.Yadrinsev boshchiligidagi ekspeditsiya tashkillashtirib, daryo havzasidagi bir qator yodgorliklarni o'rgandi. O'rxun yodgorliklarining kashf etilishi turkologiyaning rivojlanishida yangi sharaflı sahifani ochib, bu sharaflı sahifa O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari tilshunoslik, ilk turkiy yozma ijod namunasi sifatida adabiy manba va tarixiy nuqtayi nazardan tadqiq va tahlil etilishiga ilmiy doiralarda ishtiyoq kuchliligi bilan ahamiyatlidir. Va bunday ishtiyoq va zarurat turkologiya fanining shakllanishiga shart-sharoit yaratib, bugungi kunda ham uning rivojini ta'minlab kelmoqda.

"Turkologiya – shakllanish jarayoni turkiy bo'lgan, turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlarning tilini, adabiyotini, tarixini, etnografiyasini, madaniyatini yana ruhoni, madaniy qadriyatlarini tadqiq etuvchi ilmning sohasi. Turkologiya ilmining nomlanishi hozirgi turkiy xalqlarga xos, ularning ajdodlari, VI–IX asrlarda yashab, O'rxun, Yenisey, Talas va boshqa yozma yodgorliklarni kelajak avlodlarga meros etib qoldirgan, bir necha urug' va qabilalar ittifoqidan tashkil topgan makroetnikalik birlik – turklarning nomi bilan shakllanib, rivojlandi" [Tuymebayev, Yeskeyeva, 2015: 14]. Turkologiya fani turkiy tillarda so'zlashuvchi xalqlarning tili, tarixi, etnografiyasi, dunyoqarashi, og'zaki ijodi, urf-odat va an'analari, dialektal o'ziga xoslik o'zaklarida mujassamlashgan umumiylik kabi jihatlarni o'rganuvchi fan. Turkologiya fani turklarning tadrijiy takomil bosqichlarida ushbu elga xos bo'lgan tarixiy-g'oyaviy jarayonlar evolyutsiyasini o'rganish uchun toshbitiklardan ham manba sifatida foydalanadi. "Hozirgi turkologiya fanida turli xil belgilar bilan yozilgan turkiy yodgorliklar keng tarqalgan hamda ular o'rganilgan bo'lib, bular runik, uyg'ur, manixey, braxma, arab, arman-qipchoq, chig'atoy yozuvlaridir" [Velikaya step, 2018: 492]. Va bu toshbitiklar turklar tarixini o'rganish bilan bir qatorda har bir ijtimoiy-tarixiy davrga xos bo'lgan g'oyaviy jarayonlarni o'rganishda ham muhim

rol o'ynaydi. Zero, har qanday muvaffaqiyatning asosida jamiyat a'zolarida g'oyaviy yaxlitlik, umumfaoliyatni ta'minlashda safarbar qiluvchi g'oyaga sodiqlik xislatlari yotadi.

Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot natijasida turkiy xalqlar ma'naviyati yuksala bordi. Asrlar davomida to'plangan xalq madaniyati va ma'naviyati, demakki adabiy tili vorisiylik an'analari asosida keyingi avlodlarga uzatila bordi. Shuningdek, tashqi ijtimoiy-madaniy ta'sirlar ichki ta'sirlar bilan boyib, xalqchil mohiyat kasb etib boraverdi.

Tarixiy tafakkur sarchashmalari bo'lgan O'rxun yozma yodgorliklarida ajdodlarimizga xos bo'lgan mardlik, tantilik va vatanparvarlikning aks etishi hamda bugungi kunda ularni talqin etib, targ'ib qilish milliy qadriyatlarimiz rivojini ta'minlash bilan bir qatorda, jamiyatimiz a'zolari, xususan, yoshlar tafakkuridagi o'zgarishlarni ta'minlab, vatanga va elga muhabbat hissining rivojini yuksaltirib boradiki, bugungi yangilanishlar sharoitida el birlini yanada ta'minlab borishda ushbu omil muhimdir. O'rxun bitiklaridagi ushbu jihatlar qadimgi turkiy adabiy til imkoniyatlari asosida targ'ib etilganligi e'tiborlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Культегин, 2006. – С. 8-9.
2. Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы: “Дайк-Пресс”, 2001. – С. 8.
3. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1959. – С. 10.
4. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897. – С. 23.
5. Отаули. Билга ҳоқон достони. – Т.: “O'zbekiston”, 2015. – Б. 136-137.
6. Народ в потоке истории. Научная серия /Составители Т.Шанбай, А.Ибраева. – Астана: Фоллиант, 2014. – С. 145-146.
7. Туймебаев Ж.Ж., Ескеева М. Туркитанудын тарихи-лингвистикалык негиздери (Историко-лингвистические основы Тюркологии). – Алматы, 2015. – Б. 14.
8. Великая степь: Материалы III Форума гуманитарных наук. I-том. – Астана, 2018. – С. 492.

Nazar Eşankul'un Seçilmiş Hikâyelerinde Koku Kavramı The concept of smell in Nazar Eshankul's Selected Stories

Ulviye Topçu Öztürk*

Abstract

The senses are the indispensable resources that we impose value judgments on with our own culture and impressions that take a place in our memory. When we perceive all the events happening around us and transform the experience into art, it is inevitable that we produce important values about life. These values are created within the framework of a composition and works of art are conveyed to the viewer, listener or reader in harmony. While constructing these, symbols and metaphors are the basic elements used by the producer. At the same time, sensory transfers have become the language of descriptions, especially in literature. Eşankul, who uses the sense of smell in fiction to provide a more realistic expression, took the readers on a journey under

* Uzm.Pamukkale Üniversitesi. ulviye-topcu20@hotmail.com

the guidance of scent. The reader accompanies the hero who travels between the past and the future with the power of scent. Good and bad feelings, emotional states were processed with sense metaphors, and he drew the emotional map of the stories with smells. In Eşankul's works, scent turns into a treasure that contains deep meanings beyond a sense.

Keywords: *Nazar Eşankul, smell, story, sense*

Özet

Duyular hafızamızda yer edinen kendi kültürümüz ve izlenimlerimizle değer yargıları yüklediğimiz vazgeçilmez kaynaklarıdır. Çevremizde gelişen tüm olayları algılayıp, tecrübeyi sanata dönüştürdüğümüzde yaşama dair önemli değerler üretmemiz kaçınılmazdır. Bu değerler bir kompozisyon çerçevesinde oluşturulur ve sanat eserleri bir uyum içinde izleyiciye, dinleyiciye ya da okuyucuya aktarılır. Bunları kurgularken semboller, metaforlar üreticinin kullandığı temel unsurlardır. Aynı zamanda duyu aktarımları özellikle edebiyatta betimlemelerin dili haline gelmiştir. Kurguların içinde koku algısını daha gerçekçi bir ifadeyi sağlamak için kullanan Eşankul, okuyucuları kokunun rehberliğinde bir yolculuğa çıkarmıştır. Okuyucu kokunun gücüyle geçmiş ve gelecek arasında yolculuk eden kahramana eşlik eder. İyi ve kötü hisler, duygu durumları duyu metaforlarıyla işlenmiş, adeta kokularla hikâyelerin duygu haritasını çizmiştir. Eşankul'un eserlerinde koku, bir duyudan öte altında derin anlamlar barındıran bir hazineye dönüşür.

Anahtar Sözcükler: *Nazar Eşankul, koku, hikeye, duyu*

Giriş

Dünyada tüm canlılar, nesneler ve milyonlarca yaşayan türle birlikte varlığını sürdürmektedir. Onlara bu evreni algılamada atfedilen en önemli iletişim araçlarından biri duyulardır. Duyu, Türk Dil Kurumu'na göre "insanların ve hayvanların, dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tat alma organları aracılığıyla algılama yeteneği" (<https://sozluk.gov.tr/>) olarak tanımlanmıştır.

Canlılar duyularla donatılmış ve bu duyulara işlevsellik kazandırılmıştır. Günlük hayatta yaşamı daim kılmak, iletişime geçmek ve mesaj vermek için bu özellik etkin bir şekilde kullanır. Evren duyularla algılanır, olaylara karşı muhakeme edebilme gücü bu özellik yardımıyla kullanılır. Algıladıklarımızı, hislerimizi kelimelere dökerek aktarabiliriz. Sanatsal yapılarda da ön plana çıkan duyu unsurları edebi eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Bu makalede Nazar Eşankul'un hikâyelerinde sıkça yer alan koku duyusu incelenmektedir.

Duyuların Etkinliği

Duyularımız her daim kendimizi ifade etmemizi, iletişime geçmemizi, çevre hakkında fikir üretmemizi sağlayan doğuştan sahip olduğumuz yetilerdir. Duyularımızı ne kadar dikkatli ve özenli kullanabilirsek algılamamızda o kadar net olur ve anlattıklarımız, betimlemelerimiz okuyucu ve dinleyicinin aklında daha gerçeğe yakın bir şekilde konumlanır, dili daha canlı bir şekilde kullanabiliriz. Örneğin çocuğun iyi bir duyu eğitimi alması veya bu konuda bilgi sahibi olması, deneyimlemesi onun ileriki aşamada bir birey olarak hayatı daha iyi anlamasına, kavrayabilmesine ve problemler üzerine daha yaratıcı fikirler ortaya atabilmesine yardımcı olur. Bu da bir bireyin kendini iyi bir şekilde ifade etmesi uyarıcılara karşı daha hazır olmasını sağlar (Yazıcı, Kandır, Can Yaşar, 2018: 4).

Duyularımız bedenimizin dünyaya açılan kapılarıdır. "Antik filozoflar duyuları "ruhun pencereleri" olarak tanımlamışlardır" (Korkmaz, 2015: 8). Onları algıladıktan sonra akıl yürütür, bilgiler elde eder ve deneyimler kazanırız. Çağlayan'a göre duyularımızla elde ettiğimiz bilgilerin güvenilirliği tartışılmıştır. Ancak onlarla aldığımız bilgiler zorunlu bilgilerdir. Bu bilgiler yanıltıcı ve değişken olabilir fakat aklın bilgi üzerine yaptığı denetiminden sonra bu algılar bilgi olarak kabul edilir (Çağlayan: 2019: 57). Farabi ise Aristo'nun zihnindeki bilgilerin duyular yardımıyla oluştuğunu hatırlatarak, akıl gücüne tecrübelerinin birikimiyle ulaştığını belirtmiştir. Descartes ise en güvenilir olan bilgileri duyulardan ve duyu yoluyla öğrendiğini söyler (Korkmaz, 2015: 8,12).

Evreni algıladığımız noktada bilimler doğmuş ve bu tepkime sonucu hissettiğimiz feyz ile sanat değerleri ortaya çıkmıştır. Koku bu noktada oldukça etkili bir algı unsuru olmuştur.

Bir yazar eserinde ses duyusunu aktarırken yansılardan yararlanabilir veya insan sözlerini direkt aktarabilir. Dokunmada duyusunu tarif edebilir, gördüklerini betimleyebilir, tatların karışımlarını sıfatlarla tarif edebilir fakat genel kokular insanların zihninde kayıtlı olduğu için çok spesifik bir koku olmamak kaydıyla yazar herhangi bir anlatıda günlük hayatı aktarırken örneğin taze kahve kokusu, nane kokusu, taze ekmek kokusu, anne kokusu gibi insanların dimağında yer etmiş kokuları aktarırken daha kesin bir mesaj vermiş olur. Yöney’e göre Falukner ve Garcia Marquez “kokuları gerçeği ifade etmek ve bilgiye daha yakın olmak için kullanmıştır. Kokular deneyim ve bilgi arasındaki kavşağa dönüşmüştür” (Pilpil Yöney, 2012: 94). “Koku bir şeyin hakikatini, hüviyetini simgeler. Dolayısıyla o şeyin mâhiyeti hakkında bilgi verir” (Güçlü, 2013: 154). Diğer duyulardan ziyade koku insanlarda daha etkili ve gerçekçi duygular uyandırmaktadır. Okalıptüs kokusu görüntüsünden ziyade insanı daha fazla etkilerken, bir dilim ekmek kokusu daha az besleyici olsa da ruhsal açıdan doyurucudur ve bu deneyim diğer duyu deneyimlerinden daha etkilidir (Pilpil Yöney, 2012: 93).

Koku algısı bellekte yer eden uyarıcı etkenler arasındadır. Özellikle bellekte yer alan bilgileri geri getirme aracı olabilir ve hatıraları anımsamada etkilidir. Görsel uyaranlara göre hatırlama konusunda daha etkili bir uyarıcıdır. Koku duyusu bellek için ipucu niteliğindedir (Akben, Coşkun, 2018: 219-221).

Etrafımızdaki olanlardan haberdar olma, hissetme, bir bilgiyi kavrama noktasında duyumun içinde yer alan algı, dikkat, otomatik işleme eylemleri etkin olmaktadır. Algı durumunda kişisel yorumlamalar, dikkatte dış faktörlerin yapısı, geçmiş öğretilerin bilinçaltımıza işlemesi ve otomatik olarak bu öğretilerin bilinç tarafından geri çağrışımların yapılması gibi etmenler duyumun gerçekleşmesi için önem arz etmektedir (Ünver Fidan, 2018: 745-746).

Metaforla anlatım, düşüncüyü ifade etmenin estetik bir yoludur. Metaforik yöntemle bir düşüncenin daha edebi ve daha kapsamlı anlatımı amaçlanır (Yazçıçek, 2012: 138). Yazarların eserlerinde yer alan hayata dair anlamsal derinlikler eserin anlatımına zenginlik katarken bu derinliği oluşturan unsurlar edebi sanatların yanı sıra metaforlardır. Bu metaforlar metnin ait olduğu kültüre ve yaşanmışlık hikâyelerine göre değişir, bunlardan biri “koku” metaforudur. Bir şeyin aslına işaret eden koku asıl kaynağa ulaşmak için rehberlik eder (Güçlü, 2013: 153-154). Eserde gerçek anlam, metafor kullanımıyla beraber gizemli hale bürünür, sırlı bir hal alır (Yazçıçek, 2012: 142). Bu durum eseri daha akıcı kılar ve okuyucuda merak unsuru uyandırır.

Nazar Eşankul’un Hikâyelerinde Koku

Yazarlar koku kavramını metafor olarak kullandığı gibi yazarın dış dünyadan duyduklarını bize aktardığı gerçek bir unsur olarak görülebilir. “Koku, yazara ilham verebildiği gibi, romanın olay örgüsünde önemli zincirleri örgüleri bağlayan / bağlantıları harekete geçiren bir öge de olabilmektedir” (Arslan, İşler 2020: 134). Nazar Eşankul koku kavramını gerek gerçekçi bir unsur olarak gerek okuyucuda daha etkili duygular uyandırma adına bu kavramı sık sık kullanmıştır. Olay örgüsü içerisine çözümlemeye yardımcı olan unsur olarak mesaj niteliğindeki koku unsuru ustaca yerleştirmiştir.

Nazar Eşankul 21.yy Özbek edebiyatında yaşayan önemli roman ve hikâye yazarlarından. Eserlerinde oluşturduğu örgüler sembolik unsurlarla donatılmıştır. Hikâyelerinde anlam derinliği olan hatırlatma unsurları bulunmaktadır. Karakterin duygu durumuna göre bu sembol, simge ve metaforlar iyi veya kötü bir hal alır, akışa yön verir. Bu unsurlar hem hikâye hem okuyucu açısından önem arz eder ve örgünün eksilmez unsurlarıdır.

Nazar Eşankul’un incelediğimiz *İstilâ-İstilâ*”, “*Yalpız Hidi-Nane Kokusu*”, “*Ölik Mevsim-Ölü Mevsim*” hikâyelerinde koku unsuru oldukça etkin kullanılmıştır. Genel olarak toprak kokusu, bahar kokusu, ilaç kokusu, nem kokusu hikâyelerde en çok geçen koku unsurlarıdır. Eşankul bu unsurlarla sembolik ve gerçekçi olduğu kadar çarpıcı bir anlatımı da elde etmiştir.

Ölü Mevsim hikâyesinde koku unsurları oldukça fazladır: Balçık kokusu, sabunlu su kokusu, ilaç kokusu, kötü koku, keskin koku, çirkin koku, nem kokusu, tehlikenin kokusu, mezar kokusu, içki kokusu, toprak kokusu, ilkbahar kokusu hikâyede tespit edilen kokulardır.

Sıfat tamlamalarıyla yer alan kokular ise: iğrenç koku, çirkin koku, kötü koku, ağır koku şeklinde geçmektedir.

Koku insanların hislerini ve duygu durumlarını oldukça etkiler. Bu duyuyu herhangi bir mekana karşı bakış açımızı değiştirirken, bir nesneyle ilgili değer yargılarımızın oluşmasına neden olur. İyi bir koku ortamı sevdirebilir ve ortama ferahlık katar. Kötü kokular ise tiksinti yaratır ve ortamı olumsuz kodlamamıza neden olur (Arslan, İşler, 2020: 109).

Nazar Eşankul’un ‘İstila’ hikâyesinde genel olarak karamsar bir hava hakimdir. Şehir düşman işgali altında olmakla beraber bu işgalle sarhoş olmuş halk bilinçsiz bir şekilde düşmanı desteklemekte, tüm değerlerini yitirmektedir. Halk üzerindeki bilinçsizlik, asimile olma durumu mahlukun yaydığı kokuyla gerçekleşmektedir. Burada yer alan metaforun altyapısında gerek medya gerek ilan gerek zoraki yapılan uygulamalar halkın yozlaştırılması, hikâyedeki insanların kokuyla bilinçsiz hale gelmesi durumunun gerçek karşılığıdır. “Sovyetler, propagandayı önemli bir siyasî araç olarak düşünceleri-eylemleri bir hedefe yöneltmek ve yeni, tek tip Sovyet kimliği taşıyan sosyalist insanı geliştirebilmek amacı ile toplumun her kademesinde etkin bir şekilde kullanır. Kitle iletişimi üzerinde tam bir kontrole sahip olan siyasî iktidar sinema, radyo, tiyatro, müzik, görsel malzeme, afiş ve çok daha fazla aracı amaca yönelik propaganda için kullanır” (Biray, Yıkılmış 2019: 312). Aşağıdaki örnekler bu konuyu desteklemektedir.

Maxluq şähärgä bâstirib kirgändä köçälärdä hid aqlini âzdirgän bir-birining göştini yeyäyätgän quturgän âlâmänni körgändi (Topçu Öztürk, 2019: 21).

“Mâhluk, şehre zorla girdiğinde sokaklarda kokudan aklını kaybeden birbirinin etini yiyen kuduz kalabalığı görmüştü” (Topçu Öztürk, 2019: 96).

Maxluq esä bütün şähärni ökirigi vä här bir üygäçä ornäşib qälgän özining mävcud vä mängüligini här lähzä yädgä sâlib turädigän bädboy hidi bilän başqarärdi – äslidä häm şähärni undän äldin mänä şu mazar vä şiltä hidi zäbt etgändi (Topçu Öztürk, 2019: 21).

“Mâhluk ise bütün şehri çılgılığı, kükreşleri ve her bir eve kadar yerleşen mevcudiyetiyle ve sonsuz olduğunu her an hatırlatan pis bir kokusu ile bunları yönetiyordu” (Topçu Öztürk, 2019: 96).

Kahramanın yaşadığı, kaldığı yer eski bir saraydır. Burası düşmanlar tarafından henüz ele geçirilmemiş son yerdir. Burada düşmanın hakimiyet kokusu her yeri sarmış adeta saray, manevi olarak içinde yaşadıkları karanlık dünyalarının sembolü olmuştur. Her yeri saran kokunun bu saraya kadar ulaşması, hikâyenin ilerleyen kısmında bu sarayın da düşmanlar tarafından ele geçirileceği mesajını vermektedir.

U bädboy hid anqıgän xänädä bütünläy aqlän äzär, hid uni kün uzägi ta’qıb etib yürär, başdä äsilib turgän qılıç käbi vähm vä cävävä sâlärdi. U özini ta’qıb etäyätgän hidmi yäki közläri çaqqaygän ädämlärmä, bilälmäy qälärdi (Topçu Öztürk, 2019: 29).

“Bazen o kötü kokuların yayıldığı evde tamamen aklını kaybeder, koku onu gün boyunca takip eder, başında asılı duran kılıç gibi korku ve coşkuya salardı. O, kendini takip edenin kokusu mu yoksa gözlerini kendisine diken adamlar mı olduğunu anlayamazdı” (Topçu Öztürk, 2019: 103).

Särây xuddi başigä şunçä bälälär sâlgän dünyä yäki başib ötgän ümri käbi sassıq, qolänsä, zax vä qarângu edi. Äslidä häm särây vä dünyä äynän bir närsä bolsä, ne täng (Topçu Öztürk, 2019: 28)!

Saray tıpkı başına bunca belaları açan bir dünya gibiydi ya da geçip giden ömrü gibi kötü kokulu, nemli, dipsiz ve karanlıktı. Aslında saray ve dünya aynı şey olsa gerek, ne garip (Topçu Öztürk, 2019: 102)!

Eşankul eserlerini çocukluğunda yaşadığı anıların etkisini hikâyelerine metafor olarak yerleştirmiştir. Eşankul ile Özbekistan’da yaptığımız röportajda bu hikâyede yer alan “ilaç kokusunun” hikâyesi şu şekildedir: yazar, çocukluk yıllarında Sovyet Rusya’nın uyguladığı tarım

politikası sonucunda yaş farkı gözetmeksizin halkı çalıştırmış ve insanların tarlalarda çalıştığı sırada onların üzerlerinden uçaklarla tarım ilacı atmıştır. Bu ilaca maruz kalan yerel halk nefes almakta zorluk yaşamış ve vücut gelişimleri kötü yönde etkilenmiştir. Yazar hikâyede yer alan ilaç kokusunun aslında tarım ilacı olduğunu ve çocukluğunda kendisinin de bu acı kokuya maruz kaldığını bize aktarmıştır. Koku duyusu altında saklanan bu yaşanmışlık tüm tarihsel gerçekliği açığa çıkarmaktadır.

Sārāyning içi zax, üstigä üstäk xaltalärdä qandäydir küyimtik dārilar sâçilib yâtär, ötkir hidi dimâqni otdäy köydirärdi... âçdän yâki mänä şu dārining hididän boğılib öliş mümkin edi-yu (Topçu Öztürk, 2019: 28).

Sarayın içi nemli, üstüne üstlük çuvallarda ne zaman yakıldığı belli olmayan ilaçların keskin kokusu gittikçe artıyordu... Açlıktan veya işte bu ilaçların kokusundan boğulması mümkündü (Topçu Öztürk, 2019: 102).

...U qaltirâyâtgän ä'zâyi bädänini sâl isitiş üçün sārây içini çängitib, tez-tez u yâqdän bu yâqqa yurib turär, sārâyni ğubârläşgän dâri hidi qâplägän edi (Topçu Öztürk, 2019: 31).

O, titreyip duran bedenini biraz ısıtmak için sarayın içini tozutup hızlı hızlı o tarafa bu tarafa yürüyüp duruyordu. Sarayı, toza bulanmış bir ilaç kokusu kaplıyordu (Topçu Öztürk, 2019: 106).

Kahraman, şehirde istila edilmemiş tek yerde yaşayan ve esir alınmamış tek kişidir. Duyduğu istila kokusu onu rahatsız etmekte, bu koku hatıralarını canlandırmaktadır. Atalarının binlerce yıllık geçmişi bu kokuyla birlikte birdenbire bir ses olarak da kahramanın kulaklarında belirmiştir. Koku burada hatırlatma unsuru olmakla beraber ‘atalar kültüne’ de çağrışım yapmaktadır. Eski Türk inancı olan Şamanizmde yer alan ‘atalar kültü’ inancına göre ailenin ölmüş fertlerinin ruhlarının onları terk etmediğine ve öldükten sonra ruhlarının hayattaki aile fertlerine ziyarete geldiği, onların gönlü hoş tutulmazsa onların başlarına felaket geleceğine inanılırdı (Yeşildal, 2018: 51, 52). Burada yer alan ataların çığlıkları atalar kültü inancının göstergesidir.

Maxluq qançalik qorqınçli bolsä, hid häm şunçälik bädboy edi. Hid uni quturtirib yubärär, vüçudidä yâvvâyı bir yâvvâyı ğälâyân baş kötärär vä u mingläb yillär özigä qarab uvillâyâtgän äcdädlärining çärlâvini eşitgändäy bolär (Topçu Öztürk, 2019: 29).

Mâhluk ne kadar korkunçsa koku da bir o kadar kötüydü. Koku onu kudurtuyor, vücudunda vahşi bir ayaklanma baş gösteriyor ve o binlerce yıl kendine bakıp uğuldayan ecdatlarının sesini işitir gibi oluyordu (Topçu Öztürk, 2019: 103).

Eşanqul’un Ölü Mevsim hikâyesinde de koku unsuru göze çarpmaktadır. Burada yer alan nemli toprak ve kuyu nemini aksettiren koku kavramı geçmektedir. Bu hikâyedeki kahraman bu unsurlarla betimlenmiş, onun karakteri hakkında adeta ipucu verilmiştir. Yer altı ve toprak kokusu bu hikâyede ölümün ya da kötülüğün habercisidir. Kahramanın yer altına ait kokular barındırması, fikirleriyle çocukları ölümüne ya da manevi hiçliğe sürüklüyor olması onu Erlikle bağdaştırmamıza sebep olur. Yeraltına mensup olan Erlik kötü ruhların başında gelir. Erliğin başında yer aldığı kötü ruhlar insanlara çeşitli kötülük ve hastalıklar getirir (Çoruhlu, 2010: 53, 54). Ve nitekim bu unsurlarla tasvir edilen hoca tüm öğrencileri, fikirleri ve görüşleriyle peşinden sürükler fakat onların hocaya ulaşmak için gittikleri adres mezarlıktır yani onları çağıran ideolojinin sonu ölümdür ve yok olmadır. Koku unsuru çağrıştırdığı düşüncelerle hikâyenin yol haritasını çizmiştir.

..sâçigä heç qaçän tärâq tegmägän, pätilä vä ä'zâi-bädänidän qandäydir zäifginä qolänsä hid äñqır, ävâzi qabrdän çıqayâtgän vä âlislärdän kelâyâtgän ötmış sädäläridek qarimsıq vä zärdäli edi (Topçu Öztürk, 2019: 41).

Saçlarına hiçbir zaman tarak değmez, ellerinden de vücudundan da her nedense oldukça ağır bir koku yayılır, sesi kabirden geliyor gibi derinden ama kızgın bir tonda çıkardı (Topçu Öztürk, 2019: 116).

..ä'zâi bädänigä öörnäşib qâlgän hidning nimä ekänligini ğırä-şirä änglägändäy bolärdim; bu nām tuprâq hidi edi (Topçu Öztürk, 2019:42).

..vücuduna yerleşen kokunun ne olduğunu sanki azıcık da olsa anlıyor gibi hissederdim. Bu nemli bir toprak kokusuydu (Topçu Öztürk, 2019: 117).

Yalpız Hidi - Nane Kokusu adlı hikâyesi yazarın röportajımızda bahsettiği üzere çocukluk anılarından yola çıkarak kaleme aldığı bir hikâyedir. Çocukluğunda bahçelerinde yetişen iri, sulu, güzel kokulu nanelerin kokusundan oldukça etkilenen yazar, hafızasında yer alan manzarayı canlı betimlemeleriyle okuyuculara aktarmıştır. Aynı zamanda nane kokusu hikâyede geriye dönüş tekniğinin bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Kahraman bir gün pencereden gelen nane kokusunu duyar ve çocukluğunda bahçelerinde geçirdiği zamana dönerek oradaki hatıralarını okuyucuyla paylaşmaya başlar. Bu kokunun aromaterapiye göre uyarıcı etkisi olduğu söylenmiştir, (Akben, Coşkun 2018: 223) Nane kokusu bu etkisiyle zamanda yolculuğun başlangıç noktası olmuştur.

Dām āliš kūni xānäsida kitāb oqib yātgān Sāmāndārning dimāğigā birdān yālpiz sālingān şorvā hidi urildi vā sākkiz yāşārlik pāyiti bāhār kūnlārining biridā hāyātlārining burçāgidān ātāsining bir quçāq yālpiz terib kelgāni vā ānəsi keçqurun yālpiz şorvā qılğāni esigā tüşdi-yü, kitābni yāpib, hāvāni burnigā tārtā başlādi (Topçu Öztürk, 2019: 21).

Tatil günü evinde kitap okuyan Samandar’ın burnuna birdenbire yoğun bir nane kokusu çarptı. O anda sekiz yaşlarında bir çocukken bir bahar sabah babasının avlunun bir köşesindeki naneleri toplamaya gidişini ve anasının akşam naneli çorba yapışını hatırladı. Kitabı kapattı. Havayı ve kokuyu içine çekmeye başladı (Topçu Öztürk, 2019: 121).

..bā’zi kūnlāri derāzāni āçib, işlāb otirgānidā yālpiz hidi kelib qālgāni üçün mānā şu qarāvsiz bağ Sāmāndārning köngli vā xātiralārigā yaqin edi (Topçu Öztürk, 2019: 48).

..bazı günler pencereyi açıp çalışırken nane kokusu odasına doluverdiği için işte bu bakımsız bahçe, Samandar’ın, gönlüne ve hatıralarına çok yakın geliyordu (Topçu Öztürk, 2019: 124).

Toğri, - dedi xātini, ungā bir köz tāşlādi-yü, uyālib ālib qāçdi. - Kārāmgā oxşagān ũlkān ātirgūl edi. Lekin hidi hāligāçā dimāğimdān ketmāydi, oşā gülni eslāsām, negādir ānāvī ātirgūllār körimsiz bolib qālādi. Bālkim bu yāşlik xātirasi bolgāni üçündür (Topçu Öztürk, 2019: 58)?

Doğru-dedi- lahanaya benzeyen büyük güldü. Lakin kokusu bugüne kadar burnumdan gitmedi. O gülü, hatırladığımda nedense diğer bütün güller, gösterişsiz gibi görünürdü (Topçu Öztürk, 2019: 133).

Sonuç

Duyular bizim algı evrenimizi oluşturan temel taşlardır. Duyular yardımıyla birikimini elde ettiğimiz bilgiler bilimi, sanatı değer yargılarımızı oluşturur. Duyuların hepsi ayrı önem arz eder fakat hafızada hızlı şekilde yer edinen ‘koku’ gerek günlük hayatta gerek edebi eserlerde hatırlama unsuru olarak ön plana çıkmıştır.

Nazar Eşankul’un hikâyelerinde oldukça sık kullandığı ‘koku’ kavramı anlatımını güçlendirerek, anlama derinlik katmıştır. Örneğin canavarlar şehre pis bir koku salmış, tüm halk hissiz bir varlığa dönüşmüştür. Halkı asimile eden bu politikalar ‘koku’ ile sembolleştirilmiş, tarihi gerçek bir altyapıya dayandırılmıştır. Yalpız Hidi’ hikâyesinde kahramanın gerek pencereden gerek çorbadan gelen kokularla bir anda çocukluğuna döner ve o hatıralarını bu kokuları duyduğu sürece aklından çıkaramaz. Ayrıca yazar ‘Koku Metaforu’ ile sık sık hikâye çözümüne yönelik mesajlar vermiş aynı zamanda mitolojik kahramanlara da atıf yapmıştır. Metnin alt yapısındaki mesaj ve anlam derinliği sezdirilmeye çalışılmıştır.

Nazar Eşankul’un hikâyelerini yaşanan olaylardan hareketle kurgulayıp okuyucularına sunduğu bu hikâyelerde koku kavramı örneklerde de verildiği üzere oldukça ön plana çıkmıştır ve hikâye kurgusu içinde önem arz etmektedir.

Kaynakça

1. Arslan, F. İşler, İ. (2020). “Koku/Bellek Değerlerden Söz Nefesine... Rayiha Çiçeklenmesi / Elif Şafak’ın “Pinhan’ı”. Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi - International Journal of Social Sciences Academy. Yıl 2. S.3. s.127-149.
2. Akben, C. Coşkun, H. (2018). “Aromatik Kokuların Bilişsel ve Duygusal Etkileri Üzerine Bir İnceleme” Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi. 8(1), s.215-235, ISSN: 2146-5606.

3. Biray, N. ,Yıkmış, E. (2019). “Türk Dünyası Üzerinde Uygulanan Ruslaştırma Siyasetinin Afışlere Yansıması” X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı 311.
4. Çağlayan, H. (2019) “Kelamda Bilgi Teorisi”, Sistematik Kelam, ed. Mehmet Evkuran, Ankara: Bilay Yayınları, s.49–64.
5. Güçlü, B. (2013) Mevlâna’nın Eserlerinde “Yûsuf’un Gömleğinin Kokusu”, Marife, ss. 151-167.
6. Korkmaz, E. (2015). (Yüksek Lisans Tezi). Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Hikâye ve Romanlarında duyuların Yansıması. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkez>
7. Pilpil Yöney, G. (2012). “Gabriel Garcia Marquez ve Kokuların İmgelemi”. Litera: Journal of Language, Literature and Culture Studies. 25 (2). s.91-103. Retrieved from. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iulitera/issue/44708/555452>
8. Topçu Öztürk, U. (2019). (Yüksek Lisans Tezi) Nazar Eşankul’un Seçilmiş Hikayelerinde Dil ve Üslup İncelemesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=r4c6LOW2stjidSYm3Xe0lw&no8gEvyeAozUUcgZGB6IOvOA>
9. Ünver Fidan, R. (2018). Koku Duyusunun Diğer Duyulardan Farkı Ve Farklılığın Evrimsel Perspektifle Değerlendirilmesi. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19 (35), 743-756. DOI: 10.21550/sosbilder.384909.
10. Yazıcı, E. , Kandır, A. , Can Yaşar, M. (2014) “Duyu Eğitimi Programının Çocukların Yaratıcı Düşünme Becerilerine Etkisi”. Akademik Bakış Dergisi. S.40. <http://www.akademikbakis.org>
11. Yazıççek, R. (2012). “Metafizik Alanda Sörf ya da Mecaz ve Semboller Üzerinden Anlamlandırma: Bir Anlatım Yöntemi Olarak Metafor”. Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi. Cilt 9. S.1.
12. Yeşildal, Ü. Y. (2018). ”Atalar Kültüne Dair İnanmaların Türklerin Ad Verme İnanç ve Gelenekleri Üzerindeki Tesiri” Millî Folklor Dergisi S.119 s.48-59.
13. <https://sozluk.gov.tr/>

Taryat abidisi şimali 5-qurdiki ygma: lwmičisi: k1:ywrtıdı häqqidä toluqlima

Mihrigül Helil*

Abstract

Taryat Abidisi Orxun Uyğur Abidiliriniñ içidiki muhim bir abidä. Taryat Abidisidiki köp qisim mäsmunlarni çüşiniştä mäsilä bolmisimu, lekin çüşiniştä mäsilä bar döp qariliwatqan mäsililärmu az ämäs. Şu jümlidin şimali 5-qurdiki YGmA: LWmičISI: k1:YWRtIdl häqqidä ilgiriki tâtqıatçılar bazi qarashlarni otturiğa qoyğan bolsimu, lekin çüşändürüştä yänila bir qisim mäsililär mäwjut. Bu maqalida şimali 5-qurdiki YGmA: LWmičISI: k1:YWRtIdl häqqidä yeni çüşändürüş elip berilidu.

Taryat Abidisiniñ däsläpki tâtqıqatı ötkän äsrniñ 70-yillirida moñğuliyä alimliridin Şinäxüü, Qarjawbay qatarlıqlarniñ munasiwätlik maqalisini elan qiliş bilän başlanğan. Uniñdin keyin bu mängü taş häqqidä härqaysı äl alimliri bäs-bästä özliriniñ tâtqıqatlırini elan qilişti. Taryat Abidisiniñ teximu toğra çüşinilişini aldi bilän klyastorni, andin täkin bir qisim yeni qarashlır bilän täminlidi. Arqidinla Yaponiyä alimliri Moñğuliyägä berip yänä bir qetim näq mäydanda täkşürüp tâtqıq qiliş arqiliq bu abidini mol Jungo tarixi wäsiqiliri bilän birläştürüp yeşip çiqti. Uniñdin keyin Türkiyä alimi Märt Uyğur Qağanlıqı mängü taşlıridiki xät-härplärniñ ähwalini äñ inçikä şäkildä hazırqı zaman texnikisiniñ yardimi bilän täswirläp berip, buniñdin keyinki tâtqıqatlarni bir qädär işänçlik birinçi qol materiyal bilän tämin ätti. Bu ariliqta yänä wengiriyä alimi Berta, Türkiyä alimi

* Assistant, Doctor, The Institute of Ethnology and Anthropology, Chinese Academy of Social Sciences. Elektron pochta: mihri0106@hotmail.com

Talat Tekin, Erhan Aydın, Mehmet Ölmäzlärniñ Uyğurşunasliqtiki äñ yeni tâtqiqat nâtijiliri arqiliq Taryat Abidisi häqqidiki tâtqiqatni özliriniñ yeni qaraşliri bilän beyitqanliqini tilğa elip ötüş keräk.

Taryat Abidisidin yolğa çıqip, mängü taşlarda tilğa elinğan tarixiy wäqäliklärni tarix tâtqiqatı dairisdä işligän tâtqiqatçılar az ämäs. Bulardin Hong Yongminniñ tâtqiqatı diqqätkä sazawär. Öz nöwitiä yänä şunimu eytip ötüş keräkki, Hong Yongminniñ tâtqiqatı üçün işlätkän mätin mängü taştiki tekstlarniñ äsli qiyapitidin uzaqlışip kätkän. Wäsiqilärdä tilğa elinğan tarixiy uçurlarni eniqlaş bolupmu, xänzuçä bolmiğan wäsiqilärdiki tarixiy uçurlar bizni 8-äsniñ otturiliridiki uyğur tarixi üçün nahayiti qimmätlik uçurlar bilän täminläydu. Biraq, buniñ üçün äñ aldi bilän wäsiqiniñ toğra oquluşı wä toğra çüşinilişi keräk. Taryat Abidisiniñ upraş därijisi bir qädär ağır bolğaçqa, birmunçä yärliri oquğusiz halğa kelip qalğan. Buniñ içidä bazi böläklärni “şinäusu abidisi” wä “täş abidisi” arisidiki oxşaşliqtin paydilinip toluqlaş imkaniyiti bolsimu, köpinçä buzulğan jaylarni toluqlaş imkaniyiti yoq. Qarjawbay wä Hong Yongminniñ tâtqiqatida bu xildiki kämtük jaylarniñ toluqlanğanliqi körüliu, äpsuslinarliqi şuki, aptorlar özliriniñ toluqlaşitiki säwäbini yetärlük därijidä otturiğa qoymiğaçqa, bu toluqlaş pikirliri arqiliq mängü taş tekstlirini oquş wä çüşiniş, tählil qiliş toğra kälmaydu. Şuñä mängü taşlarğa qarita til yaki tarix nuqtisidin tâtqiqat elip barğuçi härbir tâtqiqatçı üçün äñ aldi bilän abidilärdin bizgä yetip kälğan uçurlarni äñ toğra şäkildä çüşiniş täläp qilinidu.

Äñ işänçlik, birinçi qol tekst bilän täminläş üçün moñğuliyädä saqliniwatqan abidilärni näq mäydandin biwasitä täkşürüş äñ yaxşı tâtqiqat usuli bolatti. Äpsuski, hazırçä, bizgä bu imkaniyät yar barmigäçkä, biz yänä bir başqıçä yol bilän mängü taş tekstlirini äñ işänçlik şäkildä tâtqiqatçılırimizgä sunuşni toğra taptuq.

Biz aldi bilän bu Taryat Abidisi häqqidä tâtqiqat elip barğan ilgirikilärniñ tâtqiqat nâtijilirini birmu bir selişturup çıqtuq. Härbir söz häqqidä härbir tâtqiqatçiniñ bizgä oxşımaydığan oquş täkliplirini birmu bir selişturduq. Andin härbir qur häqqidä ilgirikilärniñ pärqliq tärjimilirini selişturduq. Bu jaryanda alimlar arisidiki birdäklük wä pärqlär aşkara boldi. Biz aldi bilän näq mäydanda täkşürüş elip barğan alimlarniñ translratsiyälrini näzärgä alğan asasta, qädimki uyğur tiliniñ qanuniyitini näzärdä tutqan halda abidini bir qädär ilmiy yosunda tärjimä qilip çıqışqa tiriştuq. Buzulup kätkän kämtük yärlärni toluqlaşta zorlap toluqlaştin saqlanduq. Toluqlaşqa pāqāt imkan bolmiğan härp parçilirini öz äyni qaldurduq.

1. Klyastornıy (1982, 1981)

yayma lum čisi eki yorıtdı. ^{[1]342}

He sent two (people against) the Yayma and (A)lum-čisi (or: Lum and Čisi?, Alumči from the Yayma people). ^{[1]345}

(反对)样磨和(A)Lum-čisi (Lum čisi? 或样磨的 Alumči?)把两个人打发走了。 ^[2]

2. Tekin (1982)

yayma alum-čisi eki yur tedi. ^{[3]48}

Those who spelled out ... are the two brothers-in-law (?), the tax collectors (?) of the Yagma (tribe). ^{[3]52}

3. Katayama (1999)

yayma alumčisi eki y-/#///. ^{[4]170}

two official creditors of the Yayma ... ^{[4]172}

4. Berta (2004, 2010)

yayma alwmçısı eki y ... ^{[5]255}

Névét, (helyes) útját a jagmák táltosa (?) két ... ^{[5]266}

Yagmaların şamanı (?) iki ... ^{[6]258}

5. Geng (2005)

yayma lum čisi eki yorıtdı. ^{[7]210} 他派两支(军队)去(征讨)样磨(yayma)(部)(和)伦木•赤西(lum čisi)。 ^{[7]210}

6. Базылхан (2005)

yayıma alum čisi eki ya... ^{[8]143}

- жауымда: Алұм: Чісі екі:йа...^{[8]143}
7. Mert (2009)
yagma alum çisi eki y#...^{[9]189}
Yagma boyunun tahsildarı...^{[9]191}
8. Zhang (2009)
yağma lum çisi eki yorıtdı.^{[10]234}
他派两支(军队)去(征讨)样磨部(和)伦木·赤西(lum çisi).^{[10]237}
9. Aydın (2011)
ayıyma lum?(kanım?) eçisi? eki ayur tedi.^{[11]57}
söyleyen (anlatan) hanımın? amca(lar)ı (olan) iki anlatıcı? söyledi (anlattı).^{[11]57}
10. Қаржаубай (2011)
yağma alum çigil eki žurtdy.^{[12]222}
Әлім, чігіл ел жүртты (елді).^{[12] 225}
11. Hong (2012)
yağma lumçisi iki yorıtdı.^{[13]130}
yağma、lum çisi两部出发了。.^{[13]133}
12. Arız & Aydın (2014)
ayıyma qanım? eçisi? eki ayur tedi.^{[14]238}
däp bārgān qayanımniñ (?) tayiliri bolğan ikki sözligüçi (?) sözläp bārdı.^{[14]238}
13. Ölmez (2018)
yağma : alum : çisi : eki y1[Wrl tedi :].^{[15]81}
Yagma, Alum, Çisi, iki kayın birader (?) dedi.^{[15]84}

YGmA: LWmiçISI: kI:YWRtIdI haqqidā ayrim tātqiqat elip bargān Aydınniñ bu qur haqqidiki tāklipi töwändikiçä: :

- 1.yağma lum çisi eki yorıtdı
(1) Yağma vä(A)Lum-çisi (Lum çisi? yaki Yağma Alumçi?) ikki adām ävätti.^{[1]345}
(2) u ikki guruppa (qoşun)ni Yağmalarni vä Lum Čisini boysunduruşqa ävätti.^{[7]210, [10]237} (3)
) yağma、lum çisi ikki qoşun yolğa çiqtil.^{[13]133}
- 2.yağma alum-çisi eki yur tedi “Yağmalardin bolğan bajgirnñ yezinisi eytip bārdı”^{[3]52}
- 3.yağma alumçisi eki y-/#///
(1) «Yağmalardin bolğan ikki bajgir....».^{[4]172}
(2) «Yağmalarnñ bajgiri».^{[9]191}
- 4.yağma alwmçısı eki y... “Yağmalarnñ şamani ikki”.^{[6]258}
- 5.yağıma alum çisi eki ya... “düşmānlirimdin Alum Čisi ikki.....”.^{[8]143}
- 6.ayıyma lum?(kanım?) eçisi? eki ayur tedi «däp bārgān qayanımniñ (?) tayiliri».^{[11] 57. [14]238}
- 7.yağma alum çigil eki žurtdy «alum väçigil xālqini».^{[12]225}
- 8.yagma : alum : çisi : eki y1[Wrl tedi «Yagma, Alum, Çisi ikki yezinäeytip bārdı».^{[15]84}

Ilgiriki tātqiqatçılarnñ äsārliriniñ hämmisidä Dʏʏʏ[YGmA] Yağma däp transikripsiyä qilinip, qābilä ismi däp çüşändürülgān. Çünki bu 5- qurda abidini tikligiçi wä yazğuçiniñ bilgä qutluğ tarqan sāñün ikānlikini bu qurdiki mālumatlardin körimiz, uniñdin keyin abididä xatirilāngān wāqālarni, qābililārnı kimniñ sözläp bārgānliki haqqidä toxtalğan. Şuñu bu sözni ayıyma «sözläp bārgüçi, däp bārgüçi» degān şākildä oquş jümliniñ konteksiğa teximu uyğun däp qaraydu^{[16]18}. Şimali 5- qurda körüldiğan bu söz Dʏʏʏ[YGmA] oxşaşla bir qur astida, şimaliy 6- qurdimu uçraydu wä şimali6-qurda birdäk Dʏʏʏ[YGmA] yağma däp oqup kelingān. Äğär şimaliy 5-qurdiki bu söz häqiqātānmu Aydınñ eytqinidäk ayıyma bolsa, abidiniñ muāllipi oxşaş bir yārdä çiqidiğan ikki sözni yazğanda oxşaş bir imlada yeziş ehtimalliqi yoq. Şuñu bu sözni qābilä nami Yağma däp oquş bir qādār muwapiq däp qaraymiz.

ⵓⵎⵎⵓⵏ [LWm : lč/čISI] şäklidä tiranskripsiyâ qilingän sözni «bajgir» degän mänidä çüşiniş Aydınñın qarişiçä, bu qurdiki мәзмунğa mas kälmäydu. Klyaştorñı Lum—çişı oquğan bu sözni, toxarçä Lun, xänzuçä jishi (tz‘u shih) din tüzülgän дәp qaraydu. Lwm : lč / çisi bu yärdiki qoş çekitni söz ayrış bälğisi дәp qarisaq, undaqta lum/ alum: çişı/çisi degän bu ikki söznıñ mänisini çüşändürüş qiyın bolıdu^[19]. Şınaxü otturiğa qoyğınidäk ikkinçi sözni çığşıñıñ xata yezilişi, yänä otturidiki bir g çüşürüp qoyulğan дәp qarisaq, undaq bu ähwalda lum/ alum ni kişi ismi, ikkinçi söz çığşıñı lum/ alum isimlik kişiniñ unwani дәp qaraşqa bolıdu. Aydınñın qarişiçä, yänä bir xil ehtimallıq, ikkinçi sözni eçisi «akisi yaki tağisi» дәp oquşmu mumkin. Äğär muşundaq bolsa bu söznıñ birinçi tawuşı ämu yaki è mu degän мәsilidä, è tawuşı bilän ä tawuşı oxşasmiğan ikki härp bilän ipadä qilingän Yenisäy Abidiliridä bu söznıñ ⵏⵉⵎⵎⵓⵏ [äçim] şäklidä yezilğanlini körsitip beridiğan 10 misal bar, demäk ⵏⵉⵎⵎⵓⵏ [lč/čISI] ni eçisi «akisi yaki tağisi» дәp oquş, wä bu yärdä sözi bolunuwatqan kişiniñ yaşqa çoñ adäm boluşı keräkliki näzärdä tutulsa, bu sözni «tağisi» дәp çüşiniş mumkin.

Aydınnıñ qarişiçä ЈҺ[Lwm] taş abidini oyğuçınıñ xatalıqı yaqı waqıtınıñ ötüşi tüpäyli taştiki härplärniñ öçüp ketişi tüpäylidin muşu şäkil(ЈҺ)gä kälğän boluşı mumkin, Ј[L] bilän Ј[q], Ј[w] bilän Ј[N] oxşap qalğaçqa, buni ЈҺ[qNm]niñ xata yezilişi дәp qaraşqa bolıdu, bundaq bolğanda bu sözni qanıñ «meniñ qağanıñ» şäklidä çüşiniş mumkin. Taşniñ foto räsimidin waqıtınıñ ötüşi bilän taştiki xätlärniñ uprap öçüp Ј[L] şäkligä kelip qalğan degän qaraşni inkar qılışqa bolıdu, çünki uprap öçüp ketiş tüpäylidin ikki härpniñ başqa ikki härpkä almişip qelişi yaqı hämmä tätqiqatçılar täripidin başqa ikki härp bilän transiltratsiyä qilinişi mumkin ämäş. Oyğuçınıñ xatalıqı tüpäylidin xata oyulup qalğan degän qaraşqa kälsäk, äğär bu söz häqiqätän qanıñ «meniñ qağanıñ» degän söz bolsa, bundaq muhim bir sözniñ xata oyulup qeliş ehtimallıqı intayın töwän bolıdu, çünki oyulup bolğandın keyinmu qayta-qayta oquluşı wä bundaq muhim sözdä xatalıqqa yol qoyuluşı mumkin ämäş, uniñ üstigä qnm boluş toğra kälsä bu yärdä [N] boluşı keräk, [n] ämäş, ämma [W] ğa oxşışip ketidiğini bolsa [n]. Şuñä bu söz häqqidä Aydınnıñ qaraşlırığä qoşuluşqa amalsızmiş. Ämma uniñ ikkinçi täklipi eçisi «tağisi» häqqidiki qaraşlırini qobul qılışqa bolıdu. Bundaq bolğanda, lum/alumni kişi ismi дәp qarisaq yayma lum/alum eçisi «yayma lum/alum'niñ tağisi» дәp çüşändürüşkä bolıdu.

: kl:YWRtIdI: ni Şinehüü eki yor tidi^{[17]78} dāp oquydu, Klyaştorniy eki yoritdi «ikki adām ävätti»^{[18]78} dāp oquydu. YWR abidiniñ bügünki kündä tapyān qilingān nusxilirida körülmäydu, ämma dāslāpki räsimplärdä mäwjut. Tekin bu sözni Klyaştorniyniñ eytqinidāk peil yor- ämäs, bālki isim yur «yezini» boluşi kerāk dāp qaraydu^{[20]824}, bu söz üçün Kültegin Abidisidä uçraydığan oñ totoq yurčiniñ 'oñ totoqniñ yezinisi' degān misalni beridu^[21]. yurč sözidiki –č xuddi ata – atač'tiki –č'ğa oxşaş yeqinliq bildüridiğan qoşumçe dāp qaraydu.

Aydının qarışıça, sözünin beşida yezilməyən bir a bar dāp qarisaq, unda qta ayur «eytip bārgüçi» degān şākildā çüşāndürgili bolidu. Aydın bu qurda bu taştiki hekayilārnı eytip bārgüçilār hāqqidā toxtalğanliqı nāzārdā tutup, bu sözünin aypeilidin yasalğan sūpātdaş boluşı kerāklığını kōrsitidu, bu peildin yasalğan isimlar üçün ayguçını, sūpātdaşlar/isimdaşlar üçün tilār ot öçürı , sāvār , uçar kōzünür sözlirini misal qilip beridu. Aydın bunıñdin başqa heçqandaq Orxunçā wā Qādimki Uyğurçā wāsiqidā kōrūlmāydu dāp kōrsātkān ayur degān sözünin māngü taştā xatirilāngān wāqāliklārnı yadida tutuwalğan adāmlārnı kōrsitidiğanlıqını, şundaqla bunıñ bir hünār-kāsp ismi boluşı mumkinlikinimu tilğa alidu. Biznıñ pikrimizçā, āğār bu yārdiki söz hāqıqātān ayur «eytip bārgüçi» bolsa, unıñ aldidiki eniqlıguçısı eki addiy san şāklidā āmās, şāxs san şāklidā kelişi kerāk idi: *ekegü ayur.

Şuğa aldi bilän başqa heçbir mätindä körülmäydiğan wä eniq şährhläş imkaniyiti bolmiğan bu söz häqqidä aldirap xulasä çiqiriş qiyin. Şuğa bu yärdä Tekinniñ qarişiğa qoşuluşqa toğra kelidu.

Ilgirikilärniñ Taryat Abidisi 5-qurdiki halqılıq sözlärgä bolğan oxşımığan qaraşlırı töwändikicä:

1. YGma : yağma «yağma», ayığma «eytquçi», yağıma «düşminimgä»

2. LWmičIsI: (A)Lum-čisi/Lum čisi? , alumčisi «bajgir», alwmčisi «şaman», alum čigil
3. Ywrtidi : yorıtdı «äwätti, yolğa çıqtı», yur tedi «yezınäm eytti», ayur tedi «eytquči eytti», žurtdy «yurtini»

Mäzkur maqalidiki analiz arqiliq, bu çüşändürüşlärdin bir qismini qobul qiliş mumkin ämäsliki eniq bolidu. Şuğa muällipniñ qarişiçä, YGmA: LWmičISI: kI:YWRtIdIni yağma : alum/lum : äčisi : eki yur tedi : döp transkripsyä qiliş keräk, wä —yağma alum niñ tağisi wä ikki yezinisi eytip bärdil döp tärjimä qiliş keräk. Şundaq bolğandila mätinni çüşiniştä rawanliqqa kapalätlik qilğili bolidu, şundaqla açquçluq sözlärniñ xata çüşinilişi tüpäyli abidä tekstiniñ burmilinişidin saqlanğili bolidu.

Paydilanğan Materiyallar:

1. Klyāštornıy S. G. The Terkhin Inscription[J]. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 1982 (Vol.36) : 335-366.
2. 克里亚施托尔内. —铁尔浑碑(研究初稿) [J]. 伊里千, 译. 民族译丛 · 1981 (5) :44.
3. Tekin T. The Terkhin Inscription[J]. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 1982 (Vol.37) : 43-86.
4. Katayama A. Tariat Inscription[C]. in: Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka, 1999: 168-176.
5. Berta Á. Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása[M]. Szeged: Jate, 2004.
6. Berta Á. Sözlerimi İyi Dinleyin——Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını[M]. Translated by Emine YILMAZ, Ankara: TDK Yayınları, 2010.
7. 耿世民. 古代突厥文碑铭研究[M]. 北京: 中央民族大学出版社, 2005.
8. Базылхан Н. Мәдени Мұра Мелекеттік Бағдарламасы —Шығыстану(Екциясы. II том (Көне Түрік Бітіктастары) [M]. Алматы: 2005.
9. Mert O. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Usu [M]. Ankara: Belen Yayını, 2009.
10. 张铁山. 古代突厥如尼文《铁尔痕碑》研究[C]//张定京·陈不都热西提·亚库甫主编. 突厥语文学研究. 北京: 中央民族大学出版社, 2009.
11. Aydın E. Uygur Kağanlığı Yazıtları[M]. Konya: Kömen Yayınları, 2011.
12. Қаржаубай С. Орхон Мұралары. 1 кітап [M]. Алматы: Елшежіре Баспасы, 2011.
13. 洪勇民. 回纥汗国古突厥文碑铭考释[M]. 西安: 世界图书出版有限公司, 2012.
14. 艾尔肯·阿热孜·艾尔汗·阿伊登. 古突厥文碑铭(维吾尔文) [M]. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2014.
15. Ölmez M. Uygur Hakanlığı Yazıtları [M]. Ankara: BilgeSu, 2018.
16. Aydın E. Tariat Yazıtı‘nın Kuzey Yüzünün 5. Satırı Üzerine Yeni Okuma Ve Anlamlandırma Önerileri[J], Belleten, 2013 (61-1): 13-22.
17. Шинэхүү. Тариатин Орхон Бичгийн Шинэ Дурсгал[J]. Студия Аркаелогика, 1975 (VI/1) .
18. Кляшторный С. Г. Терхинская Надпись[J]. Советская Тюркология, 1980 (3) : 83-95 .
19. Klyāštornıy S. G. Sinkiang and the Kaghans of Ordubalyk Interpretation of the Fourteenth Line of the Terkh Inscriptions[J]. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 1988 (42/2-3) : 277-280.

20. Tekin T. Kuzey Moğolistan‘da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi[J]. Belleten, 1983 (46/184) : 795-838.
21. Tekin T. Orhon Yazıtları[M]. Ankara: TDK Yayınları, 1988: 17

Qo‘lyozma lug‘atlarni o‘rganish davr talabi Studying manuscripts is a requirement of the time

Ubaydullayev Alisher Abdusalomovich*

Annotation: *The article focuses on the study of manuscripts based on the original, informing students about manuscript sources, preparing them as specialists, publishing classical sources on the basis of manuscripts, preparing the text of excellent scientific commentaries, source studies and textual studies it has been researched that conducting new scientific-theoretical research is one of the topical issues today.*

Keywords: *classical, manuscript, lithographic, source, textual, nasta'liq, transcription, transliteration, conversion, textual notation.*

O‘tmish lug‘atlari o‘ziga xos tuzilish usullari bilan ajralib turadi. Ularni o‘rganish hozirgi zamon lug‘atshunosligi uchun ham nazariy, ham amaliy jihatdan foydali. Zero, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da ta’kidlanganidek, oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimida mumtoz adabiy asar namunalarini o‘qitish, ulardagi har bir so‘zning to‘g‘ri o‘qilishi va yozilishini aniqlashda qo‘lyozma lug‘atlar nodir manba hisoblanadi. Qo‘lyozma lug‘atlarni nazariy va amaliy jihatdan o‘rganish tilshunoslik tarixi uchun ham ahamiyatlidir. Lug‘atlar dastxat yoki asliyatga yaqin nusxalari asosida tasnif va tahlil etilishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-mayda qabul qilingan “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2995 -sonli Qarori, shuningdek, Prezident Shavkat Mirziyoevning 2017-yil 23 -dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetiga tashrifi chog‘ida o‘zbek mumtoz adabiyotiga taalluqli manbalarni o‘rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini yo‘lga qo‘yish, shu yo‘nalishda birinchi navbatda qo‘lyozma asarlarni erkin o‘qiy oladigan yetuk manbashunos va matnshunos kadrlarni tayyorlash vazifa qilib belgilangan. Qarordan kelib chiqqan holda, bugungi globallashuv davri barcha sohalar qatori lug‘atshunoslik sohasini ham sifat jihatdan yuqori bosqichga ko‘tarishni taqozo etmoqda.

Tadqiqotlarda lug‘atchilik tilshunoslikning alohida sohasi hisoblansa-da, leksikologiya tarkibiga kiritilgan [O‘zbek tili leksikologiyasi, 1981:293]. Darhaqiqat, leksikada tilning lug‘at tarkibi, so‘z ma’nosi, uning iste’mol darajasi, nutqqa, uslubga hamda shakl va mazmunga bo‘lgan munosabati kabilar o‘rganiladi. O‘zbek lug‘atshunosligida badiiy asar, xususan, mumtoz adabiy manbalar tilini o‘rganishda qator tadqiqotlar yuzaga kelgan. Mazkur tadqiqotlar hozirgi o‘zbek tilshunosligi talablariga to‘la javob beradi, lug‘atshunoslikning tadrijiy taraqqiyotini belgilashda muhim manba hisoblanadi [Rahmatullayev Sh, 2000:600; Dadaboyev H, 2008:237; Sodiqov Q, 2011: 95]. Lug‘atshunoslik tarixidan ma’lumki, qator qo‘lyozma lug‘atlar muayyan maqsadlarda tuzilgan. Ularning har biri original, biri ikkinchisini takrorlamaydi. Ularning aksariyati yagona va qadimiy nusxa ekanligi bilan ahamiyatlidir. Lug‘atlar doimo turkolog – so‘zshunos olimlarning diqqatini o‘ziga tortib kelgan. Turkiy, jumladan, eski o‘zbek tili lug‘atlari haqida yirik turkolog A.K.Borovkov quyidagicha fikr yuritadi: “Chig‘atoy tili Sharqiy Turkiston tili lug‘atlari nihoyatda boy va qiziqarli manba sifatida tarixiy - madaniy yodgorlik sifatida muhim. Ushbu lug‘atlar ichida

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent v.b. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti, E-mail: a.ubaydullayev@nuu.uz

Navoiyning badiiy mahoratini ochishga xizmat qiluvchi lug'atlar ahamiyatlidir" [Borovkov,1960:151-162].

Qo'lyozma lug'atlarni o'rganishda avvalo ijodkor so'z boyligi, so'zning bosh va majoziy ma'nolarda qo'llanilishi, lug'aviy birliklarning etimologik tahlili kabi muhim masalalar yoritilishiga e'tibor beriladi. O'rganilayotgan qo'lyozma manba ko'chirilgan nusxa, uning davri va xat namunasi kabilar ko'rib chiqiladi. Bu masalalar, albatta, lug'atlar yordamida yoritiladi, aniqlik kiritiladi [Hasanov, 1999]. O'zbek lug'atchiligida lingvistik lug'atlar yaratish juda uzoq tarixga ega. Tarixiy sharoitning turli talablari bilan lug'atning bir qator tiplari yaratildi [O'zbek tili leksikologiyasi,1981: 295]. Ikki tilli, etimologik, tovushlar tasnifiga bag'ishlangan lug'atlar, grammatik, izohli lug'atlar shular jumlasidandir.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy - arabiy lug'atchilik sohasida yaratilgan dastlabki manbadir. Ushbu qomusiy asarda O'rta Osiyo xalqlari tarixi, xalq og'zaki ijodi, turkiy tilning fonetikasi, grammatikasi, leksikasi haqida keng ma'lumot berilgan. Lug'atshunos turli urug', qabilalarning o'ziga xos jihatlari ko'rsatib berdi, turkiy tillar bo'yicha dastlabki qiyosiy grammatikaga asos soldi. "Devon" qadimgi turkiy til va eski o'zbek tili xususiyatlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Eski o'zbek tilida yaratilgan qo'lyozma lug'atlar ichida Alisher Navoiy asarlariga bag'ishlanganlari diqqatga sazovordir. Alisher Navoiy asarlarini mutolaa qilishda, albatta, lug'atlarga murojaat qilinadi. Bu an'ana qadimdan davom etib kelmoqda. Mutafakkir asarlariga sharh berish, maxsus lug'atlar tuzish Navoiy zamonidan boshlangan. Toli Imoniy Hiraviyning "Badoei'ul-lug'at", muallifi noma'lum "Abushqa", Mirzo Mehdixonning "Sangloh", Fath Alixon Kojariyning "Lug'ati atrokiya" (XIX), Shayx Sulaymon Buxoriyning "Lug'ati chig'atoyi va turkiy usmoniy" (XIX asr) kabi lug'atlari lug'atchilik tarixida va Navoiy asarlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Mutafakkir asarlari tiliga bag'ishlangan mazkur lug'atlarning har biri o'ziga xos uslubda, ma'lum maqsadlarga qaratilgan holda tartib berilgan [Umarov,1967; Muxitdinov K, 1971; Borovkov A.K,1961; Romaskevich A.A,1928; Fattohov X,1973; Xasanov B.R,1989:9]. Bu kabi qo'lyozma lug'atlarni maxsus o'rganish tilshunoslik, qolaversa, tarixiy leksikologiya va leksikografiya sohasida ayrim muammoli masalalarni yechishda alohida ahamiyat kasb etadi. Mumtoz badiiy asarlar matnini chuqur va ilmiy-nazariy jihatdan o'rganmay turib, matnshunoslik ilmining taraqqiy etishi haqida gapirish mumkin emas. Chunki badiiy matn qo'lyozmasi va tarixi tushunchasi matnshunoslikning tayanch nazariy asoslaridan biridir.

O'zbek xalqining boy ilmiy-ma'naviy merosi, adabiyot va san'ati haqidagi qimmatli ma'lumotlari qo'lyozma manbalarda aks etgan. Mumtoz adabiyot namunalarini asliyat asosida o'rganish, talabalarni qo'lyozma manbalardan xabardor qilish, ularni mutaxassis sifatida tayyorlash oliy ta'lim tizimida madaniy-ma'rifiy saviyaning oshishiga sabab boladi. Mumtoz manbalarni qo'lyozma nusxalar asosida nashr etish, mukammal ilmiy izohlar, korsatkichlar bilan ta'minlangan tanqidiy matnini tayyorlash, lug'atshunoslik, manbashunoslik va matnshunoslik yo'nalishida yangi ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi. Buning uchun muqobala uslubi va qo'lyozma matn ustida ishlash tajribasiga asoslanib ish olib borish orqali yuqori natijalarga erishish mumkin. Muqobala uslubini matnshunoslik, xususan matn tarixini o'rganish jarayoniga tatbiq etishda quyidagi muhim xususiyatlarga alohida e'tibor qaratish zarur: 1) olimlarning yagona maqsadi - xatolardan xoli mukammal matnni tiklash niyatida bir jamoa bo'lib ishlashi; 2) matnning harfma-harf, so'zma-so'z qiyoslanishi; 3) xatoliklarni bartaraf etish uchun mutaxassislar o'zlari tayyorlagan matnlarni bir-biri bilan o'zaro almashlab tekshirishi; 4) matndagi xatoliklarni o'chirib yubormasdan ustiga chizib ishlash; 5) tiklangan ishonchli matn bo'yicha dars o'tishga avval ustoz olim tomonidan yozma ijozat berilgan bo'lsa, bugungi kunda matnshunoslar jamiyati tomonidan maxsus ruxsatnoma berilishini yo'lga qo'yish [Jabborov, 2021:10; Jabborov, 2019: 9].

Sharq qo'lyozmalarini o'rganish, qo'lyozma manbalarni topish, ilmiy tadqiq qilish va nashr etish ishlarining keskin jonlanishi, mumtoz qo'lyozmalarni o'rganish matnshunoslik sohasining ham jadal rivojlanishiga turtki berdi. Biroq, mumtoz qo'lyozma asarlar matnini

o'rganish sohasida uzoq yillar davomida yig'ilgan tajribaning ommalashtirilmagani, lug'atshunoslikning tadqiqot usullaridan bexabarlik oqibatida nashr qilingan manbalarning ilmiy-badiiy ahamiyati va yozma yodgorlik sifatidagi qimmatini to'liq ko'rsatishga ojizlik qildi. Lug'atshunoslik, matnshunoslik va manbashunoslik sohasining vazifalari, tasnifi, nashr tiplari va prinsiplarining sistemalashtirilmaganligi qo'lyozma asarlar tadqiqi ustida ish olib borayotgan lug'atshunos, tilshunos va adabiyotshunoslarimizga manbalarni ilmiy iste'molga kiritish ishlarida muayyan qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Bu esa ma'naviy-ma'rifiy sohadagi islohotlar samarasini oshirish zarurati yo'nalishdagi ishlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarishni davr talabiga aylantirdi.

Filologiyada matn ustida ishlash masalalarida ko'pchilik tomonidan qabul qilingan yagona qoida yo'q. Manbashunoslar matn tarixi, tadqiqi va tavsifi ustida ko'proq bosh qotirsalar, matnshunoslar ularga qo'shimcha ravishda matn talqini tadqiqiga ham alohida e'tibor qaratadilar. Shuning uchun manbashunoslik tarixiy va tabiiy fanlar sohasiga, matnshunoslar esa filologiya sohasiga tegishliligi bilan bir-biridan farqlanadi. O'z navbatida matnlarni badiiy va lingvistik tadqiq etish masalarida ham matnshunoslar o'rtasida hozirgacha bir to'xtamga kelinmagan.

Lug'atshunoslik qo'lyozma nusxaning xat turi, yaratilgan davr va matn xususiyatlaridan tortib nashr ko'rinishidagi barcha yutuq va kamchiliklari haqida tasavvur uyg'otuvchi tadqiqotni amalga oshiradi. Matnshunoslikning tadqiq usullari bir qancha bolib, matniy tafovutlarni tahlil qilish, ko'chirishdagi xatoliklar tahlili, muallif matnidagi xatoliklarini aniqlash, matnni o'zgartirish hollarini aniqlash, qo'lyozma tavsifini amalga oshirish, qo'shimchalar va tushirib qoldirishlarni aniqlash, qo'lyozma va toshbosma nusxalar o'rtasidagi farqlar tahlili, nusxalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va munosabatni aniqlash, tekstologik belgilarni aniqlash, matnning yaratilish joyini aniqlash va boshqa shu kabi usullar kiradi.

Mumtoz badiiy asarlar matnini o'rganishning ilmiy asoslangan, ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarga qo'llash mumkin bo'lgan mezonlari va tamoyillari hanuzgacha aniq ishlab chiqilmagan. Bu esa, o'z navbatida, lug'atshunoslik, matnshunoslik va manbashunoslikning va adabiy-ilmiy tahlilning ham asosi bo'lgan qo'lyozma matn tarixini tadqiq etishning yaxlit tizimini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Filologiya sohasi bo'lgan lug'atshunoslikni qo'lyozma matnni o'rganishda guruh bo'lib ishlash shu xususiyati bilan qimmatliki, u jamoa bo'lib ishlashni – bir qancha talabalar va o'qituvchining o'zaro ilmiy hamkorlikda faoliyat yuritishini taqozo etadi. Tabiiyki, ilmiy hamkorlik, ayniqsa, lug'atshunoslik ishlarida yuqori samara beradi. Shu jihatdan ham, qo'lyozma matn va uning tarixini o'rganish, mumtoz adabiyot namunalarning mukammal va ishonchli nashrlarini amalga oshirish jarayoniga tatbiq etish lug'atshunoslik va matnshunoslikning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tili leksikologiyasi. –T.: Fan, 1981. -B. 293.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. –T.: Universitet, 2000.-B. 600.
3. Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug'ati. –T.: Universitet, 2008. -B. 237.
4. Sodiqov Q. "Muhokamatu-l-lug'atayn"ni o'qib o'rganish. –T.: TDSHI, 2011.-B. 95.
5. Боровков А.К. Лексикографическая традиция в словарях чагатайского языка // Лексикографический сборник.- М., 1960. Вып. IV.-С. 151-162.
6. Hasanov B. Javohirlar xazinasi. Qo'lyozma lug'atlar.-Toshkent: Adabiyot va san'at, 1999.
7. Умаров З.А. Грамматика староузбекского языка «Мабани ул-лугат» Мирзы Мехдихана: Автореф. дисс...канд.филол.наук. –Т.: 1967.
8. Мухитдинов К. «Санглах» Мирзы Мухаммеда Мехдихана: Автореф. дисс...канд.филол.наук. –Т.: 1971.
9. Боровков А.К. «Бадаи ал-лугат» словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. -М., 1961.

10. Хасанов Б.Р. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс...док.филол.наук. –Т.: 1989.-С. 9.

11. Jabborov N. O‘zbek matnshunosligi va unda matn tanqidi, ilmiy-tanqidiy matn istilohlarining o‘rni // O‘zbek mumtoz adabiyotini o‘rganishning nazariy va manbaviy asoslari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. –T.: Mumtoz so‘z, 2019. 9-bet.

**Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində işlənmiş bir söz və bir ifadə haqqında
About a word and expression used in Nizami Ganjavi’s works**

Quliyeva Kübra Fərrux qızı*

Xülasə

Türk mədəniyyəti tarixində bir sıra heyvanların, o cümlədən də quşların yeri çox əhəmiyyətlidir. Quşlar qədim zamanlardan mədəniyyətimizdə müxtəlif müsbət və ya mənfi dəyərlərin simvoluna çevrilmişdir. Mədəni irsimizin müəyyən hissəsini türk xalqlarının mifologiyasında, dastan və nağıllarında, klassik və müasir ədəbiyyatlarında quşlarla bağlı materiallar təşkil edir. Belə quş adlarından biri də Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında *Tuğan /Doğan*dır.

Tuğan /Doğan sözünə müasir Azərbaycan dilində təsadüf olunmur, lakin həmin mənada şahin, tərən, laçın sözləri geniş şəkildə işlənməkdədir.

Umumiyyətlə, ədəbiyyatlarda *doğan* görmə qabiliyyəti və sürəti çox yüksək olan quş kimi təqdim olunur. Doğanın əsas cəhətlərindən biri ovu kəskin pəncələri ilə yaxalamaq və onu parçalamaq üçün güclü dimdiyindən istifadə etməsidir ki, Nizami də məhz nümunə verdiyimiz beytdə qəhrəmanını buna görə *Tuğana* bənzədir.

Doğan hər zaman türk xalqlarının istər mifik dünyagörüşündə, istərsə də real həyatında “cəsarət”, “güc”, “cəldlik”, “müqəddəslik” rəmzi olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində rast gəldiyimiz başqa bir maraqlı fakt onun “İskəndərnamə” və “Yeddi gözəl” poemalarında işlətdiyi, izahına heç yerdə təsadüf etmədiyimiz, lakin xalqın yaddaşında daşlaşıb qalmış “dörd yastıq” ifadəsidir. Bu ifadə əslində qədim mifik təsəvvürlərlə deyil, sadəcə insanların dünyagörüşü və sosial həyatla bağlı yaranmışdır.

Nəhayət, bunu deməliyik ki, bu gün dilçilərimizin işi sadəcə Nizami Gəncəvinin, Nəsiminin, Füzulinin və ya hər hansı bir klassikin əsərlərindən bir neçə sözü tapıb, araşdırmaqdan, tədqiq etməkdən ibarət deyil, klassiklərin əsərlərinin hərtərəfli şəkildə araşdırmaqdan, əsərlərdə işlənən sözləri qədim və müasir türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə izah etməkdən ibarətdir. Çünki tarixə də, coğrafiyaya da material verən dildir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, *Tuğan*, dörd yastıq

Abstract

The place of birds is of great importance in the history of Turkic culture. Birds have long been a symbol of various positive or negative values in our culture. A certain part of our cultural heritage contains materials related to birds in the mythology, folk art and classical literature of the Turkic peoples. One of such birds is *Doğan*, which we encounter in Nizami Ganjavi’s poem “Khosrov and Shirin”.

The place of birds is of great importance in the history of Turkic culture. Birds have long been a symbol of various positive or negative values in our culture. A certain part of our cultural

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, aparıcı elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. qkubra@mail.ru

heritage contains materials related to birds in the mythology, folk art and classical literature of the Turkic peoples. One of such birds is *Doğan*, which we encounter in Nizami Ganjavi's poem "Khosrov and Shirin".

The word "*doğan*" is not used in the modern Azerbaijani language, but there are the words "hawk" and "falcon" with the same meaning.

In general, the word "*doğan*" is presented in the literature as a bird with very high visual acuity and speed. One of main features is the ability to use strong beak to catch the prey with sharp paws and crush it. Nizami's hero *Tughan* just reminds this bird.

Doğan has always been a symbol of "courage", "strength", "agility" and "holiness" in the mythical worldview and real life of the Turkic peoples.

Another interesting fact in Nizami Ganjavi's "Khamsa" is the expression "four pillows" used in the poems "Iskendername" and "Seven beauties". The history of the expression is not limited to the period of Nizami and goes far beyond it. The expression is not based on ancient myths, but on social life.

It should be noted that, today, our linguists deal with not only selection and study of words from the works by Nizami Ganjavi, but also reading the works of classics and explanation of examples of folklore used there in comparison with ancient and modern Turkic languages. Because it is a language that provides material for both history and geography.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khamsa, Tughan, four pillows, "Khosrov and Shirin", "Seven beauties".

Türk mədəniyyəti tarixində bir sıra heyvanların, o cümlədən də quşların yeri çox əhəmiyyətlidir. Quşlar qədim zamanlardan mədəniyyətimizdə müxtəlif müsbət və ya mənfi dəyərlərin simvoluna çevrilmişdir. Mədəni irsimizin müəyyən hissəsini türk xalqlarının mifologiyasında, dastan və nağıllarında, klassik və müasir ədəbiyyatlarında quşlarla bağlı materiallar təşkil edir. Folklorumuzda tarixən bir sıra atalar sözlərində "bayquş, bülbül, şahin, qartal, leylək və s." kimi quş adları, müxtəlif üslubi məqamlarda mənfi və ya müsbət keyfiyyətləri əks etdirmiş, çox vaxt da antropomorfizm kimi çıxış etmişdir. Belə quş adlarından biri də *Tuğan/Toğan/Doğandır*.

Bu quş adına Nizami Gəncəvi yaradıcılığında "Xosrov və Şirin" poemasında aşağıdakı beytdə rast gəlirik.

Sözün *Tuğan* şahı girdi meydana,
Qılınc verdi qələm Qaraxanına (Gəncəvi, 1980:31).

Burada *Tuğan* – türk dillərində qədimdən bəri *Toğan/Doğan* formalarında işlənərək gələn quş adıdır.

Toğan sözü ilə bağlı B.Əhmədov "Etimologiya lüğətində": "Şahinin növüdür, mənbələrdə duyğun kimi verilib. Torağay (çəkik də deyiblər) yerinə, duyğar yazılıb. Görünür, duymaq feili ilə bağlıdır. Tərlan sözünün sinonimi kimi işlədilib" yazır (Əhmədov, 2015:243).

Burada müəllifin izahı ilə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki əvvəla ona görə ki, adlar istər, insan, istər heyvan olsun, onlara müəyyən əlamətlərə görə verilir. İkincisi, torağay canlı da olsa, duymaq qabiliyyətinə malik deyil. Üçüncüsü isə, torağay əti yeyilən, *Tuğan/Doğan* isə ət yeyən quşlardandır. Torağay sərçəkimilər, Doğan isə doğankimilər və ya qartalkimilər fəsiləsinə aiddir. Zənnimizcə, adların qarışdırılması və izahının bu şəkildə verilməsi həmin quşların müəyyən dərəcədə zahiri oxşarlığı ilə də bağlı ola bilər.

Müasir türk dilində bu sözün qədim türk variantı *doğan* fars dilindən alınmış *şahin* sözü ilə sinonimlik təşkil edərək paralel işlənir və "qartalkimilər fəsiləsindən olan quş" kimi izah olunur (TS:548,1842).

Müasir türk dilində bu sözün qədim türk variantı *doğan* fars dilindən alınmış *şahin* sözü ilə sinonimlik təşkil edərək paralel işlənir və "qartalkimilər fəsiləsindən olan quş" kimi izah olunur (TS:548,1842).

K.Ramazanov bu quşun Türk dillərindən qaraqalpaq dilində *laşın*, uyğur dilində *laçın*, xakas dilində *ilaçın*, başqırd dilində *ilasın*, qırğız dilində *ilaaçın*, karacay-balkarların dilində *ilyačın/lyačın*, kumuq dilində *laçın*, noqay dilində *laşın* formalarında, bir qısım türk dillərində isə ya başqa adlarda işləndiyini, yaxud da ümumiyyətlə, həmin sözün olmadığını qeyd edir (Ramazanov:2004:64).

Müasir Azərbaycan dilində dilin aktiv fondunda *doğan* sözünə nə quş, nə də şəxs adı kimi rast gəlmirik. Bu söz sadəcə olaraq klassik ədəbiyyatda qalmışdır, lakin həmin mənada bu gün dilimizdə *şahin*, *tərhan*, *lacın* sözləri işlənməkdədir.

Maraqlı cəhət burasındadır ki, oğuz qrupu türk dillərinə aid türkmən dilində də vəziyyət eynilə Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Belə ki, Məxdumqulunun əsərlərindən həmin sözün vaxtilə türkmən dilində də işləndiyi məlum olur. Lakin müasir türkmən dilində də bu söz artıq

dilin leksik fondundan çıxmışdır. Bununla bağlı O.Yılmaz "Məxdumqulunun dilində quş adları" adlı məqaləsində *doğan* sözünün Uyğur dilində toğan, Çağatay dilində toğan, toğan formalarında işləndiyini, qədim türkmən yazılı mənbələrində *doğan* şəklində işlənsə də, müasir türkmən dilində nə *doğan* nə də *tuğan* formalarına təsadüf olunmadığını" yazır. (Yıldız, 2017:2274).

Doğan müasir türkmən dilində *laçın*, *şahin*, həm də *şahbaz* kimi adlarla ifadə olunur. Burada *şahin* və *şahbaz* fars dilindən alınmadır, *laçın* isə türk mənşəli sözdür.

T.Tekin IX-X əsrlərə aid olan, Göytürk əlifbası ilə yazılmış fal kitabı "İrq bitiq" əsərində *toğan* sözünün işləndiyini göstərir. Əsərdə həmin söz: "*Ürüng esri toğan kuş men. – Ak benekli Toğan kuşum ben*" formasında işlənmişdir (Tekin, 2004:9).

Doğan zoonimdən yaranmış şəxs adı kimi müasir türk dilinin antroponimlər sistemində mövcuddur. Hətta görkəmli başqırd tarixçisi, türkoloq Zəki Vəlidinin də soyadı Togandır ki, burada *togan* *doğan* sözünün başqırd dilində işlənən variantıdır.

"Qədim türk dilləri lüğəti"ndə *toğan* "şahin" mənasında, *toğan ersiğ* söz birləşməsi isə "cəsarətli" mənasında göstərilmişdir (DTS,1969:571).

Mahmut Kaşqari "Divan"ında sözün *doğan/toğan/togan* və ya *tuğan* formalarından heç birinə rast gəlmirik. Lakin "Divan"da "yırtıcı quş" mənasında *toğrı* sözü qeydə alınmışdır ki, bu söz də "doğan" deməkdir (DLT,1986:632).

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatlarda *doğan* görmə qabiliyyəti və sürəti çox yüksək olan quş kimi təqdim olunur. *Doğanın* əsas cəhətlərindən biri ovu kəskin pəncələri ilə yaxalamaq və onu parçalamaq üçün güclü dimdiyindən istifadə etməsidir ki, Nizami də məhz nümunə verdiyimiz beytdə qəhrəmanını buna görə *Tuğana* bənzədir. Nizaminin qəhrəmanı da *Tuğan* kimi inanılmaz görmə qabiliyyətinə sahibdir və "ovunu", yəni düşmənin çox uzaq məsafədən görüb, seçə bilir.

Məşhur Amerika yazıçısı, Amerika romantizminin ilk görkəmli nümayəndələrindən biri olan Jeyms Fenimor Kuper də "Sonuncu mogikan" əsərində qəhrəmanına məhz bu cəhətinə görə Şahingöz (*Doğan*) adını vermişdir.

Doğan həddindən artıq yüksək uçma qabiliyyətinə malik olduğu üçün də heyvanlar aləmində ən cəld quş kimi birinci yeri tutur.

Doğan hər zaman türk xalqlarının istər mifik dünyagörüşündə, istərsə də real həyatında "cəsarət", "güc", "cəldlik", "müqəddəslik" rəmzi olmuşdur.

Doğanın bir gözəl xüsusiyyəti də alçağı sevməməsidir, o hər zaman yuvasını yüksək dağların zirvəsində, ən yüksək ağacların başında qurur və türklərin öz əcdadı sandıqları qurd kimi təkliyi sevir.

Fars dilində *toğan* mənasında *şahin*, *şahbaz* sözlərinin mövcud olmasına baxmayaraq Nizaminin "Xəmsə"sində məhz türk mənşəli *toğan* sözünü işlətməsi şairin "bal" dadan Azərbaycan dilinə bağlılığının bariz nümunəsidir.

Şair "Xəmsə"də türk mənşəli *Toğan* sözünü işlətməmiş, mənasını isə fars dilində "morğə şəkəri" və ya "baz", yəni "şahbaz" kimi izah etmişdir ki, zənnimizcə, sadəcə elə bu faktın özü böyük dahinin azərbaycanlı olmasını sübut üçün yetərlidir.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində rast gəldiyimiz başqa bir maraqlı fakt onun “İskəndərnamə” və “Yeddi gözəl” poemalarında işlətdiyi çox maraqlı, izahına heç yerdə təsadüf etmədiyimiz, lakin xalqın yaddaşında daşılaşıb qalmış bir ifadədir. Şair həmin ifadəni “İskəndərnamə”də aşağıdakı beytdə belə qeyd edir:

Cümkü dörd balışda görmədim səbat,
Dörd divar içində keçirdim həyat (“İskəndərnamə”, 41).

Burada diqqəti çəkən “dörd balış” ifadəsidir. Əsərin şərhində həmin ifadə “şahlıq” və “dörd ünsür”ə işarə olunmaqla yanaşı, eyni zamanda “qüdrət” və “qüvvət” rəmzi kimi izah olunur.

Şairin “Yeddi gözəl” poemasında isə həmin ifadə “vilayətin dörd balış qoyanı” kimi izah olunur ki, burada da yenə dörd balış “taxt”, dörd balışı qoyan isə “vilayətin hakimi”, yəni “şahı” deməkdir. (Gəncəvi; 1983:314).

Burada bizi maraqlandıran Nizaminin öz əsərlərini fars dilində yazıb-yazmaması deyil, məhz onun azərbaycanlı düşüncəsi, yəni “*Azərbaycan dilində düşüüb, fars dilində yazması*”, eləcə də bu ifadəni işlətməsi və həmin ifadənin ifadə etdiyi mənadır.

Bu mənada Nizamişünas C.Ağamirov “Şair “Xəmsə”ni fars dilində yazsa da, türk olduğunu unutmayıb” deməkdə haqlıdır.

Əsərdən göründüyü kimi, “dörd balış” ifadəsi şahlığa, yüksək vəzifəyə işarədir. Əgər ifadəyə məntiqi baxımdan yanaşsaq, o zaman şahlığın, yüksək vəzifənin arxasında “rahatlığın, arxayınlığın, heç nədən narahat olmamağın” durduğunu görürük. Şah heç nəyə nə möhtac deyil, nə də onu müəyyən problemlər narahat etmir. Görünür məhz bu cəhətinə görə də “dörd balış” xalq arasında ifadəyə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, dilin ən qədim ünsürləri xalqın danışdığı dilində mühafizə olunur. Sözlərin qorunması baxımından dialekt və şivələr mühafizəkardır. Başqa sözlə, qədim leksik vahidlər, fonetik və morfoloji ünsürlər xalqın dilində - dialekt və şivələrdə yüz illərlə qorunub qala bilər.

Bu mənada Azərbaycan dilinin Abşeron şivələri də istər maraqlı leksik vahidlər, istər zəngin xalq yaradıcılığı nümunələri ilə zəngindir. Çox vaxt bu şivələrdə respublikanın heç bir yaşayış məntəqəsində, heç bir dialekt və şivələrində təsadüf olunmayan söz və ifadələrə rast gəlirik ki, bunlardan biri də dahi Nizaminin əsərində işlənən “dörd balış” ifadəsidir.

Bu ifadə çox qədim zamanlardan Abşeron əhalisinin leksikonunda özünə yer tapmışdır. Abşeronun Nardaran, Binə, Ramana, Bilgəh və digər onlarca yaşayış məntəqəsində, bəlkə də bütün Abşeron şivələrində bu ifadə qeyd etdiyimiz “arxayınlıq, “rahatlıq” mənalarda işlənməkdədir. Məsələn: - Kişi dalına dörd balış qoyub oturub, bilmirəm neyə arxayundu (Ramana); - Həri ya:, hər işün düzdü, day dalıva dörd dənə balış qoyub yata bilərsən (Nardaran); - Dalunda dörd dənə balış var, una görə arxeyinsan? (Binə) və s.

Bu ifadənin tarixi, zənnimizcə, heç də Nizami yaradıcılığı və ya dövrü ilə məhdudlaşmır, ondan da çox-çox irəliyə gedir.

Bu ifadə əslində qədim mifik təsəvvürlərlə deyil, sadəcə insanların dünyagörüşü və sosial həyatla bağlı yaranmışdır. Başqa sözlə, reallıqdan ifadəyə qədər uzanan yol keçmişdir. Əgər vaxtilə “dörd balış” real bir fəaliyyəti, hərəkəti, yaxud da işi bildirirdisə, zaman keçdikcə bu real hadisədən məntiqi mənaya keçmişdir.

Deyilənlərə görə, keçmiş zamanlarda şahların, hökmdarların oturduqları taxta onlara rahat olsun deyə dörd balış qoyarmışlar. Həmin balışlardan birini şahın ayağının altına, ikincisini arxasına, ikisini isə taxtın qollarının üstünə qoyarlarmışlar ki, bugün xalqın dilində yaşayan, tarixlə yaşlı olan həmin ifadə də bundan yaranmışdır.

“Dörd balış” ifadəsi hazırda şivələrdə: - Ne başıvun altına dörd dənə balış qoyub oturmusan? kimi də işlənir ki, bunun sonradan yarandığı ifadənin özündən məlumdur. Belə ki, başın altına dörd balış qoymaq gərçəkdə mümkün olmadığı üçün şivələrdə təhrif olunmuş şəkildə işlənir.

Nəhayət, bunu deməliyə ki, bu gün dilçilərimizin işi sadəcə Nizami Gəncəvinin, Nəsiminin, Füzulinin və ya hər hansı bir klassikin əsərlərindən bir neçə sözü tapıb, araşdırmaqdan, tədqiq etməkdən ibarət deyil, əksinə bütün klassiklərin əsərlərini hərtərəfli şəkildə, söz-söz, cümlə-cümlə oxuyub, mənalərini açmaq, əsərlərdə gedən ifadələri, atalar sözlərini, zərb məsəlləri, folklor nümunələrini toplayıb qədim və müasir türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə izah etməkdən ibarət, araşdırma zamanı ortaya çıxan türk xalqlarının tarixinə yeni səhifələr yazma biləcək və coğrafiyasının həddlərini genişləndirəcək faktları o sahələrin mütəxəssislərinə ötürməkdən ibarətdir. Çünki tarixə də, coğrafiyaya da material verən dildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü. Ankara, 2017.
2. Divanü lüğat-it-türk" dizini, c. IV, Türk Dil Kurumu basımevi, Ankara, 1986.
3. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969.
4. Əhmədov B. Etimologiya. Bakı, "Altun kitab", 2015.
5. Gəncəvi N. "Yeddi gözəl". Bakı, "Yazıçı", 1983.
6. Gəncəvi N. "Xosrov və Şirin". Bakı, "Yazıçı", 1982.
7. Ramazanov K. Türk dillərində quş adları. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, I c., "Kitab aləmi" nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2004, s. 18-73.
8. Tekin, Talat İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı.). Ankara, "Öncü Kitap", 2004.
9. Türkçe sözlük, TDK, 10. Baskı, Ankara, 2005.
10. Yıldız O. Mahtumkulu'nun Dilinde Kuş Adları. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 6/4 2017 s. 2272-2290.

"Oğuznamə"lərdə ətraf mühitə münasibət və onun qorunması məsələləri Attitude to the environment in "oghuzname"s and issues of its protection

Mahmudov Yusif Məhəmməd oğlu*

ÖZET

Sunulan makalede, Azerbaycan halkının da ait olduğu Oğuz Türklerinin doğayla olan yakın ilişkisi, yüzyıllardır çevreye karşı dikkatli tutumları, canlı ve cansız doğanın bileşenlerinin isim ve soyadlarında kullanımı, yaşam tarzı, birbirlerine göre kullanımı incelenmektedir. Türkçe konuşan halkların çevreye, doğaya, gökyüzüne olan inancı, Oğuzların aile ve devlet bağlılığında önemli bir rol oynamıştır. Eserde bunun, Oğuz'un yerleştiği, göçebe olduğu bölgelerin doğasının zenginliğinden kaynaklandığını ortaya koyuyor. Oğuz Türklerinin evsel ve ekonomik faaliyetlerinde karşılaştıkları ve çalıştıkları her şeyi doğanın çeşitli bileşenleriyle karşılaştırdılar, onunla karşılaştırdılar.

Oğuz Türkleri de dahil olmak üzere Türk halklarının yaşam biçimi, hayvancılıkla, tarımla olan ilişkileri, su, toprak, bir dizi gerçek ve efsanevi hayvanın ana inançlar, Ongonlar, tanrılar haline gelmesine ve onları kutsallaştırarak dokunulmazlık statüsüne kavuşmasına yol açmıştır. Böylece çevreyi korumak için önemli çalışmalar yaptılar.

Araştırma sürecinde, boğaların hijyen kurallarına uyduğuna, hastayla temastan kaçındığına ve böylece sağlıklarına dikkat ettiğine dair kanıtlara rastladık.

Makalede, oğuzların tarihsel gelişim sırasında çok sayıda teste tabi tutulduğu, karmaşık ve zor bir yaşam tarzıyla ilgili çeşitli deyimler, sözler, bilge sözler yarattığı belirtiliyor. Birçoğu bugün insan ekolojisi açısından da geçerlidir.

Anahtar kelimeler: Oğuz Türkleri, çevre, insan ekolojisi, ongon, tanrı, inanç, gri kurt, bitki, toprak, su

SUMMARY

* Azerbaycan. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

The article examines the close connection of the Oghuz Turks, to which the Azerbaijani people belong, with nature, their careful attitude to the environment for centuries, the use of components of living and inanimate nature in names and surnames, lifestyle, in relation to each other. The belief of the Turkic-speaking peoples in the environment, nature, and the sky played a key role in the family and state affiliation of the Oguz. The work reveals that this is due to the richness of the nature of the territories where the Oguzes settled and roamed. Everything that the Oghuz Turks encountered and worked with in their household and economic activities, they compared with various components of nature, compared with it.

The way of life of the Turkic peoples, including the Oghuz Turks, their connection with cattle breeding, agriculture led to the fact that water, land, a number of real and legendary animals became the main Beliefs, Ongons, Gods and, sanctifying them, acquired the status of inviolability. Thus, they have done considerable work to protect the environment.

In the course of the study, we came across data that bulls observe hygiene rules, avoid contact with the patient and thus take care of their health.

The article notes that the Oguz in the course of historical development were subjected to numerous tests, created various idioms, sayings, wise sayings associated with a complex and difficult way of life. Many of them are relevant today from the point of view of human ecology.

Keywords: Oguz Turks, environment, human ecology, ongon, god, faith, gray wolf, vegetation, soil, water

GİRİŞ

Oğuzlar, Oğuz Kağan dastanına görə 24 boydan, Mahmud Kaşğarının Divani-Lüğəti-Türk əsərinə görə isə 22 boydan ibarət olan Orta Asiya kökənli Oğuz boyundandır. 700 il ərzində köçəri həyat tərzini keçirməklə tez-tez yerlərini dəyişmiş, Bizans imperatorluğu qaydalarına görə Balkanlara qədər yayılmışlar. Oğuzlar Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, İran, İraq, Suriya, Misir və Balkanlarda (Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Makadoniya, Kosova, Serbiya) yaşayan türklərin ataları sayılırlar (16). İyirmi dörd boydan meydana gələn oğuz türklərinin on ikisi İç, on ikisi Dış qoluna bağlı idi. Oğuz Boylarının nəslə, adı Oğuz Xanla bağlıdır. Oğuz Xanın Gün Xan, Ay Xan, Ulduz Xan, Göy Xan, Dağ Xan, Dəniz Xan adlarında altı oğlu vardı. Oğuz Xanın hər oğlunun da dörd oğlu olub. Oğuz Xanın altı oğlundan olan 24 nəvəsi 24 Oğuz Boyunu meydana gətirmişdir. Bütün dünyaya yayılan oğuzlar, bu 24 boyda söykənir (17). Oğuz Xanın övladlarının adlarından da görünür ki, oğuzlar ruhən təbiətə bağlı olmuşlar. Başqa sözlə, onlar öz varlığında mahiyyətə, təbiəti yaşatmışlar.

Folklorşünas alim S. Rzasoy qeyd edir ki, Oğuz Kağanın bir insan olaraq doğuluşu eyni zamanda canlı və cansız dünyanın (təbiətin) bütün mənalı ünsürlərinin doğuluşunu özündə işarələyir (11, 91). Oğuzun doğuluşu, körpəliyi və yetkinliyindəki əlamətlər, davranışlar onu nağıllarımızdakı bədheybət məxluqlara oxşadır. Biz burada onu "Bilqamis" dastanındakı Enküdü obrazı ilə müqayisə edə bilərik (5). Hər ikisinin görkəmi vahiməlidir, fiziki baxımdan çox güclüdürlər, vəhşi heyvanları otarır, çoxlu ov edirlər, ən qorxulu vəhşilərdən belə çəkinmirlər. "Oğuznamə"də (Uyğur versiyası) oğuzun körpəliyi qəribə şəkildə təsvir olunur: Ayağı öküz ayağı tək, beli qurd beli tək, çiyini samur çiyini tək, köksü ayı köksü tək idi. Bədəninin hamısı sıx tüklə örtülüdür, ilxılar qovurdu, atlar yorurdu, keyik avlayırdı.... bu çağda bu yerdə bir böyük meşə vardı. Çoxlu balaca, böyük çaylar vardı. Bura çoxlu-çoxlu heyvanlar gəlirdi, burda çoxlu quşlar uçurdu. Bu meşədə böyük bir kərgədan vardı, atları, adamları yeyirdi. İyrənc heyvan idi. Xalqın boynuna ağır yük qoymuşdu...(9). "Təpəgöz"ün nağılında da belədir. Təpəgöz də bədheybət və qorxuncdur. Onu Basat öldürür və camaatın canını qurtarır (2). Oğuz Kağan da bu heyvanı öldürmək, xalqın canını qurtarmaq qərarına gəlir. Ox, qılınç götürüb meşəyə yollanır, bir maral tutub söyüd budaqları ilə ağaca bağlayır. Səhər qayıdanda kərgədan maralı aparmışdı. Sonra o, bir ayı tutub ağaca bağlayır. Kərgədan onu da aparır. Oğuz ağacın dalında gizlənir, həmin heyvan gələndə onu öldürür, başını kəsib aparır, şunqar quşu ölmüş vəhşinin içalatını yeyir. Oğuz şunqarı da öldürür başını kəsir...(9) Burada oğuzun igidliyi ilə bərabər, canlı orqanizmlər arasındakı qida

əlaqələri, bəzi heyvanların yırtıcılıq xarakteri, digər tərəfdən, ərazinin bol sulu, zəngin fauna və floraya malik olduğu bildirilir.

Oğuzun evlənməsi, ailə qurması da maraqlıdır və birbaşa təbiətlə ilişikli məsələdir. “Oğuznamə”yə görə oğuz Tanrıya tapındığı günlərin birində qaranlıq çökür, göydən bir göy parlaq işıq düşür. Oğuz ona yaxınlaşır, bir gözəl qız olduğunu görür: alnında atəşli parlaq xal vardı. Qız o qədər gözəl idi ki, gülsə, göy Tanrı gülür. Ağlasa göy tanrı ağlayırdı” Oğuz Kağan onu görcək özündən gedir, qızla evləninir. Üç oğlu olur. Adarını Ay, Gün və Ulduz qoyur. Oğuz bir gün yenə ova gedir. Bir gölün ortasında, qabaqda bir ağac görür. Ağacın koğuşunda yalnız oturmuş çox gözəl bir qız vardı: “gözləri göydən göy, saçları çay axını tək, dişləri inci tək idi.” Oğuz xan onun bu gözəlliyi önündə dayana bilməyib özündən gedir. Onunla evləninir. Üç oğlu olur. Adların Göy, Dəniz, Dağ qoyur.”

Təsədüfi deyildir ki, “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında oğuzun iki arvadı olduğu göstərilir: Göyü təmsil edən və Yeri təmsil edən arvadlar (12, 42). Oğuzun birinci arvadı işıqgünəşin bəlgəsi, ikinci arvadı isə su, yaşıllıq ilahəsi, ola bilsin dünya ağacının bəlgəsi idi (13, 414). Oğuzun həmin arvadlardan doğulan uşaqlarının adları da təbiətdən götürülmüşdü. Altı oğuldan ən böyüyünün adı Gün idi, yəni günəş, ikincisinin adı Ay, yəni ay (mah), üçüncüsünün adı yulduz, yəni ulduz (setarə), dördüncüsünün adı Gök, yəni göy (aseman), beşincisinin adı Taq – yəni dağ (kuh) və altıncısının adı Dəniz, yəni dəniz (dərya) idi (10, 25). Məlumdur ki, oğuzlarda adqoyma şəxsin əməlinə görə Dədə Qorqud tərəfindən verilirdi. Bununla bərabər, yeni doğulan körpəyə təbiətin halına görə ad qoyulurdu. Məsələn, Əbülqazi Bahadır “Türkmənlərin say kitabı”nda göstərir ki, oğuz hökmdarı Duyli Qayl öldükdən sonra onun arvadı hamilə idi. Uşaq doğulduqda həmin vaxt hər tərəf duman olduğuna görə, Qorqud Ata körpəyə Duman adını verir. O, dumanın çox durmadığını, tezliklə keçib getdiyini, ardınca günəşin göründüyü yaxşı bilir. Bu mənada uşağa Duman ad verməklə onun həyatını aydın və xoşbəxt görmək istəyir (3, 146). Təbiəti özünə doğma saymaq, ətraf mühitin amillərini adlarında, məişətində, həyat tərzində yaşatmaq oğuzların adət-ənənələri sırasında idi. “Mütləqə İnam” təliminin yaradıcısı, filosof Asif Ata oğuzun çağdaş varisləri üçün tərtib etdiyi Ocaq təqvimində ayları məhz təbiətin hallarına görə adlandırır: (hazırda onun ardıcılları bu təqvimdən istifadə edirlər); Yağış ayı, Xəzan ayı, Qar ayı, Günəş ayı, Qürüb ayı, Çiçək ayı, Od ayı, Şölə ayı və s. (1).

Türkdilli xalqların ətraf mühitə, təbiətə, göyə inamı oğuzların ailə və dövlət mənəbə düzümündə əsas rol oynamışdır (13, 420). Bəlkə də, bu, oğuzların məskunlaşdıqları, keçib getdikləri ərazilərin təbiətinin zənginliyi ilə əlaqədar olmuşdur. Ona görə də onlar rastlaşdıqları və işlətdiklər hər bir şeyi təbiətin komponentlərinə bənzədir, onunla müqayisə edirdilər. Türk xalqlarının, o cümlədən oğuz türklərinin məişət tərz, onların maldarlıqla, əkinçiliklə bağlılığı suyun, torpağın, eləcə də, bir sıra real və əfsanəvi heyvanların başlıca İnam, Onqon, Tanrı olmasına gətirib çıxarmış və onu müqəddəsləşdirməklə toxunulmazlıq statusu qazandırmışdır (13, 214). Beləliklə, müvafiq rəsmi qadağaların olmadığı dövrlərdə ətraf mühitin bu yolla qorunması problemi qismən aradan qalxmışdır.

Türk xalqlarının simvollaşmış totemi hamımızın yaxşı tanıdığı canavardır – boz qurddur. Niyə məhz boz? “Oğuznamə”lərə görə, oğuz türklərini ilk çətin döyüşlərdəki qələbələrə boz rəngli, boz yallı qurd aparıbmiş. Çağdaş türk dünyasında türklərin boz qurdu xilaskar kimi qəbul etmələri də bununla bağlıdır. Qeyd olunur ki, Oğuz Kağan ailə qurduqdan sonra toy vurdurdu, bütün oğuz türklərini başına yığdı və el-obaya çağırış elədi: “Mən sizin kağanınız oldum, yay və qalxan alalım, büyan bizim damğamız olsun, boz qurd uranımız olsun, dəmir nizələrimiz meşələr olsun, 4 av yerində qulanlar yerisin, çaylar, dənizlər (axsın); günəş bayrağımız, göy çadırımız olsun.” Sonra hər tərəfə bildirimlər göndərdi. Dünyanın dörd yerinə mənə kağanlıq etmək qismət olub. Sizlərdən tabelik tələb edirəm. O, bəxşiş gətirənə, sözün tutana dost dedi, birləşməyəne qəzəbləndi. Hücuma, ağır döyüşlərə hazırlaşdı. Dan yeri ağardıqda Oğuz kağanın çadırına gün tək bir şüa girdi. O şüadan boz tükli, boz yallı böyük bir erkək qurd çıxdı. Qurd üzünü Oğuz tutub: “Ay Oğuz, sən urum üstünə getməyə hazırlayırsan mən sənənlə öndə gedəcəyəm.” Üç ən ağır döyüşlərdə boz qurd parlaq işıq fonunda gəlir və qabağa düşüb oğuzların ağır döyüşlərdən xilas

üçün yol göstərir. Oğuzun böyük qələbələrində, dünyanı fəth etməsində boz qurdun xilaskarlıq xarakteri onun totemə çevrilməsi ilə nəticələnir. Təsərrüfatımıza ziyan verən və yırtıcı heyvan kimi tanıdığımız canavar - qurd timsalında qədim türklər olan oğuzlar canlı təbiəti bu cür müqəddəsləşdirmək yolu ilə onların müəyyən qədər qorunmasına nail ola bilmişlər. Əbəs yerə oğuz türkləri daha geniş semantik dairədə boz qurd, öküz və Oğuzu Tanrı oğulları (4, 51) adlandırmırlar. Fikrimizcə, yırtıcı heyvanlar arasında az-çox canavarların kütləvi sayda yayılması və indiyədək salamat qala bilmələrinin, bəlkə də əsas səbəbi onlara müqəddəs və xilaskar varlıq kimi yanaşmaq olub.

Oğuzlar yalnız boz qurda – canavara rəğbət bəsləmirdilər, onların həyat tərzinə daxil olmuş bir çox heyvanlar da vardır ki, onlardan oğuzların varisləri bu gün də təsərrüfatda geniş istifadə edirlər. “Oğuznamələrdə maral Yakut və Sibir xalqlarının mifologiyasında mərkəzi surətdir. Yakutlar indi də marala “tantara tabata” – Tanrı maralı deyirlər. Maral sakral heyvan kimi bütün türk xalqları üçün ortaq mədəni irsdir. Çingizin ulu nənəsi Qao maral olması buna sübutdur” (4, 145). Bizə görə, Azərbaycan türklərində qızlara “Maral” adının qoyulması, əzizləmə kimi “maral, maralım” sözlərinin işlənməsi də bununla əlaqədardır.

Oğuzların vaxtaşırı təşkil etdikləri “Qurultay törənində ritualın strukturunu təşkil edən dünya modelinin quş (onqon) və heyvan (totem) kodları diqqəti xüsusi cəlb edir. Oğuz etnokosmosunun quş və heyvan səviyyələrində kosmoqonik təsnifata məruz qalması etnosun kosmik vahid olaraq zoomodel səviyyəsində dəyərləndirilməsi deməkdir. Bunun kosmik mahiyyətində İnsan-Heyvan münasibətləri modeli durur.” Oğuzun iyirmi dörd tayfasının hər birinin onqonu olan quş onun ilkin əcdadı anlamına gəlir. Bu, formal olaraq 24 tayfanın 24 quş əcdadı deməkdir (12, 75-76). Əlbəttə, oğuz türklərinin özlərinin mənşə başlanğıclarında heyvanları axtarması, müasir biologiya elmində insanlarla heyvanların qohumluq əlaqələrinin olması faktına bir sübut kimi çox maraqlıdır.

Rzasoy S. tədqiqatlarında qeyd edir ki, Oğuz kosmosu dünya modelinin onqon quş və ət payı sxemləri əsasında təşkil olunur. Belə ki, 24 tayfa arsında bölüşdürülən ət payı onqonuna aşağıdakı quşlar daxildir: bayquş (bayat tayfası), siçantutan qırğı (alka öylü), çalağan (qara öylü), bildirçinçalan qırğı (yazır), qırğı (yasır), qırmızı qırğı (dudurğa), çalağan (dükər), ağ şahin (avşar), sar (qızıq), laçın (begdeli), su berkutu (qarqın), şahin (bayındır), ala şahin (beçənə), qartal (çavuldur), humay (çəpni), berkut (salur), ançarı (imir), gərgincək (ala yontlı), qırğı (ürəgir), qırğı (iqdır), ütəlgi (bükdüz), ağ şahin (avan), qırğı (qınıq). Ət payı verilərkən adı çəkilən quş bütöv deyil, müəyyən hissəsi verilirdi; sağ kürək, sol bud, arxa sağ ayağın baldırı, sağ omba, sağ böyür, sol bud (12, 74-76) və s. Bunlar hamısı rəmzi xarakter daşıyırdı. Bu məlumatlar göstərir ki, oğuz türklərinin quşların növmüxtəlifliyi haqqında müəyyən bilgiləri olub, onları tanıyıb və qoruyublar. Oğuznamədə qoyunla bağlı onqona da rast gəlirik. Ümumiyyətlə, onqon Oğuz Kağan tərəfindən verilirdi. Professor M.Seyidova görə Oğuz Günəşlə, onun gəlişi ilə bağlı olduğu üçün oğlanlarına onqon vermək səlahiyyətinə malikdir. Onun fikrincə, bu, onun baş tanrı və ya yarım tanrı olması ehtimalı ilə əlaqədardır. “Hər birinə onlara aid olan heyvanları vurmaq üçün tamqa müəyyən etdi. Hər bir oğula hansı heyvanın onqun (“dövlətli”, “xoşbəxt”) olacağını bildirdi.” (10, 32) Qeyd etmək lazımdır ki, qoyunun onqon verilməsi təsadüfi olmayıb, əski türk xalqlarında məhsuldarlığın, artımın – balavermənin zoomorfik onqon sayılması ilə bağlıdır (13). Qurultayda kəsilmiş qoyun (at) qurbanlıq əti 24 oğuz tayfasının arasında bölüşdürülürdü. Başqa sözlə, bu qoyun (at) oğuz kosmosunun zoomodeli idi (11, 174).

“Oğuznamə”lərdə biotik amillərlə yanaşı, abiotik faktorlara da toxunulur, torpaq və su haqqında danışılır. Oğuz ikinci arvadına gölün ortasındakı ağac koğuşunda rast gəlir. Fikrimizcə, bunu iki cür mənalandırmaq olar; göl – su, həyatın ilk əmələ gldiyi yer, ağac – bitmə, böyümə, inkişaf mnasında. Oğuz nəslinin yaranması və inkişafı baxımından biz bu qənaətə gəlirik. F.Bayata görə, “Göl ortasında bir ağac gördü” – Türk mifoloji sistemində göl ortasında ağac yerin simvolu kimi çıxış edir. Göl (su) həm də artımla bağlı Tanrının adı kimi keçir. Türk inamları sistemində göllər də müqəddəs sayılıb. Dağ başında olan göllərə əski çağlar türklər at, dəvə qurbanı verirdilər. İssık Göl, Göy Göl, Baykal Gölü bu cür göllərdir (4).

Oğuzlar torpağa müqəddəslik simvolu kimi baxırdılar. Biz bunu “Kitabi-Dədə Qorqud”da aydın şəkildə görür (6) və torpağın unikal ekoloji faktor olması ilə əlaqələndiririk. Torpaq yetirən, bitirəndir. Qədim türklərin, elə oğuz türklərinin də inamına görə Göy ATA, Yer – Torpaq isə ANAdır (14). Torpaqla bağlı F.Rəşidəddin “Oğuznamə” əsərində qeyd edir ki, Oğuz Adəm əleyhüssəlamın məzarının orada olduğunu bildiyindən Məkkə və Mədinəyə elçi göndərərək oradan bir qədər torpaq gətirməyi onlara əmr etdi. Elçi oraya gedib torpaq gətirdi. Oğuz bu torpaqdan bir qədər götürüb bədənində sürtdü və Tanrıya şükürlər etdi. Öz oğullarına və əmirlərə dedi: “Adəm torpaqdan yaranmışdı, sonda da torpaq oldu. Biz də torpaq olacağıq. İnsan nə qədər güclü olursa-olsun, bunu unutmamalı və yaxşılıq etməli. Pisləkdən uzaq olmalıdır.” (10, 32)

Mənbələrdə oğuzların gigiyenik qaydalara riayət etmələri, xəstə ilə təmasdan qaçmaları və bununla sağlamlılıqlarının qayğısına qalmaları barədə məlumatlar vardır. Məsələn, tanınmış türk tədqiqatçısı Faruq Sümər “Oğuzlar” kitabında İbn Fədlana istinadən yazır ki, oğuzlar xəstələrin yanına (hətta qohumlar olsa da), yaxınlaşmırdılar. Xəstələrə qul və qarabaşlar (cariyələr) xidmət edirdi. Yoxsullar isə büsbütün taleyin hökmünə buraxılırdı (15, 65-66). Bu, onların yolxucu və epidemik xəstəliklərə tutulmaq qorxusundan irəli gəlirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəllidir ki, oğuzların əsas və sevimli məşğuliyyətlərindən biri də ovçuluq idi. Onlar həm qida əldə etmək, həm də əyləncə məqsədilə vaxtaşırı ova çıxırdılar (7, 73-81). Çox zaman ova kütləvi, yüksək təşkilatçılıq səviyyəsində gedir və çoxlu qənimətlə qayıdırdılar. Ümumiyyətlə, “bəylər zümrəsinə mənsub qəhrəmanlar vaxtlarını döyüşlərdə, ovçuluq etməkdə, toy verməkdə keçirirdilər. Bəylərin ovçubaşıları vardı. Bəylər bəzən öz yurdlarındakı ovlaqlarda və qoruqlarda tək, bəzən də içəridən birinin dəvətilə kollektiv şəkildə ovçuluqla məşğul olurdular. Başlıca ov heyvanları maral, ceyran, qaz, ördək, kəklik, göyərçin idi.” Bəslənmiş ov quşlarından qırğı, şahin və sunqurun adı çəkilir. Onların ov təşkilatında xüsusi atmacalar, qırğıçılar, rakarçılar, şahinçilər olurdu. Atmaca sərçə və bildirçin kimi kiçik quşları, qırğılar əsasən kəklik, şahin isə kəklik, qaz, ördək ovlamaq üçün istifadə edilirdi. Oğuz bəylərinin həyatında ovçuluq mühüm yer tuturdu (15).

Türkdilli xalqlar məhsuldarlığa, əkin-biçinə can verən yağışa xüsusi qiymət vermiş, hətta onunla bağlı mərasimlər icra etmişlər. Su kultunun yaranmasına da səbəb bu idi. Oğuz türklərində suya-yağsa yüksək dəyər verilir, ona bolluğun, bərəkətin daşıyıcısı kimi baxırdılar. Oğuz deyimlərində “Nəbatatın atası, anası yağmurdur” (8, 180), “Yağmurluca yazın olsun”, “Tumanlıca qışın olsun” (8, 195) kimi fikirlər az deyildir. Bitkilərin inkişafında yağmuru – yağışı valideyn səviyyələrinə qaldıran oğuzlar səhv eləməzdi. Su – yağış bitki cücərtisi üçün optimal amillərdən biri sayılır. Yazı quraqlıq keçən il bəhərsiz olar, qarlı-dumanlı, nəmli-sulu qışın ardınca bərəkətli yaz gələr, məhsul bol olar. Oğuzlar müşahidə etmişlər ki, bitkilər neqativ təsirlərdən qorunmaq üçün uyğunlaşma əlamətləri qazanmışlar. Məsələn, çiçək və yarpaqlardan xoşa gəlməz iyin ifraz olunması, gövdə və yarpaqlarda, çiçək ətrafında tikanların əmələ gəlməsi kimi qoruyucu əlamətlər həmin növün salamat qalmasını təmin edir. Oğuz türkləri bununla əlaqədar deyirdilər: Gül digənsiz olmaz (8, 163).

Çoxalma və irsiyyətlə bağlı deyimlərin ikisinə nəzər salaq: “Qarıyla yatma” (8, 145). Burada, cinsi inkişafın başa çatması ilə əlaqədar fikir söylənilir və bildirilir ki, artıq yaşlı orqanizm nəsl vermək qabiliyyətini itirir. Yaxud, “Qurd ənigi yenə qurd olu” (8, 144). Burada isə, genetik fikir vardır. Buna bənzər, çağdaş Azərbaycan türklərində çoxlu deyimlərə rast gəlmək olar; məsələn, “ot kökü üstə bitər”, “nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına” və s. Ətraf mühit və sağlamlılıqla bağlı; “Sağlıq bəglikdir” (8, 125), “Qocalıq öskürək artırır” (8, 146), “Balığın ömrü sudan çıqncadır” (8, 81) və b. deyimlər maraqlı doğurmaqla yanaşı, elmi əhəmiyyət kəsb edir. Oğuzlar tarixi inkişafın gedişində çoxlu sınaqlara məruz qalmış, bərkdən-boşdan çıxmış, mürəkkəb və çətin həyat tərzini ilə əlaqədar müxtəlif deyimlər, kəlamlar, müdrik sözlər yaratmışlar ki, onların bir çoxu bu gün də insan ekologiyası baxımından aktualdır. Onlardan bir neçəsinə baxaq: “Yalançıdan it yegdir” (8, 195), “Yüksəkdən baqan alçağa tez enər” (9, 204), “Qonşu haqqı, Tanrı haqqı” (8, 145), “Ağac qurur, dövrən dönür”, “El, dəlisün aldatmaz (8, 53-54), “Hikmət loğman ağzından” (8, 94), “Qurdun adı yonur, arada dülkü var, baş kəsərlər” (8, 153), “Hər həftədə bir evdən” (8,

186). İnsan ekologiyası baxımından bu numunələr fayadlı olub, tərbiyəvi xarakter daşıyır və əhalini zərərli vərdislərdən (yaltaqlıq, ikiüzlülük, mənamlik, xudpəsəndlik, yalançılıq, paxıllıq, yırtıcılıq və s.) çəkindirirdi.

NƏTİCƏ

Qədim türklər, xüsusilə oğuz türkləri mövcud olduqları tarixi dövr ərzində təbiətə ilahi qüvvə kimi baxmış, onun ayrı-ayrı komponentlərini müqəddəsləşdirməklə mühafizəsində əhəmiyyətli rol oynamışlar. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, oğuzların məişət və davranışları, həyat tərzləri birbaşa təbiətlə çuğlaşmış, Kainat və Yeri kompleks şəkildə öz ad və soyadlarında, qəbilə və tayfa adlarında yaşatmışlar. Bir sözlə, oğuz türkləri mifik obraz kimi çıxış etsələr də belə, ətraf mühitin qorunmasında tarixi xidmətlərini şəərəflə başa vurmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Asif Ata. Mütləqə İnam. Bakı: Qanun, 2010, 324 s.
2. Azərbaycan nağılları: 2 cildə, I c. Bakı: Beytul-Əhzan, 2004, 368 s.
3. Bahadır xan Əbülqazi. Şəcərəi – Tərakimə (Türkmənlərin say kitabı). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2002, 146 s.
4. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və Oğuz Kağan dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
5. Bilqamıs dastanı. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 92 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / T. Hacıyevin redaktəsilə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
7. Mustafayev Q. T., Dirili (Mahmudov) Y. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda ətraf mühitə münasibət // Bakı Universitetinin xəbərləri (Təbiət elmləri seriyası) Bakı: Bakı Universiteti, 2003, №1, s.73-81
8. Oğuznamə / Tərt.ed. Əlizadə S. Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.
9. Oğuznamələr. / Tərt. ed. Nərimanoğlu K.V., Uğurlu F. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 92 s.
10. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: Azərnəşr, 1992, 72 s.
11. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.
12. Rzasoy S. Oğuz mifi və oğuz etnosu. Bakı: Nurlan, 2007, 182 s.
13. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
14. Seyidov M.M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
15. Sümər F. Oğuzlar. Tarixləri, boy təşkilatları (dastanları). Bakı: Yazıçı, 1992, 432s. s.380-381
16. <https://tr.wikipedia.org/wiki/O%C4%9Fuzlar>
17. https://az.wikipedia.org/wiki/O%C4%9Fuz_t%C3%BCrkl%C999ri

Жүсіп Баласағұнидың «Құтадғу біліг» дастанындағы мақалдардың тәрбиелік мәні

Educational significance of proverbs in the epic «Kutadgu bilig» by Zhusup Balasaguni

Алашбаева Ж.Н.,*

Купаева А.К. *

Аннотация. В данном исследовании рассматривается воспитательное значение пословиц в средневековом памятнике письменности «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагуна.

В труде тюркского мыслителя в качестве образцов для воспитания упоминаются такие духовные качества, как благородство, добропорядочность, нравственность. Очевидно, что духовные качества являются приобретаемыми качествами посредством воспитания человека, поскольку разумность появляется благодаря знанию, а нравственность порождает качества человеческой гуманности, сердечности, доброты, терпения и др. Ж. Баласагун считает, что развитие нравственных качеств способствует улучшению таких навыков и умений коммуникации, как управление государством, стремление к политико-экономической стабильности общества.

Будущее суверенной страны неразрывно связано с прошлым. Как гласит народная мудрость, воспитание начинается с колыбели. Только освоив во всей полноте многовековое духовное наследие нашего народа, наша страна будет развиваться и открываться мировой культуре новыми гранями этнокультуры.

Ключевые слова: Жусуп Баласагун, "құтадғу біліг", дастан, пословица, поговорка, воспитание.

Annotation. This paper considers the educational significance of proverbs in the medieval written manuscript "Kutadgu bilig" by Zhusup Balasagun. In this work, such spiritual qualities as nobility, integrity, and morality are mentioned as a source of education. It is obvious that nobility is an inherited quality of a person, whereas wisdom comes through education, and morality gives rise to the qualities of humanity. Zhusup Balasagun considers the development of such qualities as humanity, morality, kindness, cordiality, valor, curiosity, competence, hard work, patience, which enrich the human soul, promoting ruling the state, political and economic stability and the prosperity of society. The future of a sovereign country is inextricably linked to the past. According to popular wisdom, education begins from the cradle. Only by absorbing the centuries-old spiritual heritage of our nation in the future generation, our country will develop and strive for world culture.

Keywords. Zhusup Balasaguni, "Kutadgu bilig", Dastan, proverbs and sayings, education

Абстракт. Түркі халқының өткені мен бүгінде өзіндік ерекше орны бар, білімімен және әділдігімен биік, ұлт мүддесін жоғары қойған тарихи тұлғалар аз емес. Түркі халқының орта ғасырда өмір сүрген ұлы ойшылдарының бізге қалдырған құнды мұраларын зерттеудің маңызы зор. Солардың бірі де бірегейі XI ғасырда өмір сүрген түркі ойшылы, ақыны Жүсіп Баласағұнидың «Құтадғу білік» дастанын ерекше атауға болады. Бұл зерттеуімізде Жүсіп Баласағұнидың «Құтадғу білік» дастанындағы мақалдардың тәрбиелік мәні қарастырылады.

Жүсіп Баласағұнидың «Құтадғу білік» дастанындағы негізгі идея – адамдағы адами құндылықтарды дамыту арқылы қоғамды дамыту. Астарлы мазмұны мен танымды ұғым-түсініктерге толы бұл дастан толық адам болуды көздейді. Ғұлама айтып отырған құт сол толық адамның, яғни жан-жақты кемелденген адамның ениісінде.

* Философия докторы ([PhD](#)), Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

* Философия докторы ([PhD](#)), [аға оқытушы](#), Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Дастанда тәрбие көзі ретінде тектілік, парасаттылық, имандылық сияқты рухани қасиеттер айтылады. Тектілік адамның туа біткен қасиеті болса, парасаттылық оқу-білім арқылы келетін, ал имандылық адамгершілік қасиеттерді тудыратыны анық. Жүсіп Баласағұни адамның жан дүниесін байытатын ізгілік, адамгершілік, мейірбандық, бауырмалдылық, ерлік қасиеттер мен оқу-білімге құштарлық, біліктілік, еңбексүйгіштік, сабырлылық секілді қасиеттерді дамыту, ел басқарушылық, бектік, саяси-экономикалық тұрақтылық пен қоғам жағдайының жақсаруын қарастырады. Егеменді еліміздің ертеңі өткен тарихымызбен тығыз сабақтасып келеді. Тәрбие басы – тал бесік демекші, халқымыздың сан ғасырлық тарихынан өзек тартатын рухани мұрасын ұрпақ бойына сіңіргенде ғана еліміздің жұлдызы жанып, әлемдік мәдениетке ұмтылары айқын.

Кілт сөз: Жүсіп Баласағұни, «Құтадғу білігі», дастан, мақал-мәтел, тәрбиелік мәні, қоғам.

(Зерттеу жұмысы ҚР БҒМ 2020-2022 жж. арналған АР0885642 "Рухани құндылықтарды жаңғыртудың паремиологиялық көздері: түркі мақал-мәтелдерін зерттеудің қолданбалы аспектісі" жобасы аясында жүзеге асырылды).

Кіріспе. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде ұлттық және адамзаттық құндылықтар, жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау міндетті [ҚР Білім туралы заңы, 2007:1] делінген. Түркі халқының тарихынан сыр шертетін жазба ескерткіштерді адамзаттық құндылықтар тұрғысынан қарастырып, ұлттық тәрбие көзі ретінде пайдалану бүгінде өзекті мәселелер қатарында.

Әр заманның өз талабы болады, дегенмен мемлекеттің жүйелі дамуы үшін адам санасының тарихи қалыптасу негіздерінің уақыт талабына жауап беруі адамның өз болмысын сақтай отырып, дамытуға, ұрпақ алдындағы жасалған жетістігі. Ғасырлардан бізге жеткен құнды мұраларды зерттеу бүгінгі рухани сананың жаңғыруы, адами құндылықтар мәселесінде жас ұрпақ тәрбиелеуде аса құндылыққа ие. Адамзатты бүгінге дейін толғандырып келген білім, ел басқару ісі «Құтадғу білігі» дастанының өміршеңдігін, тәрбиелік тұрғыда құндылығын білдіреді.

Орта ғасырда өмір сүрген ғұламалардың тәрбиелік ойларының кейінгі ұрпақ біздерге пайдасы орасан, сондықтан сол мұраларды зерттеу бүгінде өзекті мәселелердің бірі. XI ғасырда жазылған «Құтадғу білігі» дастанын 19 ғасырдан басынан бүгінгі күнге дейін көптеген ғалымдар зерттеп келеді. Алғашғы зерттеушілердің бірі В.В.Радлов 1910 жылы транскрипциялық нұсқасын жасап, оны неміс тіліне аударды. Содан бері ғылым әлемінде ерекше өз орны бар «Құтадғу білігі» дастаны орыс, түрік, өзбек т.б. көптеген тілдерге аударылды. Бүгінде қазақ тілінде ғалым А.Егеубаевтың, Ә.Құрышжановтың дайындаған аудармалары бар.

Зерттеуімізде Жүсіп Баласағұни ұсынған тәрбие жүйесінде бақытқа жету жолдарын көрсету, «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлғаны, яғни толық адамды тәрбиелеу болып табылады. Дастандағы құт пен бақ – толық, жетілген адамның еншісі. Ғұламаның айтуынша, құттың кілті – кісінің ділі, тілі, қылығын бірдей қамтыған жан-жақты жетілуі мен кемелденуі. Діл мен тіл – сол кездегі түркі тектес халықтың нысанасы. Толық адам – өзінің қасиетіне, қалыбы мен негізіне мейлінше жақындаған асыл адам. Ол – кісілікке жат қасиеттен әбден арылып, тазарған, ішкі рухани дүниесі, ділі, діні ағарып, періштелікке бет алған адам. «Құтадғу білігі» дастанында кейіпкерлердің символикалық сипаттары арқылы берілген төрт жетекші педагогикалық идеялардан өрбитін тағылымдық құндылықтар тәрбие мақсатына қол жеткізудің көзі болып табылады [Қыраубаева, 1999:47]. Олар: әділдіктің бейнесі Күнтуды Елік патша арқылы берілген бұлжымас әділ заң мен тура жол; патшаның уәзірі Айтолды бейнесімен берілген бақ-дәулет, ырыс-байлық; уәзірдің баласы Өгдүлміш арқылы берілген ақыл мен парасат; уәзірдің жұрағаты тақуа жан Одғұрмыш бейнесі арқылы берілген қанағат, ынсап, барға риза болу, ұстамдылық.

«Атадан бала тусайшы, ата жолын қусайшы» дегендей, атадан балаға мұра болып келе жатқан жақсы қасиеттерді келер ұрпақтың бойына сіңіріп, ізгілікке тәрбиелеуді арман етіп, шыншыл, әділетті, иманды болу сонау ата-бабамыздан келе жатқан дәстүріміз.

Зерттеу әдістері. Зерттеуімізде берілген мақал-мәтелдерді сипаттау, талдауда тарихи-салыстырмалық, жинақтау, қорыту әдістері қолданылды.

Талқылау. Қазақ философиясының білгір маманы, профессор М.С.Орынбеков: «Бұл шығармада сол кездегі қоғамның әлеуметтік шындығы көрініс тапқан. Сондықтан да нақты философиясы көзге ұрып тұр» [Орынбеков, 1997:132] десе, көрнекті философ А.Х.Қасымжанов «Құтты білік» тек қана саяси трактат емес, ол сол ғасырдағы әртүрлі ғылым мен мемлекет салаларындағы дамуды да көрсетті. Бұл еңбек автордың өмірді көрсетудегі философиялық пайымдауының тереңдігін, адам құқының сол замандағы дамуын көрсетеді» – деген тұжырым жасай отырып, дастанның философиялық астарына үлкен мән береді [Қасымжанов, 1996:34].

Ж.Баласағұнның философиялық ойларында ақыл, оның табиғаты, қызметі, таным процесінің шексіздігі мен сарқылмайтындығы туралы мәселелер ерекше орын алады. Ақылдың, білімнің адам өміріндегі шешуші ролі дастанның атауынан-ақ көрініп тұр. Сондықтан оның түгелдей дерлік мазмұнының өн бойында оқушыны «игіліктің барлығы – ғылымда, ал ұлылық – танымда» деген ойға жетелеп отырады» [Баласағұн, 1986:38].

Нәтижелер. Ғұлама еңбегіндегі кісілік – адамгершіліктің негізгі тұтқасы, адамилықтың биік шыңында тұратын құнды қасиет. Ж.Баласағұн адамның бойындағы кісілік қасиетін жоғары қоя отырып, кісі ділі, тіні, негізі – кісілігімен ғана Адам деген құрметке ие екендігін ашып көрсетеді:

Könilik kerek erke kopsa kutun,

Könilik atı ol kişilik bütün (ҚБ,104-б) `Әділдік – құт, құт құрығы – кішілік. Әділдіктің заты – тұнған кісілік` (АЕ,153.XVIII.865-бәйіт).

Ғұламаның «кісіліктің» мәнін ашып көрсету бойынша айтқан даналық тағылымдары дастанның өн бойынан кездесіп отырады. Ж.Баласағұн еңбегі – кісіліктің әліппесі ретінде баға жетпес құнды дүние.

Ғұлама адам бойындағы ізгілік жақсы адамға тән екендігін айта отырып, жақсы адам мен жаман адамның өмірдегі мәніне салыстырмалы талдау жасайды. Ізгі іс қай адамды болмасын жақсылыққа апаратын жол, құрметке бөлейтін қасиет екендігін меңзейді:

Arang iki ajun kolur erse sen,

Oti edgülük ol kilur erse sen (ҚБ, 38-б.) `Ізгілік пен жақсы қылық – амалы, Мұнымен ер екі дүниені алады` (АЕ, 190. XXII. 1321-бәйіт). Бұл қазақ тілінде «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» мақал-мәтелімен мағыналас.

Адам бойындағы ізгілік оның ізгі ниетінен, ізгі сөзінен және ізгі қылығынан көрінетінін ғұлама өте көрегендікпен тұжырымдаған. Ізгі ниет – адамды ізгілікке, адамгершілікке итермелейтін ішкі күш, алғашқы түрткі, сондықтан оны адам бойында қалыптастырудың маңызы зор:

Kişidin kişike kumarı söz ol,

Kumarı sözüg tutsa asgi yüz ol (ҚБ, 35-б.) `Қалар мұра – сөз, кісіден кісіге, Сөзді мұра тұтсаң, пайда ісіңе` мақалы қазақтың қазіргі «Жақсыдан сөз қалады» мақалына саяды.

Ғұлама ізгі сөз сөйлеген адамның шапағатқа бөленетінін, ізгі сөзі арқылы өзінің білімділігін, ақылдылығын, даналығын, кісілігін танытатынын айтады:

Ukuş körki til ol bu til körki söz,

Kişi körki yüz ol bu yüz körki göz (ҚБ, 42-б.) `Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз, Кісі көркі – жүз, жүздің көркі – көз!` (АЕ, IX, 274-бәйіт) мақалы қазақтың «Жақсы сөз жан азығы» мақалына ұқсас.

Ізгі қылық ізгі ниет пен ізгі сөздің іс жүзіндегі көрінісі, ол адамның мінез-құлқынан көрінеді. Ізгі қылық арқылы адам өзінің жақсылығын айналасындағы адамдарға күн

нұрының шуағындай тарата алады, ай сәулесіндей көрсете біледі, жарқырап тұрған жұлдыздардай таныта алады:

Кісі әсілін танытады қылығы,
Ісі қандай – сондай тіні, құлығы.
Құлқы ізгінің қылығы да әдемі,
Оңбағандық – оңбас құлық әлегі!

Адам бойындағы асыл қасиеттердің, парасаттылықтың үлгісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа рухани сабақтастықпен берілетін тектілік. Хәкім Абай: «Адам-адамнан, тек білімі арқылы артық» дей отырып: «Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады», – дейді өзінің 38 қарасөзінде. «Текіден текті туады, тектілік тұқым қуады» деген бабаларымыз ұрпағының болашағын ойлаған. Ж.Баласағұни тектілікті тұқым қуалаушылық шеңберінен шығарып, адамгершілік асыл қасиет деңгейіне көтереді. Ол тектіліктің тұқым қуалау арқылы да адамның бойына тарайтынын жоққа шығармайды. Оны мына ой-пікірлері дәлелдейді:

Toga edgüdin tutcï edgü kelir,

Ajun budni andin asiglar alir (ҚБ, 105-б.) Тұмысы ізгі, тек ізгілік төгеді, Жаһан халқы, тек шапағат көреді. Қазақ тілінде «Жақсыдан шарапат, жаманнан кесапат» мақалымен мазмұндас.

Ғұламаның данышпандығы тектілікті тәрбие арқылы қалыптастыруға болатын тұлғалық сапа ретінде анықтауы болып табылады. Тәрбиенің жетекші роліне сүйене отырып, адамдық қасиетті адам бойында қалыптастыруға болады деген тұжырым жасайды:

Bu edgü agış teg agir agguka,

Yavuz neng iniş ol uçuz bolguka (ҚБ, 107-б.) Ізгі іс етсең – өрге өрлеп жүргенің, Жауыздығың – көрге тірі кіргенің (Өр секілді – ізгі іс, қиын шығуға, Сұм нәрсе – ылди, оңай құлап құруға).

Адамның данышпандығы, білімділігі, ақылдылығы, даналығы, терең ойшылдығы мен кемеңгерлігі оның парасаттылығын білдіреді. Ж.Баласағұни парасаттылықты жеке тұлғаның қадір-қасиетін, кісінің кемелділігін білдіретін жиынтық ұғым, адамның адамгершілік сапаларының бірден-бір өлшемі ретінде қарастырады. Тұлғаның бойында парасаттылық туа біткен ақыл-есті біліммен толықтыру нәтижесінде пайда болатындығы туралы ой-пікір айта отырып, оны дамыту үшін үнемі білім, өнер нәрімен сусындатып отыру, оқып, үйрену еңбегімен шұғылдану қажеттілігін ашып көрсетеді:

Anadin togugli biligsiz togar,

Bilig ögrenür ötrü törke agar (ҚБ, 185-б.) Анадан да шарана білімсіз боп туады, Біліп, оқып, үйреніп дана жолын қуады (АЕ, 219. XXVI. 1681-бәйіт). Қазіргі қазақ тіліндегі «Анадан да шарана білімсіз боп туады, Біліп, оқып, үйреніп дана жолын қуады» мақалына саяды.

Әділдік ханның, әміршінің бейнесі арқылы суреттеліп, дастан мазмұнында өлмейтін кейіпкерге айналғандығынан-ақ біз қай заманда болмасын әділдіксіз, құқықтық тәрбиесіз ешқандай қоғам алға ілгерілемейтінін байқаймыз. Ғұлама әділдіктің мағынасы туралықты, шыншылдықты, түзулікті білдіреді деп түсіндіреді. Сондықтан дастанда әділдік адамның ең асыл қасиеті, адамгершіліктің негізі деп саналады:

Könilik kerek erke kopsa kutun,

Könilik atı ol kişilik bütün (ҚБ, 104-б.) Әділдік – құт, құт құрығы – кішілік. Әділдіктің заты – тұнған кішілік (АЕ, 153. XVIII. 865-бәйіт). Бұл мақал қазақ тіліндегі «Адамгершілік болмай, Әділдік болмас» мақалына ұқсас.

Ғұлама ақыл-ой тәрбиесінің нәтижесі болып табылатын білімнің ролін, білім арқылы қалыптасатын білімділік, ақылдылық, парасаттылық сияқты тұлғалық сапалардың мәнін ашып көрсетеді. Оны ғұламаның мына ой-пікірлері дәлелдейді:

Tapin öz ogurlug bagirsaklikin,

Karugda asungil manga bol yakın (ҚБ,75-б.) `Істің көркі – мейірім, ақылдылық` (АЕ, 129. XIV. 595-бәйіт). Қазіргі «Досың мейірлі болса, Ісің пейілді болар» мақалына ұқсас. Қазақ тілінде ортатүркілік *bagirsak* лексемасының бірінші компоненті сақталып, аффикстік компоненті қазақ тілінің сөзжасам жүйесіне сәйкес өзгеріске ұшыраған: *бауырмал* «өзгені жатсынбайтын, көпшіл, туысқаншыл» (ҚТТС, 117).

Ж.Баласағұни адамның жан-дүниесінің сұлулығына терең үңіле отырып, оның адамдық қасиет ретіндегі мәніне ерекше ден қояды:

Ukuş ol yula teg karangku tüni,

Bilig ol yarukluk yarutti sini (ҚБ,44-б.) `Ақыл – шырақ, қара түнді ашатын, Білім – жарық, нұрын саған шашатын` (АЕ, 102. X. 288-бәйіт). Бұл қазақ тіліндегі «Дүние ақылдыға жарық, Ақылсызға тамұқ; Білімдіге дүние жарық, Білімсіздің күні кәріп» мақалына ұқсас.

Ғұламаның дастанда тұжырымдаған негізгі ой-пікірлері еңбектің тіршілік көзі екендігіне әкеліп саяды. Ұлы ойшыл еңбек – өмірдің негізі, ал адал еңбек ету адамның басты міндеті, қалтықсыз адал еңбек еткен адам ғана халқының алдында мерейі үстем болып, құрметке бөленетіндігін дәріптейді:

Ukuşlug kerek ked ödürse kişig,

Biliglig kerek ked бүтүрse işig (ҚБ,47-б.) `Ақыл керек, білім таңдап аларға, Білім керек, іске жақсы қарарға` (АЕ, 105. X. 327-бәйіт). Бұған ұқсас қазақ тілінде «Білікті білім біліп, зерделі ұғар, Жүзеге осы екеуі алып шығар» мақалы бар.

Қорытынды. Ж.Баласағұни еңбекті тұлғаның адамгершілік тұрғыда жетілуін бағалаудың басты өлшемі ретінде анықтайды.

Ата-бабадан бізге мұра ретінде қалған даналығы осылы тізбектеліп кете береді. Бабалар сөздеріне жүрегінің төрінен орын беріп, халқын, ұлтын сүйген әрбір жан өзінің құндылықтарын қадірлеп, қастерлеумен қатар, жүректі, жайдары жанды, жібек мінезді, таза рухты, ақылды, парасатты, инабатты, иманды, білімді болса, оның нағыз ел азаматына айналғаны.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Білім туралы. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>. 03.05.2021
2. Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. -Алматы, Қазақ университеті, 1999. -140 бет
3. Орынбеков М.С. История философской и общественной мысли Казахстана (с древнейших времен по XII в.). – Алматы: ИРК, 1997. – 132 с.
4. Қасымжанов А.Х. Ұлы дала зиялылары. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. -157 б.
5. Баласағұн Ж. Құтадғу білігі / Ауд. А.Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.

Таржималарда паремияларни ифодалаш муаммолари
Problems of paremium expression in translation

Муҳаммадиева Дилафрўз Ахтамовна*

Аннотация: Ушбу мақолада Бобур асарларининг илмий аҳамиятини асослаш, жумладан, «Бобурнома» таржималарини қиёсий аспектда таҳлил қилиш, айниқса, ундаги тил бирликларининг таржимада қандай ифодаланиши масалаларини ўрганилган. «Бобурнома» таржима матнларида қўлланилган паремияларни аниқлаш, уларнинг маъно хусусиятларини ўрганиш, статистикасини ишлаб чиқиш ва гуруҳлаштириш масаласида турлича ёндашувлар кўзга ташланади. Асарнинг туркча таржимасидаги паремияларни ўзбекча матн билан структур-семантик жиҳатдан қиёслаш орқали таржима назарияси ва амалиёти жараёнида бадий асар таржимасига қўйиладиган тамойилларни янада такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилган.

Калим сўзлар: “Бобурнома”, таржима, паремия, статистика, мақол, фразема.

Annotation: In the development of the world science a number of investigations are carried out in reasoning the scientific importance of Babur’s works, including the analysis of “Baburname” translations in comparison, especially the study of the problems of how linguistic units in it were translated. Different approaches in determining the paremias used in translated texts of “Baburname”, studying their meaning features, working out their statistics and classifying stand out. A special attention is paid to further development of the principles of translating literary works in the process of theory and practice of translation by comparing the paremias in a Turkish translation of the work to the Uzbek text of the book structurally and semantically.

Key words: “Baburname”, translations, paremias, statistics, proverb, phrases.

Паремиялар лексик бирликларга нисбатан мураккаб компонентли лисоний ҳодиса бўлганлиги сабабли уларни таржимада ифодалаш ҳам таржимондан алоҳида масъулият талаб қилади. Чунки паремиялар асардаги бадий-тасвирий воситалар сифатида фикрнинг оддий баёнидан кўра кўпроқ асарнинг образли ҳамда ҳиссий-тасвирий қийматини ошириш каби услубий ўзига хосликларни ифода этишда иштирок этади. Шунинг учун паремиянинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, уларни мақсадга мувофиқ таржима қилишга интилиш бадий асарни қайта яратишга тенгдир.

Мақол ва маталларни таржима қилишда образлиликни йўқотмаслик учун асл нусхадаги мақолнинг мақоллик хусусиятини сақлаб қолишда сўз танлаш муҳим аҳамият касб этади. Мақол ва маталларни образли ва мазмунини сақлаб қолган ҳолда таржима қилиш учун мақолларнинг ўзига хос тилини чуқур ўрганиш керак, уларнинг мантикий мазмунини теран тушуниб олмоқ зарур.

Аслият ва таржима тиллари мақол ва маталларининг табиатини қиёсий ўрганган ҳолда, улар орасидаги мазмуний-услубий мувофиқлик ҳолатларини аниқлаш ва таржима жараёнида уларнинг бирини иккинчиси воситасида талқин этиш йўллари ва имкониятларини белгилаш тўлақонли таржима яратиш учун замин ҳозирлайди. «Бобурнома»да муаллиф воқеа ва ҳодисани тасвирлаш учун мақол, матал ва фраземалардан маҳорат билан фойдаланади. Асар тилининг равон ва жозибadorлигининг сабаби ҳам шундир.

Маълумки, «Бобурнома» дунёнинг 18та тилига таржима қилинган ва 2та тилга (мажор-венгер ва туркман тиллари) таржима қилиш жараёнлари давом этмоқда. «Бобурнома» турк тилига Р.Р.Арат томонидан 1940 йилда ўгирилган.

* Филология фанлари бўйича фалсафа доктори. ТошДўТАУ катта ўқитувчиси. d.muhammadiyeva@mail.ru

Кейинчалик бу таржима бир неча мартаба қайта нашр қилинган. Биз қуйида таҳлилга тортган мисоллар “Бобурнома”нинг Саидбек Ҳасанов томонидан тайёрланган ўзбекча матни [“Бобурнома”, 2002] ва Р.Р.Арат таржимасидаги [Vekeyi,1987] туркча матнидан олинди.

«Бобурнома»даги паремияларни турк тилига таржима қилишда қўлланилган тамойиллар қуйидагилар:

1. Паремия сўзма-сўз таржима қилинган.
2. Паремия бирор грамматик воситани ўзгартириш орқали таржима қилинган.
3. Паремиянинг таркиби ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган.

Мақоллар таржимасида таржимон кўпроқ сўзма-сўз таржима қилиш усулидан фойдаланади. Масалан, *Марг бо ёрон сур аст – дўстлар билан бирга бўлган ўлим тўйдир* мақоли *Dostlarla beraber ölüm düğündür* (Дўстлар билан биргаликда ўлим тўйдир) тарзида таржима қилинади.

... ne gibi ızdırap ve meşakkat olursa, ben de göreyim ve halk nasıl tahammül edip duruyorsa, ben de durayım – diye düşündüm. Farsça bir mesel vardır; Dostlarla beraber ölüm düğündür [Babür,1987: 214]*. Кўринадикки, бу ерда мақол **сўзма-сўз таржима** қилинган.

Қонудагини қопмаса, қаригунча қайғурур мақоли Бобурнинг вақтида ҳаракат қилмай, душманини қочириб қўйганлиги ҳақида. *Ушмундоғ қонуда келган ганим мутазааррир бўлмай ажрашди. Масал борким, «Қонудагини қопмаса, қаригунча қайғурур»* [Бобур, 2002:74.].

Бу мақол туркча матнда *Kapıdaki kapmazsa, ihtiyarlayıncaya kadar nedamet eder* (s.76) – *Капи(эшик)дагини қопмаса, қаригунга қадар надомат қилади* тарзида (эски ўзбек тилида *қону – эшик* маъносида қўлланганлиги бизга маълум) **сўзма-сўз таржима** қилинади. Мақоллар ва маталларни ўгириш жараёни таржима амалиётида муҳим ўрин эгаллайди. Бунда таржимондан зийраклик ва катта маҳорат талаб қилинади. Чунки айнан мақол ва маталларнинг таржимасини чиройли ёритиб бера олмаслик бадиий асар мазмунига путур етказиши мумкин. Аммо юқоридаги мақолнинг сўзма-сўз таржимаси асарнинг бадииятига путур етказмайди, аксинча, унинг китобхонга тушунарлилик даражаси ортади. Эҳтимол, уни турк тилидаги бошқа бир мақол билан берганда бундан ҳам чиройлироқ, образлироқ чиққан бўлар эди.

Паремиялар кўп маъноли ва кўп вазифали бирликлардир, мазмун жиҳатидан мос икки тил бирликлари таржимада ҳар доим ҳам бир-бирига тўлиқ мос келавермайди. Муайян матндаги паремиялар мазмуни фразеологик эквивалентлар, мақоллар ёки муқобил вариантларда ўз ифодасини тўлиқ топмаслиги мумкин. Юқоридаги мисолда айтиш ҳолат кўзга ташланади.

Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхши мақоли турк тилига *Kötü adla yaşamaktansa iyi adla ölmek daha iyidir* (s.357) – *Ёмон от билан яшамоқдан яхши от билан ўлган янада яхшидир* (таржима бизники – Д.М.) тарзида таржима қилинади. Эътибор берсак, бу таржимада анча ўзгариш мавжуд: *тирилгандин* сўзи «*яшамоқдан*»га, *ўлган яхши* бирикмаси «*ўлмак янада яхшидир*»га ўзгарган.

тирилгандин – yaşamaktansa, ўлган яхши – ölmek daha iyidir. Бу фарқ маънонинг ўзгаришига ҳам сабаб бўлган ва бу мақол **таркиби ўзгартирилган ҳолда таржима** қилинган.

Шу мақолнинг мантикий давоми бўлган *Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд* (Шуҳрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр демишлар) матали теурий шахзодалар Шайбонийхонга қарши бирикаётганда Кепак мирзонинг аҳдига вафо қилмай келмаганлиги воқеасини ёритиши жараёнида келтирилган. *Фаразким бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдан баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилгайким,*

* Кейинги ўринларда оддий қавс ичида ўзбекча матн ва туркча таржиманинг саҳифаси кўрсатилади.

андан сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асари бўлса, нега андоғ амрга иқдом ва эҳтимом қилмагайким, қилгондин сўнг муҳтаҳсин дегайлар: Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд (б.142.) .

Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд (Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр демишлар) мақоли *Ismi zikredilmesine hekimler ikinci bir ömür adını vermişlerdir* (s.204.) тарзида ўғирилган. Бу таржимада ҳам сўзлар, ҳам грамматик шакллар алмашган. Яъни туркча таржимани сўзма-сўз ўзбекчага ўгирсак: *Исмими зикр этиишларига ҳакимлар иккинчи умр отини берганлар*.

Шухрат билан ёдланиш – исмини зикр этииш; *Ёдланишни* – зикр этиишларига;

Демишлар – отини берганлар бирликлари билан ифодаланган. Бу мақол **грамматик воситалари ўзгартирилган** ҳолда таржима қилинган.

Мақоллар, маталлар, идиомалар таржималари шу амалиётнинг энг ҳузурбахш, ижодий соҳаларидан. Улар таржимаси ифодаларида таржимоннинг лаёқати, истеъдоди, сўзни, образлиликни юксак даражада англаш ва ҳис қила билиш қобилияти намоён бўлади[Ғафуров, 2008:4.].

Булардан ташқари, *Ишонмағил дўстунгга, сомон тиқар нўстунгга* (б.76) – *İnanma dostuna, saman doldurur postuna* (s.82) мақолида *тиқар* сўзи *doldurur* (*тўлдирар*)га ўзгартирилиб, **таркиби ўзгартирилган таржима** бўлган, *Душман не демас, тушга не кирмас* (б.117) – *Düşman ne demez ve rüyaya ne girmez* (s.156), *Сафи мағлубро ҳуе басандаст* (б.97) – *Mağlup düşmana bir hey sesi kafidir* (s.121), *Тенг бўлмагунча тўш бўлмас* (б.115) – *Denk olmayan buluşmaz* (s.153) мақолларида барча сўзлар тўлиқ мос тушади, шунинг учун улар сўзма-сўз таржимага мисол бўлади.

Он гузарро об бурд матали «у даврлар ўтиб кетди, ҳозир замон бошқа» деган маънони билдиради. Албатта, асар мазмунидан маталнинг ўз маъносини ҳам тушуниш мумкин. *Дедиким, агар гузар топилса, худ келгусидир, вале гузарлар сув улгайгач тагайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд»* (б.104). Мазмун: *агар кечиб ўтадиган жой тополса, келади, аммо кечувлар сув кўпайгач, ўзгариб кетган, деди. Шундай масал борки, «ул кечувларни сув олиб кетди»*. Бу ўринда Бобур сўз ўйини қилади: матал ўз маъносига «Кечув йўқ, шунинг учун келолмайди» дегани бўлса, кўчма маънода, «Аввалги шавкати йўқ, шунинг учун келолмайди» маъносини билдиради.

Туркча матнда бу матал қуйидагича ифодаланган: *Eğer geçit bulunursa, çabuk gelir; fakat su yükseline, geçitler değişir. Bir darb-ı mesel vardır: «O geçidi su götürdü» – dedi* (s.133). – *Агар кечув бўлса, тезда келади, фақат сув кўтарилса, кечувлар ўзгаради. Бир масал бордир: “У кечувни сув ўзгартирди”, – деди (таржима бизники –Д.М.)*. Кўринадики, бу ерда ҳам маталдаги сўзлар маъносига мувофиқ таржима қилинган. Биз маталлар доирасида таҳлил қилган икки мисол ҳам **сўзма-сўз таржимага** оид.

«Таваккал қилиб иш бошлаш» маъносини берувчи *Гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ – гоҳ ўн бир яши, гоҳ тўққиз* матали Бобур жанг услубининг бир киррасини намоён қилади. У баъзан кўп сонли душманга қарши кам аскар билан қарши чиқиб, аксар ҳолларда ғалаба қозонган. Бундай таваккалчилик унга Самарқандни олишда ва Иброҳим Лўдий билан тўқнашувда фойда келтирган. *Давлатхон ул қарилиги била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирга кечтиким, ул масал борким, «Гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ»*. Чун бу кетмас, *Лахурдагиларни ўзумизга қўшиб ўқ урушалинг* (б.186).

Демак, Давлатхоннинг 30-40 минг қўшинига қарши ўзининг 12 минг лашкари билан уришмоқчи. Бу матн туркча таржимада биров бошқачароқ ифодаланган: *Devlet Han, bu*

ihtiyarlığı ile, beline iki kılıç kuşatmıştır. Bunlar şiddetli vuruşacaklardır. – Bir darb-ı mesel vardır: *On dost dokuzdan evladır. Eldeki vasitalardan hiç birini kaçırmamak için, Lahur'dakileri kendimize takıp sonra vuruşalım – diye düşündük* (s.289). Бу ерда Гаҳ ёздаҳ бех гаҳ нуҳ матали *On dost dokuzdan evladır*, яъни «Ўн дўст тўққиздан яхшироқдир» деб таржима қилинган. Матал таркибидаги *зоҳ-зоҳ* боғловчиси тушиб қолган, *ўн бир* (ёздаҳ) сўзи ҳам *ўн* (он) тарзида таржима қилинган. Эътиборлиси, бундай матал ёки мақол ҳозирги турк тили мақоллари луғатида ҳам топилмади. Кўринадики, бу матал **таркибни ўзгартириб қилинган таржимага** киради.

Шайбонийхон сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбарбий ва Қўнақбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ. Масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ» (б.78). Шайбонийхоннинг қилмишларига баҳо бериш учун қўлланган Узраш батар аз гуноҳ – Узри гуноҳидан ёмонроқ матали ҳам турк тилига бироз ўзгариш билан таржима қилинган.

Şibanı Han, Hoca'nın öldürülmesi işinin kendisinden olmadığını ve katillerin Kanber Bi ile Köpek Bi olduğunu söylemiş. Bu ise daha kötüdür. Bir atalar sözü vardır: Özü kabahatinden büyük (s.85.). Бу матн таржимасида бир неча фарқ мавжуд. Биринчидан, *Хожанинг иши* – *Hoca'nın öldürülmesi işi* (*Хожанинг ўлдирилганлиги*) тарзида ўзгартирилган, иккинчидан, ўзбекча матнда бўлмаган *katillerin* – *қотилларнинг* сўзи қўшилган. Албатта, бу қўшимча киритишлар матнни тўғри, аниқроқ тушунтириш учун, аммо учинчи матал билан боғлиқ фарқ ҳақида бундай деб бўлмайди. Матал таркибидаги, яъни асл матндаги *батар* (ёмонроқ) сўзи *büyük*(*катта, йирик*) сўзига ўзгарган. Туркча матн таржимаси қуйидагича: *Шайбонийхон Хожанинг ўлдирилишини ўздан эмаслигини ва қотилларнинг Қанбарбий ва Қўнақбийлар эканлигини айтармиш. Бу эса яна ёмонроқ. Бир мақол бордир: Узри қабоҳатидан катта* (таржима бизники –Д.М.). Бу таржима орқали Шайбонийхоннинг узри олдида қабоҳати арзимас иш деган маъно келиб чиқади.

«Бошқа халқнинг мақол ва маталини сўзма-сўз таржима қилишда ғоят мохирлик ва эҳтиёткорлик талаб этилади. Акс ҳолда, бошқа халқнинг миллий тафаккур тахлитини айнан акс эттираман деб, мақолни қуруқ гапга, матални эса суюқ бирикмага айлантириб қўйиши ҳеч гап эмас»[Саломов, 1966:245.]. Айрим мақол ва маталлар, фразеологик бирикмалар сўзма-сўз таржима қилинганда ўз қимматини йўқотади, улар замиридаги ҳикмат, миллий колоритга хос бўлган турфа жиҳатлар, асосий ва кўчма маънолар таржима тилида тўла ўз аксини топа олмайди. Аммо биз тадқиқ этаётган манбалар тили бир тил оиласига, муштарак анъаналарга эгалиги учун миллий колоритга мос келмаган ўринлар учрамайди.

Афоризмлар «Бобурнома» матнидаги энг кўп қўлланган паремиялар сирасига киради. Уларни таржима қилиш жараёнида ҳам бир қанча ўзгартиришлар киритилган.

Корҳоро бавақт бояд жуст

Кори бевақт суст бошад суст (*Ишлар вақтида бажарилиши керак, вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст*) афоризмини Бобур иккиланиб ўтириши натижасида омадини қўлидан чиқарганидан афсусда ёзган. Туркча таржимада афоризмнинг берилиши қуйидагича:

*İşlerin zamanında yapılması lazımdır,
vakitsiz yapılan iş gevşek olur, gevşek* (s.76).

Таржима, форсий байт билан қиёсланганда, тўғри амалга оширилган, аммо *vakitsiz* сўзи «бевақт» деган маънони ифодалашни мумкинлигини эътиборга олсак, бироз нуқсон пайдо бўлади, яъни вақтидан олдин бажарилган иш суст бўлади деб ҳам тушунилиши мумкин.

Агар бу афоризм *İşlerin zamanında yapılması lazımdır. Yapılmayan iş gevşek olur, gevşek* тарзида таржима қилинса, Бобур айтмоқчи бўлган фикр аниқроқ ифодаланарди. Бу ўринда ўзбекча матндаги табдил аниқроқ маъно ифодалайди: вақтида бажарилмаган иш суст бўлади.

Ба тунди сабук даст бурдан ба тиг,

Ба дандон ғазад пушти дасти дариғ (б.82) афоризми Бобурнинг шошилиб жангга кириб, афсусланиб қолганлиги ҳақида. Бобур мунажжимларнинг «Саккиз юлдуз оралиқда, бугун урушсангиз, ғалаба сиз томонда»,— деган гапларига ишониб, шошилиб жангга қиради, аммо яхши тайёр бўлмаган қўшин билан Шайбонийхондан мағлубиятга учрайди. Ўзининг аччиқ сабоғини ана шу афоризм орқали баён этади.

Бу байт бир неча манбада турли хил изоҳланган. «Бобурнома»нинг илмий-танқидий матнида «*Енгилтак аччиғланганда тиг билан қўлини кесар, сўнгра қўли орқасини тиши билан чайнар*»[“Бобурнома”,2002:82.] тарзида изоҳланади, «Бобурнома» табдилида эса *Ғазабдан ханжарга қўл чўзган киши, Афсус бармоғини тишлайдир иши*[2.81.] деб шеърый шаклга солинади. Туркча матнда бу байт *Hiddetli hemen elini kılıca uzatan, peşiman olarek, elinin arkasını ısırır* (s.93) – *Ғазабли тезда қўлини қиличга узатса, пушаймонлик билан қўлининг орқасини тишлайди* деб таржима қилинган.

Кўринадики, афоризм танқидий матнда сўзма-сўз таржима қилинган, фақатгина *дариғ* – *афсус* сўзи акс этмай қолган, табдилда шеърый усулни сақлаб, мажозий маъносинигина ёритиш билан чекланилган, аммо *тунди сабук* – *киши* деб, *тиг* сўзи *ханжар* деб, *пушти дасти* (қўлининг орти) – *бармоқ* деб ўзгартирилган, *ба дандон* (тиши билан) сўзи тушиб қолган. Туркча матнда ҳам қатор ўзгаришлар мавжуд, биринчидан, *даст бурдан* (қўлини кесади) бирикмаси *elini uzatan* (қўлини узатган) тарзида ўзгартирилади, иккинчидан, *тиг* сўзи *kılıc* (қилич)га айланади, учинчидан, *ба дандон* (тиши билан) бирлиги таржимада акс этмаган. Шунча ўзгариш бўлишига қарамасдан, таржимон Бобур айтмоқчи бўлган мажозий маънони ифодалай олган.

Бобур Ҳусайн Бойқарога таъриф берар экан, аҳли оиласи ҳақида шундай дейди: *аввал олгон хотуни Бека Султонбегим эди. Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиъуззамон мирзо мундин тугуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлигидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун, ҳақ мирзо жониби эди.*

Зани бад дар саройи марди нақў,

Ҳам дар ин олам аст дўзах ў (б.131).

(*Яхши киши хонасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир*)

Бу афоризм туркча матнда қуйидагича акс этган: *İyi bir erkeğin evinde kötü bir karısı olursa, o erkeğin cehennemi bu dünyada demektir* (s.184) – *Яхши бир эркакнинг уйида ёмон хотини бўлса, у эркакнинг жаҳаннами бу дунёда демакдир*. Кўринадики, бу афоризмнинг маъноси туркчага ҳеч қандай ўзгаришсиз, муваффақиятли ўгирилган.

Аксарият ҳолларда таржимон ҳар бир мақол, матал ёки идиомага, асарда тасвирланаётган воқеалар мазмуни, объект, миллий муҳит ва услуб хусусиятига кўра, ўз тилидан муқобил ёки монанд бирикмалар топиб қўяди ёки уларни сўзма-сўз таржима қилади. Шунга кўра, айтиб бир хил мақол ёки идиомани ҳам бир қанча ўринларда, маънога қараб, ҳар хил ўгириш мумкин. Бинобарин, ҳар қандай ҳоллар учун баб-баравар мувофиқ келадиган тайёр рецепт топиш амри маҳол [Саломов, 1983:118.]

Хулоса қилиб айтганда, мақоллар таржимасида таржимон кўпроқ сўзма-сўз таржима қилиш усулидан фойдаланади. Асарда келтирилган мақоллар ҳозирги турк тилида учрамайди. Шеърлар тарзда берилган мақол ва маталлар таржимада насрий тарзда ифодаланади, афоризмларнинг насрий баёнини бериш билан чекланилади. Бу ҳам ўзбекча танқидий матн ва туркча таржиманинг фарқли жиҳатларидан биридир.

Туркча таржимада маъноси етарлича очилмаган, ёки бошқа маънони англатган мақол, матал ва афоризмлар мавжуд. Бобур афоризмларида ўз ҳаётидаги хусусий вазият халқ, омма, ҳаёт нуқтаи назардан умумлашади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов. – Т., 2002.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллахўжаевлар табдил қилишган. – Т., 2008.
3. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayı (Babür'un Hatıratı), I-II-cilt.– Ankara, 1987.
4. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Т., 1966.
5. Саломов Ғ.Таржима назарияси асослари. – Т., 1983.
6. Ғафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. – Т., 2008.

Нутқ маданиятини эгаллашда алишер навоий ижодининг тутган ўрни The role of Alisher Navoi's works in the development of speech culture

Gulbahor Ashurova*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Alisher Navoiyning nutq madaniyati haqidagi mulohazalari, nutq odobi talablari xususidagi fikrlari, voiz, notiqlik va so'z qadriga oid qarashlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *nutq madaniyati, nutq odobi, notiqlik san'ati, voiz, notiqlik, so'z qo'llash.*

Annotation. *In this article analyzes Alisher Navoi's views on speech culture, his speech requirements, and his or her speech and vocabulary.*

Key words: *speech culture, speech ethics, public speaking, preacher, oratory, use words.*

Инсоннинг маънавий камолотга эришувида, жамиятнинг маданий – маърифий ривожига она тилининг ўрни фавқулудда муҳимдир. Тил миллий маънавият, маърифат ва маърифатнинг энг холис ва хира тортмас кўзгусидир. Мутафаккир Алишер Навоий бобомиз “Тил – чаманнинг очилган лоласи бўлса, сўз дурлари унга қўнган шабнамдир” дея таъриф берган. Тил халқнинг бебаҳо бойлиги, миллий ғурури тимсолидир. Туркий тиллар оиласига мансуб ўзбек тили ҳам қадриятларимизнинг ёрқин намунаси сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Сўз мулкининг султони Алишер Навоий тилимизнинг чинакам латофати ва жозибасини дунёга тараннум этиб, ижодини юксак чўққига олиб чиқди. Асрлар давомида

* Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, Фузулий номидаги ўзбек-озарбайжон илмий-тадқиқот маркази раҳбари

буюк аждодларимиз қолдирган улкан адабий мерос она тилимизнинг боқий қудратидан далолат беради.

Бугун юртимиз бўйлаб Ўзбек тили байрамининг кенг миқёсда нишонланаётгани, том маънода, халқимизнинг тарихий ютуғидир. Юртимизда ўзбек тилининг мавқеи ва нуфузини янада юксалтиришга улкан эътибор қаратилмоқда. Она тили мамлакатнинг ғурури, ифтихори ҳисобланади. Миллатнинг маданияти, маънавияти, зиёлилик даражаси она тилига муносабатда ҳам аниқ кўринади. Ўзбек тили ўзбек халқининг миллий бойлиги сифатида қадим-қадимдан бугунгача эъзозланиб, ардоқланиб, сайқалланган.

Ҳамма даврларда ҳам нотиклик маданияти, сўзамоллик нотик шахснинг умуммаданий қиёфаси ва савиясини белгиловчи асосий фазилатлардан бири сифатида қаралган. Зеро, нутқ бу тафаккур акси ҳисобланади. Тўғри нутқнинг асоси тўғри фикр юритишдир. Инсонларнинг тўғри, таъсирчан, чиройли ва яхши гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эгадир. Бундай қоидалар қадимий ўтмишдан ҳозирга қадар мангу анъана сифатида яшаб, такомиллашиб келган. Бироқ, нутқ маданияти тушунчаси билан боғлиқ ушбу нутқий одатлар турли даврларда муайян хусусиятлари билан фарқланиб турган. Айниқса, адабий тил пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган нутқ одоби ҳақидаги тасаввурлари, адабий тил пайдо бўлгандан кейинги давр нутқ маданияти тасаввуридан фарқланади.[Қўнғуров, 1992:1] Жаҳон маданияти тарихида мислсиз обрў-эътиборга эга бўлган ўзбек адабий тилининг яловбардори Алишер Навоийнинг нутқ маданияти, нутқ одоби ҳақидаги мулоҳазалари, фикрлари, қарашлари юксак ҳаётий тажриба маҳсули ва амалиёт синовидан ўтган ҳикматлар сифатида диққатга сазовордир.[Ахмедов, 1985:5] Буюк мутафаккир, аввало, сўзнинг қудратини қуйидагича тавсифлаганлар:

Сўздурки, нишон берур ўлукка жондин,

Сўздурки, берур жонга хабар жонондин. [Алишер Навоий, 1991]

Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул-луғатайн” асарида таъкидланишича, сўз гўё дурдир. Бобомиз инсонда мавжуд қувватлар ҳақида фикр юритар экан, сўзлаш қувватини алоҳида таъкидлаб ўтади:

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,

Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин. [Алишер Навоий, 1991]

Одатда, нутқ маданияти дейилганда тингловчига ёки суҳбатдошга фикрни соф адабий тилда тўғри, аниқ, силлиқ, тушунарли, таъсирли, ёқимли баён этиш ва она тилининг восита ҳамда имкониятларидан нутқ мазмунига, сўзлаш шароити, айтилмоқчи бўлган мақсадга мувофиқ равишда фойдалана олиш тушунилади. [Ўринбоев Б., Солиев А, 1984: 7] Ҳар бир сўзни ўринли қўллаш нутқ маданияти саналади. Тўғри, таъсирчан, чиройли ва мазмунли гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эга. Нутқ одобининг қайд қилинган маданий - ахлоқий талаб ва асослари нутқ меъёрлари сифатида қадимий даврлардан бери авлоддан-авлодга ўтиб келган. Ушбу нутқий меъёрларнинг сақланиши, ўзгартирилиши ва яшаб келишида оилавий анъаналарнинг ўрни каттадир. Бир тил жамоаси доирасида амал қилинган анъанавий қоидалар, суҳбатдошлар (сўзловчи ва тингловчилар)нинг бир-бирини ўзаро назорат қилиши, кузатиши, таълим-тарбия, ўғит-насихат жараёни, шунингдек, нутқий одоб меъёрлари ҳақида ёзилган адабиётларни мутолаа қилиш асосий ўрин тутган. Ўзбек адабий тилининг асосчиси ва мутафаккири Алишер Навоий ижодида сўз санъатига, нутқ маданияти масалаларига катта эътибор берилган. Навоий сўзнинг дабдабали бўлишидан кўра, ҳаққонийлигини улуғлайди. “Фикринг халқ учун фойдали ва тушунарли бўлсин десанг, содда тилда гапир” дейди: “Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар. Сўзки фасохат зеваридин музайян эмасдир, анга чинлик зевари басдур.

Ёлгончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабих. Чин сўз нечаким бетакаллуф, қойилки иборат соддалигидин йўқ таассуф”.[Маллаев Н, 1976: 363] Навоий тўғри сўзли, эл учун фойдали фикрлар айтадиган нотикларга ён босади. Уларнинг хизматини масжид имомларининг қилаётган ишларидан юқори кўяди. Улар учун имомларга нисбатан кўпроқ маблағ ажратишни, яъни «Воизга йиллик нақди беш юз олтун, буғдой; масжиди жомеъ имомига йиллик нақди икки юз олтун, буғдой» ажратишни тавсия этади.[Навоий, www.ziyouz.com: 32] Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насиҳатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлдин бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. У йўлни юрмай кирган кетар ва ғайри мақсуд ерга етар. Воиз улдулки, мажлисига ҳоли кирган тўлгай ва тўла кирган ҳоли бўлгай. *Тилга ихтиёрсиз - элга эътиборсиз. Ямон тиллик андоқким, эл кўнглига жароҳат еткурур, ўз бошига ҳам офат еткурур.* [Алишер Навоий, 1988: 32-33] *Хусн-жамоли йўқ одам ширин сўз бўлса, гўзал ва ширин сўзи билан барчани қўлга олади.* Бундан шундай хулоса чиқадики, яхши сўзлай олиш, ширин сўзлик инсонга хусн бағишлайди, унинг обрў-эътиборини орттиради. Шунингдек, мазмунли, рисоладагидек нутқ ирод қилиш ҳам бир санъатдир, ҳунарларнинг ноёбидир: Эрдин соз ҳунар, энчидин боз ҳунар. [Алишер Навоий, 1988: 82]

Халқимиз: “Бир йигитга етмиш ҳунар оз”, - дейди. Демак, ўзини баркамол санаган ҳар бир одам нутқ маданиятини, нутқ санъатини эгалламоғи лозим. Чунки яхши, эзгу сўз (нутқ) айта олиш, нутқ одобини эгаллаш кишига бахт келтиради:

Ким истаса мазҳари каромат бўлмоқ,

Ҳар навъ ишда истиқомат бўлмоқ.

Сўздир анча мужиби каромат бўлмоқ,

Тил забтидадур анча саломат бўлмоқ.[Алишер Навоий, 1988]

Мутафаккир нутқ одобининг талаблари ҳақида яна кўплаб фикрларни айтган. Уларни қуйидагича умумлаштириш мумкин: Инсоннинг одоб-ахлоқини белгилайдиган омиллардан бири унинг сўзи, нуткидир: *Сувнинг мазаси муз била, ошнинг мазаси туз била, одам яхшилиги сўз била.*

Сўздадур ҳар яхшилик имкони бор,

Мунда дебдурлар, нафаснинг жони бор. [Алишер Навоий, 1988:83]

Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,

Тил мухбир эрур кўнгил ниҳон эмгагидин,

Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,

Ким берди хабар ҳадиси кўнглидагидин. [Раззоқов, www.saviya.uz: 24]

Кишининг сўзи (нутқи) унинг ақлий камолотидан дарак беради:

Одамки, демак бирла киромийдур,

Бас сўз дурри ишининг интизомидур,

Сиҳат ончаки, аҳли ақл комилдурур ,

Ақлига далил анинг каломдурур. [Раззоқов А, www.saviya.uz: 48]

Сўзлаганда дилинг билан тилинг бир бўлсин, чунки дилдаги тилга чиқади:

Ҳақ сени севгай эл била бўлсанг,

Тилу кўнглингни бир қилиб биррўй,

Нўқта сурсанг шукуфтау хандон,

Зист қилсанг, қушодоу хушрўй. [Навоий, 1998]

Хушмуомала, ширин сўз бўл. Тилинг билан кишиларга озор берма:

*Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар неники ағёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиғи эл кўнглини озор айлар,
Юмиоғи кўнгиллари гирифторм айлар.* [Раззоқов, www.saviya.uz:54]

Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқ маданияти, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларида қадимий туркий халқларнинг нутқ маданияти борасидаги бой ва ноёб мероси маҳорат билан ёритилади. У тилни, сўзни қадрлашни, уни ҳурмат қилишни уқтириб, нутқ одобининг талаблари ҳақида шундай ёзади:

*Донаю дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.*[9]

Сўзнинг маъносини тушуниб, билиб гапир:

*Сўзни кўнгулда пишқармагунча тилга келтурма,
Ҳар наким кўнгулда бўлса, тилга сурма.* (“Маҳбуб ул-қулуб”, 83-бет.) Яхши,
эзгу сўз (нутқ) кишига обрў, бахт келтиради. Эзгу сўзли бўл:
*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулук эмас.
Киши чинда сўз зебо дурур,*

Неча мухтасар бўлса авло дурур. (“Маҳбуб ул-қулуб”, 83-бет.)

Бировким ёлғон сўзни бировга боғлагай, Ўз қаро бўлғоч юзин ёғлагай. Кабира гуноҳдур - оз сўз ҳамки ўтрукдур, заҳра гуноҳдур, оз сўз ҳамки ўтрукдур, заҳри мухликдур - агарчи микдори уксукдур. Яъни тилдан тухмат учун фойдаланма. Тухматчидан қоч. Ундан нафратлан, дейилмоқда. (“Маҳбуб ул-қулуб”, 61-бет.)

*Эл айбини айтурга бировким узотир тил,
Ўз айбини фош айлагали тил узотур бил.* (“Маҳбуб ул-қулуб”, 69-б.)

Тилингни тий. Кўп сўз, эзма ва вайсақи бўлма. Бу зарарлидир. Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдали сўзни кўп эшитурдин қайтма. Оз деган оз янчилур, оз еган оз йиқилур. (“Маҳбуб ул-қулуб”, 82-бет.)

*Тил илдамидин бўлур каромат ҳосил,
Юз навъ надомату маломат ҳосил.
Оз сўзлагандин истиқомат ҳосил,
Соқитлигидин вале саломат ҳосил.* [Раззоқов: 31]

дейиш билан сўзлаганда шароитни, суҳбатдошингни ҳисобга олишни, беўрин сўз айтмасликни, золим ва бедард суҳбатида нукта сурмасликни маслаҳат беради. Бўш оғиз бўлма, суҳбат сирларини сақлашга ўрган:

*Қайси мажлисдаким эшитсанг сўз,
Билгил ул сўз санга амонатдур,
Гар ани ўзга ерга нақл этсанг,
Ул амонатга бу хиёнатдур.* “Арбаин”, 57-бет.

Улки, сўзни бир ердин яна бир ерга етқургай, элнинг ўтган гуноҳини ўз буйнуга индургай. Ким сўзни териб айтгучи оғзига бергай, Молик ани дўзах ўтининг дудига тергай. Гапирганда қайтариқлардан қоч, чунки улар фикрнинг таъсирини сусайтиради:

*Бир деганни икки демак хуш эмас,
Сўз чу тақрор топти дилкаш эмас.* (“Хамса”, 484-бет.)

Ҳазрат Алишер Навоий сўзлаш жараёнида сўзни қадрлаш лозимлигини таъкидлайди. Сўзни қадрлаган одамгина ҳар бир сўздан унумли фойдалана олади. Шоир: “Сўз – тил фақат инсон учун ато этилган. Инсоннинг инсонлиги тил биландир. Ҳайвон

сўзлаш имкониятидан маҳрум бўлганлиги учун ҳам ҳайвондир”, - деган хулосага келади. Шу боис ҳам сўз муқаддас ва муқаррамдир. Алишер Навоий: “*Кўнгил бадан мулкининг подшоҳидир*”, - деб ёзади. Худди ана шу подшоҳ саналмиш кўнгилдаги фикрлар тилда юзага чиқади. Шундай экан, Алишер Навоий инсон сўзлаганда унинг кўнгли, дили билан тили бир бўлиши лозимлигини алоҳида таъкидлайди:

*Демон, кўнгли поки, ҳам кўзи пок,
Тили поки, сўзи поки, ўзи пок.* (“Фарҳод ва Ширин”, 53-бет)

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий тилни, сўзни қадрлашга ва ҳурмат қилишга чакиради. Сўзни қўллаш, нутқ маданияти ҳақида юксак ҳаётий тажриба маҳсули сифатида туғилган донишона ҳикматлар қолдирди. Нутқ маданияти ва нотиклик олдида содда ва ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик қилмаслик, кексалар, устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапириш, ёлғончиликни қоралаш, суҳбатдошнинг фикрларини эътибор билан тинглаш, тушунмаган, тўла англамаган ҳолда фикр билдиришга шошилмаслик, вазият тақозосига кўра хушёрлик ва эпчиллик билан суҳбат усулини ўзгартиришга эришиш, асосий мақсаддан чалғиб кетмаслик, барчанинг асосий диққатини маълум мавзу, маълум бир масала атрофига тортиш каби талаблар қўяди. Бу қоидалар ҳозирги кунга қадар давом этиб, такомиллашиб, сайқалланиб келмоқда. Она тилимизга эътибор ортиб бораётган бугунги кунда нутқ маданияти қоидаларини ўрганиш, ҳазрат Алишер Навоийнинг бу борадаги ибратли ўғитларидан хулоса чиқариб, нутқ одоби қирраларини эгаллаш ҳар бир инсоннинг асосий бурчидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қўнғуров Р. ва б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т.: 1992.
2. Ахмедов Б. Навоий замондошлари хотирасида. Т.: 1985.
3. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. Т.: 1984.
4. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т. 1976. 363-364 - бетлар.
5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар туплами. 14том. Т.: 1998.
6. Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. www.ziyouz.com.
7. Раззоқов А. Сўзни улуғ деб билди... www.saviya.uz.
8. Алишер Навоий. Вақфия. Т.: 1991.

“Қутадғу билиг”даги оғзаки нутқ такомилига доир қарашлар Opinions on the improvement of speech in kutadgu bilig

Холмурадова Муштариё*

Annotation. The article reflects the encyclopedic nature of "Qutadg'u bilig", including views on the culture of speech in the text of the work, the development of oral speech. The examples given serve to emphasize that the ideas expressed by our ancestors are still relevant today, that great thinkers followed the norms of word use.

Keywords: word, speech, speech culture, oral speech, cultural relations, term.

* Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети катта ўқитувчиси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). mushtariy_uzmu@mail.ru

Жаҳон тилшунослигида тил тарихи, унинг таракқиёт босқичлари, қадимги ёзма ёдгорликлардаги қарашларнинг ижтимоий ва маънавий қийматини ўрганиш, буюк аждодларимиз тафаккури маҳсули бўлган манбаларни чуқур таҳлил қилиш муҳим илмий йўналишни ташкил этади. Мумтоз манбаларни ўрганиш юзасидан халқаро доираларда бир қатор тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Маънавий-маърифий меросни қадрлашга, ундан амалий равишда фойдаланишга оид қарорлар қабул қилинмоқда. ЮНЕСКО томонидан «Қутадғу билиг» яратилганига 950 йил тўлиши муносабати билан 2019 йилнинг «Қутадғу билиг» йили деб эълон қилиниши [Yüksek Öğretim Kurulu, yok.gov.tr] миллатимиз тарихида муҳим воқеа бўлди.

Мумтоз асарлар матнини лингвистик аспектда таҳлил қилишга қаратилган тадқиқотлар ижтимоий масалаларни ҳал қилиш, тил ва нутқ, нутқ маданиятига доир тушунчаларни ўзлаштириш, тилнинг тарихий таракқиёт босқичи хусусиятларини ўрганиш, ёш авлодни ҳар томонлама баркамол, юксак интеллект соҳиби сифатида тарбиялашда аҳамиятлидир.

«Қутадғу билиг» шахс маънавиятини юксалтиришга хизмат қиладиган дидактик манбадир. Юсуф Хос Ҳожиб асар сўз бошисида қуйидаги фикрларни айтган: “*Bu kitabni oqiyli bu baytlarni ma'lum qiliyli kitabdin yaxshi 'azizraq turur*”, яъни “бу китобни ўқиган, бу байтларни ҳаммага маълум қилган – бу китобдан ҳам яхшироқ, азизроқдир”.[Юсуф Хос Ҳожиб,1972:48].

“Қутадғу билиг”даги бир қатор сўзлар муаллифнинг нутқ маданиятига оид қарашларни ифодалашга хизмат қилади. Масалан, **irig** лексемаси оғзаки мулоқот жараёнида сўзловчи нутқини тавсифлаш учун келтирилган. Бу сўз “дағал, кўпол” маъноларини англатган: *Irig sözlämägil kişikā tilin, iriglik ot-ul ot küyürmä yalın* – Кишиларга тилингда дағал сўзламагин, дағаллик оловдир, у куйдирадиган ёлиндир (ҚБН, 1401; 57b6). Кейинги йилларда сўзнинг семантик таркибида маъно торайиши юз бергани кузатилади. Ҳозирги ўзбек тилида нарса-буюм ҳажмига нисбатан шу сўзнинг *yirik* шакли ишлатилади (сўз бошида ундош орттирилган). Айрим нарса-буюмларни сифатлашда *йирик* сўзида “кўпол, дағал” семаси ҳам намоён бўлади. Юсуф Хос Ҳожиб кўпол муомала, мулоқот жараёнидаги кўрсликни қораламоқда. Дағалликнинг оловга, куйдирадиган ёлқин, алангага қиёсланиши унинг тингловчига салбий таъсирини ифода этади. Мутафаккир бу ўринда оғзаки нутқнинг ташқи ифодаси, яъни оҳанг, товуш ифодасидаги кўполликка уйғун равишда мантикий озорни маҳорат билан ифодалаган. Нутқ перцепцияси, оғзаки нутқни қабул қилиш, сўзловчининг тингловчига таъсири масаласи аждодларимиз томонидан биринчилардан бўлиб ўртага ташланган.

Маълумки, Алишер Навоий “сўз” семантикасидаги бир неча маънолардан фойдаланган. Алишер Навоий “сўз” атамаси негизида тил ҳодисасига таъриф беради. Унинг хусусиятларини ёритади.

“Сўз”ни “тил”, “нутқ”, “фикр”, “гап” маъноларида қўллаган. Алишер Навоийнинг сўзга, тилга оид қарашлари Юсуф Хос Ҳожиб қарашларига ҳамоҳангдир.

Юсуф Хос Ҳожиб сўзни “ибратли сўз”, “ҳикмат” маъносида қўллаб, унинг бебаҳо мерос эканлигини таъкидлаган. Сўзни “ёдгорлик, эсдалик, мерос” маъноларини билдирган **qumaru** сўзи билан тавсифлайди: *Ölügdin tirigkä qumaru söz-ul, qumaru sözi tutsa asyi yüz-ul* – Ўлган(лар)дан тирик(ларга) мерос сўздир, мерос сўзи тутилса [яъни оталар сўзини тутилса], нафи юз-юздир (ҚБН, 267; 17a2). “Девону луғотит турк”да ушбу лексема *хумару* шаклида келган ва қуйидагича изоҳланган: “Катталардан бирор киши ўлса, унинг молидан бир нафис нарса шохга тақдим этилади, ана шу нарсани *хумару* дейилади. Ундан эсдалик

демакдир. Сафарга кетаётган кишининг қариндош ва танишларига қолдираётган нарсаси ҳам *қумару* дейилади. Бу сўз эркак ва аёллар номи сифатида ҳам ишлатилади” (ДЛТ, I, 416). *Qumaru* қорахонийлар давридаги маданий муносабатларни акс эттирган, халқнинг ўзига хос қадрияти, урф-одатини ифодалаган лексик бирликдир. Қ.Содиқов «Қутадғу билиг»ни “Мангу кумару” деб атайди [Содиқов,2010]. *Қумару* сўзи арабча *мерос* сўзининг туркий тиллардаги муқобилидир. “Қисаси Рабғузий” матнида лексема *qumartyu* шаклида “мерос, армуғон” маъносини билдирган (ҚР, 51 v 3). Сўзнинг “қумару” деб баҳоланиши оғиздан оғизга, аجدоддан авлодга ўтиб келадиган “тил” маъносидаги кенг тушунчани ифодалайди.

“Ақл, заковат” маънолари **uquš** (<uq= “англамоқ, фикрламоқ”+ (u)š) лексемаси орқали ифодаланган: *Uquš körki söz- ul bu til körki söz, kiši körki yüz-ul bu yüz körki köz*– Заковат кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки сўздир, кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир (ҚБН, 271; 17a6). Бу ўринда муаллиф гўзал қиёс намунасини юзага келтирган: “инсон кўрки юз, юзнинг кўрки кўз бўлганидек, заковатнинг кўрки тил, бу тилнинг кўрки сўздир”. Достонда *uquš* асосидан ясалган *uqušlu* “ақл-идрокли, заковатли”, *uqušsiz* “нодон, аҳмоқ” сўзлари қўлланган. *Uquš* Махмуд Кошғарий девонида “ақл, идрок” маъноларида қайд этилган (ДТС, 613; ДЛТ, I, 62). Ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу лексема *uquv* шаклида “дид, фаҳм-фаросат” маъноларини ифодалайди (ЎТИЛ, II, 291).

Sawčī – *saw* (хабар, сўз)дан ясалган бўлиб, *sawčī* – “хабарчи, Аллоҳнинг хабарчиси” маъносини англатади. Ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган *совчи* сўзида ҳам “хабарчи” маъноси бор, бироқ у “куда-андалар орасида хабар етказувчи”дир [Содиқов,2009:220]. “Қутадғу билиг”да *yalawač* ва *sawčī* сўзлари ҳам “пайғамбар” маъносида қўлланган. Элчиликнинг ўзига хос масъулияти бўлган. Асар матнида таъкидланганидек, “элчи бадий сўз санъатини пухта эгаллаган, заковатли, хотиржам ва ишбилармон, ҳозиржавоб бўлиши” мақсадга мувофиқдир. Икки ва ундан ортиқ киши орасида элчилик қилиш *yutūš* атамаси билан юритилган [Исҳоқов,2009:109].

Достонда тил тавсифига доир ўзига хос ўхшатишлар келтирилган. Асарда элчиларга алоҳида аҳамият берилиб, уларга икки давлат ўртасидаги муҳим алоқа-муносабатни таъминловчи шахслар сифатида қаралган. Элчилар эга бўлиши керак бўлган бир қанча фазилатлар келтирилган. Шулардан бири *süčig sözlik* “ширинсўзлик”: *Sözi bolsa yumšaq šakar-teg süčig, süčig sözkä yumšar uluy ham kičig* – Сўзи юмшоқ, шакардек ширин бўлса, Ширин сўзга улуғ ҳам, кичик ҳам юмшайди (ҚБН, 2626; 100a7). Бу ерда *süčig* “ширин” сўзи кўчма маънода келиб, *söz*ни сифатлаган. *Süčig söz* “ширин сўз” *šakar* “шакар”га қиёсланган.

Til arslan turur kör ešikdä yatur, aya ewlūg arsiq başiñni yeyür – Тил ҳовлида [яъни қафасда] ётган арслон кабидир, эй қафасдаги (маккор) ваҳший бошиниғни ейди (ҚБН, 160; 13a9). *Ešik* сўзида синекдоха асосида маъно кўчган, “ҳовли” маъноси ифодаланган. Бу сўз Фарғона шевасида фаол қўлланади [ЎХШЛ,1971:98].

Aqar suw teg ul bu tilin edgü söz, qayyuqa bu aqsa čečäk ündi tüz –Тилдан чиқадиган эзгу сўз оқар сув кабидир, бу (сув) қаерга оқса, ҳамма ёқда чечак унади (ҚБН, 2648; 101a1). Ушбу мисраларда тилдан чиқадиган *edgü söz* бирлиги *aqar suw*га ўхшатиш. Оқар сувнинг чечаклар ундириши, оламни яшилликка буркаши эзгу сўзнинг киши кўнглини яшнатиши, кайфиятини кўтаришига қиёсланган.

Достон матнида “туя” маъносида **tewä, tetir** каби лексемалар қўлланган. Сўз *туя* бурнига қиёсланган: *Burunduqluy-ol söz tewä burni-teg, barur qančä yatsa tetir boyni teg* – Сўз туя бурнидек жиловланган бўлади, туя бўйнидек қаерга бурса, шу томонга боради. (ҚБН, 203; 19b11). Туя бурнини тўғри томонга йўналтира оладиган жиловдор керак. Бу ўринда “буриш”, “бошқариш”, “йўналтириш”, “қўллаш” семалари қиёслашга асос бўлган.

Nekü ter eşitgil e bilgä bögü, biliglig sözi bulsa aş-teg yegü – Донишли киши нима дейди, эшитгин, эй билимдон, билимли сўзини топсанг, ошдек ейиш керак (ҚБН, 2745; 104a10). Билимдон, донишманднинг сўзи *озуқа, ошга* қиёсланмоқда;

Юсуф хос Ҳожибнинг нутқ сифатларига доир фикрлари, нутқ маданиятига оид қарашлари бугунги кундаги миллий тил тараққиёти, тил таълимида амалий аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Исҳоқов М., Содиков Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. –Т., 2009.–Б. 109.
2. Исҳоқов М., Содиков Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. –Т., 2009.–Б. 109.
3. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. –Т., 2009.–Б.220.
4. Sodiqov Q. Mangu qumaru // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. –№50.–Т., 2010.
5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Ҳозирги ўзбек тилига табдил қилувчи Қ.Каримов). –Т.: Фан, 1972.
6. ЎХШЛ – Ўзбек халқ шевалари луғати. –Т., 1971. –Б.98.
7. Yüksek Öğretim Kurulu, yok.gov.tr; <https://www.turkcenindirilisi.com>>unesco; www.unesco.org.tr

Ogahiy tarixiy asarlarida yevropa tillaridan o‘zlashgan o‘zlashmalar Borrowings european languages in the historical works of ogahi

Maxmudov Raufjon Baxodirovich[†]

Annotation: *The article presents a geniological analysis of the assimilation of some European languages found in the historical works of Ogahi. The form of these assimilations, found in the works of Ogahi, and the area of their distribution are determined.*

Key words: *historical work, structural analysis, assimilation, geniological analysis, own layer, assimilation layer, vocabulary structure.*

Ogahiy tarixiy asarlarida nafaqat arabiy, forsiy, sog‘diy o‘zlashmalar, balki Yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlar ham uchraydi. Ularning ayrimlarini Ogahiy ilk marotaba o‘zbek tilida yozilgan asar leksikasiga olib kirgan bo‘lsa, ayrimlari Ogahiygacha ham ba‘zi asarlarda uchraydi. Demak, Ogahiy tarixiy asarlarida qo‘llangan Yevropa tillaridan o‘zlashgan o‘zlashmalarni shartli ravishda ikki guruhga bo‘lib o‘rganishimiz mumkin: 1) Ogahiydan oldin ham ba‘zi asarlarda uchraydigan o‘zlashmalar. 2) Ogahiy tomonidan ilk marotaba o‘zbek tilidagi asar leksikasida qo‘llanayotgan o‘zlashmalar. Ijodkorning ma‘lum tarixiy asari leksikasini tahlil qilish jarayonida shunga amin bo‘lish mumkinki, muarrix tom ma’noda tilshunos hamdir. Chunki Ogahiy o‘z o‘quvchisiga noma‘lum biror so‘zni qo‘llar ekan, ayniqsa, bu holat Yevropa tillaridan kirib kelgan va Ogahiy tomonidan o‘zbek tilidagi asarda ilk marotaba qo‘llanayotgan o‘zlashmalarga tegishli, o‘sha so‘zga zargarona, oddiy, sodda va tushunarli izoh berib o‘tadi. Bu izohlar bir tarafdin tarixiy asarning lingvistik qimmatini yanada oshirsa, ikkinchi tomondan Ogahiyini bizga tilshunos olim

[†]Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) Xorazm Ma‘mun akademiyasi katta ilmiy xodimi raufjon.m@mail.ru

sifatida tanitadi. Yevropa tillaridan o'zlashgan o'zlashmalar Ogahiyning mustaqil tarixiy asarlari silsilasidan to'rtinchisi hisoblanmish "Gulshni davlat"da nisbatan ko'proq uchraydi. Bunga asosiy sabab sifatida asar voqealari qamrovi hijriy 1272-1281-yillarni (milodiy 1856-1864-yillar) ekanligidadir. Tarixiy voqelikka e'tibor qaratsak, ayni shu davrlarda rus qo'shinlari ilk bor Xiva xonligi hududiga kirib kela boshladi. Ayni shu davrlarda Rusiya bilan diplomatik aloqalar yanada kuchaya boshladi. Bu esa, o'z navbatida, rus tilidagi so'zlarning sekin-asta o'zbeklar tomonidan qo'llana boshlashiga sabab bo'ldi. Rus tilini o'rganishga ehtiyoj paydo bo'ldi. Natijada so'z o'zlashish jarayoni yanada tezlashdi. Rus bosqini kuchaya borgan sari harbiy, texnikaga oid, ijtimoiy-siyosiy, ma'muriy-hududiy tuzilmaga oid o'zlashmalar ham ko'paydi. Bu holat Ogahiy tarixiy asarlaridan ayni shu davr voqealarini yoritgan "Gulshani davlat"da o'z aksini topmasligi mumkinmas. Shu sababdan asar leksikasi lingvistik jihatdan alohida tadqiq qilinmog'i lozim. Quyida biz ijodkorning mazkur asarida uchraydigan rus tili va u orqali Yevropa tillaridan kirib kelgan ayrim o'zlashmalarni geneologik tahlilini keltiramiz.

Ingliz. Angliya tub aholisining nomi. Ushbu etnonim eski o'zbek adabiy tilining so'nggi davrlarida rus tili orqali o'zlashgan. Ogahiy tarixiy asarlarida **inglis** shaklida asosan ikki asarida: "Riyozi-d-davla" va "Gulshani davlat"da uchraydi. Ushbu o'zlashma "Gulshani davlat"da olti o'rinda qo'llangan va asosan ingliz elchilari va xufyalari tilga olinganida istifoda etilgan. Lingvistik nuqtayi nazardan "Riyozi-d-davla"dagi ushbu so'zning qo'llanish sabablari e'tibor va e'tirofga molik. Asarda ushbu so'z to'rt o'rinda uchraydi va ulardan birida tarixchi ushbu so'zga izoh berib ketadi. "Riyozi-d-davla"dagi ushbu so'zning quyidagi qo'llanish o'rinlariga alohida diqqat qaratdik: *Ma'lumi xotiri ashraf bo'lsunkim, chun hamul yil zulqa'da oyining o'n beshida Hindustondin Haybat sohib otlig' **inglis** elchisi kelib ostonbo'sliqg'a musharraf bo'ldi* [Ogahiy, IV, 2020: 319]. Jumladagi Haybat sohibdan murod "Ost Indiya" kompaniyasi josusi Abbotdir (demak, ushbu o'rindagi Haybat Abbotning Ogahiycha variantidir). Yuqoridagi jumlada uning Xivaga kelishi voqeasi tasvirlanmoqda. Keying sahifadagi izoh esa biz uchun juda qimmatli. Unda ijodkor **inglis** so'ziga shunday sharh yozadi: *Bu ijmol tafsili ulkim, bu yanglig' naql qilurlarkim, **inglis** o'rusning bir toyifasi ermishkim, ul jamoaning yurti o'rus mamlakatining qutbi shimoliy jonibida voqe' ermish. Qadimu-l-ayyomda ul toyifadin ko'p kishi ko'p mol-u mato' bila uchanlarg'a minib Muhit bahridin yurub, tujjor maskan tutmishlar bora-bora naqd-u mol kasrati ehson-u in'om jihatidin tamomi xalqning ko'ngullarin o'zlariga rom va jomi muhabbatdin shahdoshom qilib, oqibat ul mamlakatning inoni ixtiyorin dasti ixtiyorig'a olmishlar. Holo tamomi Hinduston mamoliki Kobul, balki Qandahorg'acha alarning tahti tasarrufidadur* [Ogahiy, IV, 2020: 320]. Ko'rinib turganidek, Ogahiyning ushbu sharhi lingvistik, tarixiy, geografik, antropologik qiymatga ega. "Riyozi-d-davla"ning keyingi ikki o'rinda tilga olingan **inglis** ham elchilik bilan bog'liq.

"Gulshani davlat"da qo'llangan **inglis** o'zlashmasi ham xuddi "Riyozi-d-davla"dagi kabi josuslik va elchilik bilan bog'liq. Xususan, asarda besh o'rinda **Bilimverdi inglis** tilga olinadi. Bu ingliz josusi Blimverddir: *Otamurodxon va Muhammadvali va **Bilimverdi inglis**nikim, sharorat va talbisda iblisni e'tibori nazarig'a ilmas erdilar...* [Ogahiy, VI, 2020: 72].

Ko'rinib turibdiki, **inglis** hozirgi o'zbek tilidagi **ingliz** so'zining Ogahiy tarixiy asarlaridagi varianti. So'zning genezisi german qabilalaridan biri bo'lgan *angllar* bilan bog'liq. Angllar saks va yut qabilalari bilan birgalikda milodiy V-VI asrlarda Buyuk Britaniya oroliga ko'chib kelgan va shu yerda yashab qolgan. Keyinchalik ayni angl qabilasi nomi bilan bu orolda tashkil topgan davlat Angliya, tili esa ingliz tili deb atala boshlagan. Ba'zi tarixchilar aslida bu qabila hozirgi Shimoliy Germaniyadagi Yutlandiya yarimorolining bir qismi bo'lgan **Angeln** yarimorolida yashagan qabilalarning avlodlari deya ta'kidlashadi. Angl qabilasining nomi ilk

marotaba milodiy 98-yilda Tatsit tomonidan yozilgan “Germaniya” nomli asarda tilga olingan [Льюис-Стемפל, 2008: 624]. “Angliya” soʻzi esa Buyuk Britaniyaning jabubiy qismlari nomi sifatida ilk marotaba milodiy 897-yilda qoʻllangan [Хокинс, 2008: 17]. Ayrim tadqiqotchilar *angl* soʻzini *angel* – *farishta* bilan bogʻlab, *Angliya* – *farishtalar oʻlkasi* deya talqin qilganlar [Комков, 1986: 459], lekin bu xalqona etimologiya ekanligi koʻrinib turibdi.

Rus. Sharqiy slavyanlarga mansub xalq nomi. Ushbu etnonim eski oʻzbek adabiy tilining soʻnggi davrlarida oʻzbek tiliga oʻzlashgan va turkiy tilga xos soʻz boʻlmagani uchun soʻz boʻshiga **oʻ** unlisi orttirilgan holda talaffuz qilingan. Ayni damda ushbu soʻz Ogahiy tarixiy asarlarida ham *oʻrus* shaklida faol qoʻllangan. Xususan, **oʻrus** soʻzi “Firdavsu-l-iqbol”da Arabmuhammadxon davri voqealari taʼrifidan boshlab jami 32 bora qoʻllangan. “Riyozi-d-davla”ning Eron va Rusiya oʻrtasidagi janglar haqidagi voqealar taʼrifidan boshlab, qoʻllana boshlangan va asar davomida jami 43 oʻrinda ushbu soʻzni uchratamiz. Bu raqamlarni keltirishdan maqsad **inglis** va **oʻrus** oʻzlashmalarining oʻsha davrda qoʻllanish darajasini yaqqol koʻrsatishdir. Chunonchi, Ogahiyning boshqa tarixiy asarlarida **oʻrus** oʻzlashmasi yanada faol qoʻllangan. Ushbu oʻzlashmaning faol qoʻllanishi sababi ham yuqorida taʼkidlaganimiz kabi Rusiya va Xiva xonligining diplomatik, savdo aloqalari, qolaversa, Rusiyaning xonlikni egallash maqsadida turli ekspeditsiyalar, josuslar, kichik guruh askarlar joʻnatish ishlarini 1840-yillardan boshlagan. Chegara hududida Raimqalʼani qurib rus askarlarini joylashtirishi ham ayni shu davrlardan boshlangan edi. Rus elchisi Danilevskiyning kelishi va Raimqalʼa haqida ham Ogahiy “Riyozi-d-davla”da alohida toʻxtalib oʻtgan. Xususan, Ogahiy asarlarida Raimqalʼa “Toshqalʼa” deb taʼkidlangan: *Andin otlanib, sufufi zafarvuqfni bezab, izdihomi tamom bila oʻrusning solgʻan qalʼasikim, Toshqalʼagʻa mavsumdur, atrofin pargorvor aylanib qabab tushtilar* [Ogahiy, IV, 2020: 318]. Ogahiy tarixiy asarlarida hatto ushbu oʻzlashmaning laqab sifatida qoʻllanganini kuzatish mumkin. Demak, bu soʻz **ingliz** soʻziga nisbatan ertaroq oʻzlashgan. Chunonchi: *...saltanat ostonining jalodatnishon mulozimlari zumrasidin Xudoybergan yuzboshikim, oʻrus laqabi bila mashhurdir...* [Ogahiy, VI, 2020: 35].

Ruslar haqida dastlabki qaydlar milodiy 839-yilda yozilgan “Bertin bitigi”da uchraydi. Ammo Fasmer M.R ushbu fikrni inkor etadi [Фасмер, III, 1987: 522-523]. Unda Vizantiya imperatori Feofil franklar imperatori Taqvodor Lyudovikka joʻnatgan xatida “ros qabilasi” haqida ularning xoqoni, vahshiyliklari tilga olingan. Shu oʻrinda *xoqoni* slavyan tillariga xazar tilidan kirib borganligini taʼkidlash joiz [Клейн, 2014: 283-286]. Ayni shu davrlarda Ryurikdan oldin sharqiy slavyanlarning xoqonligi mavjud boʻlganligi haqida maʼlumotlar mavjud. Lekin Vizantiyaga 949-yilda Italiya qiroli Berengar tomonidan joʻnatilgan elchi Liutprand Kremonskiy oʻz xotira kitobi “Antapodosis” shunday yozib qoldirgan: *shimoliy hududlarda yunonlar rousios deb nomlaydigan xalqlar bor. Biz ularni yashash joyiga nisbat bergan holda norman deb ataymiz. Shu paytda ushbu xalq qiroli Inger* (Igor Ryurikovich) *edi. Darhaqiqat, tevtan tilida nord – shimol, man – odam* maʼnosini anglatadi [Vries, 1977: 450]. Ayni shu kitobda biz Igor Ryurikovichning Konstantinopolga omadsiz yurishi haqida qaydlarni uchratamiz [Schramm, 1982: 19]. Ammo “Antapodosis”da tilga olinganlar aslida biz tahlil qilayotgan *rus* etnonimi bilan bogʻliq emas, balki u shved va normandlar haqidagi qayddir. Ularni rus bilan bogʻlash mantiqan notoʻgʻri.

X asrning birinchi yarmiga oid arab sayyohlaridan Al-Maʼsudiyning yodnomalarida **rusiya** soʻziga quyidagicha izoh beriladi: vizantiyaliklar ular (ruslar)ning yurtini *rusiya* deb nomlaydilar [Калинина, 67]. Bu soʻzning maʼnosi *qizil, olovrang* demakdir. Ibn Fadlan 922-yilda ruslarni uchratib, ularga shunday taʼrif beradi: ular xuddi xurmoning rangi kabi qizildir [Ибн-Фадлан, 1987: 25]. Etnonimni IX asrga oid “Dunay shimolidagi shaharlar va hududlarning tavsifi” Vizantiya tarixiy hujjatida *ruzzi* shaklida uchratamiz. V.Sedovanning taʼkidlashicha, X asrga mansub bir qancha Sharq yodnomalarida ruslar Sharqiy Yevropadagi slavyan qabilasi sifatida tilga

olingan [Назаренко, 2009: 370]. **Rus** soʻzini solnomalarda 852-yildan [Аникин, 2007: 26], yaʼni Vizantiya imperatori Mixail III davridan boshlab uchramiz [Фомин, 2015: 66-67]. Chunonchi, ushbu solnomada *Va ular (chud, slovenlar va krivichlar) dengiz boʻylab varyagaliklarga, Rossiyaga borishdi. Oʻsha varyagaliklar Rus deb nomlangan, boshqalar ularni Svei deb nomlagan, baʼzilar esa normanlar va angllar, va ayrimlar gotlar deyishgan – mana shunday ular. ... Va oʻsha varyagaliklar oʻz yerlariga Rus yerlari deb laqab qoʻyganlar* [Рыдзевская, 1978: 35].

A.A.Shaxmatov **rus** soʻzini fin-ugordagi *ruotsi* bilan bogʻlaydi. Bunga qadimgi rus tilidagi *poysь* soʻzining boltiqboʻyi fin tilidagi *shvedlar* va *Shvetsiyani* nomlash uchun *rōtsi* soʻzi istifoda etilishi misol qilib koʻrsatadi. Finlar *Ruotsi* deb *Shvetsiyani* *ruotsalainen* deb shvedlarni aytadi. Ammo olimni ushbu fikrlari, koʻrinib turganidek, bir-biriga qarama-qarshi. **Ruotsi Rusiyaning** qadimiy nomi emas, balki *Shvetsiyaning* qadimiy nomidir [Мельникова, 2001: 266-268]. Rus soʻzining Janubiy Rossiya yoki Oʻrta Dnepr etimologiyasi rus va sovet tarixchilari orasida keng tarqalgan boʻlib, bu soʻzni Oʻrta Dneprning bir qator toponimlari va tarixiy etnonimlar bilan bogʻlaydi. Rus nomini Kiyevdan janubdagi Dneprning oʻng irmogʻi – Ros gidronimidan (qadimgi rus tilida **Рѣсь**) olish taklif qilingan. Lekin arxeologlar bu daryoning nomini xalq nomini shakllantiruvchi omil sifatida koʻrib chiqish uchun Ros daryosining yaqinida qadimgi rus davridagi muhim yodgorliklarni topmadilar [Татищев, 1950: 144]. Shu nuqtayi nazardan ushbu qarash ham oʻzini oqlamaydi.

Umuman, bu kabi ilmiy gipotezalar *rus* etnonimi atrofida juda koʻp. Aslida soʻzning genezisini qadimgi island tilidagi *Róðsmenn* yoki *Róðskarlar*, yaʼni *eshkakchilar, dengizchilar* soʻzi bilan bogʻlash mantiqan toʻgʻri. Shved tilidagi *Roslagen* – *sohil* soʻzini ham ayni asosdan deb aytishimiz mumkin [Фасмер, III, 1987: 522-523]. Maʼlumki, sof turkiy soʻzlar *r, l, v, gʻ, g, d* kabi undoshlar bilan boshlanmagan. Shu sabab bilan *rus* etnonimi ajdodlarimiz tomonidan *oʻrus* shaklida istifoda etilgan va hali-hamon xorazm shevalarida shu shakl saqlanib qolgan.

Imperator. Hukmdor, qoʻmondon. Qadimgi Rim respublikasi va imperiyasida podshoh, sarkarda, qoʻmondonning faxriy unvoni yoki ayrim yirik, koʻp millatli davlatlarda podshohlarga berilgan unvon va shu unvonga ega boʻlgan shaxs. *Imperiya, imperialist* kabi soʻzlar bilan bir asosga ega. Eski oʻzbek tilining soʻnggi davrlarida rus tili orqali oʻzlashgan soʻz. Ogahiy tarixiy asarlarida **imperatoʻr** shaklida faqat “Gulshani davlat”da bir oʻrinda uchraydi: *Va Oʻrus podshohining otigʻakim, nasoro lugʻatida “imperatoʻr” derlar, muvolafat mazmuni bila bir maktub yozdurub, mazkur elchigʻa topshurub, ramazonu-l-muborak oyining yigirma uchida, shnba kuni Xorazm korvonidin bir guruhni anga hamroh qilib, Oʻrus yurtigʻa yibordi* [Ogahiy, VI, 2020: 97]. Ushbu oʻrinda Ogahiy lingvist sifatida “imperatoʻr” bu nasoro tilida “Oʻrus podshosi” maʼnosida qoʻllanishini taʼkidlab oʻtadi. Ushbu soʻzni Ogahiy ilk bor oʻzbek tilida yozilgan asarda qoʻllamoqda va bu nuqtayi nazardan ushbu qisqa izoh oʻz davrida lingvistik nuqtayi nazardan oʻta muhim ahamiyat kasb etgani aniq.

Ushbu soʻzning genezisi lotin tilidagi *imperātor* soʻzi bilan bogʻliq. *Imperator boshliq, hukmdor*, xususan, *harbiy rahbar, qoʻmondon* maʼnolarida istifoda etilgan, keyinchalik – *imperator davlat, imperiyaning yakka hukmdori, monarxning unvoni harbiy rahbari* maʼnosini kasb qilgan. Dastlab ushbu soʻz Rim legionlari etakchisining unvoni sifatida qoʻllangan. Muannas jinsda imperatritsa tarzida rus tilida keng qoʻllanadi va odatda hukmronlik qilayotgan imperatorning ayoli, baʼzida imperiyaning ayol hukmdori maʼnosida istifoda etilgan. Harbiy unvon maʼnosidan mutlaq yakka hukmdor, monarx xarakterini kasb qilishi Rim imperatori Avgust (miloddan avvalgi 27 - milodiy 14) davriga borib taqaladi. Rimnong soʻnggi imperatori esa Kvint Yuniy Blezdir. Qadimda *imperator* soʻzi aynan Rim imperiyasi bilan bogʻliq holda tasavvur qilingan. Rim imperiyasi qulaganidan soʻng esa *imperator* unvoni Sharqqa – *imperator Flaviy*

Zenonga yuborilgan. Natijada 800-yilgacha Yevropada yagona imperator unvoniga ega hukmdorlar bo'lgan davlat mavjud edi – u ham bo'lsa Vizantiya. 800-yilda Karl I o'zini franklar imperiyasining imperatori deb e'lon qildi. Lekin bu imperator Vizantiya tomonidan tan olinmas edi. Karl imperiyasi qulaganidan so'ng ushbu so'z katta bo'lmagan hudud va kuch egasi ma'nosida yashab qoldi. Lekin 962-yilda “Muqaddas Rim imperiyasi” asoschisi Otto I Germaniya taxti tepasiga kelgach vaziyat o'zgardi va so'z yana avvalgi ma'nosida qo'llana boshladi [Cepreev, 2013: 192]. 4-salib yurishidan so'ng Vizantiya imperiyasi quladi va uning o'rnida o'zlarini Vizantiya imperatorlarining avlodi, davomchisi deb bilgan uch imperiya – Lotin imperiyasi, Nikey imperiyasi va Trapezund imperiyasi tashkil topdi. 1261-yilda Vizantiya imperiyasi qayta tashkil qopgach Lotin va Nikey imperiyalari Vizantiya imperiyasiga qo'shildi. Ayni shu davrdan boshlab *imperator* va *imperiya* so'zi uch davlat va uning hukmdorlariga nisbatan – Vizantiya, Rim va Trapezund, qo'llana boshlagan. Keyinchalik Usmonli imperiyasi ta'sirida Vizantiya va Trapezund quladi. Usmonlilar o'z mamlakatini Usmonli imperiyasi deb atashni xushlasalar-da, hikmdorlarini sharqona tarzda *sulton* deb atadilar. Shunday qilib XVIII asr boshigacha Yevropada faqat Muqaddas Rim imperiyasi mavjud edi va uning hukmdorlari imperator deb atalardi. Lekin Rusiya hukmdori Pyotr I davridan so'zning qo'llanish areali yanada kengaydi. Государь [Некрасов, 1972: 381-388], Царь va Butun Rusiyaning buyuk knyazi unvonlari bilan ulug'lanadigan Pyotr I 1721-yil Shimoliy jangdagi g'alabasidan so'ng o'zini Butunrusiya imperatori deb e'lon qildi. Garchi bu unvon rus monarxlari tomonidan darrov qabul qilinmagan bo'lsa-da, XVIII asr o'rtalaridan ushbu unvon nomi keng iste'molga kirdi.

Ushbu so'zning eski o'zbek tiliga o'zlashishi ham Rusiya bilan bo'lgan savdo-sotiq, ijtimoiy-siyosiy, diplomatik aloqalar va harbiy harakatlar natijasidir.

Politsiya. Ayrim mamlakatlarda: mavjud ijtimoiy va davlat tuzumini, himoya qiluvchi, jamoat tartibini saqlovchi, jinoyatchilik va huquqbuzarlikka qarshi kurashuvchi ma'muriy organlar tizimi. Sharqda bu vazifani mirshablar bajargan. So'z eski o'zbek tilining so'nggi davrlarida rus tili orqali o'zlashgan. *Politsiya* atamasi ilk bor Rusiya bilan aloqalar natijasi o'laroq XIX asrning birinchi yarmida kirib keldi. Ayni damda Ogahiy ushbu so'zning eski o'zbek tilidagi shaklini – *bolyuz* tarzida ilk bor o'zbek tilida yaratilgan asarda qo'llagan: *Bu holdin o'rus **bolyuzi** va ingliz **bolyuzi** xabar topib, ittifoq bila Shukrulloh oqaning oldig'a kishi yiborib dedilarkim...* [Ogahiy, VI, 2020: 222]. Shuni ta'kidlash kerakki, *bolyuz* Ogahiyning tarixiy asarlari orasida faqat so'nggi tarixiy asar – “Gulshani davlat”da to'rt o'rinda uchraydi. Yuqoridagi jumlada ikki o'rinda qo'llanganini kuzatdik. Shuningdek, muarrix ushbu so'zni yana bir o'rinda qo'llab: *Bolyuzlar bu so'zni eshitib, xurram va xushvaqt bo'ldilar va o'zga so'z demadilar*, unga ijodkor tilshunos sifatida hali o'quvchilarga yaxshi tanish bo'lmagani uchun izoh ham berib o'tadi: *Ma'lum bo'lsunkim, “bolyuz” deb har mamlakat podshohining tujjor va o'zga musofirning ahvolidin xabardor bo'lmoq uchun uchan (kema, paraxod) chiqaturg'an yoqishlarda ta'vin etib qo'yg'an kishini ayturlar* [Ogahiy, VI, 2020: 223]. Ushbu izohdan aniq ma'lum bo'ladiki, *bolyuz* bu *politsiya* o'zlashmasining dastlabki shaklidir. Ushbu so'zning genezisi va eski o'zbek tiliga kirib kelish tarixini o'rgandik.

Politsiya (Ogahiyda *bolyuz*) so'zi genezisi qadimgi yunon tilidagi *davlat, shahar* ma'nosini anglatuvchi πολιτεία asosi bilan bog'lanadi. Bugungacha πολιτεία Yevropa davlatlari tillarida turli shakllarda yashab kelmoqda. Xususan, fransuz tilida *police*, nemis tilida *polizei*, ingliz tilida *police*, dat tilida *politi*, irland tilida *póilíní*, ispan tilida *policia* va boshqalar.

“Politsiya” atamasini birinchi bo'lib garchi u yunoncha so'z bo'lsa-da, 1542-1545-yillarda Saksoniya saylovchilari huzurida kansler bo'lib ishlagan Melxior fon Ossa ishlatgan [Кревельд, 2006: 206]. Lekin u uchun ham 1750-yilda “Politsiya haqida traktat” ni yozgan

Nikolya de Lamar uchun ham *politsiya* atamasi *jamoat tartibi* ma'nosini anglatgan, xolos. Yunon tilida *πολιτεία* shahar, davlat ma'nosida qo'llangan, xolos. Yunonistonda tartib askarlar va ularning qo'mondoni tomonidan o'rnatilgani ma'lum. Shuningdek, qadimgi Misrda ham jamoat tartibi o'rnatuvchi maxsus harbiy guruhlar – mejai bo'lgan [Wilkinson, 2005: 224]. Qadimgi Xitoyda ham shunday harbiy guruhlar bo'lganligi ma'lum [Редер, 1963: 73]. Umuman olganda, atamaning qo'llanishi XVIII asr oxirigacha sekin-asta kengayib borda. Bu davrda *politsiya* atamasi jamoat tartibini o'rnatishga, adolatli hukm chiqarishga, qonuniylikka va xavfsiz, baxtli hayot kechirishga mas'ul bo'lgan shaxslarga nisbatan qo'llana boshlangan. XVIII asr o'rtalarida kameralistlar va boshqa ko'pgina nazariyotchilar traktatlarida ushbu atama yanada kengroq qo'llana boshlandi. Xususan, Adam Smit 1766-yilda *politsiya* atamasini poklik, xavfsizlik va arzonlik yoki mo'l-ko'llikni singdirish orqali davlatdagi kamchiliklarni yumshatuvchi sifatida qo'llagan. XVIII asr oxiri va XIX asr boshlariga kelib atama ma'nosida torayish yuz berdi va davlatning jamoat tartibini hamda qonunlarga, xususan, jinoiy qonunchilikka rioya etilishini ta'minlash vazifasini bajaruvchi guruh ma'nosida qo'llana boshlandi.

Birinchi *politsiya* xizmatini yaratuvchisi 1667-yilda Parijda *politsiya* boshlig'i etib tayinlangan Gabriel Nikolas de la Renis edi. Ammo qonun va tartibni ta'minlash funksiyalarining davlat tomonidan monollashtirilishi nisbatan yaqinda – XIX asrning boshlarida sodir bo'lgan. Aytish mumkinki, zamonaviy turdagi ilk *politsiya* 1829-yilda Robert Pil tomonidan tashkil etilgan London shahar *politsiyasi* hisoblanadi [Алексушин, 2005: 25].

Ushbu so'zning rus tiliga kirib kelishini quyidagicha izohlashimiz mumkin: Rossiya muntazam *politsiyasi* Pyotr I tomonidan 1718-yil 27-mayda "General-plismeyster punktlari va ma'lumotlari"ni tasdiqlagan va shimoliy poytaxtning birinchi general-polismeysteri Anton Manuylovich Deviyerni tayinlagan kunda paydo bo'ldi [Рыбников, 2007: 46]. Sovet davrida jamoat tartibini militsiya ta'minlagan bo'lsa [Шеймин, 71], 2011-yilda Rossiya ichki ishlar boshqarmasi tizimi o'zgartirilgach militsiya yana *politsiyaga* aylantirildi. *Politsiya* atamasi, Fasmerning fikricha, rus tiliga polyak tilidagi *policja* va nemis tilidagi *polizei* so'zlari orqali o'zlashgan [Фасмер, III, 1987: 310]. Lekin XV-XVI asrlardan boshlab Rusiya amaldorlari orasida fransuz tilini bilish va unda so'zlashish alohida obro' sifatida qaralganini e'tiborga olsak, ushbu so'z fransuz tildagi *police* so'zi orqali rus tiliga kirib kelgan degan mantiqiy xulosani yuzaga keltiradi. Bunga sug'urta ma'nosidagi *polis* (полис) so'zining rus tiliga ayni shu davrda fransuz tilidagi *police* orqali o'zlashgani ham isbot bo'ladi.

Ogahiyning "Gulshani davlat" asarida qo'llangan *bolyuz* ayni biz tahlil qilayotgan *politsiya* ekaniga hech qanday shubha yo'q. Mustamlaka davrida hududni ruslar *politsiya* va *polismeysterlar* yordamida boshqara boshlagach bu so'zning qo'llanishi kengaya boshladi. Ismoilov G.M. shu sababdan bo'lsa kerak, *politsiya* so'zining o'zlashish davrini ko'proq "Turkiston viloyati gazetini", Abdurauf Fitrat asarlari, ya'ni XIX asrning so'nggi choragi va XX asr boshlari bilan bog'laydi [Исмаилов, 2013: 63-65]. Gazeta 1870-yildan boshlab hududda avval rus tilida so'ngra o'zbek tilida chiqarila boshlangani ma'lum. Demak, tadqiqotchi Ogahiy tarixiy asarlaridagi *bolyuzdan* bexabar bo'lgan. Asar voqealari esa 1856-yildan boshlanadi. Bundan xulosa chiqadiki, o'zlashmaning til lug'at qatlamiga kirib kelish davri 15-20 yil ilgari sodir bo'lgan.

Zakon. O'zbek tilining lug'at tarkibida aks etmagan bo'lsa-da, vulgarizm sifatida og'zaki so'zlashuvda keng qo'llangan. Fonetik varianti **zakun**. Ushbu so'zni va u asos bo'lgan bir necha yasalmalarni ayrim badiiy asarlarda *zakunchi*, *zakonniy*, *zakunniy*, *zakun* tarzida uchratamiz. Ba'zan uni laqab tarzida qo'llanganini ham badiiy asarlarda kuzatish mumkin. Ushbu fikrlarni umumlashtirib aytishimiz mumkinki, *zakun* o'zbek tili lug'at tarkibida aks etmagan, ammo og'zaki

so'zlashuv jarayonida keng iste'molda bo'lgani uchun, ayni damda, o'zbek tilidagi yaratilgan asarlar orasida ilk bora Ogahiy tarixiy asarlarida qo'llangani ushbu uni ham ushbu o'rinda geniologik tahlil qilishni ma'qul ko'rdik. Demak, *zakun* eski o'zbek adabiy tilining so'nggi davrlarida rus tili orqali kirib kelgan o'zlashmadir. Ogahiy tarixiy asarlari orasida faqat "Gulshani davlat"da bir o'rinda qo'llangan: *Bizlarning zakunimizda hech kishini zarada qo'ymoq ravo ermastur. Agar xohlasang barcha mol va mato'ingni zo'ye' bo'lg'anlari bila bahoyi tamom berib, sotg'un olurmiz* [Ogahiy, VI, 2020: 222]. Bundan xulosa chiqadiki, so'zning qo'llanishi hali keng tus olmagan.

Zakon umumslavyan so'zlaridan biri bo'lib, uning genezisi o'rta yunon tilidagi ζάκων bilan bog'lanadi va qadimgi bolgar tili orqali slavyan tillariga kirib kelgan. Qadimgi rus tili va qadimgi slavyanda ushbu so'z *законъ* νόμος, θέσπισμα shaklida qo'llangan va barcha slavyan tillarida keng istifoda etiladi. Xususan, qadimgi ukrain tilida *закін* tarzida qo'llanib, *iqrar bo'lish, birlashish* ma'nosini anglatgan. Bolgar tilida *закон*, serboxorvatda *закон* shaklida qo'llanib, *odat, qonun, ishonch* ma'nolarini ifodalagan. Sloven tilida *zákon*, chex va slovakda *zákon* – *qonun*, polyakda *zakon* – *qonun, ahd, monastir tartibi* ma'nolarini ifodalaydi. So'z *кон* – *boshlanish* asosi bilan bog'lanadi, rus tilidagi *исконі́, нача́ть, нача́ть* so'zlari ham ayni asos orqali hosil qilingan. Bunga latish tilidagi *cinâtiēs* – *ko'tarilish* so'zi ham isbot bo'ladi. Lotin tilidagi *recēns* – *yangi, barra, yaqindagi* sifati, irland tilidagi *cinim* – *men paydo bo'lmoq* *daman* so'zlarini ham ayni asos bilan bog'lash mumkin [Фасмер, II, 1986: 75]. Ushbu fikrlardan xulosa qilishimiz mumkinki, *zakon* so'zi *dastlabki an'ana bilan belgilanadigan narsa* degan ma'noni ifodalaydi [Шанский, 1975: 38].

Gubernator. Hukmdor, boshliq. Rossiyada 1917-yilga qadar gubernada oliy hukumat amaldori; gubern boshlig'i, hokimi. *Guberna gubernator* bilan bir asosdan hosil qilingan, Chor Rossiyasi va 1929-30-yillargacha bo'lgan davrda Sovet Rossiyasida asosiy ma'muriy-hududiy birlik. *Gubernator* hozirgi bir qator federativ davlatlarda (Rossiya, AQSH, Buyuk Britaniya, Daniya kabi) saylab qo'yiladigan oliy ma'muriy shaxs; viloyat, shtat, graflik ma'muriyatining boshlig'i. Ushbu so'z eski o'zbek tilining so'nggi davrlarida rus tili orqali o'zlashgan o'zlashma. Uni o'zbek tilida yaratilgan asarlar orasida ilk bor Ogahiy o'zining "Firdavsu-l-iqbol" asarida bir o'rinda qo'llaydi: *Tovuq yili o'rus to'ralaridin Davlat Girey va Andrey gubernot o'ttuz ming o'rus bila Shayx Jalil tog'ikim, oltun va kumush ma'danidur, aning orzusi, balki Xorazm fathining tamannosi bila Orol hududig'a nuzul qildi* [Ogahiy, II, 2020: 152]. Ushbu o'rindagi *gubernot* gubernatorning eski o'zbek tilidagi shaklidir. Ogahiyning boshqa biror tarixiy asarida *gubernator* so'zi qo'llanmagan. Bundan xulosa chiqadiki, so'z hali ommalashmagan. So'zning keng iste'molga kirishi esa Rus mustamlaka siyosati tufaylidir.

Gubernator so'zining genezisini tadqiq qilganimizda quyidagi xulosalarga keldik: so'z rus tiliga polyak tilidagi *gubernator* orqali kirib kelgan. Polyak tilida ushbu so'z 1594-yildan *Губернаторъ* shaklida qo'llana boshlagan. So'zning ildizini Fasmer lotin tilidagi *gubernātor* bilan bog'laydi [Фасмер, 1986: 469]. Ushbu fikrga qo'shimcha ravishda shuni ta'kidlash lozimki, qadimgi yunon tilida *κυβερνήτης* [*kybernētēs*] so'zi mavjud bo'lib, *qal'aning harbiy boshlig'i, qo'mondon, boshida alohida farqli dubulg'asi bor* degan ma'nolarni ifodalagan. Bizningcha, so'zning ildizini ayni qadimgi yunon tilidagi *κυβερνήτης* bilan bog'lash mantiqan to'g'ri bo'ladi. Rusiyaga bu so'zning kirib kelishini Pyotr I bilan bog'lash to'g'ri bo'ladi. Chunki ayni Pyotr I Rusiyani gubernalarga bo'lib boshqarishni yo'lga qo'ygan va gubernalarning boshqaruvchilarini o'zi tayinlab, ularni *gubernator* deb atagan. So'zni ikkinchi qismi *tores* qadimgi yunon tilida *boshqaruvchi, nazorat qiluvchi* ma'nosini anglatgan. Bu komponent bugungi kunda ko'plab so'zlarda uchraydi. Xususan, *direktor, rektor, manipulator, moderator, diktator* kabi bizga yaxshi

tanish bo'lgan so'zlardagi *tor* komponenti ayni *gubernator*dagi *tor* bilan bir asosga ega. Shundan kelib chiqilsa, rus tilidagi *gubernator* aynan *guberna boshqaruvchisi* ma'nosida qo'llangan.

Biz ushbu tadqiqotda genetik tahlil qilgan Yevropa tillaridan o'zlashmalardan tashqari Ogahiy o'z tarixiy asarlarida *Tiflis*, *O'runburg* kabi toponimlar; *Girey*, *Andrey*, *Danilevskiy* kabi antroponimlarga oid rus tili va u orqali kirib kelgan o'zlashmalar qo'llangan.

Yuqoridagi tahlillardan Ogahiy dahosi ko'z oldimizda shunday gavdalanadi, muarrix nafaqat arabiy, forsiy va turkiy salaflari tarixnavislik an'alarini davom ettirdi, balki ularning an'anasini yana bir daraja yuksaltirdi. Bu bir jihatdan ko'plab muarrixlarning asarlarini turkiy tilga mohirona tarjima qilganligida ham bo'y ko'rsatdi. Ikkinchi tarafdin ijodkor zamon bilan hamnafas va yangilikka intiluvchan ekanligi shubhasiz. Shu sababdan muarrix o'z asarlarida hali o'quvchiga umuman notanish bo'lgan so'zlarni ham bemalol qo'llaydi va ularga mohir tilshunos sifatida izoh ham beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Asarlar. IV jild. Riyozu-d-davla. Nashrga tayyorlovchi A.O'rozboyev. T., 2020. – B. 319.
2. Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Asarlar. VI jild. Gulshani davlat. Nashrga tayyorlovchi A.O'rozboyev. T., 2019. – B. 72.
3. Schramm G. Die Herkunft des Namens Rus' // FzOG. 1982. Bd. 30. –P. 19.
4. Shermuhammad Avazbiy mirob o'g'li Munis, Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Asarlar. II jild. 1-kitob. Firdavsu-l-iqbol. Nashrga tayyorlovchi I.Bekchonov, N.Polvonov. T., 2019. – B. 152.
5. Vries de J. Altnordisches etymologisches Wörterbuch. Leiden, 1977. –P. 450.
6. Wilkinson T. Dictionary of Ancient Egypt. - Thames & Hudson, 2005. –P. 224.
7. Агеева О. Г. Титул императора Петра I и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII в. // Межславянские взаимоотношения и связи. - М., 1999. - С. 5-8.
8. Алексушин Г. В. История правоохранительных органов. Самара: Издательство АНО «ИА ВВС» и АНО «Ретроспектива», 2005. –С. 25.
9. Англия // Словарь географических названий зарубежных стран / отв. ред. А.М.Комков. –3-е изд., перераб. и доп. – М. : Недра, 1986. - 459 с.
10. Англия. Автобиография / Под редакцией: Дж. Льюиса-Стемпела. — М.: Эксмо, 2008. - 624 с.- (Биографии Великих Стран). - ISBN 978-5-699-26855-9.
11. Аникин А.Е., Хелимский Е.А. Самодейско-тунгусо-маньчжурские лексические связи. М.: Языки русской культуры, 2007. –С. 26.
12. Ибн-Фадлан. «Записка» о путешествии на Волгу. М. 1987. –С. 25.
13. Исмаилов Г.М. Начальный этап заимствования русских военных терминов в староузбекском языке в XIX в. // Проблемы востоковедения. №2 (60). 2013. –С. 63-65.
14. Калинина Т.М. Арабские учёные о нашествии норманнов на Севилью в 844 году. – С. 67.
15. Клейн Л. С. «Русь» в системе этнонимов как ключ к происхождению термина (рус.) // «Stratum plus». -2014. — № 6. –С. 283—286. - ISSN 1608-9057.
16. Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства / Мартин ван Кревельд; пер. с англ. под ред. Ю.Кузнецова и А.Макеева. –М.: ИРИСЭН, 2006. –С. 206.
17. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий. М. : Вост. лит., 2001. –С. 266-268.

18. Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. –С. 370.
19. Некрасов Г. А. Международное признание российского великодержавия в XVIII в. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Сб. статей, посвящённый Льву Владимировичу Черепнину. - М.: Наука, 1972. - С. 381–388.
20. Редер Д.Г., Струве В.В. Хрестоматия по истории древнего Востока. - Издательство восточной литературы, 1963. –С. 73., 552.
21. Рыбников В. В., Алексушин Г. В. История правоохранительных органов Отечества. –М.: Щит-М, 2007. –С. 46.
22. Рыдзевская Е.А. О роли варягов в Древней Руси // Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. М., 1978. –С. 35.
23. Сергеев И. П. Принцепс и императорская бюрократия // Государственные учреждения древних римлян: поздняя Республика и ранняя Империя: материалы к спецкурсу. - Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. - С. 192. - 312 с. - ISBN 978-966-623-922-1.
24. Татищев В.Н. «Избранные труды по географии России». М. 1950. –С. 144 и 180.
25. Фасмер М.Р. «Этимологический словарь русского языка». Перевод с немецкого и дополнения О.Н.Трубачева. Том I. М.: Прогресс . 1986. –С. 469.
26. Фасмер М.Р. «Этимологический словарь русского языка». Перевод с немецкого и дополнения О.Н.Трубачева. Том II. М.: Прогресс . 1986. –С. 75.
27. Фасмер М.Р. «Этимологический словарь русского языка». Перевод с немецкого и дополнения О.Н.Трубачева. Том III.–М.: Прогресс. 1987. –С. 522-523.
28. Фомин В. В. Варяги и Русь: монография. Сб. статей и монографий. М., 2015. –С. 66-67.
29. Хокинс Дж., Делахант Э., Макдональд Ф. Тольковый словарь английского языка. М.: Астрель, АСТ. 2008. –С. 17.
30. Шеймин П. Н. Полиция // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907. –С. 71.
31. Этимологический словарь русского языка. Под редакцией Н.М.Шанского. Том II. Выпуск 6. –М. ИМУ. 1975. –С. 38.

“Devonu lug‘ati-t-turk”dagi “ot” komponentli maqollar tahlili
Analysis of proverbs with "horse" component in “Divanu lugat-it Turk”

Sabohat Bozorova*

Abstract. Proverbs reflect the centuries-old experience, judgments and recommendations of the nations. Proverbs play an important role in the formation and perpetuation of spiritual values. It is no coincidence that proverbs are described as "the historical memory of society." Experts note that the word "horse", which has been used since ancient Turkic times, first appeared in the Orkhon monuments. There are many proverbs which contain "horse" component in

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti katta o‘qituvchisi. E-mail: sabohatbozorova@gmail.com

“Divanu lugati-t-turk” written by Mahmud Kashgari. These proverbs are still being used in various variants in Turkic languages. The article describes this issue.

Keywords: Mahmud Kashgari, “Divanu lugat-it Turk”, proverb, horse, component, Turkic languages, variant.

Turkiy xalqlar maqollarida ular hayotida muhim o‘rin tutgan hayvonlar haqidagi fikrlar ham aks etgan. Turkiy tilning eng qadimgi yozma yodgorligi bo‘lgan bitiktoshlarda ikkita maqol uchrashi mutaxassislar tomonidan qayd etilgan: “X asrning birinchi yarmidan qolgan, qog‘ozga ko‘tkurk harflari bilan yozilgan, 24 satrni tashkili etgan 16-17 maqol Britaniya kutubxonasida 8212/78-79 raqami bilan saqlanmoqda”. [Ercilasun, 2020: 52] O‘z ma‘nosida va ko‘chma ma‘noda ishlatiluvchi bunday maqollarda jamiyat hayoti va insoniy munosabatlar, ijtimoiy hukmlar, axloqiy mezonlar haqidagi muhim ma‘lumotlar o‘ziga xos tarzda ifoda etilgan. Turkiy xalqlar hayotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan hayvonlar ro‘yxatida ot birinchi o‘rinda turadi deyish mumkin. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk”ida turkiylar uchun ulov, ish va jang quroli vazifalarini bajargan otning go‘shti, suti va terisidan ham foydalanilgani bois ot bilan bog‘liq bo‘lgan juda ko‘p tushunchalar mavjudligi haqidagi fikrlar, otning rangi, yoshi, jinsi, yurishi, xususiyatlari, egar-jabdug‘i, parvarishi, ozuqasini ifoda etadigan ko‘plab so‘zlar ham keltirilgan. Hozirgi turkiy tillarda “ot” komponentli maqollar faol ishlatiladi. Ayniqsa, turkman, turk, qozoq, qirg‘iz, o‘zbek, tatar, gagauzlarda “ot” komponentli maqollar ko‘p uchraydi.

“Devon-u lug‘ati-t-turk” hamisha dunyo olimlarining e‘tiborida bo‘lgan. Bu asar tadqiqiga bag‘ishlangan ilmiy ishlarni birma-bir sanab chiqish qiyin. Asar ilm-fanning turli sohalari nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. Asar topilishi bilan qadimgi turkiy maqollar bo‘yicha tadqiqot ishlari olib borildi. O‘zbek olimlaridan Abdurauf Fitrat birinchilardan bo‘lib “Devon-u lug‘ati-t-turk” ustida ilmiy izlanishlarni boshladi. [Фитрат, 1927] Asar 1961-1963-yillarda Solih Mutallibov tomonidan nashr qilindi. 2017-yilda asarning qo‘lyozmasi asosidagi nashri Qosimjon Sodiqov tomonidan amalga oshirildi. Asardagi maqollar tadqiqiga bag‘ishlangan ilmiy ishlarda maqollar turli aspektlarda o‘rganilganini ta’kidlash o‘rinlidir [Tosheva, 2017].

Nikolay Baskakov, Andrey Kononov, Ergash Fozilov, G‘ulom Karimov, Hamidulla Dadaboyev, Zeynep Korkmaz, Ahmet Bijan Erjilasun, Ziyad Akkoyunlu, Kemal Eraslan, Tunjer Gulensoy, Naskali-Gursoy Emine, Ramiz Asker, Timur Kojao‘g‘lu, Gencan Tahir Nejat, O‘zkul Chobano‘g‘lu, Gurer Gulsevin, Demir Jelal, Aytach Ayfer, Eker Suer, Erkin Emet, Akarturk Karahan, Mehmet Vefa Nalbant, Mehmet O‘lmez, Saim Sakao‘g‘lu, Alimjan Inayet, Karlighash Kadasheva, Zubeyda Biktagirova, Aziz Merhanning tadqiqotlarida ham “Devon-u lug‘ati-t-turk” batafsil tahlil qilindi.

“Devonu lug‘ati-t-turk”dagi maqollarning soni masalasida dunyo olimlari turlicha mulohazalar bildirgan. Turk olimi Ahmet Bijan Erjilasunning fikricha, “Devonu lug‘ati-t-turk”da, takrorlangan maqollarni ham hisobga olganda, 304 ta maqol bor. 26 maqol ikki marta, 6 maqol esa uch marta qaytarilgan, takrorlar hisobga olinmaganda, “Devonu lug‘ati-t-turk”dagi maqollar soni 266 tadir [Ercilasun, 2020: 53]. Asarda “ot” komponentli 24 maqol borligini ko‘rish mumkin. (Keyingi misollar manbasi: Mahmud Koshg‘ariy. “Девону луғотит турк”. Уч томлик./Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати С.М.Муталлибов.—Т.: Фан, 1961-1963—В.С.) [Tosheva, 2017].

1. Куш қанатін, әр атін. (Qush qanoti bilan, er oti bilan) (I, 70).
2. Улуқ жағірі оғулқа қалір. (Ot kuragidagi yag‘ir bolalariga meros bo‘lib qoladi) Uluq – ot kuragining old qismi. Pay tomirlari shu yerda to‘planganligi uchun tez tuzalmaydi (I, 98). Bu maqol *Yelka yag‘iri – otga meros, ota “yagiri” – o‘g‘ilga meros* shaklida ishlatadi.

Maqolda *yag‘ir* so‘zi o‘z va ko‘chma ma’nolarda ishlatilgan. O‘z ma’nosida *ot tanasining jarohatlangan, tuzalishi qiyin bo‘lgan qismi: kuraklari orasini, ko‘chma ma’noda esa otadan qolgan qarz, bitmay qolgan ishlarni bildiradi.*

3. Kiшi аласі ічтің, јілкі аласі таштің. Riyokor kimsalarga nisbatan ishlatiladigan mazkur maqol o‘zbek folklorida *Odam olasi ichida, Mol olasi tashida*; turk xalq og‘zaki ijodida *İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında*; qozoqlarda *Adam alası işinde, Mal alası sırtında* shakllarida uchraydi.

4. Ўзлик болса эр өлдімәс, ічлік болса ат јағрїмас. (Choriq bo‘lsa, odamning oyog‘i og‘rimaydi, to‘qim bo‘lsa, ot yag‘ir bo‘lmaydi” (I, 129). Bu maqol doimo tadbirkor bo‘lish, ishning oxirini o‘ylashga undash maqsadida ishlatiladi.

5. Экір болса эр өлмәс. (Igir (o‘simlik) bo‘lsa, odam o‘lmaydi. Chunki qorin og‘rig‘iga duchor bo‘lgan odam uni yesa, tuzaladi. Bu maqol har ishga oldindan tayyorlanish kerakligini eslatadi. (I, 88)

6. Андүз болса, ат өлмәс. (Anduz o‘ti yoningda bo‘lsa, ot yo‘lda qorin og‘rig‘idan o‘lmaydi) Anduz – yerdan qazib olinadigan o‘simlik ildizi. Otlarning qorin og‘rig‘i kasaliga davo qilinadi. Uzoq safarga chiquvchi kishilarning ehtiyot choralarni ko‘rishi lozimligini bildiruvchi bu maqol o‘zbek folklorida *Andizli yerda ot o‘lmas, Iyirli yerda – er shaklida, turkman folklorida Andizln atı ölmez* ko‘rinishida qo‘llanadi. (I,138)

7. Арпасіз ат ашумас, арқасіз алп чэпк сїјумас. (Arpasiz ot qir osholmaydi, yordamchisiz yigit (bahodir) jangda yenga olmaydi) (144). Bu maqol hamkorlikka chaqirish ma’nosida qo‘llanadi. Ot arpa yemagunicha kuch to‘plolmaydi, yigit unga madad berib turuvchilar bo‘lmasa, dushman saflarini buzolmaydi. O‘zaro yordam mazmunidagi bunday maqollarda ot va arpa parallel holda ishlatilgan.

8. Алп эрпг јаврїтма, ікїлач арқасін јағрїтма. (Botirlarni ranjitma va holsizlantirma, uchqur ot orqasini yag‘ir qilma) *Iqilach – sho‘x, uchqur ot.* Bu so‘zlar bilan beklarga nasihat qilinadi. (157). *Alpga yomonlik qilib zarar yetkazma, uchqur otning belini yara qilma* mazmunidagi bu maqol hozirda *Ot oriq bo‘lsa ham, yag‘ir bo‘lmasin; Uchqur otning orqasini yag‘ir qilma* shakllarida ishlatiladi.

9. Ўт ісірмас, ат тэпмәс тэмә. It qopmaydi. Ot tepmaydi dema. Chunki bu odat ularning tabiatida bordir. (188) *At tepmesiz, it kapmasiz olmaz. İtin kapmazı, atın tepmezi olmaz* kabi turk maqollari; *Otni tepmaydi, itni qopmaydi, dema, Ot bo‘lsang, choparsan, It bo‘lsang, qoparsan* singari o‘zbek maqollari; *İti gapmaz dime, atı depmez; At depmez diyme, eşek gapmaz* kabi turkman maqollari; *At tipmes dime, ét kapmas dime* shaklidagi tatar maqoli “Devonu lug‘otit-turk”dagi mazkur maqolning hozirgi turkiy xalqlar folklorida saqlangan ba’zi variantlari hisoblanadi.

10. Тај ататса, ат тїнур, Оғул эрәсә ата тїнур. (Toy ulg‘aysa, ot tinadi [ya’ni ot minishdan qutqariladi], o‘g‘il o‘ssa, ota tinadi [ya’ni bola topgan hosil otani tindiradi].

11. Толум / толим анутса, қулун булур, толум унутса, болун булур. *Dushmanga qarshi qurol tayyorlagan toy topadi, tayyorgarlik ko‘rishni unutgan esa asir bo‘ladi* ma’nosidagi bu maqol doimo hushyor bo‘lishga undash maqsadida aytilgan.

12. Ўт чакірі атқа тэгір, Ат чакірі ітқа тэрмәс. Chag‘ir (ko‘k) ko‘zli it otga tenglashadi, ammo chag‘ir ko‘zli ot itga tenglasha olmaydi, chunki bu xil otning ko‘zi xira bo‘ladi. Bu xil otdan chetlanmoqqa buyuradilar. (I, 344) Ot savdosida e’tiborli bo‘lish zarurligini uqtiruvchi bu maqol xalqimizda *Ot chag‘iri – itga barobar, it chag‘iri – otga barobar* shaklida qo‘llaniladi.

13. Јадағ атї чарук, кучі- азуқ. Insonning oti choriq(ya’ni oyoq o‘rnida), kuchi esa oziqdir. Otga doimo e’tiborli bo‘lish safar mashaqqatlarini kamaytirishini ta’kidlash mazmunidagi

mazkur maqol turk folklorida *Yayanın atı çarık, gücü azık* (Yayovning oti – choriq, kuchi – oziq) shaklida faol qo'llanadi.

14. Тэзак қарда жатмас, Эзгү әсіз қатмас. Ot tezagi issiqligidan qorda yotmas [qorni eritib yuboradi], [shunga o'xshash] yomon ham yaxshi bilan qotishmaydi, aralashmaydi. (I, 368)

15. Қіз біпла қырәумә, қисрақ біпла жарәума. Bu maqol Hoqoniya qizlaridan biri Sulton Ma'sudning nikoh kechasi o'z erini oyog'i bilan chalib yiqitganidan keyin hoqoniylarda yuzaga kelgandir. (I, 439) Bu maqol turk folklorida *Kız ile güreşme, kısırak ile yarışma* shaklida hamon ishlatiladi.

16. Арслан көкрәсә ат азаķи тушаләр. Arslon bo'kirsas, otning oyoqlari chalishadi, o'ralishadi, tushovlanadi. Bu maqol o'zidan kuchli kishi bilan qarshilashib, yaqiniga borganda titrab, orqasiga qaytish ma'nosida qo'llanadi. (II, 171) Kuchli va ojiz munosabati haqidagi mazkur maqol bizda *Arslon bo'kirsas, ot oyog'i tushovlanur*; turklarda *Aslan kükrerse atın ayağı kösteklenir*; Aslan kükrerse beygir titrer; turkmanlarda *Arslan arlasa atıñ ayağı duşaklanar* tarzidadir.

17. Ат төгүзлүгү ај болмас. Peshonasi oq chovkar otning oqligi oydan tindirmaydi, oyning o'rnini bosmaydi. (465)

18. Јунд башин јүләрләб кәңилди. Otning boshini qaynatgandan keyin yemoqchi bo'lsang, qochmasligi uchun unga avval no'xta solib bog'la, keyin uni yegin. Bu maqol otdan foydalanish uchun oldin uni yaxshi saqlashga, bo'sh qo'ymaslikka undab aytiladi. (III, 16-17)

19. Јағиң әрсә кәрәл јундаķи төгир. Dushmaningda bo'lsa ham, mol bo'lsin, eng kami, dushman otining tezagi tegadi, undan yoqib foydalanasan. (III, 51)

20. Киши цөзләшү јилķи јизлашу. Odamlar bir-birlarini so'zlashib bilganlaridek, hayvonlar bir-birini hidlashib biladi. (III, 114)

21. Кулан қудуқға тўсә курбақа ајғир болур. Quduqqa yovvoyi eshak – qulan tushsa, cho'l qurbaqasi ayg'ir bo'ladi. (III, 134) Bu maqolning o'zbek folkloridagi shakli: *Qulon quduqqa qulasa, Qulog'ida qurbaqa qurillar*. Qulon quduqqa qulasa, qurbaqa ayg'ir bo'ladi, ya'ni ba'zi noqulay vaziyatlarda insonlar o'zlarining kuchlariga ortiqcha baho beradi.

22. Таз ат тафарчї болмас. Terisi yo'l-yo'l olacha ot yuk tashiydigan bo'lmaydi. Chunki uning tirnog'i yomondir. (III, 63)

23. Кәзүлүг өлимәс, күфәчлir күримәс. Yopinchiqli odam yomg'irdan ivimay, u bilan saqlanib qoladi, shuningdek, yugan so'liqli bo'lsa, ot qashinmaydi, sarkashlik qila olmaydi. Bu maqol ishda hozirlik ko'rishga undab aytiladi. (III, 272)

24. İkki буғра ікәшүр өтра көгәкүн јанчїлур. Ikki ayg'ir olishadi va tishlashadi. Oralarida so'na (mol pashshasi) halok bo'ladi. Bu maqol ikki botir urishib, orada kuchsizlar halok bo'lishiga ishorat qilib aytiladi (II, 332).

“Devonu lug'ati-t-turk”dagi “ot” komponentli maqollar vositasida mardlik, matonat, sabr, tadbirkorlik, hushyorlik, ehtiyotkorlik, insonparvarlik kabi fazilatlar targ'ib qilinadi. Bu maqollarning asrlar osha yashab kelayotgani bejiz emas. Qadimdan otga alohida mehr va e'tibor bilan qaragan turkiy xalqlar hayotida otlar hamon muhim ahamiyatga ega. Garchi, o'tgan davrda hayot tarzi butunlay o'zgargan, bu maqollar yaratilgan vaqt va bizning zamonamiz o'rtasida juda katta masofa bo'lsa-da, urf-odat va an'analarga sodiq bo'lgan turkiy xalqlar o'z fikrlarini ta'sirchan tarzda ifoda etish, nutqning o'ziga xosligiga erishish maqsadida ajdodlar badiiy zakovati namunalaridan samarali foydalanayotganini ko'rishimiz mumkin. “Devonu lug'ati-t-turk” asari hozirgi kunga qadar tilshunoslikning muhim manbalaridan biri bo'lib kelmoqda. U til tarixini yoritishda o'z qimmatini saqlab qolmoqda va qadimgi adabiy yodgorliklar tilini o'rganishga xizmat qilmoqda. “Devonu lug'ati-t-turk”ning vujudga kelishi turkiy

tillarning tarixiy takomili, ularning madaniy hayotda, jumladan, ilm-fanda keng o‘rin egallaganini ko‘rsatuvchi va dalillovchi katta bir manbadir” [Mirzaaliyev, 2020:11]. Bu manba tadqiq etilgani sayin asardagi ma’nolar ummoni durlari o‘quvchilarni hayratga solaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ercilasun, A. (2020). *Dîvânu Lugâti ‘t-Türk’teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd.Şti.
2. Фитрат А. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Самарқанд, 1927.
3. Tosheva, D. Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari. Filol.fan.b.f.d..(PhD) diss.– T., 2017.
4. Кошғарий Махмуд. Девони луғотит турк. Уч томлик. I, II, III томлар /Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т.: Фан, 1960-1963.
5. Mirzaaliyev I. Qadimgi turkiy maqollar semantikasi va stilistikasi (“Devonu lug‘ati-t-turk” materialisi misolida) Filol. fan. fal. dok... (PhD) diss. – T., 2020.

Turkiy tildan rus tiliga o‘zlashgan “qap” asosli birliklarning semantik taraqqiyoti Semantic development of "qap" basic units from Turkish to Russian

Rixsiyeva Kamola *

Annotatsion. This article analyzes the semantic development of "kap" -based units from ancient Turkic to Russian. The origin, basis, construction, and semantic development of kap-based lexemes have been studied in ancient Turkic dictionaries. The meanings given in the Uzbek, Russian and English annotated and electronic dictionaries are compared. Linguists have tried to prove that they are probably Turkish words. New findings have been made based on the analysis of linguists' views on the etymology of the word. There is a brief account of the origin of ancient Turkic from Russian and similar words borrowed from other languages.

Keywords: lexeme, semantics, semantic development, assimilation, dictionary, electronic dictionary, glossary, etymology, katorga, kapital, kaftan, kalpak, kabluk.

Tillarning qadim tarixi, tabiati va xususiyatlarini tadqiq etishda shu tildan boshqa tillarga o‘zlashgan leksemalar etimologiyasini va semantikasini o‘rganish juda muhim ahamiyatga egadir. Chunki bunday semantik, etimologik tahlil jarayonida ana shu leksemaning o‘zlashish davri, dastlabki shakli va ma’nolari oydinlashib, leksemaning tarixiy-semantik taraqqiyotini aniqlashimiz, u haqida yangi ma’lumotlar olishimiz mumkin. Tilning ijtimoiy tabiati ham shunda namoyon bo‘ladi. Ya’ni til jamiyat bilan tug‘iladi, u bilan birga taraqqiy etadi, rivojlanadi. Ijtimoiy-madaniy hayotdagi o‘zgarishlar, avvalo, tilning leksik sathida yaqqol aks etadi. Dunyo tillari bir-biri bilan ma’lum darajada ta’sir doirasiga ega. Jumladan, turkiy tillarning ham jahon tillari leksik qatlamidagi o‘rni o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Jahonning yirik tilshunoslari qayd etishicha, turkiy tillardan rus tiliga va u orqali Yevropa tillariga 2500 dan ortiq so‘z o‘zlashgan bo‘lib, aslida, bu raqamlar undan ham ko‘proqni tashkil qiladi. Olimlar buni itimoiy-madaniy va iqtisodiy aloqalar natijasi, deb baholaydilar. Bunday leksemalarning namunalari nemis

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi, krikhsiyeva85@mail.ru

tilshunosi Maks Fasmerning ko'pjildlik "Rus tilining etimologik lug'ati" (1950-yillar) hamda Y. Shipovaning "Словарь тюркизов в русском языке" (1976) asaridan o'rin olgan. Rus olimlarining e'tirof etishicha, rus tili lug'at tarkibida o'zlashmalar yetarlicha ko'p qismni tashkil qiladi va bu o'zlashmalarning deyarli yarmi turkiy tillardan o'zlashgan so'zlarni tashkil qiladi. Y.Shipovaning "Словарь тюркизов в русском языке" lug'ati bu boradagi dastlabki lug'atdir. Lug'at muallifi nafaqat rus tiliga o'zlashgan turkiy so'zlar miqdorini aniqlash, balki ularning etimologiyasini ochib berishga ham erishgan. Olimlarning qayd etishicha, turkiy so'zlar rus tili leksik qatlamiga o'zlashganda talaffuz talabi bilan turli fonetik, morfologik va leksik-semantik o'zgarishlarga uchragan.

Turkiy tillardan rus tiliga o'zlashgan so'zlar nafaqat rus tili lug'at tarkibini boyitgan, balki ko'plab ibora va maqollarining yuzaga kelishiga ham asos bo'lgan.

Rus tiliga turkiy tillardan o'zlashgan so'zlarning etimologiyasini o'rganishga qiziqish XVIII asrdan boshlangan. Bu boradagi dastlabki tadqiqot 1976-yilda V.Tuzov tomonidan olib borilgan. Turkiy xalqlar, ularning tili, adabiyoti, tarixi va madaniyatini o'rganuvchi ilmiy soha turkologiya deb ataladi. Turkologiya sohasining XIX asrdagi rivojiga hissa qo'shgan dastlabki turkolog olimlar sifatida F.I.Erdman, I.N.Beryozin, A.A.Bobrovnikov, A.K.Kazembek, S.K.Bulich, F.Mikloshich kabi olimlarni ko'rsatish mumkin. Turkiy tillarning qiyosiy tadqiqida V.V.Radlov tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Hozirgacha bu olimning tadqiqotlari bu yo'nalishda fundamental hisoblanadi.

Bu yo'nalishda yaratilgan zamonaviy adabiyotlardan biri 2005-yilda nashr etilgan R.A.Yunaleyevaning "Tyurkizmi v russkoy klassike: slovar s tekstovimi illyustratsiyami" kitobi hisoblanadi. Bu asarda birinchi bo'lib rus tiliga turkiy tildan o'zlashgan so'zlardan hosil bo'lgan frazeologizmlar va ularning rus tilidagi o'rni tadqiq qilindi. Lug'atda XIX asr yozuvchilari ijodi materiallari asosida rus og'zaki so'zlashuvdagi birliklarning ahamiyati asoslangan. Bu zamonaviy leksikografiyada yangi shakldagi lug'at sanaladi. Ushbu asar turkiy so'zlar etimologiyasi va tahlili bo'yicha katta manba bo'lib hisoblanadi. Chunki so'zlarning ma'nosini izohlashda turli xil matnlardan keng foydalanilgan.

Quyida qadimgi turkiy til yuzasidan yaratilgan manbalarga hamda lug'atlardagi ma'lumotlarga tayangan holda ba'zi so'zlarning tahlilini keltiramiz.

"Katorga". Ushbu so'z lug'atlarda, xususan, "Ingliz wikipedia lug'ati"da quyidagicha izohlanadi: **Katorga** (Ruscha *капога* so'zidan olingan. O'rta va zamonaviy grek tilidagi ("katargon, κότερρον" so'zlaridan kelib chiqqan. "Galley" so'zidan). Ma'nosi: eshkak eshish orqali harakatlanadigan kema turi. Katorga Rus Imperiyasidagi juda og'ir majburiy mehnat turlaridan biri bo'lgan. Mahbuslar Sibir va Rossiyaning Uzoq Sharqidagi odam yashamaydigan olis joylariga majburan yuborilgan, bu yerda ixtiyoriy yashovchi odamlar va ishchilar yetarli bo'lmagan. Mahbuslar og'ir sharoitlarda majburiy mehnatni bajarishlari kerak bo'lgan.

Ingliz etimologik lug'atida ham bu so'z rus tiliga mansub ekanligi va uning ma'nosi Rossiya yoki Sovet Ittifoqidagi majburiy mehnat lageri (joy) deb izohlanadi.

Rus wikipedia lug'atida esa "katorga" leksemasi grekcha ekanligi qayd etilgan: "Katorga yoki katorga ishlari" grekcha *kateryov* – *katargon*, keyinchalik *galera* deb atala boshlagan. Davlat tomonidan eng og'ir deb baholangan jinoyatlarni sodir etgan shaxslarni eng og'ir mehnat turiga jalb qilish. Ya'ni katorga eng og'ir jinoyatchilarning davlat foydasiga xizmat qilishidir. Xuddi surgun kabi amalga oshirilib, mahbuslar og'ir mehnat lagerlarida majburiy quldorlik mehnatlari asosida ishlashi. Bu turdagi jazo avval ham bo'lgan. Jumladan, Rim imperiyasida uzundan uzun suv quvurlarini yotqizish kabi mehnat turlari va hokazolar.

Bundan tashqari, ushbu lug'atda "katorga" yoki "katorga ishlari" (og'ir majburiy mehnat, kelib chiqishi yunoncha *katergon* so'zidan olingan bo'lib, *katta eshkakli qayiq* degan ma'noni anglatadi, deb izoh beriladi.

Demak, yuqorida keltirilgan lug'at maqolalaridan va undagi izohlardan ma'lum bo'ladiki, "katorga" leksemasining kelib chiqishi haqida turli xil fikrlar mavjud, uning birinchi ma'nosi – o'ta og'ir tartibdagi majburiy mehnat; ikkinchi ma'nosi esa o'ta og'ir tartibdagi jazoni o'tash joyi, deb aytish mumkin. Manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, katorgadagi mahbuslar aksariyat hollarda qo'l va oyoqlari uzun zanjir bilan band qilingan holda og'ir mehnatlarni bajargan, ba'zan esa ular bo'yinlaridan ham zanjirlab qo'yilgan holatda ishlagan.

"Katorga" leksemasining kelib chiqishini qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lgan va hozirda bir qator so'zlarga asos sanalgan *yopmoq*, *berkitmoq* semalariga ega bo'lgan "*qap*" bilan bog'lash mumkin. Rus tiliga o'zlashgan bir qator "*qap*" asosli leksemlarning mavjudligi ham bunga isbot bo'la oladi. Masalan, Y. Shipova "Slovar tyurkizmi v russkom yazike" asarida rus tiliga qadimgi turkiy tildan o'zlashgan "*yopmoq*" va "*berkitmoq*" semalarini mujassamlashtirgan "*qap*" va uning asosida yasalgan bir nechta so'zlarning izohi hamda ma'nolarini keltiradi. [Shipova, 1976] Ya'ni *kaptan*, *kaptana* (keyinchalik *kaptorga*, *kaptalka* shaklini olgan) qadimgi turkiy tilda *qishki yopiq transport*, *kareta*. Qadimgi rus tilida *kaptan*, keyinchalik "*kaptorga*" leksemasi qishki yopiq yuk tashuv vositasi ma'nosini anglatgan. Uning ikkinchi qismidagi *torga* esa hozirda ham narsa-buyumlarni tashish vositasini bajaruvchi *to'rvadir*.

"Katorga" o'ta og'ir tartibdagi jazoni o'tash joyi, ya'ni *qamoq* demakdir. Aslida, turkiy "*qamoq*" so'zining o'zagi ham "*qap*" dir. "*Qap*"da *yopmoq* va *berkitmoq* semalari mavjud. 1997-yil Moskvada nashr etilgan "Etimologicheskii slovar tyurkskix yazikov" asarida qadimgi turkiy tildagi "*qapi/kapi*" leksemasining turma, *qamoq* ma'nosi ham keltirib o'tiladi. Hozirda o'zbek tili lug'at tarkibida mavjud bo'lgan "*qamoq*" leksemasi ham "*qapi*" yoki "*qapaq*"ning fonetik o'zgarishga uchragan ko'rinishidir.

Fasmer "*kaptan*"ga kelib chiqishi jihatidan "mavhum so'z" deb ta'rif beradi. "Katorga"ni esa yunoncha o'zlashma, deb hisoblaydi hamda kateryov – og'ir tartibdagi mahbuslar mehnati va ular saqlanadigan joy sifatida izohlaydi. [Fasmer, 1986: 211] Fasmerning etimologik lug'atida "*kap*" asosli leksemlarning hammasi ham turkiy o'zlashma sifatida baholanmagan. Ammo Radlov bu so'zni sof turkiy so'z hisoblab, "*kaptama*" turkiy kapla+ma (*yopiq*, *berk*)dan kelib chiqqanini bir qancha shu qatordagi so'zlar bilan asoslaydi. kapla- (тат., тоб., тип., кап. т, чар. кап+ла) 1. *Yopmoq*, *berkitmoq*, *tutashtirmoq*; капта- (каз., тел. кап+ла) 1. *Yopmoq*, *berkitmoq*; 2. *Qopga solmoq*, deb izohlaydi.

Radlov "*Kapturga*"ni qurol-yarog' solish uchun mo'ljallangan qop, "*kapturra*" *teridan ishlangan karmon*, ham "*kaptirga*"ni *qurol qismlari va patronlarini saqlovchi snaryad* deb ta'riflaydi. Shunga o'xshash yana bir nechta leksemlarni keltiradi.

Rus tili va u orqali boshqa tillarga o'zlashgan so'zlardan yana biri "*kapital*"dir. Maks Fasmer "Rus tilining etimologik lug'ati"da "*kapital*"ni asosiy boylik, asosiy pul miqdori ma'nosini anglatuvchi italyan tilidagi *capitale* yoki fransuz tilidagi *capital* so'zidan o'zlashgan bo'lishi mumkinligini taxmin qiladi hamda *yig'moq*, *to'plamoq* ma'nolarini anglatishini qayd etadi. [Fasmer, 1986, 185] Lekin qadimgi turkiy manbalar matnida "*qap*" aynan *yig'moq*, *yig'ilgan*, *to'plangan*, *barcha* degan ma'nolari ham borligi ma'lum.

Manbalarda "*kapital*" tushunchasi miloddan avvalgi III ming yillikda Mesopotamiyada foydali biznes bitimi uchun beriladigan qarz miqdori sifatida kiritilgani aytiladi. Mesopotamiya madaniyatining o'ziga xos xususiyati shundaki, uning aholisi ko'p jihatdan moliyaviy madaniyat sohasida ustun bo'lgan. Va agar Shumer buxgalteriya vatani bo'lsa, unda uning vorislari - Bobil

va Ossuriya qadimda zamonaviy Shveytsariya rolini o'ynagan. Ularning bankirlari kreditlar, depozitlar va cheklarni qabul qilishgan. Qo'shni xalqlar savdo-sotiq va moliyaviy bitimlar tuzishni Bobildan o'rgangan. [Golovanova, Xalilova, 2013] Demak, "kapital"ning tarixi biz taxmin qilgandan ko'ra uzoq davrga borib taqaladi.

Qadimgi turkiy til lug'at tarkibidagi so'zlar turkiy xalqlarning qadim madaniyati, urf-odatlar, yashash tarzi, mashg'ulotlari, turmush sharoiti kabilarni aks ettirib turadi. G.Gumbatov "Istoricheskaya prarodina tyurkov" kitobida turkiy bo'lmagan xalqlar tili leksik qatlamiga o'zlashgan turkiy so'zlar haqida yozar ekan, qadimgi turkiy xalqlar qo'shni xalqlar bilan yaqin aloqada bo'lib, hayvonlarni xonakilashtirish va ekin yetishtirish borasida katta tajribaga ega edi. Shu sababli ulardan qo'shni xalqlarga nafaqat so'zlar, balki katta madaniy tajriba ham o'zlashgan. Bu fin-ugor, sharqiy slavyan, eron, kavkaz va mo'g'ul tillarida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Lingvistik ma'lumotlar bizga qadimgi turkiy va fin-ugor tillari o'rtasidagi dastlabki aloqalar miloddan avvalgi III ming yilliklardan boshlangan deb taxmin qilish imkoniyatini beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, armanlar turkiy tillarning (Og'uz, Ozarbayjon, turk) kuchli ta'siriga duch keldi. Mashhur arman yozuvchisi X. Abovyan "Раны Армении" romanida turkiy so'zlar ularning, hatto, qo'shiq, ertak, hikmatli so'zlariga ham singib ketganligini, arman xalqi juda ko'p turkiy so'zlarni o'zlashtirib, bugungi kunda ulardan foydalanayotganligini, nafaqat so'zlar, balki so'zlashuv nutqida butun jumalarni ham ishlatishini yozadi. [Gumbatov, 2012: 205] Shuningdek, arman tilida turkiy tilda o'zlashgan 50 ta so'zni keltiradi. Ularning orasida "kapa" ustki kiyim turini anglatishini qayd etadi.

Shipovanning lug'atida (174) кафтан, м. qadimgi erkaklar qalin ust kiyimi sifatida izohlangan. Uning asosi "kap" va ko'ylak ma'nosini bildiruvchi "ton" (keyinchalik ishton) qismlaridan tashkil topgan Ogienkonning fikricha, *kaftan* rus tiliga tatar tilidan XIII-XV asrlarda o'zlashgan. Padlov kaftanni *xalat*, *plashga o'xshash uzun ustki kiyim*, deb ta'riflaydi. Vamberi esa bu so'zning kelib chiqishini fors tili bilan bog'laydi. Shuningdek, kapchan qalin ustki kiyim hamda bosh kiyimi turini ham anglatgan.

Kapshuk. Bu so'z turkiy tillarda bir necha ma'nolarni anglatgan: qopcha, karmon; boshqa xildagi shapka, kapyushon; ba'zi turkiy tillarda kichik yoshdagi bola, chaqaloq (qopchanig ma'nosidan o'sib chiqqan). Hozirgi rus tilidagi *kapyushon* ham *kapshuk*ning fonetik o'zgarishga uchragan shaklidir.

Каплак - bosh kiyim, shlyapa, shapka; qoplam, narsa-predmetlarning yuzasini o'rab turuvchi jild. Kaplak metatezaga uchrab, hozirda kalpak shaklini olgan. Radlov *kap-la* yasalmasini *yopmoq*, *kap-lavni* esa *yopib turuvchi buyum* sifatida izohlagan.

R.A.Yunaleyevaning «Тюркизмы в русской классике: словарь с текстовыми иллюстрациями» kitobida ham rus tiliga turkiy tildan o'zlashgan so'zlardan hosil bo'lgan frazeologizmlar va ularning rus tilidagi o'rni aks etgan bo'lib, ularning orasiga "qap" asosli leksemalar ham mavjud. Masalan, "Прости, калпак, а шапка и так" - (капак). [Yunaleyeva, 2005]

Каблук – oyoq kiyimning tovon qismi ostidagi qattiq, teri bilan qoplangan qism. Olimlar bu so'zning qanday kelib chiqqani noma'lum, lekin XVI asrda turkiy so'zlarning boshqa tillar o'zlashish darajasi ortganini hisobga olib, tatar va boshqird tillaridagi "kap" bilan bog'lashadi. Dmitriyevning fikricha, bu so'z «кааб-лык» (oyoq kiyimga tegishli qism) shaklida bo'lgan.

Yuqorida biz qadimgi turkiy til bo'yicha yaratilgan lug'atlar, etimologik lug'atlar, hozirgi kunda yaratilayotgan lug'atlar hamda katta sig'imli elektron lug'at maqolalarida "katorga" leksemasining izohlarini o'rganib, qiyosiy tahlil qildik. Qiyosiy tahlil jarayonida "katorga"ning

avvalgi va hozirgi ma'nosida ham ana shu dastlabki *yopiqlik* semasi to'liq saqlanib qolganligi ma'lum bo'ldi. Turli davr lug'atlarida "katorga"ga berilgan ta'riflarni o'rganib, manbalardagi unga o'zakdosh so'zlarning ma'nolarini qiyoslab, olimlarning bu haqdagi qarashlarini tahlil qilgan holda uning sof turkiy leksema ekanligi haqidagi xulosaga kelish mumkin. Zero, turli xil ijtimoiy sabablarga ko'ra qadimgi turkiy tildan rus tiliga va u orqali dunyoning boshqa tillariga o'tib, jahon kezgan turkiy so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Москва: Наука, 1979.
2. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1977.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1986.
4. Голованова, Халилова. Человек и культура. -Т.: 2013.
5. Гумбатов Г. Историческая прародина тюрков. Баку: Элм и тахсил, 2012.
6. Кожевникова Й.А. Тюркизмы в современном русском языке./ Электронный научно-образовательный журнал ВГПУ «Грани познания». №1(2). Май 2009.
7. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата: Наука, 1976.
8. Юналеева Р.А. Тюркизмы в русской классике: словарь с текстовыми иллюстрациями. Казан: Таглитмат, 2005.

Навоий дostonларида ошхона буюм ва жиҳозлари лексикаси Vocabulary of kitchen utensils in Alisher Navoi's epic poems

Махаммадиев Хуршид Лутфуллаевич*

Annotation. *The article discusses the lexical and semantic features of some words related to everyday vocabulary in the literary works of Alisher Nawai.*

Key words: *Turkish languages, Uzbek language, household vocabulary, kitchen vocabulary, name of household items.*

Навоий асарлари мангуликка дахлдор ва умрбоқийдир. Бунинг сабаблари улуг шоир ўзининг шеърий ва насрий асарларида коинот гултожи бўлган инсонни куйлади, улуглади, унинг бу дунёда бахтли яшаб ўтиши учун қайғурди. Ҳаётда эса тараннум этган юксак гоյларини ўз иш-амаллари билан тасдиқлади. Даҳо ижодкор қалами кудратининг яна бир сири у она тилимизнинг бекиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун гўзаллиги, хусну жозибаси билан кўрсатиб, миллионлаб китобхонлар қалбини забт этди. Ўз ижодий меросида 26 мингдан ортиқ луғат бойлигидан фойдаланган сўз санъаткори асарларининг теран фалсафий маъно-моҳияти, умуминсоний қарашлари, юксак бадиияти, туркий тилда сўз айтиш, она тилига чексиз садоқат намоён этиш билан жаҳон аҳлини ўзига қаратиб келмоқда.

Ўзбек халқининг ифтихори бўлган буюк даҳонинг меросини ўрганиш унинг юксак мақомга яраша бўлмоғи лозим. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йилда буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги қарори (ПҚ-4865-сон 19.10.2020), шубҳасиз, аллома ҳаёти ва ижодини

* Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси

мамлакатимиз ва халқаро миқёсда кенг ўрганиш ва тарғиб қилишга қаратилган ишларни янги босқичга қўтаради.

Алишер Навоийнинг туркий тилда яратган улкан бадиий мероси миллий тилимиз лексикасининг асоси сифатида аҳамиятлидир. Ушбу мақоламизда шоир асарларининг лексик бойлиги, хусусан, маиший лексиканинг бир қисми бўлган ошхона буюм ва жиҳозлари номлари, уларнинг лексик-семантик хусусиятлари тўғрисида сўз юритилади.

Ошхона, унда фойдаланиладиган буюм-жиҳозлар инсон турмушида муҳим ўрин тутди. Улар инсонларнинг жамиятдаги ўрни, турмуш даражаси, яшаш тарзини, маданий даражасини намоён этади. Навоий дostonларида қўлланган ошхона буюмлари номларини аниқлаш, уларнинг семантикаси, этимологиясини ўрганиш, ўз ёки ўзлашган қатламга мансуб лексик бирликларни таҳлил қилиш тилшунослигимиз учун муҳим маълумотлар беради.

Навоий ижодида уй-рўзгор буюмлари сирасига кирувчи ошхона жиҳозлари номларининг қўлланиш доираси анча фаол. Шулардан айримларини кўриб ўтамиз.

Ҳазрат Навоийнинг «Вақфия» асаридаги мана бу жумлада уй-рўзгор буюмларидан бир нечаси тилга олинган. Навоий бино қилган, Куръон тиловат қилувчиларга мўлжалланган «Дорул-хуффоз» биноси учун ажратилган ашёлардан кигиз ва бурё (бўйра) қаторида ошхона жиҳозларидан олтитаси келтириладики, бундаги *аёқ* сўзидан бошқа барчаси: *дастурхон*, *қозон*, *табақ*, *пиёла*, *қошук* ҳозирги ўзбек адабий тилида бироз фонетик фарқ билан мавжуд: «Ва ҳар йил тўрт юз олтун хонақоҳ ва гумбаз дағи мадраса ва масжид ва Дор ул-хуффоз фарши учун (*тушаиш* учун – *М.Х.*) кийиз била бурёё ва ёруғлуғ учун харж қилғай ва ҳар неким, хонақоҳ ва матбахи учун *дастурхон* ва *қозон* ва *аёқ* ва *табақ* ва *пиёла* ва *қошук* ва ғайри золика (*бундан бошқалар* – *М.Х.*) керак бўлса, тартиб қилиб бергай» [Алишер Навоий, 1998: 273].

Дастурхон лексемаси Алишер Навоийнинг бошқа асарларида ҳам кўп учрайди. Айниқса, «Садди Искандарий»да бу сўз анча фаол қўлланган.

Тугатгач сўзин шоҳи бисёрдон,

Баковул келиб ёйди дасторхон. [Алишер Навоий, 1993: 236].

Ҳозирда *дастурхон* шаклига кирган бу сўзининг келиб чиқиши баъзан “дастур”, “урф-одат” маъноларига билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. Аслида, *дастурхон* тожик тилида *дасторхон* шаклига эга. [Примов, 2020: 140]. Э.Воҳидов дастурхон сўзини *дастор* ва *хвана* сўзларидан келиб чиққан деб изоҳлаган. «Хон эса бугунги тилимизда – стол. Ота-боболаримиз чордана қуриб ўтирганлари учун бизнинг столимиз пастроқ қилиб ясалган. Уни хонтахта ҳам дейилади» [Воҳидов, 2014: 111].

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да бу сўзга шундай изоҳ берилган:

Дастурхон [ф. дасторхон - овқат қўйиладиган мато; унга қўйилган таомлар] 1 Ўртага ёзиб, устига овқат қўйиладиган махсус мато, рўзгор буюми.

Навоий *дасторхон* сўзини бошқа синонимлари билан алмаштириб қўллаган. Эски ўзбек тилида бу маънони *хон* лексемаси билдирган:

Ёйилди чу шоҳона хонлар баса,

Қуёш қурсидек анда нонлар баса. [Алишер Навоий, 1993: 403].

“Садди Искандарий” дostonида бир катта базм таърифида айтилган ушбу мисраларда “шоҳона дастурхонлар ёзилди, унга қўёш кулчасидек нонлар қўйилди” дейилмоқда.

Навоийнинг насрий асарларида ҳам буни кузатишимиз мумкин: “Қонё дарвешнинг қуруқ нони, томеъ шоҳнинг хитой *хонидин* хўброкдур” [Алишер Навоий, 1998: 53].

Яъни, қуруқ нонга қаноат қилган дарвешнинг бу емаги шоҳнинг хитойи дастурхонидан яхшироқдир.

Шунингдек, буларга синоним сифатида арабча *суфра* лексемаси ва унинг *супра* шакли ҳам ишлатганини қайд этиш лозим. «Хайратул аброр»да бунга мисол бор:

Ёяр анга супраки, ул оч эмас,

Берур анга тўнки, ялангоч эмас. [Алишер Навоий, 1991: 153].

“Садди Искандарий”нинг бир фасли сарлафҳасида *хон* ва *суфра* лексемалари синоним тарзда қўлланган:

“Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, зиёфат **хонин** не навъ очмок яхшидур ва муроот **суфрасин** не навъ ёймоқ мустаҳсан кўрунур ва дононинг ул бобда нукта сургони ва ҳикмат мoidасидин Скандарга фойда етгургони” [Алишер Навоий, 1993: 440].

Кўринадики, *дастурхон*, *хон*, *суфра* (*супра*) маълум оиҳона буюмини ифодалашда синонимик қаторни ташкил қилган.

Қозон. Бу сўз Навоий асарларида ҳозирги маънода қўлланган:

Итки қозон ошига тегурди тил,

Юз қаролик бирла дурур юз қизил. [Алишер Навоий, 1991: 178].

Ёки:

Осмоқдин анинг қозони тушмай,

Тун-кун ўти ўчғали ёвушмай. [Алишер Навоий, 1992: 57].

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да бу сўз қуйидагича изоҳланган: «Турли таомлар пишириш, тайёрлаш ёки сув иситиш учун чўяндан қуйиб тайёрланган рўзғор буюми».

Таъкидлаш керакки, қадимда қозонлар дастлаб сополдан тайёрланган. Навоий даврида металл қозонлар аллақачон маиший турмушда ўрин эгаллаган. «Девону луғатит турк»да қозон *ашич* атамаси билан юритилган: “Ул ашич ичра эт ўлтурди”. Яъни: У қозонда эт ивитди, ҳўллади. [Кошғарий, 1960: 228].

Қозон лексемаси туркий тил ёзма манбаларида XIII асрдан учраши қайд этилади. Вамбери *қозон* сўзини *қазмоқ* маъносини англатган *қаз* феъли келиб чиққанини тахмин қилади. Бу этимология кўпчилик тадқиқотчилар томонидан қувватлансада, “Древнетюркский словарь”да бу нуктаи назар шубҳа остига қўйилган. Уни бошқа тилдан ўзлашган деб қараш ҳам мавжуд [Древнетюркский словарь, 1969: 187-188].

Қозон сўзи барча туркий халқлар учун характерлидир. Қадимда бўлгани каби, бу тилларда ҳозирда ҳам кенг қўлланади: қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, нўғай, татар, бошқирд, уйғур тилларида – *қазан*; қўмик – *къазан*; ўзбек – *қозон*; туркман – *газан*; олтой – *казан*; хакас – *хазан* ва ш.к. [Хайрутдинова, 2000: 22].

Аёк. “Древнетюркский словарь”да АҲАҚ сўзининг биринчи маъноси русчада **1 чаша, чашка** деб қайд этилган. Бу ўзбек тилида *коса*, *косача*, *пиёла* сўзларига тўғри келади. Бунга Кошғарийнинг “Девоу луғатит турк” асарида мисол келтирилган: *қашуқлуғ айақ; бу айақнинг йаруқи бар.* [Древнетюркский словарь, 1969: 27].

Э.В.Севортяннинг “Туркий тилларнинг этимологик луғати” (Этимологический словарь тюркских языков. Москва, Наука, 1975) асарида АҲАҚ/АҲАҚ жуда кўп туркий тилларда (қорақалпоқ, қўмик, кабардин-болқор, қирғиз, қозоқ, нўғай, бошқирд, уйғур, олтой, тува тиллари ва уларнинг шеваларида) қадимдан учраши қайд қилинган. Ёқут ва хакас тилларида бу сўз *айах*, баъзи ёзма ёдгорликларда *адақ* шаклида қўлланган. [Севортян, 1975: 105].

АҲАҚ сўзининг этимологияси тўғрисида Г.Вамбери ва Ю.Неметларнинг қарашлари асосли деб ўйлаймиз. Олимларнинг умумий фикрига кўра бу сўз “қадам”, “одим”

маъносидаги АЙ/АД феълига **-ағ/-ақ** қўшимчаларини қўшиш орқали ҳосил бўлган: АЙАҚ/АДАҚ. Сир эмаски, идиш маъносидаги бу сўз инсон ёки бошқа маҳлуқотларнинг АЙАҚ (оёқ) сўзи билан боғланади.

АЙАҚ қирғиз, қозоқ ва ўзбек тилларида — *коса*; турк тили диалектлари, қорақалпоқ, кабардин-болқор, қўмиқ, ўзбек тилларида *бокал, қадах*; кабардин-болқор, қирғиз, қозоқ, нўғай, татар диалектларида, олтой, тува, хакас тилларида *косача, пиёла*; кобардин-болқор тилида *ёғоч косача*; турк диалектлари, кабардин-болқор, нўғай, хакас тилларида *кенг ва чуқур коса*; бошқирд тилида *катта коса, товоқ* эканлиги қайд этилган.

Навоий ижодига мансуб бўлган эски ўзбек тилида сўзнинг *аёқ/аёғ* шакллари қўлланган. “Ҳайратул аброр” достонида бунга мисоллар учрайди:

*Топса киши бодия ичра зулол,
Олтун аёқ қайдау сингон сафол. (178)*

Яна:

*Чини аёғлар била маст эт мени,
Чин элидек бодапараст эт мени. (327)*

Навоий асарлари бир сўзнинг турли синонимлари қўлланиши билан ажралиб туради. Хусусан, *аёқ* лексемаси ўзининг *қадах, соғар, жом, тустуғон, коса, пиёла, паймона* каби маънодошларига эга. Қуйида мисоллар келтирамиз.

Қадах:

*Яна бир гулрухи паризода
Тутти чини қадах била бода. (Саббаи Сайёр)*

Соғар:

*Майи гулранг чини соғар ичра,
Шафақ андоқки чархи ахзар ичра. (Садди Искандарий)*

Жом:

*Ҳар нафас айлаб тўла ул жомни,
Синқориб ул бодаи гулфомни. (Ҳайрат ул-аброр)*

Тустуғон:

Қайгу ўлтурди мени тутқил, аёқчи, тустуғон

Ким, чоғир қайғуни ўлтурмакка аччиғ оғудур. (Наводир ун-ниҳоя)

Пиёла:

*Қизил роҳу яшил чини пиёла,
Нечукким сабза саҳни ичра лола. (Фарҳод ва Ширин)*

Таъкидлаш жоизки, *қадах, соғар* каби лексемалар *май, бода, шароб* маънолари ўрнида ҳам ишлатилган.

Пичоқ. Навоий асарларида шу шаклда қўлланган бу сўз қадимги туркий ёзма ёдгорликлар тилида, хусусан, “Қутадғу билиг” асарида *бичақ* шаклида ишлатилган. “Девону луғатит турк”да *бичак* шаклида берилган ва қуйидаги мақол мисол сифатида келтирилган: “Неча йитик бичак эрса, ўз сабин йўнумас” (Пичоқ қанчалик ўткир бўлса ҳам, ўз сопини йўнмайди) [Кошғарий, 1960: 366].

Пичоқ сўзи туркий қатламга мансуб бўлиб, “тиғ”, “қирра” маъносидаги **би** асосидан шаклланган.¹ **Би** асосига отдан феъл ясовчи **-ч** қўшимчаси орқали *бичмоқ* феъли ва унга от ясовчи **-ак** қўшимчаси қўшилиши натижасида **бичоқ** сўзи ясалган. Б ва п ундошларининг алмашинуви сабабли *бичақ//бичоқ* сўзи *пичоқ* шаклини олган.

“Фарҳод ва Ширин” достонида бу сўз иштирокидаги шундай байт учрайди:

Итик тешаларига ҳар қаро тоғ.

Пичоқ оллинда андоқким, сариг ёғ. [Алишер Навоий, 1991: 90].

Ушбу байтда Фарҳоднинг иш қуроли бўлган тешанинг ўткирлиги ҳозирги ўзбек тилидаги «Пичоғи мой устида» иборасига мос келадиган ўша даврдаги «**Пичоқ** олдида худди сариг ёғ» бирикмаси билан тавсифланган. Яъни, Фарҳоднинг теша шунчалик ўткирки, унинг олдида қора тоғ худди пичоқ остидаги ёғ сингари осон кесилади. Бу ўринда пичоқ ошхона буюми сифатида келтирилган. Мана бу мисолда эса бошқа юмушга мўлжалланган бу иш қуралининг номи учрайди:

Йиғочеким қатикроқ бўлса зарра,

Пичоқ еткач бўлур андоқки арра. [Алишер Навоий, 1991: 92].

Навоий асарларида *пичоқ* сўзи ошхона анжоми сифатида ҳам, ҳарбий қурол сифатида ханжар сўзига синоним сифатида қўлланади.

Табак. Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида бу сўзга оид яхши мисол келган:

“Юсуф а. с.га муфрит нишот юзланиб буюрдиким, алар илайиға хон торттилар ва ҳар иков илайида бир **табак** қўйдурди. *Табак* сўзидан морфологик восита ёрдамида *ҳамтовоқ* сўзи ясалганини ҳам кўришимиз мумкин: “Ва Ибни Ямин ёлғуз қолди. Алардин ани ўз қошиға тилаб **ҳамтабак** қилди”. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплам [Алишер Навоий, 2000: 125].

Табак лексемасига шоирнинг шеърӣ асарларида ҳам мисол кўп:

Юзида зарришта бўлуб заъфарон,

*Қурси қамардин **табак** устида нон.* [Алишер Навоий, 1991: 178].

“Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да бу идиш тури шундай изоҳланган:

Табак – 1 патнус, лаган, идиш.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *табак* сўзининг замонавийлашган шаклига қуйидагича изоҳ берилган:

Товоқ 1 Юзи ёйиқ, бир оз ялпоқ, коса шаклидаги чуқурроқ идиш (турли ўлчамда сопол, чинни, металл, баъзан мрамрдан тайёрланади). Сопол товоқ. Чинни товоқ. Тулука товоқ. 2 шв. Лаган. 3 с.т. Пластика (патефон, радиола пластикаи) [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2007: 130].

Табак лексемаси туркий тилларнинг кўпчилигида ҳозир ҳам мавжуд. Т.Х.Хайрутдинованинг “Татар тилининг маиший лексикаси” китобида қуйидагилар қайд этилган: Табак – чаша (большая деревянная и металлическая). Яъни, ёғоч ёки металл материалдан ишланган товоқ, коса. Изоҳланишича, одатда столга суп тортиш учун ишлатилади. Кейин ундан тарелкаларга қуйилади. **Табак** татар тили тарқалган барча ҳудудларда қўлланади. Шу билан бирга татар шеваларида бу кўрсатилган маънодан бошқа бир қанча бошқа семантикага ҳам эга. Масалан: *сирланган коса, чой идиши* каби.

“Татар тили луғати”да табак – коса, юмолоқ ёки чўзинчоқ катта тарелка (блюда, чаша) маъноларида қайд этилган. Шунингдек, турк тилида **табак** – *тарелка, пиёла, овқат ичиладиган идиш (блюдо)*; нўғай тилида **табак** – *пиёла, лаган*; қорақалпоқ тилида **табак** – *ёғоч идиш, коса, тарелка* маъноларида қўлланади [Хайрутдинова, 2000: 39-41].

Алишер Навоий асарларида ўз даврида қўлланган жуда кўплаб маиший турмушга хос нарсаларни ифодаловчи сўзлар акс этган. Бундай сўзларни ошхона, турар жой, уй-рўзғор, кийим-кечак ва безак буюмлари лексикаси каби гуруҳларга ажратиб ўрганиш ҳам мумкин. Маиший лексика халқимиз тарихи, маданияти, турмуш даражаси каби омиллар билан ўзаро боғлиқ бўлиб, уларни илмий таҳлил орқали эски ўзбек адабий

тилининг сўз бойлиги аниқлаш, сўз маънолари ва уларнинг ўзгариш сабабларини белгилаш имконига эга бўламиз. “Хамса” дostonлари тилидаги маиший лексикага оид сўзларни тадқиқ қилиш ўзбек тилининг лексик тараққиёти, шунингдек тилимизнинг қардош ва бошқа тиллар билан алоқаси, муносабатини аниқлашга қўмаклашади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 2-жилд. -Т.: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 7-жилд. -Т.: Фан, 1991.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 8-жилд. -Т.: Фан, 1991.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. -Т.: Фан, 1992.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 11-жилд. -Т.: Фан, 1993.
6. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 14-жилд. -Т.: Фан, 1998.
7. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 16-жилд. -Т.: Фан, 2000.
8. Воҳидов Э. Сўз латофати. -Т., 2014.
9. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969.
10. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. -Т.: ЎзФА нашриёти, 1960.
11. Примов А. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридаги маиший лексикага оид сўзлар ҳақида. /“Ilm sarchashmalari” ilmiy-metodik jurnal. Urganch, 2020 , 1-сон.
12. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, 1975.
13. Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка (посуда, утварь, предметы домашнего обихода). Казань: Фикер, 2000. -128.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007.
16. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008.

Муқимий асарларида тиббиётга оид лексемалар
lexemas of medicine in works of Mukimi

Жўраева Рамзия Абдурахимовна*

Annotation: This article analyzes the semantic features of lexical units of medicine used in Mukimi's works, divided into lexical-semantic groups.

Keywords: lexeme, sema, disease sema common names, ointment sema lexemes, healer sema lexemes.

“Инсон қадим замонлардан бошлаб ўз ҳаёти давомида табиат билан, атроф-муҳит билан доимо узвий алоқада бўлади, унга таъсир ўтказди, ундан таъсирланади ва бу жараёнда турли табиий-биологик, руҳий ҳолатларни бошдан кечиради: гоҳ шодлик, гоҳ ғамгинлик, гоҳ мамнунлик, гоҳ асабийлик, гоҳ соғлик, гоҳ беморлик ҳолатларида бўлади ва бундай ҳолатларнинг сабабларини аниқлашга ҳаракат қилади, салбий ҳолатларни бартараф этиш йўллари қидиради. Айни пайтда у ўз ҳаётида, атрофидагилар ҳаётида намоён бўлган турли хил касалликлар, уларнинг белгиларига, касалликларни бартараф этувчи воситалар - доривор моддаларга ном беради, яъни уларни маълум сўзлар билан атайди. Шу тариқа аста-секин тиббий атамалар (терминлар) тизими шакллана бошлайди” [Мадвалиев, 2017: 230].

Муқимий асарларида тиббиётга оид лексемалар миқдоран кўп эмас. Умумий маънодаги касаллик номлари, баъзи дори-дармонлар номи келтирилган. Умумий ҳисобда 20 та атрофида қўлланган. Мазкур луғавий бирликларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1) касаллик семали умумий номлар: дард, заъф, бемор, хаста, касал.

Касаллик номлари матн мазмунига мос равишда кўчма ёки ўз маъносида қўлланиши мумкин [Абдуллаева, 2020:111]. Шоир қўллаган касаллик семали луғавий бирликлар асосан, лирик шеърларида кўчма маънода ишқ дарди, ошиқнинг руҳий ҳолати маъносида қўлланган. Маълумки, касаллик турли усулларда: кузатиш (мас. терининг ранги), сўраб-суриштириш, таҳлиллар орқали аниқланади. Шоир мазкур усулларни ишқ “дарди”нинг белгилари сифатида метафора ҳосил қилишда усталик билан фойдаланади:

Агар заъфимни рангимдин ҳис этсанг бўлур баским,

Баён даркор эмас ақлу хирад донолиғинг бордур [Муқимий, 1974: 187].

Яъни сенинг шундай ақлинг бор, доносанки, менинг касаллигимни (ишқимни) ҳолатимга, рангимга қараб ҳис этсанг бўлади, буни баён қилишим шарт эмас.

Шоир яна *хаста, бемор, касал қилди* бирликларини мажозий маънода ўрни билан қўллайди:

Хастаю, маъюсу бемор айрилиб ғам кунжида

Мустаҳикқи пурсиши бисёрдурман соғиниб [Муқимий, 1974: 46]

Лаъли лабинг қанду асал, қилди таманноси *касал*,

Ком олмаганда филмасал, мен мубтало қайда борай? [Муқимий, 1974: 90]

2) малҳам семали лексемалар: дармон, дори, тўтиё, шифо.

Тўтиё эски вақтларда кўз оғриғига қарши ёки кўзни равшан қилиш учун кўзга суртиладиган дори [4, 248] бўлиб, мумтоз адабиётда кўчма маънода маъшуқанинг юрган

* Мустақил тадқиқотчи, Қўқон давлат педагогика институти. Elektron pochta: ramziyaxon89@gmail.com

йўлларидаги тупроқ, оёғидаги гардга қиёсланади. Муқимий ҳам тўтиёни мазкур маънода қўллайди:

Йиғламоқдин хийра бўлди кўз, демиш фарёдким,

Кўзга боскан изларимни, *тўтиё* ҳам қилмасун. [Муқимий, 1974: 154]

Касалликни даволашда баъзида илоҳий усуллардан ҳам фойдаланилган. Кўпинча касалликдан тузалмаган бемор дардини енгиллатиш учун Қуръон, “Ёсин” сураси ўқилган. Муқимий ҳам “Безгак” ҳажвиясида мазкур усулдан фойдаланиб безгак хасталигига шифо сўрайди:

Илоҳи бандамен ожиз, Муқимий, лутф қил, қолсун,

Баҳаққи сувраи қуръону оёти *шифо*, безгак. [Муқимий, 1974: 416]

3) касаллик номлари: яро, чақа (яра), чўлоғ, мохов, дарди дандон (тиш оғриқ), бўқоқ, кўтур (кўтир), тумов, кўк йўтал, безгак.

Шоир касаллик номлари воситасида сўз ўйинини ҳосил қилиб, фикрининг таъсирчанлигини оширади:

Баданим *чақа* анга йўқ *чақа*, десам мен хануз раги кўрсатай [Муқимий, 2010: 245]

Мисрада қўлланган “чақа” омоним бўлиб, чақа 1 (баданим чақа) майда яра, чақа 2 қиймат ўлчови маъносида келган. Яъни баданим яра-чақа бўлиб озор чекяпман, лекин томиримни кўрсатай десам чақам, маблағим йўқ. Бу ерда томирни кўрсатиш(раги кўрсатай) касалликни аниқлаш усули. Ҳозирда ҳам беморнинг пульсини текшириш ёрдамида баъзи касалликларга ташхис қўйилади.

Шоир ўрни билан касалликларнинг форс-тожикча вариантидан ҳам фойдаланади. Жумладан, тиш оғриғи касаллиги маъносида қофия (дармон, имкон, фармон...) талаби билан “дарди дандон” форсий изофасини келтиради:

Мулла Йўлдош охун ила мунда келгандин бери,

Ул киши гар соғ эса, ман *дарди дандон*, ассалом. [Муқимий, 1974: 440]

Касаллик тананинг оғриши ва руҳий тушкунлик орқали кечади. Агар қайталанадиган бўлса, бу жуда салбий жараён бўлиб, шоир “яра” касаллигини мажозий маънода “ҳижрон” мотиви маъносида қўллайди:

Сенсиз бошимға тушди ниҳоятда можаро,

Мажруҳ сийналарға яро устиға яро, [Муқимий, 1974: 248]

4) даволовчи шахс семали лексемалар: ҳаким, ҳикматдон, ҳозик.

Ҳаким ўткир табиб; врач, доктор [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 6 ж., 2020, 489] маъносини ифодалайди. Муқимий асарларида ҳам мазкур маънода қўлланган.

Ишқ дардини иложига, *ҳакимо*, чекма ранж,

Йўқ бисотингда сани дорию дармоним мани. [Муқимий, 1974: 104]

Ҳозик сўзининг луғатларда “ҳозик яхши билувчи, ўз хунарини энг яхши ўзлаштирган одам; ҳозик табиб-билимдон табиб” [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2020: 248], “энг тажрибали, маҳоратли, моҳир, ўткир” [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 6 ж., 2020, 546] каби маъноларни билдириши қайд этилган. Кўпинча табиб сўзининг сифатловчиси бўлиб келган:

Заъф ичрә табиб болса мушаффақ

Бэхрәк ки туман табиб-и ҳазиқ. [Мирзо Меҳдихон, 2008: 101]

Шу сабабдан баъзи адабиётларда табиб, даволовчи сўзининг синоними сифатида ҳам берилган:

Улардан бириси ўтачи турур,

Қамуз иг, туғақа бу эмчи эрур,

Яъни:

Улардан бири бу табиблар турур,

Ҳама дард, касалларга **ҳозик** эрур [Юсуф Хос Ҳожиб, 1972: 33].

Бу ерда “эмчи” “даволовчи, шифокор” бўлиб, сўзнинг таржимаси сифатида “ҳозик” сўзи берилган. Бироқ “ҳозик” сўзи фақат 1974 йилдаги нашрда келтирилган. Бошқа нашрларда (Асарлар 1960, Боғ аро) “мен ҳануз” тарзида келтирилган. Яна шу мисрада келтирилган “рангим” сўзи “раги” шаклида берилган. Кўриш мумкинки, сўзлар алмашинуви мисранинг мазмунини ҳам ўзгартириб юборган. “Баданим чақа анга йўқ чақа, десам ҳозиқа рангим кўрсатай”(392) мисрасида баданининг чақа эканлиги, даволатишга маблағи йўқ эканлиги, даволовчига аҳволини(рангим) кўрсатиши кераклиги таъкидланмоқда. “Баданим чақа анга йўқ чақа, десам мен ҳануз раги кўрсатай”(252, Боғ аро) тарзида ифодаланган мисрада эса баданининг чақа эканлиги, ҳануз томирини кўрсатиб муолажа олмаётганига сабаб чақа, пули йўқлиги эканлиги таъкидланмоқда. Маълумки, касаллик томирни ушлаб, пульсни текшириш ёрдамида ҳам аниқланади. Шоир бу ерда ана шу усул хусусида ҳам маълумот беряпти.

Хуллас, тиббиётга оид лексемаларни таҳлил қилиш орқали шоир яшаган даврдаги халқнинг турмуш тарзи, тиббиётнинг қандай аҳволда эканлиги ҳақида маълумотга эга бўлишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2017.
2. Абдуллаева Р. Кўчма маънода қўлланувчи касаллик номлари// Ўзбек тили ва адабиёти.-Т., 2020 № 2.
3. Муқимий. Асарлар. (Нашрга тайёрловчи: Ғ.Каримов). –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. Кейинги мисоллар ҳам айна нашрдан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh tomlik. 4-tom. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. -B.248
5. Муқимий. Боғ аро. Танланган асарлар. (Нашрга тайёрловчи: А.Турдиалиев). Т.: Akademnashr, 2010.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh tomlik. 4-tom. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
7. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик, 4-том, Т.: ФАН, 1983.
8. Мирзо Мехдихон. Мабони ул-луғат (Форсийдан Зикрилло Умаров таржимаси) Т., 2008.
9. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Т.: ФАН, - 1972

Frazeologizmlarning diaxron aspektida o‘rganilishi
Diachronic study of phraseology

O‘razova Iqbol Abdikarimovna*

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIV asr manbalari tilining o‘rganilishi haqida qisqa tahlillar berilgan. Mumtoz asarlardagi frazeologizmlar tadqiqi tahlil qilinib, olib borilgan izlanishlar umumlashtirilgan holda xulosalar bayon qilingan. Frazemalarni diaxron aspektida o‘rganish bo‘yicha takliflar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: frazeologizm, frazema, somatik frazema, lingvistik tahlil, sinxron aspekt, diaxron aspekt, lingvopoetika, leksika, eski o‘zbek tili.

Annotation: This article provides a brief analysis of the study of the language of XIV century sources. The study of phraseology in classical works is analyzed, and the conclusions of the research are summarized. There are also made suggestions for diachronic study of phrases.

Keywords: phraseology, phrasema, somatic phrasema, linguistic analysis, synchronous aspect, diachronic aspect, lingvopoetics, lexicon, old uzbek language.

Bugungi kun tilshunosligi lingvistikaning zamonaviy tarmoqlarini o‘rganish bilan birga til tarixini ham chuqur tadqiq qilishda davom etmoqda. Zero ajdodlardan qolgan adabiy-badiiy merosni o‘rganish fanimiz uchun yangi bilimlar manbai bo‘lib qolayotgani hammaga birday ayondir. Qolaversa, davriy jihatdan boshqa manbalarlarga qaraganda XIV asr yodnomalarining til xususiyati kamroq o‘rganilganining guvohi bo‘lish mumkin. Bilamizki, eski turkiy til va eski o‘zbek tilining so‘z boyligini atroflicha tahlil qilishda A.Borovkov, A.Najib, G‘.Abdurahmonov, E.Fozilov, Q.Mahmudov, Q.Karimov, H.Ne‘matov, H.Dadaboyev, Q.Sodiqov, S.Ashirboyev kabi turkolog olimlarning roli katta bo‘lgani e‘tirof etilgan. Ularning samarali mehnatlari tufayli eski o‘zbek tiliga oid leksik, fonetik va morfologik-sintaktik xususiyatlarning umumiy va xususiy tamoyili haqida asosli xulosalarga erishilgan.

Bizning tadqiqot obyektimiz frazemalar bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli XIV asr yodnomalarini tilshunoslikning boshqa sohalari bo‘yicha tadqiq qilgan ayrim ishlarni sanash bilan cheklanamiz.

Bu davr manbalarining o‘rganilishi, to‘plam holida chop qilinishida E.Fozilov, N.Davron kabi olimlarning xizmatlari beqiyosdir. Akademik Ergash Fozilov o‘z tadqiqotida XIV asr yodnomalari sifatida “Gulistoni bit-turkiy”, “Muhabbatnoma”, “Nahdjul farodis”, “Xusrav va Shirin” asarlarini sanab o‘tadi. Olimning tadqiqot ishi uch bobdan iborat bo‘lib, birinchi bob “Morfologiya” deb nomlangan va bobda yodnomalar tilining morfologik xususiyatlari tahlil qilingan. So‘zlar o‘n guruhga ajratilgan holda har bir so‘z turkumining kategoriyal shakli, yodnomalarda qo‘llanishi haqida izohlar berilgan. Ikkinchi bob “So‘z yasalishi” deb nomlanib, manbalardagi yasama so‘zlarning yasalish usuli tahlil ostiga olingan. Uchinchi bob “Leksika” deb nomlanib, manbalarning leksik tarkibi tahliliga bag‘ishlangan, Xorazm yodnomalarining qiyosiy lug‘ati ishga ilova qilingan. Shu bilan birga “Gulistoni bit-turkiy” va “Xusrav va Shirin” asarlari transkripsiyasi ham berib o‘tilgan.

XIV asrning ikkinchi yarmi yodgorliklarini til jihatidan o‘rgangan yana bir tadqiqotchi Amir Najibdir. Olim Qutbning “Xusrav va Shirin” dostoni leksikasini tarixiy-qiyosiy aspektida

* tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.
E-pochta: orazovaiqbola@gmail.com

o'rgangan bo'lsa, Sayfi Saroyining "Gulistoni bit-turkiy" asaridagi morfologik va sintaktik xususiyatlar yuzasidan izlanishlar olib borgan.

H.Dadaboyev XI-XIV asr yozma manbalarida qo'llangan harbiy, siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy terminlar tadqiqini olib borgan va bu tadqiqotlar mahsuli sifatida yuzaga kelgan lug'atlar tilshunoslik uchun katta xazina deyishimiz mumkin. Olim tadqiqotning I bobida eski o'zbek tilidagi harbiy atamalarning semantik funksional tahlili haqida fikr yuritadi. II bobda esa eski o'zbek tilidagi harbiy terminlarning tarixiy-etimologik tahliliga keng o'rin berilgan, III bobda eski o'zbek tilidagi harbiy terminlarning struktur-grammatik tahlili olib borilgan.

S. Ashirboyev esa o'z risolasida "Xusrav va Shirin" dostonining tilidagi leksik, fonetik va morfologik o'ziga xosliklarni misollar asosida ochib bergan bo'lsa, Sh.Fayzullayeva XIV asr yodnomalaridan biri bo'lgan "Kitobu bulg'at al-mushtaq fi lug'at at-turk va-l-qifchaq" asarlarini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilish orqali fan olamiga tanitgan.

B.B.Abdushukurovning "XI-XIV asr turkiy yozma manbalar tilidagi zoonimlar" nomli dissertatsiyasida eski turkiy til va eski o'zbek tili davrida qo'llangan zoonimlar nomi tadqiqot obyekti sifatida tanlangan, jumladan shu davr manbalari sifatida "Gulistoni bit-turkiy" leksikasida uchraydigan 30dan oshiq, "Muhabbatnoma" dostonida ishlatilgan o'nga yaqin hayvon nomlari ham tahlil ostiga olingan. Ayni muallifning "Qisasi Rabg'uziy" leksikasi" nomli tadqiqoti Rabg'uziy asarida qo'llanilgan so'zlarning lingvostatistik, mavzuviy, tarixiy-etimologik, leksik-semantik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga qaratilgan va o'rni bilan ayrim so'zlar Sayfi Saroyi, Xorazmiy asarlari leksikasi bilan qiyoslangan.

Shuningdek, O.T.Sayimbetov o'z tadqiqotida "Muhabbatnoma" asarining tili va unda qoraqalpoq tilining o'rni haqidagi izlanish va xulosalarini bayon qilgan.

O'zbek tilshunosligida frazeologiya sohasi ko'plab olimlarning tadqiqot obyekti bo'lgan desak, xato qilmaymiz. Ayniqsa, XX asrning 60-70-yillari o'zbek frazeologiyasini lingvopoetik yo'nalishda o'rganuvchi sohasida salmoqli natijalarga erishildi, ya'ni o'zbek yozuvchilari va shoirlari asarlarining tili va uslubiga oid ko'pgina ishlar, nomzodlik dissertatsiyalarida frazeologik birliklarning uslubiy funksiyalarini o'rganishga alohida ahamiyat berildi. "O'zbek tilshunosligida hozirgi kunga qadar Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Oybek, G'afur G'ulom, Oydin Hojiyeva, Zulfiya, Komil Yashin, Maqsud Shayxzoda, Shuhrat, Said Ahmad, Muhammad Yusuf kabi XX asr o'zbek shoir va yozuvchilarining asarlarida qo'llangan frazemalar ma'lum darajada tadqiqot obyekti bo'lgan". [Yo'ldoshev, 2010: 34-38.] Sohoni boshqa uslub ko'rinishlarida o'rganishni maqsad qilgan o'zbek tilshunoslari frazemalarning "Mushtum" jurnali sahifalarida, umuman publitsistik uslubda, so'zlashuv nutqida qo'llanishini o'rgandilar, frazeologizmning ekspressivlikni ifodalashdagi roli folklor asarlarida, jumladan Fozil Yo'ldosh o'g'li dostonlarida, "Alpomish" dostonida qo'llangan iboralar singari masalalarni o'rganishda ham yaxshi natijalarga erishildi. Bu ishlarda frazemalarning stilistik funksiyasi faqat u yoki bu personajlar xarakteristikasi uchun vosita sifatida emas, balki muallif nutqi badiiyatining, asar xalqchilligining ko'rsatkichlaridan biri sifatida tadqiq etildi. Qolaversa, ayrim tadqiqotlarchilar matnda frazemalarning ma'no kengayishi, frazemalar transformatsiyasi, yangi frazemalarning vujudga kelishi kabi muhim tomonlarga ham e'tibor qaratdi.

Ayrim ilmiy ishlarda o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning boy uslubiy imkoniyatlarini ochishga harakat qilinadi, frazeologiya nazariyasining boshqa bir qancha masalalari o'rta qo'yiladi va qisman hal etiladi. Jumladan, A.Shomaqsudov Muqimiy asarlari asosida o'zbek adabiy tili frazeologik fondining boyishi manbalarini ochishga harakat qilgan. Olimning fikricha,

bunday manbalar qatoriga a) jonli xalq so'zlashuv tili; b) kitobiy-adabiy uslub birikmalari; c) boshqa tillardan o'zlashgan iboralar kiradi. [Shomaqsudov, 1970: 62-95]

Bilamizki, o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalarning asarlari o'zbek tarixiy frazeologiyasi uchun boy material bera oladi. "Hozirgi kunga qadar Alisher Navoiy va qisman Bobur asarlaridagi frazemalar ma'lum darajada tadqiq etilgan, xolos". [Yo'ldoshev, 2010: 34-38] Bunday ishlar sirasiga E.A.Umarov va A.Isayevning tadqiqotlarini kiritish mumkin.

"Xazoyin ul-maoniy"da qo'llangan frazemalar yuzasidan tadqiqot olib borgan olim E.A.Umarov asosiy e'tiborini frazeologik birliklar o'rtasidagi variantdoshlik hodisasiga qaratib, grammatik variantdoshlikni hosil qiluvchi birliklar haqida fikr yuritadi, asosli misollar orqali qisqargan frazeologik birliklar qonuniyatini ochib beradi. Shu bilan birga matnda frazemalar bilan birga qo'llanuvchi hamroh so'zlar haqida to'xtalib, o'zgaruvchan hamroh so'z va frazeologizm o'rtasidagi leksik-grammatik aloqaning yemirilishi, uning leksik tarkibiga kirib qolishi natijasida yangi ibora paydo bo'lishini aytib o'tadi. Olim hamroh so'zli frazemalarni o'zgaruvchan komponentli iboralardan farqlash kerakligini ham alohida ta'kidlab o'tgan. Tadqiqot uchun yig'ilgan frazemalar izohli lug'at shaklida nashr etilgan.

A.Isayevning nomzodlik dissertatsiyasi somatik frazemalarni diaxron va sinxron aspektlarda o'rganishga bag'ishlanganligi bilan diqqatga sazovardir. Olim ishida asosiy e'tiborini frazeologik birliklarning shakllanishi va komponent tarkibiga qaratgan. Uning qayd e'tishicha, o'zbek tilida 1400ga yaqin somatik komponentli frazemalar bor va ular tilda taxminan 17,5 foizni tashkil etadi. O'zbek tilidagi somatik frazemalarni qirg'iz, tatar, turk va turkman tillaridagi somatizmlar bilan qiyoslashga e'tibor qaratgan olim ular o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlagan. Isayev dissertatsiyasining birinchi bobi "Qadimiy turkiy va hozirgi o'zbek tillarida qo'llanuvchi somatik frazemalarning umumiy xususiyatlari" deb nomlangan bo'lib, ikki qismga ajratilgan. Birinchi bandda qadimgi turkiy tildagi somatik iboralar tahlil etiladi. Olimning ta'kidlashicha, turkiy tillardagi tarixiy frazeologik birliklarni o'rgangan ayrim ishlarni e'tiborga olmaganda, qadimiy turkiy tildagi somatik iboralar maxsus o'rganilmagan. Xususan, olimning ta'kidlashicha, "Qadimgi turkiy lug'at" va "Devoni lug'otit-turk" asarida 2330dan ortiq umumturkiy ibora mavjud, shulardan 249 tasi somatik frazemalardir. Dissertatsiyada qayd etilishicha, qadimgi yozma manbalarda uchraydigan 249 ta iboradan 54 tasi hozirgi o'zbek tilida saqlanib qolgan, 132tasi o'zgarishga uchragan, 63ta ibora esa bugungi kunda iste'moldan butunlay chiqib ketgan. Shuningdek, somatik frazemalarning manbalarda aks etishi ham turlicha ekanligi ko'rsatilgan. Masalan, *til*, *bosh*, *ko'z* (*til*, *baş*, *köz*) komponentlari mazkur lug'atlarda tez-tez uchrasa, *bel*, *son*, *but* (*bel*, *san*, *but*) komponentlari tasodifiy holatlardagini uchraydi. Qadimgi manbalardagi eng faol soma *til* (*til*), hozirgi adabiy tildagi eng faol soma *bosh* ekanligi aytib o'tilgan. Tadqiqot faqat somatik frazemalar tahlili bilan chegaralangan va boshqa boblarda diaxron tahlil uchramaydi.

B.Yo'ldoshev esa o'z maqolasida "Layli va Majnun" dostonida qo'llangan somatik frazemalarning semantikasi, dostonida polisemantik frazemalarning roli haqida fikr yuritgan va somatik frazemalarni umumturkiy ibora sifatida qayd etgan. Maqolada dostonida qo'llangan frazemalar statistikasi, ma'noviy guruhlar tahlili uchramaydi.

D.Muhammadiyeva esa "Boburnoma"da qo'llangan paremiyalarning statistik ko'rsatkichlarini aniqlash, paremiyalarni tavsiflash, xususiyatlarini yoritish, jumladan frazemalarni semantik va struktur jihatdan tahlil qilishga, tarjima jarayonida frazemalarning shakl va mazmun mutunosibligiga e'tibor qaratdi, frazemalarning turkcha tarjimada qo'llanishiga baho berdi.

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda frazeologiya diaxron aspektida, asosan, uch yo'nalishda o'rganilganining guvohi bo'lish mumkin.

1. Frazemalarga lingvopoetik nuqtayi nazardan yondashish. (E.Umarov, B.Yo'ldoshev)
2. Frazemalarni diaxron va sinxron aspektida qiyoslash orqali o'rganish. (Isayev).
3. Tarixiy manbalarda qo'llangan frazemalarning tarjimadagi muammolarini o'rganish (Muhammadiyeva).

Shu bilan birga frazeologik izlanishlarga tanqidiy qarash orqali shuni aytish mumkinki, frazeologiyaga oid ilmiy ish uchun mavzu tanlashda sistemaga rioya qilinmagan, monografik tadqiqotlarga kam e'tibor qaratilgan, iboraning ayrim struktural tiplari ko'proq sinxron holatiga ko'ra o'rganilgan, iboralarning tarixiy taraqqiyoti e'tibordan chetda qolib kelmoqda. [B.Yo'ldoshev] O'zbek tilshunoslarining frazeologiyani o'rganish borasidagi yutuqlarini qayd qilgan holda bugungi kun tilshunoslarining oldida quyidagi muammolar o'z yechimini kutmoqda:

- qo'lyozma manbalarimizni davrlashtirgan holda lingvistik jihatdan tadqiq etish;
- manbalardagi frazemalarni yig'ish va jonli til bilan qiyoslagan holda o'rganish. Bunday qiyosiy tahlillar natijasida tilimizdagi ayrim eskirgan leksemalar qatlami qayta tiklanishi va hozirgi o'zbek tili leksikasi boyishiga hissa qo'shishi mumkin;
- tarixiy frazemalarning izohli lug'atini tuzish. Bunday lug'atlar tilimiz taraqqiyotining ma'lum bosqichdagi leksik kontingentini aniqlash imkonini beradi;
- ijodkorlar asarida qo'llangan frazemalar statistikasini olib borish, ma'no qirralarini tahlil qilish. Frazemalarning ayni usulda o'rganilishi sinonimik iboralar qatorini oshiradi;
- tarixiy frazemalarni komponent tadqiqi qilish. Bu orqali frazemalarning shakllanishi, etimologiyasi yuzasidan muvaffaqiyatli natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashirboyev S. Qutbning "Xusrav va Shirin" dostoni va o'zbek adabiy tili. -T.: O'qituvchi, 1997. 22- bet.
2. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. -Т. I-II. -Т.: Фан, 1966-1971. Т.I. 1966. -652с. Т.II. 1971. -383с
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари, -Т.: 1966.
4. Yo'ldoshev B. "Layli va Majnun" dostonida frazeologizmlar. Maqola. O'zbek tili va adabiyoti jurnali. -T.: 2010, 2-son.
5. Shomaqsudov A. Muqimiy satirasining tili. -T.: 1970. 62-95-b.

Iqon shevasida qaratqich va tushum kelishiklari shakllari
forms of the genitive and accusative cases in ikan dialekt

Xidraliyeva Zoxira Riskulovna*

Annotation. This article discusses the affixes of the genitive and the instrumental cases, their phonetic variants and features used in the Ikan dialect

Key words: *Oghuz dialect, Ikan dialect, literary language, phonetic variants, labial vowels, labial harmony, genitive case, instrumental case, affixes.*

O‘zbek shevalari qaratqich hamda tushum kelishiklari ko‘rsatkichlarining xilma-xilligi va miqdoriy jihatdan ko‘pligi bilan boshqa turkiy tillar va ularning shevalaridan farq qiladi. Shu bilan birga ularning shevalarda qo‘llanish doirasi ham turlicha. Jumladan, Iqon shevasida ham qaratqich hamda tushum kelishiklarining adabiy til va boshqa o‘zbek shevalari bilan umumiy xususiyatlarga ega bo‘lishi bilan birga o‘ziga xos o‘zgachaligi ham mavjud.

O‘zbek tilining aksariyat shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari bir xil affiks (-ni)ga ega bo‘lib, ular shakl jihatidan farqlanmaydi. Masalan: Toshkent, Farg‘ona, Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning “y” lovchi shevalari [Ashirboyev, 2021: 50] va h.k.

Iqon shevasida qaratqich va tushum kelishiklari alohida ko‘rsatkichlarga ega bo‘lib, ularning turli fonetik pozitsiyalarda fonetik variantlarini ko‘rib chiqamiz.

Qaratqich kelishigi. Shevada singarmonizm qonuni amal qilganligi sababli qonunga muvofiq affikslarning turli shakllari, ya‘ni old qator, orqa qator, lablangan, lablanmagan variantlari qo‘llanadi: *-niñ, -niñ, -iñ, -iñ, -üñ, -uñ, -ñ*.

-niñ shakli unli bilan tugagan yumshoq asosga qo‘shiladi: *Tüjāñiñ qujruyī je:rgä täggä:ndä. Mä:lāñiñ ba:šida: ö:j* (Mahallaning boshidagi uy). *Ikkisiñiñ o:rtasidin qil ö:tmäjdi.*

-niñ shakli unli bilan tugagan qattiq asosga qo‘shiladi: *A:nāñiñ ba:yrī a:lamdin ke:ñ. A:nāñiñ je:gisi kă:gändä, ba:lanñiñ čiškişi kă:lădi. Dalanñiñ ba:šida kă:zäk tikibo:tiripti.*

-iñ shakli undosh bilan tugagan yumshoq asosga qo‘shiladi: *biziñ ö:j, siziñ ma:l, inimiñ ba:lasī, siñnimiñ ba:jī. Ba:γda: si:rīñ ša:xīya ursa:ñ, ta:γda: si:rīñ tujaγī sirqirajdi* (Bog‘dagi sigirning shoxiga ursang, tog‘dagi sigirning tuyog‘i sirqiraydi). *Ba:zar ba:ryan jigitiñ ba:ši a:man kă:sä bäs. I:tiñ tā:ñi pit* (Itning tengi bit).

-iñ shakli undosh bilan tugagan qattiq asosga qo‘shiladi: *Ö:zi jo:γiñ, kö:zi joq. To:qqiz qī:ziñ to:lyayī bi kă:di.* (Juda ko‘p ishning bir paytda tiqilinch bo‘lishi). *A:jamīñ jīylayaniya čidaja:mma:dīm.* (Onamning yig‘laganiga chiday olmadim).

-üñ shakli tarkibida lab unlisi mavjud bo‘lgan, undosh bilan tugagan yumshoq asosga qo‘shiladi: *Ü:nüñ ö:šsi* (Ovozing o‘chsin). *Kümüñ qī:zisa?* (Kimning qizisan?) *Kümüñ kă:lini?* (Kimning kelini?).

-uñ shakli tarkibida lab unlisi mavjud bo‘lgan, undosh bilan tugagan qattiq asosga qo‘shiladi: *Quduyun i:čigä čü:šüp ke:tgänsä:nä, kö:rinmäjsä.*

Qaratqich kelishigining *-iñ, -iñ, //-iñ, -uñ* shakllarining qo‘llanishi “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘atit turk” asarlarida *biz, siz, kim* olmoshlari bilan chegaralanganligi, eski o‘zbek tili taraqqiyotining ma‘lum davrlari bilan chegaralangan yoki ayrim so‘zlar uchungina xos

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti katta o‘qituvchisi,
E-mail: zaxira.999@gmail.com

bo‘lganligi, Orxun-Enasoy va qadimgi uyg‘ur yodgorliklarida esa, ancha keng qo‘llanganligi haqida ma’lumot beriladi [Abdurahmonov, Shukurov, Mahmudov, 2008, 85]. Iqon shevasida ham qaratqich kelishigining -*ün*, -*un* affiksli varianti siyrak uchraydi, lekin -*in*, -*in* variantlari juda faol.

Iqon shevasida -*ün* qaratqich kelishigi affiksi varianti *kim* olmoshiga ham qo‘shilishi qayd qilindi. Ma’lumki, bunday qo‘llanish tilimiz tarixida uchrashi yuqorida keltirildi va “Tafsir”dan keltirilgan: *Kimün oynisen?* jumlasini qayd etildi. Bunday qo‘llanish, labial singarmonizm talabiga ham zid bo‘lib, uning shu kabi, ya’ni tarkibida lablangan unlilar bo‘lmagan so‘zlarga qo‘shilishi boshqa misollarda uchramaydi, lekin bu faktni (norma bo‘lmasa ham) tan olmaslik mumkin emas, chunki til tarixiga oid faktni Iqon shevasida qisman tasdig‘ini topmoqda. Shu bilan birga boshqa bir qonuniyatni vujudga keltirgan, ya’ni -*ün* tarkibidagi *ü* unlisi *kim* so‘zidagi unliga ta’sir etib, uning lablanishini hosil qilgan: *kümün ba:lası, kümün ö:ji, kümün:qı:zısa* jumllarida umlaut hodisasi yuzaga kelgan. Bu xususiyat boshqa shevalarda kuzatilmaydi.

Shevada *u*, *bu*, *shu* ko‘rsatish olmoshlari qaratqich kelishigini qabul qilganda, bizningcha, tejamlilik tamoyiliga ko‘ra -*n* shaklida ifoda etiladi. Masalan: *Un(m) bilän sö:lläsmägänimgä ra:sa o:dı* (U(ning) bilan gaplashmaganimga ko‘p bo‘ldi). *Bun(m) bilän e:dişip a:bro ta:pmajsa* (Bu(ning) bilan aytishib, obro‘ topmaysan). *Şun(m) bilän Pa:tmanı qa:jtıp kö:rmädim* (Shuning bilan Fotimani qaytib ko‘rmadim).

Men, sen kishilik olmoshlariga qaratqich kelishigi -*ning* affiksi qo‘shilganda, mening ~ *me:η*, sening ~ *se:η* tarzida ifodalanadi: *me:η e:şim, se:η e:şin; me:η ba:lam, se:η ba:lan; me:η qo:lım, se:η qo:lın* kabi.

Tushum kelishigi. Tushum kelishigi shakllarining o‘zbek tili va uning shevalarida -*ni*, -*nı*, -*di*, -*dı*, -*ti*, -*tı*, -*i*, -*ı*, -*n* variantlari mavjud [Решетов, Шоабдурахмонов, 1978: 135]. Shu bilan birga, uning ba’zi shevalarda -*nu*, -*nü*// -*du*, -*dü*// -*tu*, -*tü* lablangan variantlari; Toshkent, Parkent, Namangan kabi shevalarda esa -*şı*, -*zi*, -*sı*, -*ri*, -*yi* kabi 20dan ortiq assimilyativ variantlari borligi qayd qilingan. Iqon shevasida qo‘llanishiga ko‘ra tushum kelishigining -*ni*, *nı*// -*n* affiksli fonetik variantlarinigina kuzatish mumkin.

-*ni* affiksi barcha o‘zbek shevalarida qo‘llanadi, lekin uning asosga qo‘shilish xususiyati turlicha. -*ni* affiksi Toshkent, Farg‘ona kabi shevalarida har qanday unlilardan so‘ng qo‘shilsa, Iqon shevasida singarmonizm qonuniyatiga ko‘ra old qator unli yoki undosh bilan tugagan yumshoq o‘zakli so‘zlarga qo‘shiladi: *kö:zini jumdı, bā:tini ju:dı, ä:kājimni kö:rdim, künni ö:tkizdi, je:rni hä:jdädi...*

-*nı* affiksi “j”lovchi shevalarda faqat unli bilan tugagan qattiq asosga qo‘shilsa, shevada orqa qator unli yoki har qanday undosh bilan tugagan qattiq o‘zakli so‘zlarga qo‘shiladi: *qo:jnı so:jdı, da:lanı kö:rmägän, ta:lnı kä:sti...* Ya’ni affikslar asosning qattiq, yumshoqligiga ko‘ra tanlanadi. *U:rya:nı u:n a:şı, sö:kkāni sö:k a:şı. Ba:lanı ja:şdin, xa:tinni ba:şdin. Kö:krāgini a:ndaba bilan su:vayan. Je:tim ö:z na:nini je:jdi, kişi tü:rtkisini ä:ştädi. A:yo:jlärni a:ñratqan, bö:z ö:jlärni bo:şatqan, ba:lam. Ra:jim je:znämi ni de:p ça:qiradı? Ba:lanı a:baqta de:di-yu.* Ayrim manbalarda Iqon shevasida ham tushum kelishigining -*n* shakli qo‘llanishi ta’kidlangan [Ишмаев: 1981, 23-24]. Haqiqatan, asosiy shakllaridan biri sifatida turkiy tillarda qadimdan qo‘llanib kelgan [Abdurahmonov, Shukurov, Mahmudov, 2008: 88] -*n* shakli shevada yo‘qlovlar, lapar va terma qo‘shiqlarda saqlanib qolganligini ko‘rishimiz mumkin: *Me:ma:n kä:sä qo:j semizin so:jdırıp, me:ma:n qıyan žigärim; Jetim – jetim de:diñnä:jdi, jetim na:nün yediñnä:jdi; Pā:rzänliğin ö:jın kö:rsän gü:lista:n, be:pā:rzäntin ö:ji qu:ryaj gö:rista:n.*

Qizil gül qajda bitär

Ba:γ-u ba:γba:nı bo:lmasa.

E:r jigit qa:jdin a:lar sevgan ja:rin,

A:ldida qoralayan qo:j bo:lmasa.

Lekin jonli so‘zlashuvda, ya’ni shevada ushbu shakl muomalada yo‘q.

Shevada tushum kelishigining grammatik ma’nolari va belgisi, belgisiz qo‘llanish xususiyatlari adabiy tildan farq qilmaydi: A:q kö:jnāqim kirlä:tkän, ma:j jü:rāqim čöllä:tkän. O:tira:römnü tura:römdin zo:r qiya:n. Ja:ši kä:ltä, ja:ziyi kö:p, jigärim. Jer häjdädiñnä? Pa:xta te:rip po:diñna? I:š qib bo:dım. Qiyoslang: I:şini qı:p bo:dım. Bö:läsini körgä:ni kä:pti. O:qtu:čimisni kö:rdim.

Q. Muhammadjonov tushum kelishigi haqida to‘xtalib, tushum kelishigining assimilyativ formalari Toshkent tip shevalardagidek sistemali bo‘lmasa-da, ma’lum fonetik pozitsiyada Iqon shevasida ham uchrab turishini qayd etadi: *özimmi žajimmijäm berämä uña* / Iqon /”[Мухаммаджонов, 1983: 1]. Ammo bu fikrni faktlar tasdiqlamaydi. Tushum kelishigining assimilyativ shakllari Iqon shevasida sporadik ravishda ham uchramadi. Biz yozib olgan materiallarga ko‘ra yuqorida keltirilgan misol shunday ko‘rinishda bo‘lishi lozim: *ö:zimiñ ža:jimmijäm uña bā:rāmā*.

Xulosa shuki, Iqon shevasida o‘g‘uz lahjasiga oid qaratqich kelishigining - *in, -in, -ün, -un* kabi turkiy yozma yodgorliklarda qayd etilgan qadimiy shakli saqlangan bo‘lib, bu jihatdan mazkur sheva turk, turkman, ozarboyjon tillariga yaqin turadi. Demak, Iqon shevasida singarmonizmli shevalarda qo‘llanayotgan bu kelishik affikslari variantlari muayyan darajada torajgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008. – B. 85.
2. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – T.: Nodirabegim, 2021. – B. 50.
3. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – Б.135;
4. Ўзбек тили грамматикаси. – Т.: Фан, 1975. – Б. 223.
5. Ишаев А. Ўзбек тили ва адабиёти.//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Фан, 1981. №2. – Б. 23-24.

Alisher Navoiyning “Munojot” nasriy asarining tili haqida ba’zi mulohazalar Some features of the syntactic structure of the prose “Munojot” by Alisher Navoi

Rahmanova Nafisa Azatbekovna*

Annotation: the article analyses some syntactic language features used in “Munojot” by A. Navoi. The attributes of Allah and the Prophet Muhammad are revealed through the use of sentences that contain a subject and a predicate. The usage of the predicates that contain verbs are explained as a symbol of human efforts repenting to Allah. Also, the aims of the used rhyming predicates are also addressed and investigated.

Keywords: “Munojot”, a predicate noun, a predicate verb, the unit of content and form, rhyming words, a compound sentence, a complex sentence

* Chirchiq davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy umrining so'nggi o'n yilida, asosan, nasriy asarlar yozish bilan mashg'ul bo'lgan, nasrning imkoniyatlari nazmga nisbatan kengroq ekanligini tushungani uchun ham ma'lum maqsadlar bilan nasrga murojaat qilgan. Bu maqsadlarning qanday ekanligi har bir nasriy asarning yozilish sabablari va unda qalamga olingan masalalarning mohiyatini ochishda, tilimiz imkoniyatlaridan qanday foydalanganliklarini tahlil qilish chog'ida oydinlashadi. Navoiyning nasriy asarlari janr xususiyatiga ko'ra quyidagicha tasniflanadi:

1. Ilmiy filologik xarakterdagi asarlar: "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mezon ul-avzon", "Majolis un-nafois".

2. Memuar-biografik xarakterga ega bo'lgan asarlar: "Hamsat ul-mutahhayirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher". "Holoti Pahlavon Muhammad".

3. Ijtimoiy-falsafiy va didaktik xarakterdagi asarlar: "Mahbub ul-qulub", "Munojot".

4. Tarix, tasavvuf va din tarixiga oid asarlar: "Vaqfiya", "Tarixi muluki ajam", "Nasoyim ul-muhabbat", "Tarixi anbiyo va hukamo".

5. Epistolyar proza namunasi: "Munshaot".

6. Devonlarga yozilgan "Debocha"lar.

Shubhasiz, bu nasriy asarlarning tili uslub, janr, maqsadni ochib berishda til imkoniyatlaridan foydalanish mahorati nuqtayi nazaridan bir-biridan farqlanadi. Nasriy "Munojot" esa Navoiyning mansur asarlari orasida til va uslub nuqtayi nazaridan eng qusursizi hisoblanadi [Navoiy, 1991:5].

Nasriy "Munojot", "Bismillo", "Hamd", "Na't" va "Munojot" kabi to'rt qismdan iborat. "Hamd" va "Na't"dagi fikrlar Navoiy dostonlari avvalidagi hamd va na'tlardagi qaydlar bilan mutlaqo hamohang bo'lib, Ollohning buyukligi, azaliy va abadiyligi, yagonalik sifatleri, Muhammad payg'ambarning ta'rifini beradi. "Munojot" qismi esa bevosita Ollohga murojaat tarzida bitilgan. Muallif undan afv iltijo qilib, o'zini gunohkor, Ollohning karamli ekanini ta'kidlaydi. Oltmish yillik umrini qalb prizmasidan o'tkazib, Olloh nazdida tavba-tazarru qilish ehtiyojini sezadi. Buyuk dahoning Ollohga iltijolarida ham uning dunyoqarashi va shaxsiyatidagi umumbashariy nuqtalar bo'y ko'rsatib turadi.

"Munojot" matnidagi gaplar gap bo'laklari va gap qurilishi jihatidan tahlil qilinganda, Navoiyning g'oyani ifodalash uchun sintaktik birliklardan mohirona foydalanganini ko'rishimiz mumkin. Gapning mazmunidan kelib chiqib gap qurilishi tanlangan. Ma'lumki, muayyan voqea ifodachisi sodda gap bo'lsa, voqealar o'rtasidagi munosabatlarning ifodachisi qo'shma gap hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, til belgisi sifatidagi qo'shma gapning mazmuni voqealar o'rtasidagi munosabatlardan iboratdir. Voqealar o'rtasidagi munosabatlar sodda gaplardagiga qaraganda, qo'shma gaplarda aniq va to'liq ifodalanadi. Chunki sodda gap bitta voqeani ifodalovchi shakl bo'lsa, qo'shma gap esa ikkita va undan ortiq voqealar orasidagi munosabatni ifodalovchi shakldir. "Munojot"dagi gaplardan faqat bittasi sodda gap, qolganlari qo'shma gap, murakkab qo'shma gap shaklida ekanligi, shubhasiz, asar g'oyasi bilan chambarchas bog'liq.

Arab yozuvida tinish belgilarining mavjud emasligi matnda sodda gapni qo'shma gapdan, qo'shma gapni murakkab qo'shma gapdan farqlashda hozirgi kun o'quvchisiga biroz qiyinchilik tug'diradi. Navoiy bu muammoni qo'shma gapni hosil qiluvchi bir nechta lisoniy vositalardan foydalanib hal qilgan: 1) predikativlik belgisi: *Ilohi, yo'q erdim, bor etting, tiyl erdim, ulug'lar jarg'asig'a qotting, ammo nafs-u havo elidin zuhlum niholin ushotting va ofiyatim xaylin yozuq sipohi turk tozidin tarqatting* (mayl, zamon, shaxs-son qo'shimchalari va zid ma'noli so'zlar);

2) qo'shma gapni hosil qiluvchi grammatik vositalar (bog'lovchilar va bog'lovchi vazifasida keluvchi birliklar): *Ilohi, **agarchi** zalolatqa tushubmen, **ammo** hidoyatingga talabgormen va*

agarchi tamug' o'tig'a tushkali yovushubmen, **ammo** rahmatingdin umidvormen (teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar);

3) lisoniy vositalar: *Bu ofatlarning iloji senga osondur, menga dushvor* (olmoshlar va zid ma'noli so'zlar);

4) nasrda saj' san'atini hosil qiluvchi qofiyadosh so'zlar: *Ilohi, lahv u havo mayidin mastmen, ushbu riyo jomidin mayparastmen, bu dastovizlar bila shaytong'a hamdastmen*.

Turkiy tillarning o'ziga xos grammatik xususiyatlaridan biri kesimning hamma so'z turkumlari bilan ifodalana olishidir. Eski o'zbek adabiy tilida ham, qadimgi va eski turkiy tillarda kuzatilganiday, kesim ko'proq ot va ot ma'nosidagi so'zlar bilan ifodalangan [Abdurahmonov, 1996: 341]. Nasriy "Munojot"ning "Bismillo", "Hamd" va "Na't" qismida keltirilgan gaplarning barchasi qo'shma gap qolipida bo'lib, ularning tarkibidagi gaplarning aksariyati ot kesimli gaplardir.

Islomiy aqidaga ko'ra, banda o'zining chinakam holatini anglagan sayin Allohning ulug'ligini, marhamati va rahmati cheksizligini his etadi hamda o'zining g'arib, gunohkorligini chin dildan e'tirof qiladi. Alisher Navoiy yuksak e'tiqod egasi bo'lganlari uchun Ollohning go'zal sifatlarini nafaqat she'riy "Munojot"larida, balki nasriy dil izhorida ham go'zal tashbehlar bilan vasf etadi. "Bismillo" va "Hamd" bo'limida ot kesim vazifasida kelgan ot, sifat, olmosh turkumiga oid so'zlar, shubhasiz, Ollohning sifatleri va ismlari ma'nosini ta'kidlashga xizmat qilgan. Bunday gap qurilishi shakli sintaktik birlik mundariyasi bilan bog'liq bo'lib, Navoiyning oliy maqsadiga, ya'ni Ollohning buyukligi, azaliy va abadiyligi, yagonalik sifatlarini ta'riflash mazmuniga zid emas: *Ism – sening isming va rahmonliq va rahimliq – sening qisiming, sen – ganj va ofarinish – tilsiming. Isming jam'i sifoti – asmoi husno, rahmonlig' va rahimliging' a yuz ming hamdu sano. Rahim ham sen, rahmon ham sen, azim ham sen, subhon ham sen. Zoting – qayyumi barhaq, vujudung boqiyi mutlaq*.

"Na't" bo'limi beshta gapdan iborat bo'lib (bittasi arabcha jumla), murakkab qo'shma gaplarning tarkibidagi kesimlarning barchasi ot kesimdir. Ularda payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning ta'rifi beriladi. *Yuz yigirma to'rt ming anbiyoyi mursal xilqatidin murod ul va barcha anga xayl va o'n sekiz ming olam ixtiro'idin maqsud – ul va ofarinish anga tufayl. Nubuvvat taxtida humoyui farqi uzra toj, anbiyovu rasul xaylida sohibme'roj, avvalinu oxirin xalqi aning shafogatiga muhtoj. Na't g'azallarida qalamga olingan me'roj tavsifi va ul zotga bo'lgan cheksiz muhabbat nasriy matnda mavjud bo'lish, belgiga ega bo'lish mazmunini tashuvchi ot kesimli gaplar shaklida ifodalangan: Buroqi inoyat aning markabi ulvi xiromi va Jibrili hidoyat aning payki barqgomi, laylat ul-me'roj aning shabistoni va "li ma'ollohi vaqtun" aning maqomi*.

"Munojot" qismidagi barcha gaplar bevosita Ollohga murojaat bilan boshlanadi. Muallif undan afv iltijo qilib, o'zini gunohkor, Ollohning karamli ekanini ta'kidlaydi: *Ilohi, akram ul-akramin – sen va men – gunohkor. Ilohi, arham ar-rohimin – sen va men tiyra-ro'zgor*.

Misollardan ko'rinib turibdiki, ot kesimlar bog'lamasiz qo'llangan va bu holat Navoiy davridagi adabiy til uchun me'yor sanalgan.

Badiiy tasvir vositalaridan biri bo'lgan nido usuli (undalma) nazmda lirik qahramonning boshqa shaxsga murojaat etgan holda o'zining ichki kechinmalari, tuyg'ulari, tilaklari, mulohazalarini bayon qilishni nazarda tutadi. Nido usuli diniy asarlarda Ollohga, payg'ambarga iltijo tarzida qo'llanadi. Alisher Navoiy nasriy matnda o'zining ma'naviy qiyofasini jonli, ta'sirli ifodalash maqsadida undalmadan unumli foydalangan:

Ilohi, yigitlig'im bu nav' ham qatig' o'tti, ham achig', qarilig'da yuz qatla o'zumni o'ltursam ne asig'.

Ilohi, emdi hamkim, barchadin kechmak xayolin qilurmen, o'zlugum bila kecha olmon, yaqin bilurman.

Ilohi, andoqki, bu balolarg'a solding, qutqor va andoqkim, bu ibtilolarg'a kiyurdung, chiqor.

Ilohi, men tavba qildim degandin ne sud, sen tavba bergilki, ham Tavvobsen-u ham Ma'bud.

“Munojot” qismidagi kesimlarning morfologik qiyofasi ham o'quvchining diqqatini tortadi. Ollohnining sifatlariga bandasining illatlari, qusurlari zid qo'yilgan gaplarda muallif ot kesimlarga murojaat qilgan. Qahramonning ijobiy istaklarini aks ettiruvchi, nimanidir man etuvchi; nimanidir buyuruvchi yoki biron narsadan qaytaruvchi gaplarda amr va nahiy (“buyurish va man qilish”), tamanni’ (“orzu-istagini bayon qilish”) usullaridan foydalanilgan. Bunday gaplardagi fe'l kesimning asosiy vazifasi endi qahramonning “Olloh tomonidan qismat etilgan sa'y-harakatlari” va zamona teskariligi, davr kajraftorligi haqidagi o'kinchli nolalari, zulmkorlik, behayolliklardan ma'lul bo'lgan dilidan otilib chiqqan alamli nidolari, ichki kechinmalarini bayon etishga qaratiladi:

Ilohi, agar havasdin bosh-ayog' yalang har yon yugurdum, boshdin-ayog'im yomon erkanin xaloyiqqa bildurdum.

Ilohi, agar shavq jununidin ko'ksunga tosh urdum, ul tosh bila nangu nomusum shishasin sindurdum.

Ilohi, gohi bu junundin atfol toshin boshimg'a yog'durdum, gohi ahhob malomati nishin ko'nglumga yetkurdum.

Nasriy “Munojot”ning boshqa nasriy asarlardan farqi, avvalo, qofiyadosh so'zlardan maqsadli foydalanilganlikda ko'rinadi. Mumtoz she'r ilmining bilimdoni A.Hojiahmedov ta'kidlaganlaridek, “Qofiya she'riy asarlarda ifodalanayotgan ijtimoiy-axloqiy g'oyalar, teran falsafiy mushohadalarni badiiy so'z vositasida jozibali va ta'sirchan aks ettirishning muhim vositalaridan biridir” [A.Hojiahmedov, 199: 196]. Nasriy “Munojot”da qofiyadosh so'zlarga to'rt xil vazifa yuklangan: 1) epik qahramonning ma'naviy qiyofasini ochib berish; 2) o'quvchining diqqatini matndagi eng muhim fikrlarga jalb etish; 3) nasriy asarning musiqiylikni, jozibadorligini ta'minlash; 4) fikr tugalligini shakllantirish.

Qofiyadosh so'zlar nasriy “Munojot”da qo'shma gapning barcha turlarida kesim vazifasida keladi. Masalan: 1. Bog'langan qo'shma gapda: *Ilohi, beiloj dardga alil qilma va bemuruvvat nomardga zalil qilma.*

2. Ergash gapli qoshma gapda: *Ilohi, agar af'olimga boqsam, uyot o'lturur va sening karamingni sog'insam, ummid tanimg'a jon kelturur.*

3. Bog'lovchisiz qo'shma gapda: *Ilohi, taqdir qilg'aningni qilurg'a ne ixtiyor, qilmasmen demakka kimning haddi bor.*

4. Aralash murakkab qo'shma gapda: *Ilohi, yomon af'olimdin parishonlig'im cho'qtur va shum nafsinda pushaymonliq yo'qtur, mundoq balodin qutulurg'a ummidim sendin – o'qtur.*

5. Qismlari uyushgan murakkab qoshma gapda: *Ilohi, lahvu havo mayidin mastmen, ujburiy jomidin mayparastmen, bu dastovizlar bila shaytong'a hamdastmen.*

Misollardan ko'rinib turibdiki, qofiyadosh so'zlar bilan ifodalangan kesim gapning mazmunini ochib berishda va gapning shakllanishida muhim o'rin tutmoqda.

Eski o'zbek adabiy tilida kesimlarni qator ketma-ket keltirish yo'li bilan murakkab fikrlar ifodalangan [Abdurahmonov, 1996: 341]. A.Navoiy murakkab qo'shma gaplarning yigirmaga yaqin qolipidan foydalanib, tavba-tazarruning go'zal namunasini yaratgan. Sodda gapning minimal qolipi bo'lgan shartli qisqartma [WPm] yordamida matnda eng ko'p qo'llangan murakkab qo'shma gap qoliplariga misollarni keltirib o'tishni joiz deb bildik [Qurbonova, 2002:107]:

1) WPm **va** WPm **va** WPm **va** WPm: *Yuz yigirma to‘rt ming anbiyoyi mursal xilqatidin murod ul **va** barcha anga xayl **va** o‘n sekiz ming olam ixtiro‘idin maqsud – ul **va** ofarinish anga tufayl;*

2) WPm, WPm, WPm : *Nubuvvat taxtida humoyui farqi uzra toj, anbiyovu rasul xaylida sohibme‘roj, avvalinu oxirin xalqi aning shafogatiga muhtoj;*

3) WPm **va** WPm, WPm **va** WPm: *Buroqi inoyat aning markabi ulvi xiromi **va** Jibrili hidoyat aning payki barqgomi, laylat ul-me‘roj aning shabistoni **va** “li ma‘ollohi vaqtun” aning maqomi;*

4) WPm **va** WPm, WPm: *Ilohi, pariuzorlarga meni devona qilding **va** sham‘i ruxsorga ko‘nglumni parvona qilding, bu sabablardin rasvolig‘ bila olamg‘a afsona qilding;*

5) WPm - WPm , WPm – WPm , **ammo** WPm **va** WPm: *Ilohi, yo‘q erdim – bor etting, tifi erdi – ulug‘lar jarg‘asig‘a qotting, **ammo** nafsu havo elidin zuhlum niholin ushotting **va** ofiyatim xaylin yozuq sipohi turktozidin tarqatting;*

6) WPm (shart mayli), WPm(shart mayli), WPm **va** WPm(shart mayli), WPm **va** WPm: *Ilohi, dardi holimni har kimga aytsam, rad qilsa, sanga tavajjuh etkaymen **va** agar sen rad qilsang, netkaymen **va** kimga ketkaymen?*

Misollardan ko‘rinib turibdiki, Alisher Navoiy murakkab qo‘shma gaplarni tuzishda teng va tobe bog‘lanishni hosil qiluvchi bog‘lovchilardan unumli foydalangan, ularga turli ma‘nolarni yuklagan. Masalan, **va** bog‘lovchisining vazifasi Navoiy davrida juda kengaygan. Bu bog‘lovchi yolg‘iz kelganda, payt va qiyoslash munosabatida bo‘lgan gaplarni biriktirgan bo‘lsa, murakkab qo‘shma gaplarda esa takror qo‘llanib, payt, izoh, qiyoslash, sabab-natija kabi turli-tuman semantik munosabatlarni ifodalagan. Bunday qolipli gaplarda oxirgi pozitsiyada turgan gap ko‘pincha xulosalovchi qism vazifasida keladi: *Yuz yigirma to‘rt ming anbiyoyi mursal xilqatidin murod ul **va** barcha anga xayl **va** o‘n sekiz ming olam ixtiro‘idin maqsud – ul **va** ofarinish anga tufayl.*

Xullas, turkiy til shaydosi va targ‘ibotchisi bo‘lgan A.Navoiy, nazmda bo‘lgani kabi Sharq nasrining eng yaxshi xususiyatlarini nafaqat o‘zlashtirdi, balki ularni rivojlantirdi, eski o‘zbek adabiy tilida o‘ziga xos nasr maktabini yaratib ketdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tili grammatikasi (Sintaksis). – T.: O‘qituvchi, 1996. – 248 b.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – T.: O‘qituvchi, 1995. – 232 b.
3. G‘ulomov A., Asqarova M., Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – T.: O‘qituvchi, 1987. – 256 b.
4. Qurbonova M. Hozirgi zamon o‘zbek tili (Sodda gap sintaksisi uchun materiallar). – T., 2002. – 118 b.
5. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. – T., 1999. – 240 b.
6. Navoiy A. Munojot. – T.: Kamalak, 1991. – 6 b.

“Devonu lug‘atit turk” asaridagi harakat fe’llarining semantik tasnifi Semantic classification of action verbs in “Devonu lug‘atit turk”

Begmatova Marjona Jomg‘ir qizi*

Annotation: This article discusses the semantics of verbs and the division of verbs in Mahmud Kashgari's *Devonu lug‘atit turk* into semantic groups. A lot of research has been done on this work, but not enough on the semantics of verbs. By dividing the verbs in a work into large semantic groups and, in turn, into small semantic groups, one can see how rich our language is and how wide the range of verbs is. An action verb can fall into two or more semantic groups, depending on the scope.

Keywords: Semantics, semantic group, Mahmud Kashgariy, “*Devonu lug‘atit turk*”, action verbs, case verbs, horizontal action verbs, vertical action verbs

O‘zbek tilshunosligida ham Mahmud Koshg‘ariyning “*Devonu lug‘atit turk*” asaridan boshlab to asrimizning boshlarigacha bo‘lgan davrda yaratilgan grammatikaga daxldor barcha asrlarda fe’lga alohida o‘rin beriladi va uning, asosan, grammatik xususiyatlarini yoritishga harakat qilinadi. Xususan, nomi tilga olingan ayni asarning II jildi to‘laligicha fe’l qoidalari, yasalishi, boblari, turlari, umuman, fe’l izohiga bag‘ishlangan. “*Devonu lug‘atit turk*” da keltirilgan fe’llarni, xususan, harakaat fe’llar semantikasini tasniflash, o‘rganish, o‘rganish asosida yig‘ilgan materiallarni adabiy tiliga qiyosan tahlil qilish nafaqat til tarixi, balki hozirgi tilning umumiy va xususiy jihatlarini yoritish uchun muhim.

Fe’llarni semantik jihatdan dastlab ikki guruhga – harakat va holat fe’llariga ajratish va keyingi bosqichda ularning har birini ichki semantik guruhlariga bo‘lish hozirgi kunda deyarli barcha tilshunoslarga keng tarqaldi.

Shu o‘rinda, A. Sobirovning ushbu fikri muhim: “...o‘zbek tilining leksik sathidagi semantik maydonlarni topish, tadqiq qilish bugungi kunda o‘zbek tilshunosligining oldida ko‘ndalang bo‘lib turgan asosiy masalalardan biridir”. [Соби́ров, 2004: 9] Zero, semantik maydonlarni aniqlash, tavsiflash, mazkur maydon birliklarini o‘z ichida tasniflash tilshunosligimiz taraqqiyotiga xizmat qiladi. Shunga ko‘ra, o‘zbek tilidagi fe’llarning, xususan, ayrim harakat fe’llarining ma’no tuzilishini, tarkibini muhimdir. Shu asosda o‘zbek tilshunosligida fe’llarning yuqorida tilga olingan ikkita katta guruhi (harakat va holat) bir qancha ichki guruhlariga tasniflandi. Har bir LSG alihida-alohida o‘rganildi. Fe’llarning ikki semantik turi bo‘yicha o‘zbek tilshunosligida Ravshanxo‘ja Rasulov hamda Saodat Muhammedovalar monografik tadqiqotlarni nihoyasiga yetkazdilar. Saodat Muhammedovanning “O‘zbek tilidagi harakat fe’llarining semantikasi va valentlikka ta’siri” deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasi, nafaqat, o‘zbek tilshunosligida, balki butun turkiy tilshunoslikdagi harakat fe’llari semantik maydonining mukammal tasnifiga bag‘ishlangan ilmiy ish hisoblanadi.

Fe’llarni harakat fe’llari, holat fe’llari, nutq fe’llari, yumush fe’llari kabi bir qancha semantik guruhlariga ajratish mumkin. Albatta semantik guruhlar ham o‘z navbatida ichki kichik semantik guruhlariga ham bo‘linadi.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi

Harakat juda keng tushuncha bo'lib, borliqdagi jamiki narsalar-predmetlar harakatdadir. Zero, yer shari fazoda tinmay harakatda bo'lganidek, har bir predmetda, har bir jonzotda ham harakat mavjud. Harakatlarni bevosita kuzatish, ko'rish, sezish, eshitish, ularda ishtirok etish mumkin. Shunga ko'ra, o'zbek tilidagi faol harakat semali fe'llarning doirasi ancha keng. Bu semantik maydonga harakatning yo'nalishi va usulini bildiruvchi fe'llardan tashqari muayyan bir obyektga ta'sir etib uning shakli, holati, joylashuvini o'zgartirish kabilarni ifodalovchi fe'llar ham kiradi. [Muhamedova, 2004: 54]

Harakat fe'llarining semantik maydonini tabiyat, jamiyat, umuman olganda, hayvonot, nabotot, jamodot olamidagi harakat jarayonlarini ifodalovchi birliklar tashkil etadi va ular nutqda juda ko'p ishlatilishi hamda murakkab semantik tuzilishi bilan farqlanib turadi.

Quyida "Devonu lug'atit turk" asarida kelgan bir qancha harakat fe'llarini bir nechta semantik guruhlariga ajratamiz.

Harakat fe'llari. Qissa tilida istifoda etilgan ushbu leksemalarni quyidagicha guruhlashtirish mumkin [Muhamedova, 2007: 48]

1) yo'nalma harakat fe'llari: Mazkur fe'llar gorizontal yo'nalishda amalga oshirilgan turlicha harakatlarni ifodalaydi. Yo'nalishni ifodalash, ko'rsatish harakat fe'llarining eng muhim, asosiy semantik xususiyati hisoblanadi.

Yurmoq - журмақ - «bir joydan boshqa bir joyga harakatlanmoq». "Ол мәні тәлім жүртті - U meni talay yuritdi." [Кошғарий, 1961: 355]

O'ynoqlamoq - турунмақ - "Ат турунді - От о'ynoqladi." [Кошғарий, 1961: 177]

Chopmoq - эрік болмақ - «tez yugurmoq». Икїләчїм эрік болдї, эрік јәрі көрдї - Sho'x, o'ynoqi otim surat bilan chopdi, yugurishda o'zdi. [Кошғарий, 1961: 157]

Suzmoq - Чанмақ- «qo'l-o'yoq yoki suzgichlarini qimirlatib, suvda harakat qilmoq» Эр суwда чандї - Odam suvda suzdi. [Кошғарий, 1961: 9]

Uchmoq - Учмақ- «Havoda qanot qoqib, biror tomonga yo'nalmoq» қуш учдї - qush uchdi. [Кошғарий, 1961: 176]

Parvoz qilmoq - қонмақ - "Қуш қондї - qush parvoz qildi." [Кошғарий, 1961: 10]

Oqmoq - ақмақ «ma'lum bir yo'nalishda surunkasiga harakat qilmoq, yurmoq (suyuqlik haqida)» Әдїл суwї ақа туруп - Etil suvi qattiq tog' etaklariga urilib oqmoqda "[Кошғарий, 1961: 103]

Chiqmoq - ташїқмақ - «ichkaridan tashqariga harakat qilmoq». "Эр ташїқтї - Odam uydан tashqariga chiqdi" [Кошғарий, 1961: 131]

Qochmoq - тәзмоқ- «ta'qibdan qutulish uchun yugurib uzoqlashmoq» "Körjик тәздї - kiyik qochdi" [Кошғарий, 1961: 15]

Qochmoq - қўжутмоқ- «ta'qibdan qutulish uchun yugurib uzoqlashmoq» "Ол атїғ қўжуттї - U otini qochirdi." [Кошғарий, 1961: 377]

Yaqinlashmoq - јағутмақ - «kimsa yoki narsa yaqiniga bormoq yoki kelmoq». (Ол атїғ мәңа јағуттї - U menga otni yaqinlashtiradi.) [Кошғарий, 1961: 336]

Qaytmoq - қадмақ - «kelgan tomoniga yo'nalmoq, aylanib dastlabki yeriga kelmoq». "Эр барїр эркан қадїттї - Odam yo'lda boraturib qaytdi." [Кошғарий, 1961: 348]

Kelmoq - «biron manzilga yaqinlashmoq, yetmoq». "Кәлмок- кїргїз кәлдї- qirg'iz keldi." [Кошғарий, 1961: 64]

Qo'zg'almoq - (qo'zg'amoq f. o'zl. va majh. n.) - қопмақ - «joyidan jilmoq, siljimoq». "Тўбї қопдї - Shamol turdi, qo'zg'aldi" [Кошғарий, 1961: 10]

Qo'zg'almoq - (qo'zg'amoq f. o'zl. va majh. n.) - талғурмақ - "Арт башї талғурдї - Tog' boshida sovuq shamol, bo'ron qo'zg'aldi." [Кошғарий, 1961: 207]

Toymoq - tojġtmaq - «silliq yuzada surilib, sirpanib ketmoq». “Ол ані суwқа тајіттi – U uni suvga toydirdi.” [Кошғарий, 1961: 377]

Sirpanmoq (ayn. sirg'almoq yoki sirpanmoq) - сізпилмақ - «silliq yuzada surilmoq». “Эр тамдiн сізпiлдi – Odam devordan sirg'alib, surilib tushdi.” [Кошғарий, 1961: 269]

Bormoq – Бармақ - «manzil tomon harakat qilmoq, yo'l olmoq». “Ол эwга бардi – U uyga bordi.” [Кошғарий, 1961: 2]

Ketmoq - бармақ- «joyni tark etmoq, boshqa yoqqa, boshqa erga jo'namoq». Бардi көзум жарукi – ko'zimning nuri ketdi. [Кошғарий, 1960: 81]

Ketmoq - кэтмақ- «joyni tark etmoq, boshqa yoqqa, boshqa erga jo'namoq». “Эр јэрдiн кэттi – Odam joyidan ketti.” [Кошғарий, 1961: 342]

Kezmoq- кэзмақ - «yurib, aylanib ko'rmoq, sayr qilmoq». “Ол кэзіттi – Umenga yerlar kezdirdi.” [Кошғарий, 1961: 384]

2) Tik harakat fe'llari Vertikal (tik) harakat fe'llari pastdan yuqoriga yoki yuqoridan pastga yo'nalgan harakatlarni bildiradi. Mushtarak semasi «faol harakat», birlashtiruvchi semasi «vertikal (tik) harakat» bo'lgan fe'llarning farqlovchi semalari nutqda aniq namoyon bo'ladi.

Vertikal harakat fe'llari gorizontal yo'nalishdagi harakat fe'llariga nisbatan kam, aylanma harakat fe'llariga nisbatan esa ko'pdir.

Ular tub va yasama bo'ladi.

Tirqiramoq – саврукмақ – “Көздан јаш саврукдi – Ko'zdan yosh oqdi, tirqiradi.” [Кошғарий, 1961: 264]

Tommoq- таммақ - «tomchi-tomchi bo'lib tushmoq» Cyw тамдi –suv tomdi. [Кошғарий, 1961: 34]

Yog'moq - jaғмақ - «bir me'yorda to'xtovsiz osmondan tushib turmoq». “Тэңрi jaғмур жағдiрдi – Xudo yomg'ir yog'dirdi.” [Кошғарий, 1961: 367]

Sho'ng'imoq - чоммақ - «suv ichiga kirib, botib ketmoq». “Ол мәниң биwқа чомўшдi – U men bilan suvga sho'ng'ishda bahslashishdi.” [Кошғарий, 1961: 124]

Tushmoq – Ёнмақ -«yuqoridan, narsa ustidan pastga tushmoq» ол тағдан кузi iндi – U tog'dan quyiga indi. [Кошғарий, 1960: 181]

Tushmoq – букурмақ -«yuqoridan, narsa ustidan pastga tushmoq» Har qanday narsaning o'z joyidan pastga tushishiga shu so'z qo'llaniladi, deb izohlangan, ammo misol berilmagan. [Кошғарий, 1961: 86]

Yuqorilamoq - kăzlanмақ - «tepaga, harakatni aniq ifodalashidir. Ya'ni bunda harakat muayyan nuqtagacha davom etadi yuqoriga ko'tarilmoq». “Кăзландi оқ – O'q yuqoriladi.” [Кошғарий, 1961: 294]

Sakramoq - сочмақ - «kuch bilan gavgani otib, oz vaqt havoga ko'tarilmoq, so'ng yana yerga qaytmoq». “Атлар камўғ сочўшдi – Otlarning hammasi sakrashdi...” [Кошғарий, 1961: 98]

3) Aylanma harakat fe'llari: Ushbu semantik guruhga kiruvchi fe'llarning barchasini «aylanma harakat» semasi bir semantik maydonga birlashtirib turadi. Aylanma harakat fe'llari subyektning aylana yo'nalishi yoki usulidagi harakatini ifodalaydi.”Devon” da ushbu guruhga mansub fe'l semasiga mos 1 ta fe'l topildi:

Aylanmoq - чэwўрмақ «narsa atrofida aylanib harakat qilmoq». “Ол чiғринi чэwўрдi”- U (quduq) chig'irig'ini aylantirdi. [Кошғарий, 1961: 86]

4) Tebranma harakat fe'llari: Hozirgi o'zbek tilida tebranma harakat fe'llari oz bo'lib, ular tub va yasama fe'llardan tashkil topgan. Mazkur semantik guruh fe'llari goh u tomonga, goh

bu tomonga bir tekis harakat qilish, ya'ni ikki yon tomonga bir xil harakatda bo'lish ma'nosini anglatadi.

«Tebranma harakat» birlashtiruvchi semali fe'llar: qimirlamoq, liqillamoq, tebranmoq, chayqalmoq, pirpiramoq, hilpiramoq.

Qimirlamoq - сабітмақ - «u yon-bu yon borib-kelib, silkinib turmoq, tebranmoq». “Ўт кузрук сабітті.”

Liqillamoq – - сабітмақ - «qattiq o'rnashmay qimirlab turmoq». “Ўт кузрук сабітті – It quyrug'ini likkillatdi.” [Кошғарий, 1961: 344]

Tebranmoq – тэбрәнмақ - «goh u, goh bu yoqqa bir me'yorda qarakat qilmoq, chayqalmoq». “Тэбрәнді нэң – Narsa tebrandi, harakatlandi.” [Кошғарий, 1961: 279]

Chayqalmoq (chayqamoq fl.majh.n.) - Сўпилмақ -«u yon, bu yon tebranmoq» эр сәпәлдә – Mast kishi chayqaldi, gandarakladi va yiqilayozdi. Har narsaning chayqalib yiqilayozishiga ham shu so'z ishlatiladi. [Кошғарий, 1961: 140]

Hilpiramoq – талпішмақ - «shamolda silkinib, pirpiramoq». “Баирақ қамуғ талпішді – Bayroqlar hilpiradi.” [Кошғарий, 1961: 238]

5) faoliyat natijasi bo'lgan harakat fe'llari:

O'tkazdi – сабдә – жіңі жіңә сабдә – tikuvchi ninaga ip o'tkazdi. [Кошғарий, 1961: 10]

Tuzdi – түздә – бәг элін түздә – amir viloyatini tuzdi.

Tekisladi – түздә – ол жәріг түздә – u yerni tekisladi. [Кошғарий, 1961: 16]

6) jismoniy ta'sir harakati fe'llari:

Tepdi -тәпдә – Ол кулін тәпдә- u qo'lini tepdi.

Urdi – чапдә – ол атнә чібік бірлә чапдә – u otni chibiq bilan sekingina urdi. [Кошғарий, 1961: 9]

Haydadi – сүрдә – эр ітіг сүрдә – odam itini haydadi. [Кошғарий, 1961: 14]

“Devonu lug'atit turk” asari bugungi kunda ham o'z davri til xususiyatlarini yoritgan eng nodir asarlardan biri hisoblanadi. Unda qo'llangan nafaqat fe'llar, balki boshqa so'z turkumiga oid bo'lgan so'zlar ham tadqiq qilishga arziydi. Negaki asardagi so'zlarni semantik guruhlariga ajratish orqali davr tilining boyligi va qo'llanish chegarasining qanchalik kengligini ko'rish mumkin. Lug'atdagi ba'zi harakat fe'llarini semantik guruhlariga ajratish orqali bir fe'lning bir necha o'rinlarda ishlatishini, ya'ni bitta harakat fe'li ikki yoki uchta ma'noviy guruhlariga tegishli bo'lishi mumkinligini ko'rish mumkin. Bu orqali fe'llarning semantik maydoni va qo'llanish doirasi kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳи системалар тамойили асосида тадқиқ этиш. Т., 2004, 9-бет.

2. Мухаммедова С. Ўзбек тилидаги ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентликка таъсири. - Т.: 2005.

3. Кошғарий Маҳмуд. Девони луғотит турк. 1 ж. /Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т.: Фан, 1960. -499.

4. Кошғарий Маҳмуд. Девони луғотит турк. 2 ж. /Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т.: Фан, 1961. -427.

5. Кошғарий Маҳмуд. Девони луғотит турк. 3 ж. /Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т.: Фан, 1963. -466.

“Ko‘k” leksemasining ayrim semantik xususiyatlari
Some semantic features of the lexeme "blue"

Israilova Saodat Turapovna*

Annotation. *It is important to study how color is used in a work of art and how the idea depicted is reflected. Learning color in Uzbek has varied from time to time. Special attention is paid to the symbolism of colors, their linguocultural features, as well as their semantics. However, little is known about the semantics of the "blue" lexeme. The semantics of the lexeme "blue" and the sources of its etymological meanings are also discussed in this article.*

Keywords: *color, symbolism, comparative analysis, conceptual, semantic, etymological, diachronic descriptions.*

Insoniyat tarixida tilga doimo katta e’tibor berib kelingan. XX asr oxirida tilga ijtimoiy hodisa sifatida qarash g’oyasi keng yoyildi. Bu bejiz emas. Chunki jahondagi ko‘pgina mamlakatlar o‘z mustaqilligiga erishib, milliy tillar davlat tili yoki rasmiy til maqomiga ega bo‘ldi.

Til – millatning ruhi, uning or-nomusi, ma’naviy qiyofasi, orzu-umidlarning namunasidir. Ona tili millatning birligi va birdamligining timsolidir. U millatni yagona xalq sifatida o‘z atrofida birlashtiradi va dunyoda borliqni ta’min etadi. Har bir millatning o‘z Vatani, oilasi bo‘lgani kabi uning jonajon va betakror ona tili ham bo‘ladi. Inson uchun uning vatani, ota-onasi, oilasi qanchalik qadrlı bo‘lsa, uning ona tili ham shu qadar aziz va muqaddas bo‘ladi.

Barchamizga ma’lumki, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev 2018-yil 4-oktabr kuni “Davlat tili haqida”gi (1989-yil 21-oktabr) qonunning 30 yilligini munosib nishonlash to‘g‘risidagi qarorni imzoladi: “Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zlik va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma’naviy boylik, mamlakatimizning siyosiy-ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotida g’oyat muhim o‘rin egallab kelayotgan buyuk qadriyatdir”, — deyiladi hujjatda. Qarorda qayd etilishicha, mazkur tarixiy hujjatga binoan o‘tgan yillar davomida ona tilimiz mustahkam huquqiy asos va yuksak maqomga ega bo‘ldi.

Ona tilimiz qadrini tiklash yo‘lidagi muhim hodisa bo‘lgan “Davlat tili haqida”gi qonunning qabul qilinishi va o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi ilm-fan, ta’lim-tarbiya, madaniyat va san’atning barcha sohalarini respublika davlat tilida rivojlantirish va idora, tashkilot, korxonalarning davlat tilida ish yuritishi uchun zarur bo‘lgan barcha shart-sharoitlarni yaratib berishni taqozo etadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850 raqamli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonida mazkur fikrlar yanada aniq ifodalanib, unda “davlat tilini rivojlantirish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish; ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni iste’molga kiritish; zamonaviy atamalarning o‘zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo‘llanishini ta’minlash; davlat tilini rivojlantirishga oid ilmiy-tadqiqot ishlarini qo‘llab-quvvatlash”[O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850 raqamli Xalq so‘zi, 2019-yil 22-oktabr] kabi masalalar muntazam bajarilishi lozim bo‘lgan asosiy vazifalar sifatida belgilangan. Ayni shu jihatlar o‘zbek tilida mukammal hujjatchilikni, ish yuritish terminologiyasini rivojlantirish va takomillashtirish hozirgi kunning dolzarb zarurati ekanligini ko‘rsatadi.

* O‘qituvchi, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti, israilovasaodat64@gmail.com

Hozirgi kunda o'zbek tili hayotimizning barcha jabhalarida—davlat va jamiyat boshqaruvi, davlatlararo munosabatlar, ilm-fan, ta'lim-tarbiya, tibbiyot, madaniyat va san'at sohalarida faol qo'llanilmoqda, xalqaro miqyosda o'zbek tilining jozibasi yanada oshib, minbarlardan baralla yangramoqda. Bugungi kunda xorijda o'zbek tiliga bo'lgan qiziqish tobora kuchayib bormoqda.

Zamonaviy tilshunoslik sohalaridan semantika tarix va muosirni bog'lovchi ko'prikdir. Semantika diaxron va sinxron tilshunoslik uchun teng darajada ahamiyatga ega bo'lgan bo'lgan yo'nalishlardan biridir. Semantika o'zbek tilshunosligi tarixida o'zining keng qamrovligi, tematik rang-barangligi va yangiligi bilan boshqa til bo'limlaridan ajralib turadi. "Ko'k" leksemasining semantikasi juda keng qamrovli bo'lib, etimologiya, lingvokulturologiya, etnolingvistika bilan bevosita bog'liqdir.

"Ko'k". Bu rang turklar uchun qay darajada muhimligini ortiqcha tavsiflab o'tirish shart emas. Ko'k – muqaddas rang, muqaddas osmon ramzi, turklarning bayroqlari bo'yalgan ramziy rang. Ko'k rang ko'hna turklarda birinchi navbatda osmon bilan bog'lashgan. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, "ko'k" so'zi bilan dastlab bugungi moviyga yaqinroq osmon rangi ifodalangan. Keyinchalik uning semantik doirasi kengayib, to'q ko'kni ham, boshqa tuslarni ham, hatto yashilni (tabiatning rangini) ham angalata boshlagan. Bu bosqichda turkiy xalqlar ko'k, moviy va yashilni bitta rang sifatida qabul qilgan.

Yuqoridagi ma'lumotlar asosida "ko'k" arxaik tilga borib taqaluvchi so'z desak bo'ladi. Uning etimologiyasini topish harakatlari natija bermagani ham bunga qo'shimcha dalil bo'la oladi.

Alisher Navoiyning "Muhokamat-ul lug'atayn" asarida ham "ko'k" leksemasining bir qancha ma'nolari sanab o'tiladi: "...va ko'k lafzin ham necha ma'ni bila iste'mol qilurlar. Biri ko'k-osmoni derlar. Yana ko'k ohangdur. Yana ko'ktegrada ko'klamdur. Yana ko'k qadog'ni ham derlar. Yana ko'k sabza va o'langni dog'i derlar. Bu nav alfoz hamki uch ma'ni va to'rt ma'ni va ortug'roqqim, iroda qilsa bo'lg'ay, ko'p borki, forsiy alfozda andoq yo'qtur..." Navoiy ko'k so'zining osmon, bahor fasli, maysa kabi bir qancha ma'no semalarini sanab o'tgan.

Alisher Navoiy asarlarida ranglardan juda mohirona foydalangan. Xususan, "ko'k" rangidan ham. S. O'tanovanning "Alisher Navoiy g'azaliyotida rang simvolikasi" nomli dissertatsiyasida rang va uning mohiyati juda yaxshi ochib berilgan. Navoiy g'azallarida ranglarning ishlatilish ko'rsatkichlari hamda ramziy ma'nolari mukammal sharhlangan. Olima ilmiy ishi uchun Alisher Navoiyning "Badoe ul-bidoya" va "Navodir un-nihoya" devonlariga tayangan. "Y. Ishoqovning ma'lumotiga ko'ra, "Xazoyin ul-maoniy" devonida tasvir boshidan oxiriga qadar izchil rang bilan bog'liq holda berilgan 31 ta g'azal bor. Biz tadqiqot jarayonida mazkur g'azallar bilan tanishib chiqdik. Shu bilan birga, devon tarkibidagi g'azallarning u yoki bu o'rinda qo'llanilgan rang ma'nosidagi so'zlarni imkon darajasida hisoblab, ularning quyidagi jadvalda umumlashtirdik" [O'tanova, 2017:32] deya yashil yoki ko'k so'zlarining 164 marta qo'llanganligini ta'kidlab o'tadilar.

Sirdaryo O'tanovanning ma'lumot berishicha, "...baytda ko'k rang bildiruvchi so'zi bilan birga, uning ma'nodoshlaridan "moviy" ham ishlatilgan. Shoir devonida ushbu so'zning qo'llanilish doirasi boshqa ranglarga qaraganda torroqdir. Shuningdek, ko'k lafzi ko'pincha yashil bilan teng qo'yilgan.

A.Abdurahmonovning ta'kidlashicha, ko'k rang haroratni pasaytiruvchi sifatida ham talqin etiladi. Ko'k tiniqlik ramzidir. Ko'pgina jahon tillarida (ayniqsa, oltoy tillari oilasida, unga turkiy tillar ham mansub) ko'k va yashil ajratilmaydi (zarur bo'lsa, lo'nda rang ifodasi qo'llanadi). Yapon tilida ko'k ko'kka moyil barcha ranglarni ifodalaydi, bunga yashil rang ham kiradi. Xitoy tilida (talaffuzi "sin") ham ko'k, ham yashil ranglarni ifodalaydi. Bu dastlab yerdan qazib

olinadigan ma'danlarning rangini ifodalagan belgining etimologiyasi bilan bog'liq. Bunga azurit bilan malaxitni qiyoslash kifoya. [Abdurahmonov, 2018: 64]

Bilamizki, xalqimizda "yashil" rangni umumlashtirib "ko'k" tarzida ham qo'llanish hodisasi mavjud. Shuning uchun shoir ham (Hamid Olimjon) "yashil" atamasi o'rniga aynan "ko'k" so'zini qo'llaydi. Unga muvofiq "yashil" rangning orttirma darajasi bo'lgan "yam-yashil" o'rniga, "ko'k" rangning orttirma darajasi "ko'm-ko'k" ni qo'llaydi. Bu orqali asardagi xalqchilik kayfiyatini oshirishga ham qaysidir ma'noda erishadi. Rangning tafakkuriy vazifasi uning ramzida namoyon bo'ladi. "Yashil" o'rnida "ko'k" ning faol qo'llanishining omillaridan biri shundaki, turkiy xalqlarda "ko'k" yaratuvchini ham anglatadi, to'g'rirog'i so'zning birinchi ma'nosi yaratuvchi bilan bog'lanadi. Yaratuvchi esa boqiydir, shundan kelib chiqib tabiat boqiyiligiga nisbat beriladi.

Jumatova N. "Hozirgi o'zbek she'riyatida rang bilan bog'liq ramziy obrazlar" nomli dissertatsiyasida ko'k so'zining aynan motam semasiga e'tibor qaratadi va shunday izohlaydi: "Qadimda xudolar osmonda yashaydilar va kishilarning ruhlari, jonlari ana shu xudolar ixtiyoriga topshiriladi degan tasavvurlar esa osmon rangini—ko'k rangni ilohiy ramz sifatida shakllantirgan...Ko'k esa ilohiy rang sifatida, shuningdek, barcha marhumlar ruhi va jonini o'zida jamlaydigan kuch sifatida, motam ramzi sifatida e'tiqodiy tasavvurlarimizda mustahkamlashgan". [Jumatova, 2000: 13]

Yana bir tilshunos olim Ro'zieva Mohichehra "O'zbek xalq qo'shiqlarida rang simbolikasi" nomli dissertatsiyasida rang simbolikasini tadqiq etib, uni diniy va tasavvufiy tushunchalar bilan bog'lab ko'rsatib beradi. "Ko'k" so'zini olim qolganlar qatori aza va motam rangi deya, "ko'kka o'ralish" degan paremani keltirib o'tadi. "Ko'kka o'ralish", ya'ni ko'm-ko'k kiyish azadorlikni anglatadi. Azador ayollar o'ziga oro bermasdan yuradi. Shuning uchun qo'shiqda bog'dagi o'smaning o'z vaqtida olib ishlatilmaganligi sabab buralib qolganligi alohida ta'kidlanayotir.

Suv va osmon marhumlar ruhi qo'nim topadigan manzillardan deb qaralishi tufayli ularning tusini belgilovchi ko'k rang motam marosimida azadorlik ramzini ifodalovchi ranglardan sanaladi". [Ro'zieva, 2017:23]

Oq, qizil, qora ranglar qatorida turkiy xalqlar mifologiyasida ko'k rang ham muhim o'rin tutgan. Xususan, marosimlarda, folklor asarlarida ko'k rangining muqaddas rang sifatida ulug'langanligini kuzatamiz. Ko'k rang, avvalo, osmon rangi bo'lganligi uchun turkiy xalqlar uni tangri rangi sifatida e'zozlashgan. O'g'uz qabilalarining ulug' ajdod sifatida ko'k bo'riga e'tiqod bilan qarashganligi fikrimizni tasdiqlaydi. Mashhur "Kultegin" bitigida ko'k rangining tilga olinishi ana shu tasavvurlarga tayanadi.

Bu haqida taniqli adabiyotshunos N. Rahmonov shunday yozadi: "Qadimgi turkiylar ko'k Tangriga sig'inganlar. Ko'k Tangri - Ko'k osmon deganidir, qadimgi turkiylarning tasavvuriga ko'ra, turkiy qavmlar Ko'k Tangri va qo'ng'ir yerdan bino bo'lgan farzandlardir". Darhaqiqat, turkiy xalqlar e'tiqodida ko'k rangdagi ko'k qo'y, ko'k qush, ko'k sigir obrazlarini ana shu qatorda sanash mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yillar davomida o'zbek tilshunosligida rang bildiruvchi leksemalarning ham grammatik, semantik va ramziy xususiyatlarini tadqiq yetish sohasida bir qator ishlar amalga oshirildi.

Ranglarni ramziy tarafdin, semantik jihatdan o'rganish keyinchalik ham davom etdi. Bir tilshunoslikda emas, balki rang bilan bog'liq ramzlar mavzusi jahon adabiyotshunosligida turlicha yo'nalishlarda va turfa nuqtayi nazarlardan kelib chiqib o'rganilgan. B.Taylor, B.Terner, A.Veselovskiy, A.Potebnya, A.Kamyu, tadqiqotlari shular jumlasidandir. O'zbek

adabiyotshunosligida ranglarning she'riyatda qo'llanilishi bo'yicha bir necha ishlarda umumiy tarzda, yo'l-yo'lakay to'xtab o'tilgan. Bular ichida A.Qayumov, A.Hayitmetov, Y.Isxoqov, I.Xaqqulovlarning fikrlari e'tiborlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850 raqamli "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni //Xalq so'zi, 2019-yil 22-oktabr.
2. O'tanova S. Alisher Navoiy g'azaliyotida rang simbolikasi: Filol. nom...diss. –T., 2017. – 32 b.
3. Abdurahmonov A.A. O'zbek she'riyatida nur, rang va ruhiyat tasviri poetikasi (an'anaviy innovatorlik aspektida) // fil..fan..dok..diss. -Farg'ona, 2018, 64-b.
4. Jumatova N. Hozirgi o'zbek she'riyatida rang bilan bog'liq ramziy obrazlar. Filol. fan.nomz...diss. –T., 2000.
5. Ro'ziyeva M. O'zbek xalq qo'shiqlarida rang simbolikasi: Filol.fan.nomz....diss.-T., 2017. – 23 b.

Alisher Navoiy asarlarida mahsulot(shirinlik) nomlarining g'vomadaniy xususiyatlari **Linguacultural features of product names (sweetness) in works Alisher Navoiy**

Quraqova Shoxida Dagar qizi *

Annotatsiya: Maqolada nomlarning milliy-madaniy xususiyatlari va Alisher Navoiy asarlarida keltirilgan mahsulot (shirinlik) nomlarining semantik hamda lingvomadaniy tahlili yuzasidan mulohazalar keltirilgan.

Annotation: The article provides comments on the national and cultural features of the names and the semantic and linguacultural analysis of the names of products (sweetness) in the works Alisher Navoiy.

Kalit so'zlar. Madaniyat, nom, mahsulot, shirinlik, lingvokulturologiya, Alisher Navoiy, "Muhokamat ul-lug'atayn".

Til madaniyatning milliy komponentlari orasida birinchi o'rinda turadi. Ma'lumki, madaniyatning tilda o'z ifodasini namoyon etuvchi leksika rasm-rusum va urf-odatlar, imo-ishora va ramzlar, tilning paermiologik fondi, tildagi o'xshatish va metaforalarda aks etadi. Xususan lingvokulturologiya fanida nomlar madaniyatning ajralmas qismi sifatida keng o'rganiladi.

"Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamini idrok etishdagi o'ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o'rganish lingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir" [Sabitova, 2013].

Har qanday tilda aloqa qiluvchi til egalarining – xalq, millat va etnik birliklarning asrlar osha o'z boshidan kechirgan ijtimoiy hayoti, turmush tarzi, hayotiy tajribalari, urf-odati aks etadi. Shu sababli ham tilni xalq hayoti, tarixiy taraqqiyoti bosqichlarining yagona guvohi, uning hayotiy

* Toshkent kimyo-texnologiya instituti assistant-o'qituvchisi

tajribalarini to'plab ajdodlardan avlodlarga yetkazuvchi, milliy o'ziga xoslikni asrovchi, etnik jipsligining ramzi sifatida tan oladilar.

Tilshunoslikning boshqa tarmoqlari qatori leksika sohasi ham o'zbek tilining ko'plab leksemalarini saqlab qolib kelgusi avlodga yetkazdi. Ammo, zamonlar o'tishi bilan hayotdagi ijtimoiy o'zgarishlar va taraqqiyot tildagi barcha narsalarni saqlab qolish imkonini bermaydi. Bu jarayonda tarixiy taraqqiyot talabi bilan bazi til birliklari saqlanib qolishi, eskirgan til vositalari o'rinda yangi til vositalari qo'llanilishi mumkin. Bularning barchasi hayot talabi, ijtimoiy taraqqiyot taqozosi bilan yuz beradi. Buni hisobga olgan tilshunoslardan biri F.de Sossyur shunday degan edi: "Agar biz tilni unda so'zlashuvchi ommasiz faqat vaqt birligida, zamonda mavjud bo'lgan (yani inson bir necha asrlar davomida yakka o'zi yashagan) deb tasavvur qilsak, vaqt tilda o'zining ta'sirini o'tkazmas va tilda hech qanday o'zgarish sodir bo'lmas edi. Va, aksincha, tilda so'zlashuvchi ommani zamondan holi deb tasavvur qilinsa, (yani inson hayoti bir tuqtada to'xtab qolsa) tilga ijtimoiy hodisalarning ta'siri kuzatilmaydi" [Coccop, 1993: 86-87].

Demak, til hayotida zamon, makon, tilda gaplashuvchi ommaning tarkibi va ijtimoiy taraqqiyot kabi omillarning ta'siri kata ahamiyat kasb etadi.

Eski o'zbek tilining milliy-madaniy boyligi va jozibasi, unga xos keng imkoniyatlarning Navoiy ijodi misolida yaqqol ro'yobga chiqishi tilshunoslarni adib merosining til xususiyatlarini chuqur ilmiy asosda tadqiq etishga undab kelmoqda.

Alisher Navoiyning boshqa sohadagi singari tilshunoslik sohasidagi xizmati ham g'oyat katta ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslikka doir fikrlari ulug' siymoning har bir asarida, jumladan, "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Tengri yo'q so'z ustasi Alisher Navoiy o'zining lug'atchilik va tilshunoslik sohasidagi yarim asrlik tajribasini "Muhokamat ullug'atayn" asarida umumlashtiradi. Shuningdek, uning turkiy tilda yaratgan ulkan badiiy merosi ham asrlar osha milliy tilimiz leksikasining asosi sifatida ahamiyatlidir.

Navoiy asarlari tilida ham shirinlik va qandolat mahsulotlari nomlari ko'pchilikni tashkil etadi. "Vavfiya" asarida ularning bir qanchasini uchratish mumkin. Chunonchi: "...ro'za oyida har kecha o'n besh botmon bug'doy, besh botmon poludai dushobdin yo mavizobdin o'ttuz tabaq, masoliq ulcha ehtiyoj bo'lg'ay. Ro'za iyidida o'tmak yuz botmon, halvo ellik botmon." [Алишер Навоий, 1989: 272].

Keltirilgan parchada halvo, ya'ni holva shirinligi arabchadan o'zlashgani ma'lum. Bu qandolat mahsuloti un, shakar va yog'dan ba'zan kunjut, mag'iz qo'shib tayyorlanadi. Qadimdan ajdodlarimiz dasturxonida bo'lgan. ANATILda poludai dushob birikmasi shunday izohlangan: "asl, toza shinni, uzumdan qilingan toza shinni". NALda esa bu noaniq izohlangan: poluda – bir ovqatning nomi"(511-bet).

Yana bir o'rinda dushob so'zining yolg'iz uchraydi: "Va ul budurki, bir kun och erdi va anga orzu bo'ldikim, ikki issiq non bila dushob bo'lsakim, yesa. Bu ochlig'da masjidga kirib uyudi. Bir muridi ani uyug'on ko'rdi va dedi, shoyad och erkin. Ikki issiq non bila dushob olib eltib, sajjodasi ostig'a qo'ydi" [Алишер Навоий, 2000: 183-бет.].

Yana bir inson ozuqasi nomi mavozib forsiy tildan o'zlashib, maviz va ob so'zlari birikmasidan hosil bo'lgan". ANATILdagi izohi: mavizob - "mayiz suvi, sharbat". (188-bet).

Kuloch. Bu yemak turi o'z qatlamga oid. Uning bir ma'nosi lug'atlarda: 1. Holvaga o'xshash bir tur shirinlik. "Saddi Iskandariy" dostonida misoli bor:

Mabohot qilmas yemakdin kuloch,

G'amin bo'lmas ar topsa yovg'on umoch .

Shakar. Ajdodlarimiz qadimdan shakarqamish (nayshakar), lavlagi kabilardan shakar, qand olishni bilishgan. Bu so'z tilimizga forschadan o'zlashgan [f. < qad. hind. sakkhara —

shag'al, qum; qand uni] bo'lib, lavlagi yoki shakarqamish o'simligidan sanoat yo'li bilan olinadigan oqsarg'ish rangli qumsimon shirinlikni anglatadi. Alisher Navoiy bu so'zni o'z ma'nosida va yorning labi sifati uchun o'z she'riyatida ko'p qo'llagan:

Soching rangi anbarmudur mushki chinmu,

Labing ta'mi shakarmudur angabinmu?

Nabot. Bu so'z hozirda tilimizda novvot shaklida qo'llandi. Bu shirinlik O'TILda shunday izohlangan: NOVOT I [forscha nabot – kristall shaklli qand, shakar] Shakar qiyomidan maxsus tayyorlanadigan yaltiroq kristall qattiq oq yoki sarg'ish shirinlik. (3 j., 46-bet). "Farhod va Shirin" dostonida bu so'z ishtirokida shunday bayt uchraydi:

Qo'yub ul hinduyi tojir sifoti,

Shakar tungida Hinduston naboti.

Naboti Hind yo'qkim, g'unchai gul,

Qilib devona Aqli Kullni bilkul [Алишер Навоий, 7-jild. 1991: 261-бет.].

She'riy parchadagi tung – idish ma'nosini bildiradi. Bu yerda shoir Sharqda mashhur bo'lgan Hindiston novvoti solingan shakkar idish deb Shirinning og'zini ta'riflamogda.

Bol – asal – shahd. Birinchi so'z turkiy tilga mansub bo'lsa, keyingi ikkisi arab tilidan o'zlashgan. Bobomiz Navoiy o'z ijodida bu sinonimik qatordan unumli foydalangan:

Har kimsa kim aylamas oshiqmog'ni xayol,

Yafrog'in ipak qilur, chechak bargini bol. ("Mahbub ul-qulub"dan).

"Zanbur g'avg'osidin nishmutasavvardur va **asal** savdosidin no'sh muyassardir ("Mahbub ul-qulub"dan).

Alisher Navoiyning mashhur tuyug'ida shirinlik nomi bilan bog'liq juft so'zlar qo'llanishining ajoyib namunasini ko'ramiz:

Yo rab, ul shahdu shakar yo lab mudur?

Yo magar shahdu shakar yolabmudur?

Jonima payvasta novak otqoli,

G'amza o'qin qoshig'a yolabmudur [Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами.

16-жилд, 92-бет.]

Bodom mag'zi. O'TILda bodom o'zlashma so'z sifatida shunday izohlangan: BODOM [f. - bodom] 1 Atirgullilar oilasiga mansub, sermoy mag'zi iste'mol qilinadigan daraxt. 2 Shu daraxtning mevasi (danagi). (1 j., 295).

Bodom so'zi O'TILda forscha o'zlashma deb ko'rsatilgan, lekin E.Teneshev, G.Blagova va boshqalarning "Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazykov" asarida bu so'z turkiy ekanligi ko'rsatilgan [Тенешев., Благова, 2001:151].

"Nasoyim ul-muhabbat"da bodom mag'zining taom nomi sifatida qo'llanganini ko'ramiz: "Ibriq qoshida ikki uluq qurs ko'rdu, issig' va ko'p bodom mag'zi. Alarni ko'tardim va aning qoshig'a elttim. Qursni ushatti va bodom mag'izlarin mening ilayimga to'kdi. Va dediki, yegil! Va ul bodom mag'izlaridin manga berur erdi va men yer erdim. Va men ul taomda g'arib huzur topar erdim"

Bodom shirasi, qiyomi (shirai bodom). Misol:

Anga ichmak bo'lub nokom yanglig',

Mavizu shirai bodom yanglig' [Алишер Навоий, 8-жилд. 1991:71].

Gazak – may ichganda ketidan yeyiladigan oz miqdor ovqat yoki shirinlik, zakuska: "Qilib may aro nayshakardin gazak" (NAL, 154-bet). O'TILda: gazak [f. – musallas, sharob ichilgandan keyin yeyiladigan yengil ovqat; gazidan – «tishlamoq» fe'lidan] Ichkilikdan keyin yeyiladigan yegulik; ishtaha ochar yengil ovqat. Gazak qilmoq yemoq, tanovul qilmoq. (1 j., 475-bet.).

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy asarlarida keltirilgan mahsulot (shirinlik) nomlari orqali o‘zbek milliy dasturxoniga xos bo‘lgan urf-odat aks ettirilgan. Bu nomlar yordamida Navoiy o‘z asarlarida bir-biriga o‘xshamagan tashbehlar orqali o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlari naqadar boy ekanligini yana bir bor dalillaydi. Bu shirinlik nomlari hali hanuzgacha o‘zining lingvomadaniy xususiyatini yo‘qotmay kelmoqda. Sababi har bir o‘zbek dasturxonini bu shirinliklarsiz tasavvur qila olmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sabitova Z.K. Lingvokulturologiya. –M: Flinta: Nauka, 2013.
2. Соссюр де Ф Курс общей лингвистика//Труды языкознанию. –М.: 1993. –С. 86-87.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 7-жилд. -Т.: Фан, 1991.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 8-жилд. -Т.: Фан, 1991.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 9-жилд. -Т.: Фан, 1992
6. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 14-жилд. -Т.: Фан, 1998.
7. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 16-жилд. -Т.: Фан, 2000.
8. Тенешев Э., Благова Г. и др. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. –М.: Наука, 2001. –С.151.
9. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 17-жилд. -Т.: Фан, 2000.

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asaridagi antroponimlarning struktural jihatlariga doir

On the structural aspects of anthroponyms in Alisher Navoi's Majolis un-nafois

Nuriddinova Vazira Navruz qizi*

Annotation. *This article analyzes the anthroponyms in Alisher Navoi's Majolis un-nafois by components. The 650 anthroponyms found in the tazkira are divided into 25 groups according to their attribute components.*

Keywords: *anthroponym, component, anthroponym, postpositive, prepositive.*

Antroponimika onomastikaning yirik va mustaqil tarmoqlaridan biri bo‘lib, unda kishi ismlari, familiyasi, ota ismi, nasabi bilan bog‘liq atoqli nomlar, laqablar, taxalluslar, sirli nomlar, shuningdek, badiiy adabiyot va folklor asarlarda uchraydigan kishi nomlari o‘rganiladi.[Turdibekov, 2020:37] Ma’lumki, o‘zbek tarixiy onomastikasi, o‘tmish ajdodlarimiz qoldirgan qadimiy bitiklar (tarixiy asarlar, memuarlar, axloq-odoba, falsafa va diniy e’tiqodga bag‘ishlangan qo‘lyozmalar, Xiva, Qo‘qon, Buxoro va boshqa xonliklarning yozma arxiv materiallari)dagi nomlar deyarli tadqiq qilinmagan... O‘zbek tarixiy onomastikasi, jumladan, antroponim materiallari turli tarixiy bitiklar sahifasida o‘z tadqiqotchisini kutmoqda. Ularning nominativ, badiiy-uslubiy, lingvopoetik xususiyatlarini o‘rganish zarur. Mana shu yetishmovchilik

* ToshDO‘TAU magistranti. vnuriddinova@mail.ru

tufayli tarixiy antroponimlar asosida yotgan apellyativlarning haqiqiy ma'nosi noma'lumligicha qolmoqda. [Begmatov, 2013].

“Majolis un-nafois” tazkirasi XV asr o'zbek ilmiy nasrining go'zal namunasi hisoblanadi. Xususan, o'zbek antroponimiyasining birliklari (ism, laqab, taxallus, familiya, otaism kabi) yuzasidan tadqiqotlarimizni olib borar ekanmiz, antroponimlarning o'sha davrda qanday shaklda va ko'rinishda bo'lganligini namoyon qiluvchi qimmatli manba sanaladi. Asarda 459 ta ijodkor haqida so'z ketgan bo'lsa-da, jami 650 dan ortiq antropokon mavjud.

“Majolis un-nafois” tazkirasi antroponimiyasi yuzasidan kuzatishlar o'tmishda shaxsning makoni, unvoni, mansabi, kasb-kori, ajdod-avlodi, naslini ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi turli xil atribut komponentlarning shaxs nomi yoki taxallusi bilan birikib kelganligini ko'rsatadi. Bu kabi atribut komponentlar quyidagilar:

1. Mavlono komponentli antroponimlar: Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy, Hazrati mavlono Jaloliddin Rumiy (quddisa sirruhu), Mavlono Husayn Xorazmiy, Mavlono Shohrux mirzo, Mavlono To'ti Turshiziy, Mavlono Kotibiy, Mavlono Ashraf, Mavlono Xayoliy, Mavlono Bisotiy, Mavlono Yahyo Sebak, Mavlono Muhammad Olim, Mavlono Qudsiy, Mavlono Ruhiiy Yoziriy.

2. Xoja komponentli antroponimlar: Xoja Abdulvafoyi Xorazmiy (quddisa sirruhu), Xoja Abulvafo (quddisa sirruhu), Xoja Ismatullo, Xoja Hofiz, Xoja Salmon, Xoja Hofiz Sharbatiiy, Xoja Avhad, Xoja Avhad Mustavfiy, Xoja Fazlulloh Abullaysiy, Xoja Abdulloh Ansoriy, Xoja Xizr, Hazrat Xoja Abu Nasr Porso (quddisa sirruhu), Xoja Muayyad Devona.

3. Amir, mir komponentli antroponimlar: Amir Davlatshoh, Hazrati Amir Qosim Anvor (quddisa sirruhu), Mir Maxdum, Hazrati Mir Qosim, Mir Islom G'azzoliy, Amir Xusrav, Mir Shohiy, Mir Oqmalik, Mir Haydar Majzub, Mir Haydar, Mir Muflisiy, Mir Yodgorbek, Amir Surx.

4. Sulton komponentli antroponimlar: Sultoni Sohibqiron, Xalil Sulton, Sulton Muhammad Boysung'ur, Sulton Boyqaro binni Umarshayx, Sulton Mas'ud Mirzo, Shohrux sulton, Sulton Ali Muso Rizo, Sulton Badiuzzamon Mirzo, Sulton Mahmud, Sulton Ibrohim Mushasha', Sulton Muhsin.

a) prepozitiv komponentli: Sulton Ali Muso Rizo, Sulton Badiuzzamon Mirzo kabi;

b) postpozitiv komponentli: Xalil sulton, Shohrux sulton kabi.

5. Shayx komponentli antroponimlar: Shayx Sadriddin Ardabiliy (quddisa sirruhu), Shayx Ozariy, Shayx Kamol, Shayx Zayniddin, Shayx Sadriddin Ravosiy, Shayx Kamoli Turbatiiy, Shayx Farididdin Attor (quddisa sirruhu), Shayx Bahouddin Umar (quddisa sirruhu), Shayx Nizomiy Ganjaviy, Shayx Luqmon (quddisa sirruhu), Shayxzoda Puroiniy...

6. Sayyid, sayid komponentli antroponimlar: Sayid Muhammad, Sayid Ali Hoshimiy, Sayid Sharif, Sayyid Kamol Kachkul, Sayyid Kozimiy, Sayid Muslimiy, Sayid Abdulhaq, Sayid Hasan Ardasher, Sayid Quroza, Sayid Qutb Lakadang, Sayid Naqibiy, Sayyid Orif...

7. Hazrat komponentli antroponimlar: Hazrati maliki allom, Hazrati Amir Qosim Anvor (quddisa sirruhu), Hazrati mavlono Jaloliddin Rumiy (quddisa sirruhu), Hazrati Mir Qosim, Hazrat Mavlaviy Maxdumi Nuran, Hazrat Xoja Abu Nasr Porso (quddisa sirruhu), Hazrat Shayx Abusaid Abulxayr (quddisa sirruhu), Hazrat Mahdumiy Shayxul-islomiy Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy (madda zillahu), Hazrat Amir ulmo'aminin Ali.

8. Baxshi komponentli antroponimlar: Ja'far baxshi.

9. Bobo komponentli antroponimlar: Bobo Sho'rida, Bobo Ali Xushmardon, Bobo Xudoydod.

10. Darvesh komponentli antroponimlar: Darvesh Mansur, Darvesh Nozukiy, Darvesh Xusomiy, Darvesh Husayn, Pahlavon Darvesh Muhammad, Darvesh Abdulloh, Darvesh Shuhudiy, Darvesh Sanid Boyazid.

11. Hakim komponentli antroponimlar: Hakim Anvari.

12. Hofiz komponentli antroponimlar: Hofizi Sa'd, Xoja Hofiz, Xoja Hofiz Sharbatiy, Hofiz Ali Jomiy, Hofiz Muhammad Sultonshoh, Hofiz Jaloliddin Mahmud, Xoja Hofiz Sheroziy.

13. Imom komponentli antroponimlar: Imom Muhammad G'azzoliy (quddisa sirruhu), Imom Quzot, Imom Faxr, Imom Ali Muso ar-Rizo.

14. Mirzo komponentli antroponimlar: Abdullatif Mirzo, Ulug'bek Mirzo, Jo'gi Mirzo, Mirzo Hoji So'g'diy, Mirzo Ali Idigu Temur, Ya'qub Mirzo, Yodgor Mirzo, Alouddavla Mirzo, Mironshoh Mirzo, Xoqoni Said Shohrux Mirzo...

a) prepozitiv komponentli: Mirzo Ali Idigu Temur, Mirzo Hoji So'g'diy kabi;

b) postpozitiv komponentli: Abdullatif Mirzo, Ulug'bek Mirzo, Jo'gi Mirzo kabi...

15. Pahlavon komponentli antroponimlar: Pahlavon Muhammad (sallamahulloh), Pahlavon Husayn, Pahlavon Kotib, Pahlavon Muhammad Go'shtigir

16. Pir komponentli antroponimlar: Pir Budog', Sufiy Piri Sesadsola.

17. Qalandar komponentli antroponimlar: Vali Qalandar, Harimiy Qalandar.

18. Qozi komponentli antroponimlar: Qozi Muhammad Imomiy, Zova Qozisi, Qozi Iso, Mavlono Xoja Kalon Qozi.

19. Soniy komponentli antroponimlar: Salmoni Soniy, Abu Hanifai Soniy, Lutfiyi Soniy.

20. Ustod komponentli antroponimlar: Ustod Muxammad Ubahiy, Ustod Qulmuhammad, Ustod Qutb Noyi.

21. Voiz komponentli antroponimlar: Mavlono Husayn Voiz, Mavlono Muin Voiz.

22. Shoh komponentli antroponimlar: Shoh Badaxshon, Shoh Abulqosim, Shoh Quli Uyg'ur.

23. Bir necha komponentli antroponimlar: Hazrati Amir Qosim Anvor (quddisa sirruhu), Hazrati Mir Qosim, Amir Shayxim Suhayliy, Mir Murtoz Hazrat Amir ulmo'minin Ali, Mir Sayyid Husayn Abivardiy, Pahlavon Darvesh Muhammad, Hazrati mavlono Jaloliddin Rumiy (quddisa sirruhu), Hazrat Mavlaviy Maxdumi Nuran, Hazrat Xoja Abu Nasr Porso (quddisa sirruhu), Hazrat Shayx Abusaid Abulxayr (quddisa sirruhu), Hazrat Mahdumiy Shayxul-islomiy Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy (madda zillahu), Mavlono Xoja Kalon Qozi, Mavlono Darvesh Dehakiy, Sulton Abu Sa'id Mirzo, Sayid Ahmad Mirzo.

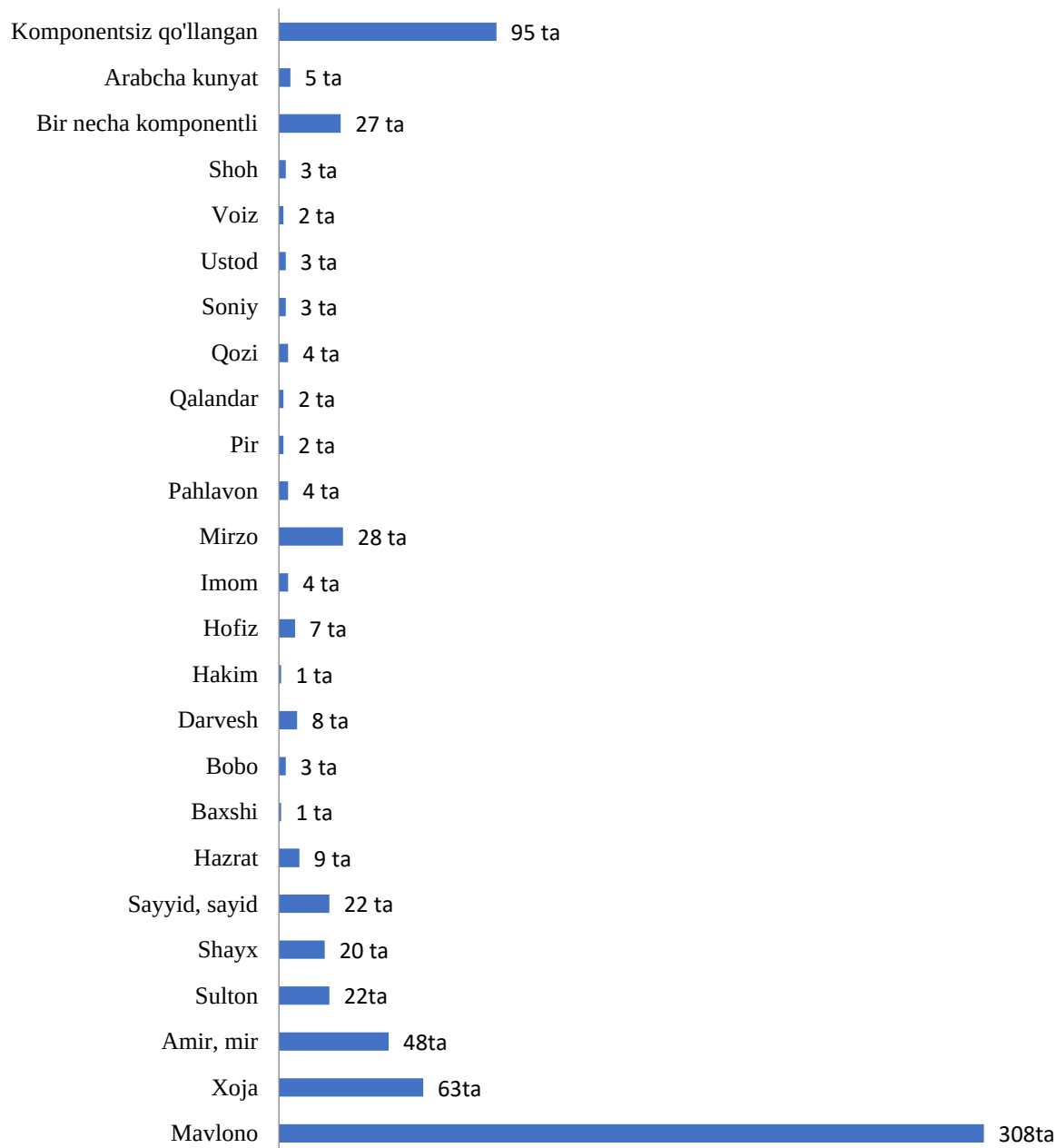
24. Arabcha kunya komponentli antroponimlar: Ali ibni Muso ar-Rizo, Ibn Hojib, Ibn La'liy, Abu Hanifai Soniy.

25. Komponentsiz qo'llangan antroponimlar: Nosir, Mansur, Bahrom, Gulandom, Tuffohiy, Fattohiy, Xumoriy, Asroriy, Muhammad Ali Shug'oni, Xovariy, Savdoi, Mehri, Kadud, Abullays, Sayfiy, Musaviy, La'liy, Kotib, Layli, Majnun, Zayd, Zaynab, Yusuf, Zulayxo, Shams, Qamar, Ahmadi Jomiy, Xatoi, Nur Saidbek Devona, Kobuliy, G'aribiy, Darveshbek, Mirzobek, Ahmad Hojibek (sallamahulloh), Mutahhiri Udiy, Firdavsiy Tusiy, Ohiy, Farhod, Rayhoni.

Quyida tadqiq manbamizda uchraydigan antroponimlarning komponentlar kesimidagi tahlilini ko'rishingiz mumkin:

"Majolis un-nafois" asaridagi antroponimlarning komponentlar kesimidagi tahlili

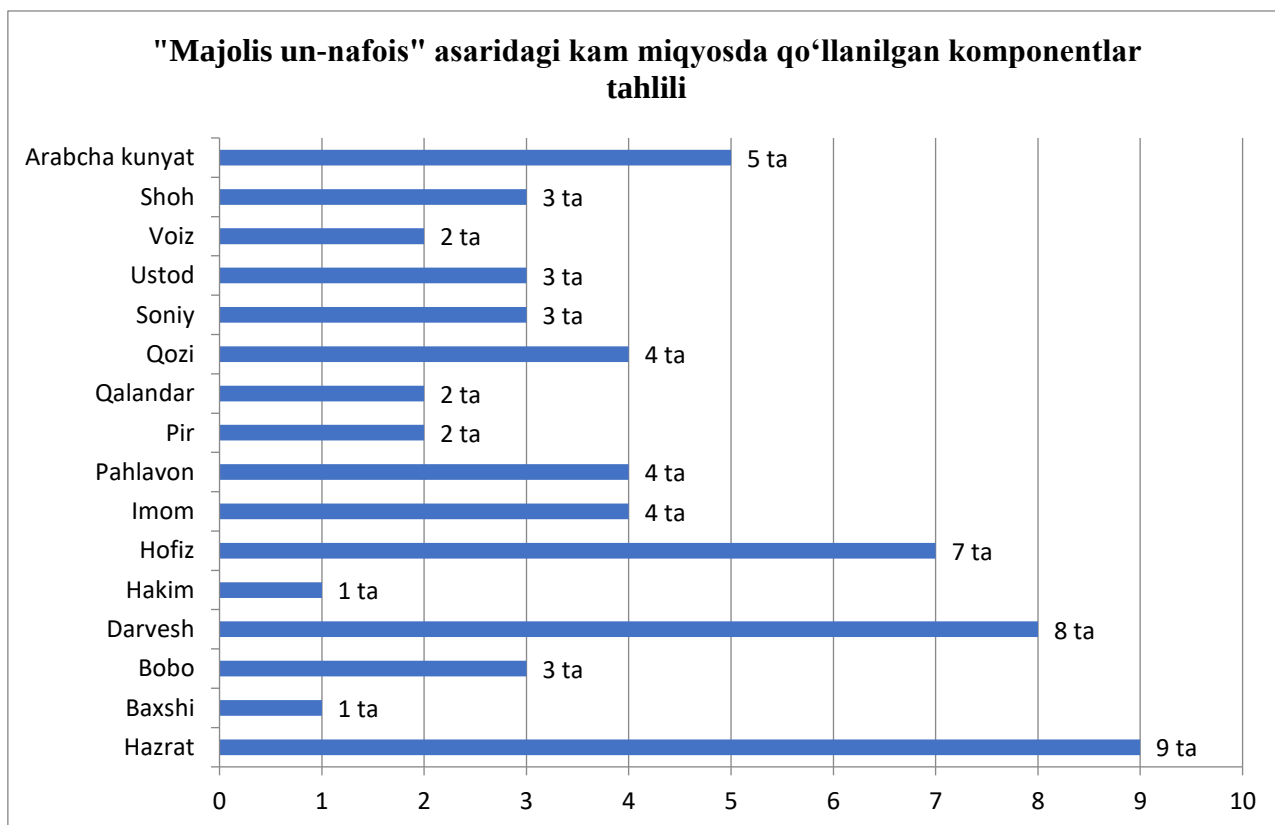
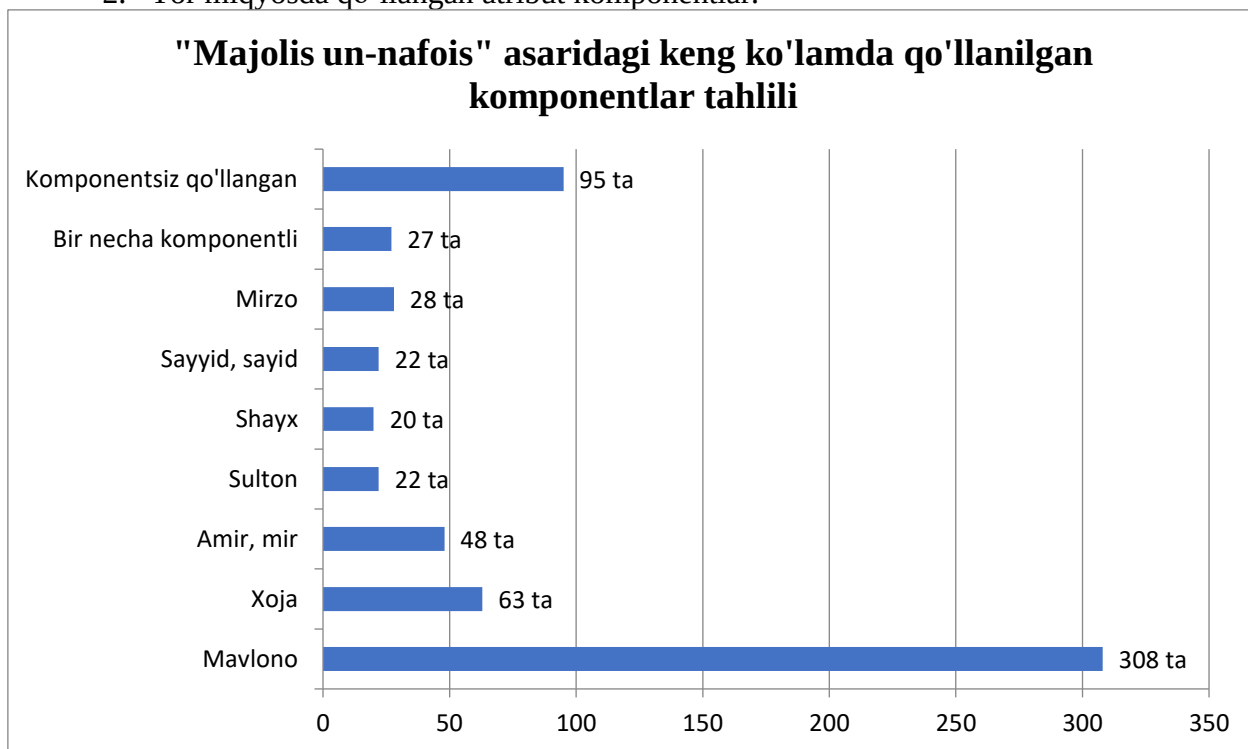
■ "Majolis un-nafois" asaridagi antroponimlarning komponentlar kesimidagi tahlili

XV asrda yashab ijod qilgan shoir, yozuvchilar ismi yoki taxallusiga, asosan, qaysi atribut komponentlar qo'shib tilga olinganligiga ko'ra, bu so'zlarni ikki guruhga bo'lishimiz mumkin:

1. Keng ko'lamda qo'llanilgan atribut komponentlar.

2. Tor miqyosda qo'llangan atribut komponentlar.

Ushbu diagrammalardan ma'lumki, *mavlon*, *xoja*, *sayid*, *mirzo*, *mir*, *shayx* unvonlari XV asr ijod ahli orasida ancha keng muomalada bo'lgan. Ayniqsa, *mavlon* komponentining 308 ta ijodkor nomi yoki taxallusiga atribut sifatida qo'shib tilga olinganligi bu unvonning keng miqyosda tarqalganligini anglatadi. Bundan tashqari, bir necha unvonlarning bir shaxs uchun ishlatilgan yoki hech qanday komponentsiz qo'llangan shaxs nomlari ham ko'p miqdorni tashkil qiladi. Darhaqiqat, *shoh*, *voiz*, *ustod*, *soniy*, *qozi*, *pir*, *imom*, *hakim*, *hofiz*, *darvesh*, *bobo*, *baxshi*, *hazrat* kabi atribut komponentlar kam miqdorda uchrasa-da, o'sha davr uchun xarakterlidir, ya'ni amalda kishi nomining bir qismi sifatida ishlatilganligining isboti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Asarlar, 15 tomlik, 12-tom. – T.: 1966.
2. Begmatov E. O'zbek tili antroponimikasi: Filologiya fanlari nomzodi...dis. – T.:1965.
3. Begmatov E. O'zbek tili antroponimikasi. – T.: Fan, 2013.
4. Farhangi zaboni to'chiki, childi I.
5. Navoiy asarlari lug'ati. – T.: 1972.
6. Sadriddin Ayniy. Asarlar. Sakkiz tomlik, 8-tom. – T.: 1967.
7. Sadriddin Ayniy. Kuliyot, child IX, kitobi I.
8. Qorayev T., Vohidov R. Taxalluslar,. – T.: 1979
9. Turdibekov M. Shajarayi turk onomastikasi. – T.: Nodirabegim, 2020

G'ozim Olim Yunusov o'zbek qipchoq lahjalari xususida Gozi Olim Yunusov on uzbek kipchak dialects

Ergashova Gulnoza Shukurovna*

Annotatsiya: Maqolada professor G'ozim Olim Yunusovning dialektologiya yo'nalishida olib borgan ilmiy tadqiqotlariga umumiy tavsif berilgan. Uning o'zbek tili qipchoq lahjasining asosiy fonetik-morfologik xususiyatlari haqidagi nazariy qarashlari ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, tasnif, areal lingvistika, contrast unli, diftong, singarmonizm.

Abstract. The article provides an overview of professor Gozi Olim Yunusov's research in the field of dialectology. His theoretical views on the main phonetic and morphological features of the uzbek kipchak dialect have been scientifically analyzed.

Key words: dialect, classification, areal linguistics, contrast vowel, diphthong, synharmonism.

Til - millat ko'zgusi. Shu boisdan ham ona tilini o'rganish, uni tadqiq qilish har bir davrda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Chunki tilning insonlar hayotidagi o'rni beqiyos, jamiyat taraqqiyotiga qo'shadigan hissasi juda katta. Til har bir xalqning, millatning etnografiyasini, madaniyatini, ma'naviyatini aks ettiruvchi asosiy omil sanaladi.

O'zbek tilshunosligi o'zining keyingi davr rivojida o'zbek milliy tili, tilsunosligining avvalari sho'roviy mafkura ta'sirida chetlab o'tilgan, tadqiq qilinmagan o'tgan asrning 20-30-yillar davrini o'rganishga alohida e'tibor qaratmoqda. Mazkur davr tilshunosligi rivojiga beqiyos

* tayanch doktorant, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, gulnoza86ergashova@gmail.com

hissa qo‘shgan jadid ma’rifatparvarlari orasida G‘ozi Olim Yunusovning lingvistik qarashlari alohida o‘rin tutadi. U tilshunoslik bo‘yicha birinchi o‘zbek professori, tarjimon, etnograf, fol’klorshunos, shevashunos olimdir. Uning tilshunoslik merosini tadqiq etish bugungi kun tilshunosligi uchun dolzarb masalalardan biri sanaladi. Olimning tilshunoslik faoliyatida o‘zbek dialektalogiyasi yo‘nalishida amalga oshirgan ishlari, izlanishlari alohida ahamiyat kasb etadi. U o‘zbek shevalarini o‘rgangan va ularni tasnif qilgan o‘zbek tilshunoslarining birinchilaridan desak xato bo‘lmaydi. Uning birgina “O‘zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba” nomli asari fikrimizning yaqqol dalilidir. Olim o‘z asarida tilning ijtimoiy hodisa ekanligini, til har qanday davrda ham jamiyat hayotining ajralmas bir bo‘lagi bo‘lib qolaverishini alohida qayd etgan holda, lahjalar tasnifiga o‘tishdan oldin “o‘zbek elining tuzilishi bunday murakkab, qurama ekan, uning tili ham qurama til bo‘lishi tabiiydir” degan fikrni ilgari suradi. [G‘ozi Olim Yunusov, 1935:3]

Turkiy tillarning genetikasi, til xususiyati jihatidan o‘zaro munosabati masalasiga olimlar juda qadimdan qiziqib kelganlar. Turkiy tillarni, aniqrog‘i, turkiy qabilalarni birinchi bo‘lib tasnif qilgan olim Mahmud Koshg‘ariydir. Oradan ma’lum vaqt o‘tgach, turkiy tillar tasnifi bilan qiziqish XIX asr oxiri va XX asrlarda qaytadan boshlandi va ko‘pdan ko‘p tasniflar vujudga keldi. Tilshunoslarning qayd etishicha, bu tasniflarning metodlari, oldiga qo‘ygan vazifalari, maqsadlari turlichadir. Ulardan ba’zilari puxta o‘rganilgan va ishlangan tasniflar bo‘lsa, ayrimlari u yoki bu jihatdan kamchiliklardan ham xoli emas. Professor G‘ozi Olim Yunusov o‘zi to‘plagan juda boy daliliy materiallarga suyangan holda 1936 yilda, turkolog olim Ye.D.Polivanov tasnifidan keyin o‘zbek shevalarini uch katta guruhga bo‘lib tasnif qildi va shu asosda tasnif holatini ham berdi. Mahmud Koshg‘ariy tasnifidan farqli o‘laroq, professor G‘ozi Olim Yunusov o‘z tasnifida umumiy turkiy lahjalarni emas, balki XX asrning 20-30-yillarida “o‘zbek xalqi” nomi ostida birlashgan xalq tili lahjalarini va ularga xos bo‘lgan lisoniy xususiyatlarni o‘z tasnifi uchun manba sifatida belgilagan.

G‘ozi Olim Yunusov o‘zbek lahjalarini quyidagicha tasniflaydi:

1. Qipchoq lahjasi;
2. Turk-barlos lahjasi;
3. Xiva-Urganch yoki o‘g‘uz lahjasi.

Olimning qipchoq lahjasi va uning xududiy tarqalishi haqidagi fikrlarini Areal lingvistika fani uchun qimmatli manba sifatida e’tirof etish mumkin: “Bu lahja asrlardan beri o‘zbek nomi ostida yashab kelgan va bu nom bilan boshqa millatlarga tanilgan xalqning tili bo‘lib, bu kunda O‘zbekiston halqining ko‘pchiligi bu lahjada so‘zlashadi. Tojikiston va Afg‘oniston o‘zbeklarining aksariyati, O‘zbekistonda esa Ohangaron, Mirzacho‘l, O‘ratepa atrofi, Samarqand, Zarafshon, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazmda yashovchi xalqlarning ko‘pchilik qismini qipchoq lahjasida so‘zlashuvchilar tashkil qiladi. Bundan tashqari, bu lahja vakillari Andijon, Namangan, Qo‘qonda ham bor bo‘lib, bu yerlarda ozchilikni tashkil etadilar...” [G‘ozi Olim Yunusov, 1935:18].

Muallif Qipchoq lahjasida ko‘plab xalq og‘zaki ijodi namunalari, o‘nlab yirik xalq dostonlari yaratilishiga qaramay, bu lahja hech qachon yozma adabiy til bo‘la olmaganligi haqida ham to‘xtaladi. Qipchoq lahjasiga kirgan tillarni to‘rt guruh (sheva)ga ajratadi va ulardagi fonetik, morfologik o‘ziga xosliklarni quyidagi tavsiflaydi:

1. Qirq shevasi

a) qisqa **i** tovushi o‘rnida uzun **iy**, **i:** tovushlari uchraydi. Masalan, **pi:t**, **i:t** kabi;

b) olmoshga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi qo‘shilganda **menga** o‘rnida **mag‘an**, **senga** o‘rnida **sag‘on**, unga o‘rnida **ug‘on** shakllari hosil bo‘ladi.

Tilshunos olim X.Doniyorov qipchoq lahjasi yuzasidan olib borgan ilmiy kuzatishlarida [Doniyorov, 1976: 44] jo'nalish kelishigi quyidagi ko'rinishlarda ham bo'lishini aytadi: **-ga/ -g'a, ka/ -qa, -a/ -na: uyga, to'yg'a, ishka, akama, onama, o'zina, qo'lina** kabi.

2. Jaloyir-laqay shevasi. Bu bo'limga kirgan o'zbek shevalarida so'zning ikkinchi bo'g'inida ham **ye** tovushi kelishi mumkin. Masalan: **kegen, beden, kelgen** kabi.

3. Qipchoq shevasi. Boshqa o'zbek qipchoq shevalarida lab uyg'unligining kuchli saqlanishi bilan ham o'ziga xos ko'plik belgisi borligi bilan ajralib turadi. Bu shevada Andijon, Qo'rg'on-tepa, Jalaquduq tumanlarida yashovchi va o'zlarini qipchoq deb atovchi o'zbeklar so'zlashadilar. Qipchoq shevasida lab uyg'unligi ikkinchi va uchinchi hissalarida ham saqlanadi: **topolos, iyigo** kabi. Bu shevaning o'zbek-qipchoq lahjasiga kirgan boshqa lahjalardan ajralib turgan xususiyati **lak** formasining bo'lishidir. Bu **lak** formasi qirg'izchada va ba'zi Oltoy shevalarida ishlatiladi. Qipchoq shevasidagi **ul kela lak** degani **ul kelgan yo'q** demakdir.

4. Gurlan shevasi. Bu bo'limchaga o'zbek-qipchoq lahjasining hamma xususiyatlarini saqlagan, biroq so'z boshida **ch** tovushini ko'p so'zlarda yo'qotgan o'zbek shevalari kiradi [G'ozim Olim Yunusov, 1935:19].

G'ozim Olim Yunusovning o'zbek tili qipchoq lahjasining asosiy fonetik-morfologik xususiyatlari yuzasidan bildirgan fikrlari keyingi davr ilmiy-tadqiqotlardagi nazariy xulosalar bilan qiyoslanganda, ayrim kamchiliklardan ham xoli emasligi ko'zga tashlanadi. Jumladan, o'zbek lahjalarining bugungi zamonaviy tasnifida qipchoq lahjasining asosiy fonetik-morfologik xususiyatlari sifatida quyidagilar keltiriladi:

1) kontrast juft unlilar **u\, o\o, u\i, a\e** ning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanishi;

2) so'z boshida kelgan o'rta ko'tarilish unlilarning diftonglashuvi;

3) qisqa va uzun unlilarning farqlanmasligi, undosh tovushining tushib qolishi hisobiga bo'ladigan ikkinchi darajali cho'ziqlikning mavjudligi: suhbat (suhbat);

4) so'z boshida **y** tovushining **j** tovushiga o'tishi: **yo'l>jol, yomon>jamon**;

5) so'z boshidagi **h** undoshning ortirilishi: **arra > harra, ayvon > hayvon** kabi;

6) so'z oxirida **k, q** undoshning tushib qolishi: **kichchi < kichik, sarik < saro'** va boshqalar;

7) qaratqich va tushum kelishigi affiksida **n/d/t** tovushlarining almashinishi: **-nyng//ning, dyng//tyng-ting, -ni//ny, -dy//di, ty//ti**.

8) shaxs olmoshlarining jo'nalish kelishigi shakli **-magan, -sag'an, -og'an** shaklida kelishi;

9) hozirgi zamon davom fe'lining **-djatyr** bilan yasalishi: **barajatyur** kabi;

10) hozirgi kelasi zamon sifatdosh **-tyg'an** bilan yasalishi: **kelatyg'an** [Hasanov, 2004:34].

Qiyosdan anglashilganidek, G'ozim Olim tasnifi qipchoq lahjasining asosiy xususiyatlarini to'la qamrab ololmagan, qipchoq lahjasi shevalarining boshqa lahja sevalaridan lingvistik farqlarini ko'rsatuvchi belgilar berilmagan. Shuning uchun ham, bu tasnifni olimlar o'z vaqtida tanqid qilishgan (I.A.Batmanov tomonidan). Biroq o'zbek ilmiy tilshunosligining dialektologiya yo'nalishidagi tadqiqotlar endigina shakllanayotgan XX asrning 20-30-yillarida tasniflardagi bu kabi nomukammallikning bo'lishi tabiiy edi. Shunga qaramay, mullafning o'zbek ziyolilari orasida birinchilardan bo'lib adabiy til va shevalar munosabatini tadqiq etishga harakat qilganligi, o'zi to'plagan materiallar asosida o'zbek shevalarini qiyosiy-tarixiy, tipologik jihatdan tadqiq etilishi, shuningdek til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlab beruvchi areologiya asosida ilmiy tekshirilishi o'zbek shevashunosligi rivojiga qo'yilayotgan dastlabki qadamlardan edi.

G‘ozi Olim Yunusovning o‘zbek ilmiy tilshunosligini yuksaltirish yo‘lidagi ilmiy-amaliy faoliyati, o‘zbek dialektalogiyasi hamda zamonaviy leksikogarafiya oid ishlari davr adabiy tilining shakllanishi, o‘zbek milliy tilshunosligining rivojiga qo‘shilgan munosib hissa bo‘lib, uni tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq qilish 20-asrning 20-30-yillar davri o‘zbek adabiy tili, ilmiy tilshunosligining rivojlanish va boyish tendentsiyalarini belgilashda muhim sanaladi. Bu esa G‘ozi Olim Yunusovning lingvistik faoliyatini yanada chuqurroq o‘rganish va tadqiq qilish lozimligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yunusov G‘.O. O‘zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba. –T.: O‘zdavnashr, 1935. -68 b.
2. Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари. –Т.: Фан, 1976. -44.
3. Хасанов Б., Тўйчибоев Б. Ўзбек диалектологияси. – Т.: Мепос, 2004. -Б.34.

Alisher Navoiyning o‘zbek nutq madaniyati rivojida tutgan o‘rni Alisher navoi's the role of uzbek in the development of speech culture

Narmanov Alisher Xasanovich*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Alisher Navoiy boy adabiy merosi, jumladan, nutq madaniyati va notiqlik bobida qoldirgan betakror, beqiyos merosini nutq madaniyati masalalari nuqtai nazaridan qisqacha yoritib berishga harakat qilindi.*

Kalit so‘zlar: *Renessans, riyoziy nutq, voizlik, muni devona, va’z, muin.*

Annotation. *In this article, it was tried to briefly highlight the rich literary heritage of Alisher Navoi, including the unique and incomparable heritage left by him in the speech culture problems from the point of view of the issues of speech culture.*

Keywords: *Renessans, mathematical speech, preaching, exhortation.*

Bugungi murakkab globallashuv davrida ma’naviyat sohasida vujudga kelayotgan dolzarb muammolar, xalqimiz ma’naviyatini asrash va yuksaltirish, ayniqsa, yosh avlodning qalbi va ongini turli zararli g‘oya va mafkuralar ta’siridan saqlash va himoya qilish masalalariga alohida e’tibor talab qilinmoqda.

Chunki bugungi kunda dunyoning ayrim hududlarida mafkuraviy hurujlar natijasida katta ma’naviy yo‘qotishlar yuz berayotgani, millatning asriy qadriyatlari, milliy tafakkuri va turmush tarzi izdan chiqayotgani, axloq-odob, oila va jamiyat hayoti, ongli yashash tarzi jiddiy xavf ostida qolayotganini kuzatish mumkin. Shuning uchun ham Respublikamiz Prezidenti Shavkat Mirziyoev “Har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e’tiborni mustaqillikka bo‘lgan e’tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak” deb ta’kidlaydi [1].

O‘rta Osiyo, jumladan, O‘zbekiston azaldan ta’lim va tarbiya markazlaridan biri bo‘lganligi uchun ham bu zamindan dunyoga mashhur allomalar: ilm-fan sohasida bo‘ladimi, adabiyot, madaniyat va san’at sohasida bo‘ladimi, har sohada mukammal shaxslar yetishib chiqqan. Mana shunday buyuk ajdodlarimizdan biri, shubhasiz, Nizomiddin Mir Alisher Navoiydir. Shuning uchun ham bu buyuk bobokalonimiz haqida so‘z yuritar ekan, muhtaram

* doktorant, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti. alishernarmanov@mail.com

yurtboshimiz Sh.Mirziyoev quyidagi fikrlarni bayon etgan edilar: “Jonajon Vatanimiz “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” degan bosh tamoyil asosida taraqqiyotning butunlay yangi bosqichiga qadam qo'yib, yangi Uyg'onish davri – Uchinchi Renessans poydevorini yaratayotgan bugungi kunda Alisher Navoiyning bezavol adabiy merosi misolida o'zbek adabiyoti va madaniyatini chuqur o'rganish va ommalashtirish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda” [2].

Albatta Alisher Navoiy o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining asoschisi bo'lish bilan birga uning barcha turkiy xalqlar adabiyoti va adabiy tili rivojiga katta hissa qo'shganligi shubhasizdir. Boshqa turkiy xalqlar ham uni o'zlarining buyuk shoirlari deb e'zozlasalar, biz bundan iftixor qilamiz. [Qodirov, 2010:111].

Sharq notiqligi katta merosga ega bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Alisher Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga, kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda ham qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at egalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi:

Haq yo'lida kim senga bir harf o'qitmish ranj ila, Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila, deb har bir kishi o'zining bilimli bo'lib yetishishiga sababchi bo'lgan ustozini e'zozlashga da'vat etadi. Alisher Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Navoiy notiqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va farqlay olishga chaqiradi:

To'tiyu shorik agar notiqdurur,

Har biriga o'zga bir mantiqdurur [A.Navoiy, 1966, 222]. (*Shu manbadan olingan keying misollar sahifasi kichik qavs ichida ko'rsatiladi – N.A.*)

Alisher Navoiy notiqlik san'atining buyuk qudratiga alohida e'tibor beradi. “Mahbubul-qulub” nomli falsafiy asarining 24- faslini “Nasihat ahli va voizlar zikrida” deb ataydi va bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi. Buyuk shoirning voizlik haqidagi fikrlari bugunglik unda ham o'zining tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotgan emas.

Mutafakkirning fikricha, voiz quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1. Voizning so'zlari ta'sirchan va foydali bo'lmog'i lozim. Voiz kerakki, “qolalloh” so'z aytsa.

2. Nutq tinglovchi uchun yangi bilimlar va o'zgarishlar xabarchisi bo'lmog'i lozim: “Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihati qabul etgan maqbul kishidir (25-b.)”

3. Notiqning o'zi biror sohani egallagan bo'lishi va undan so'ng va'z orqali kishilarga ta'sir etishi lozim:

Avval bir yo'lni bormoq kerak,

Andin so'ng elni boshqarmoq kerak. (25-b.)

4. Notiq olim va bilimdon, har narsadan xabardor kishidir: “Voizkim, bo'lg'ay olim va mutaqqiy – aning nasihatidin chiqqay shaqiy (ma'no)”. (25- b.)

5. Notiqning so'zi bilan ishi bir bo'lmog'i lozim. Aks holda nutqning ta'siri bo'lmaydi:

“Ulki buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda va asar aning so'zi qilmag'ay” (25- b.).

Alisher Navoiy notiqlikda qisqalik va ravshanlikni yoqtiradi. Bu jihatdan uning “Mahbubul-qulub”idagi 60-tanbeh o'rinlidir: “Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar. Ko'p deguvchi mumil, muqarrar deguvchi loya'qil” (ya'ni: Chin so'z e'tiborli, yaxshi so'z qisqa bo'ladi. Ko'p so'zlovchi zeriktiruvchi, qayta gapiradigan – aqldan ozgan), – deydi. U tuturuqsiz gap bilan kishilarning g'ashiga teguvchini aqli past, nosog'lom kishilardir, – deb baholaydi: “Ulkim, dimog'ida habt – so'zida yo'q rabt (Kimning dimog'ida illat bo'lsa, so'zida bog'lanish yo'q.

Dimog'i sahih – guftori fasih (Miya sog'lom bo'lsa, gap-so'z ham yoqimli va xatosiz bo'lur). So'zi hisobsiz – o'zi ixtisobsiz (boshvoqsiz). So'zida parishonlik, o'zida pushaymonlik (63- b.).”

Navoiy so'zning hashamdorligidan ko'ra, haqqoniyligini ulug'laydi. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli bo'lsin desang, sodda tilda gapir, deydi: “So'zki fasohat zevaridin muzayyan emasdir, anga chinlik zevari basdur. Yolg'onchi har necha so'zida fasihiroq, so'zi qabihroq. Chin so'z nechakim betakalluf, qoyilg'i iborat soddalig'idin yo'q taassuf” (178-b.).

Navoiy yaxshi so'zli, el uchun foydali notiq'larga yon bosadi.

Alisher Navoiy o'sha vaqtda voizlik san'atida nom qozongan Xoja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Husayn Voiz Koshifiy, Mavlono Muin Voizlar haqida o'zining “Majolisun nafa'is” nomli tazkirasida fikr bildirgan.

Alisher Navoiy qadrlagan voizlardan biri – Xoja Muayyan Mehnagiy mashhurgina emas, balki notiq donishmand, yuksak bilim egasi ham bo'lgan. Mavjud bilimlarni o'rganib qolmasdan, ularni takomillashtirgan, to'ldirgan. U mozorda shayxlik qilsa-da, o'zini xalqqa juda yaqin tutgan va bilimni ularga berishga intilgan. Uning “va'z majlisi bag'oyat garm va parsho'y voqe' bo'lur erdi...” (42-b.) O'sha davrning mashhur notiq'laridan biri Mavlono Riyoziyning notiqlik faoliyatida nutqni harakat – paralingvistik vositalar yordamida berish usuli ustun bo'lgan. U o'z nutqini aktyorlar kabi ijro etgan. Navoiyning yozishicha, “Va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qur, yig'lab vajdi hol qilur...” (101-b.)

Ko'rinadiki, Riyoziy nutq so'zlaganda, uning ta'sirchanligini ta'minlashda, ijrochilikni birinchi o'ringa qo'yadi. Kerak bo'lganda, o'z nutqini kishilar qalbiga yaqin olib, ular bilan birdamlikni, qayg'usiga, iztirobiga sheriklikni bildirish maqsadida yig'lashgacha borib yetadiki, bu nutq ijrochiligidagi ulkan qobiliyatga dalolat beradi.

Ulug' mutafakkir tomonidan hurmat va ehtirom bilan tilga olingan notiq'lardan yana biri Husayn Voiz Koshifiydir. Husayn Voiz Koshifiy voiz sifatida o'sha davrda eng mashhur kishilardan bo'lishi bilan birga, o'z davrining zabardast olimi, astronomi, shoiri ham edi. Eron olimi Said Nafisiy Koshifiyning qirqta asari borligini aytadi.

Husayn Voiz nutqlarining ta'sirchanligi, jozibadorligi haqida eslab, uning o'g'li Fahriddin Ali Safiy “Latoyifut tavoyib” nomli asarida shunday voqeani keltiradi:

“Kunlarning birida ahli majlisga Mavlono Sayid G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi ancha kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham bor ekan. Sayid G'iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so'rabdi:

– Nechuk kechikdingiz, Mavlono G'iyosiddin?

– Meni ma'zur tuting, ustod, – debdi G'iyosiddin, – kelayotgan edim, masjidi jome'da Husayn Voiz nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman...”

Ko'rinadiki, Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda bu ishga Husayn Voiz Koshifiyning munosib ko'rganlar. Navoiyning ustoz Abdurahmon Jomiyning dafn marosimida Alisher Navoiy o'zining marsiyasini o'qib eshittirishni, shu marosimda va'z aytgan Husayn Voizga topshirganligi ham buning dalilidir.

Ma'lum bo'lishicha, Husayn Voiz o'ziga shogirdlar ham tayyorlagan. Bulardan biri uning o'z o'g'li Fahriddin Ali ham otasi kabi o'tkir, jo'shqin notiq bo'lib yetishish bilan birga, turli bilimlarni egallagan bilimdon, shoir ham bo'lgan.

Husayn Voiz Koshifiy nutqlari mazmundorligi, ta'sirchanligi, o'ziga jalb etish quvvatini mujassam etganligi uning texnikasini o'rganish hozirgi davr notiq'ligi uchun ham xarakterlidir.

Alisher Navoiy davridagi mashhur notiqlardan biri Mavlono Muin Voizdir. U haqda Navoiy: “Holo o‘zi dag‘i azim voizdurur va muridlari ko‘p”, – deb yozadi. Ko‘rinadiki, Muin Voiz notiqqina bo‘lib qolmay, o‘zining notqlik maktabiga, shogirdlariga ham ega bo‘lgan. Uning nutq, ijrochilik mahoratini tahlil etib, A. Navoiy: “Minbar ustida devonavor ilk tashlamog‘i va taxtani tepmag‘i ko‘pdur va o‘zini “Muni devona” bila ta‘bir qilur va ko‘p baland va past so‘zlar aytur. Chun junung‘a mu‘tarif, har nav so‘z aytsa mazurdur...” – deb yozadi.

Bundan anglashiladiki, Muin Voiz nutqining ijrochilik tomoniga alohida e‘tibor qilgan va butun xatti-harakatlarini, mimikasini ishga sola bilganki, garchi u o‘zini “Muni devona” deb e‘lon qilgan bo‘lsa-da, uning “devona sifat” gaplari xalq diliga yaqin bo‘lganligidan yig‘inlarga manzur bo‘lgan. U har qanday mansabdan voizlikni a‘lo bilgan va o‘z akasi Mavlono Nizomiddin unga Hirot shahri qoziligini ikki marta tavsiya etsa-da, uni rad etgan. Shu tufayli uning akasi: “Muino mo qobiliyati bis‘yor dosht, in zinapoyai cho‘bin o‘ro zoe’ soxta” (Muinimizning qobiliyati ko‘p edi, uni bu yog‘och zinapoya (minbar) ishdan chiqardi), deganligini Navoiy qayd etadi.

Alisher Navoiy yashab, ijod etgan davrda, undan ilgariroq ham notqlik yuksak darajada qadrlangan bo‘lsa-da, o‘sha davr notiqklarining nutq matnlaridan namunalar bizgacha yetib kelganmagan.

Akademik N.I.Konrad Alisher Navoiy ijodini o‘rganar ekan quyidagicha fikr yuritadi “Bu ulug‘ mutafakkir shoir. etnik jihatdan xilma-xil bo‘lgan o‘lkan olamga mansub bo‘lgani holda, o‘zbek she‘riyatining klassigi va o‘zbek adabiyotining asoschisi, deb tan olindi. Uni juda katta kengliklardan torroq bir doiraga olib kirganday bo‘ldik. Navoiyning qaxramonlari Farhod-Xitoydan, Iskandar - Yunonistondan, Shirin - Armanistondan, Qays - Arabistondan, Shopur - Erondan. Bu obrazlarni yaratgan Navoiy esa o‘zbek xalqining shoiri.

Avval bu xodisa kishini hayratga soladi, xiyol ranjitganday bo‘ladi lekin o‘ylab ko‘rib, bu hodisaning qonuniyligini tushuna boshlaymiz. Nafaqat tushunamiz, balki bu hodisada jaxon adabiyoti tarixining rivojiga xos eng muhim nuqtalardan birini ko‘rganday bo‘lamiz. XV asr Alisher Navoiy yashagan mintaqada Rennensans asri bo‘ldi. O‘rta asrlar o‘tmishiga aylangan bu davrda milliy davlatlar paydo bo‘ladi, xalq millatga aylana boshlaydi... O‘zbeklar uchun bu hodisa aynan Alisher Navoiy ijodidan boshlanadi” [Konrad, 1978: 96-97].

Zero, akademik Konrad ta‘kidlagan XV asrdagi Rennensans davrining keyingi bosqichiga bugungi kunda prezident Sh.Mirziyoevning ilm fan va ta‘lim sohasida olib borayotgan chuqur isloxtarlari zamin bulishini alohida ta‘kilash joizdir.

Voizlik san‘ati keyinchalik ham an‘anaviy suratda taraqqiy etib, rivojlanib bordi.

O‘zbek xalqi o‘zining boshqa yuksak madaniy meroslari qatori, notqlik san‘ati an‘analariga ham egaki, uni chuqur tekshirish ushbu soha tadqiqotchilari va muxlislarining navbatdagi vazifasi bo‘lmog‘i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2021 йил 21 октябрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4865-сон қарори.
3. Қодиров П. Тил ва эл. –Т.: Ма’навият, 2010. –Б 131.
4. Алишер Навоий. Асарлар, 13-том. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966.
5. Конрад Н.И. Танланган асарлар. -М., 1978. -96-97 б.

MUNDARIJA

1-SHU’BA

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING NAZARIY MASALALARI

Ashirboyev S.	Areal lingvistikaning shakllanishi va o‘rganilishi.....	7
Бердиалиев А.	Луғавий бирликлар ифода ва мазмун сатҳларидаги ўзгаришларнинг	
Ҳамроқулов Ф.М.	сўз ясалиши билан боғлиқ хусусиятлари ҳақида.....	10
Ibrohimov E.	Mustaqillik davrida o‘zbekiston respublikasida til siyosati.....	13
Xolmanova Z.	Imlo qoidalarini takomillashtirish zarurati.....	16
Muhterem S.	Ali şîr nevâyî’de kùltür aktarımına bir örnek: coldu.....	20
Saidxonov M.	Verbal va noverbal kommunikatsiyada sukutning o‘rni.....	24
Enazarov T.D.	Dialektal so‘z maqomi haqida.....	27
Hakimova M.	O‘zbek tilida evfemizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari.....	33
Umurzoqova M.	Sarlavhalar pragmatikasi xususida.....	36
Исломов И.Х.	Географик терминлар ва ўзбек тилининг таълимий корпуси масалас.....	38
Жумашов Д.	Ўзбек тилидаги кўмакчиларнинг семантикаси ва парадигмаси.....	41
Xolmanova Z.T.	Shevalarga xos grammatik xususiyatlar tadqiqining o‘zbek tili	
Qo‘ziboyeva G.S.	taraqqiyotidagi o‘rni.....	45
Komilova G.R.	O‘zbek tilidagi maqollarning aksiolingvistik tahlili.....	47
Mamarajabova I.F.	Konsept tushunchasining lingvistik tadqiqotlarda o‘rganilishi.....	50
Ачилова Р.А.	Лингвокультурологическая интерпретация антономазии.....	52
Турдимуродов С.Э.	Кўчма маъноли лексемалар тилнинг “маънолар хазинаси”ни	
	бойитувчи восита сифатида.....	55
Minniqulov I.U.	O‘zbek tilida shart gaplar vositasida qadriyatlarining verballashuvi.....	57
Mahmudova N.B.	Mikro- va makrosintagmalar tahliliga doir.....	60
Mavlonova O‘.H.	Giperbola va kinoyaning umumiy xususiyatlari.....	64
Toshxujayeva Sh.	Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси.....	70
Сайфуллаев Б.Н.	Ўзбек ва қозоқ тилларидаги фразеологизмларини қиёсий ўрганиш.....	72
Gulmatova M.R.	Ilmiy matnga pragmatik yondashuv.....	76
Qo‘shaqboyeva S.S.	Bolalar nutqining neyrolingvistik tadqiqi.....	79
Jo‘rayeva G.O.	Iqbol mirzo asarlarida frazemalarning qo‘llanilishi.....	82

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Eshboyev Q.	Harakat tarzi shakllarining funksional-semantik xususiyati va tadqiqi.....	85
O‘rinova Z.J.	Pretsedent nomlar intertekstual birlik sifatida.....	89
Saatova S.I.	Lisoniy shaxs intellektual xususiyatlarining badiiy matnda aks etishi (Ulug‘bek Hamdam asari misolida).....	91
Polvonova B.M.	Muloqotda noverbal sinonimiyaning ifodalanishi.....	94
Xamdamova M.B.	Uyat konseptining subyektiv modallik sifatida o‘rganilishi.....	99
Ikromov A.D.	Barqaror birikmalar lingvistik ta‘minotning birligi sifatida.....	102
Uzoqova M.T.	Sinonimayzer dasturi samaradorligini oshirishda Zipfa qonuni ahamiyati.....	107

2-SHU‘BA

AMALIY TILSHUNOSLIK VA LINGVODIDAKTIKA MUAMMOLARI

Собиров А.Ш.	Она тили тақдири устида бош қотириш – миллат келажagini белгиловчи бош омил.....	111
Qurbonova M.A.	Bolalar nutqida konnotativ ma‘noning sintaktik usulda hosil bo‘lishi.....	114
Тоирова Г.И.	Ўзбек тили миллий корпусининг онлайн вариантнинг тузилиши хусусида.....	118
Фаттахова Д.А.	Об изучении средств речевой выразительности узбекского языка.....	121
Asilova G.A.	Kichik maktab yoshidagi bolalarda o‘zbek tili ta‘limida fonetik va leksik ko‘nikmalarni shakllantirish.....	126
Хамроева Ш.М.	Автоматик морфологик таҳлилда сўз ва гап орасидаги фарқ: pos tagging ҳамда сўзшакли аниқлаш.....	129
Qurbonova M.A.		
Mirnosirova D.N.	Bolalarga xos verbal assotsiatziyalarning tilshunoslikda o‘rganilishi	132
Ahmedova N.Sh.	“O‘zbek tili” darsliklari tahlili	135
Tojiboyev B.R.	O‘zbek tili milliy-madaniy birliklarining tasniflash tamoyillari.....	138
Abdullayev J.X.	Ona tili darslarida gap bo‘laklarini o‘qitishda kesim asosli bir cho‘qqili nazariyaga o‘tish zarurati.....	141
Kasimova Z.M.	“O‘tkan kunlar”dagi milliy kolorit ifodasida realiyalarning o‘rni.....	150
Абылова Г.Е.	Қазақ тілінде қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемнің мағыналық ерекшелігі.....	154
Хусаинова Л.Ю.		
Маматкулова К.А.	О проблемах художественного перевода.....	159
Шамсиева М.Б.	Билингвал муҳитда нутқни декодлаш жараёни.....	163
Анарбекова Г.А.		
Дуйсабаева Д.У.	Оқушыларда тіл мәдениетін қалыптастыру мәселелері.....	168
Рахмонова А.	Ўзбек тилидаги омонимлар учун тэглар луғати.....	171

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Hasanov A.	Til leksikasidagi bo‘shliqlarni sistem tahlil orqali aniqlash va to‘ldirish muammolari.....	174
Abdurahmanova S.B.	O‘zbek shevalarining elektron platformasini yaratish masalasi.....	177
Ergasheva D.A.	Ruhiiy holatning sintaktik qurilmalarda ifodalanishi (o‘zga gapli konstruksiyalar).....	180
Xaitov X.X.	“Alpomish” dostoni matnidagi dialektal frazeologizmlar haqida.....	182
Avazova N.O.	G‘ijduvon tuman shevasida o‘simlik va hayvon nomlarining qo‘llanilishi.....	187
Gulmatova M.R.	Ilmiy matnga pragmatik yondashuv.....	190
Allanazarova S.Y.	Ona tili ta’limi xususida so‘z.....	192
Назарова Д.	Ўзбек тили (давлат тили)ни ўргатишда оғзаки нутқни шакллантириш муаммолари.....	195
Sobirova B.B.	O‘zbek tilida “qora” leksemasining semantikasi va uning badiiy nutqda voqelanishi.....	197
G‘aniyev N.O‘.	Qiziltepa tumani toponimlarida o‘z qatlam va o‘zlashma qatlamga mansub toponimlar.....	199
Egamov U.Sh.	Usmon Azim she’riyatida leksik takrorlar (Anafora takrori misolida).....	202

3-SHU’BA

MADANIYATLARARO MULOQOT VA O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI

Uluqov N.M.	Turg‘un Po‘latning frazeologik birliklardan foydalanish mahorati.....	207
Ескеева М.Қ.	Өзбек және қазақ тілдеріндегі «Замон/Заман» концептісінің паремнологиялық бірліктері.....	212
Jiyembayeva G.	Türk ve kazak atasözlerinde “kadın” imgesi.....	216
Tog‘ayev T.M.	Rus tiliga o‘zlashgan ayrim turkiy (o‘zbekcha) so‘zlar haqida.....	220
Сатбекова А.А.		
Аметхан Жанат	Рухани жаңғыру: жоғары оқу орындарында Жобалай оқыту технологиясы (қазақ тілі өзгетілді дәрісханаларда).....	224
Батырбек Сымбат		
Mardiyev T.K.	Ingliz va o‘zbek tillaridagi badiiy matnlarda hamda paremiologik manbalarda inson tuyg‘ularining lingvomadaniy jihatdan verballashuvi.....	229
Болтабоева О.Ю.	Ўзбекистонда давлат тилида иш юритиш ва ўзга тилли миллат вакиллариға берилган имкониятлар хусусида.....	234
Тожиматов Р.Ғ.		
Mattiyev I.B.	O‘zbek tilshunosligi taraqqiyot bosqichlari.....	236
Бобомуродова Ш.Э.	Элбекнинг ўзбек алифбоси ва имлоси соҳасидаги хизматлари.....	241
Narmanov A.X.	Alisher Navoiyning o‘zbek nutq madaniyati rivojida tutgan o‘rni.....	245

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Юнусова З.У.	Ўзбек ва тожик тилшунослиги фонетик-фонологик сатҳ терминологик тизимида функционал-семантик синкретизм масаласига доир.....	248
Анарбекова Г.А.		
Дуйсабаева Д.У.	Оқушыларда тил маданиятини қалыпташтуру маселелери.....	250
Толибаев Х.Е.	Қарақалпақ дэстанларындағы топонимлерге лингвомадений аспекттен қатнас жасаў аққында.....	253
Маматкулова К.А.		
Хусаинова Л.Ю.	Родной язык – основа наших национальных ценностей.....	257
Isayeva M.M.	Matn tarjimasida realiya muammolari.....	260

4-SHU’BA

O‘ZBEK TILINING XORIJDA O‘QITILISHI VA O‘ZARO HAMKORLIK MASALALARI

Мынбаев Н.Ж.	Этническая идентичность в эпоху глобализации.....	264
Худайбергенова З.Н.	Ўзбек тилини хориж тили сифатида ўргатишда ўқишга ўргатиш тамойиллари.....	270
Adilova S.A.	Chet elliklarga o‘zbek tilini o‘qitishning o‘ziga xosliklari (AQSH universitetlari misolida)	276
Абдуллаев С.Н.	Обращаясь к плюрилингвальности: вопросы преподавания узбекского языка в Кыргызстане.....	279
Абдуллаева Г.С.		
Rahmatov M.	Til o‘rgatishning dastlabki bosqichida o‘zbek tili grammatikasini o‘qitish.....	285
Quvonch Ehsanullo	O‘zbek tilining Afg‘onistondagi ahvoli.....	289

5- SHU’BA:

TIL TARIXI VA TURKIY MANBALAR

Дадабоев Х.А.	“Бобурнома”да энциклопедик шарҳ ва этимологик изоҳларнинг акс этиши.....	292
Mehmet Can	Sovyetler Birliği’nin Türk Topluluklarında Yaptığı Alfabe Değişiklikleri ve Sonuçları.....	296
Saidov Y.S.	Turkiy tillar tarixini o‘rganishda “Attuhfa” asarining o‘rni.....	300
Süveyda Şahin	Özbekçede Kullanılan Türkçe Kökenli Hastalık Terimleri (Baş Bölgesi)	
Nergis Biray	Disease Terms of Turkish Origin Used in Uzbek (Head Region).....	305
Тоғаев Т.М.		
Махаммадиев Х.Л.	Навоий асарларида меҳнат қуруллари лексикаси.....	311
Murat KOÇAK	Özbek atasözü ve deyimlerinde kutsallar ve değerler sacred and values in uzbek proverbs and idioms.....	317
Nazarov N.A.	Til tarixini o‘rganishda o‘rxun yozma yodgorliklarining o‘rni.....	322
Ulviye T.Ö.	Nazar Eşankul’un Seçilmiş Hikâyelerinde Koku Kavramı.....	325

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

Mihrigül Helil	Taryat abidisi şimali 5-qurdiki ygma: lwmičısı: k1:ywrtıdı häqqidä toluqlima.....	331
Ubaydullayev A.A.	Qo‘lyozma lug‘atlarni o‘rganish davr talabi.....	331
Quliyeva K.F.	Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinsə işlənmiş bir söz və bir ifadə haqqında.....	339
Mahmudov Y.M.	“Oğuznamə”lərdə ətraf mühitə münasibət və onun qorunmasi məsələləri.....	343
Алашбаева Ж.Н	Жүсіп Баласағұнидың «Құтадғу біліг» дастанындағы мақалдардың тәрбиелік мәні.....	349
Купаева А.К	Таржималарда паремияларни ифодалаш муаммолари	354
Муҳаммадиева Д.А.	Нутқ маданиятини эгаллашда Алишер Навоий ижодининг тутган ўрни.....	359
Ashurova G.	“Қутадғу билиг”даги оғзаки нутқ такомилига доир қарашлар.....	363
Холмурадова М.	Ogahiy tarixiy asarlarida yevropa tillaridan o‘zlashgan o‘zlashmalar.....	366
Maxmudov R.B.	“Devonu lug‘ati-t-turk”dagi “ot” komponentli maqollar tahlili.....	374
Bozorova S.	Turkiy tildan rus tiliga o‘zlashgan “qap” asosli birliklarning semantik taraqqiyoti.....	378
Rixsiyeva K.	Навоий дostonларида ошхона буюм ва жиҳозлари лексикаси.....	382
Махаммадиев Х.Л.	Муқимий асарларида тиббиётга оид лексемалар.....	388
Жўраева Р.А.	Frazeologizmlarning diaxron aspektda o‘rganilishi.....	391
O‘razova I.A.	Iqon shevasida qaratqich va tushum kelishiklari shakllari.....	395
Xidraliyeva Z.R.	Alisher Navoiyning “Munojot” nasriy asarining tili haqida ba’zi mulohazalar.....	397
Rahmanova N.A.	“Devonu lug‘atit turk” asaridagi harakat fe’llarining semantik tasnifi.....	402
Begmatova M.J.	“Ko‘k” leksemasining ayrim semantik xususiyatlari.....	406
Israilova S.T.	Alisher navoiy asarlarida mahsulot(shirinlik) nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari.....	409
Quraqova Sh.D.	Alisher navoiyning “Majolis un-nafois” asaridagi antroponimlarning struktural jihatlariga doir.....	412
Nuriddinova V.N.	G‘ozi Olim Yunusov o‘zbek qipchoq lahjalari xususida.....	417
Ergashova G.Sh.	Alisher Navoiyning o‘zbek nutq madaniyati rivojida tutgan o‘rni.....	420
Narmanov A. X.		

**«O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK
MASALALARI»**

**mavzusidagi
xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari**

Tahrir hay’ati:

f.f.d., dots. Muhayyo Hakimova
f.f.n., dots. Nargiza Ahmedova
f.f.n. Shoiri Bobomurodova
f.f.d. (PhD), dots. Marhabo Umurzoqova
f.f.d. (PhD) Dilafrō‘z Muhammadiyeva
Katta o‘quvchi Sabohat Bozorova

Texnik muharrir:

O‘qituvchi Abdumannon Hasanov

Musahhihlar:

O‘qituvchi Sayyora Abdurahmonova
O‘qituvchi Kamola Rixsiyeva
O‘qituvchi Marjona Begmatova

«Nodirabegim» nashriyoti

Litsenziya raqami: AI № 313. 2017-yil 24-noyabr sanasida berilgan.
Bosishga 2021-yil 27-oktyabr sanasida ruxsat etildi.

Nashriyot manzili: 100129, Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani, Navoiy ko‘chasi, 30-uy.

ISBN: 978-9943-7317-6-9